

व्यञ्जद्वत्तपुञ्जे
'मञ्जुकवितानिकुञ्जे'
चित्रचित्रितं

साहित्यवैभवम्

यत्

सूरिसेवकेन, तैलङ्गान्वधायसुधासागरसमुत्थश्रील-
श्रीकृष्णाभिधानकविकलानिधिवंशजेन ।

जयपुरराजकीय'महाराजाकालेजी'यहिन्दीसंस्कृता-
व्यापक-मञ्जुनाथनामकेन, साहित्याचार्य-

भट्टश्रीमन्मथुरानाथशब्दशास्त्रिणा कृतम्
प्रकाशितं च जयपुरात्तेन ॥ १ ॥

संवत् १९८७-सन् १९३०.

मोहमयीस्थे 'निर्णयसागर'यन्त्रे मुद्रितम् ।

पतन्मूल्यम् ६ रु.

॥ श्रीः ॥

→ आवश्यकं निवेदनम् ←

भुवनविश्रुतेः संस्कृतभाषाया महाकविभिः साहित्यसंबन्धी वर्णनीयविषयो नांशतोऽपि परित्यक्तः । अतिप्राचीनकालादारभ्य एतावत्कालपर्यन्तं सुपरीक्षितसूक्तीनामेतेषां सर्वेषां तु का कथा, एतेषु हि कविष्वेकैकस्यापि वर्णनव्यापकतायां सुबहुपाटवमङ्गीकृतं सहृदयसमाजेन । 'बाणोच्छिद्यमिदं जगत्', इत्याद्याः क्विबदन्तीः को वा न जानीयात्? एवं सत्यपि सुप्रसिद्धेभ्यः संस्कृतमहाकविभ्यो बहुतरमुत्तरकालभाविभिर्ब्रजभाषारुविभिर्वर्णनीयविषये आत्मनो नवीनता सफलता च समीक्षकसमाजे सम्यग्रूपेण साधिता । राजस्थानेष्वेवंविधा बहवो ब्रजभाषाकवयोऽद्यावधि संजाताः सन्ति, येषां न केवलं ब्रजभाषायामेव, अपि तु भाषान्तरेष्वपि पुष्कलं प्रतिद्विरासीत् । भूपण-भतिराम-पद्माकर-बिहारि-मण्डन-प्रभृतीनां सूफीराकर्ष्य को वा सहृदयः प्रशंसामुत्तरमुखो न भवेत्?

वर्णनीयविषयस्तावदास्तां दूरे, परं संगीतलयसङ्गी सुमधुरस्वरसुचार्यमाणो ह्येतेषां छन्दःप्रबन्ध एव तावन्मनोहारी भवति स्म, येन सहृदयः श्रवणमात्रेण मनसि मोदते स्म । एतेषामेकैकपद्यस्योपरि समधिक्रमभिनन्दनीया ग्रामादि-संपत्तिः प्रादायि रसज्ञैः पूर्वनृपतिभिः । एकमेव पद्यं पुनः पुनर्यादतो वारान् श्रुतवांस्तावन्त्येव लक्ष्मि मुद्राणां दत्तान् छत्रपतिः श्रीशिवाजीमहाराजो महाकवये भूपणायैति प्रायः प्रसिद्धमेव सहृदयसमाजे । किबहुना समर्थनेन, कवित्तसर्वेयादिच्छन्दोमयी सेयं रचनाशैली लोकानामतीव समाकर्षिणी समभवदिति प्रायो निर्विवादम् । एतस्याः शैल्यास्तावान् सुस्थिरः प्रभावो भाषाया उपरि समभवद्यदस्मिन् युगेऽपि सा शैली निर्निरोधं प्रचरति । सामयिकैर्हिन्दी-साहित्यकर्णधारैर्ब्रजभाषासिद्धासने नवीनहिन्दी (सद्दीवली) यद्यप्यभिपिच्छा परं छन्दसां राज्ये न किञ्चित्परिवर्तनम् । नवीनभाषया सह प्राचीनानि कवित्त-छण्ड-रोलादीनि तान्येव छन्दांसि प्रचरन्त्येवापि । समयेन भाषायाः स्वरूप-परिवर्तनमक्रियत, परं छन्दसामाकर्षणप्रभावो नोद्ध्वयितुमपरि । अस्ति हि छन्दसामाकर्षणमेवविधनेव । दृश्यताम्-कविमुकुटमणिगोस्त्रामी तुलसीदासो

क्षया कवितादिच्छन्दसां सुबहु साफल्यमवेक्ष्यते । दृश्यते, राजस्थाने कवीनां कवित्वावृत्तिगोष्ठीषु यदा हि 'ऋतुवर्णनं' प्रस्तूयते तदा कविमहाभागो यत्किञ्चिदेकं कवित्तं प्रारभ्य तस्य चतुर्थचरणम्, उत्तरोत्तरतारस्वरं यावत्समापयति तावत्सर्वापि विभावसामग्री सजीवेवोपतिष्ठते । वर्णनीयस्य तस्य ऋतोर्मूर्तिरिव संमुखमुदेति । श्रोतॄणां हृदयमभूतपूर्वेण भावोदयेनानुप्राणितं भवति । अत एव युगपदेव सर्वेषां मुखात्साधुवाद्यनिराविर्भवति । यथा हि पद्माकरस्येदं सामान्यपद्यम्—

‘कूलनमें केलिमें कछारनमें कुजनमें क्यारिन में कलिन कलीन किलकंत है
कई ‘पदमाकर’ परागन में पौन हूमें पातन में पिकमें पलासन पंगंत है ।
झार में दिसानमें दुनीमें देसदेसनमें देखो दीप दीपन दिपत दिगन्त है
धीथिन में जजमें नवेलिनमें देलिन में वननमें वागनमें वगन्यो वसन्त है ॥’

नैवं भाषान्तरच्छन्दसां प्रभावो दृष्टः । महाकवेः कालिदासस्य ‘रघुवंशस्थं वसन्तवर्णनं’ को वा जीवितहृदयो न प्रशंसेत् ? परं यावत्सर्गसमाप्तिर्न भवति तावद्वसन्तस्य सर्वापि सामग्री न मनस्याविर्भवति । एकेन द्वाभ्यां वा पद्याभ्यां नेदं साध्यम् । तच्छन्द एव किल विरलावकाशमिति को वा न जानीयात् ?

एवमेष वीरवर्णनासु अमृतध्वनि-छप्पय-तोमरादिच्छन्दसां यथा प्रभावो दृष्टो न तथान्येषाम् । अन्योक्तिविधया नीतिनिर्वचनेऽपि यथा ‘कुण्डलिया’ छन्दः प्रभवति नैवमन्यत् । अत एव गिरिधरस्य दीनदयालोर्वा कुण्डलियापद्यानि हिन्दी-साहित्येऽद्याप्यमन्दीभूतानि । विरहवर्णने ‘बरवै’छन्दोऽपि भूयस्तरां हृदयस्पर्शं संपद्यते । महाकवेर्विहारिणो ‘दोहा’पद्यानि तु विशिखर्वहस्यं सृजन्तीति केन वा न विदितम् । यद्यपि छन्दस्तदिदं कवितायां बाह्या सामग्री नाम । प्राधान्येन हि येन केनापि रूपेण समर्थकविसंघटिता समुचितशब्दराश्यां सहृदयमनसोपायाऽलम् । परमस्ति कश्चिच्छन्दसोऽपि स प्रभावो येन स एवार्थः काश्चिदभूतपूर्वा विच्छित्तिं पुष्पाति । समुचितमाह क्षेमेन्द्रः—

‘प्रबन्धः सुतरां भाति यथास्थानं निवेशितैः ।

निर्दोषैर्युगसंयुक्तैः सुवृत्तैर्मौक्तिकैरिव ॥’

अत एव सेय छन्द सामग्री सस्कृतसरस्वतीसथितापि सहृदयाना स्नान्तस-
न्तोपाय सभवेन्न वेति निपुञ्जेऽस्मिन् समागते सूरिभि समीक्षणीय स्यात् ।

भवन्ति केचन तथासौन्दर्यवन्तो जना यत्ते कीदृशमपि वेष धारयेयुस्तथापि
तेषा शोभा न हीयते । प्रत्युत तेषा तेनापि सामञ्जस्यमावहति । आह कालिदास —
'त्रिमिव हि मधुराणा मण्डन नाट्यतीनाम्' । उर्द्धभाषायामेष गुणो 'जामाजेवी'
नाम्ना प्रख्यायते । इदानीं दृश्यताम्—अस्माक देवभारत्यामय गुणोऽस्ति न वा,
यत् यस्मिन् कस्मिन्नपि छन्दसि निगुम्फिता सेयमात्मसौष्टवमभिव्यनक्तीति ।
नैप यस्या कस्याचन भाषाया गुण सभवेत् । अस्मिन् समये सकलमन्यसमा-
जेन सभाजिता सर्वेसामर्थ्यसपन्ना सेयमिदृशभाषैव गृह्यताम् । अस्या यदि
कथन समर्थोऽपि कधि शिखरिणीप्रभृति छन्दो निबन्धीयास्तर्हि तत्किं तावन्मधुर-
गुणवेत्, येन हि छन्दस उद्देश्य पूयत ?

किञ्च—सस्कृतभाषाया सवत प्रचारार्थं प्रयतमाना समीक्षकमहाभागा
मध्ययन्ति यत्सस्कृतसरस्वत्या साहित्यात् महत्त्वमुच्चभावोन्मुखत्वं च सर्वतोऽ-
धिकमस्माभिरभिमान्यते, पर सर्वत प्रचाराधनावश्यक लोकाना मनोरञ्जनं वम
स्यामतिन्यूनम् । दुर्लभतमव्याकरणद्वार कठिनसाधनैरहहृत्वापि चाविरल
लाघ्यनाटकादिममपरिबोधे निर्वाधा शक्तिर्न भवति तावन्नवीननवीनस्य जिज्ञा
सोमनोरचनाभावादौमुख्यमुद्भवति । अत एव धर्मभाषारूपेण, साहित्यभाषारूपेण,
उपभाषारूपेण वा यदि सेय भाषा पण्डितैर्भूमौ प्रचारयितुं काम्यते तर्हि अन्या-
न्यभाषावदस्यामपि मनोरञ्जकसाहित्यस्य सृष्टिं वर्तय्या भवेत् ।

पाठकमहाभागा द्रक्ष्यन्ति यदस्मिन्निष्ठुञ्चे प्रारम्भादन्तर्पर्यन्त दोहा-चौपाई-
कवित्त—सर्वयादीनि नवीननवीनन्छन्दसि, ऋतुवर्णनस्य नवीना सामग्री, बारह-
मासीप्रभृतयो नवीनप्रकारा, बहुभाषामिश्रपद्यानि, गजल-हुमरी-प्रभृतयो
गीतय, एकमेव पद्य हिन्दीसस्कृतमापागतं भवतीति चित्रम्, यज्ञवल्क्य-पद्म-
चन्द्र-शिबिकावन्धादतिरेकानि मोटरगाडिवन्धप्रभृतीनि चित्रकाव्यानि, विहा-
रिमहाकवे सस्कृतदोहामयी सक्ति, उर्द्धहिन्दीभाषाभ्या सह सस्कृतसूचीना
नुलनात्मक निबन्धनम्, रेडियो-वायुयान-मोटरप्रभृतीना स्वरूपवर्णनम्,
एवमादीनि नानाविधानि मनोरञ्जकसाधनानि सघट्टय्य सस्कृतसाहित्यसेविना
कृते नवीनसेवाप्रकारोऽवलंबित ।

किञ्च-आरम्भादद्यावधि संस्कृतपरिगृहीतैस्त्वेव शतश क्षुण्णैश्छन्द प्रकारै-
समर्थकवीना सुधास्यन्दिनीरपि सूची समावलयता सहृदयाणा नवीनप्रकारार्थं
मवेत्कदाचन मानसमुत्कण्ठितम् । यतो हि स्वभावादेव मनो नवनवानुरागि ।
अत एव तेषां मुखास्वादपरिवर्तनार्थमय प्रयत्नः । सुधामधुरैर्व्यञ्जनैः सुहिते-
भ्योऽपि सामान्यमपि लावणिक वस्त्वभिरुचितं भवति ।

‘संस्कृतभाषापरिगृहीतेषु स्रग्धरा-वसन्ततिलकादिछन्दस्सु तत्तादृशं माधुर्य-
मनुभूतवज्रो रसिकेभ्यः सेयं नवीनछन्दोनिबन्धनसरणिर्न महत्त्वमाप्नुहेत् ।
किञ्च संस्कृतछन्दसामियमबहेला शनैः शनैर्विलोपाय तेषां सम्भवेत् ।’ एतत्किल
विचारसापेक्षम् । एकस्य वस्तुनो माधुर्यानुभवोत्तरं वस्त्वन्तरमाधुर्यानुभवाय
स्पृष्टैव नोदयेदेतद्धि सामान्यतो मानुपनिसर्गतं प्रतीपम् । स्रग्धराप्रभृतेरेकत-
मस्य कस्यचिच्छन्दसो माधुर्येऽनुभूते वसन्ततिलका-शिरारिणीप्रभृतीनामन्येषां
संस्कृतछन्दसामपि पुनः काऽऽवश्यकता स्यात् ?

पूर्वछन्दोविलोपभयमपि न कर्तव्यं भवेत् । नवीनस्य प्रचारे यदि प्राची-
नानां विलोप एवाऽभविष्यत्तर्हि संस्कृत एव एतावता छन्दसां सकलनं कथमभ-
विष्यत् ? नवीने परिगृहीते प्राचीनस्य विलोपेन सग्रहस्याऽनवसरात् । ब्रजभाषया
हि दोहा-कवितादिष्व्यात्मनश्छन्दः सु सत्स्वपि शिरारिणी-भुजङ्गप्रयातादीन्युपा-
सन्त्येव, परं नाऽद्यापि कवितादीनां कृते महाप्रलयोऽभवत् ।

❧ ग्रन्थस्य स्वरूपम् ❧

साहित्यमार्मिका विद्वांसो विलोकयेरन् यदस्मिन् सन्दर्भे, छन्दोनिबन्धे यथा
नूतन प्रचारोऽवलम्बितस्तथैव ग्रन्थसंघटनायामपि नव्यैव सरणिः । तत्तद्वाजा-
श्रिता ब्रजभाषास्य साहित्यग्रन्थमपि प्रणयन्तः पूर्वं राजसभा-नगरीवर्णन-
राजस्तुति-तदासीर्वादादिकम्बध्य तदनन्तरं वर्णयितुमुपक्रान्तं साहित्यविषयमा-
रभन्ते स्म । अत्रापि प्रायः स एव प्रचारोऽवलोक्यते । अस्य हि सन्दर्भस्य द्वौ
भागौ । तत्र जयपुरवैभवस्य पूर्वखण्डो राजवशमभिस्तुवन् जयपुरनगरस्य
संपूर्णं विभूतिमभिव्यनक्ति । द्वितीयध्यायः ‘साहित्यखण्डः’ । अत एव पूर्वसूचि-
तेषु विषयेषु बहुभाषाचित्र-यन्त्रकाव्य-‘चौपाई’चत्वरप्रभृतयो बहवो विषयाः
पूर्वखण्डे प्राप्येरन् ।

ग्रन्थोऽयं सस्कृतव्रजभाषयोऽभयोरपि पदाङ्गानुसृत्य साहित्यसरणावभिप्र-
याति । उभयोरपि भाषयो साहित्यराजतन्त्रे बहवः समया नियमिताः सन्ति ।
एतेभ्यः कविसमयेभ्यो विरुद्धा वर्णना सहृदयानां गोष्ठीषु न गरिष्ठा गण्यते ।
तदनुसारमेवात्रापि नवरसानां परिचयः, शृङ्गारे नायिकामेदस्य दिग्दर्शनम्,
एतदादयो विषया निबन्धनीया अभूवन् ।

शुद्धवीरे च समरवर्णनस्य शैली बहुष्वशेषु हिन्दीसाहित्यसदर्थानुसारम् । तत्र
हि पूर्वं हस्त्यधात्रीनामलङ्कृत वर्णनम्, अग्रे च दुन्दुभिनादः, शत्रुसनाहः, रुधि-
रप्रवाहः, भूतयोगिन्यादिसंचारश्च वर्णितो भवति । अन्योक्तिविनोदादिषु बहुषु
विषयेषु तु सस्कृतकवीनामेव पद्धतिरनुसृतेति स्थादेव समीक्षकमहाभागानां
विदितम् ।

इमां सफला साहित्यसामग्रीमवलोकयन्तोऽपि समीक्षणविचक्षणा कथयेयुर्ब-
दय सर्वोऽपि वर्णनीयविषयो बहुतरं पुरातनः । कामः भवेच्छन्दोनिबन्धे नवी-
नता, परं वर्णनीयविषयां सृष्टेरारम्भायावधि प्रचलितास्त एव । कविस्तु लोक-
चेर्मुखाभूतो भवति । परतो भाविनः साहित्यसेविनः कवेः कवितया तात्कालिक
समयप्रभावः लोकानां च परिस्थितिं परिगच्छन्ति । उद्देश्यमपि साहित्यस्य बहुष्व-
शेष्विदमेव । एव च समये समये समाजपरिस्थितेश्चित्रणमपि कवेरावश्यकम् ।
इमं स्थाभाविकं क्रमं नवयुगवीथ्यामालोकयेयुः सहृदयमहोदयाः ।

❧ वंशवीथी ❧

कवेर्वंशवर्णनवित्तरस्तु भारतवैभवभूतस्य जयपुरराज्यस्य साहित्यसामग्र्या
क्रियतेचित्परिचयाय, न कवेरात्मगौरवख्यापनाय । श्रीमति जयपुरराज्ये
विद्यानां नानाविधकलानां च कस्मिन्नपि समये भूयसी समुन्नतिरभूदिति प्रायो
जानीयुर्बहुश्रुताः । हिन्दीसाहित्यमपि जयपुरराज्यस्य बहुतरंमृणं विभर्ति । अनेन
हि राज्येन तादृशां केचित्कवयः समुत्साहिताः सन्ति, यथा हिन्दीसाहित्ये भूय-
स्तरामुन्नतः स्थानम् । विहारिमहाकविः पद्माकरमहोदयश्च प्रायः सर्वेषु लोकेषु
विश्रुतावेव, परमितोऽन्येऽपि बहवः कवयो व्रजभाषासाहित्ये समधिकां मुद्रनामा-
निन्युः । लालकविर्हिन्दीसाहित्ये सुप्रसिद्धः । सोऽप्यत्रैव जन्म लेभे ।

हिन्दीसाहित्यस्य प्रथमज्ञानां गवेषणं बहो कालादनुष्ठीयते हिन्दीसाहित्य-
क-

र्णधारैः, परं जयपुरराज्यविषये तेषां परिज्ञानं न किञ्चित्प्राप्यम् । अस्मिन् हि राज्ये तत्तादृशानि ग्रन्थरत्नानि निहितानि सन्ति यत्तानि यदा हिन्दीसाहित्ये प्रकाशमायासन्ति तदा तस्य परिस्थितिरेवान्यादृशी भवेत् । साम्प्रतं हि दासस्य काव्यनिर्णयं विहाय न कश्चित्पाठ्यक्रमोपयोगी प्राचीनः साहित्यनिबन्धोऽन्यो दृश्यते हिन्दीसाहित्ये । परमस्मिन् वंशे लब्धजन्मभिः 'लाल' इति कवितोपनामभिः श्रीकृष्णमहमहाकविभिः सवाईजयसिंहदेवस्य (पुरातनस्य) आज्ञया 'अलङ्कारकलानिधि'नामा हिन्दीसाहित्यस्याकरग्रन्थो निर्मितो यत्र हि साहित्याज्ञानां साकल्येन निरूपणम् । तदुत्तरं-वाणी-सरस्वती-भारती-उपनामधारि-भिर्द्वारकानाथमहोदयैः सवाईमाधवसिंहदेवस्य (पुरातनस्य) आज्ञया 'मधुकर-कलानिधि'नामा साहित्यग्रन्थो निर्मितः । एतदुत्तरं सवाईजयसिंहदेवस्य महाराजप्रतापसिंहदेवस्य च समये जगदीशकविः 'काव्यविनोद' 'किशोरसुखसागर'-प्रभृतीन् बहून् साहित्यग्रन्थान्निर्ममे । प्रसिद्धः पद्माकरकविरस्मिन्नेव समये 'जगदिनोदम्' प्रणिनाय । एतदनन्तरं ब्रजलालकविना जयपुरनरेन्द्रस्योपनाम धृत्वा संगीतस्य सुमहान् ग्रन्थो निरमायि ।

एवं तस्य तस्य जयपुरधरणिपतेः समये तत्तत्कालजातैरेतद्वंशजैः कविभिर्बहवः साहित्यग्रन्था राजनिदेशतो निर्मिता इति तेषां संक्षिप्तपरिचयाय वंशवर्णने विस्तरः । अत्र हि तेषां तेषां कवीनां यावद्वन्धो जीवनवृत्तान्तः, ग्रन्थानां परिचयः, कवितानामादर्शश्च प्रदत्तोऽस्ति । किं बहुना ग्रन्थेऽस्मिन् तत्तत्कवीनां हिन्दीकविताविमर्शेन सहृदयानां मनोरञ्जनमेव भवेन्न हानिरिति प्रत्यक्षमालोक्येतैव, किं नाम भद्रचसा ।

ग्रन्थेऽस्मिन् सूर्योदयास्तमने, ऋतुवर्णनम्, जलविहारः, चन्द्रोदयादयः, काव्ये ये ये आवश्यकविषया वर्णनीयास्तो प्राप्येरन्, इति स्यात्स्पष्टमेव ।

❧ चित्राणि ❧

लोकानां सामयिकरुचिर्मानुस्य चित्राण्यपि स्थाने २ समावेशितानि । एतानि हि भारते चित्रकर्मणि सुप्रसिद्धस्य महादेवविश्वनाथधुरन्धरमहोदयस्य सुवर्ण-मालानाम्नि चित्रपुस्तके संगृहीतानि । एतेषु वेपथूपादिकमाधुनिकनाटकीयमिव संगृहीतमिति पुराणां वेपथूपास्तन्ययामाव विद्वोक्यद्भिर्न विमनामितव्यं

✽॥ कवित्त (घनाक्षरी) ॥✽

प्राचीनाः परिष्कृता नवीनाः पुनराविष्कृता
 विद्यालया येन नगरेऽथ ग्रामसंचये
 भाषायामभिज्ञो देवभाषाया रसज्ञो भृशम्
 एम्. ए. पदमण्डितोऽपि वैदेशिकवाङ्मये ।
 निःस्वार्थाऽनुरागाद्भूरिस्थापरिचालकं यं
 गुणिषु विनीतचर्यापालकं विलोकये
 शिक्षणविभागभरितोदये मनोऽद्य मुहु-
 मोंदयेयमस्मिन् श्यामसुन्दरमहोदये ॥१॥

जयपुरराजकीय 'महाराजा कॉलेजस्' पारसीकभाषाध्यापकः श्रीमान् मौलिवी-
 बकामहाभागोऽपि मे बहु माननीयो येन हि उर्दूछन्दसां नामनिर्देशे साहाय्यक-
 मक्रियत । एवं समयोचितसंमतिदातारो महामहोपाध्याय-श्रीमद्विरिधरशर्मच-
 त्रवेदा आयुर्वेदाचार्यश्रीलक्ष्मीरामस्वामिमहाभागप्रभृतयोऽपि धन्यवादाहार्ताः ।

'सूचना'

अस्मिन् खण्डे प्रायो घनाक्षरी-(कवित्त-)-छन्दांस्तेव विशेषतो गृहीतानि ।
 अत एव यत्र नाम न सूचितं तत्र तदेव छन्दो बोद्धव्यम् । स्थाने स्थाने च 'क'
 संकेतेन, कवित्त घनाक्षरी, 'दो' 'सो' इत्येताभ्यां च 'दोहा' 'सोरठा' छन्दसी
 सूचिते स्तः ।

सुष्ठुशमवधानेऽपि कानिचिन्मुद्रणस्त्रलितानि भवेयुरनिवार्याणि । विशेषतस्तु
 तृतीयादारभ्य दशमपुटकं (फार्म) यावद्विहारिविलासे सन्ति केचित्प्रमादाः ।
 एतेषु स्वतः परिहृत्यान् स्थूलान्परिलजामि । त्रामकांश्चेतांस्तु शोधनपत्रेण
 संशोभ्य पठेयुर्गुणपरिशीलिनः पाठकमहाभाग इति निवेदनम् ।

पद्यकवितायां विशेषतश्चैवंविधे छन्दसि भावपरिवोधविषये भवेत्कदाचन
 काठिन्यमिति नियुक्ते मार्गपरिचयार्थमावश्यकी सेयं 'सहचरी' व्याख्यापि सेवायां
 नियोजितास्ति । अस्तु, इतोऽपि न मद्भक्तसामयकाशः । गुणदोषविवेचका
 रसिकाः स्वयमेव निकुञ्जेऽस्मिन् प्रविश्य परिचिन्वन्तु तत्त्वमदसीयमिति-

कतिपयपदानां हठादाकर्षकमात्रः-

मञ्जुनाथः ।

FOREWORD

In his "As you like it", Shakespeare makes Touchstone say—"I'll rhyme you so eight years together, dinners and suppers and sleeping—hours excepted'.

And it is perhaps no exaggeration to say that amongst the "poets" of the modern days, particularly in the field of Sanskrit poetry, there are more Touchstones than Shakespeares. The "Sakti" or the natural aptitude of the mind, which Mammath calls so essential for the making of a true poet is very rarely found in these days. But it is not to be wondered at. Nature itself ceases to produce a thing which is not in demand. The times of Bhoja are gone and we have long ceased to appreciate Sanskrit poetry, to adore Sanskrit poets and to assign them their proper place in society.

It is all the more pleasing therefore when in a period of decadence of Sanskrit poetry, we come across a person who possesses in so uncommon a measure that "Sakti" of the poet and that command of style, language and metre, which at once distinguish him from the ordinary class of "poets" and assign him a position all his own. That is the reason why I have always loved and admired Pandit Mathura Nath Bhatta, the author of the present book—Manju Kavita Nikunja and have felt so often that if he is given proper encouragement and facilities for work, he should be able to render very good services indeed to the cause of Sanskrit learning in the field of poetry.

The Manjū Kavita Nikunja, is the first attempt of the author towards publication of his works and is really the second volume—"The Sahitya Khanda" of a bigger book, the first Volume under the title of "Jayapura Vaibhava" is now under preparation and its publication will depend largely on the reception which will be accorded by Sanskrit scholars to the present Sahitya Khanda. The author has explained in the introduction the general scheme of the whole book and has given some account of himself at the end which will be read with interest. The exhaustive list of contents in the beginning will give an idea of the wide range of the subjects covered.

I do not myself feel competent to say any thing about the merits and demerits of the work which has been reviewed by much abler hands than mine, and I am glad to add, has been generally appreciated. Mahamahopadhyaya Dr. Ganga Nath Jha M. A., D. Litt.—Vice-chancellor, Allahabad University, Principal A. B. Dhruva, M. A., pro-vice-chancellor, Benares Hindu University, and Pandit Gopinath Kaviraj M. A. Principal Government Sanskrit college, Benares were kind enough to review the book at my request, while it was in print, and their opinions will be found in the beginning of this volume. I have to record my very grateful thanks to the three learned scholars for all the trouble which they so kindly and so readily undertook in this behalf.

I have, however, to add a word in explanation of the Hindi and Urdu metres which the author has made use of in this book. More than 8 or 9 years ago there was held a Pandit Sabha in Jaipur, and several Sanskrit scholars then expressed

the opinion as Sanskrit scholars may hold that opinion now, that it was not possible to have good Sanskrit poetry in Hindi and Urdu metres. Pandit Mathura Nath Bhatta took the other view and maintained that, provided the command of the language was there, a poet could compose just as good Sanskrit verses in Hindi and Urdu metres as in the classical metres. The present work is intended by the author to prove his contention, although he has devoted one chapter entirely to the classical metres as well. It is for Sanskrit scholars to judge as to how far Pandit Mathura Nath Bhatta has been successful in his attempt. But this is of course only one aspect of the book.

University office,
Agra,
5th March 1930. }

Shyamsundar Sharma
Registrar,
Agra University.

I have looked over a few verses in Manjukavita Nikunja and am very pleased to note that even at the present time there are writers who can compose such verses in Sanskrit. The language is mellifluous, and the ideas, though not always original are neatly expressed. The adoption of the "Hindi" metres and the consequent abandonment of the older metres is, in my opinion, not an improvement. It is only when framed in the older metres that Sanskrit poetry appears in its natural setting. If the departure has been made with a view to show that Sanskrit poems could be composed in the new metres, a certain section of the work may have been done on those lines. As it is, one misses very much the sweet Indravajra, the elegant Mālinī and the ennobling Mandākranā and the soul uplifting

Sragdhara As the work is still incomplete I hope the poet will compose the rest of the work in the Sanskrit metres

This however does not detract from the value of the Pandit's work, which will still please many a heart and make one realise that Sanskrit is after all not quite a "dead language" yet

GANGA NATH JHA,
Vice-chancellor,
University of Allahabad

“मञ्जुकविता-निकुञ्ज”

I appreciate the poem as a fine specimen of the kind of poetry which our Pandits at present are writing The Panditji has a good command over the Sanskrit language, and the work is very well done in the traditional style May I add that this type of poetry we can now enjoy only as classical poetry? May we not expect that modern Sanskrit poets will see new visions and new forms of beauty such as will appeal to the modern world?

Dated, }
11-11-1929 }

A. B. Dhruva,
Principal & Pro-vice-chancellor,
The Benares, Hindu University

I must heartily congratulate Pandit Mathura Nath Bhatta Sahityacharya on his production of an exquisite collection of sanskrit poems, called “Kavita—Nikunja” (bower of poems), through which I have had the pleasure of glancing recently. The book impressed me as a genuine work of poetical art In

these days of decadence of Sanskrit learning it is refreshing to find a poet of such high accomplishment and with such a command of style, language and metre. The wealth of imagery and artistical colouring displayed in the work is really a rare sight among the poets of the present age. The poem is divided into several sections, with verses on different subjects in each. The description of the seasons, the representations of the various moods of the human mind, the delineation with touches of humour at intervals of the darker phases of the modern social life all these have a ring of freshness and spontaneity about them which mark them out as distinctive of true inspiration. The author is at his best in his manipulation of the metres not merely those which are current in the Sanskrit classics but even some new varieties coined by him in imitation of Hindi, Urdu and Persian. This introduction of new metrical standards in Sanskrit poetry may not appeal to the conservative mentality of the orthodox Sanskrit poets steeped in old associations and traditions, but it is certainly a clear sign of life in the poet and should be welcome as such to all lovers of Sanskrit as enriching the rhythmic possibilities of the language.

Gopinath Kaviraj,

Principal,

19th Feb 1930

Govt. Sanskrit College, Benares

श्रीः

भारतमार्तण्डश्रीमद्गङ्गलालजीमहामागानां प्रधानशिष्य-
पञ्चदशावधानि-श्रीनाथद्वाराराजधानीविद्याविभागा-
ध्यक्ष-शीघ्रकवि-विद्याऽलङ्कार-भट्टश्रीनन्द-
किशोरशास्त्रिणां संमतिः

अन्तः सद्रससंवृताऽतिमधुप्राक्षासदृक्षाक्षरः

स्फूर्जत्प्रादुर्गतमार्गगौरवधरः गृह्यारितः स्वर्गुणैः ।

श्रीमान् काव्यनिकुञ्ज एष स मनोहारी निगुम्फोऽद्भुत-

स्तुत्यो यस्य नवीनरीतिचलितो नाऽद्यावधि प्रेक्षितः ॥ १ ॥

इति नन्दकिशोरेण तुष्यता सत्कथिततः ।

माननीया सहृदयैः संमतिर्दीयते निजा ॥ २ ॥

कविकोकिलराजस्य भञ्जनायस्य भञ्जुळे ।

सरसे कविताशुभ्रनिपुञ्जे व्यहरं चिरम् ॥ १ ॥

पिकस्त्रभावसुलभा साढे साढे क्षणे क्षणे ।

समुत्सल कृता गुञ्जा नूनं रञ्जयते मनः ॥ २ ॥

नृत्यप्रायपदध्वानेऽवधानं बच्छतो मम ।

विनेवाऽर्याऽनुसन्धानमुदिता काऽपि निर्धृतिः ॥ ३ ॥

यदत्र किञ्चित्साच्छन्द्यं यच्च शासनलङ्घनम् ।

कोकिलस्य स्वतन्त्रस्य भूषणं तत्र दूषणम् ॥ ४ ॥

हिन्दीवेषविशेषेण सुरङ्गीः समलङ्कृता ।

अनभ्यासवशादस्मत्तदधिप्रयते क्वचित् ॥ ५ ॥

तथाऽपि नव्यनेपथ्यदर्शनोत्पलकस्य मे ।

चिरं परिचिता बाणी कर्णौ प्रीणयति क्षणम् ॥ ६ ॥

सञ्जुनायः कविर्नूनं प्रसस्योऽमृतमञ्जुवाक् ।

चिरं जयतु येतांसि रञ्जयन् सरसात्मनाम् ॥ ७ ॥

सरस्वतीमवनम् । काशी

१४१२१२९

} इत्याशंसति काशीस्थः खिलेवंशाऽङ्कुरो मुदा ।
भारतीमवनाऽप्यक्षः शास्त्री नारायणः सुधीः ॥

विषयसूची ।

—०३००—

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
आमुखवीथी—		प्रवत्स्यत्यतिका ...	३६
मङ्गलम्—		स्वाधीनपतिकायाः पुष्पद्वारः	३७
गणेशः ...	२	राधाकृष्णयोः पुष्पद्वारोत्सवः	३७
सरस्वती ...	३	ग्रीष्मे नायकयोरुपवनविहारः	३८
श्रीकृष्णः ...	४	ग्रीष्मे अरविहारः ...	३९
प्रातःकालः । ...	५	प्रावृट् ...	४०-४२
प्राकृतिकशोभाया मङ्गलारम्भः ...	६-७	प्रावृटो राशिरूपकम् ...	४२
वनम् ...	९-१२	सेनारूपकम् ...	४४
पवृत्तवीथी—		प्रावृषि नायिकाः—	
वसन्तः ...	१३-१६	प्रोषितपतिका ...	४४-४६
सरस्य युद्धरूपकम् ...	१७	प्रवत्स्यत्यतिका ...	४६
मृगयारूपकम् ...	१८	विरहिणी ...	४७
कामस्य मृगयुरूपकम् ...	१९	वर्षांशु निकुञ्जविहारः ...	४८
वसन्तस्य वणिग्रूपकम् ...	२०	अरुणर प्रत्युशारम्भः ...	४९
वसन्ते वनवीथी ...	२१	श्रीकृष्ण प्रति दूता उक्तिः ...	५०
वनविहारः ...	२२	अरुणर प्रत्यभिनन्दनम् ...	५०
वसन्ते नायिकाः—		शरद् ...	५१
मानिनी ...	२४	शरदो राशिरूपकम् ...	५२
सिंहावलोकनम् ...	२५	शरदि चन्द्रोदयः ...	५४-५५
प्रवत्स्यत्यतिका ...	२५	शरदि नायिकाः—	
गीतगोष्ठी ...	२६	प्रवत्स्यत्यतिका ...	५६
ग्रीष्मः ...	२८	वासकसञ्ज्ञा ...	५७
ग्रीष्मस्य नरेशरूपकम् ...	२९	शरदि वनशोभा ...	५७
ग्रीष्ममध्याह्नः ...	३१	हेमन्तः ...	५९-६०
मध्याह्ने भूमिगर्भः ...	३१	हेमन्ते प्रवत्स्यत्यतिका ...	६०
ग्रीष्मरजनी ...	३३	हेमन्ते विरही ...	६१
ग्रीष्ममध्याह्ने नायकः ...	३४	पौषस्य तीव्रता ...	६२
ग्रीष्मे नायिकाः—		हेमन्ते शुद्धसञ्ज्ञा ...	६३
मानिनी ...	३५	हेमन्ते रात्रयः ...	६४-६५

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
शिशिरः	६७-६७	मुग्धायाः वयःसन्धिः	१०८-१०९
शिशिरस्य नरेशरूपकम्	६७	बहुरितयौवना	११०
शीताधिवयम्	६९	नवामृतयौवना मुग्धा	११०-११२
शिशिरे विबोधी	७१	ज्ञातयौवना	११२
शीतं प्रत्युपालम्भः	७२	नवोदा	११३
शीनस्याभिनन्दनम्	७३	सरुजा मध्या	११४
नवरसवीथी—		समानलब्धा कामा	११४
शृङ्गारः...	७४	प्रौढा	११५
नायिकाः—		कुलवधूः	११५
पूर्व पूर्वांशुरोगे मुग्धा	७५	प्रेमगर्विता परकीया	११६
स्वाधीनपतिक्ता	७६	नदीतटे मेरुनम्	११७
वासकसजा	७६	स्वयदूतिका	११७
अभिसारिका	७७	नायकयोर्मियो दर्शनम्	११८-११९
विरहोत्कण्ठिता	७८	दमितानुरागिणी	१२०
कलहान्तरिता	७९	प्रेमगर्विता	१२१
खण्डिता	८०-८१	कक्षिता	१२२
जला	८१	खण्डिता	१२२
शृङ्गारतपोपना मुग्धा	८२	प्रोषितपतिक्ता	१२२-१२३
प्रोषितपतिक्ता	८३-८६	विरहे तापः	१२३-१२७
प्रवसत्पतिक्ता	८७	प्रेमगर्विता	१२७
प्रवसत्पतिक्ता	८८	क्रियाविदग्धा	१२८
विमग्धमुरता मध्या	८९	अतिरसाविष्टा	१२८
कक्षिता	९०	मुखावर्णनम्	१२९-१३०
स्वयंदूतिका	९१	नेत्रे	१३०-१३३
निप्रलम्भा	९२	अम्	१३४
मानिनी	९३-९४	केशाः	१३४
दोहाचत्वरः		यालविन्दुः	१३५
स्वयसन्देहः	९५-१००	चिबुकम्	१३५
विहारिनिवासः—मङ्गलम्	१०१-१०३	कुचो	१३६
श्रीकृष्णशोभावर्णनम्	१०६-१०८	कटिः	१३६
		रूपवर्णनम्	१३७-१३९

विषय	पृष्ठम्	विषय	पृष्ठम्
नवोदाया मधुपानम्	२३९	मानिनी	१७०
अवलोकनम्	२४०-२४२	प्रेमगर्विता	१७२
विरहोत्कण्ठिता	२४३	प्रेमचेष्टा	१७२
प्रवत्स्यरपतिका	२४३	शीतान्योक्ति	१७३
अनुराग	२४४-२४६	जर्मनयुद्धे भारवेशाशी	"
दम्पत्योऽभिसारः	२४६	जयपुरपुरन्दरावाशी	"
सुरतम्	२४७-२४८	विद्याधरसुन्दरी	१७४
नखस्रग्धम्	२४८	प्रवासिनो दुःखम्	१७४
परिहास	२४८-२४९	केलिसदनामुखी	१७५
अनुराशिणी	२५०	वीर	१७७
अनुरागी भक्त	२५०-२५१	दयावीर	१७८
वसन्तपवन	२५१	दानवीर	१७९
वसन्तवनम्	२५२	धर्मवीर	१८०
प्रावृद्धपयोद	२५२	विद्यावीर	१८१
हेमन्त	२५३	युद्धवीर	१८२-१८३
भ्रमर	२५३-२५४	युद्धवर्णनम्—	
गांधिक	२५५	हस्तिन	१८४-१८८
गोप	२५६	अश्व	१८८-१९१
मनक	२५६	अश्वकुलानां वर्णनम्	१८९
महत्त्वम्	२५७	अश्वदादीनां वर्णनम्	१९०
आशी	२५७	घोटकानां प्रकारः	१९२
बेणीवन्धनम्	२५८	अश्वानां चलनप्रकारः	१९३
अरुतवेन चरणरञ्जनम्	२५८	उष्ट्रा	१९३
केलिकावयनम्	२५९	रथा	१९४
दम्पत्योर्मानकलहः	२६०	दम्पतीप्रभुनिरन्धा सामग्री	१९५
विधम्भयवनम्	२६१-२६२	युद्धे दुःखमिच्छति	"
सर्वैष्वर	२६३-२६३	युद्धारम्भे नानाविधवाधानां च	१९६-१९७
दादशमसी	२६३-२६५	युद्धारम्भ	१९७-१९९
विरहिणी	२६५	दम्पतीचलनम्	१९९
विरही	२६६	योरयुद्धम्	२०१-२०४
रुक्मिणी	२६७	योगिन्दादय	२०५

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
विजयपद्मरंगध्वजः बायीश्च	२०५-२०६	मुद्रा	... २३८
मृगया—		मुद्रा नानाविधा	... २३९
सिंहवलोकनम्	... २०७	सज्जनमैत्री...	...-२४०
सिंहसोच्छेदन मृगया च	... २०८	दुर्जनमैत्री...	... २४०
करुणः	... २०९-२११	सन्तवागी	... २४१
राशो मरणम्	... २११	साध्वी पत्नी	... २४२
अद्भुतः	... २१३-२१४	रुज्जा	... २४३
हास्यः—		अभिमानः...	... २४४
भक्तवरः	... २१६	सत्कार्यम्	... २४५
जैष्ठिकमैत्रः	... २१७	दानी	... २४६
चाँयेमहाशयः	... २१७	कृपणः	... २४७
भयानकः	... २१९	परनिन्दा	... २४८
रौद्रः	... २२०-२२१	पटितैः सह दर्पः	... २४९
म्लेच्छसेनापति प्रायुक्तिः	... २२१	कलिमाहात्म्यम्	... २५०
वीमस्तः	... २२२-२२३	कवीनामुत्कर्षः	... २५१
शान्तः—		स्वामी	... २५२
पूर्व वैराग्यम्	... २२४-२२५	राजा	... २५३
वैराग्यार्थमुत्तेजना	... २२६	राजदमैचारिणः	... २५४
लोमायें पिदारः	... २२७	मंत्री	... २५५
घनैः २ भगवति रतिः	२२७-२२८	अभ्योक्तिरूपेण नीतिः—	
गौहः—		चापकः	... २५६
शैशुणाः-श्रीतिवः	... २२९	मेघः	... २५७
शैशुणात्कारण्यप्रार्थना	... २३०	रत्नरिक्ता	... २५८
शैशुणात्कारण्यप्रार्थना	... २३१	सौम्यधिकः	... २५९
अन्तसमये भगवतः प्रार्थना	२३२-२३४	मालाकारः	... २६०-२६१
शान्तः	... २३५	मधुकरः	... २६२
नीतिपीथी—		कोटिलः	... २६३
कुण्डलपाषाणः	... २३६	भक्तिःशत्रुश्च वानरश्च	... २६४
मया	... २३७	शत्रुश्च वानरश्च	... २६५
परमेष्ठा	... २३८	मुखा मिहः	... २६६
विष्णु देवम्	... २३९	वररिक्तः	... २६७

विषय	पृष्ठम्	विषय	पृष्ठम्
तद्वर	२५७	वेदातिन	२९१
विशुक्	"	वारिका	२९२
सरणी	२५८	वैदिका	२९३
मयूर	"	सांप्रदायिका	२९३
कुजर	२५९-२६०	नवसम्या (जैष्ठिलमैता)	२९४-२९६
दीपक	२६१-२६२	अधिकारिण	२९७
खपोत	२६२	कवीश्वरा	२९८
लेखनी	२६३	अन्योक्तिविनोद —	
प्रकीर्णचत्वर (नीति)	२६४	अमर	३००
साधुसंगति	२६५	वसन्तिनीविरही मधुप	३०१
सत्कार्येष्वौदायम्	२६६	वकुल	३०२
परोपकारप्रशसा	२६७	गुणा	३०३
धनार्थसन्तोष	२६८	मछिका	"
पूर्व नीतिशा	२६९	वन्ध	३०४
मधीनमीति	"	दीना मालती	३०५
अधिकारिण, नेतारो जातिप्रमुखाश्च	"	मानिनी मालती	३०६-३०९
शिक्षिता	२७०	नवमलिका	३०९
नीति परिभाषा	२७१-२७२	केतरी	३१०
नीतिरेवविध आदेश	२७३	युधिषा	३११
नीतिस्तत्त्वम्	२७४-२७५	तरुणी	३१२
स्वीय निवेदनम्	२७६	कम्या च मधुकरश्च	३१३-३१४
विनोदधी—		नवनारिक	३१४
समीक्षाविनोद		ताजिनतुरंग	३१५
वचय	२७७-२८१	परिवर्तनम्	३१६
पण्डिता	२८१-२८३	मप	" "
वैयाकरण	२८४-८५	छन्दोधीधी—	
प्रसंगान्योपि विनोद	२८६	मरुतभाषापरिगृहीतानि छन्दानि	
व्योक्तिपिका	२८७	पदि	३१७
वेद्या	२८८	चन्द्रवदना	३१८
मयानुष्ठानकिया	२८९	चन्द्रेखा	" "
धर्मशास्त्र	२९०		

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
विष्णुमाला...	३१८	तामरसम्...	३३०
अनुशु...	३१९	प्रहर्षिणी...	३३१
प्रमाणिका...	३२	मत्तमयूरम्...	३३२
माणवकम्...	३३	चन्द्रिका...	३३३
शुद्धविराट्...	३२०	प्रहरणकलिका...	३३४
चम्पकमाला...	३२१	अलोला...	३३५
मणिमध्या...	३२२	वसन्ततिलका...	३३६
इन्द्रवज्रा...	३२३	सङ्क...	३३७
सपेन्द्रवज्रा...	३२४	कामक्रीडा...	३३८
सपद्मतिः...	३२५	मालिनी...	३३९
सान्द्रपदम्...	३२६	पद्मचामरम्...	३४०
सुमुखी...	३२७	शिवरिणी...	३४१
दोषकम्...	३२८	पृथ्वी...	३४२
शालिनी...	३२९	हरिणी...	३४३
भ्रमरविरसिता...	३३०	मन्दोक्तान्ता...	३४४
रघोद्विता...	३३१	सकुटकम्...	३४५
स्वागता...	३३२	शार्दूलविक्रीडितम्...	३४६
पृष्ठा...	३३३	नाराचम्...	३४७
भद्रिका...	३३४	सम्भरा...	३४८
वैशम्पविरम्...	३३५	मद्रविराट्...	३४९
इन्द्रपदा...	३३६	हुतमध्या...	३५०
सोदरम्...	३३७	हरिणीप्लुता...	३५१
हुतविलम्बितम्...	३३८	भरवकम्...	३५२
कुसुमविचित्रा...	३३९	पुष्पिताया...	३५३
अलोद्विगतिः...	३४०	आख्यानिनी...	३५४
सुभाषपात्रम्...	३४१	निपरीताख्यानिनी...	३५५
शशिनी...	३४२	दिवोगिनी...	३५६
निन्दिता...	३४३	मालभारिणी...	३५७
मणिमाला...	३४४	अशपाटी...	३५८
मणिमाला...	३४५	दण्डकः...	३५९
मालिनी...	३४६	आद्या...	३६०

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
चपला ...	३४३	करखा ...	३५७
मुखचपला...	३४४	झलना ...	३५८
जघनचपला	३	वरवै ...	३५९
पथ्या ...	३४५	अतिवधै ...	३
आदिविपुला	३	कुण्डलिया ...	३
अन्यविपुला	३४६	अमृतध्वनिः	३६०
गीतिः ...	३	छप्पय ...	३६१
उपगीतिः ...	३४७	भोतिवदाम	३६२
उदगीतिः ...	३		
आर्यागीतिः	३४८		

हिन्दीभाषाम्यवहृतानि छन्दोसि—

सोरठा ...	३४९
दोहा ...	३
दोही ...	३
छात्र ...	३५०
छात्रा ...	३
सोमर ...	३
कज्जल ...	३५१
चौबोला ...	३
चोपाई ...	३
चोपाई ...	३५२
अरिह ...	३
पदरि ...	३
प्रव्रजम ...	३
रोला ...	३५३
दिगपाल ...	३
हरिगीतिव्य	३५४
मरहटा ...	३
चवैया ...	३५५
आन्दा ...	३५६
त्रिमही ...	३५७

सर्वेयास्तवकः—

मदिरा ...	३६२
मुमुक्षी ...	३६३
मत्तगयन्द ...	३६४
चकोर ...	३६५
दुर्मिह ...	३
मुक्तहरा ...	३६६
नाम ...	३६७
अरसाव ...	३६८
पिरीट ...	३६९
सुन्दरी ...	३
अरविन्द ...	३७०
रवहलता ...	३७१
मुख ...	३७२
दण्डकेयु-नवनीलचक्रम्	३७३
अनङ्गशेर	३
घनाश्री ...	३७५
रुक्मघनाश्री	३७६
देवघनाश्री	३७७

उर्दूभाषाप्रचलितानि छन्दोसि—

१-बहरे हज़न मुसदस मरज़ूक...	३७९
२-बहरे रमल मुसदस मरज़ूक...	३८०

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
३-बहरे हज्ज मुसम्मन कुतुर ...	३८०	१-देशमहारागेण ...	३९७
४-बहरे हज्ज मुसम्मन अखरव ...	३८१	२-महप्रसिद्धमदिरागेण ...	३९८
५-बहरे हज्ज मुसम्मन सालिम ...	३८२	३-सिन्धुकापीरागेण ...	३९९
६-बहरे हज्ज मुसम्मन अखरव		४-युनस्तथा ...	४००
मक्कस मक्कसूर ...	३८३	५-ठुमरी ...	४००
७-बहरे हज्ज मुसम्मन मक्कसूर ...	३८४	६-दादरा ...	४०१
८-बहरे खसीफ मुसम्मन मक्कसूर		७-जबनी [रासलीजयां मदन	
महजूफ ...	३८४	विजयः] ...	४०२
९-बहरे मुजारे मुसम्मन अखरव		८-नाटकीयठुमरी ...	४०४
रव मक्कसूर महजूफ ...	३८५	९-गालिगीतिः १ ...	४०५
१०-बहरे रमल मुसम्मन महजूफ ...	३८५	१०-देशमहारागेण ...	४०५
११-बहरे मुतकारिव मुसम्मन सालिम ...	३८६	११-नाटकीयगीतिः ...	४०६
१२-बहरे मुतकारिव मुसम्मन म-		१२-प्राचीननाटकीयगीतिः ...	४०६
कबूज असलम मुजारेफ ...	३८६	सदमापाचत्वरः	
१३-बहरे कामिल मुसम्मन सालिम ...	३८७	१-नन्दनन्दन हे मुकुन्द० ...	४०८
१४-बहरे रमल मुसम्मन मक्कसूर ...	३८८	२-मयबन् दयादुगेपा० ...	४०९
१५-बहरे मुजारे मुसम्मन अखरव ...	३८९	३-ब्रजराज गोकुलेन्दो० ...	४१०
१६-बहरे मुतकारिव मुसम्मन महजूफ ...	३८९	४-जवीना वेदना० ...	४११
१७-बहरे हज्ज मुसम्मन अखरव		५-हे चित्त चिन्तयैव० ...	४१२
मक्कसूर महजूफ ...	३९०	६-[स्वार्थ] अये भोः प्रिये ते० ...	४१५
१८-बहरे हज्ज मुसम्मन मक्कसूर ...	३९१	७-यनसो देववशादय० ...	४१९
१९-बहरे तबील, वा बहरे मुतदर		८-अये पधेऽद्विपत्ते० ...	४२०
रिक मक्कसूर मुजारेफ ...	३९२	९-नन्दसुतो किं विप्रनो० ...	४२१
मीतिवीथी—		१०-भो विप्रो दयादुगियं० ...	४२२
भूमिका ...	३९३-३९६	११-चिन्तये कालिन्दि० ...	४२३
मन्मापाचत्वरः		१२-मृतेन यवत्पाद० ...	४२४
		१३-भारती मे भवाय० ...	४२५
		१४-दया तवेह मामये० ...	४२६
		१५-अयि चित्त सिरेय० ...	४२७
		१६-दर्शनीयासि मिसरणे० ...	४२८

विषय	पृष्ठम्	विषय	पृष्ठम्
१७-न याहि लावण्य०	४३०	४७-दोष ददासि चेदिमो०	४६८
१८-विरहापगतमुत्तर०	४३१	४८-हरे सतरेक्काय०	४६९
१९-शोचनीयाय सखे०	४३२	४९-उपेक्षयाऽल जहासि०	४७०
२०-अयि चित्त धञ्जल मे०	४३४	५०-अयि नाथ दयादृष्टि०	४७१
२१-खि ता निरतर सखे०	४३५	५१-मयमीतमेन० (नवप्रचलितगीति) ४७३	
२२-अयि मे निरतरवेदने०	४३६	स्वदेवगीतय	
२३-सतत संतापितानां०	४३७	५२-अहो श्रीमारताभिरयो०	४७५
२४-अये विभ्रम्यतामीष०	४३९	५३-कश्चिद्विषयिदप्रतो०	४७८
२५-न ते जानते नेत्रयो०	४४०	५४-हे गणेशगुणादये	४७९
२६-मुविलाममये समये०	४४२	५५-माननीयमहोदया	४८१
२७-कञ्जाक्षि कुर्महे०	४४४	स्वागतगीतय	
२८-न विपेदि ते विमुख०	४४६	५६-स्वागत भवतामुदार०	४८२
२९-अये लोकये किं०	४४७	५७-स्वागत सर्वनगम्०	४८४
३०-रतिविगमोऽय०	४४८	५८-अये गुणोदार०	४८५
३१-अहो मुष्णासि लोकां०	४४९	मधयुगवीथी—	
३२-अये पञ्चालये०	४५१	१-मङ्गलसोरठाच्छद	४८७
३३-„ [दोहाच्छन्दोभि] ४५३		२-भवतरणिकायाश्छदस्यम्	४८८
३४-भो विमो मम मानसे०	,	३-रेलशक्ति	,
३५-अयि प्रजान०	४५४	४-वायुयानम्	४९०
३६-अयि हे गनेन्द्रया०		५-अग्निधानम्	
[गनेन्द्रमोक्ष] ४५६		६-द्रामवे	४९१
३७-भूयाप्रभोऽधुना तु०	४५७	७-मोटरम्	४९२
३८-अये कामये नाथ०	४५८	८-वायुचक्रम्	,
३९-नानुगृह्णासि न किं०	४५०	९-विशुद्ध	४९३
४०-अये गिरी द्रनन्दिनी०	४५१	१०-विशुद्धा	,
४१-अये शम्भो भवेत् किं ज्ञो०	,	११-ग्रामोपोन	४९४
४२-चन्दामहे महेन्द्रपदा०	४५२	१२-रेडियो	,
४३-अहो क वाग्रयेय० (भवाटवी)	४५३	१३-यन्त्राणि	४९५
४४-अमन्त भूरि संसारे०	४५५	१४-शुल्यचिन्मि सा	४९६
४५-दयालो विमालो०	४५६	१५-एक्सकिरणा	४९७
४६-इहो मुकुन्द मानसो	४५७	१६-चित्ररिषा	,

विषयः	पृष्ठम्
१७-फोटोग्राफी	४९८
१८-सीनेमा	"
१९-मोहमयीसा दृक्काला	४९९
२०-विज्ञानवैभवम्	५००
२१-गौराज्ञाणां गौरवम्	५०१
२२-गौराज्ञाणां स्वजात्यनुरागः	"
२३-भद्ररेखानां नीतिनैपुण्यम्	५०२
२४-भारतार्थ विचारः	५०४
२५-युद्धसज्जा	"
२६-अर्थनीतिः	५०५
२७-युद्धनीतिः	"
२८-नवीना शिक्षापरिपाटी	५०६
२९-परीक्षायुगम्	५०८
३०-नवीना नेतारः	५०९
३१-सुधारकः (रिफार्मर)	५१०
३२-बाबूमण्डली	"
३३-कालमाहात्म्यम्	५११
३४-भारते गोदिसा	५१३
३५-गोरक्षा	५१४
३६-श्रीशिक्षा	"
३७-नवशिक्षितनारीसमाजः	५१५
३८-शुन्दावनस हिन्दीसाहित्यसं- मेलनम्	५१७
३९-उपसंहारे सौराष्ट्रछन्दः	"
उपसंहृतिवीथी—	
१-कविताविज्ञानां वैरूप्यम्	५१९
२-ईर्ष्यादुः पण्डितः	५२१
३-निवेदः	५२२
४-कीर्तिप्रो निवेदः	"
५-चुष्णातो निवेदः	५२३
६-उपसंहारः	५२४

विषयः	पृष्ठम्
वंशवीथी—	
[प्राचीनचत्वरः]	
१-भूमिका	५२५
२-कुलप्रबन्धः	५२६-५३३
३-वंशानुक्रमः	५३४-५५४
नवनिर्मितो वंशपरिचयः	
४-सोहाछन्दः	५५५
५-पुरुषोत्तमगोस्वामी	"
६-लक्ष्मणमट्टः	५५६
७-कविकलानिधिः श्रीकृष्णमट्टः	५५७
८-चरित्रसंग्रहः	५६५
९-तस्य संस्कृतकविताया आदर्शः	५६९
१०-तस्य प्राकृतकविताया आदर्शः	५७१
११-तस्य हिन्दीकविताया आदर्शः	५७७
१२-सुकविः श्रीद्वारकानाथः (भारती)	५८२
१३-चरित्रसंग्रहः	५८४
१४-तस्य कविताया आदर्शः	५८६
१५-श्रीमन्नपालमट्टः (सुप्रीलालजी)	५९४
१६-चरित्रसंग्रहः	५९५
१७-तस्य कविताया आदर्शः	५९६
१८-कविवरः श्रीजगदीशमट्टः	५९७
१९-चरित्रसंग्रहः	५९८
२०-तस्य कविताया आदर्शः	५९९
२१-कविवरः श्रीरेवणिमण्डनः	६०४
२२-चरित्रसंग्रहः	६०८
२३-संस्कृतग्रन्थविवरणे-भारतचरित्रम्	६१२
रावलचरित्रम्	६१५
राठोडचरित्रम्	६१७
जयसाहस्रजसप्रकाशः	६२८
मन्नकप्रकाशः	६१९
बाबूचरित्रम्	"

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
कृष्णसुजसप्रकाशः	६२०	२६-सुन्दरलालमठः	... ६२९
रामजसचन्द्रिका	"	२७-मथुरानाथः (ष्टद्वन्द्वकर्ता)	... ६३२
नवरसरत्नाकरः	"	लक्ष्मीनाथपितामहाः	... ६३४
रससमुद्रः	... ६२१	तेषां वक्षकमः	... ६३७
श्रीकृष्णमजविहारः	६२२	बदरीनाथपितृव्याः	... ६३८
सुलोचनाचरित्रम्	"	श्रीद्वारकानाथचरणाः	... "
२४-तस्य कविताया आदर्शः	"	ज्येष्ठः श्रीरमानाथशाली	... ६३९
मत्तुवर्णनादर्शः	...	चि मजनाथशर्मा	... ६४०
शुद्धारः	... ६२३	ग्रन्थकर्तुर्विद्याध्ययन-	
देवविषयो रतिभावः	...	वृत्तान्तः	... ६४१-६४२
राजवर्णनादर्शः	... ६२४	श्रीनन्दकिशोरशालिणः	... ६४४
मजवर्णनादर्शः	... ६२५	ग्रन्थकर्तुं सम्पद्वृत्तान्त	... ६४५
अश्ववर्णनादर्शः	... ६२६	ग्रन्थकर्तुर्विद्यापरिचयः	... ६४६
२५-श्रीमान् मट्टलक्ष्मणः (द्वितीय)	६२७	वपसहारः	... ६४८

शुद्धिपत्रम्.

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२	वनस्य २ चित्रे	हिमादेः	हिमाद्यैः
१९	४	भयावहा	भयावहाः
१९	१३	दृश्यते	दृश्यन्ते
३१	२	द्र्ययतः	र्द्ययतः
४१	९	भाग्यताः	भाग्यताः
५१	२	ग्रीण्यसे	ग्रीण्यसे
७०	६	भाषास्यात्	भाषास्यत्
७२	१४	पाटन	पाटल
७	१९	प्राप्ताः	प्राप्ताः
८४	२	बहुत्वेन	बहुत्वेन
९२	१९	इदानीमिति	इदानीं यदि
९४	९	क्रान्तो	क्रान्तो
९५	१३	प्रतिवेशिनी	प्रतिवेशिनीं
९८	६	समेवानुयाहि	सामेवानुमिनुहि
७	२५	निभूत	निभूत
९९	३	अ(वा)स्तरण	अस्तास्तरण
२००	२	तवा	त्वामा-
२०१	१५	जिगमिषति	जिगमिषती
२०१	१६	तनु	तनु
२०४	३	गतायामिव	गतायामेव
३३	९	श्रीकृष्णे	श्रीकृष्णो
७	१८	श्रुति' इत्युक्ति	श्रुतिः इत्युक्तिः
७	७	(निष्कालुष्यम्)	(निष्कालुष्य.)
७	२२	'क्षासा'	'क्षाण'
२०५	७	नुप्राप्तोऽपि	नुप्राप्तोऽपि
७	९	हरणा-	हरण-
२०७	५	पीताक्षपे न	पीताक्षपेन
७	१३	तस्य	तव
७	१९	निषेयत्वेन	विषेयत्वेन
७	२४	मुच्यतेऽपि	मुच्यतेऽपि

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०८	७	हरितापि	हरिताऽति
११०	२४	बढी	बडो
१११	६	दधीयते	दधीनेन
"	"	चक्रवर्तिनाधीनेन	चक्रवर्तिनोऽधीनेन
"	१३	मासादितम्	मासादितम्
११६	५	अमीत्यम्	अमरिष्यम्
११६	७	क्षरणे	क्षरणो
११९	२	नलिना	बलेना
"	१६	तप	तव
१२१	१३	मानालीलां	मानलीलां
"	२४	कंषित करि	कम्पितकर
१२६	३	हसति ,	हसति
"	१४	गीर	गीर
१२७	३	इति नायक	दूती नायक
"	१५	निल	नल
१२८	८	ख	ख
"	९	ह्रमन्नस्थाने	ह्रमन्न स्थाने
१३१	२७	पट कड मुकट	पट कड मुकड .
१३५	२४	चाढ	चाढ
१४३	११	नमकी	नमकी
१४४	८	निर्वोढ	निरूढ.
१४६	८	गमिष्यसी	गमिष्यती
१५०	८	चा । स	च । सा
१५७	५	दषतो	बचो
२४०	१	निर्गुण	निर्गुणो
२६३	११	त्वय-	त्वया
"	२०	रूपोचिता	रूपोचित्र-
३५९	५	मा	सम्प्रति मा
५८०	२	धीरनिके	धीरनिके
५८६	१४	समानये	समानये

शुद्धाद्वैतपुष्टिमार्गप्रवर्तक-श्रीमद्ब्रह्माचार्यवंशावतंस-

गोखामिकुलकौस्तुभ-श्री ६ गोखामिश्रीगोकुल-
नाथजी महाराज ।

॥ श्रीः ॥

श्री ६मद्वल्लभाचार्यचरणप्रचारितशुद्धाद्वैतवैष्णव-
संप्रदायाचार्य-गोस्वामिकुलकौस्तुभ-विद्या-
विलासि-मोहमयीस्यश्रीगोकुलनाथम-
हामहिम्नां सेवायां सविनयं
समर्पणम्

श्रीमन्नाचार्यचूडामणे !

धर्माचार्यसिंहासनमामण्ड्यमाने त्वयि
समानेन साकं सतां संनतिरनारतम्
विद्या-वंश-वैभव-विवेक-वयो-विश्रुति-मान्
श्रुतिमान् प्रसिद्धो भवान्विहगणेष्वततम् ।
एवं सर्वसंविधानसाहित्यं समीक्ष्य मनाक्
राविषे 'साहित्यवैभवं' ते स्वयमानतम्
तदिदंनपारदृष्टावैभवमुपास्य नृशं
यान्तिमुपायतां परस्मलमुपागतम् ॥ १ ॥

निवेदकः

प्रणयकर्ता

चित्रसूची.

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
१-गणपति	२	१८-विरहिणी	८९
२-वसम्	९	१९-प्रव-स्यत्पतिका	८८
३-वनम्	१२	२०-लक्षिता	९०
४-वसन्त	२३	२१-विप्रलम्बा	९१
५-वसन्ते गीतगोष्ठी	२६	२२-मानिनी	९१
६-ग्रीष्मे मानिनी	३५	२३-वैणीव-धनम्	१५८
७-ग्रीष्मे जलविहार	३९	२४-केलिवातावनम्	१६०
८-वर्षासु विरहिणी	४५	२५-विश्ववशयनम्	१६१
९-वषा (वर्षासु निकुञ्जविहार)	४८	२६-मानिनी	१७०
१०-वर्षा (जलधर प्रत्यभिन्दनम्)	५०	२७-निषाधरसुन्दरी	१७४
११-शरत् (शरदि वन-गोभा)	५८	२८-केलिसदनाभिमुखी	१७०
१२-हेमन्त	६५	२९-वीर	२००
१३-मुग्धा (पूर्वानुराग)	७१	३०-भृगया	२०८
१४-वासकसञ्जा	७७	३१-कुरु	२१२
१५-कलहान्तरिता	७९	३२-शान्त	२१३
१६-छत्का	८१	३३-तदणी	२१९
१७-प्रोषितपत्रिका (विरहिणी)	८३		

पुस्तकप्राप्तिस्थानानि—

- १ महामधुरानाथशास्त्री महामाहंन, रेडिटेन्सीरोड, जयपुर.
- २ महामीरमानाथशास्त्री विद्याविभाग, नाथद्वारा
- ३ प गौरगोपालशर्मा बडामन्दिर, अकिञ्चनकुटी, धम्बई २.

साहित्यवैभवम् ।

निकुञ्जनिरीक्षणार्थं निमग्नणम् !!!

कवित्वम् (घनाक्षरी)

भो भोः साधुसेव्यसुरभारतीरसज्ञाः !

सुनियद्वज्रभापाबन्धविज्ञाः शृणुतागमम्
शैलीवरवल्लरीवितानयुतमेतं कवि-

कल्पनासोपानपथमवतरताऽश्रमम् ।

वाञ्छथ सुखेन यदि काममवगाढुमिदं

सूक्तिसरः संमुखे समस्तहृदयंगमम्

उन्मीलन्नीनपद्यकञ्जमकरन्दमञ्जु-

कवितानिकुञ्जमधिविशत मनोरमम् ॥ १ ॥

सुन्दररीत्या नियद्वा ये वज्रभापाया निबन्धास्तद्विज्ञाः सहृदयाः !! भाग्यं
अस्सूचनां शृणुत । नानारचनादौष्य एव वरवल्लर्यो छलितकृतास्त्रासां विता-
नेन युतम्, कविकल्पनारूपमिमं सोपानपथमश्रमं यथा स्वात्तया अवतरत ।
सोपानं यथा प्राप्यस्थानं प्रापयति, एवं कविकल्पनापि क्रमक्रमेण वक्तव्य-
विषयपर्यन्तं नयतीति द्वयोः साम्यम् । संमुखेऽवस्थितं सूक्तिरूपं सरः सुखे-
भावगाढं स्नानकेलये प्रवेष्टुं यदि वाञ्छथ, तर्हि उन्मीलन्ति नदीनपद्यान्वेव
(कवित्वदोहाछप्पयप्रभृतिनदीनछन्दोघटितत्वात्) यानि कञ्जानि तेषां मरु-
न्देन मञ्जुलमिमं कवितानिकुञ्जं प्रविशत । मञ्जुकवित्वेन मञ्जुनायकवित्वे-
त्यर्थोऽपि प्रतीयते । साधुसेव्येत्यादिविशेषणद्वारेण न केवलं संस्कृतज्ञा एव
अपि तु तद्रसज्ञाः, एवं वज्रभापासाहित्ये च ये मामेकास्तेषामेवाग्राधिको
भनःप्रसाद इति सूचितम् ।

■ मञ्जुकवितानिकुलमभिविशत मनोरमम् ॥ ’

मञ्जुकवितानिकुञ्जः ।

→ ❦ आमुखवीथी ❦ ←

तत्र

मङ्गलम् ।

लानि ह्य, भावारकत्वान्मर्कटिकाजालानीव नीत्वा, मिलतामागच्छताम्,
 पुनसां पापानां व्यपायिनं व्यपोहकम् । वि-अप-पूर्वकाणिजन्तादेतेस्ताच्छील्ये
 णिनिः । गम्यादेशभये तु पुनसां व्यपायः (कर्तव्यत्वेन) यस्यास्तीति मत्व-
 र्थाय इतिः । श्वेतसर्पेण कृतयज्ञोपवीतम् । अनिशं निरन्तरम्, अनन्तानां
 विघ्नानां कृते दम्भोलिकं घञसदृशम् । भो इति सम्बोधने ॥ १ ॥

प्रावारकमङ्गे हेमसूत्रनद्धमुत्सङ्गे तु
 सिद्धिमधिनीय याति मिलनमहोत्सवम्
 संधत्ते मुखाम्बुजमुदस्य करेणैकेन हि
 सुखमपरेण परिरम्भणमहोत्सवम् ।
 मञ्जुना दृगञ्चलेन दृष्ट्वा मञ्जुनाथ मिथ-
 श्चित्रमयमेति पश्य चुम्बनमहोत्सवं
 सुखसदनस्य स्फीतसुन्दरसुमञ्चतले
 करिवदनस्य स्तौमि मदनमहोत्सवम् ॥ २ ॥

यः करिवदनः, अङ्गे हेमसूत्रैर्नद्धम् सुवर्णतन्तुसन्ततं (कलावसूकार्यपु-
 क्तमित्यर्थः) प्रावारकं जानुद्वयमङ्गलिचोक्तम्, उस्सङ्गे तु सिद्दिनाम्नीं प्रिय-
 तन्नामधिनीय । मिलनमहोत्सवं सङ्गमसुखं याति । मेलनेतिप्रयोक्तव्येपि
 लोके सुबोधत्वाय तथा प्रयुक्तम् । एकेन करेण सिद्धिदेव्या मुखाम्बुजमुदस्य
 उन्नमय, अपरेण करेण सुखं यथा स्वात्तया परिरम्भणमहोत्सवं संधत्ते अनु-
 मवति । मञ्जुना दृगञ्चलेन नेत्रप्रान्तेन मिथो दृष्ट्वा । अयं चित्रं गजमुखत्वादा-
 श्रयकरं चुम्बनमहोत्सवं एति लभते, इति मञ्जुनाथ एवं पश्य । किञ्च पुरश्चित्रं
 स्थितमिति चित्रपटमयं चुम्बनमहोत्सवं पश्येत्ययमप्यर्थः । सुखसदनस्य
 केलिभवनस्य । स्फीते स्वच्छविशदे । मदनमहोत्सवं कामकेलिम् । शृङ्गार-
 मयेनानेन मतङ्गजमुखसंगममङ्गलेन ग्रन्थेस्मिन् शृङ्गारादिरसममृतयः साहि-
 त्यविषयाः प्रस्तोतव्या इति सूच्यते ॥ २ ॥

प्रावारकमङ्गे हेमसूत्रनक्षमुत्सङ्गे तु सिद्धिमधिनीय याति मिह्नमहोत्सवम्
 संधत्ते मुखाम्बुजमुदस्य करेभैकेन हि सुखमपरेण परिरंभणमहोत्सवम् ।
 मञ्जुना दगञ्जलेन हृष्टा मञ्जुनाथ मियश्चित्रमयमेति पश्य चुम्बनमहोत्सव
 सुखसदनस्य रफीतसुन्दरसुमञ्चतले करिवदनस्य स्तौमि मदनमहोत्सवम् ॥

→॥ सरस्वती ॥←

दीव्यति यदीयपदपङ्कजपरागवतां
 सा काचन कोविदसमाजे प्रतिभा सताम्
 पूर्वकविभारतीप्रभावपरिचेया या च
 वचसामुपेया श्रुतिमौलिषु चकासताम् ।
 मञ्जुनाथ कच्छपीनिनादिगुणनादकरी
 मञ्जुलयलहरी किल यस्या याति दासतां
 निर्मितं नवीनामेव दधती कवीनां हृदि
 सकलगवीनामद्य देवी प्रतिभासताम् ॥ ३ ॥

यत् (सरस्वती) सम्बन्धिपदपङ्कजपरागयुक्तानां, शिरसि धारितपदराज-
 साम् । सतां सज्जनानां प्रतिभा, कोविदसमाजे काचन अनिर्वचनीया दीव्यति
 दीप्यते । श्रुतिमौलिषु वेदान्तेषु चकासतां शोभमानानां वचसामुपेया भव-
 गम्या, वेदान्तवेष्टेत्यर्थः । कच्छप्या निनादिनो ये गुणाः (सङ्गः,) तज्जाद-
 करी । सरस्वत्या वीणा कच्छपी । मञ्जुः या लयलहरी सा यस्या दासतां याति,
 वशीभूतेत्यर्थः । कयः स्वरसाम्पदम्, लय इति भाषायामपि प्रसिद्धम् । सकल-
 गवीनां सकलवाचाम्, देवी सरस्वती मे प्रतिभासतां हृदि अभिष्यक्तास्तु ।
 नवीनां निर्मितमित्यनेन नवीनच्छन्दोभिरग्रे रचना प्रस्तुतेति सूचितम् ॥३॥

→॥ सौरठाच्छन्दः ॥←

तुलितेन्दीवरदाम, कामदोहदक्षिणतमम् ।
 कुण्डलिमण्डितधाम, मामनिशं गोपायतात् ॥ ४ ॥

तुलितं इन्दीवरदाम येन, नीलमित्यर्थः । कामानां दोहे पूरणेऽतिदक्षि-
 णम् । कुण्डलिनिर्मण्डितं धाम तेजः । गोपायतात् रक्षतु ॥ ४ ॥

→ॐ श्रीकृष्णः ॐ←

क०—मूर्द्धनि मनोज्ञमणिमञ्जुलमुकुटधारी
 कुन्तलकलापमनोहारी मुखपद्धतौ
 चञ्चलानुकारी कटिदेशे भाति पीतपटो
 मोदमुपयाति गोपनारीजनसंहतौ ।
 मञ्जुनाथ दारुणदवाँधपरिहारी सतां
 भक्तजनमानसविहारी साधुसंगतौ
 मनसि मुनीनामपि मन्दमन्दचारी चिरात्
 सोयं सुखकारी मे मुरारी रमतां मतौ ॥ ५ ॥

मनोज्ञैः सुन्दरैर्मणिभिर्मञ्जुलं मुकुटं धारयति सः । मुखपद्धतौ मुखदेशे
 कुन्तलसमूहेन मनोहरः । चञ्चलानुकारी विद्युत्सदृशः । सजनानां दारुणदुः-
 खसमूहं परिहरति तच्छीलः । साधुसंगतौ सरसज्ञे, सति भक्तजनानां मानसे
 विहरति तच्छीलः । चिरात् अतिस्रोत्तरम् । मन्दमन्दचारी शनैः शनैर्हृदये
 प्राकृत्य हृत्पथः । स मुरारिर्मे मतौ रमताम् । मुरारिः रमतामग्र रेफलो-
 पदीयां बोध्या ॥ ५ ॥

❧❧ प्रातःकालः । ❧❧

करनिकरेण तिग्मतमसां निहन्ता सोय-
 मतुलमनन्तातले तेजः प्रतिदासते
 मोदमुपगन्ता मदमधुरमृणालिनीमि-
 रखिलदिगन्तरेषु गन्ता प्रतिभासते ।
 मञ्जुताथ निखिलचराचरनियन्ता नित्य-
 मयमनुमन्ता सर्वकार्याणां प्रकाशते
 सपदि समन्तादभिदीपयन्दिगन्तानिमान्
 भानुमाननन्ताङ्गणमयमवगाहते ॥ ६ ॥

सोयं भानुमान् अनन्तातले पृथिवीमण्डले भतुलं तेजः प्रतिदासते द-
 दाति । 'दासु दाने' । मदमधुरामिर्मृणालिनीभिः कमलिनीभिः सह मोदम्
 उपगन्ता, आनन्दं प्राप्नुवन् । सुदन्तत्वात्कतां कटानितिवद् द्वितीया ।
 मदमधुराभिरिति विशेषणामृणालिनीषु समासोक्तिविधया नायिकात्वं
 प्रतीयते । निखिलचराचराणां नियन्ता, नियमकर्ता । अत एव नित्यं सर्व-
 कार्याणामनुमन्ता ज्ञाता, कर्मसाक्षित्वात् । अयं प्रकाशते दीप्यते । इमान्
 दिगन्तान् समन्तात् अभिदीपयन् प्रकाशयन् । अयं भानुमान्, अनन्ता-
 ङ्गणं गगनाङ्गणमवगाहते, प्रविशतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वासवदिगङ्गनानिरङ्गमुसमण्डलाय
 कुङ्कुमवहलपङ्कमङ्कयन्नमीयते
 तरुणवमिस्तानाथदारुणवियोगकृशां
 वारुणदिक्सार्वर्षीं हन्त धूसरयन्नीयते ।

मञ्जुनाथ मञ्जिष्ठासुरञ्जितमुदयमहे-
 ध्वम्बरतलाय नवमम्बरं प्रदीयते
 धरणितलाय साधु सूचयन् सरणिमहो
 सोयं ताग्रतेजोधारि-तरणिरुदीयते ॥ ७ ॥

पूर्वदिग्गङ्गाया निश्चिह्नमुखमण्डलाय केसरघनकदम्बम् अङ्कयन्मुदय-
 श्चिब, अभीयते अभिगच्छति, अभिपूर्वकादीद्भगता, अस्माह्वद । उदयतः
 सूर्यस्य लोहितप्रकाशत्वादेवमुपेक्षा । यदि पूर्वदिग्वधूमुखं विरहवशात्पूर्व
 निरङ्गरागमासीत्तदयं काश्मीरजेन मण्डयतीति नायकत्वमस्य स्फुटीभवति ।
 तरुणो यस्तमिच्छानायश्चन्द्रस्तस्य दारुणविरहेण कृशाम् । पश्चिमदिगौव सा-
 ध्वी सती, तां चन्द्रतिरोधानाद् धूसरयन् मलिनां कुर्वन् एति । किञ्च,
 तरुणस्य स्वकान्तस्य असामयिकेन तत् एव दारुणेन त्रियोगेन पीडिताम्, अ-
 त एव वैराग्यात्साध्वीभूतां धारणदिशं धूसरयन् धूलियुक्तां सम्पादयन्नित्य-
 प्यर्थः । प्रतिनायकं सूर्यमुदयारूढमालोक्य वैराग्याद्योगिनीभूता पश्चिमा
 मस्माद्भरागरूपिता भवतीत्याशयः । उदयमहेषु उदयोत्सवेषु, 'मह उदय
 उत्सवः ।' गगनतलाय मञ्जिष्ठारञ्जितं नवम्, अम्बरं यच्चं प्रदीयते । उत्सव-
 दिने यथा रञ्जितं यच्चं दीयते तथा उदयहर्षे गगताय अरणप्रकाशरूपं नवं
 यच्चं वितीर्यत इत्युपेक्ष्यते, प्रातर्गगनस्वारणत्वात् । मार्गाणां प्रातः प्रकाशित-
 त्वात्पृथिवीमण्डलाय मार्गं सूचयन् । अरणतेजोधारकः तरणिः सूर्यः ॥ ७ ॥

→* प्राकृतिकशोभाया मङ्गलारम्भः *←

मृदुलमनोरमं नदन्तो वृक्षवीथीगता
 मोदमावहन्तो भान्ति विहगा विशृङ्खलम्
 सरसि सरोजिनीसमीपे मदमेदुरितं
 वीणाफणमुज्जतीव मञ्जुमृङ्गमण्डलम् ।

प्राभातिकमन्दमारुतेन मन्दकम्पवहा ।

मञ्जुलमहीरुहाः किरन्ति कुसुमाञ्चलं

याते घनतमसि, समक्षमुपयाते रवौ,

भवति विभाते विपिनेषु नवमङ्गलम् ॥ ८ ॥

मृदुलमतोरमं कोमलमधुरं यथा स्यात्तथा कूजन्तः । विशङ्खलम्, इत-
स्त उड्डीयमाना इति भावः । मद्मेदुरितं मदीन्मत्तं मृदुमण्डलम् । कम-
लिनीनां समीपे, वीणाकणमिव उज्झति विस्तारयति । प्रातर्यथा वीणाध्व-
निभिर्नरेशान् जागरयन्ति, तथा मृद्गाः कमलिनीं गुञ्जाध्वनिभिः पूरयन्तीति
भावः । मन्दं कम्पं वहन्ति तादृशाः । कुसुमाञ्चलं पुष्पसमूहम् । कस्यापि
नाटकस्यादौ यथा गायनं वाद्यम्, सूत्रधारादिहस्तेन पुष्पाञ्जलिप्रक्षेपादयश्च
मङ्गलसमारम्भा भवन्ति तथा विहङ्गकृतकूजनेन, अमरकृतवीणावाद्येन
वृक्षकृतपुष्पवर्षया च विपिनेषु प्राकृतिकशोभाया नवमङ्गलं प्रारम्भ्यत इति
प्रस्तुत्यमानप्रकृतिशोभावर्णनस्याम्भः सूच्यते ॥ ८ ॥

सरससुगन्धवन्धुफुल्लनवकञ्जमुखी

सेयं स्वागताय संमुखीना समवेयते

प्राभातिकमन्दमरुल्लहरीविकीर्णः पुष्प-

रेणुरयं मङ्गलचतुष्कमिव चीयते ।

मञ्जुनाथ मिहिरमवेक्ष्य निजनाथमिव

मन्दं सयमाना मनःप्रमदमुपेयते

शाटीमिव शिरसि वहन्ती वृक्षवाटीमिमां

वनपरिपाटीवधूर्मधुरमुदीयते ॥ ९ ॥

सरससुगन्धो बन्धुर्यस्य, ईदृशं फुल्लं नवकमलमेव मुखं यस्याः । सेयं
वनश्रेणीरूपा वधूः सूर्यस्य स्वागताय संमुखावस्थिता समवेयते प्राप्यते ।

प्राभातिकमन्दपवनस्य लहरीभिर्विकीर्णः कुसुमपरागो मङ्गलनिमित्तक-
चतुष्कमिव (चौक, चांदन) चीयते राशीभवति । उत्सवदिने स्त्रीभिः
आतर्पण (प्रेषण) हरिद्रादिभिरङ्गणे मङ्गलस्वस्तिकादीन्यालेख्यानि लिख्यन्ते
तानि, भाषायां “चौक” नाम्ना प्रसिद्धानि । तथैवेहापि वायुलहरीभिरित-
स्ततो राशीभूतः पुष्परेणुः शोभत इति भावः । मिहिरं सूर्यमागच्छन्तं नि-
जस्य नाथमिव दयितमिवावेक्ष्य, मनसः प्रमोदं प्राप्नोति, (उपपूर्वकः
ईह गतौ,) । वृक्षबीधीं शिरस्ति हरितां शाटीमिव धारयन्ती, वनश्रेणीरूपा
वधूर्मधुरं यथा स्यात्तथा उदीयते उत्कर्षं प्राप्नोति । प्रोषितं कान्तं गृहागतं
वीक्ष्य यथा वधूर्मेङ्गलचतुष्कमालिख्य तत्स्वागताय फुल्लमुच्चारयिन्दा स्मय-
माना तदभिमुखं भवशाटीं वहन्ती गच्छति तथैव सूर्यमुदीयमानमालोक्य
वनश्रेणीवधूः शोभत इति संप्रत्याशयः ॥ ९ ॥

वनम्

‘ सवन सुक्षाना प्रकृतिदेव्याः प्रमदवन
मवनं विभाति भूरिमूरहामिदं वनम् ॥ ’

→* वनम् *

अन्योन्यं निपज्य निजशाखाभुजवन्धैरिमे
 भूरुहा निवारयन्ति मानोरातपं धनम्
 विकचशिरीषमञ्जुगन्धाः पवमाना अमी
 मोदमादधाना इव वान्ति वीतवन्धनम् ।
 मञ्जुनाथ पश्य ! पुनरेकतो निकुञ्जतले
 हंसैर्गुञ्जितासौ सरिद् बहति कलस्वनं
 सवनं सुखानां प्रकृतिदेव्याः प्रमदवनं
 भवनं विभाति भूरिभूरुहामिदं वनम् ॥ १० ॥

निजानां शाखारूपाणां भुजानां बन्धैर्निबिडासक्तैः, परस्परं निपज्य मि-
 लित्वा इमे वृक्षाः, आतपं निवारयन्ति । हर्षाधानं कुर्वन्त इव इमे फुल्लशि-
 रीषगन्धिनः पवनाः, वीतवन्धनं निष्पतिबन्धं वान्ति । निकुञ्जस्य छादि-
 पिहितगृहस्य तले । हंसैर्नादिता सरिद् कलस्वनं यथा तथा प्रबहति । सुखानां
 सवनम् वरपादकम् । प्रकृतिदेव्याः प्रमदवनं श्रीहोयानम् । बहुविधवृक्षाणां
 भवनं गृहभूतमिदं वनं भाति ॥ १० ॥

विकसदश्लोकतरुविटपविलम्बा क्वचि-
 ज्जाति मोदमग्रा नवमालिका नवोन्मदम्
 कुहचन गुच्छभरनग्रा माधवीयं भाति
 यश इव माधवीयं गायन्ती द्विजोन्नदम् ।

मञ्जुनाथ मालतीमुपेतासौ लवङ्गलता
 पश्यतां दधाति मनः प्रमदवशंवदं
 प्रमदभरेण स्थिरपक्ष्मीकृतनेत्रयुगा
 हरति मनांसि वनलक्ष्मीरियमुन्मदम् ॥ ११ ॥

वित्ते शाखायां विलम्बा सक्ता । मोदमग्ना उत्फुल्ला, नवमालिका
 माकती, नवः उन्मदो हर्षो यस्मिन् कर्मणि यथा तथा भाति । प्रत्यप्रविक-
 सिता मालती शोभत इत्यर्थः । मोदमग्नेत्यादिचेतनोचितैर्विशेषणैः कामु-
 कभुजाश्लिष्टाया नवतरुण्या अपि प्रतीतिर्भवतीति न सहृदयेषु सूचनीयम् ।
 द्विजानां पक्षिणामुच्चदो यस्मिंस्तथा, माधवीयं (माधवस्येदम्) यस्मिन्तस-
 वन्धि यशो गायन्ती, कुत्रचित् स्तवकनन्ना इयं माधवी भाति । जयपुरे-
 न्द्रस्य माधवस्य सम्यन्धि या यशो गायन्तीत्यप्याकृतम्, तथा च तदिदं
 साहित्यसौन्दर्यवर्णनं जयपुरेन्द्रयशःप्रख्यापनफलकमिति ध्वन्यते । आन-
 न्दभरेण स्थिरपक्ष्मीकृतं नेत्रयुगं यथा । शोभामालोकयतो जनस्य नेत्रे प्रमो-
 दवशास्तिर्निर्भेदे भवत इत्याशयः । उक्त् उच्चैर्मदो यस्मिन् यथा तथा मनांसि
 हरति ॥ ११ ॥

केतककदम्बकरमर्दकुन्दकर्णिकार-
 कदलीकुटजकोविदाराः किल भासन्ते
 कुरवककमुककरवीरकलकाञ्चनार-
 किंशुककरञ्जकृतमाला मञ्जु राजन्ते ।
 कर्कन्धूकपितृकुष्ठकुलककुरण्टकाग्रे
 कर्चूरककरहाटककेसराः मुखायन्ते
 कञ्जमञ्जुलानने ! कियन्तः कूलकुञ्जे कुटाः
 कानने किलामी कृतकौतुकाः प्रकाशन्ते ॥ १२ ॥

सर्वाण्यपि वृक्षनामानि, निघण्टु-कोषादितो वेदनीयानि । सुखायन्ते
सुखकारका इवाचरन्ति, सुखकार्यकासुखशब्दाख्यम् । कञ्जमञ्जुलानने !
इति स्त्रियाः संबोधनम् । तथा च कस्यचित्सहृदयस्य वनं परिचिन्वतीं दयितां
प्रत्युक्तिः । कानने वनमध्ये, कूलवर्तिनि कुञ्जे । कृतकौतुका भमी कियन्तः
कुटा वृक्षाः प्रकाशन्ते । ककाराक्षरसाम्राज्यमत्रालोकनीयम् ॥ १२ ॥

पनसप्रियालपीलुपाटलाग्रियङ्गुपूग-

पाकलपुंनागपुण्ड्रप्रियकाः परीक्ष्यन्ताम्

तिलकतमालतालतिन्तिडीतिनिशतुङ्ग-

तापसतरुतिन्दुकतरुण्यस्तावदीक्ष्यन्ताम् ।

शाल्मलिशिरीषाशोकशेफालिकाशालशमी-

श्लेष्मातकशोभाञ्जनशिशपाः समीक्ष्यन्तां

निर्भरं विनोद्य रश्मिमालिनो निपक्तकरान्

निविडवनोत्था नव्यशाखिनो निरीक्ष्यन्ताम् ॥१३॥

रश्मिमालिनः सूर्यस्य निपक्तान् आपतितान् करान् किरणान् निर्भरं बाढं
विनोद्य यापयित्वा, घनविपिनरुदाः नववृक्षा निरीक्ष्यन्ताम् । अत्र प्रतिपा-
दमेकैकाक्षरस्यानुप्रासो रसनीयः । चतुर्थे तु-विनो० लिनो० वनो० खिनो०
इत्याद्यन्यानुप्रासोप्यालोकनीयः ॥ १३ ॥

दत्तमनोलोभा मञ्जुमेदुरमहीरुहाणां

स्वाभाविकशोभा कापि पुरतः प्रकाशते

चकितमितस्ततोऽवपश्यन्तो मनोज्ञमृगाः

सन्तोषाच्चरन्ति चारुगहनलतावृते ।

स्रच्छे मुखशीततमकच्छे विनिलीनाः सुखं
 निविडनवीनान्यमी यवसान्पुपासते
 पवनहिमार्द्यः क्लान्तपान्थानामवनमिह
 जवनमृगाणां केलियनमुपभासते ॥ १४ ॥

दत्तो मनसः लोभो यया, ईदृशी घनवृक्षाणां क्षोभा प्रकाशते । चारु-
 गङ्गा-लताभिरावृतेसिन्यने । चकितं यया स्यात्तया इत्यलतः पश्यन्तो मृगाः
 सन्तोषात् चरन्ति भ्राम्यन्ति । सुस्तकारके अतिशीतले च कच्छे जलप्राप-
 देशे । सुखं विनिलीना गुप्ता अमी मृगाः, सान्द्राणि नवीनानि च वृणानि,
 उपमुञ्जते । क्लान्तानां पथिकानाम्, पवनेन हिमेन (शीतलतया) पतदा-
 दैरन्यैश्च साधनैः । अवनं रक्षकम्, अवतेत्युः । जवयुक्तानां मृगाणां केलि-
 यनमिदं भासते, तथा चातिविस्तीर्णमिति ध्वन्यते ॥ १४ ॥

वनम्

“ पवनहिमार्दः ह्यन्तर्पान्थानामवनमिह
जलनमृगाणां कैलवनमुपभासते ॥ ”

सन्तोषयद्भिः, इन्दुकैरदोषितो (प्रकाशितः) दिगन्तो येन सः । कामशर-
विद्धा ये विरहिणस्तेषां कृते दुरन्तः, अयं वसन्तो वर्धते जृम्भते ॥ १ ॥

किंशुकवकुलकलकुरवकसहकार-

मल्लीकर्णिकारतरुतिलकदुरन्तोयम्

उन्मीलन्मृणालनवमाधविकाजालदल-

दमलतमालततिविद्धवियदन्तोयम् ।

मञ्जुनाथकुञ्जगृहगुञ्जद्भृङ्गपुञ्जनव-

निभृतनिकुञ्जपिकूरितदिगन्तोयम्

उपवन-विपिन-वाट-वल्लीवलय-वीथी-

विटपिवितानेषु हि वर्धते वसन्तोयम् ॥ २ ॥

तिळकादिभिर्वृक्षैरयं दुरन्तः दुस्तरः । विकसन्ति यानि मृणालानि, नवानि
यानि माधविकाजालानि, दृढन्तः (विकसन्तः) भ्रमला ये तमालाः, पर्णा
स्ततिभिर्विद्धो (ध्यासः) वियदन्तो यत्र तादृशः । कुञ्जगृहे गुञ्जन्तो भृङ्गपुञ्जा
यत्र तादृशाश्च, नये निभृते (निःसंबुद्धे) निकुञ्जे ये पिकान्तैः पूरितो ध्वनितो
दिगन्तो यत्र तादृशश्चेति बहुश्रोमुत्तरः कर्मधारयः । वाटो मार्गः, माकारव-
ल्लयितस्थानं (बादा) च ॥ २ ॥

सौरभसुपमकलकुसुमकलापवह-

कोमलललितनवलतिकादुरन्तोयम्

फुल्लोलपाटलापरागपरिवाही नव-

किंशुककदम्बपरिणाही लसदन्तोयम् ।

मञ्जुनाथ मञ्जुलसालपुञ्जपिञ्जरितो

मत्तकलकोकिलसमुन्मिषदुदन्तोयं

वह्नीषु वीरुदवनीषु सदुपवनीषु

वज्जलवनीषु चत वर्द्धते वसन्तोयम् ॥ ३ ॥

मञ्जुनाथ नेयं कलकण्ठकुलकाकलिका

विरुदरवोयं मञ्जुमागधसुसन्ततेः

रोचते नवीनवनी नेयमतिमञ्जुतमा

सरससमाजोसौ वसन्तवसुधापतेः ॥ ५ ॥

अयं पल्लवचयः किसलयसमूहो नास्ति किन्तु, महितः प्रशस्तो महामूल्यः
पटसंस्तर आस्तरणम् (विछायत) विराजते । साधुसामाजिकसंहतेः सुभगस-
भ्यसमूहस्य एषा समितिः सभा । कुसुमितेषु तरुषु उष्णीष-भूषणादिमण्डित-
सम्यानां साम्यम् । कलकण्ठः कोकिलः । मागधसमूहस्य विरुदरवः (स्तुति-
शब्दः) । इयं नवीनवनी न रोचते किन्तु वसन्तनृपस्य सोयं सरसः समाजः
अस्तीति अपहृतिः ॥ ५ ॥

सरसवसन्तो नैप सन्तोषितभूमीतलो

मदनचमूपतिरुदेति सैप सोत्सवम्

पुष्परागरूपितमहीरुहघटेयं न हि

धत्ते वीरवेपा चमूरेपा समरोत्सवम् ।

गुञ्जन्ति न मञ्जुलमधूकमकरन्दभुजो

मधुकरपुञ्जा मुहुरजितमदोत्सवं

घोषयन्ति धर्धरसुघोरघनघोषममी

मनसिजवाणा विश्वविजयमहोत्सवम् ॥ ६ ॥

सैप इत्यत्र सोचि कोप इति सुलोपः । कुसुमरङ्गरजिता महीरुहघट
(पादपसमूहः) न, किन्तु एषा वीरवेपा सरसेनापतेः सेना, समरोत्स-
वत्ते । कुसुमितमौलिषु पङ्क्तिबद्धेषु पादपेषु, रजितशिरस्त्राणघराणां पङ्क्ति-
द्धानां भटानां साम्यम् । अजितः प्रकटीकृतो महोत्सवो यस्मिन्कर्मणि तत्र
मधुकरसमूहा न गुञ्जन्ति, किन्तु अमी मनसिजवाणाः, धर्धरः सुघोरो घ-
(निविदः) घोषो यस्मिन्कर्मणि तथा (मनसिजकतृकं) विश्वविजयमहोत्स-

घोषयन्ति । विश्वविजयिनो मनसिजस्य निविडविशिखवर्षामनुरुध्य तादृश्येव
वीरोचिता निविडा वर्णसंघटनोत्तराद्धे ॥ ६ ॥

→* सारस्य युद्धरूपकम् *

कोकिलमिहाग्रेकृत्य कुञ्जालयलेखहर-
मलिकुलगुञ्जा रणघोषणा निरुह्यते
विजयतिलकमिव तिलकं विनीय भाल-
मतुलतमालनवकवच उदुह्यते ।
मञ्जुनाथ धुन्वन्मधुशिञ्जिनीमनङ्गनृपो
विरहिजनाय परिकुप्यन् भूरि मुह्यते
पङ्कजपरागपरिधूलननिरङ्ककरो
धनुरनुविद्धनवकङ्कशरो नह्यते ॥ ७ ॥

कुञ्जालये लेखमाहिनं कोकिलमग्रेकृत्य, अन्यत्रापि राज्ञोर्युद्धे पूर्वं लेख-
वाहः प्रेष्यते । अग्रेकृत्येति साक्षात्प्रभृतिस्वाहूतिस्वम् । निरुह्यते प्राप्यते,
निर्वहतेः कर्मणि लट् । युद्धे किल पूर्वं युद्धघोषणा क्रियते, तथाऽत्र अमरकु-
लगुञ्जा । तिलकं सन्नामकतरुं भालं (ललाटे, 'अनभिहितं कर्म,') विनीय,
अनुपमः तमाल एव नवकवच उदुह्यते धार्यते । मुह्यते मोहं प्राप्नुयते (शत्रु-
न्तस्य चतुर्थी) विरहिजनाय भूरिकुप्यन्, अनङ्गरूपो नृपो मधुयुक्तां शिञ्जिनीं
प्रत्यक्षां धुन्वन् सन्, पङ्कजपरागस्य परिधूलनेन धूलिस्थानापत्नीकरणेन निरङ्कः
स्वरुढः करो यस्य तादृशः सन्, धनुषा अनुविद्धः (संश्लिष्टः) नवकङ्कपत्रयुक्तः,
शरो यस्य, इन्द्राश्च सन् नह्यते, युद्धाय सन्नद्धो भवति 'गह बन्धने' । अयं
भावः—युध्यमानो राजा यथा प्रत्यक्षां धुन्वन् स्वेदादिजनितामार्द्रतां करस्या-
परिस्त्रलनाय धूल्यादिनाऽपनयति तथा कामः करगतां शिञ्जिनीजातां मधु-
नः सरसतां पङ्कजपरागेणापनयति । अन्यद्वाज्ञो रूपकं स्पष्टमेव । विरहि-
जनायेति रुध्रयुदेति चतुर्थी । परिधूलनमित्यत्र धूलिस्तदात्तकरोतीति गिष्,
सतो द्युद ॥ ७ ॥

उन्मीलत्पलाशपुष्पशोणिमा न वनदेशो
 मीलद्विप्रयोगिरक्तरक्तवियदन्तोयम्
 भिद्यते न रक्ताशोककुसुमं समिद्धतमं
 विद्यते कृतान्तशोणदारुणदृगन्तोयम् ।
 मञ्जुनाथ कुन्तानिव हिन्तालान्विलोलयते
 पश्य विप्रयोगिजनदत्तदृढदन्तोयं
 को वाकोविदो वा किल कथयति वसन्तोयं ?
 विरहिजनस्य स्फुटमन्तकदिगन्तोयम् ॥ ८ ॥

वनदेशः, उन्मीलन् (प्रसरन्) किंशुककुसुमानां शोणिमा यस्मिन्नीदृशो नास्ति, किन्तु सोयं वनदेशः मीलतामसं गच्छतां वियोगिनां रक्तेन रक्तः (रञ्जितः) वियदन्तो गगनमण्डलो येन तादृशोक्तिः । किंशुककुसुमानां रक्षि-
 मा नायं दृश्यते किन्तु म्रियमाणानां विरहिणां रक्तेन रञ्जितः सोयं वनदेशः
 इति भावः । समिद्धतमम् अतिप्रफुल्लम्, रक्ताशोकपुष्पं न भिद्यते (विक-
 सति), किन्तु कृतान्तस्य शोणवर्णः दारुणः दृगन्तो नेत्रप्रान्तो वर्तते इति
 भावः । वियोगिजने दत्तः दृढः (कवलीकरणाय) दन्तो येन सः, अयं वसन्तः
 कुन्तानिव हिन्तालवृक्षान् परिचालयति इति मञ्जुनाथ एवं पश्य । को वा
 वाक्चतुरः । विरहिजनस्य कृते स्फुटमयम् अन्तकदिगन्तः कृतान्तप्रान्तसदृश
 इति भावः ॥ ८ ॥

—ॐ मृगयारूपकम् ॐ—

शस्त्रग्राहियवनीरिवैताः संवहन्ते लताः
 पार्णिग्राहभूरुहा रमन्ते कुसुमावहाः
 कोकिला विपिनरोधकोलाहलमारमन्ते
 वीराः संविजृम्भन्ते समीरा मलयावहाः ।

मञ्जुनाथ दीव्यति दिगन्ते पश्य पञ्चशरो
विरहिमृगाणां रवाः श्रूयन्ते दयावहाः
पथिक दुरन्ते कुत्र गच्छसि वसन्ते ? पुरो
दृश्यन्ते न किं ते काममृगया भयावहा ? ॥ ९ ॥

नारकादिषु राज्ञां मृगयावर्णने शस्त्रप्राहिण्यो यवन्त्यो भवन्ति । पार्णि-
प्राहा वीराश्च सह गच्छन्ति । घनप्रहणकोलाहलेन विदूषकः प्रातः प्रतिबुद्धो
भवति । तथेवात्र पार्णिप्राहसदृशा भूरुहाः (कर्तृपदम्) रमन्ते, युद्धसं-
भारेण प्रीता भवन्ति, किञ्च शस्त्रप्राहिणीर्यवनीरिव एताः कुसुमावहा लताः
(द्वितीयान्तं कर्मपदम्) संबहन्ते प्रापयन्ति । पुष्परूपशस्त्रधारिणीः एता
लतारूपा यवनीः, वृक्षाः कामनरेन्द्रस्य सविधे प्रापयन्ति, लतानां वृक्षाधि-
तत्वात् । सौरभेण मलयमावहन्त इव इमे समीररूपा वीराः विजृम्भन्ते ।
दिगन्ते दिशोऽन्ते दूर इति यावत्, पञ्चशरो दीव्यति क्रीडति । पञ्चशरप-
देन संमद्धता सूच्यते । पुरः, भग्रे भयावहा कामकर्तृका मृगया त्वया किं न
दृश्यते ? ॥ ९ ॥

→* कामस्य मृगयुरूपकम् *

विकसदशोककलकिंशुककुसुमनिभा-
द्भनविनिरोधे वह्निभासमवलम्बते
अत्रलप्यमुद्धोपति कोकिलः सरोपमसौ
मधुपचराकः क्रोशहंकारं विरम्भते ।
मञ्जुनाथ चक्रीकृतचारुपुष्पापधरो
चक्रीकृतपञ्चशरो न किल विलम्बते
कुसुमाकरजालमवकीर्य कालसंनाही
विरहिमृगेषु मारमृगपुर्विजृम्भते ॥ १० ॥

व्याधो यदा मृगाणामारोहं कुरते तदा जालमास्तीर्य वनमार्गनिरोधार्थं
 चङ्घ्रिं ज्वलयति । एवमत्रापि, विकसन्तो ये अशोकाः (रक्ताशोकाः) कलाः
 (सुन्दराः) किंशुकाश्च तेषां कुसुमव्याजात्, वनरोधे वह्निभासम् अभिर्दीप्ति-
 माश्रयति । एवं निर्दयतामालोक्य कोकिलः अन्नहृष्यं अवप्यतामुदोषति ।
 क्रोधेन आक्रोधेन हुंकारो यस्मिन्नेवं विरम्भते दुःखशब्दं करोति । 'अमिरमी
 ष्चिरप्यव्येते' । परं नायं क्वाचित्कः, गवां रम्भारवः सर्वत्रैव सुप्रसिद्धः ।
 क्रोधसंरम्भेण यक्रीकृतः कठोरीकृत इत्यर्थः । कुसुमाकररूपं जालं विस्तार्य,
 काले स्वसमये संनाहयुक्तः (अन्तकवत् संनाही वा) माररूपो व्याधो
 विरहिमृगेषु विजृम्भते ॥ १० ॥

→* वसन्तस्य वणिग्नूपकम् *←

कुसुममरन्दभारमाविन्दन्ति पुष्पन्धयाः
 शश्वल्लाभतत्पराः परागकणिकाचणे
 मलयसमीरखण्डवाणिज्योपजीवी पश्य
 नीवीं याचतेऽसौ सत्समृद्धलतिकागणे ।
 मञ्जुनाथ नीत्वाऽवधिवेलातुलामुल्ललितं
 विन्यस्यति बन्धुजीवमेतत्परिमाणे
 विरहिजनस्य हन्त जीवनमरणमेव
 सन्ततमुदस्यते वसन्तवणिगापणे ॥ ११ ॥

भाविनं लाभं समीक्ष्य समृद्धस्य वणिज आपणे अन्ये व्यापारिणः शक-
 टादिषु भारं वहन्ति । अत्र तु परागकणिकायुक्ते (चणपप्रत्ययः) वसन्तव-
 णिगापणे, निरन्तरलाभपराः पुष्पन्धया भ्रमररूपा व्यापारिणः पुष्पमकरन्द-
 भारमाविन्दन्ति ग्रासुवन्ति । समृद्धेभ्यो व्यापारिभ्यो यया खण्डवाणिज्योप-
 जीविनो लघुवणिजो मूलधनं याचन्ते, एवं मलयसमीररूपः खण्डवाणिज्यो-
 पजीवी अतिसमृद्धे लतिकागणे नीवीं सौरमरूपं मूलधनं याचते, पश्य !

लतिकाम्य एव सौगन्ध्यमादाय सर्वत्र प्रसारयतीति भावः । शब्दशक्त्या—
नायिकासविधे विनम्रः कामुको नीवीमधोवस्त्रग्रन्थि याचते (रतिप्रार्थनां
कुरुते), अयमपि नीवीपदप्रकाशयो ध्वनिः प्रतीयत इति सहृदयानां सविधे
पुनरुक्तमेव । वसन्तवणिक् प्रवासिनां गृहागमनावधिवेळारूपां मुलां उल्ल-
लितं यथा तथा नीत्वा, एतत्परिमाणे बन्धुजीवं सन्नामकं कुसुमं प्रियत-
मानां जीवं च विन्यस्यति स्थापयति । अवधितुलया बहुभजमानां जीवितं
तुलितं भवति, यदि अवधिदिवसे समायातास्तर्हि जीवितस्थितिः, अन्यथा तु
नैराश्येन मरणमेवेति, अवधितुलया जीविततो लनस्वारस्यम् । अत एव—
वसन्तवणिजः आपणे विरहिजनस्य जीवनं मरणं च निरन्तरमुदस्यते उत्तो-
दयते । जीवनयुक्तं मरणं जीवनमरणमिति लोकोक्तिवादी मध्यमपदलोपि-
भासः । वणिगापणे यथा विक्रेयवस्तूनि तोदयन्ते एवं वसन्तवणिगापणे
विरहिणां जीवनं मरणं वा तोदयत इत्याशयः ॥ उद्भू अस्म्यते असु क्षेपणे कर्म-
णि लट् ॥ ११ ॥

→* वसन्ते वनवीथी *←

सौरभसरससाधुसारससमृद्धिसुखा

सेव्यते सलीलमलिपुञ्जैः पद्मवीथीयम्

परिमललोभनीयललितलवङ्गलता-

लिङ्गिता चकास्ति किल मञ्जुकुञ्जवीथीयम् ।

मञ्जुनाथ मञ्जुलभहीरुहसुलेखा भाति

मन्ये कुसुमाकरसुपुण्यपण्यवीथीयं

विन्दति विकासमिह कुसुमविलासवहा

वासकत्रधूरिव वसन्तवनवीथीयम् ॥ १२ ॥

सौरभेण सरसानां साधुसारसानामुत्तमकमलानाम्, समृद्धा सुसका-
रिणी सेयं पद्मवीथी अमरपुञ्जैः सेव्यते । लवङ्गलताभिरालिङ्गिता कुञ्जपङ्क्तिः ।
महीरुहाणां सुन्दरी लेखा पङ्क्तिः । सेयं पङ्क्तिः कुसुमाकरस्य सुभगा पण्य-
वीथी विपणिरस्तीत्युद्घोषा । विपणितो यथा नानाविधवस्तूनि संगृह्यन्ते एवं

पुष्प-मकरन्द-परागादयो वसन्तसंबन्धिनः पदार्था मधुकरैरनुभूयन्त
इत्यर्थः । वासकसज्जा वधूरिव कुसुमविलासधारिणी सेयं वनवीथी विकासं
विन्दति, वासकसज्जा यथा कुसुमहारादिकं धृत्वा नायकप्रतीक्षया प्रमोदते
तथेयमपि विकसतीत्याशयः ॥ १२ ॥

→॥ देवघनाक्षरी ॥←

वनविटपेषु भूरि शोभते कुसुमघटा
रोचते सरोजखण्डसुपमा सरसि सरसि
भाति सहकारे कलकोकिलकुहूनां रवो
मधुकरयूनां स्वनः सरसां पयसि पयसि ।
मञ्जुनाथ रसिकमनस्सु मदलक्ष्मीर्भाति
दृशमुपयाति कामचर्चासौ रहसि रहसि
मन्ये मधुपर्वणि मनोभूर्मदजन्मोन्माद-
मङ्कते विशङ्कं निजमुद्रया मनसि मनसि ॥ १३ ॥

कुसुमघटा पुष्पसमूहः । सरसि सरसि प्रतिसरोवरं सरोजखण्डस्य सुपमा
शोभा । कलानां मधुरगभीराणां कोकिलकुहूनां कोकिलशब्दानां ध्वनिः ।
रहसि रहसि सर्थग्रेकान्ते भसौ कामचर्चा दृशमुपयाति (दृश्यते) । मधुप-
र्वणि वसन्तरूपे पर्यसमये मनोभूः कामः निजमुद्रया (मुहर) मनसि मनसि
प्रत्येकजनस्य चित्ते निःशङ्कं यथा तथा मदजन्मानुन्मादमङ्कते मुद्रयती-
त्युत्प्रेक्षा । कामकृतां मनोमुद्रां प्राप्य सर्वेपि मदेन उन्मत्ता इव जाता
इत्याशयः । 'अकि लक्षणे' छन्दः ॥ १३ ॥

→॥ वसन्ते वनविहारः ॥←

क०—पिहितपरागपूरापेच्छिलप्रसूनपथा

भृङ्गपानभूरिव विभाति तरुवीथीयम् ।
शोभासुपनीता नवपल्लवपरीता मही
मन्ये मीनकेतनमहीपपुरवीथीयम् ।

वसन्त

‘ विलस विलासबोलमलसवमाङ्कित ।
सुविलसदग्निजा वसन्तवनवायायम् ॥ ’

मञ्जुनाथ मञ्जुलनिकुञ्जनवलेखा भाति

कामिजनरञ्जनसुसौधवरवीथीयं

विलस विलासलोलमलसतमाङ्गलते !

सुविलसदम्बुजा वसन्तवनवीथीयम् ॥ १४ ॥

पिहितः पुष्पाणामन्तर्गतो यः परागप्रस्तेन पिच्छिलो विजिलः (खिसलना, हिन्दी) पुष्पाणां मार्गो यस्यां सा । इयं तरुपङ्क्तिः मृद्गाणां कृते पान-भूमेधुपानशालेव भाति । नवपल्लवैः परीता आच्छादिता । किसलयाच्छादिता मही कामनरपालस्य पुरवीथीव इत्यत इत्युल्लेखा । कामिजनानां रजनाय सुमगानां सौधवराणां (उत्तमहर्म्याणां) वीथी । अलसतमा अत्यन्तालसा, अङ्गलता यस्यास्तसम्बुद्धौ । अयि वनविहारेणालसीभूते ! सुविलसन्ति अम्बुजानि यस्यामीदृशीयं वसन्तवनवीथी अस्ति, अत एव विलासलोलं यथा स्यात्तथा भद्र विलस, स्मरविलासमनुभव । अलसशरीरा त्वं नाग्रे गन्तुं प्रभवस्रोत्यग्रेव विकसदम्बुजायां वनवीथ्यां सविलासं विहरेति नायकः शिलापट्टे तिजोत्सङ्गमधिश्चानां नायिकां प्रार्थयते इति चित्रेपि प्रेक्षणीयम् ॥ १४ ॥

किंशुककुसुममिति किं वा भ्रममीरयसे

क्षमसे पुरस्तात्किं न पावकं परीक्षितुम् ?

मञ्जुनाथ किं जल्पसि कल्पनापिनद्वगिरं

कल्पसे मधुप इति धूममप्युपेक्षितुम् ? ।

स्पष्टं पश्य, पुरतो वतारोहति वर्हिशिखा

पुष्पितपलाशतरुं परितोप्ययेक्षितुं

कति किल दग्धा हन्त कति वार्द्धदग्धाः, कति

चाधुनाप्यदग्धा इति विधुरानवेक्षितुम् ॥ १५ ॥

अममीरयसे प्राप्नोषि । किं पुरस्त्वास्थितं पावकं परीक्षितुं न क्षमसे ? नेदं किञ्चुकपुष्पं किं तु वह्निरयमिति भावः । हे मञ्जुनाथ ! कल्पनयाऽऽच्छादितं गिरं किं जल्पसि । मधुप इति स्थिरीकृत्य किं धूममप्युपेक्षितुं कल्पसे क्षमसे ? नायं मधुपः किन्तु पूर्वं वृक्षशाखायां साधितस्य बह्वेधूम इति भावः । स्पष्टं विलोक्य ! परितः ईक्षितुं (विलोकयितुम्) वह्निशिखा बत पुष्पितं पलाशतस्मारोहति । किं प्रेक्षितुं वृक्षारोहणम् ? कति विद्योगिनो मया दग्धाः, कति च अर्द्धदग्धाः, कति चेदानीमप्यदग्धा इति विद्योगिनः प्रेक्षितुमारोहणम् ॥ १५ ॥

—ॐ वसन्ते नायिकाः ॐ—

—ॐ मानिनी ॐ—

विनयवचो मे यदि मानिनि ! न मानयसे
मानय वयस्यावचो याऽसौ तेऽनुगामिनी
विन्दति न नाम विधुसुन्दरि किलानुनयं
पदपतनेपि वद का वा कुलकामिनी ? ।
मञ्जुनाऽथ रज्जय विहसितेन मञ्जुमुखं
घोरधनघटायामियमेतु सौदामिनी
स्वामिनि ते मानो मयि काममयं भूयो भवेद्
भामिनि ! न भूयो भवेदेया मधुयामिनी ॥ १६ ॥

याऽसौ वयस्या तेऽनुगता, तस्या अनुनयवचनं मानय । हे विधुसुन्दरि ! पदपतनेपि चरणप्रणामेषु, का वा कुलकामिनी अनुनयं न विन्दति ? इति वद । अपि तु सर्वापि कुलवधूः पदयोः प्रणामे अनुनयं स्वीकुरुत इत्यर्थः । मञ्जुना विहसितेन । घोरयां मेघघटायामियं सौदामिनी इति । उन्मुक्तैः केशैराच्छादिते मुखे विहसितं विद्युरस्थानीयमिति भावः । स्वामिनि मयि ते मानः कामं पुनरपि भवेत् । आवयोः पतिपत्नीसम्बन्धस्य च महिषये

भवत्या मानः पुनरपि संभवेत् । परं हे भामिनि (अयि कोपने ! विचारयेति सूच्यते) पृषा भयतनी चैत्ररात्रिः पुनर्न भवेत् ॥ १६ ॥

→१७ सिद्धाचल्लोकनम् ॐ←

यामिनीसुनायकमनोरममरीचिरुचि-
रोचितसकललोकशोकभरशामिनी
शामिनी मनस्विनीसमूहदृढमानरूपां
मादृशां समस्तसुखसम्पदनुगामिनी ।
गामिनी मनोजशरदर्शितनवीनपथे
कामफलनाऽऽकुलनवीनकुलकामिनी
कामिनीतनिर्मरनिर्गलसुरतरसा
मीरु पद्म सरसासौ याति मधुयामिनी ॥ १७ ॥

यामिन्याः सुन्दरनायकस्य (चन्द्रस्य) मनोरमामिर्मरीचिकान्तिभिः
रोषितो (घोषितः) यः सकललोकस्तस्य शोकभरशामयित्री । शामिनीति
'शम आलोचने' शौरादिकः । घातनामनेकार्थत्वात् निशामय तदुत्पत्तिमि-
निषष्ठमनापत्यम् । मामिनीसमूहस्य दृढानां मानकोपानां शामिनी । माद-
शामिनीनां समस्तसुखसंपदनुगप्नोति नायकस्योक्तिः । मनोजशरैः सूचिते
नयने मार्गे (शृङ्गाररसानुबूले) गामिनी । कामघटनाभिराकुलाः नवीनायस्याः
कुलवत्स्यो वस्यां सा । कामिभिः नीतः (अनुभूतः) पूर्णः, निष्प्रतिषेधश्च
सुरखानन्दो वस्यो सा । अयि स्वदृढमद्भीद ! इयं चैत्ररात्रिर्धरयेति ॥ १७ ॥

→१८ प्रवत्स्यत्पतिका ॐ←

भूरुहा यदन्ते मञ्जुमञ्जरीर्भजन्ते चारु-
यष्टरी रमन्ते मधुपायिनोय मानसे
सम्पामारमन्ते मञ्जुपम्यापुलिनान्तेचराः
शुभगतमीराः, संजुपन्ते रत्तिरा रते ।

काकलीः श्रयन्ते युवकोकिला विलासभृतो

बाणाः संरभन्ते कुसुमेपोरपि नीरसे

प्रणतिरियं ते, वच्मि भूयः कान्त किं ते ?

ननु विरहिदुरन्ते किं वसन्ते गन्तुमीहसे ॥ १८ ॥

भूरुहा मञ्जुमञ्जरीर्वहन्ते, तथा (ते) चारुवल्लरीः (लताः) मज्जन्ते
आश्लेषेणोपगच्छन्ति । मधुपायिनो मधुपा आसवसेविनश्च, मानसे प्रीयन्ते
नवमधुनो बाहुल्यात् । मञ्जुपम्पा० दाक्षिणात्याः सुभगसमीरा क्षम्पामार-
भन्ते प्रवहन्ति । अन्तेचरा इत्यत्र तरपुरुषे कृतीत्यलुक् । संजुपन्ते प्रीयन्ते ।
काकलीः कुहूरवान् । कामस्य याणा नीरसेपि जने संरभन्ते संरभेण पतन्ति ।
वसन्ते किमिति गन्तुं वाञ्छसि ? ॥ १८ ॥

—ॐ वसन्ते गीतगोष्ठी ॐ—

कुसुमसुगन्धजुपो जाता जलयन्त्रसुखा

वातायनमध्याद्धान्ति वाता निष्कुटान्तरे

संमुखे सरोजदृशो गायन्त्यमूः साभिनयं

सरसवसन्तमिह मधुरतरस्ररे ।

पाटलपरागमिलद्रागमदमेदुरितो

नायकोनुरागमराजन्दति निजान्तरे

यौवनविलासलसद्विम्बोष्ठीकदम्बभृता

घन्यानां धिनोति गीतगोष्ठी कुसुमाकरे ॥ १९ ॥

निष्कुटान्तरे अन्तःपुरोपवने, कुसुमसुगन्धयुक्ता जाताः, लब्धकुसुमसौ-
रमा इति भावः । जलयन्त्रसंबन्धेन सुखकारका वाताः, रावाक्षमध्याश्रव-
हन्ति । अमूः पुत्राः (चित्रे निरीक्ष्यमाणाः) सरोजनयनाः, अतिमधुरस्ररे

वसन्ते गीतगोष्ठी

“ यौवनविलामलसदिग्धोष्ठीकदम्बभृता
घन्यानां धियोति गीतगोष्ठी कुसुमाकरे ॥ ”

सरसं वसन्तरागम्, साभिनयं गायन्ति । मध्येऽवस्थितो नायकः, तत्काल-
माधायमाणपाटलपुष्पस्य मकरन्देन मिलन् (उपचीयमानः) यो रागमद-
स्तेन सान्द्रस्निग्धः सन्, अनुरागभराच्चिजान्तरे नन्दति (प्रीयते) । तथा
च—यौवनविलासेन लसन्तीनां बिम्बोष्ठीनां कदम्बेन (समूहेन) भृता
(संकुला) । घन्यानां धिनोति, भाग्यशालिनो जनान्प्रीणयति । कर्मणः
दोषत्वे पष्टी । किं वा घन्यानां जनानां कुसुमाकरे (वसन्ते) गीतगोष्ठी,
धिनोति लोकाश्चन्दयति ॥ १९ ॥

मेदुरमिहिरमहामहसां ग्रहेता वर-
 वारिजविनेता नवसरसां समेधते
 जाड्यजालजेता घनधर्मपरिचेता तिग्म-
 तापसमुपेतानिलवेगवानुपैधते ।
 मञ्जुनाथ वेपितवियोगिजनचेता मञ्जु-
 मानिनीसमेतारब्धवारिकेलिरेजते
 सरसशिरीषपरितोपितसचेता नव-
 नौविनोदनेतायं निदाघ ऋतुरेधते ॥ २० ॥

मेदुराणां सान्द्राणां सूर्यस्य तिग्मतेजसां ग्रहेता प्रेरकः । नवसरोवराणां
 श्रेष्ठकमलपूरकः । समेधते समिद्धो भवति । जाड्यजालस्य दीप्तपटलस्य
 जेता । परिचेता परिचायकः । तीक्ष्णतापसमुपेतस्य अनिलस्य वेगोऽस्ति
 यस्मिन् सः । मञ्जुमानिनीसमेतैः (रसिकैः) आरब्धा वारिकेलिर्जलक्रीडा
 यस्मिन् । एजते सर्वतः प्रसरतीति भावः, अथवा अन्तर्भाषितपथः । सर-
 सशिरीषपुष्पैः तोपिताः सचेतसो येन । भवस्य शिशिरवसन्तादिष्वपरिधि-
 तस्य नौकानिनोदस्य नेता नायकः ॥ २० ॥

तरणिमयूरैस्तापमयते धरणिरियं
 दत्ते नो सरणिरिह गन्तुं हन्त सेधते ।
 शीतलता सरसि विलीयते सलिलगता
 तिग्मताऽथ मारुतेपि सपदि समेधते ।

मञ्जुनाथ निभृतनिकुञ्जनेयमध्यन्दिनो

मञ्जुमदनोदयमनोरतिरुपैषते

रश्मिदामदीपितदिवोमणिरिदानीमल-

मातपनिदानोऽयं निदाघ ऋतुरेधते ॥ २१ ॥

पृथ्वी तरणिमयूखैः सूर्यकिरणैः तापमयते । सरणिः ग्रामादीनां मार्गः
सेधते गच्छते जनाय (शत्रन्तः) । गन्तुं न ददाति गन्तुमवसरं न ददा-
तीति भावः । ('जाने नहीं देता' इति हिन्दीपरिपाटी) । निकुञ्जे नेयं
मध्यन्दिनं (मध्याह्नः) यस्मिन् । मञ्जुमदनोदयेनैव मनोरतिर्यस्मिन्, अन्य-
प्रकारेण मनोविनोदाभावात् । रश्मिदाग्ना किरणजालेन दीपितो दिवोमणिः
(सूर्यः) यस्मिन् । अलं यथा स्यात्तथा आतपहेतुभूतः ॥ २१ ॥

—ॐ ग्रीष्मस्य नरेशरूपकम् ॐ—

जोपमृतराजसन्धिसीमामाधिलङ्घ्य बलाद्

रोपरयरोपितप्रचण्डभासनाथोयम्

तिग्मकरतापितसमस्तजनताहृदयो

हन्त निर्दयोचितनिरुद्धशस्यमाथोयम् ।

मञ्जुनाथ सौरभसुरञ्जितशिरीषमनु-

गुञ्जदलिपुञ्जवन्दिगीतगुणगाथोयं

ज्येष्ठजवलम्बनतो भूरिमाविडम्बनतो

भासते विजृम्भणतो ग्रीष्मनरनाथोयम् ॥ २२ ॥

जोपं यथा स्यात्तथा ऋतुराजस्य (वसन्तस्य) सन्धिसीमां मध्यावकाशं
बलाद्बलं ध्याय, धर्मस्य उपचयेन रोपिता या प्रचण्डदीप्तिस्त्रया युक्तः । अन्वोपि
राजा प्रतिपन्न्यनो राज्ञः सन्धिसीमानं परस्परसमयावधिम् (सुलहनामा)
बलं ध्याय, रोपरयेण रोपिता या प्रचण्डभा (दीप्तिः) तया युक्तो भवति । ति-
ग्मकरैः असह्यशुल्कैः (राजदेयद्रव्यैः), तीक्ष्णकिरणैश्च । निर्दयोचितो निरुद्धः

(निर्वाहितः) शस्यस्य क्षेत्रस्थहरितधान्यस्य भागो येन । ग्रीष्मो घोरतापेन क्षेत्रशस्यानि उन्मथति, राजापि प्रतिपन्न्यनोऽभियाने सैन्यसंघर्षेण मार्गस्थ-
शस्यान्युन्मथति । सौरभेण सुरजितं शिरीषवृक्षमनु (समीपे) । गुञ्जन्तो
येऽलिपुञ्जाः (अमरसमूहाः) त एव बन्दिनः तैर्गीता गुणगाथा यस्य सः ।
ज्येष्ठमासवेगस्य, पक्षे स्वपक्षीयस्य श्रेष्ठस्य राज्ञो वेगस्य चावलम्बनात् । भूरि-
भायाः (अतिशयितदीप्त्याः बहुशोभायाश्च) विदम्बनात् । विजृम्भणतः बहु-
तरवृद्धेः । भासते शोभते । त्रिष्वपि हेतौ पञ्चमी ॥ २२ ॥

प्रचितप्रचण्डतापतापितभुवनभर-

भासुरसुचण्डकरविकलितमम्बरम्

वेदयते वपुषि सुसूक्ष्ममपि खेदभरं

स्वेदजलजालकनिपिक्तमिदमम्बरम् ।

मञ्जुनाथ मञ्जनिलीननवकञ्जदृशां

रोचते सुगन्धि सुखशीतलसुशम्बरं

संभवदतुलतापमार्दवविदम्बनदं

सम्प्रति विजृम्भते निदाघदवदम्बरम् ॥ २३ ॥

अम्बरं आकाशम्, प्रचितेन प्रचण्डतापेन तापितो भुवनभरो येन, ईद-
दोन भासुरेण (अतिदीप्तेन) अतिघण्टकरेण (सूर्येण) विकलितं व्याकुलम्
अस्ति । स्वेदजलजालकेन (पटलेन) निपिक्तमार्द्रम् । अतिसूक्ष्ममपि इद-
मम्बरं सूक्ष्मम् । वपुषि खेदभरं वेदयते प्रत्याययति । अतिलघुनापि वक्षेण
शरीरे दुःखं प्रतीयत इत्याशयः । मञ्जने चाने निलीनानां (लभ्यानां) नवी-
नसरोगदृशां (स्त्रीणाम्) । सुखं शीतलं सुन्दरं शम्बरं (जलम्) रोचते ।
रुच्यर्थसंप्रदानस्य शेषत्वे षष्ठी । संभवन् यः अतुलतापस्तेन मार्दवस्य कोम-
लताया विदम्बनकारकम्, संतापकात्वादतिस्वीयमिति यावत् । निदाघाग्नेः
दम्बरम् आटोपः । विजृम्भते वर्द्धते । ग्रीष्मादम्बरस्य घनघोरतां प्रथयितुं
दीर्घसमासा परुषावृत्तिः ॥ २३ ॥

→१३ श्रीममध्याह्नः ॥३॥←

दुःसहदहनधरैर्निस्सहमिहार्द्रयत-

अण्डांशोः अचण्डकरैस्तिग्मं तापितेलासौ
वीथी-वेदम-वाट-गृहतोरण-तलानि भृशं
तापितानि, चेतसो निकाममवहेलासौ ।

मञ्जुनाथ धर्मजलक्लिन्नं वपुरालोठति
नाधुना प्रयाहि बहिः, पश्य खरखेलासौ
विकलवियोगिदुःखदुर्गाम्बुधिवेला नेयं
मध्यदिनवेला, किन्तु वध्यदिनवेलासौ ॥ २४ ॥

इह निःसहम् (अत्यन्तम्) अर्द्रयतः (पीडयतः) अण्डांशोः सूर्यस्य ।
दुःसहदहनधरैः तीक्ष्णबद्धिधारकैः अचण्डैः करैः असौ इला पृथिवी तिरमं
तापिता । वाटो मार्गः । गृहस्य तोरणानि उपरिद्वाराणि, तलानि (भूतलानि)
अत्यन्तं तापितानि । असौ एषा संतापनक्रिया चेतसो नितान्तमयदेला तिर-
स्क्रिया । अस्वेदजलेन श्लिष्टं आर्द्रं वपुः, आ इतस्ततो लोठति संतापाभिव्या-
प्यवर्तते । पश्य । इयं खरा तीक्ष्णा कीटा (प्रकृतिदेव्याः) । किं वा ररा-
णां रासमानां इयं खेलावेला । वैशाखनन्दनत्वात् । विकलानां वियोगिनां
दुःखरूपस्य दुर्गाम्बुधेवेलास्वरूपा (अरमापधिस्वरूपा) । इयं मध्याह्नवेला
मासि, किन्तु वध्यस्य (वधाहंस्य) दिनवेला । वध्यस्य पुत्रस्य पधदिवस-
काल इवायं मध्याह्न इत्याशयः ॥ २४ ॥

→१३ मध्याह्ने भूमिगर्भः ॥३॥←

सुरमिसलिलमरसंततनिषिक्ता भूरि-

भूमिगर्भभुक्ता मही चन्दनैर्विपृयते
परितोऽप्युशीरनवजवनिका निषिच्यन्ते,
यन्मनीरधौरधीरमारुतः प्रप्लवते ।

मञ्जुनाथ वीजयन्ति व्यजनेन मञ्जुदृशो
 मञ्जुना विलेपनेन शीतमिनाहृत्यते
 कथमिव मन्मेमहि माघमाग्यमासः सोय
 माघ एव मासोयं नः स्फुटमनुभूयते ॥ २५ ॥

सुरभिसलिलमरेण निरन्तरमार्द्राकृता । भूरिभूमिगर्भं (तहलाना)
 गता । चन्दौ क्षोप्यते, आलिप्यत इत्यर्थः । उशीरस्य नवा जपनिकास्त्रि
 स्करिण्य (रस पे पददे) । यघ्ननीरस्य (पुङ्गवाजस्य) धाराभिर्धौ
 पयन उत्पाद्यते । सावता घेगेन जलपद्मानि चलन्ति यथा तद्वेगवशात्पव
 नोपि प्रनीयते । तस्यैव सादरोन शीतपवनेन शीतसौख्याधिवय लुप्यते ।
 मञ्जुदृश सुन्दरं । विप्रेनेन चन्दनकपूरादिजातेन । माघवस्य वैशाखस्य
 भाद्रपद (ज्येष्ठः) सोय मासः, इति कथं मन्मेमहि, न अस्माकं माघ एव
 मासोऽनुभूयते । शीतसामग्रीसघटनं तथा, यथा ज्येष्ठोपि माघ इव प्रनीयत
 इत्याशयः । न इति क्षोप्यते पद्यी ॥ २५ ॥

ज्येष्ठमासमुद्राङ्कितमध्यदिनवेला, पदम्
 भूमिमासमुद्रा परिताप्य तर्पिता सेयम्
 असिन्नापि गमये महस्वरदिग्मानमवेऽ-
 मुष्मिन् हिमगेहे जलघाग तर्पिता नेयम् ।
 मञ्जुनाथ कण्टकियममानलारण-
 ग्रीष्मरोधनेत्येत्येता मञ्जु मथिता सेयं
 मीष्ममिव मीषणगमीरगुमाधर
 ग्रीष्ममिह नद्या शृङ्गश्या दग्धिना नेयम् ॥ २६ ॥

(तपोऽस्यास्तीति) नृणां युक्तास्ति इति पदम् । समस्तां भूमिं परिताप्यापि न संतोष इति ग्रीष्माधिक्यं ध्वन्यते । सहस्ररश्मेः (सूर्यस्य, अतितापकता सूच्यते) भासमये दीप्तिमये । अस्मिन्नपि मयङ्करे समये अमुष्मिन् हिमगोहे (शीतलभवने) सेषं जलधारा वर्णिता, जलयन्त्रादिभ्य इत्यर्थः । कण्टकयुक्तानां यवसानां (जवासां) मांसलैरावरणैः स्थूलाभिर्वृत्तिभिः (टट्टी) ग्रीष्मस्य रोचनेक्ष्य (आ-ईक्ष्य) दृष्ट्वा । सेयमुत्प्रेक्षा मञ्जु यथा स्वात्तया मर्शिता विचारिता । सामाह—ग्रीष्मपितृमहमिव ग्रीष्मस्य गभीरस्य गुरुभाषस्य धारकम्, ग्रीष्मर्तुं नयीना शरदस्या दर्शिता । महाभारते—मुमूर्षते ग्रीष्माय यथा शरदस्याऽञ्जुनादिभिर्दर्शिता, तथा कण्टकियवासवृत्तिरूपा शरदस्या ग्रीष्मार्थं कल्पिता । शरदस्यामविशयानो ग्रीष्मो नेतस्ततो विचेष्टते स्म, तथा यवासट्टिकाभिर्ग्रीष्मोपि न किञ्चिदपि स्पन्दितुं शक्त इति यवासघरणानां शीतत्वातिशयो ध्वन्यते । अप्यन्तावस्थाकर्तुर्ग्रीष्मस्य दृष्टोऽप्यनेन कर्मण्यम् ॥ २६ ॥

—ॐ ग्रीष्मरजनी ॐ—

भृङ्गारकशीतसुखसलिलनिपिक्ता रति-
रङ्गायोपयुक्ता मही तुङ्गालयगामिनी
इन्दुकरसङ्गादतिशीतलवमासौ वाति
सौरभानुपङ्गा मरुलहरी मुधामिनी ।
मञ्जुनाथ मञ्जनसुशृङ्गारितदेहलता
भाति पुष्पशय्योत्सङ्गसङ्गा वरकामिनी
विहरदनङ्गागमसागरतरङ्गा याति
धृतरतरङ्गासा निदायलघुयामिनी ॥ २७ ॥

भृङ्गारकस्य गलन्तिक्रियायाः ('हारी' राममारा इति कथावत्) शीतेन मुसेन सलिलेन आर्द्राहता । तुङ्गालयगामिनी उग्रतमवनसंयन्धिनी मही भासाददृष्टमिति यावत् । रतिरङ्गाय मुरवन्नीदार्थे उपयुक्ता । मुधामिनी मुन्द-
रधाम (गृह) संयन्धिनी । सौरभमनुपङ्गः अथवा मुरो यस्याः सा, सौरभमुकेति

भावः । असौ पवनलहरी चन्द्रकिरणसंबन्धात् अतिशीतलतमा प्रवहति ।
मञ्जनोत्तरं सुशृङ्गारिता देहलता यया सा । पुष्पशय्याया य उत्सङ्गः मध्य-
भागस्तस्मिन् सङ्गो यस्याः सेति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । पुष्परचितशय्यास्था
सुन्दरकामिनी भाति । विहरन्तः (खेलन्तः) अनङ्गागमरूपसागरस्य तरङ्गा
यस्याम्, विजृम्भितकामशासनेति भावः । अत एव घृतः रतरङ्गः सुरतानन्दो
यस्यां साऽसौ निदाघस्य लघ्वी यामिनी व्यत्येति । मृद्गा, रङ्ग्रेत्यादि सर्वत्र,
चतुर्ये च तरङ्गा, तरङ्गा इति यमकालङ्कारो लोकनीयः ॥ २७ ॥

—ॐ श्रीधर्ममध्याहे नायकः—

उपरि प्रचण्डकरैस्तपति सहस्रकरो
नीचैरभरोधिसौधपृष्ठतलतापितोसि
वर्हिं वहमाना इव चान्ति पवमाना इमे
तदपि विलोकलाभलिप्सया न यापितोसि ।
मञ्जुनाऽनुलापसुखसंगमेन मञ्जुनाथ
न चिरपरिस्थितिपरिश्रममवापितोसि
चञ्चल ! निधेहि क्षणमञ्चलमलिकतटे
तिग्मातपतापमपवञ्च परित्तापितोसि ॥ २८ ॥

सहस्रकरः सूर्यः (तापकरत्वाधिक्यं शोचते) । नीचैः, अभरोधिनः अङ्ग-
लिहस्य सौधपृष्ठस्य भूतलेन तापितोसि । निजहर्म्यपृष्ठमाह्वय, सदनान्तरस्य
गवाक्षनिविष्टया नायिकया संलपन्तं नायकं प्रति सहचरस्योक्तिः । वर्हिं वह-
मानाः अग्निं वर्णन्त इव । पवमानाः पवनाः । न यापितोसि न गमितोमि ।
दर्शनलालसया त्वं सौधपृष्ठाच्च गतोऽसीत्याशयः । संलपनपुरसंग्राह्या चिर-
कालं अवस्थानस्य यः परिश्रमस्तमपि न प्राप्तोसि । हे चञ्चल ! अलिकतटे
ललाटाग्रभागे क्षणमञ्चलं वक्ष्यमानं निधेहि । घोरातपस्य त्वारं अपवञ्च
धारय । स्वमतितापितोमि । मुहूर्तारा तापसूचनया नायकस्य दर्शन-संलाप-
हीनता ध्वन्यते ॥ २८ ॥

ग्रीष्मे मानिनी

“ त्वरितमुपेहि मानशमनं विषेहि सखे
निश्चितमपेहि मंहु मुद्याति मनस्विनी ॥ ”

—११० प्रवत्स्यत्पतिका ११०—

दीपितदिनेशदूरदीधितिविकासमये
 तापोयं समस्तलोकवलयेऽनुलीयते
 रभसरयेद्धा वान्ति तापविधयेऽमी मुहु-
 र्मारुताः, सुपीमताऽधोनिलये निलीयते ।
 मञ्जुनाथ वेपितवियोगिवनिताहृदये
 नित्यनिर्दयेस्मिन् दरदुःस्थितिरुदीयते
 भूयो विनये किं दक्षदारुणदुरासमये
 ग्रीष्मसमये किं कान्तं गन्तुं व्यवसीयते ॥ ३० ॥

दीपितः (ग्रीष्मेणोत्तेजितः) दिनेशस्य सूर्यस्य दूरदीधितिनां प्रसरणिक-
 णानां यो विकासस्तन्मये । समस्तलोकमण्डले, तापः अनुलीयते व्याप्नोति ।
 रभसरयेद्धाः शीघ्रतायेनेनोत्तेजिता अमी मारुताः तापविधानाय मुहुर्वान्ति ।
 सुपीमता शीतकृता । अधोनिलये नीचैस्तनूहे । वेपितं वियोगिनीनां वनि-
 तानां हृदयं येन ईदृशे । अस्मिन् ग्रीष्मे । दरदुःस्थितिः भयेन दुरवस्था, ईष-
 दुरवस्था वा । भूयोः किं विनये, अधिकं किं प्रार्थनां करोमि ? दक्षस्य वन-
 घहेः, दारुणदुःस्थितियुक्ते । अस्मिन् ग्रीष्मसमये गन्तुं किमिति निश्चीयते ?
 व्यवपूर्वकात् 'पो' धातोः कर्मणि छद् ॥ ३० ॥

—१११ स्वाधीनपतिकायाः पुष्पशृङ्गारः १११—

अद्य सायंसमयादेव संभारः समेधते
 प्रियापुष्पशृङ्गारः प्रियेण पर्यवेक्ष्यते

अलिके कुसुमचन्द्रलेखा कर्णपुष्पमथ
 श्रवसोरुरसि चन्द्रहारः सुसमीक्ष्यते ।
 करयोः कुसुमकङ्कणौ तौ, कटिदेशे किल
 कुसुमकलितमञ्जुरशनाप्यपेक्ष्यते ,
 समधिककुसुमसमवायसमारम्भेसिन्
 कुसुमितयौवनासौ कुसुममिवेक्ष्यते ॥ ३१ ॥

संभारः भायोजनम् । समेधते वर्धते । पर्यवेक्ष्यते संभाल्यते क्रियत
 इति यावत् । छलाटे कुसुमरचिता चन्द्रलेखा (बैना इति हिन्दी प्रसिद्धः) ।
 श्रवसोः कर्णयोः कर्णपुष्पं कर्णपूरः जातावेकस्वम् । समधिकस्य कुसुमसम-
 वायस्य समारम्भे अनुष्ठाने बहुतरकुसुमसंघटने इति यावत् । कुसुमितं कुसु-
 मवद्विकसितं यौवनं यस्याः, ईदृशी असौ नायिका कुसुममिव ईक्ष्यते । कुसु-
 मं ययाऽतिकोमलं वक्षःस्थापनोचितं तथेयमपीति मनोभावो ध्वन्यते ॥३१॥

❀ राघारुण्योः पुष्पहर्म्योत्सवः ❀

शोभते चतुर्दिक् चारुपुष्पदामसंघटिता
 शिल्पिशिल्पशोभिता कुसुमहर्म्यमालासौ
 उपरि विभाति पुष्पकलिकावितानपुता
 सद्बन्धनमालाशालिपुष्पचन्द्रशालासौ ।
 मञ्जुनाथ मध्ये सुविशालाङ्गवेदिकायां
 राजते व्रजेशो शृणुमानुनृपशालासौ

तत्र कीर्तिवालातनुकान्तिच्छविविच्छुरिता

चम्पापुष्पमालाऽभूत्सुमञ्जुमल्लिमालासौ ॥ ३२ ॥

चारुभिः पुष्पदामभिः (कुसुमद्यग्भिः) संचटिता । चतुर्दिक् पर्यन्ततः,
चतुर्दिक्ष्वत्यर्थः । कुसुमनिर्मिता हर्म्यमाला (फूलबॅगला; फूलमंडली इति
प्रसिद्धा) । उपरि उपरितले, पुष्पकोरकाणां वित्तानेन (चंदोवा) युता,
सुन्दर्या वन्दनमालया (वन्दनवार) शालिनी शोभमाना, पुष्पनिर्मिता चन्द्र-
शाला (शिरोमृहम्, चांदनी इति भाषाप्रसिद्धा) विभाति । मध्ये अतिवि-
शालायां अङ्गणस्य येदिकायां (चैतरा) । तत्र कीर्तिवालायाः श्रीराधायाः
तनुकान्तिच्छविभिः (शोभाभिः) विच्छुरिता मिश्रिता, सुमञ्जुला मल्लिमाला,
चम्पापुष्पमालाऽभूत् । अत्रापि मल्लिकामाला काञ्चनवर्णदेहकान्तिभिः पीता
चम्पापुष्पाणां मालाऽभवदित्याशयः । तद्गुणः ॥ ३२ ॥

—४३— ग्रीष्मे नायकयोरुपवनविहारः —४३—

वीथीपथचारिणं निरीक्ष्य चित्तहारिणं तं
जाता कामवीथीपथिकासौ मूढचेतना
समथमविन्दती समागमसुयोग्यमियं
भाग्यमेव निन्दति स रुद्धमीनकेतना ।
अद्य पुरवाटिकायामायातं समेत्य नु तं
नानान्यपदेशतोऽभूदुज्झितनिकेतना

१ मोहमय्यां सेयं समस्या गोस्वामिबुलकौस्तुभधीगोकुलनाथमहोदयानां
ज्येष्ठतनूजैः वि. गो. श्रीकृष्णजीवनमहामागैर्वृहन्मन्दिरे पुष्पमण्डलोत्सवोपलक्ष्ये
प्रत्यकर्त्रे पूरयितुं प्रत्ताऽभवत् ।

वसन्तः

“त्वम्मुत्तसरोजसाधुसुषमामवेक्ष्य मनाक्
सरासि सरोजराजिरेषा ननु कम्पते ॥”

ग्रीष्मघोरमध्याह्ने समागतयोरद्य तयोः

शीतसुखसायाह्ने समेति गृहचेतना ॥ ३३ ॥

सं मनोहारिणं नायकं निरीक्ष्य कामपथस्य पथिका काममार्गपरिचिते-
त्यर्थः । असौ नायिका मूढचेतना जाता । कामोन्मादेन पूर्वापरज्ञानशून्याभ-
वदित्याशयः । समयमविन्दती अलभमाना । रुद्धमीनकेतना अवरुद्धकाम-
प्रसरा । सं नायकं पुरोपवने आपातं समेत्य ज्ञात्वा । नानान्याजैर्गृहमुज्जि-
त्वा आगताऽभवदित्यर्थः । शीते सुखकारके सायंकाले गृहचेतना गृहगमन-
बोधः समेति आगच्छति । एतावत्कालं न त्रयोर्गृहस्य आरण्यमप्यभूत्तथा च
द्वयोरपि रसोन्मत्ततया संमोगशृङ्गारपरिपोषो ध्वन्यते ॥ ३३ ॥

→* ग्रीष्मे जलविहारः *←

वीक्ष्य भुजमञ्जिमां मृणालिनीं निलीनां जले

अदिमामुदीक्ष्य पत्रं पदयोर्विलम्बते

चैलाञ्चलाद्वीक्ष्य तव मञ्जुलमुरोजयुगं

सुन्दरि ! सरोजकोपो मौनमवलम्बते ।

सम्प्रति सरोजमञ्जुविपिनविहारैरलं

वीक्षसे न सम्मुखमुरोजयुगसंनते !

त्वन्मुखसरोजसाधुसुपमामवेक्ष्य मनाक्

सरसि सरोजराजिरेषा ननु कम्पते ॥ ३४ ॥

मुनयोर्मञ्जुतां वीक्ष्य कमलिनीं जले निलीना । पदयोर्मृदुतां वीक्ष्य कम-
लपलाशं तव आरण्योर्विलम्बते अवनमति । पद्माणां अरण्यसकाशागमने पद-
प्रणाम एव हेतुरित्यर्थः । वस्त्राञ्चलमभ्यात् तव मञ्जुलयुगं वीक्ष्य कमलकोपो

मौनमालम्बते । कमलकुञ्जालानां मुद्रणस्य तव कुचयुगसकाशात्पराजय एव
हेतुरिति भावः । उरोजयुगेन संनते हे सुन्दरि ! कमलैर्मनोहरस्य विपिनस्य
विहारैरलम्, जलविहार मा कार्षीरित्यर्थः । अग्रे किं न वीक्षसे ? यद् त्वन्मु-
खकमलस्य सार्धं शोभामालोक्य सरसि एषा कमलराजि कम्पते । मुख-
सकाशात्पराजितत्वान्दयेन कम्पत इति भावः । सर्वत्र हेतुप्रेक्षा ॥ ३४ ॥

—* प्रावृट् *—

धाराधरधीरवारिधारामधिगम्य मुहु-
र्हञ्ज्ञावेगविद्धा गिरिनिर्झरा निरासते
कूलंकपाः सरितोऽद्य पङ्कजिनीजालमुदो
रसिकानमन्दमुदो नित्यं समुपासते ।
मञ्जुनाथ वकुलकदम्बतरुदोलागता
नागरनितम्बवतीलेखासौ प्रकाशते
पर्वतघनेषु पुलिनेषु पार्श्वपत्तनेषु
पौरोपवनेषु पुरः प्रावृट् प्रतिभासते ॥ ३५ ॥

सबुद्धिकवायुवेगेन विद्धा इत्यस्ततो विकीर्णा । निरासते निष्पतन्ति ।
पङ्कजिनीजालं मुदन्ति ता, मुदते क्तिप् । कमलिनीपटलप्रवाहिण्यः सरितो-
ऽद्य कूलंकपाः तटभेदिन्य सन्ति । वर्षासु कमलानि विड्डीयन्त इति कवि-
समय । अमन्दा आनन्दाः रसिकान् सेवन्ते । नागरनितम्बिनीनां पङ्क्तिः ।
नितम्बवतीपदेन, हिन्दोलनविलासे तासां विभ्रमविशेषेण शोभातिशयो ब्य-
न्यते । पर्वतघनेषु पर्वतग्रान्तेषु । पत्तनानां पार्श्वभागेषु, राजदन्तादिः । अत्र
चतुर्थचरणस्यै पर्वतघनेषु पुलिनेषु इत्यादिसप्तम्यन्तर्गंधाक्रम जलधरधारा-
प्राप्त्या गिरिनिर्झरवर्णनेन पर्वताब्जलेषु, कूलंकपसरिद्वर्णनेन पुलिनेषु, रसिका-

नामानन्दवर्णनेन नयरोपान्तेषु, स्त्रीणां वकुलकदम्बदोलावर्णनेन पौरोपवनेषु
प्रावृट् प्रतिभासो वर्णित इति चमत्कारको यथाक्रमो निबोधनीयः। चतुर्थच-
रणस्थो वृत्त्यनुप्रासश्चापि ऋतुवर्णनानुगुण इत्यलं सहृदयेषु पुनरुक्त्या ॥३५॥

हर्षितकृपीवलकलितभूमिकर्पाः किल

कामिकुललोपितविमर्षाः सुखसंगताः

नभसि निवद्धमेघसंघर्षाः प्रबुद्धनव-

कामशरामर्षाः साधु सर्वजनताऽऽनताः ।

मञ्जुनाथ मानिनीसमूहमानधर्षाः कृत-

शोभाविप्रकर्षाः कामतर्पाधिकमामगताः

वल्गुद्वारिवर्षा भुग्नभुवनवितर्षाः कृत-

कैकिकुलहर्षाः सखि वर्षाः समुपागताः ॥ ३६ ॥

भूमिकर्पः भूमिकर्षणम् । कामिकुलेन लोपितो विमर्षो विषादो यासु
ताः । प्रबुद्धः (उद्दीप्तः) नवः कामतराणां अमर्षः श्लेघः (विरहिषु) यासु यथा
तथा सर्वजनतया आनताः प्रगताः । मानं धर्षयन्ति ताः, कर्मण्यण् । विप्रकर्षः
मतिशयः । कामतर्पः (तृष्णा) अधिको यस्मिन्कर्मणि यथा भवति तथा,
आगताः सर्वैः स्वीकृताः । यत्नात् प्रसरत् वारिवर्षं यासु ताः । भुग्नो व्यापितो
भुवनस्य वितर्पः (तृष्णा) यामिः ॥ ३६ ॥

चञ्चचारुचञ्चलाचकासितरुचिररुचि-

सलिलमुचामचारिसञ्चयो विभासते

केकाकलकोलाहलकुतुकिकलापिनोऽमी

कलितकदम्बकूलकाननान्युपासते ।

मञ्जुनाथ मेदुरमहीरुहविमण्डितेयं

मोदमानमेदिनी प्रमोदमिह दासते

पुष्कलयः पूरपीनतमपुष्करिणी

ग्रावृषि सपङ्कपथा पृथिवी प्रकाशते ॥ ३७ ॥

चञ्चन्ती धावो या चञ्चला (विद्युत्) तथा चकासिता रुचिरा रविः
(कान्तिः) येयामीदृशानां सलिलमुचां मेघानाम् । न चरति चलति
इदृशः संचयः संपटः । मेघानां स्थिरनिविष्टः संपटो भासत इति भावः ।
केकारूपे मधुकोलाहले कुतुकिनः भमी कलापिनः (मयूरा), फलिताः कद-
म्बवृक्षा येयमीदृशानि कूलकाननानि उपासते सेवन्ते । मेदुरः सान्द्रस्निग्धैर्म-
हीरुहैर्मण्डिता, मोदमाना वर्षासिन्धुसन्ती इयं मेदिनी प्रमोदं दासते
ददाति 'दासु दाने' । पुष्कलेन पयःपूरेण पीनतमाः (अतिपूर्णाः) पुष्करिण्य-
स्तावागा यस्यां सा । सपङ्काः यस्यानो यस्यां सा । प्रकाशते शोभते । घटपुं
चरणेषु यथाक्रमं चकार-ककार-भकार-पकाराणां प्रासः प्रेक्षणीयः ॥ ३७ ॥

धूसरधवलधूम्रधूपायितधाराधरै-

रन्धकारवन्धूकृतमम्बुधरैरम्बरम्

शम्पाशतशोभाशालि विरहिविकम्पावहं

शोभतेऽथ शैलशिखरेषु शुचि शम्बरम् ।

मञ्जुनाथ मानिनीमनःसु मोदमावहते

मेदुरलहरिरङ्गमञ्जुतममम्बरं

शम्बरशमनशरडम्बरविकासकरं

वियति विजृम्भते गमीरघनाडम्बरम् ॥ ३८ ॥

धूपायितो धूपाकारः, । अम्बुधरैर्जलधाराकैर्धूसरादिभिर्धाराधरैर्मयैः ।
अम्बरं शमनं अन्धकारस्य धन्वसदृशं कृतम् । चिह्नः, मेघैर्गगनमन्धकारितमि-
त्यर्थः । शम्पाशतं विद्युच्छतम् । विरहिणां विकम्पमावहति तत् । शुचि मनो-
हारि शम्बरं जलम् । मेदुरः सान्द्रस्निग्धो यो लहरिरङ्गः (लहरिया) तेन
मञ्जुतमम्, अम्बरं, धीनां चेतःसु मोदं ददाति । वर्षासु 'लहरिया'

वस्त्रस्य स्त्रीणामभिरुचितत्वात् । शम्बरशमनस्य कामस्य, शरदम्बरस्य याणा-
टोपस्य, विकासकम् । गभीरं घनं घनाढम्बरम् (मेघसंबद्धः) विजृम्भते
प्रसरति ॥ ३८ ॥

• —ॐ प्रावृषो राज्ञीरूपकम्— ॐ—

दशसु दिशासु ततं चारिदवितानमिदं
दुन्दुभिरमन्दघनगर्जितं प्रकाशते
इन्द्रगोपविच्छुरिते ह्यास्तरणे हरितेऽसिन्
बहुलकदम्यतरुसामाजिका आसते ।
मञ्जुनाथ केकिनो नदन्ति वरवन्दिनोऽमी
शक्रधनुःकेतुं वायुवीराः समुपासते
पञ्चशरसेनापतां ललिते वसन्ते गते
मञ्चगता सेयं पुरः प्रावृष्ट् प्रतिभासते ॥ ३९ ॥

राज्ञां सभायां वितानाः, दुन्दुभयः, महास्तरणे सभासदानां पद्भिः,
संसृजे वन्दिनः, पर्यन्तस्थिता योद्धारः, अग्रे च राजचिह्नार्कितो ध्वज इव
दार्ढान्पुष्कराणि भवन्ति । तान्येव प्रावृष्टराज्ञीसभायां वर्णयन्ते । ततं विद्या-
रितम् । चारिदरूपं वितानम् (चन्द्रोवा) । घनगर्जितं दुन्दुभिः । इन्द्रगोपैः
प्रावृषेण्यरक्षकीटैर्विच्छुरिते चित्रिते, दास्यमये हरिते आस्तरणे बहुलादयो
मृक्षाप्य सामाजिकास्तिष्ठन्ति । वायुरूपा वीराः शक्रधनुर्व्यजम् उपासते ।
तरपेय मण्यतः स्थापनेन सं संमानयन्तीत्यर्थः । वसन्ते ग्रहिते सति तिहा-
सनगता सेयं प्रावृष्ट शोभते । छटिते इति विशेषणेन प्राये प्रीप्स्यस्य तम-
नेति तस्य छटित्वाभावेन निरास इति बोध्यम् ॥ ३९ ॥

—❖❖ सेनारूपकम् ❖❖—

निर्यत्रीलनीरदनिविडनिकुरम्बमिद-
 गम्बरे विजृम्भते करीन्द्रघटावन्धुरम्
 चञ्चलारुचन्द्रहासवैभवविडम्बिनीयं
 चञ्चला चमत्कुरुतेऽचिरचकितोत्तरम् ।
 मञ्जुनाथ दुन्दुभिनिनादपरिभाषी भृशं
 मेघघनघोषो मुहुरंहते सुनिर्भरं
 मन्ये मीनकेतनमहीपरणचण्डचमूः
 सकलजगज्जयाय सञ्जति मदोद्वरम् ॥ ४० ॥

वर्षासु विरहिणी

“ चिरपरदेशगत दक्षिणद्वयितपथ
प्रावृषि पयोजमञ्जुनयना निरोक्षते ॥ ”

मोदमानवर्हिणसमूहमञ्जुकेकारवे
 पुलकितकपोलपाण्डुपाली पुनरेजते ।
 मञ्जुनाथ निर्भरमनोभूशरज्जरिता
 न सुखमुपैति हन्त चेतसि विशङ्कते
 चिरपरदेशगतदक्षिणदयितपथं
 प्रावृषि पयोजमञ्जुनयना निरीक्षते ॥ ४१ ॥

मेघैर्धूसरो दिगन्तरो वसिष्ठीरशम् । आ-इन्दु, अमन्देन मन्थुपूरेण
 (शोकभरेण) पीडिता । पुलकिता कपोलयोः पाण्डुवर्णा पाली यस्याः
 एवंविधा सती एजते कम्पते । चिरात्परदेशं (अपरं प्रदेशं, प्रवासम्) ग-
 तस्य दक्षिणस्य (भनुकूल) अनेन विरहविकपङ्के वर्षासमये त्ववश्य-
 मागमिष्यतीति सूच्यते । दयितस्य पन्थानं, निरीक्षते, दयितं प्रतीक्षत
 इत्यर्थः । अतएव भवने शयानापि आगत इति शङ्कया मुहुर्मुहुर्दृष्ट्वाप्य
 वीक्षत इति चित्रेभ्यालोक्यम् ॥ ४१ ॥

अवधिदिनानि गमितानि मन्थुमीलितानि
 दत्ता नो प्रवृत्तिर्वत भूरिदिवसा गताः
 तदनु दुरन्तो हन्त यातवान्वसन्तोप्यथ
 नीतास्तापवन्तो ग्रीष्मवासरा निरायताः ।
 मञ्जुनाथ नागतोऽद्य दयितो विदेशगतो
 वेधसा समन्ततोऽपि यातना उपाहिताः
 वलाढारिवर्षा भृशभुवनवितर्पाः कृत-
 केकिटुलहर्षाः सखि वर्षाः समुपागताः ॥ ४२ ॥

मन्थुना शोकेन मीलितानि आप्ठानितानि, निरागन्दानीत्यर्थः । त्रिवेण

प्रवृत्तिः न दत्ता, आत्मनो वृत्तान्तो न प्रेषितः । निरायताः नितराःमायताः
(दीर्घाः) । यातनाः उपाहिताः तीव्रवेदना आपतिताः । चतुर्थं पूर्ववत् ॥४२॥

—ॐ प्रवसत्पतिका ॐ—

अम्युधरदम्बरकरम्बिनि नभसि भृशं
भाति चारुचञ्चला विलासभरभरिता
अतुलजलौघमुपलभ्य वारिवाहकत—
स्तदयुगभेदिनी सुदुस्तराऽद्य सरिता ।
मञ्जुनाथ मदनमहीपमहायोगेऽस्मिन्
किमिति प्रवासिजनचर्या त्वयाऽऽचरिता
इन्द्रगोपमञ्जुला प्रफुल्लनववञ्जुलासौ
हरति मनांसि वनभूमिरतिहरिता ॥ ४३ ॥

दम्बरेण करम्बिनि व्यामुवति । सरिता नदी, भागुरेराप् । 'तदयुगभेदिनी
सरिता सुदुस्तरा' इत्यनेन उभयकुलमयांदोलहिनी कामुकी संप्रति स्मरापे-
गेन दुर्निवारेत्ययमर्थोऽपि यदि ध्वन्यते तर्हि बोद्धव्यः । मदनमहीन्द्रस्य महा-
योगे महासमारोहे । त्वया प्रवासिजनोचिता चर्या किमित्याचरिता ? इन्द्र-
गोपैर्मनोहरा, प्रफुल्लाः नूतना वञ्जुला वानीरवृक्षा यस्यां सा । (फलितो
चेतसवृक्षस्य वर्णनम्, अफलपुष्पमप्येकं वदन्ति) । एवंविधे समये प्रवासो
नोचित इति नायिकापक्षतः सख्या उक्तिः ॥ ४३ ॥

निहुते दिगन्तान्तरवारिदवितानमिदं
नन्दति समन्तान्नरलोको निरुपप्लवम्
दोलन्ते कदम्बतरुदोलायां पयोजटशो
गीतयो वहन्ते प्रियमनसि मनोमयम् ।

मञ्जुनाथ निर्वापय चातुं परदेष्टेऽञ्जुना

किं बहुना ? साधय समीपगतमुत्तमं

नभसि पयोदाच्छन्नमसि नवीनसमे !

नार्हसि नवीनामेवमृच्छितुमनुस्वप्नम् ॥ ४४ ॥

दिशन्तान् सिद्धते आच्छादयति । निन्दितुं शान्दप्रोप्ताहुरद्वयं ययादया
नन्वति मोदते । मनोमयं वहन्ते आसुदीपयन्तावयः । चातुं निर्वापय
गमनविचारं त्यजेत्यर्थः । चातेः स्वार्थिको निः । बहुना प्रत्येकं किम् ?
समीपगतं कज्जलीतृतीयाद्युत्तमम्, साधय अनुभव । पयोदाच्छन्नं नमः
आकाशं पत्र इन्द्रे नभसि साधये । नवीनावन्त्यामिमां नान्दिकामिदं नि-
रुत्तमं ययादया त्यक्तुं नार्हसि । स्वयि गते अस्या दृश्यता न भविष्यतीति
निरुत्तमता । त्वमपि नवतरुणः इयमपि नवीना, अतस्तु नवीनाम्, नवी-
नाद्युत्तमान्परिहृत्य गन्तुं नार्हसिति सहचर्योक्तिः ॥ ४४ ॥

—ॐ विरहिणी ॐ—

कज्जलमलिनजलवाद्भक्तनिविद्यया

गाहते गगनतटान्ममनिगदना

पुष्पितकदम्बवनवीवीगन्धवादिर्नीयं

वाति वायुलहरी समिदकामददना ।

श्यामलजलदगनचञ्चला चमन्दुग्ने

निकपनिहितदेभंगेन्द्राक्षचिह्नना

नायकविरहपञ्चसायकविकल्पना

नेषते नवीनवक्त्रम्भरमसदना ॥ ४५ ॥

कज्जलमलिनानां मेघानां निविडा घटा । गगनतटस्य अन्तर्पर्यन्तं गाहते
 विलोडयति, सर्वगगने भ्रमतीत्यर्थः । समिद्धः दीप्तः कामानलो यस्यां सा ।
 निकपे स्वर्णपरीक्षणपापाणे निहितायाः स्वर्णरेखायाः कान्तिवाहिनी ।
 चञ्चला विद्युत् । श्यामजलदे पीताया विद्युतो रेखा तथा प्रतीयते यथा
 निकपे (कसौटी) कपितस्य स्वर्णस्य रेखायाः । रुचिं वहतीति नन्दनेति
 वक्ष्युः । नायकविरहेण, पञ्चसायकेन (कामेन) च विकलं मनो यस्याः सा,
 नयीता बधूः, एतदुद्दीपनमसहमाना सती गगनं न योक्षते ॥ ४५ ॥

→* वर्षासु निकुञ्जविहारः *←

मेचकमनोज्ञमेघपुञ्जे दिवमावृण्वति
 याता यन्निकुञ्जे तस्य फलमुपधार्यताम्
 सुन्दरि ! निरुन्धि मुक्तं कुन्तलकलापमिमं
 निविडनितम्बे ! तीव्रगतिरपि चार्थताम् ।
 स्रस्तं ते दुकूलमवमुञ्च मूर्ध्नि भामिनि ! हे
 सरभसगामिनि मनागपि विचार्यतां
 प्रेयसि ! पयोदस्तव पीवरपयोधरयोः
 प्रवरं पिघत्ते बिन्दुहारं न निवार्यताम् ॥ ४६ ॥

मेचके श्यामे मनोज्ञे च मेघपुञ्जे, दिवमावृण्वति गगनं व्यावृण्वति सति ।
 उपधार्यतां सह्यताम् । मुक्तं रमसगमनाद्विस्त्रस्तं कुन्तलकलापं केशनिघर्षं
 निरुन्धि हस्ततोऽवलम्ब्य । हे धनपृथुलनितम्बे ! तीव्रगमनं त्यज्यताम् । घ-
 ननितम्बभारवत्यास्तव त्वरितगमनेन रोदो भवेदित्यर्थः । मस्तकतो विप्रस्रतं ते
 दुकूलं (पट्टवसनं) शिरसि अवमुञ्च स्थापय । अयि शीघ्रगामिनि क्षणमिदं
 विचार्यतां यत्-मेघस्तव पीनकुचयोरुपरि प्रवरं लोकेऽलम्यं जलबिन्दुघटितं

घर्षा.

“प्रेयसि ! पयोदस्तव पीवरपयोऽरयोः
प्रवरं पिबते विन्दुहारं, न निवार्यताम् ॥”

हारं पिधते आमुञ्चति । एष घनो न निवार्यतां परिह्रियताम् । तव सेवक-
स्यास्य मेघस्यानुरोधो न परिहर्तव्य इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

❀ जलधरं प्रत्युपालम्भः ❀

प्रारम्भे दिनानि कानिचिद्वै मृशं प्रस्रवता
भूमेरन्तरङ्गे भवताऽऽशावीजमाहितम्
तदनु निरन्तरं त्वदागमप्रतीक्षावती
कथमपि नीतवती कालं सेयमायतम् ।
साम्प्रतमुपरि लम्बमानेनापि मञ्जुनाथ
भवता न किञ्चित्फलमधुनाप्युपाहितं
हंहो धूर्त धाराधर ! धरणीं विधूनयसे
नयसे न दीनामिमां प्रमदमनारतम् ॥ ४७ ॥

कानिचिदिनानि कतिचिदिनपर्यन्तम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रस्रवता
जलयिन्क्षुक्षिभ्रोतता । अन्तरङ्गे अन्तः, इति । आशाया बीजं स्थापितम् ।
इदानीं यद्यारम्भ एव एवंक्रमस्तदग्रे गार्हं वर्पिष्यतीति । सेयं धरणी । कथ-
मपि यथाकथंचिरकालं प्रयापितवती । उपरि लम्बमानेन, केवलं घटादम्बरं
कुर्वाणेनेत्यर्थः । अधुनापि किञ्चित्फलं वर्षणादिकं न दर्शितम् । उपरिलम्ब-
मानस्यापि ते क्लीबतेवेत्यर्थः । विधूनयसे क्लेशेन कम्पयसे । प्रमदं न नयसे
नामन्दपसि । अथ अग्रस्तुतप्रशंसाविषया, स्वहरकार्यं नायिकां प्रीणितव-
तोऽनन्तरं च वैमुह्यमवलम्बमानस्य नायकस्यापि वृत्तं ध्वन्यते ॥ ४७ ॥

—१३ सोरठाच्छन्दः—❀

जलधाराधर वर्ष, हे धाराधर ! सन्ततम् ।
धरतु धरापि च हर्ष,—मविरतरविक्रतापिता ॥ ४८ ॥

जलधाराणां धारक ! मेघ ! अविरतं रविकरैस्त्रापिता धरा हर्षं धरतु
यातु ॥ ४८ ॥

→ॐ धीरुष्णं प्रति दूत्या उक्तिः ॐ←

दो०-हरिता सम्प्रति तरलता हरिता भूरपि भाति ।

हरिता तर्हि तु तव हरे ! हरिता सा यदि याति ॥४९॥

सम्प्रति पर्याप्तु तरलता हरिता, धीर्णापि नूतना जाता । सघस्कार्यं हरि-
तपदस्यार्थः, यथा 'चाव हरे हृष्ट' हिन्दी । शूः हरिता हरितपर्णा । हे हरे !
तव हरिता (हरित्यं, अहं हरिरस्मीति चातुर्थम्) तदैव, यदि सा हरिता,
तव समागमेन प्रसन्नचित्ता याति । हरितपदस्य प्रसन्नत्वमर्थः—'चित्तद्वारा
होगया' हिन्दी । प्रायेकं हरितपदस्य नवीनोऽर्थश्चमत्कारः ॥ ४९ ॥

ॐ जलधरं प्रत्यभिनन्दनम् ॐ

साधुसाधपृष्टे तव चञ्चलाविलासमेक्ष्य

कङ्कणलङ्घनकृतिभिर्मधुरगुणस्यसे

विलुलितमृन्तलकलापगलत्पुष्पमरं

काममुत्तरङ्गनयनानिः परिलास्यसे ।

न्यञ्चत्कञ्चुकीनामरःशुपमामयेहि मनाक्

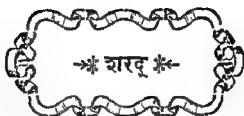
वर्णाः

इन्दुवदनाभिरद्य बन्धुवर धाराधर !
विन्दुचयमाप्य रससिन्धुमिरुपास्यसे ॥ "

कटाक्षे) नयने यासां तामिः । ऊर्ध्वमालोकनसमये विलुलिताकुन्तलकला-
पात् गलन् पुष्पभरो यस्मिन्कर्मणि तथा परिलास्यसे शीणयसे, गिजन्ताल-
सतेः कर्मणि लट् । उपरिविलोकनावस्थायां, न्यञ्जन्ती नीचैः प्रसरन्ती कञ्जुकी
यासां एतादृशीनामासां सुन्दरीणां किञ्चित् वक्षःशोभामवेहि परिचिनुहि,
वीक्षस्वेत्यर्थः । भूतपुत्र भाग्यशालिन् घनवाग्भिर्न समासतो वर्ण्यसे ।
यतो हि-चन्द्रमुखीभिस्त्वत्तकाशाद्भिन्दुसमूहं प्राप्य त्वं रससमुद्रोपायन-
द्वारा उपास्यसे सेष्यसे । तामिस्त्वत्तकाशात् रसस्य (जलस्य) विन्दवः
प्राप्ताः, तत्परिवर्ते तुभ्यं द्वाद्धाररससिन्धवो वितीर्णा इत्याशयः । परि-
वृत्तिः ॥ ५० ॥

दूरीभूतवारिवाहगहनघटाभिभवा
 घौरियमतुल्यां नवामाभामवलम्बते
 हर्षभरशंसा भूरि भान्ति राजहंसा अमी
 विकचसरोजे साधुसरसि करम्बिते ।
 हिमभरनीकाशा विजृम्भन्ते वनीकाशा हि
 जलनिधिपायिमुनिर्नूनमयं स्तम्भते
 पुण्यत्पुरुषत्रगा मृगाङ्गकरशोभिन्ना
 पञ्चशरशासनगा शरदभिजृम्भते ॥ ५१ ॥

दूरीभूतः वारिवाहनिविद्यघटानां अभिभवः (आच्छादनम्) यस्याः, इयं
 घौः गगनम् । अनुपमाम्, आभाम् शोभाम् । हर्षभरं शंसन्ति सूचयन्ति
 ते । करम्बिते शोभया व्याप्ते । हिमसमूहसदृशाः वनीनां काशाः (काश-
 स्तम्भाः) विजृम्भन्ते डरकुलन्ति । जलनिधिपायी मुनिः अगस्त्यः । स्तम्भते
 वृष्टिं रोद्धुमुदेतीत्यर्थः, अगस्त्योदयेन शरदः सूचनात् । 'ष्टमि स्तम्भि' प्रति-
 बन्धे । पुण्यन्तो वृष्टिकालोत्तरं पुष्टीमवन्तः पुरवो बहवः पञ्चगा यस्यां सा ।
 मृगाङ्गकिरणैः शोभिना नगाः (पर्यन्ताः) यस्याम् । पञ्चशरशासनं गच्छति
 अनुसरति सा, कामकलानुकूलेत्यर्थः शरद् घटते । त्रिष्वपि 'नगा' 'नगा'
 इत्यनुभासः प्रत्येकं पृथक्स्वरूपेण निरुद्धत्वात्पेक्षणीयः ॥ ५१ ॥

चञ्चति चतुर्दिक् चारु चन्द्रिकावितानमिदं
 मध्ये मध्यमणिरिव विधुरूपभासते

कलुपं विहाय हारि हरितो हसन्ति मुदा
 माघन्तीव मेदिनी समन्तात्समुपेयते ।
 मञ्जुनाथ यामिनीयमाप्नुते महत्त्वगुणं
 कामिनीषु कापि मोदलहरी समेधते
 स्मरदिननायकस्य हरदिव दैन्यभरं
 शरदि समस्तजगद्वैभवमुदीयते ॥ ५२ ॥

चन्द्रिकारूपं वितानम् । वितानस्य मञ्जुलम्बी मणिरिव चन्द्रो राजते ।
 कलुपं मालिन्यं विहाय दिवाः हारि (मनोहरं यथा स्वाक्षया) हसन्ति
 प्रसन्नसुमगा भवन्तीत्यर्थः । माघन्तीव मन्दन्ती इव । समुपेयते प्राप्यते ।
 इयं यामिनी महत्त्वगुणं (दीर्घत्वं, कामकलानुकूलत्वेन गौरवं च) आप्नुते ।
 शरदि रजनीनां वैभवात् । स्मरूपस्य दिननायकस्य (सूर्यस्य) दैन्यभरं
 हरदिव, उज्ज्वलभरणं प्रापमदिव । समस्तजगतो वैभवं (शोभा) उदीयते
 उदेति ॥ इति । स्मरदि हरदि-स्मरदि-प्राससंघटमा प्रेक्ष्या ॥ ५२ ॥

—ॐ शरदो राज्ञीरूपकम् ॐ—

गगनविचुम्बिचारुचन्द्रिकाविताने लस-
 च्छत्रमादधानेव हि चन्द्ररुचिरीयते
 विकचसरोजमञ्जुनयना सहासमुखी
 दिग्ललनापङ्क्तिः परिचारिकेव नीयते ।
 मञ्जुनाथ राजत्काशचामरमनोज्ञविभा
 हंसवन्दिशंसितगभीरगुणा गीयते
 विद्रावितमेधमानमुद्रा महीमण्डलतः
 सेयमासमुद्राच्छरदो सप्तदीयते ॥ ५३ ॥

चन्द्रिकारूपे विताने चन्द्रस्य कान्तिः छत्रं धारयन्तीव द्रियते ज्ञायते ।
 चन्द्रिकारूपं तु परितो वितानं (शाभियाना) वर्तते, तन्मध्यतः पूर्णचन्द्रः
 श्वेतच्छात्राकारो दृश्यते इत्याशयः । चिकचसरोजान्येव नयनानि यस्याः सा,
 दिग्गुणां स्त्रीणां यद्भिः दासीमण्डलीव सह नीयते । राजतां काशरूपाणां
 चामराणां मनोज्ञा विभा यस्याः सा । हंसरूपैर्वन्दिमिः प्रख्यापिता गभीर-
 गुणाः (यदाः) यस्याः सा, शरद् सर्वैर्गीयते प्रशस्यते । काशाश्चामराः हंसा
 बन्दिन इति भावः । महीमण्डलात् विद्राविता निर्यापिता मेघानां मानमुद्रा
 (संमानपरिस्थितिः) यया; सेयं शरद्रूपा राज्ञी समुद्रपर्यन्तं समुदीयते
 विजृम्भते । शरद्राज्ञ्या मेघरूपाः परिपन्थिनो भूतलात्ताडिताः, स्वयं च
 सर्वत्र विजृम्भन्तेति भावः ॥ ५३ ॥

—* शरदि चन्द्रोदयः *—

प्राचीवरवामा मन्दहसितमुपैति मुखे
 साचीकृता सेयं तमोलहरी निलीयते
 चटुकचकोरवधूरञ्चति मनसि मुदं
 किञ्चन विराञ्चिसर्गचारवं प्रचीयते ।
 मञ्जुनाथ मोदते मनोभूर्मदमेदुरितो
 अगति जयाज्ञा पश्य परितो विनीयते
 सोयं सुखिलासिनी विलासरसलीलासखो
 ललितकलावहकलानिधिरुदीयते ॥ ५४ ॥

प्राची पूर्वदिग्गुणा नाम सुन्दरी । मुखे मन्दहसितमुपैति । साचीकृता
 तिर्यक्कृता । निलीयते लुप्यते । चटुल चञ्चला । मुदमञ्चति मोदते । वि-
 रञ्चिसर्गस्य मङ्गलः सृष्टिप्रपञ्चस्य किञ्चित् चारवं चारुवं प्रतीयते, चन्द्रप्रकाशो

सृष्टेः सौन्दर्यमेवान्यादृशं भवतीत्यर्थः । मदेन मेदुरितो विभृम्भितः । जगति परितः कामस्य जयाज्ञा विनीयते प्रचार्यते । सुन्दरविलासिनीनां विलासर-
सलीलायाः सरसा (सहायकः) । चन्द्रस्य शृङ्गारोद्दीपकत्वात् । ललितकलाः
भावविलासादिकान्, आवहति कामिजने प्रचारयति, सोऽयं कलानिधिः,
उदीयते । प्रथमे प्राची साची, द्वितीये चकारवृत्तिः, तृतीये दुरितो-परितो,
चतुर्थे रिला-विला-लीले-त्यादयोऽनुप्रासाः प्रेक्षणीयाः ॥ ५४ ॥

अमृतशिशिरमस्य मेदुरमरीचिजाल-
मसमं निमालयामि भावपरिवोधेऽहम्
कुसुमशरोपि पुनरन्तिके वितन्वन्निमं
जयति जगन्ति नूनमेतदुपमोदेऽहम् ।
मञ्जुनाथ नाधिकमुदीरयामि चाटुवचः
किं वा बहु वर्णयामि वैदुषीविनोदेऽहं
साम्प्रतमुदयशैलमौलिमुकुटाङ्कवहं
नयनमनोरममृगाङ्कमनुमोदेऽहम् ॥ ५५ ॥

अमृतशिशिरम्, मेदुरं सान्द्रस्निग्धमस्य मरीचिजालं किरणवृन्दम् ।
भावोद्दीपने असमनसाधारणं निमालयामि । पश्यामि इमं चन्द्रमन्तिके वित-
न्वन्वापयम् । जगन्ति भुवनानि जयति, एतदुपमोदे समर्थये । वैदुष्यस्य
विनोदं श्रीहायाम् । उदयशैलमौलेः मुकुटचिह्नस्थापकम्, 'नयनयोर्मेनोहरं
मृगाङ्कमनुमोदे भूमिभ्रमामि । उदयम् चन्द्रः उदयपर्यन्तस्य शिरसि मुकुटा-
यित्रो भवतीत्याशयः । चतुर्थे टाङ्क, गाङ्क-प्रासः प्रेक्ष्यः ॥ ५५ ॥

चन्द्रिकारूपे पित्ताने चन्द्रस्य कान्ति छत्र धारयन्तीव ईयते ज्ञायते ।
 चन्द्रिकारूप तु परितो वित्तान (शानियाना) वर्तते, तन्मध्यत पूर्णचन्द्र
 श्वेतच्छत्राकारो दृश्यत इत्याशय । विकचसरोजान्येव नयनानि यस्याः सा,
 दिग्मूपाणा स्त्रीणा पङ्क्ति दासीमण्डलीव सह नीयते । राजतां काशरूपाणा
 चामराणा मनोज्ञा विभा यस्या सा । हसरूपैव नन्दिमि प्रत्यापिता गमीर
 गुणा (यदा) यस्या सा, शरद् सर्वेर्गीयते प्रशस्यते । काशाश्चामरा हसा
 चन्दिन इति भाव । महीमण्डलात् विद्राविता निर्यापिता मेघाना मानमुद्रा
 (समानपरिस्थिति) यया, सेय शरद्रूपा राज्ञी समुद्रपर्यन्त समुदीयते
 विजृम्भते । शरद्राश्या मेघरूपा परिपन्थिनो भूतलात्ताडिता, स्वय
 सर्वत्र विजृम्भतेति भाव ॥ ५३ ॥

— शरदि चन्द्रोदय* —

प्राचीवरवामा मन्दहसितमुपैति मुखे
 साचीकृता सेयं तमोलहरी निलीयते
 चटुकचकोरवधूरश्चति मनसि मुदं
 किञ्चन विरञ्चिसर्गचारवं प्रचीयते ।
 मञ्जुनाथ मोदते मनोभूर्मदमेदुरितो
 जगति जयाज्ञा पश्य परितो विनीयते
 सोयं सुविलासिनी विलासरसलीलासरो
 ललितकलावहकलानिधिरुदीयते ॥ ५४ ॥

प्राची पूर्वदिग्मूपा नाम सुन्दरी । मुखे मन्दहसितमुपैति । साचीकृता
 तिर्यक्कृता । निलीयते लुप्यते । चटुला चञ्चला । मुदमश्चति मोदते । विर-
 ङ्चिसर्गस्य प्रहसन सृष्टिप्रपञ्चस्य किञ्चित् चारव चारस्व प्रतीयते, चन्द्रप्रकाशे

—४४ वासकसज्जा ४४—

सुविहितदिव्यसुधाधौतसौधमालान्तरे
 विशदविशालाऽट्टालिकासौ धरतेऽञ्चलम्
 श्वेतास्तरणायां भुवि मर्मरनिकरमय्या—
 मेपा शुभ्रशय्या हसतीव चन्द्रकं चलम् ।
 मालतीसुगन्धात्सररंहो वर्धतेऽद्य भूरि
 हंहो शरदेपा मनो रचयति चञ्चलं
 चन्द्रकरनिचयसुचारुचन्द्रशालान्तरे
 चलयति चन्द्रमुखी चञ्चलदृगञ्चलम् ॥ ५७ ॥

सुविहितपा दिव्यसुधया उत्तमलटिकाया (‘सकेदी, कली’ भाषा)
 धौतायाः लिप्तायाः सौधमालायाः अन्तरे मध्ये । विशदा विशाला च अट्टा-
 लिका उपरिगृहं (मटारी) अञ्चलं धरते, शोभातिशयात् स्नातुं मनो धरा-
 यतीत्यर्थः । मर्मरपापाणि निचयनियदायाम् भुवि, शुभ्रा शय्या चलं च-
 न्द्रकं (इन्दुं कर्पूरं वा) हसति, श्वेतास्तेन विडम्बयति इव । सररंहः सर-
 वेगः । चन्द्रकरसमूहेन सुचारुणि चन्द्रशालायाः (शिरोगृहम् ‘धादनी’
 हिन्दी) अन्तरे चञ्चलं दृगञ्चलं चलयति, वारंवारं चकितचकितं प्रियस्य
 पन्थानं वीक्षत इत्यर्थः । प्रथमे माला शाला, मय्या शय्या, रंहो हंहो,
 चतुर्थे चकारवृत्तिः प्रेक्ष्या ॥ ५७ ॥

—४५ शरदि वनशोभा ४५—

मेदुरमृगाङ्गमृदुमधुरमरीचिचयैः
 सुपमा समस्तादिशामेषा विनिर्णीयते

❀ शरदि नायिकाः ❀

❀ प्रवत्स्यत्पतिका ❀

❀ सवैयाच्छन्दः ❀

नवनीरापगा किमु ते प्रमदं
 न वनी नवनीरजिनी तनुते ?
 विकचन्ते वियोगिकृतव्यसना
 असनाः श्वसनाः सुरभिं सुयते ।
 कलितेन्दुकलाकलना रजनी
 वत मञ्जुलनाथ मनो धुनुते
 शरदेषा दशापि दिशा घृणुते
 परदेशाऽग्रहोयमहो ननु ते !! ॥ ५६ ॥

नवनीराः (नवजलभरिताः) आपगाः (नद्यः) यस्यां सा, नवनीरजं-
 युक्ता वनी, किमु ते प्रमोदं न तनुते (कुरुते) ? वियोगिभ्यः कृतं व्यसनं
 (दुःखं) यैस्ते, असना असनवृक्षाः विकचन्ते विकसन्ति । श्वसनाः पवनाः
 सुरभिं ग्राणतर्पणं गन्धं उत्पादयन्ति । 'पृष्ट' प्राणिगर्भविमोचने । कलिता
 संघटिता इन्दुकलानां कलना रचना यया सा । मनः धुनुते चलयति, धुन
 कम्पने स्वादिः । एषा शरद् दश अपि दिशाः (मागुरेराप्) घृणुते व्यामुते ।
 महो ननु अयं च ते परदेशगमनाय आग्रहः । अस्यामुद्दीपितमदनायां शरदि
 ते प्रवासो नोचित इति भावः । सख्या नायिकाया वा उक्तिः । शरदेषा
 परदेशा० ग्रहो० महो० इति चतुर्थे प्रासः प्रेक्ष्यः ॥ ५६ ॥

—१३ वासकसजा १३—

सुविहितदिव्यसुधाधौतसौधमालान्तरे
 विशदविशालाऽट्टालिकासौ धरतेऽञ्चलम्
 श्वेतास्तरणायां भुवि मर्मरनिकरमग्न्या-
 मेपा शुभ्रशय्या हसतीव चन्द्रकं चलम् ।
 मालतीसुगन्धात्स्तररंहो वर्धतेऽद्य भूरि
 हंहो शरदेपा मनो रचयति चञ्चलं
 चन्द्रकरनिचयसुचारुचन्द्रशालान्तरे
 चलयति चन्द्रमुखी चञ्चलदृगञ्चलम् ॥ ५७ ॥

सुविहितया दिव्यसुधया उत्तमपट्टिकया ('सफेदी, कली' भाषा)
 धौतायाः लिप्तायाः सौधमालायाः अन्तरे मध्ये । विशदा विशाला च अट्टा-
 लिका उपरिगृहं (भटारी) अञ्चलं धरते, शोभातिशयात् स्थातुं मनो वश-
 यतीत्यर्थः । मर्मरपापाणि निषयनियदायाम् भुवि, शुभ्रा शय्या चलं च-
 न्द्रकं (इन्दुं कपूरं वा) हसति, श्वेतायेन विदम्बयति इव । स्तररंहः स्तर-
 वेगः । चन्द्रकरसमूहेन सुचारुणि चन्द्रशालायाः (शिरोगृहम् 'बांदनी'
 हिन्दी) अन्तरे चञ्चलं दृगञ्चलं चलयति, बारंवारं चकितचकितं प्रियत्न
 पम्पानं धीक्षत इत्यर्थः । प्रथमे माला शाला, मय्या शय्या, रंहो हंहो,
 चतुर्थे चकारपृतिः प्रेक्षया ॥ ५७ ॥

—१३ शरदि वनशोभा १३—

—१३३३३३—

मेदुरमृगाङ्गमृदुमधुरमरीचिचयैः
 गुपमा समन्तदिशामेपा विनिर्णीयते

वान्ति फुल्लसप्तच्छदमञ्जुगन्धवन्तोऽनिलाः
 काशान्कम्पयन्तो विपिनेऽमी नलिनीयुते ।
 मञ्जुनाथ पक्षशालिकेदारे प्रसन्नमुखी
 सेयं संमुखीनैः शालिगोपी परिपीयते
 विहितवियोगिजनमात्रमनःक्षोभा सेयं
 स्वच्छसरोभासि-शरच्छोभा समुदीयते ॥ ५८ ॥

सान्द्रस्निग्धस्य मृगाश्च मृदुमधुरैः किरणनिकरैः । समस्तदिशां शोभा
 निपीयते स्थाप्यते । फुल्लसप्तच्छदस्य मञ्जुगन्धयुक्ताः, काशान् कम्प-
 यन्तः विपिने वान्ति । शरदि सप्तच्छदानां विकासात् । पक्षशालीनां केदारे
 क्षेत्रे । शालिरक्षिका संमुखस्थितै रसिकैः पीयते अतिशयेन दृश्यते । वि-
 हितो वियोगिजनमात्रस्य (संपूर्णवियोगिजनस्य) मनःक्षोभो (त्रिकारः)
 यया, स्वच्छसरोभिर्भासिनी (शोभा समुदीयते—कमलो वर्द्धते । वन्तो
 यन्तो मुखी मुष्णी गोपी रिपी क्षोभा रोभा शोभा प्राप्ताः प्रेक्षयाः ॥ ५८ ॥

शरत्

“ शरत्तमरोमाणिशरत्तमो ममुरीपते ॥ ”

❖ हेमन्तः ❖

मरुचकमञ्जुगन्धवन्तो यवगुल्मगणान्
 वाताः कम्पयन्तो वान्ति नभसि करम्बिते
 कुङ्कुमसुगन्धमधिसन्तोषं विलासिगणो
 मालतीमरन्दगतचिन्तोऽप्यवलम्ब्यते ।
 मञ्जुनाथ निर्मितसरोजसम्पदन्तो दूर-
 दर्शितदिगन्तोऽनङ्गनिगमेऽवलम्बिते
 विकलवियोगिविद्वपश्चरदन्तो हन्त
 कृतशरदन्तो हारिहेमन्तो विजृम्भते ॥ ५९ ॥

पवस्तम्बान् कम्पयन्तः मरुचक (मरुचा) मधुरगन्धयुक्ता वाता वान्ति ।
 हेमन्ते मरुचकानां विकासात्, यवगुल्मानां च शरोहात् । करम्बिते पूर्वोक्त-
 गन्धेन व्याप्ते । मालत्याः (जाल्याः) मरन्दे गता प्रसृता चिन्ता (स्मरणं)
 यस्य, मालतीसौरभासफोपीत्यर्थः । विलासिगणः सन्तोषेण कुङ्कुमस्य केश-
 रस्य सुगन्धं स्वीकरोति । एष हेमन्तः, निर्मितः सरोजसम्पदः कमलश्रियः
 भन्तो येनेदताः । (हेमन्ते कमलानां विलोपात्) । अवलम्बिते स्वीकृते
 अनङ्गनिगमे कामागमे (मार्गे) दूर यथा स्यात्तथा दर्शितो दिगन्तः (चर-
 मर्माभा) येनेदन्तश्चास्ति । हेमन्तः कामकलानां परां काष्ठां दर्शयती-
 त्यर्थः । विकलवियोगिषु विद्वः पञ्चशरेण (कामेन) दन्तो यस्मिन्, वियो-
 गिपीडनाय सन्नद्धः कामस्तप्रेत्यर्थः । कृतः शरदः भन्तः (भवसानम्)
 येन, ईदृशो शरी (मनोहरः) हेमन्तो विजृम्भते । भन्तो यन्तो इत्यादि
 सर्वपादगोञ्जुमासः विशेषतश्च शरदन्तो शरदन्तो इति प्रेक्षणीयः ॥ ५९ ॥

संततसमीरनदनीरशीततायां वर-
 वसननिवीततायामिह परिमेदते
 सुघटितयामिनीगभीरगुरुतायामथ
 दिनलघुतायामयमधिकमुपैधते ।
 भञ्जुनाथ तरुणनितम्बिनीसुपीनकुच-
 सरससुखोष्णतायामतिसुखमेधते
 निर्भरमनङ्गरससङ्गरसुकरतायां

सुखकरतायां सखि हेमन्तः समेधते ॥ ६० ॥

संततं समीरस्य (पवनस्य) नदनीरस्य च शीततायाम् । हेमन्ते तयो-
 रैत्याम् । श्रेष्ठवसनावृत्ततायाम् । परिमेदते स्निग्धो भवति । 'लिमिदा स्ने-
 हते' । सुघटिताया यामिन्याः गभीरायां (सुनिपुणमालोचनीयायाम्)
 गुरुतायाम्, अयमधिकं यथा तथा कुचानां सरसायां सुखकारिण्यां च उष्ण-
 तायाम् । नितम्बिनीपदेन हेमन्ते मांसलनिविद्धस्य नितम्बस्य सुखकरत्वस्त्वा-
 रस्यमपि न विस्मरणीयम् । अतिसुखं यथा तथा । निर्भरं यथा ह्यात्तया
 कामानन्दसंगरस्य (सुरतकेलिकलहस्य) सुकरतायाम्, अतएव सुखोत्पा-
 दकतायाम्-(विषये) अग्येषामृतनामपेक्षया हेमन्ततुः समेधते वर्धते,
 उत्कर्षतीत्यर्थः । सर्वत्र वैषयिकसष्ठमी । मीर नीर नद्ग सङ्ग तायां तायां
 प्रासः ॥ ६० ॥

—ॐ हेमन्ते प्रवत्स्यत्पतिका ॐ—

शिशिरसमीराः प्रवहन्ते वेगवाहिनोऽमी,
 मोदमावहन्ते मधु मधुपा निपीय ते

कुन्दा विकचन्ते, मञ्जुमखका विजृम्भन्ते,
रसिका रमन्ते, हन्त नलिनी निलीयते ।
मञ्जुनाथ मानिनीमनांसि मदयन्ते काम-
बाणा निर्दयन्ते, धृतिरन्ते परिहीयते,
हेमन्ते वियोगिजनदारुणदुरन्ते, वद
दयित कथं ते गन्तुमीहितमुदीयते ॥ ६१ ॥

शीताः पथनाः । मधुपा मधु निपीय मोदन्ते । मधुपा अमरा आसवत्ते-
विनश्च । मधु मकरन्दो मधं च । कमलिनी निलीयते स्थायते, शीते तस्या-
स्त्वभावात् । कामबाणा मानिनीनां मनांसि उन्मदयन्ति, अतएव बाणा
निर्दया भवन्ति । अन्ते कामबाणज्ज्वरिता धृतिः (धैर्यम्) परिहीयते ।
कथं ईहितमिच्छा चेष्टा वा, उदीयते इति वद ! नोचितोऽस्मिन्समये
विरह इति भावः ॥ ६१ ॥

—१०१ हेमन्ते विरही १०१—

वीथिषु गतागतैः, सुहृज्जनस्य संलपितै-
रेवं वत कष्टादिनं कार्यशतैः पूर्यते
शीतलसमीरपरिपूरितदिगन्ता सेय-
मधिकदुरन्ता परं रजनी गुरुयते ।
मञ्जुनाथ नानाविधचिन्तापरिवर्तशतैः
सन्तापाकुलोपि वत शीतात्परिभूयते
घनशिशिरेषु दिवसेषु कथं क्षेमं तस्य
हन्त यो हि हेमन्तस्य विरही विदूयते ॥ ६२ ॥

संलपितैर्वातालापैः । कार्यशतैः एवंविधैरेव बहुभिः कार्यैः पूर्यते समा-
प्यते । शीतलवायुभिः परिपूरितो दिगन्तो यस्यां सा, रात्रिगुरुयते यादृशी

सर्वेषां कृते गुर्वी भवति, तदपेक्षयाप्यधिकगुर्वीवाचरति अतिदीर्घां भवतीति भावः । कर्तुः क्यडित्याचारे क्यद् । क्यड्मानिनोश्चेति पुंवत् । चिन्तानां परिवर्तशतैः । संतापेन (मानसिकतापेन) आकुलोपि शीतात्परिभूयते आक्रान्तो भवति । तापाकुलस्यापि शीतेन दुःखमिति विरोधः । घनं शिशिरं (शीतम्) येषु । क्षेमं कल्याणम् । विदूयते क्लिश्यति । 'दृढ परितापे' ॥६२॥

❀ पौषस्य तीव्रता ❀

तलिनतिरस्करिणीमातन्याथ तोरणेषु
 सेयं तनुतर्पिवाततिग्मता विकीर्यते
 तैलं परिमर्द्य; तूलं तनुवसनेषु कृत्वा
 ताम्बूलं प्रयुज्य, तपनीयं परिधीयते ।
 तरणितनूनपात्प्रयोगैस्तप्ततोययोगैः
 तरुणीसुतल्पतूलिकोपभोगैरीर्यते
 तुमुलतकारैस्तनुतन्द्रातिरस्कारैरहो
 ततविततासौ तैपतीव्रताद्य तीर्यते ॥ ६३ ॥

तलिनामुत्तमां तिरस्करिणीम् (ज्वनिका 'परदा') । 'तलिनं विरले स्तौके' अमरः । आतन्य आस्त्रीयं । तनु तर्पिणो (शरीरह्लेदकस्य) घातस्य तिग्मता असह्यता । विकीर्यते क्षिप्यते दूरीक्रियते इति यावत् । तनुवसनेषु शरीरवस्त्रेषु अङ्गरक्षकादिषु तूलं कृत्वा । तपनीयं परिधीयते सुवर्णं धार्यते, तस्य शीते सुखदत्वात् । तरणेः सूर्यस्य तनूनपातः बह्वेश्च प्रयोतैः सेयनैः । तप्ततोयस्योपयोगैः । तरुण्याः, सुन्दरस्य (बहुतरनवतूलेन दृढतमृदुलस्य) तरपस्य शयनीयस्य, तूलिकानां तूलभृतास्तरणप्रावरणादीनां घोपमोगैः । ईर्यते क्षीतं क्षिप्यते । तनुतन्द्रातिरस्कारैः शरीरग्लानिदूरकारकैः (तिरस्क-

अण्) तुमुलतकारैः अतिमिलितैस्तकारैः । ततद्वितता अति विस्तृता
(महती), तैपस्य पौपस्य तीव्रता तीर्यते वाप्यते । तकारस्य वृत्तौ-तूलं-तूलं;
योगैः भोगैः, कारैः कारैः प्रासः ॥ ६३ ॥

→* हेमन्ते सुखसञ्जा *

द्योतन्ते समन्ताच्चित्रशोभामनुयाता गृहा
वातायनवर्गो भूरिकालं विनिमील्यते
चित्रितमहार्हपट्टतूलिकासनाथा वर-
द्वया श्रमोन्मूलिका समोदमनुशील्यते ।
मञ्जुनाथ चन्द्रकरजालाध्युपितापि नून-
मेपा चन्द्रशाला बहुकालात्परिकील्यते
हेमन्ते समन्तात्सुखसाधनविशाला वर-
बालारुचिचारुचित्रशाला परिशील्यते ॥ ६४ ॥

चित्रशोभां (सौष्ठवम्) अनुयाताः गृहाः (हृद्याणि) समन्ताद्द्यो-
तन्ते । वातायनवर्गो गवाक्षसमूहः । भूरिकालं बहिर्दर्शनादिकालं विहाय
सर्वकालम् । चित्रितः बहुमूल्यश्च पटो यस्यास्तथा तूलिकया (भास्वरणेन,
प्रावरणेन च) सनाथा । अनुशील्यते उपयोगे आनीयते । चन्द्रकिरणनिकरै-
रभ्युपिता मण्डितापि । चन्द्रशाला तन्मुक्तं त्रिशूलगृहम् (चांदनी) । बहु-
कालात् (शुद्धकार्तिकादेव) निबध्यते । सुखसाधनैर्विशाला (पूर्णा) ।
वरशाला (सुन्दरी) रुचिभिः चार्वा चित्रशाला (चित्रैर्मनोहरं केलिमव-
नम्) । परिशील्यते ज्ञेयते । याता वाता, तूलिका मूलिका, जाला शाला-
दयः प्रासाः ॥ ६४ ॥

—ॐ हेमन्ते रात्रयः ॐ—

सायमवसाने केलिमन्दिरमुपागतानां
 प्रेमसमालापैर्याति यामः सुखमासिनाम्
 शयनमुदेति मध्ययामसमारम्भ एव
 भुजपरिरम्भभरैर्मनसि विकासिनाम् ।
 मञ्जुनाथ यामिनीचरमयामजागरिणा-
 मेति समयोसौ कामकेलिसमुल्लासिनां
 हेमन्तान्तराले काममेधन्तां त्रियामा इमाः
 सपदि समेधन्तां सुखानि सुविलासिनाम् ॥६५॥

सायंकालस्यावसाने (अष्टवादनापूर्वम्), केलिमन्त्रनागमनोत्तरं सुखं
 यथास्यात्तथा आसिनां स्थितानाम् (आलोचिनिः) नायकनायिकानां प्रेमा-
 लापैर्यामः प्रहरो याति, (नववादने भवति) । मध्ययामस्य समारम्भे
 (एकादशवादनोत्तरम्) । मनसि मोदमानानां (नायकनायिकानाम्)
 शयनं भवति । चरमयामे (पञ्चवादने) जागरिणां जागृतानाम् । जागर्त-
 र्जितिः 'जाग्रोऽविविणि' ति गुणश्च । अतएव कामकेलया समुल्लासिनां (प्र-
 सीदतां) समयो गच्छति । इमा रात्रयः कामं पृथन्तां धर्षन्ताम् । यदि
 रात्रयो वर्द्धन्ते, सपदि (तर्हि) सुदक्षिणानां विलासिनां सुखान्यपि समे-
 धन्ताम् । अन्येषामृत्तनामपेक्षया धर्षन्ताम् । अन्यत्र एतादृशकालमेतद्वत्-
 सुखस्यानुपलम्भात् । कामचारानुज्ञायां (आमन्त्रणे) छोद । हेमन्तां
 पृथन्तामादयः प्राप्ताः ॥ ६५ ॥

भवनविलम्बिनवज्वनिकामिरारुद्धा
 चातायनवर्गे वायुलहरी विकम्पिनी

हेमन्त

॥ नूनमविरामानन्दसद्गोहे सुपुष्पकृता-
मभिदितयामा याति हेमननिशीथिनी ॥”

कोमलबहुलतूलमय्यामिह संमूर्च्छति
 शय्यायाममन्दगन्धलहरी विमोदिनी ।
 अम्बरसुगन्धमयचीनांशुकयुक्ता सेय-
 मुरसि निलीना भाति तरुणनितम्बिनी
 नूनमविरामानन्दसन्दोहैः सुपुण्यकृता-
 मविदितयामा याति हैमननिशीथिनी ॥ ६६ ॥

भवमविलम्बिनीभिः नवजवलिकाभिः, (परदा), विकम्पिनी लोकान्
 कम्पयन्ती, निजगताणिभिः । आरुद्धा समन्ततो निवारिता । तूलमय्या
 शय्यायाम् । विमोदिनी मनःप्रसादिनी निर्भरगन्धलहरी संमूर्च्छति व्या-
 मोति । 'मुच्छां मोहसमुच्छाययोः' । अम्बरं सामुद्रिकसुगन्धपदार्थः, तस्य
 सुन्दरगन्धयुक्तेन चीनांशुकेन शरीरसुखावहेन सुमसृगवस्त्रेण युक्ता । नित-
 म्बिनीपदस्य स्वारस्यं न विस्मरणीयम् । 'निलीना' पदेन गाढपरिरम्भो
 ध्वन्यते । अविरामैः अविश्रान्तैः आनन्दसमूहैः । शरउन्तो न विदिता यामाः
 ग्रहरा यस्याः सा, हेमन्तसम्बन्धिनी रात्रिः अतिशयितपुण्यकृता इत्येति ।
 हेमन्तस्येयं हैमनी । 'सर्वत्राण् च तलोपञ्च' । मर्यादा-शय्या, चीना लीना,
 रामा-यामा, प्राप्ताः ॥ ६६ ॥

❧ शिशिरः ❧

मदितमहार्हसुखसञ्जा मञ्जुमन्दिरेषु
तूलगर्भतलिनतिरस्करिणी लम्बते
कुहचन कुङ्कुमसुगन्ध उपरुन्धे मनो
भृगमदगन्धेनापि कुत्रचिद्विनन्द्यते ।
मञ्जुनाथ जातरूपपद्मरागरत्नचयै-
र्जातरूपयोगा बधूर्भोगानवलम्बते
जृम्भमाणमीनकेतुविभ्रमरसानुगमा
विशदतमासौ शीतसुपमा विजृम्भते ॥ ६७ ॥

मदितया प्रशस्तया बहुमूल्याया, सुखसामग्र्या मञ्जुषु मन्दिरेषु । तूल-
गर्भा तलिना महामूल्या, तिरस्कारिणी जवनिक्का । केशरसुगन्धाः, मानसं
उपदन्धे वशयति । कुङ्कुमातोरारमनेपदे लट् । कुत्रचित् (द्वितीये स्थले)
कस्तूरीगन्धेन (कण्ठे तृतीया) विनन्द्यते आनन्दः प्राप्यते कर्मणि लट् ।
जातरूपं सुवर्णम्, पद्मरागो माणिक्यम्, अन्ये च शीतसुखदाः रत्नसमू-
हास्तैः, जातः रूपयोगः (सौन्दर्यवृद्धिः) यस्याः सा । जृम्भमाणो वृद्धि-
गतः, मीनकेतुबिद्यासानां रसानुगमः (आनन्दानुभवः) यत्र सा, असौ
विशदतमा अतिस्पष्टा प्रसिद्धेति यावत् । शिशिरर्तौः सुपमा (परमा शो-
भा) विजृम्भते उत्कृष्यति ॥ ६७ ॥

निर्धुनोति नीहारं नयन्निव नभस्वानयं
 निलये निविश्य वातायनमवमील्यताम्
 कूर्पासकसंकुलेषु कामकलनाऽऽकुलेषु
 कामिनीकुलेषु कामकेलिरुपकील्यताम् ।
 मञ्जुनाथ मञ्जुलमहार्हमृगनाभियुतं
 मुकुरमनोज्ञमञ्जुमन्दिरमुन्मील्यतां
 शर्वरीषु शीधुषु शशाङ्कमुखीशृङ्गारेषु
 शुभ्रशयनेषु शीतशोभा परिशील्यताम् ॥ ६८ ॥

नीहारं नयन्निव हिमं वर्षन्निव । नभस्वान् पवनः निर्धुनोति कम्पयति ।
 निलये भवने । कूर्पासकसंकुलेषु शिशिरोचितचोळकावृतेषु । 'चोळः कूर्पा-
 सकोऽस्त्रियाम्' अमरः । कामकलान्यमेषु, सुन्दरीवृन्देषु, उपकील्यतां
 अतिस्वयं सौख्यताम् । मुकुरैर्दर्पणैर्मनोज्ञं मण्डितम्, सुन्दरं मन्दिर-
 मुन्मील्यताम् उद्घाटयताम् । शीधुषु आसवेषु । शशाङ्कमुखीषु, मानादि-
 धेषु वस्त्राविषु शृङ्गारेषु च शशाङ्कमुरयाः विविधेषु शृङ्गारेषु वा । श्वेतप्रच्छद-
 पटयुतेषु तूलास्तरणेषु । शिशिर एव तस्याऽस्ताधारणसुखदत्वात् । परिशील्य-
 ताम् अनुभूयताम् ॥ ६८ ॥

→* शिशिरस्य नरेशरूपकम् *

मेचकधवलतैपतुरगमधिष्ठितोयं
 सार्द्धं नक्षमाना सरसेना संनिवेशिता
 कुक्षिभरकुण्डलिका ककुभो विलोपयते
 मन्ये रेणुरूपितो न दीव्यति दिनेशिता ।

मञ्जुनाथ नानारणसेनाजयशालिनोपि
 वेपन्ते सुवीराः, जाताऽऽत्मसुखगवेपिता
 शीतलसमीरवीरसेनापतिसंमिलितो
 जगति विजृम्भितोऽद्य शिशिरनरेशिता ॥ ६९ ॥

नेत्रकधवल वृष्णशुक्लपक्षामको यस्यैष पौष स एव तुरगस्तमपिष्टित,
 अन्योपि राजा शुक्लवृष्णोभयवर्णं तुरगमारुढो भवति । नद्यमाना सन्ना ।
 'णह दग्धने' । सार्द्धं सन्निवेशिता, सह नीतेत्यर्थं । कुक्षिम्भरा सर्वत्र व्याप्ता,
 पुञ्जटिका ('कुहासा') दिश आच्छादयति । तत्रोत्प्रेक्षते—रेणुरूपित
 अभिधानोरिथतभूलिभि स्थगितो दिननायको न दीप्यते । नरेन्द्रस्य यात्रायां
 भूलिभिर्यथा रविरप्याच्छादितो भवति, तथा पुञ्जटिकया सूर्यस्पर्शमिति
 भाव । नरेन्द्रयात्रायां बहुसेनाविजयिनोपि वीरा मयात्कम्पन्ते, अप्रापि
 वीरेभ्योऽपि वीरा महाशैत्यात्कम्पन्ते । प्रचण्डनरपालसकाशाद्भयमाशङ्क्य,
 अपररक्षां विहाय, आत्मनो हित (स्वरक्षणादिकम्) गवेपयन्ति, तेषां
 भाव उक्ता । अप्रापि आत्मसुखगवेपिता ('आत्मसुख' दलमृतमुपरि
 प्राचारकमङ्गरक्षक प्रमिदम्) जाता । शीतलसमीर एव वीरसेनापतिस्त्रेन
 संमिलित ॥ ६९ ॥

प्राकृतम्यलानि परिमुच्योन्मुक्तमारुत्वानि
 सैरपि भूरिमप्रनान्तर्पिनिलीयते
 वसननिर्गतमनुजैरिव महीजैरपि
 पिण्डीकृतमावेन्न भूयः परिस्थीयते
 मञ्जुनाथ किं बहुना, भूमाऽर्मा न विद्यते? यद्
 धूमायितमात्रो वहिर्वीराणां चिनीयते
 सर्वेषामृतूनामद्य विषमहिमागमेन
 शिशिरनरेश ! तत्र महिमा महीयते ॥ ७० ॥

उन्मुक्तः (अवारितः) वायुर्गेषु तानि । प्राकृतस्थलानि उद्यानतडागादीनि, परिसुच्य विहाय । प्रचण्डं राजानमागतं वीक्ष्य यथा लोका मिलीयन्ते, तथेहापि सर्वे गृहे गुप्ता भवन्ति । शीतोचितवस्त्रावेष्टितैर्नरैरिव, महीजैर्वृक्षैरपि पिण्डीकृतभावेनैव (आकुञ्चितसर्वावयवत्वेन) भूयः अधिकं स्वीयते । शीते वृक्षाणां व्याकोचात् । भूमा महत्त्वम् । किं न विद्यते, अपि तु विद्यत एव । काकुः । यद् वीराणां धूमायितभावः (पराक्रमगर्भः) बहिर्निस्सार्यते । शीतेऽपि, बलशालिनां मुखाद्भूमौ बहिर्निस्सरति । (गर्भस्य धूमत्वेनोद्येक्षणं भाषात्वमपि प्रसिद्धं 'कुल धूमां हो तो निकाल दूं') । सर्वेषां ऋतूनां मध्ये (निर्धारणे) । विषमहिमागमतः तत्र महिमा महीयते श्लाघ्यत इत्यर्थः । ऋतूनां मध्ये तत्रैव माहात्म्यमधिकमित्यर्थः । अथ वा सर्वेषां ऋतूनामप्य त्वद्मे हिमागमो जातः ('पाळा भार गया') पराजिताः सर्वे इत्यर्थः । तेन तत्र महिमा श्लाघ्यते । महिमा-अहिमा-प्राप्ताः ॥ ७० ॥

❀ शीताधिक्यम् ❀

हिमकणवाहा वेगव्रन्तो गन्धवाहा वान्ति,
व्याप्ता वारिवाहावलिरातपनिरासिनी
वसननिवीता परं कम्पते विनीता प्रजा
हिमभयमीता भूरि भवननिवासिनी ।
मञ्जुनाथ सन्दीपितवह्निसन्निधाने क्षणं
मन्दीभूतजाह्न्याऽपैति विकृतिरुदासिनी
स्यार्त्तिक शीतवाधा लोकसाधारणसद्मा, ? न चे-
त्संगमसुसाधा बलमाधास्यद्विलासिनी ॥ ७१ ॥

हिमकणवाहिनः गन्धवाहाः (वायवः 'रुद्धियोगापहारिणी') । आत-
पतिरोधायिनी वारिवाहावलिः मेघमाला । भूरि यथा स्यात्तथा हिमभय-
मीता । विनीता दीना । मन्दीभूतं जाट्यं (अद्भानां जडता) यस्याः सा ।
उदासयति तटस्थान्करोति तीव्रेत्यर्थः । निजन्तादास्तेर्णिनिः । विकृतिः शीत-
बाधा क्षणमपैति । संगमे सुसाधा सुलभा । विलासिनी यदि बलं न
आधास्यात् उष्णतासंपादनेन बलं न अस्थापयिष्यत् तर्हि किं शीतबाधा
साधारणलोकसद्व्या स्यात्, अपि तु नेत्यर्थः । 'वोताप्यो'रिति लृङ्विकल्पा-
ल्लिङ् । किं वा 'भादप्यात्' इति लिङ्स्थाने क्रियातिपत्तिविवक्षया लृङ् ।
सर्वथा विवक्षामाश्रित्य लिङ्लृङ् द्वौ न्यवस्थापनीयौविति तत्परसिकेवल-
मुक्त्वा ॥ ७१ ॥

भूमिर्भाति भूरितरशीता, ज्योमखण्डमिदं
शीतातिशयेन हिमवर्षामवलम्बते
वान्ति कम्पयन्तो भूरिशिता मरुतोऽमी भृशं
शीताधिकवृद्ध्या वारि दंष्ट्रमवष्टम्भते ।
कुञ्जटिकाव्याजादिक्षु शीतस्यैव भूतिर्भाति
किं बहुना यद्वापि शैत्यं जातु जम्भते
शिशिरवशेन यान्ति परिमवमन्ये गुणा
मन्ये शीतमात्रस्यैकराज्यं परिजृम्भते ॥ ७२ ॥

लोकान् कम्पयन्तः दंष्ट्रमवष्टम्भते दंशने प्रतिघ्नतातीत्यर्थः ('पानी काटने
दौडता है' एव भावः ।) कुञ्जटिकायाः (कुशासा—कोहरा) व्याजात् ।
भूतिर्वैभवम् । शैत्यं जम्भते सातिशयमुदेति, यद्विरपि तथोष्णो न प्रतीयते ।
अतएव हस्तेन तं गृह्णन्तीति भावः । अन्ये तापगन्धादयो गुणाः परिमवं
मन्दतां यान्ति । परिजृम्भते उत्कर्षं लभते ॥ ७२ ॥

—ॐ शिशिरे वियोगी ॐ—

चारं वारमुल्लोलति हृदयविकम्पकरी
शीतानिललहरी हि तुहिनपुरस्सरी
उष्णोच्छ्वासकोष्णीकृततूलिकातलेपि नैति
निद्रा वत विद्राणैव संगमसुखाकरी ।
मञ्जुनाथ चञ्चति न चिन्ताततिरन्तरतो
दृश्यते समन्ततोपि सैव भावनाचरी
पार्श्वपरिवर्तननिवर्तनविवर्तशतै-

र्व्ययति वियोगिनोऽद्य शिशिरविभावरी ॥७३॥

हृदयकम्पकरीति, 'कृजो हेस्वि'ति टः । तुहिनस्य (हिमस्य) पुरस्सरी अप्रतो
गामिनी । हिमसहकृतेऽर्थः । 'पुरोप्रतोप्रेषु सतै'रिति टः । शीतपवनलहरी
मुहुर्मुहुः उल्लोलति उद्वेलं चलति । चञ्चतीभावायको लोलधातुर्वैयाकरणैर्मवा-
देराकृतिगणबाहुन्नेयः । लोट् उन्मादे, अत्रैव वा ङलयोरेकवस्सरणासंतोष्ट-
प्यम् । उल्लोला इवाचरतीति आचारक्रियया वा कार्यं निर्वाह्यम् । उष्ण निः-
श्वासेन हृपदुष्णीकृतायाः तूलिकायाः (तुलमृतं प्रावरणम् 'रजाई') तलेपि
निद्रा न एति । स्वप्नद्वारकसंगमेन, सुखाकरी (अनुकूलकरणेनानन्दकरी)
'सुप्तप्रियादानुलोभ्ये' ङाप् । निद्रा विद्राणैव, निन्दितविधया पलायितैव ।
'दा कुरसायां गतौ' । 'संयोगादेरात' इति निष्ठानस्त्वम् । अन्तरतो हृदयात् ।
न चञ्चति (न अपसरति) । भावनायां रात्रिदिनविचारे, चरति हृदये आ-
गम्यति सा । चरेष्टः । सा नायिकैव समन्ततो दृश्यते । पार्श्वस्य परिवर्तनम्
('करवट' ग्रहणम्) पुनस्तस्य निवर्तनम् (त्यागः), एवंविधैर्विवर्तशतैः
आवृत्तिशतैः । व्ययति व्यत्येति ॥ ७३ ॥

→ ❁ शीतं प्रत्युपालम्भः ❁ ←

सहजसुगन्धगुणसिन्धुं पद्ममर्दयसे
 सौरभसुबन्धुं किञ्च पाटलां दलयसे
 शीतलसमीरैर्मञ्जुमल्लीमवमर्दयसे
 यूथिकामतल्लीमपि निःसहं व्यथयसे ।
 मञ्जुनाथ सेयं गुणवैरिताऽपि मर्षिता ते
 क्षुद्रतामथापि वत दारुण ! कलयसे
 हंहो दुर्विनीत कथमेतत्सहनीयं शीत !
 यत्त्वं वीतगन्धानपि कुन्दान् कन्दलयसे ॥७४॥

हे शीत ! त्वं, सहजस्य सुगन्धगुणस्य सिन्धुम् (आकरम्) कमलम्, अर्दयसे मग्नासि । शीते कमलविलोपात् । 'वा पुंसि पद्म'मिति यदि पद्मस्य पुंस्त्वं कदाचिदाज्ञातमस्ति, तर्हि तस्यैवंविधोऽवकाशः (सिन्धुं बन्धुम् इत्यनुमास-पूरकः) अन्यत्र वृत्र स्यादित्यामहतः प्रायोजि । सौरभस्य सुबन्धुं सुहृदम् । पाटलां दक्षिणदिशि प्रसिद्धं काचस्थालीपुष्पम् (पामरेषु पाटनशब्देन प्रसिद्धं 'गुलाब' पुष्पं या) । मल्ली मल्लिका ('बेला'), नामैव तस्याः 'शीतमीर'-रिति । यूथिकामतल्लीम्-प्रशस्तां यूथीम् । तव गुणवैरिताऽपि मर्षिता, गुण-विद्वेषोऽपि सोढः । क्षुद्रताम् तुच्छताम् । वीतगन्धान् । कन्दलयसे विकस-यसि । अविवेकिनोऽद्भुतबुद्धेः स्वामिनोऽन्योक्तिविधया ध्वन्यमानो घृष्टान्तस्तु मार्मिकेषु पुनरुक्तिप्राय इत्यलम् । सर्वेपि प्राप्ताः अनुपमन्यासाः ॥ ७४ ॥

ॐ शीतस्याभिनन्दनम् ॐ

निभृतनिकुञ्जकेलिसदने समिद्धसुखं
 स्वीयते निवद्धरसालापमतिनिर्भरे
 केसरसुगन्धमतिमादकममन्दमाप्य
 शयनमुदेति मृदुतूलसुखसंस्तरे ।
 नूनमृतुराजमपि निर्भरमतीतमहो
 प्रियवर शीत ! गुणमेवं समुदाहरे
 पीवरसुरोजयुगपुरासि निधाय मम
 सुन्दरसरोजमुखी शेते भुजपञ्जरे ॥ ७५ ॥

अतिनिर्भरे विलासवस्तुमिः पूर्णं, निभृतनिकुञ्जस्य केलिसदने । समिद्ध-
 सुखम् (उदीपमानानि सुखानि यस्मिन्कर्मणि यथा तथा) निवद्धो रसपूर्ण-
 आलापो यस्मिन्कर्मणि यथा स्वात्तया च स्वीयते । अन्येषु ऋतुषु रसालापो-
 चिता इन्द्रो निभृतपरिस्थितिनं भवतीति भावः । काश्मीरस्य अतिमादकं
 गन्धम्, अमन्दं यथा तथा आ-भाष्य ! मृदुले तूलस्य सुखकारके आस्तरणे
 शयनं भवति । अन्येष्वृतुषु बहुलतूलं तादृक्प्रियाकरं न भवति । ऋतुनां
 राजानं वसन्तमपि निर्भरमत्यन्तं अतीतम् उल्लंघितवन्तम्, वसन्ततोऽप्यति-
 क्षयितम् । समुदाहरे उदाहरणरूपेण वर्णयामि । चतुर्थे-पीवर सुन्दर उरोज
 सरोज, प्राप्ताः ॥ ७५ ॥

नवरसवीथी

—ॐ मङ्गलसोरठा छन्दः ॐ—

अकलितकलनाकारु, कुण्डलिमण्डनमण्डितम् ।
दलदिन्दीवरचारु, चरणयुगं सुखयतु सदा ॥ १ ॥

अन्यैर्देवैः भकलितायाः घटनायाः कारु, शिल्पि । अन्यकविलोके
पणाया रचनायाः परिचयोपि तच्चरणयुगसैवानुभाव इति अमेतनी रच
सारम्यमाणामप्यनेन ध्यनयति ॥ १ ॥

—ॐ शृङ्गारः ॐ—

—ॐ सोरठाछन्दः ॐ—

रतिस्थायिकोऽगायि, नायिकादिजनितः शुचिः ।
दृक्क्षेपाद्यनुयायि, चिन्तादिकसंचारिकः ॥ २ ॥

रतिः स्थायिभावो यत्र, नायिका (नायक)दिभिः (विभावैः) आह-
नितः, नायिकातालम्बनक इत्यर्थः । दृक्क्षेपादयः (कटाक्षादयः) अनु-
भावा यत्र हृदयस्थ, चिन्तादिकः संचारी यत्रैवंविधश्चेति कर्मधारयः । शुचिः
शृङ्गारः अगायि श्लोकः ॥ २ ॥

पूरुवानुराग

“अधुनाऽनघीननवनायके निर्लीनमना
दूयते भवीनमाननयना निरन्तरम् ॥”

❀ तत्र पूर्वं नायिकाः ❀

तत्रापि पूर्वं पूर्वानुरागे-

❀ मुग्धा ❀

नयनविलोक एव हृदयनिलीनं प्रियं
 जानती न मौग्ध्याद् हृदयं च कुचबन्धुरम्
 ताम्यति नवीनरोमरेखया सहैव जात-
 मेया विदती न मानसस्य महदन्तरम् ।
 सपदि सुसज्जसुखसदनेऽपि मञ्चगता
 मानसिकभावैः श्रिता पञ्चशरपञ्जरं
 अधुनाऽनधीननयनायके निलीनमना
 दूयते नवीनमीननयना निरन्तरम् ॥ ३ ॥

नयनाभ्यां विलोके दर्शनमात्रे एव हृदये निलीनं प्रियतमम्, नवीन-
 चाभ्यां कुचाभ्यां बन्धुरं नतोद्धतं स्वस्य हृदयं च मुग्धतावशात् न जानती ।
 तथा नवीनोद्भिज्जया रोमावल्या सहैव उत्पद्यते, मानसस्य महदन्तरं न
 विदती, यथा ताम्यति छिद्यति । पूर्वं पुचलिकाक्रीडादिषु विपक्वमासीत्,
 इदानीं तु प्रियविषयकवार्तासु मनो रमते इति । महदन्तरं रोमावल्यादेन
 [यौवनोद्गमेन] सहैवाऽजायतेति भावः । सुसज्जे आभरणपुष्पाधारादि-
 मण्डिते सुखसदने मञ्चगताऽपि । मनोविचारैः कामग्राणपञ्जरे स्थिता ।
 प्रियतमचिन्तया क्षरेण पीडितेति भावः । अनधीने पित्रादीनां पराधीने,
 नवे नायके आसक्तमनाः । नवीना मीननयना ॥ ३ ॥

❀ स्वाधीनपतिका ❀

मामेवाऽनुमोदयन् करोति वेपभूपादिकं
 मामेवाऽनुमान्य वस्तु किञ्चिदुपनीयते
 मामिह विहाय न प्रयाति बहुकालं वहि-
 मामेवावलम्ब्य तेन दिनमतिनीयते ।
 मञ्जुनाथ तिर्यगवलोकनतोऽप्युद्विजते
 किञ्चिद्विभङ्गतोऽपि काममनुनीयते
 प्रेयसोमिमाने सखि ! कथमु वसन्ति स्त्रियो ?
 हन्त मम मानेऽप्यवकाशो नाभ्युदीयते ॥ ४ ॥

अनुमोदयन् अनुसरन् । मन्मनोऽनुसारमेव आत्मनोपि शृङ्गारादिकं रच-
 यतीति भावः । मामेव अनुमान्य मामेव अनुमतां कृत्वा । किञ्चिद्वस्तु आनी-
 यते । अतिनीयते याप्यते । भ्रूवक्कीकरणेपि तेन कामं यथेच्छम् । अनुनीयते
 अनुनयः क्रियते, माये प्रत्ययः । प्रेयसा कृतेऽमिमाने, प्रेयसि दृष्टे इत्यर्थः ।
 प्रेयान् मत्तो दृष्टो भवेदिति तु का कथा, परं ममापि मानस्यावकाशो न
 अभ्युदीयते आगच्छति । तथाऽयं ममानुवर्तते, यथा मम अन्यमानवती-
 दर्शनेन मानेच्छायां सत्यामप्यवकाशो न प्राप्नोतीति भावः ॥ ४ ॥

❀ वासकसञ्ज्ञा ❀

विरचितकुसुमहारसौरमसुमगतमे
 ताम्बूलोपहारमसौ सदने समीक्षते
 वातायनसन्निधौ च तल्पं कल्पयित्वा स्वयं
 निद्वचमनल्पं सखीलोकात्सुपरीक्षते ।

वासकसजा

अवमितमदनापि रतिसदनामिमुग्या
काचिश्चारचन्द्रमुत्ती मुकरमवेशत ।

मञ्जुनाथ सामोदं विरच्य वरवेपमियं
 द्वारदेशमानर्तितनयनमुदीक्षते
 अवसितमण्डनापि रतिसदनाभिमुखी
 काचिच्चारुचन्द्रमुखी मुकुरमवेक्षते ॥ ५ ॥

विरचितानां कुसुमहाराणां सौरभेण सुमगतमे अतिमनोहरे । दयिताय
 देयं ताम्बूलोपायनं समीक्षते पश्यति । स्वयं तर्प्यं कल्पयित्वात्वेनैव परिज-
 नादपि गोपनं ध्वनितम् । सखीजनात् अनल्पं निह्वयं अतिगुप्तां सुपरीक्षते ।
 सत्यः पश्यन्ति तु नेति तासां सकाशात्सर्वं गोपायतीत्यर्थः, पश्चान्तामेतदर्थं
 परिहर्सेद्युक्ता इति भावः । वरम् उत्कृष्टतमं वेपम् । विरच्य कृत्वा । निचः
 पाक्षिकतया न भयम् । आनर्तितनयनं यथा तथा प्रियप्रतीक्षायां द्वारदेशमु-
 दीक्षते । अवसितमण्डना समापितशृङ्गारा भव एव केलिभवनाभिमुखी अपि
 काचिच्चन्द्रमुखी दर्पणमवेक्षते । शृङ्गारे कापि श्रुतिस्तु नास्ति किंवा, भय कथं
 वा प्रियमनोमोहकं मे शृङ्गारमस्तीति अनावश्यकत्वेपि सौन्दर्यगवां दर्पणं
 वीक्षत इति भावः । मध्या च सेयम् ॥ ५ ॥

❧ अभिसारिका ❧

❧ रूपकघनाक्षरीच्छन्दः ❧

दूरमवमोचितमनोज्ञमणिमञ्जीरक-
 मथ परिमोचितमुखरमेखलं त्रयाति
 चकितं चतुर्दिक् परिपश्यन्ती विनम्रमुखं ,
 साध्वसमयन्ती जने दृष्टिपथमुपयाति ।

मञ्जुनाथ संकोचं वहन्ती पदशब्देनापि
 ग्रीतिमियमङ्गीकृत्य साहसे पदं दधाति
 मेचकनिचोलगुरुगोपितकपोलयुगा
 सेयं नीलचोलवृत्ता तन्वङ्गी तिरोदधाति ॥ ६ ॥

दूरम् अवमोचितौ मनोज्ञौ मणिमञ्जीरकौ (नूपुरौ) यस्मिन् कर्मणि यथा
 स्या, परिमोचिता मुखरा (किङ्किणीशब्दकारिणी) मेखला यस्मिन्कर्मणि
 तथा च । प्रयाति अभिसरति । विनम्रं मुखं यस्मिन्कर्मणि तथा । जने दृष्टि-
 पथम् आगच्छत्येव साध्यस्तम् अयन्ती, अयं प्राप्नुवती सती । 'इट किट कटी'
 इति प्रशिष्टात् शता । निजपदशब्देनापि संकोचं वहन्ती, सेयं भीरुः, प्रेम-
 पथमङ्गीकृत्य, घनतमसि अभिसरणरूपे साहसे पदं स्थापयति । मेचकनिचोले
 इयामे प्रच्छदपटे, अतिगोपितं कपोलयुगं यथा । कपोलयोश्चन्द्रवदवदातावात्
 स्पष्टता भवेदिति नायिकायाः सौन्दर्यातिशयो ध्वन्यते । नीलचोलकावृत्ता
 तिरोदधाति निलीयते । चतुर्थे चोळ 'पोळ चोल प्राप्ताः प्रेक्षयाः ॥ ६ ॥

—१०० विरहोत्कण्ठिता—

प्रायः पूर्वयाम एव रात्रेरयमेति गृहा-
 नय दुःसहाऽसावर्द्धरजनी व्यतीयते
 म्लानः पुष्पहार एष, भूषा भूरिमार इयं
 नानाविधचिन्ता मे समन्तादुपचीयते ।
 मञ्जुनाथ कञ्जदृशा दत्तदीर्घनिश्चसितं
 द्यमानयैवं सखी दैन्यादभिधीयते
 दृष्टि विनिधाय मार्गवातायने निम्नमुखं
 नयने प्रमृज्य हन्त शयने निलीयते ॥ ७ ॥

कलहान्तरिता

“एवं द्रागमन्दीकृततापं परितप्यतेऽद्य
सदीपितकामवेगमिन्दिवरनेत्रया ॥”

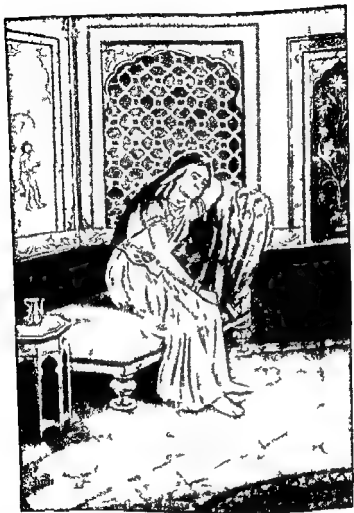
दूयमानया कञ्जदशा, दत्तो दीर्घो निःश्रासो यसिन्कर्मण्येवम् । सहचरी
 दैन्यात् एवं (वक्ष्यमाणप्रकारेण) दृश्यते—“रात्रेः प्रथमप्रहरे एव अयं
 (नायकः) गृहानेति । दुःसहा, असौ । नानाविधा चिन्ता किं सपत्न्या
 विलम्बितः, दत्तं किञ्चिदनिष्टं जातमित्यादि ।” सखीसंकापोत्तरम्—निम्नमुखं
 यथा स्वात्तया मार्गवातायने प्रियप्रतीक्षया दृष्टिं स्थापयित्वा, ततोपि सुख-
 मलममाना, साश्रुणी नयने प्रसृत्या, शय्यायां निलीयते, तन्वह्नोत्वादाकारेण
 लीनेव भवति । ‘निलीयते’ पदेन अवमूर्द्धसंस्थाया आस्तरणे सातिशयनिलय-
 नेन विमनस्काराधिक्यं ध्वज्यते ॥ ७ ॥

—* कलहान्तरिता *—

केलिगृहमध्यं मन्दमन्दमुपयातोऽप्यसौ
 दृष्टिविनिपाततोऽपि नाभिनन्दितो मया
 भृशमपराधलोकलज्जाऽऽनतनयनमयं
 बाढमनुनयन्नपि नेक्षितोऽसहनया ।
 मञ्जुनाथ नूनं बाहुपाशेनोपबध्नन्नपि
 दयितोऽवधीरितोऽभूत्काममकरुणया
 एवं द्रागमन्दीकृततापं परितप्यतेऽद्य
 सन्दीपितकामवेगमिन्दीवरनेत्रया ॥ ८ ॥

“मन्दमन्दम्, सदोपावादतिमन्धरमित्यर्थः । असौ नायकः । दृष्टिविनि-
 पातात् अवलोकनादपि । अभिनन्दितः सकृत्तः ग्रीयितो या । भृशमपराधेन,
 कोकलजया च (‘पुनर्नैवं भावि’ इति कारितप्रतिज्ञाः सप्तयो मां किं वन्दे-
 ष्यन्तीति) आनतनयनं यथा स्वात्तया । अनुनयन्नपि दयितो नेक्षितः । अने-
 नाप्युपायेन कदाचिच्छसीदेदिति, बाहुपासेन परिरममाणोपि दयितः, अति-
 निर्दयया मया तिरस्कृतः ।” इति, द्वाक् श्रुतिः । अमन्दीकृततापं सन्दीपित-
 कामवेगं च यथा स्वात्तया । कञ्जदशा अनुवप्यते ॥ ८ ॥

कलहान्तरिता

“एव द्रागमन्दीकृतताप परितप्यतेऽद्य
सदीपितकामवेगमिन्दीवरनेत्रया ॥”

—* खण्डिता *—

अविरतजागरादलसतमलोचनेऽथ
 दयिते भवनमुपयाति मौनवहना
 ग्रीडादैन्यचिन्तानतनयनमुपागतेऽथ
 तस्मिन् किल संमुखम्, तदासीन्नतवदना ।
 मञ्जुनाथ निर्भरनिरुद्धबाष्पसन्नमुखी
 नेत्रे संमुखीकर्तुं न शैकेऽसावसहना-
 शयनादुपेत्य कोपचिन्तादैन्यदूनमना
 भवनादयासीन्नतनीररुहनयना ॥ ९ ॥

निरन्तरजागरणात् अत्यलसलोचने दयिते गृहमागच्छति सति मौनव-
 हना तूर्णमभूता । कर्तारि ह्युः । ग्रीडया, दैन्येन चिन्तया च नते नयने
 यस्मिन्कर्मणि तथा, तस्मिन् (दयिते) संमुखमागते सति, तदा नतवदना
 आसीत् । निर्भरं निरुद्धेन बाष्पेण सन्नं (विषण्णम्) मुखं यस्याः सा अत-
 एव असहना (प्रियकर्तुं सपत्नीसंगमं सोढुमसहमाना) असां नायिका ।
 कोपेन, समस्तारात्रिपर्यन्तं मां विहाय अन्यत्रावस्थाने प्रसीदति, ततश्चाग्रे
 क्रमशो मयि विरागो भवेदिति चिन्तया, वियोगकृतेन दैन्येन, च दूनमनाः
 सा, नते नीररुहवत् नयने यस्या एवमभूता सती, किञ्चिदनुक्त्वा भवनाद-
 यासीत् ॥ ९ ॥

प्रातर्वासमयनमयासीदलसाङ्गलतं
 पादौ निदधानो मन्दमन्दं चलनासहौ
 नेत्रे रात्रिजागरोपरक्ते सविलसं वहन्
 ग्रेयानङ्गरागारुणौ बाहू मञ्जिमावहौ ।

मञ्जुनाथ संमुखमुपागतेऽपि मन्दपदं
दयिते, न किञ्चिदपि वाचमियं संजहौ
सलिलभरेण रुद्धनयनसरोजयुगा
मञ्जुलभृगाक्षी दीर्घनिःश्वासं शनैर्जहौ ॥ १० ॥

अलसा अङ्गलता यस्मिन् कर्मणि यथा स्वात्तया, मन्दमन्दं चलनमसह-
मानौ पादौ भुवि निदधानः, रात्रिजागरणेन उपरके नेत्रे, सपत्न्या अङ्गरागेण
अरुणौ, भक्तपथ मज्जिमाऽऽवहौ बाहू च, सविलक्षं सलज्जं यहन् प्रेयान्
(प्रियः) प्रातः वासभवत् नित्यकैलिगृहमयासीत् । संकोचेन मन्दपदं यथा
तथा, संमुखमुपागतेऽपि दयिते किञ्चिदपि वाचम्, इयं (नायिका) न संजहौ,
किञ्चिदपि नोवाचेत्यर्थः । किन्तु—॥ १० ॥

—ॐ उत्का ॐ—

भवदुपसूच्यमानसंकेतं समविगम्य
नियतनिकेतं नीयमाना सा प्रसीदति
एवं व्याहरेयं पुनरेवमाचरेयं चेति
प्रचुरं मनसि चिन्तयन्ती हन्त सीदति ।
मञ्जुनाथ समयविलङ्घनेन खिन्ना चिरा-
त्कामं मदनेन दूयमाना सा विपीदति
पर्यङ्के प्रसन्नपरिरचितेऽनुवृत्ता मृशं
शङ्के फुल्लपङ्केरुद्धनयना निपीदति ॥ ११ ॥

नायकं प्रति दृष्ट्वा उक्तिः । भवता सूच्यमानं संकेतं ज्ञात्वा, नियतं निकेतं
(स्थानम्) मङ्गारा प्राप्यमाप्ता सा भवत्समागमात्तया प्रसीदति । अहं प्रिय-
६० नि० ६

“ उत्का ”

“ पर्यङ्के प्रसूनपरिरचितेऽनुतप्ता भृशं
शङ्के पुष्पपङ्केरहनयना निपीदति ॥ ”

मञ्जुनाथ संमुखमुपागतेऽपि मन्दपदं
दयिते, न किञ्चिदपि वाचमियं संजहौ
सलिलभरेण रुद्धनयनसरोजयुगा
मञ्जुलमृगाक्षी दीर्घनिःश्वासं शनैर्जहौ ॥ १० ॥

अलसा अङ्गलता यस्मिन् कर्मणि यथा स्वात्तया, मन्दमन्दं चलनमसह-
मानौ पादौ भुवि निदधानः, रात्रिजागरणेन उपरके नेत्रे, सपत्न्या अङ्गरागेण
अरुणौ, अतएव मञ्जिमाऽऽवहौ चाह च, सविकर्षं सलज्जं वहन् प्रेयान्
(प्रियः) प्रातः वासभवनं निजकेलिगृहमयासीत् । संकोचेन मन्दपदं यथा
तथा, संमुखागतेपि दयिते किञ्चिदपि वाचम्, इयं (नायिका) न संजहौ,
किञ्चिदपि नोवाचेत्यर्थः । किन्तु—॥ १० ॥

—ॐ उत्का ॐ—

भवदुपसूच्यमानसंकेतं समधिगम्य
नियतनिकेतं नीयमाना सा प्रसीदति
एवं व्याहरेयं पुनरेवमाचरेयं चेति
प्रचुरं मनसि चिन्तयन्ती हन्त सीदति ।
मञ्जुनाथ समयविलङ्घनेन सिन्धु चिरा-
त्कामं मदनेन दूयमाना सा विपीदति
पर्यङ्के प्रसन्नपरिरचितेऽनुत्पत्ता भृशं
शङ्के फुल्लपङ्केरुद्धनयना निपीदति ॥ ११ ॥

नायकं प्रति दूत्या उक्तिः । भवता सूच्यमानं संकेतं ज्ञात्वा, नियतं निकेतं
(स्थानम्) मद्द्वारा प्राप्यमाणा सा भवत्समागमाशङ्कया प्रसीदति । अर्हं प्रिय-
क० नि० ६

‘ उत्का ’

“ पर्यङ्गे प्रसूनपरिरचितेऽनुत्तमा मृग
शङ्के पुरुषपङ्केरुदनयना निपीदति ॥ ”

तमे समागते एवं संलपेयम्, एवं च संगमघातुर्यं दर्शयेयम् इति बहु
विचारयन्ती सीदति, परिश्रान्ता भवति । कामपीडिता सा पापाणफलके
कुसुमै रचिते पर्यङ्के भृशमनुत्तसा सती सांप्रतं तिष्ठतीति अहं शङ्के । अतः
एव न तस्या औत्कण्ठ्यं विफलनीयमिति भावः ॥ ११ ॥

—* वृत्तसुरतगोपना गुप्ता *

सायमवकाशमुपलभ्य गृहकार्यभरा-
त्कुसुमचयार्थमुपयाता भयभृन्नाऽहम्
परिमृदिता मे तरुलग्ना पश्य शाटिकाऽसौ
वृक्षवाटिकायां धनतमसि यदूनाऽहम् ।
मञ्जुनाथ कुसुमनिलीनैरनुयाताऽलिभिः
सरमसमायाताऽपि विटपविल्लनाऽहं
शङ्कतामलीकं नर्मशाली काममालीजनी
हन्त मधुपालीदत्तदंशा दृढदूनाऽहम् ॥ १२ ॥

गृहकार्यभारात्, सायमवकाशं प्राप्य । आरपदेन कौटुम्बिककार्यस्य वा
हुल्यं स्वकर्तव्यतां च सूचयति, अतएव कार्योत्तरं सायमेवावकाशं दृष्टि पर
तद्वयेण निर्दोषता ध्वन्यते । अयेन भुक्ता संवृचिताऽहं कुसुमचयार्थं वाटिका
मुपयाता । पलवितेषु तरुषु लग्ना मे शाटिका, परिमृदिता घलीविलुलिता
जाता, न तु छिन्नेति भावः । कथं वृक्षवाटिकायां शाटिका मिलन्नेति चेत्—
यत् यतः, अहं धनतमसि ऊना एकाकिनी । एकाकिन्याः अन्यकारे भयव
शात् शीघ्रं शीघ्रं शुष्पिष्ठतरुसमीपगमनेन अनवधानवशाद्विलम्बेत्ताशयः ।
कथं स्थाने स्थाने क्षतानीत्याह—कुसुमेषु निलीनैः रात्रिकारणाद्विषयं स्निग्धं
अमरैः अनुयाता । विषयमास्थितानां अमराणां सहसा स्थानविरुद्धात्को-

पातिशय इति सुदूरमनुसरणम् । अतएव तेषां भयात्सरभसं चलितापि अहं
 तृशाखाभिर्विल्लुना विक्षता । अमरभयवशादमागेण पलायनाद्विदपैः शरीरो-
 छेद इति भावः । नर्मशाली परिहासशीलः सखीजनः कामं (यथेच्छम्
 अनेन निर्दोषाया मे न भयमिति सूच्यते) अलीकं मिथ्या वस्तुञ्चित् परिहास-
 ताम्, मधुपानाम् आल्या दत्तो दंशो यस्याः साऽहं ददं दूना पीडिता । दद-
 पीडाप्रदर्शनाद्वाहमधिककालं वक्तुं वा स्थानुं वा शक्तेति शोपनचातुर्यं ध्वन्यते ।
 नर्मशालीत्युक्त्या यदि सखीजनः किञ्चित्कल्पयेत्तदपि परिहासमात्रं परिगण्ये-
 तेति सूच्यते । किञ्च अलीकं नर्मशाली सखीजनः प्रायो अकाण्डमेव परि-
 हासं करोति, अत एव न तत्परिहासे विश्वसनीयमिति ध्वन्यते ॥ १२ ॥

—ॐ प्रोपितपतिका (विरहिणी) ॐ—

पञ्जरशकुन्तैर्नाधिगच्छन्ती प्रमोदं मनाक्
 विरहविनोदं वीणयाऽऽमुं सा प्रसीदति
 प्रियगतचित्ता पुनस्तामपि निधाय पृथक्
 कामं चिन्तयन्ती हन्त विरहाद्विपीदति ।

पाण्डुरकपोलपरिचुम्बितश्चिकुरभरान्
 पृष्ठे विनिधाय मञ्चपृष्ठे गता सीदति
 ध्यानमग्रचित्तमवधानरहितेयं हन्त

भृशमुपधानतले विवशं निपीदति ॥ १३ ॥

पञ्जरस्थितैः पक्षिभिः प्रमोदं न प्राप्नुवती, ततः पराह्मुखीभूता, वीणा-
 द्वारा मनाक् (किञ्चित्) विरहे विनोदनं रच्युं सा प्रसीदति । सखीप्रायेणया
 वीणाद्वारा विरहं विस्मर्तुं साऽनुमता भवतीत्याशयः । सन्नापि विनोदमलभ-
 माना तां निक्षिप्य कामं यथेच्छं ददितं चिन्तयन्ती सा तस्य विरहाद् हन्त

विरहिणी

“ध्यानमग्नचित्तमवधानरहितय इन्त
भ्रममुपधानतल विवर्ण निषादति ॥

घृणावशात् विपरीतं (ततो विरुद्धं पृष्ठभागे) अवेष्यते । काञ्चनवत् पिशङ्गा (पीता) दूना च देहलता यस्याः सा । अनेन स्वाभाविकशोभाशालिता ध्वनिता । गृहवर्तिनां लोकानां गमनाऽऽगमनेषु तं प्रतीक्षत इव । एवमासक्तमनाः प्रियतमः कथमवधिकालं लङ्घयेदिति असमयेऽपि तं प्रतीक्षत इति प्रेमातिशयो ध्वन्यते । गाढं परिजटिताम् एकां वेणीम् (सर्वेषां केशानामेकं घनोत्करम्) अन्यत्र मन्थरयीक्षणापि, वेणीनिरीक्षणे मृगीवच्चञ्चलमयना सती मुहुर्मुहुर्वीक्षते । वेणीं पश्यन्ती पुनः प्रियतमसमागमस्तुल्य स्मरतीत्यन्यमनाः । प्रिय एव गमनसमयप्रतिज्ञानुसारं वेणीमवमोचयिष्यति, अथवा दृश्यतां कदेयं वेणी सुन्दरधमिलस्वरूपे परिणमते इति मुहुर्वेणीवीक्षगस्याशयः ॥ १४ ॥

→* देवघनाक्षरीच्छन्दः *

विश्रम्भं प्रयातवति परिजनवर्गे भूरि-
 संरम्भं दधाति परिचरणं चरति चरति
 विरहहृताशनान्नितान्तमेव तान्ति गता
 शान्ति नोपयाति हृदि पङ्कजं हरति हरति ।
 मञ्जुनाथ मन्युसमारोहं वर्णयामि किमु
 संमोहं समेति जने सविधे सरति सरति
 विषममधैर्यमहो वर्द्धते वयस्यागणे
 धैर्यमद्य तस्या मनोधरणौ धरति धरति ॥ १५ ॥

विश्रम्भं विश्वासं गतवति, अतिविश्वस्ये इत्यर्थः । अनेन परिजनस्य हृदयाभिज्ञता ध्वन्यते । तथा परिचर्यां कुर्वन्ति कुर्वन्ति, परिजनवर्गे भूरिसंरम्भं दधाति । (अतिक्रोपसंभ्रमं गच्छति, 'हृंसलासी हे' भाषा) । कुर्वन्ति कुर्वन्तीति द्विरुक्त्या परिचर्यायाः कृतिसत्तायामेव तत्पूर्णतामप्रतीक्ष्यैव परिचर्या-

विषादं प्राप्नोति । चिकुरभरान् वेशमिच्छयान् । अनेन घनानामपि तेषां भारो
 यिततैवेति सूच्यते । 'भरम्' इत्यनुपत्त्वा 'भरान्' इति बहुलेन, अप्रसाधन
 वशात्केशानां वेणयो जातास्ताश्च बहुशो विकीर्णा इति समूहस्यापि बहुत्वेन
 विरहातिशयो ध्वन्यते । मञ्जोपरिस्थिता सीदति (क्रिश्यति) । ध्यानमग्न
 चित्तं यस्मिन्कर्मणि यथा भवति तथा, भृशम् अवधानरहिता, मीलितनयन
 तथा वैचित्र्यमयासा इय चित्रगता वियोगिनी हन्त विवशम्, उपधानोपरि
 निधीदति-सर्वभर तस्मिन्नेव स्थापयतीत्याशयः ॥ १३ ॥

कुशकरकञ्जशायिकोमलरूपोलतला
 मुकुरमनञ्जनदृक् मन्थरमवेक्षते
 सदयसखीभिरुपनीतं वेपभूपादिक-
 मुष्णमुच्छ्वसन्ती विपरीतं पर्यवेक्षते ।
 मञ्जुनाथ काञ्चनपिशङ्गदूनदेहलता
 मनुजगतागतेषु तमिन् प्रतीक्षते
 निविडनिन्दामैरुवेणीमिवमन्यमना
 वार वारमेणीचलनयना निरीक्षते ॥ १४ ॥

प्रोषितपतिका

“वाणामिषमद्वे विनिषाद्य हस्तं पर्यङ्गपि
मील्येदं पदेरहा प्रीतिं नोपसमन्ते ।”

विषये क्रोध गच्छतीति ध्वन्यते । [“परिचर्या करते करतेभी झुझलाती है”
एव भाव ।] एव सर्वत्र द्विरर्था बोध्यम् । परिजनवर्गे शीतलतानिमित्त
हृदये कमल स्थापयति स्थापयत्यत्र । तान्ति खेदम् । मन्युसमारोह शोको
पचयम् । किं वर्णयामि, आश्वासननिमित्त लोके समीपमागच्छत्येव समोह
समेति, मूर्च्छा गच्छति । तस्या (विरहिण्या) मनोधरणां हृदयस्थले
धैर्यं (आश्वासनम्) धरति धरत्येव सखीगणे, विषममयणं नीयमधैर्यम्
(खेदहृता अवीरता) अहो वर्द्धते । असगति । अत एव, एवमवस्था सा
न सखी स्वरितमाश्वासनीयेति दयितदेशगामिन पान्थ प्रति सरया
सन्देशः ॥ १५ ॥

क०—विरहविनोदनाय सेयमुपवीणयन्ती
बल्लभं विचिन्तयन्ती मोहमुपवहते
कृशकरकञ्जपरिकीलितकपोलतला
विलुलितकुन्तला विलोकमपहरते ।
मञ्जुनाथ रशनाकलापेनोपमान्ती भृशं
शिथिलदुकूलं भुजमूलं मञ्जु वहते
वीणामियमङ्गे विनिधाय हन्त पर्यङ्गेऽपि
मीलनेत्रपङ्केरुहा प्रीतिं नोपलभते ॥ १६ ॥

उपवीणयन्ती वीणया उपगायन्ती सेय (नायिका), दयितु स्तान्ती,
मोह गच्छति । विलुलितता इतस्ततो विकीर्णां केशा यस्या सा, विलोकमप
हरते अवलोकन सह्रते, नेत्रे निमीलयतीत्यर्थः । ‘परिकीलित’ पदेन यद्ये
सत्यपि मुखस्य इत्यादनपसरणेन मनोमाटिन्यानिशयो ध्वन्यते । मनोहरेण
(रक्षाघलकृतेन) काञ्चीरुलापेन भृशं शोभमाना, शिथिलताटिकाश्रय मुन्द
भुजमूल (कुचतटम्) वहते, सध्रमवशादुच्छलाश्रय वक्ष म्यलाद् गच्छति, अत
एव कुचतटमालोकयत इत्याशयः । अतएव दायनपर्यङ्गेऽपि, मुद्रयमाणनेत्र
कमला प्रीतिं नोपगच्छति । वीणावादनादय सर्वेऽपि विनोदा प्रियस्वरजका

लिकविपादस्याग्रे पराजिता भवन्तीति परमधैभवशास्त्रिन्याः पदेपदे सखीमी-
राजोचितैरुपकरणैः सेव्यमानाया विरहिण्याः हेतुवस्था सूच्यते । विरहिण्याः
शृङ्गारमालोक्य न समालोचकैर्विमनायितव्यम्, अपि तु बलारसखीमिर्विनो-
दाय भूयमाणायपि न मनागपि मनःसन्तोषं प्रयाति, प्रत्युत मनोवेगो धर्दत
पृथेसान्तरिकी भवस्था सूक्ष्ममालोचनीयेत्यलम् ॥ १६ ॥

—ॐ प्रवसत्पतिका ॐ—

दयितेऽतिदूरदेशयात्राकथामातन्वति
ग्लानिमुपयाति चत बद्धवाष्पमोचना
उपसि विदेशनेयवस्तु विनयन्ती भृशं
ताम्यति वहन्ती मोहमत्ताऽभूत्प्ररोचना ।
मञ्जुनाथ मन्दिरसमीपादुपयान्तमिमं
पश्यन्ती प्रकामं हन्त वाष्पभृतलोचना
वातायनदेहलीविलम्बिदूनदेहलता
जाता प्रतिमेव वरदारिजविलोचना ॥ १७ ॥

दयिते (नतु स्वामिनि, अतिप्रणयो धोत्यते) करिष्यमाणाया अतिदूरदे-
शयात्रायाः कथां कुर्वति सति, बद्धं रुद्धं अश्रुविमोचनं यथा, (बल्लादवरु-
द्धरोदना) (सा इयं नायिका) ग्लानिमुपयाति । प्रवासकथाश्रवणमात्रेण,
यादृशी प्रफुल्लता पूर्वं मुखे आसीत्सा लुप्यत इति भावः । पुनः प्रातः, विदेशे
नेयं स्वामिनो वस्तु विनयन्ती संगृहणी, अतएव विपादवशात् भृशं मोहं
(निहलतां) वहन्ती, ताम्यति छिद्यति । प्ररोचना (प्रोत्साहनादिकम्)
भस्माऽभूदलुप्यत । 'त्वं तु विवेकिनी, न भ्रम भ्रमने मनःस्वेदं धारयिष्यसी'-
त्यादि स्वामिदत्तमाश्लासनादिकं लक्षिन् क्षणे सर्वमस्वंगतमिति भावः । अथ

लिकविषादस्वाप्ने पराजिता भवन्तीति परमधैभवशालिन्याः पदेपदे सखीमी
राजोचितैरुपकरणैः सेव्यमानाया विरहिण्याः क्लेशावस्था सूच्यते । विरहिण्याः
शृङ्गारमालोक्य न समालोचकैर्विमनायितव्यम्, अपि तु बलात्सखीमिर्विनो-
दाय भूष्यमाणापि न मनागपि मनःसन्तोषं प्रयाति, प्रयुत मनोवेगो धर्द्व
एवेत्यान्तरिकी अवस्था सूक्ष्ममालोचनीयेत्यलम् ॥ १६ ॥

—❧— प्रवसत्पतिका —❧—

दयितेऽतिदूरदेशयात्राकथामातन्वति
ग्लानिमुपयाति वत बद्धवाप्यमोचना
उपसि विदेशनेयवस्तु विनयन्ती भृशं
ताम्यति वहन्ती मोहमस्ताऽभूत्प्ररोचना ।
मञ्जुनाथ मन्दिरसमीपादुपयान्तमिमं
पश्यन्ती प्रकामं हन्त वाप्यभृतलोचना
वातायनदेहलीविलम्बिदूनदेहलता
जाता प्रतिमेव वरवारिजविलोचना ॥ १७ ॥

इयिते (ननु स्वामिनि, अतिप्रणयो घोष्यते) करिष्यमाणाया अतिदूरदे-
शयात्रायाः कथां कुर्वन्ति सति, बद्धं रुद्धं मथुविमोचनं यथा, (बलादवरु-
द्धोदना) (सा इयं नायिका) ग्लानिमुपयाति । प्रवासकथाश्रवणमात्रेण,
पादशी प्रफुल्लता पूर्वं मुखे आसीत्सा लुप्यत इति भावः । पुनः प्रातः, विदेशे
नेयं स्वामिनो वस्तु विनयन्ती संगृह्णी, अतएव विषादवशात् भृशं मोहं
(विह्वलतां) वहन्ती, ताम्यति क्षिप्यति । प्ररोचना (मोत्साहनादिकम्)
भस्ताऽभूदलुप्यत । 'त्वं ॥ विवेकिनी, न मम गमने मनःखेदं धारयिष्यसी'-
त्यादि स्वामिदत्तमाश्रासनादिकं तस्मिन् क्षणे सर्वमखंगतमिति भावः । अथ

निजगृहसकाशाद् गच्छन्तमिमं (दयितम्) पश्यन्ती, मृशं अश्रुमृतलोचना-
ऽमृत् । किं च तस्मिन् क्षणे प्रवसतो बल्लभस्य विलोकनाय, अट्टालिकाया
चातायनस्य ('खिडकी') देहल्यां विलम्बनी (दूरंगतस्यापि प्रियस्य मृश-
मानस्य विलोकनात्) दूना म्दना देहलता यस्याः सा । लतापदेन गच्छतो
दयितस्य दर्शनात्तात्कालिकोऽवसादः सूच्यते । अथवा लता, यथा वृक्षाद्याधि-
तैव तिष्ठति, तथाऽयं देहोमे (विरहे) किमाश्रयो भवेदिति भावो ध्वन्यते ।
कमलनयना (नायिका) प्रतिमा इव, मूर्तिरिव जाता । वारिजपदेन तत्कालं
निर्गलघ्नयनवारि स्पर्शन्ते । चतुर्थे-वाता जाता प्रासो बन्धानुगुणः ॥ १७ ॥

—१७ प्रवत्स्यत्पतिका—

दयिते विदेशगमनानुमतिमाकाङ्क्षति
गलितदुकूलमसौ सीदति ससंभ्रमम्
नेत्राभ्यां समीपजलयश्रमनुकुर्वतीव
कान्तहृदयेषु सृजतीह मौनविभ्रमम् ।
मञ्जुनाथ वपुषि निपक्तबाहुवल्लीभरा
मारुतमथितमञ्जुमल्लीवैति विभ्रमं
कीलितकुचाग्रमवमीलितनयनमियं
शीलितविनयमवरुन्धे गमनोद्यमम् ॥ १८ ॥

आकाङ्क्षति याचति सति, विपादकृतेन वैचित्र्येन गलितं दुकूलं यसि-
न्कर्मणि तथा, ससंभ्रमं सीदति अवसन्ना भवति । समीपस्थं जलयश्रम्
(फुंहारा) अनुकुर्वतीव, नेत्राभ्यां बहुलमश्रु विसृजन्तीत्यर्थः । दयितहृदयेषु
मौनभावमुत्पादयति, नायिकाया इमामवस्थामवलोक्य दयितोपि न किञ्चि-
द्भक्तं प्रामवदिति भावः । कान्तस्य वपुषि स्थापितमुज्ज्वलतामारा । मारुतोन्मू-

प्रवत्स्यत्पतिका

“ कीलितकुचाग्रमवमीलितनयनमिय
शीलितविनयमवस्थे गमनोद्यमम् ॥ ”

लितमलिकालतेव (कान्तवपुषि) विश्रमम् एति, कान्तशरीरमवलम्बते
इति भावः । अत एव, कीलितं कुचाग्रं यथा स्यात्तथा (अनेन कुचयोः
कठोरता, वक्षः कान्तवपुषि विसृज्य निश्चलाऽभवदित्यपि च ध्वन्यते ।)
मिमीलितनयनम्, शीलितविनयं (स्वीकृतनम्रतावचनं) च यथा स्यात्तथा
दयितस्य गमनोद्यमं चारयति । सैषा राजकुलवधूनांयिका ॥ १८ ॥

—* विश्रब्धसुरता मध्या *

नानाविधव्याजैः केलिभवनविनीताप्यसौ
भूरिभयमीता द्वार एव स्थितिमातनोति
मातृगृहवार्ताभिर्निकाममवरुद्धाप्यहो
संनिधौ समेतुं हन्त भूयः करं संधुनोति ।
एवमतिमुग्धमतिमञ्जुलमतीता वयो
नैषुणेन नीताऽनङ्गगोचरं मनो धिनोति
या वै स्पर्श एव चटुचीत्कृतानि चक्रे चिरं
सैव सीत्कृतानि सुखसदने समावनोति ॥ १९ ॥

केलिभवनं विनीता प्रापितापि । केलिभवनस्य द्वारे एव तिष्ठति । यदा
च भवनद्वारादपि गन्तुं प्रयतते, तदा मातृगृहस्य वार्ताभिः अतिप्रयत्नेन
अवरुद्धापि, प्रियस्य संनिधौ आगन्तुं तु पुनः करं धुनोति । करं कम्पयित्वा
आगन्तुं निषिध्यतीत्यर्थः, पितृगृहस्य स्थाने मातृगृहपदेन मातृगृहान्ताद्
मनोविनोदेन निसर्गतो मातुः प्रेम तस्याः सूच्यते । एवं दानैः दानैः अनि-
मुग्धम्, अनिमनोहरं च सन्निधयः अनीता, (उल्लङ्घितयनी) प्रियतमेन
अनिर्गुणदर्पकं दानैः अनैरनङ्गगोचरं कामपरिषयं नीता सती, दानां स्वप्ने-

शभिः प्रियस्य मनः प्रीणयति । अतएव सर्वसारमाह—पूर्व या स्पर्शमात्रे कृते एव निजमोचनाय प्रियचातुर्वर्णकाणि चीत्कृतानि चक्रे । अथवा चटुलानि चञ्चलानि चीत्कृतानि चक्रे, सा एव संप्रति सुखसदने सीत्कृतानि करोति । पूर्व नाममाग्रतः केलिभवनमासीदिदानीं तु सत्यं तत्सुखसदनमभूदिति सुख-सदनपदेन ध्वन्यते ॥ १९ ॥

—* लक्षिता *

निभृतमुपागतेन नक्तं दयितेन रतिं
समधिकलज्जा सा सखीतो यत्तिरोदधौ
तदिदं निबुध्य सखी प्रातः कुसुमोपवने
व्यङ्ग्यचनेन तामजस्रं लज्जितां दधौ ।
विदलितकङ्कणं छलेन गोपयन्ती सा तु
दक्षिणं कराज्जमवकुञ्च्य मौनमायया
लुम्पन्ती कपोलमवमर्शमुद्रयैव सखी-
संमुखे शशाङ्कमुखी नम्रमुखी संवर्मा ॥ २० ॥

नक्तं रात्रौ गुप्तमागतेन दयितेन साकं संजातां रतिम्, भतिलज्जायती सा नायिका सखीसकाशे, यत् (यस्मात् कारणात्) गोपयांचकार । तदिदं गोपितं वृत्तं निबुध्य (शाखा), सखी प्रातः कुसुमोपवने सा नायिका व्यङ्ग्य-चनेन भतिलज्जितां चकार । रात्रौ रतिसंभ्रमे, विदलितः कङ्कणः (काचव-लयः) यस्य दृढं दक्षिणं करकमलं म्रियेण, अवकुञ्च्य पृष्ठदेशे मूढस्य गोप-यन्ती सा (नायिका) मौनमायया, तृणोममवत् । ततश्च—अवमर्शमुद्रयैव विचारमुद्रयैव शिरःशाब्दा (म्रियदशनादितं) कपोलं गोपयन्ती शशाङ्क-

लक्षिता

“मुष्पत्ती कपोलमयमर्गमुद्गैव सर्गासंमुखे
सर्गासंमुखी नष्टमुखी संवर्धनी ॥”

मुञ्ची, सख्याः संमुखे नम्रमुञ्ची सती शुश्रुमे । नायिकया एवं मुखमुद्रा
कृता यथा किञ्चिदियं विचारयति, ततश्च तादृशे व्यापारे मुखमवनमयन्ती,
॥ युक्तया मुखाब्जलेन कपोलमाच्छाद्य नम्रमुञ्ची सती तस्यावित्याशयः २०

—१० स्वयंदूतिका (वचनविदग्धा) १०—

याता निजजनकनिकेतमुपयाता पति-
रुपसि विदेशान्प्रति याता शयितोऽधुना
श्चश्रूरियमन्धा, निशि शय्यायां निमग्ना भवे-
द्देवरोपि कार्यप्रतिबन्धादयितोऽधुना ।
मञ्जुनाथ मेघमण्डलेन मेचकामं नभो
भयनेऽहमेका न भोः सुस्था भयतोऽधुना
क्षम्यतां दिनान्तसमयागत चतुरपान्थ !
विवशा नितान्तमहमावासे यतोऽधुना ॥ २१ ॥

याता ज्येष्ठपत्नी देवरपत्नी वा । निजपितृगृहं गता । पतिः प्रातःकाले
प्रादेशं प्रति याता यासति, लुप्त, भूत एव अधुना शयितः । 'अधुना' पदेन
इदानीमेव शयितस्य न दीर्घं प्रबोध इति ध्वन्यते । पतिपदेन 'एष किञ्च
केवलं मम रक्षणे एव सत्परो, न भोगपाटयेन मम प्रियतम इति घोष्यते ।
शय्यायां निमग्नस्येतेन, स्थितिरञ्जुकायामस्यां स्त्रियां तथेयं परिपतति
यथा नास्याः परिबोधः, अत एव गम्भीरमञ्जरूपकूपनिमग्नाया अस्या न
मपमिति ध्वन्यते । 'प्रतिबन्ध' पदेन देवरोपि कार्येण प्रतिबन्धः (रुद्धः)
नागच्छेदिति सूच्यते । अयितः गतः । अत्राप्यधुनापदेन अधुनैव गतस्य
कार्यप्रतिबन्धवशात् क्षीप्रमागमनमिति सूच्यते । अत्र मञ्जुना मम मनोव-
शीलुर्वता मेघमण्डलेन नभः (तमबद्ध) मेचकामञ्जु, इवामण्डवि, अन्ध-

“ विमलम्बा ”

“ विप्रलब्धा ”

“ तामेतामवस्यामवलोक्य सखी रतग्निदेव
मोहमागतेव विप्रलिखितेव निर्धमा ॥ ”

‘मानिनी’

च तत्र रहस्यभेदशङ्का कार्या, यतस्तत्र निपुणो मिह्रीगणः समन्तादक्षणावे-
क्षणं करोतीत्याशयः । हे मञ्जुनयने ! तव वियोगे अतिदीर्घं (अत्यन्तम्)
दाहकरः, मोहं मदं च स्यन्दते प्रसूते ईदृशस्तेऽयं विलासस्तं जनं कामस्य
चन्दिनं कुरुते । दयितस्ते विलासैरतिवशीभूतस्तथा ॥ कामवन्दीकृतः सोऽ-
ग्रद्वयं रक्षणीय इत्याशयः । सन्दीपितो विरहवह्निर्यस्य तम्, अत एव कमलति-
र्मिते शयने शयनीयेपि, न मन्दीभूतः (प्रशान्तः) तापो यस्येदमिमम् ।
अत एव दीनं दयायोग्यम्, स्वप्नतीक्षायां कालिन्दीपुलिने स्थितमिमं
दयितम्, मन्दीभूतमानापि हे इन्दीवरनेत्रे त्वं किमिति न प्रीणयसि । तव
मानोपि शान्तः, सोपि स्वप्नतीक्षया अतिक्रान्तो दयायोग्योऽस्तीति साम्प्रत-
मपि तं किमिति नाभिसरसीति नायिकां प्रति सख्या वृत्त्या वा उक्तिः ।
पुलिन्दी तं दीत्यादयः सर्वचरणगताः प्रासाः प्रेक्षया ॥ २३ ॥

→❖ दोहा चत्वरः ❖←

तत्र पूर्वं

→❖ स्वयं सन्देशः ❖←

काचित्कुवलयलोचना निजभवनान्तिकमेव ।

दिनावसाने समचरत्सायंसमयरमेव ॥ १ ॥

प्रतिवेशिन्यपि निजभवनमेका समधिरोह ।

पथि पथिकः कश्चन तदा पूर्वां वीक्ष्य मुमोह ॥ २ ॥

निशि निवासमयमभिलपन् साकूतं समुवाच ।

संबोध्य प्रतिवेशिनीं सरसं शंसति सा च ॥ ३ ॥

काचिसुन्दरी दिनस्यावसानकाले सायंकालस्य रमा (लक्ष्मी. शोभा) इव, निजगृहस्य समीपे एव मंचरति स्म विहरति स्नेहार्थः ॥ १ ॥ तस्मिन् समये तस्याः सुन्दर्या एका प्रतिवेशिनी अपि ('पटौसिन') निजभवनम्, आरोह, गृहपृष्ठे आगत्यतीत्यर्थः । तदा मार्गे गच्छन् कोपि पथिकः पूर्वाम् (पूर्वोक्तां सुन्दरीम्) दृष्ट्वा मोहितोऽभूत् ॥ २ ॥ अत एव, अयं सुन्दर्या गृहे रात्रौ निवासं प्राप्नुवन् सन् साकूत (साभिप्रायम्) उवाच । सा (सुन्दरी अपि) प्रतिवेशिनीं संबोध्य मधुरं शंसति प्रशुचरयति । सा साक्षात्पथिकाय उत्तरं न ददाति, किन्तु मध्ये प्रतिवेशिनीं संबोधयति, उत्तर ॥ एष पथिकार्पणमस्तीत्याशयः ॥ ३ ॥ (भूमिका ।)

पथिकः—नभसि जृम्भते धनघटा, तमसि लुप्यतेऽध्वापि ।
वदसि वसतिमुपयामि यदि, भवसि पथिकसदयापि ॥४॥

जृम्भते क्रमक्रमेण वर्द्धते मेघघटाया पर्यन्तो न दृश्यते, अग्रे किं भवे
दिति भयेन अत्रैव निवासस्थावश्यकता द्योत्यते । अध्वा मार्गोपि अधकारे न
दृश्यते । अग्रे कथं गम्येत । यदि त्वं वदसि, तर्हि यस्मिन् (निवासम्)
प्राप्नोमि अत्र निवसामीत्यर्थे । 'यदि' काकाक्षिगोलकन्यायेनाग्रेपि सङ्ख्यते ।
यदि त्वं पथिके (मार्गलङ्घनपरिधमाह्वनीये) सदयापि भवसि, तर्हि अत्र
निवास प्राप्नोमि । अनेन केवलं निवास एव नाभीष्ट किन्तु अहं ते दया
मपि चाच्छामीति निगूढमभिप्रायो ध्वन्यते चतुर्थपि धरणेषु 'नभसि, त
मसि' इत्यादयः प्रासा प्रेक्षया ॥ ४ ॥

सुन्दरी—भवनमपरिजनमिदमियं विजनविनेयनिशासि ।
वसतिमभ्युपैतुं पुरः प्रतिवेशिनि ! विनशासि ॥ ५ ॥

इदं भवनम् परिजनशून्यमस्ति । इयम् अहम्, विजने विनेया (पाप-
नीया) निशा यस्या ईदृशी, अस्ति । अपरिजनेस्तिभवने अहमेकाकिनी
रात्रिं व्यापयिष्यामि । अत एव हे पुरः प्रतिवेशिनि ! मम गृहग्रे निवा-
सिनि ! निवास स्वीकर्तुं विवशासि । त्वं मम सर्वदा गृहे दृष्टिं स्थापयसि,
यत्स्व मम गृहाग्रभागे वसति अतएवैकाकिनी रात्रौ कथं निवासं स्वी-
रोमीति वाच्योऽर्थः । ध्वन्यर्थस्तु—पुरः अग्रे (अस्या प्रतिवेशि-या
समुखे) त्वं रात्रिनिवासं स्वीकर्तुं कथं शक्नोमि । अतएवाहमुपरितः प्रति-
पिष्यामि, अस्या गताया त्वं निवासो समावश्यकः, यतोऽहं 'विजनविनेय
निशासि ।' इति ॥ ५ ॥

पथिकः—न परिजनापेक्षा सुमुखि ! पथिकजनाय निशेति ।
दूरपरिश्रान्तोऽधुना पान्यो वसतिमयति ॥ ६ ॥

गृहे परिजनो नास्ति, अतएवागन्तुकस्यावश्यककार्यं कं कुर्यादित्यर्थः
ज्ञात्वा, पथिकः प्रत्याह—हे सुमुखि ! (यदवधि त्वन्मुखं विलोकिष्य तत्र एव

स्वदायतोसीति ध्वन्यते ।) निष्ठा रात्रिरसीति, पथिकजनाय परिजनस्या-
पेक्षा नास्ति रात्रौ शयनं विहाय नान्यत्कार्यम्, अतएव परिजनो नापेक्ष्यत
इत्यर्थः । अतिपरिश्रान्तः पथिकः साम्प्रतं निवासमेव भवति जानाति ।
अहं न कालविलम्बं सहे, अत एव निवासस्वीकार एवावश्यक इति
सूच्यते ॥ ६ ॥

सुन्द०—संनिहितो न हि गृहपतिश्चलितोऽथ परिजनोपि ।
भवतो भवतु कथं स्थितिर्न पुनरितोऽन्यः कोपि ॥ ७ ॥

गृहस्य पतिः भर्ता अत्र नास्ति । अनेन 'गृहमात्रस्य' स स्वामी न मम
हृदयस्येति सूच्यते । परिजनोपि गतः । इतः अस्मिन् स्थाने । संनिहितो
चलितो' इत्यादयश्चतुर्ष्वपि पादेषु प्राप्ताः ॥ ७ ॥

पथि०—उपनतघनजाले जलदकाले कोपि न याति ।
जनरहिता शालेयमिति बाले ! नवमिव भाति ॥ ८ ॥

उपनतं घनजालं पथिन् घनघटाऽऽच्छद्ये इत्यर्थः । प्रायः ईदृशे समये
यात्रा निषिद्धा, अतएव ईदृशे समये इयं शाला (भवनम्) जनरहितेति मे
मनसि नवीनमिव भाति प्रतीयते । बाले ! इति संवृद्ध्या बालां भवादृशीं
विहाय सोऽस्मिन्समये प्रोषित इति सत्यं स केवलं गृहपतिरेवेति ध्वन्यते ।
पार्ताप्रसङ्गे सरसं विषयमुपक्राम्यं तदिदमारब्धं पथिकेनेति बोद्धव्यम् ॥ ८ ॥

सुन्द०—चिरतीर्थव्यसनी पतिर्जरती परमबुधेति ।
ध्रुवती त्वहमेकाकिनी कियतीयं विपदेति ॥ ९ ॥

कथमस्मिन्समये स प्रोषित इति तदुत्तरे सरोदमाह—पतिः ॥ चिरात्
तीर्थयात्राव्यसनी । पतिपदेन स केवलं मां रक्षत्येव न पुनर्मोदयतीति
खेदो ध्वनितः । जरती वृद्धा अधूरा, परम् अत्यन्तं अतृप्ता अज्ञा इति । सा
वृद्धा सत्यपि मानुभवशालिनी, अतएवास्मिन्समये स्वसुतं प्रवासयति । अ-
नेन, इमां वृद्धां वृद्धा य संकुचितव्यम्—यत इयं महामूढेति स्पष्टमभिप-
क० नि० ५

क्रमम् । जरतीपदेन तस्यामनास्था च ध्वनिता । युवती अहम् एकाकिनी भसि
इयं विपत् कियती किंपरिमाणा एति आगच्छति । तीर्थयात्रया कीदृश्या
तिर्युवस्या मम भेधकालेऽस्मिन्समुपस्थितेति तमेवानुयाहि । चिरती जरती
स्यादयः चतुर्वर्षे चरणेषु प्रासाः ॥ ९ ॥

पथि०—हन्त न किल सन्ततमहं सुदति ! वसतिमिच्छामि ।

निशि निवासमपि नो दिशसि निभृतमुपसि गच्छामि ॥ १० ॥

पतिस्तीर्थे गतः, जरती अश्वेति दीर्घा गृहकथा स्वयारब्धेत्याह—अहं
सन्ततं सर्वदा निवासं नेच्छामि । अपि ॥ केवलमेकस्यां रात्रौ नो दिशसि, न
वृदासि । उपसि प्रातः निभृतं निःशब्दं गच्छामि गमिष्यामि, न पुनरग्रे
निवासं याषिष्ये इति वाच्योर्थः । ध्वन्यर्थस्तु, रात्रौ मम निवासो न कस्य-
चिद्विदितो भवेद्यतः, अतिप्रातःकाले निःशब्दं यास्यामीति न स्वया भैतव्य
मिति ॥ १० ॥

सुन्द०—जाने पथि सरि ! संकटान् स्थितिदानेपि विमेमि ।

निशि निवासवामे जने प्रतिवेशिनि ! किमुपैमि ॥ ११ ॥

मार्गे वर्षाकालेऽस्मिन् संकटान् क्लेशानहं जानामि, परं सरि ! स्थितेर्नि-
वासस्य दानेपि विमेमि । मार्गक्लेशान् बुद्ध्वापि निवासदाने लोकेभ्योहं
विमेमीति सूच्यते । निशि रात्रौ निवासात् (हेतोः) वामे वक्त्रे लोकेऽहं
किमुपैमि, किं करोमि ? यदि रात्रौ वासयामि, तर्हि लोकाः सर्वेपि (प्रतिवे-
श्यादयः) वक्त्रा भविष्यन्तीत्याशयः ॥ ११ ॥

पथि०—इममलिन्दमरविन्दमुखि ! यदि सहसेऽविगमामि ।

वामलोकलोचनविषयमायि वद कथमुपयामि ॥ १२ ॥

दृष्ट्वा लोका वक्त्राः भविष्यन्तीत्यस्योत्तरे आह—हे कमलमुखि ! यदि
सहसे मर्षयसे, तर्हि इमम् अद्भुत्या निर्दिश्य अलिन्दम् द्वारसमीपवर्तिष्ठो-
ष्टकम्, ('पौली') अधिवसामि । एवंभूते-वामस्य लोकस्य लोचनविषयं
कथं गच्छामि, यद्यस्मिन् निभृतप्रकोष्ठके वासयसि तर्हि लोकाः कथं पश्ये-

युरित्याशयो व्यङ्ग्यः । वाच्यस्तु—अलिन्दे शयानं मां दृष्ट्वा लोकाः कथं वक्ता भवेयुर्यतो ह्यहं बहिर्द्वारसमीपे स्थास्यामीति ॥ १२ ॥

सुन्द०—अ(ना)स्तरणमलिन्दतलमन्धकारबहुलं तु ।

सखि ! सुखमन्या वसतयः पथिकसुखाय भवन्तु ॥ १३ ॥

अलिन्दतलम् आस्तरणरहितम्, बहुलान्धकारम् । अस्ति, अत एव तव ह्येशो भवेदिति वाच्योऽर्थः । अन्धकारे कोकदृष्टितो, निर्भयस्वप्ननास्तरणे किं करिष्यसीति पूर्वत एव विचारयेति व्यङ्ग्योऽर्थः । अन्या वसतयः अन्यानि निवासस्थानानि, पथिकसुखाय सुखं यथा सथा जायन्ताम् । तव सुखं मेऽभिप्रेतं, यदीदृशे अलिन्दे तव सुखं संभवति तर्हि सज्जमिदम्, अन्यथा खर्ह दिवशेत्साशयः ॥ १३ ॥

पथि०—वियति विस्तृताऽम्बुदघटा, वहति पूर्वपवनोऽपि ।

महति विप्रकर्षे भवेत्सुदति ! सुखदवासोऽपि ॥ १४ ॥

सुखं मे भवेदिति त्वं वाञ्छसि, तर्हि पश्य, वियति आकाशे मेघघटा स-
र्वतः प्रसृता । सुखदो निवासो महति विप्रकर्षे अतिदूरे भवेत् । यदि मम
सुखं पृच्छसि, तर्हि प्रवासाद्वृत्त्य गृहं गतस्यैव मम प्रियतमासमागमा-
सुखदो वासो भवेत् । अत एवातिदूरात्तस्मात्पूर्वं वनपटाच्छादितायामख्यं
रजनौ, अत्रैव सुखदो वासोऽस्तिवत्याशयः । वियति बहतीत्यादयश्चतुर्व्यपि
पादेषु नियमतोऽनुप्रासाः ॥ १४ ॥

सुन्द०—त्यज निवासनिर्वन्धमयि व्रज निपुणं किमु शासि ।

अजनि पथोधरसन्नता रजनिरियं विवशासि ॥ १५ ॥

पृतावदुत्तेषु न निवासाग्रहाद्विरमतीति किञ्चित्कुप्यन्तीव प्रतियेशिनी-
मनुवत्वा साक्षात्पथिकमेवाह—अयि ! निवासस्य इमं निर्वन्धमाग्रहं त्यज ।
इदानीं व्रज, गच्छ । निपुणं त्वामहं किं वदामि । अहं युवतिरेकाकिनी
इयं च रात्रिरिति लोकमर्यादानिपुणं त्वां किमहं वदामीति वाच्योऽर्थः ।
पृतावदुत्तेषु निपुणं व्यङ्ग्यावबोधचतुरं किं वच्मीति व्यङ्ग्यः । इयं रजनिः

पयोधरैः मेघैः संनता व्यासा अजनि जाता । अतएवासिद्धन्धकारे तवा-
गन्तुकं पुरुषं किमधिकं संलपामि । अत एव निवासने अहं विवशासि ।
तत्त्वतस्तु-पयोधरयोः सन्नता रोमाञ्चकम्पादिवशादसहनता अजनि जाता ।
सदृक्ता । अहमुदीपितमदनतया पुलकितस्त्रिपयोधरा जाता । इयं च
रजनिः (अर्थात् अतितरो कामं प्रदीपयति ।) अत एवाहं विवशासि, नाधिकं
सोढुं पारयामीत्याशयः । त्वजनि अजनि व्रजनि इत्यादयश्चतुर्षु प्राप्ताः ॥१५॥

* * * *

इति संलपतोरेतयोस्त्वरितो वारिधरोऽपि ।

ज्वतो वर्षितुमापत्परितो धरणिरलोपि ॥ १६ ॥

एवं तयोः (सुन्दरीपथिकयोः) संलापं कुर्वतोरेव त्वरायुक्तो मेघः,
धेगात् वर्षितुमापत्त्, सहसाऽगमत् । तथा च मेघो वर्षणमारब्धः यथा
वायुमिश्रितजलेन पर्यन्ततः पृथिवी लुप्ता । एवं च, न कोपि द्रष्टुं पारये-
दिति पथिकनिवाससौकर्यं सूचितम् ॥ १६ ॥

प्रतिवेशनमनुपदमियं प्रतिवेशिन्ययति स्म ।

युवतिरसावविशद् गृहं पथिकोपि च विशति स्म ॥१७॥

दृष्टिभयात् इयं प्रतिवेशिनी, प्रतिवेशनं गृहम्, अवति गच्छति स्म ।
इयं युवतिरपि निजगृहमविशत् । अस्मिन्न्यतिकरे पथिकोपि पूर्वोक्तसुन्दर्या
गृहं विशति स्म ॥ १७ ॥

सो०—युवतिविलासमवेक्ष्य, द्रवति घनोपि मनो विना ।

चलति ललितमनवेक्ष्य, तदतिरसिकपथिकः कथम् ॥१८॥

मनो विना, मनसा शून्यः, अचेतन इति यावत् । मेघोपि युवत्या
विलासं दृष्ट्वा द्रवति द्रुतहृदयो अवति अतएव तदैवापत्त् वास्तवे तु
वर्षति । यदाऽचेतनस्यैवेयं दृशा, तद् तदा अतिरसिकः पथिकः, ललितं
(युवत्या विलासम्) अनवेक्ष्य अननुभूय कथं चलति ? अपि तु न चलति ।
विलासानुभवार्थमेव स सुन्दरीसदनं प्राविशदित्यर्थः ॥ १८ ॥

विहारिविलासः

[ब्रजभाषासर्वस्वमियं विहारिसूक्तिः, सुरसरिसंमिलिता सूरतेनयेव (यमुना), सुरसरस्वती समाश्रितापि सुधीभिः समधिकं समादरणीया स्यादिति सेयं सुयहोः समयाख्यमेव मया संस्कृतसरस्वत्यां सुबहुतरमव-
तारिताऽभूत् । दोहासरदो खल्पावकाशे छन्दसि, विहारिमहाकविरतादृश-
मसीमच्यङ्ग्यार्थमक्षुलमपूर्वं कथयामासेति को वा ब्रजभाषायै विहारिणे च
प्रशंसामुत्तरमुखो हृदि स्थानं न दद्यात् ।

यद्यपि ब्रजभाषायामक्षराणां लघुगुरुकरणम्, रूपान्तरकरणमित्यादिरप-
भ्रंशप्रकार एव तत्र सुबहु सहायकः, परमेवं सौकर्याभावेपि, प्रत्युत सन्धि-
संयुक्ताक्षर-द्विवचनमेवादि-संकटसहस्रसामुख्येपि सेयं विहारिसुभाषित-
नीधी संस्कृतेऽप्यानेतुं शक्या न वेति श्रेयःप्रत्यय एव चापलाय प्रचोदितवान् ।

अस्माकं सजातीयः कथंचित्सम्बन्धी च तुन्देलखण्डाभिजनो लल्लोपना-
मकः परमानन्दपण्डितोपि भारतेन्दुहरिश्चन्द्रस्य समये विहारि-सप्तशतीं
संस्कृतेऽनूदितवान् । परमस्निग्धनुवादे भूयान्विवाद एव । व्याकरणनिय-
माणां तु सोयं प्रत्यक्षमपवाद इव । विहारिसूक्तेरर्थसंवादेपि (संगती), प्रायः

१ जिगमिषति पितृसदनभारिरमिषती पतिमेव ।

सा तन्वी त्यजति तनु दुर्योधनसममेव ॥ ३ ॥

उभयत्र जिगमिषन्तीत्यादिनुम् स्यात् आरिरमिषन्तीत्यप्यशुद्धम्, सकर्मक-
मपि न । उत्तरार्धेऽक्षरनियेशं विना छन्दोमग्नः । 'सगच्छतः सहैव (१६१)' 'सा
जजम्भ भेजे पुनः' (२२६) 'रसमपि बुध्यति नैव' (७८५) 'पुनर्मिलितुः
शिर्यतुः पुनरागतुः शयेपि' (२०४) 'छलयित्वा सहचरिगणं बिन्दुमिधेन ववन्द'
(८९) 'विरहामिना बभास' एवंविधा परस्मैपदस्याशुद्धिर्बहुत्र ।

प्रतिवाद इव दृश्यते । स्थाने स्थाने च चपलविप्र—वाद इव भाषानुगः प्रवाद एव बाहुल्येनावलोक्यते । अस्तु सरस्वतसरस्वत्यास्तमिममपवाद-मुन्माष्टुमेवासिन्विपयेऽवतीर्णोऽभवमित्यास्तामतिवादः । एष विषयो भूमि-काभागे विशदीकृतः ।

इदानीं यानि मयाऽक्षराणि योजितानि, तानि श्रोमतां पुरतः सम्यक्-मुपस्थाप्यन्ते । संपूर्णायाः सप्तशत्याः प्रकाशनस्यावसरो भवेन्नवेति 'दोहा-

'चरणौ दिपमगतीव' (१९७) सन्ध्यशुद्धिरेवविधा बहु । 'गगनमशुमालीकरे' (१४९) दीर्घांशुदि । 'चातुरतया (१४१) भावस्य भावः । कराकुलिना पस्यश' (२८१) लिङ्गव्यत्ययः । 'चित्तं चकितमिवाचते' (१८०) आस्ते इति स्यात् ।

एवकारः स्थाने स्थानेऽनावश्यक यथा—'प्रीतिं कृष्णं सर्वैव । (३०१) 'कपति मनो ममैव' (३०७) इत्यादि ।

एक महादिवचनान्यनावश्यकानि यथा—'न चलसि हितमिलनाय किं सखि सन्ध्यासमयेषु' (१५५) इत्यादि ।

'लसति ललाम' ललाममिति स्यात् (४)

'टटकी धोई धोवती चटकीली मुखजोति । लसति रसोईके वगर जगरमरुति होति (२३४) अस्यानुवाद 'विदलीकृतसूपस्य सा परिमार्जनं करोति ।' सूपमार्जनं कृत आयातम् ।

सटपटाति सी ससिमुखी मुखयूषट पट ढाकि । पावक झरसी क्षमकिं गई ओचकाँ हाँकि (४८०) 'द्वतं चन्द्रवदना च सा वसनावृतवदनैव । प्रदर्शयित्वा निजतनुं दहनलतेव गतेव ।' एवकारस्य स्वारस्यं तु गच्छतु परं क्व विहारिणोऽर्थः ।

'तिय तिथि तरनि किसोरवय पुन्यकाल समदौन ।

काहु पुन्यन पाइयत बैससन्धि सम्येन ॥'

'शैशवतस्वरुणीतिथौ यदा मदनरविरेति ।

तारुणसकमकालमतिषन्य कोपि तमेति ॥'

अस्मिन्ननुवादे कैशोरं गल्हस्तयित्वा मदनं कथं रविजोतः ? शैशवादमे सद-सैव तारुण्यस्योदयः ? कैशोरायार्धचन्द्रः ? अर्थसंगमोपि विहारिणाभिप्रेतं कथम् ? समयचरणयोः 'एति' 'एति', पौनरुच्यहेति वाचकेषु प्रक्षिपति ।

घत्वर' प्रसङ्गादुपशतानि पद्यानि, उपह्रियन्ते तावत् । भाषानुकूलो भावः, उभयार्थयोरन्यानुप्रासः (नुकान्त), संस्कृतमापार्थमेतावच्छन्दः, इत्यादि सर्वे संकटजातमवधार्यैव समीक्षणीयं भवेत्सहृदयैरिति त्वनावश्यकमेव निवेदनं लिपुणेषु ।

→॥ मङ्गलम् ॥←

भववाधामपनयतु मे, राधा सा भतिधाम ।

श्यामो हरितद्युतिमयति, यत्तनुकान्त्या नाम ॥ १ ॥

१—भतिधाम, बुद्धेर्विश्रामस्थानम् (अजहङ्गिहम्), अर्थात् भववा-
धाहरणे भतिप्रवीणा (नागरी) सा राधा, मे भवबाधां जन्ममरणपीडाम्

हर न टरै नींद न परै हरै न कालविपाक । दिन छनदा छाकी रहत छुटत न
छिन छबिछाक ॥ 'न निद्रासि न विमेषि सखि, नापैति च समयेन । तद्रूपासव-
मदो हो अहोरात्रमदनेन ॥' केयं लीला ? कदाचिन्नायिका संबोध्यते, कदाचिद्ग-
पासवमदः कीर्त्यते । दो हो अहोरात्रेत्यहो माधुर्यम् ।

'लालन लहि पाये, दुरै चोरी सौह करे न ।' एतदनुवादः 'तस्करता शपथैरियं
न हि गुप्ता भवतीह' । अहो 'लालने' तस्करता कियती शोभते । (५९)

'दटिया अँगुरिन फारि ।' एतदनुवादे 'सा गवाक्षनिहिताङ्गुली' इति तुणवृत्ते-
र्गवाक्षता जाता ।

'यिविदतुः स्पर्शपरीक्षया मुमुदाते च मुखेन ।' एवंविधाश्छन्दोऽत्रभावात्
स्थाने स्थाने ।

'समस्तचित्रवसनावृताम् ।' भेर्नक्षत्रैः सहितं यत् स्यं तद्वचित्रवसनावृताम् ।
अहह ! विहारिसूफिरनेन 'भस्त्रनेन' कियत्पुष्टा जाता ।

'सरि सोहत गोपालके सर गुञ्जनकी माल ।' 'गुञ्जपुञ्जकृतमालिका' 'मधुपति-
दयेऽतीव ।' इति गुञ्जपुञ्जेन सोयमनुवादो 'लज्जपुञ्ज' इव प्रतीयते ।

अत्र हि स्थानीयुलावन्यायः । परमानन्दे शतात्परमानन्दाः ।

'मेरी भवबाधा हरो राधा नागरी सोह ।

जा तनकी शौंद परै साम हरितद्युति होह ॥ १ ॥'

प्रतिवाद इव दृश्यते । स्थाने स्थाने च चपलविप्र-वाद इव भाषानुगः प्रवाद एव बाहुल्येनावलोक्यते । अस्तु संस्कृतसरस्वत्यास्तमिममपवाद-मुन्मादुर्मेवासिन्विपयेऽवतीर्णोऽभवमित्यास्तामतिवादः । एष विषयो भूमि-काभागे विशदीकृतः ।

इदानीं यानि मयाऽक्षराणि योजितानि, तानि श्रीमतां पुरतः सभयकम्प-मुपस्थाप्यन्ते । संपूर्णायाः सप्तशत्याः प्रकाशनस्यावसरो भवेन्नवेति 'दोहा-

'चरणौ विपमगतीव' (१९७) सन्ध्यशुद्धिरेवंविधा बहुः । 'गगनमंशुमालीकरीः' (१४९) वीर्याशुद्धिः । 'चातुरतया (१४१) भावस्य भावः । कराहलिना पसर्श' (२८१) लिङ्गव्यत्ययः । 'चित्तं चकितमिवासते' (१८०) आस्ते इति स्यात् ।

एवकारः स्थाने स्थानेऽनावश्यकः यथा—'प्रीतिः कृष्ण तवैव । (१०१) 'कर्मति मनो ममैव' (१०७) इत्यादि ।

एक बह्वादिवचनान्यनावश्यकानि यथा—'न चलसि हितमिलनाय किं सति सन्यासमयेषु' (१५५) इत्यादि ।

'लसति ललाम' ललाममिति स्यात् (४)

'टटकी धोई धोवती चटकीली मुखजोति । लसति रसोईके बगर जगरमर हुति होति (२३४) अस्यानुवादः 'विदलीकृतसूपस्य सा परिमार्जनं करोति ।' सूपमार्जनं कुत आयातम् ?

सटपटाति सी ससिमुखी मुखघूंघट पट टांकि । पावक झरखी समकिकै गई ओचकौ होंकि (४८०) 'हृतं चन्द्रवदना च सा वसनावृतवदनैव । प्रदर्शयित्वा ! निजतनुं दहनलठेव गतैव ।' एवकारस्य स्वारस्यं ॥ गच्छन्तु परं क विहारिणोऽर्थः ?

'तिय तिथि तरनि किसोरवय पुन्यकाल समदीन ।

काहू पुन्यन पाइयत पैससन्धि संन्देन ॥'

'शैशवतस्तरुणीतिथौ यदा मदनरविरेति ।

तारुणसंकमकालमतिषन्यः कोपि तमेति ॥'

अस्मिन्ननुवादे कैशोरं गलहस्तयित्वा मदनः कथं रविजातः ? शैशवादप्रे सद-सेव तारुण्यस्योदयः ? कैशोरायार्धचन्द्रः ? अर्थसंगमोपि विहारिणाभिप्रेतः कथम् ? उभयचरणयोः 'एति' 'एति', पौनरुक्त्यहेति वाचकेषु प्रक्षिपति ।

चत्वर' प्रसङ्गादुपशतानि पद्यानि, उपह्रियन्ते तावत् । भाषानुकूलो भावः,
टमपार्धयोरन्यानुप्रासः (तुकान्त), संस्कृतभाषार्थमेतावच्छन्दः, इत्यादि
सर्वं संकटजातमवधार्यैव समीक्षणीयं भवेत्सद्दृष्टैरिति त्वनावश्यकमेव
निवेदन निपुणेषु ।

→* मङ्गलम् *

भवबाधामपनयतु मे, राधा सा मतिधाम ।

श्यामो हरितद्युतिमयति, यत्तनुकान्त्या नाम ॥ १ ॥

१—मतिधाम, बुद्धेर्विभ्रामस्थानम् (अज्ञहसिहम्), अर्थात् भवबा-
धाहरणे अतिप्रवीणा (नागरी) सा राधा, मे भवबाधां जन्ममरणपीडाम्

हर न टरै नीद न परै हरै न कालविपाक । दिन छनदा छाकी रहत छुटत न
छिन छबिछाक ॥ 'न निद्रास्ति न बिभेपि सखि, नापैति च समयेन । तद्रूपासव-
मदो हो अहोरात्रमदनेन ॥' केयं छीला ! कदाचिजाजिका सबोच्यवे, कदाचिद्-
पासवमदः कील्यते । दो हो अहोरात्रेत्यहो माधुर्यम् ।

'लालन छहि पाये, दुरै चोरी सौह करे न ।' एतदनुवादः 'तस्करता शपथैरियं
न हि गुप्ता भवतीह' । अहो 'लालने' तस्करता कियतीं शोभते । (७५)

'दटिया अँगुरिन म्भरि ।' एतदनुवादे 'सा गवाक्षनिहिताङ्गुली' इति तृणवृत्ते-
गवाक्षता जाता ।

'विविदतुः सार्धपरीक्षया मुमुदाते च मुखेन ।' एवंविधाश्छन्दोऽज्ञभङ्गास्तु
स्थाने स्थाने ।

'समसन्निधवसनाश्रुताम् ।' भैरवक्षत्रैः सहितं यत् खं तद्वचिनवसनाश्रुताम् ।
अहह ! विहारिसूक्तिरनेन 'मखनेन' कियत्युद्धा जाता ।

'छरि सौहत गोपालके उर गुञ्जनकी माल ।' 'गुञ्जपुञ्जकृतमालिका' 'मधुपति-
एदयेऽतीव ।' इति गुञ्जपुञ्जेन सोमयनुवादे 'लुञ्जपुञ्ज' इव प्रतीयते ।

अत्र हि स्यात्पुलाकन्यायः । परमानन्दे शतत्परमानन्दाः ।

'मेरी मवबाधा हरो राधा नागरि सोइ ।

जा तनकी शौई परै स्याम हरितदुति होइ ॥ १ ॥'

अपनयतु नाम (पादपूरणार्थकम्) यस्याः (राधायाः) तनुकान्त्या शरीरस्य द्युत्या । इयामः श्रीकृष्णः (वज्रभाषोचिता संज्ञा) । हरितद्युतिः प्रसन्नमुखशोभायुक्तो भवति । यस्यां श्रीराधायां समीपमागतायामिव श्रीकृष्णो ग्लानिं विहाय पुनर्नवतां धारयति, सा राधा अस्माकं (भक्तानाम्) सांसारिकदुःखमपनयत्विति भावः । अत्र 'हरित'पदम् भाषाप्रयोगानुसारं ['हरा भरा'] इत्याशयमादाय अतिप्रसन्नतायैकम् । यथा—“मित्रं दृष्ट्वा तापशतेषु नरो हरितो ('हरा') भवति ।”

२—'हरित'पदस्य हरितरङ्गमादाय द्वितीयोऽप्यर्थो भवति । यस्या राधायाश्चम्पकवत्पीतवर्णया तनुकान्त्या इयामः, कृष्णवर्णोऽपि श्रीकृष्णे हरितां हरिद्राभां द्युतिं धारयति, सा राधा । इयामपीतयोः संभेदेन हरितो वर्ण उत्पद्यत इति सुप्रसिद्धम् । एवं च—पीतइयामयोः संयोगेन यथा अपूर्वो हरितो वर्ण उत्पद्यते, एवम् शक्तिप्रदणोरुभयोरनयोः परस्परसहभावमवलम्ब्य उपासनया चित्तमलं शोधयतां साधकानामपि अपूर्वा काचिच्छान्तिरुत्पद्यत इति ध्वन्यते ।

३—यस्यास्तनुकान्त्या शरीरध्यानेन कान्तिरिच्छा (अतएव ध्यानम्), अर्थात् यस्या राधायाः स्मद्दयमन्दिरे ध्यानापासनया इयामवर्णाः कलमपातकादिस्वामसपदार्थः (पातकस्य वर्णाः इयामः), भाषाशैत्यनुसारं 'हरि-सद्युति' इत्युक्तिः (निष्कालुप्यम्) भवति, सा राधेत्यन्योऽप्यर्थः कैश्चिद्दीक्षाकृत्भिः कृतः, परं सोऽयं केवलं विहारिणि अतिभक्तिसूचकमात्रं हठादाकर्षणं निदर्शयति ।

अस्मिन् हिन्दीपद्ये 'शॉई' 'हरित' शब्दावनेकायैकौ । 'शॉई' परछाँदी (१) शॉकी शलक । (२) ध्यानपदस्यापभ्रंशेन 'शॉसा' स्वरूपमापाद्य क्रमक्रमेण 'शॉई' इति निष्पन्नस्य 'ध्यानम्' इति तृतीयोऽर्थः कटकटरमया लभ्यते ।

ममानुवादपद्ये तु 'यस्तनुकान्त्या' अत्र कान्तिपदस्य कान्तिः' दीप्तिः प्रकाशः, 'कान्तिः' शोभा, 'कान्तिः' इच्छा, इत्यर्थैश्च सर्वत्र सुप्रसिद्धमनापासेन सम्पद्यते । तथा च—यस्या राधायास्तनुकान्त्या शरीरशोभया कृष्णो हरितः प्रसन्नो भवति । (१)

२—यस्या राधायास्तनुकान्त्या शरीरदीप्त्या (प्रकाशेन) श्यामवर्णः श्रीकृष्णः, हरितो हरितवर्णविशिष्टो भवति ।

३—यस्यास्तनुकान्त्या शरीरस्य कामनया 'मम हृदयरूपसहस्रारकमले श्रीराधामूर्तिराविर्भवतु' इति ध्यानेन श्यामवर्णः पातकादिरपवर्गप्रतिकूलः प्राप्नुह्यः 'भाषाशैत्यनुसारम्' इतद्युतिर्भवति ।

यावदभिलषितः (क्लिष्टोऽक्लिष्टश्च) अर्थः सर्वोऽप्यक्षरेभ्यो निःसरतीति स्वाप्यत्यक्षं प्रेक्षावतान् । किञ्च 'राधा' 'राधा' इति पूर्वार्धगतोऽनुप्रासोपि यथावदाविर्भूय 'मतिधाम' इत्यक्षरैः साकमधिकां रश्मिं पुष्पाति ।

कश्चिदस्य पद्यस्य शिवपरम्, कश्चिच्च सुखपिटक ('मुहांसे') हरणा-
योग ('नुस्ला') परम्, अर्थमुच्चावयति, तदेतत्कौतुकमाग्रनेवेति को न जानीयात् ।

‘भयनय भववाधाभयं राधे त्वं कुशलास्ति ।

हरिरपि धरति हरिघुतिं यदि माधवमुपयासि ॥’

इत्यस्मत्संबन्धिनः परमानन्दपण्डितस्यानुवादे तु कानुप्रासः ? दिगर्थस्य 'हरिर्' पदस्य 'हरितवर्ण' रूपोऽर्थः कः प्रसिद्धः ? एकामिधेयस्य 'हरि' 'माधव' पदद्वयस्य, एकत्र समावेदो को गुणः ? इत्यादि बहु विचारणीयम् । किञ्च—प्रथमप्रास एव मक्षिकापातस्तु सोयम्, यत्—'राधा नागरिसोह' सा राधा नागरी । इति प्रथमपुरुषस्य 'हे राधे !' इति मध्यमपुरुषरूपदर्शनं परमानन्दस्योत्तमपुरुषतां न सूचयति ।

मवीमटीकाकारः, 'बी-य' उपाधिधारी रत्नाकरोपनामा जगन्नाथदासोपि अस्य पद्यस्य हिन्दी टीकायां "(हे वही राधा नागरी ! मेरी भववाधा हरो ।) इत्यर्थं मुहुर्लिखन् सद्दयैः प्रष्टव्यः 'राधा नागरी सोह' (सा नागरी राधा ।) मे भववाधां 'हरो' (हरतु) इत्यर्थे प्रत्यक्षं दृश्यमाने (हे सा राधानागरी !) इति चतुर्दशभुवनेषु कस्य भुवनस्य प्रयोगः ? लोके वेदे, हिन्दीसंस्कृतयोर्मध्यग्रापि 'स्यदादेः संबोधनं नास्ती'ति प्रसिद्धम् ।

हरिमकाशादिषु केषुचिद्व्याख्यानेषु प्रौढिवादेन कृतोऽप्ययमर्थः ('सोय' को अर्थे, वेद पुराण तुमारी स्तुति करै हैं) इति जगत्प्रसिद्धरूपायें वारयें

छिन्नाऽतिक्रेशेन साध्यते । परं “हे वही राधा नागरी” इति प्रयोगस्तु नाद्यावधि श्रुतः । अस्तु रक्षाकरोपि क्षारतां कुत्रचित्पकटयत्येव ।

आशयमात्रप्रकाशकेऽस्मिन्व्याख्यानेऽलङ्कारादिविचारस्तु न प्रस्तूयेतेति तदेतत्सर्वमन्यतोऽवसेयम् ।

→* श्रीकृष्णशोभावर्णनम् *

शिरसि मुकुटमधिकटि ललितपटो, वेणुरधिपाणि ।

मालोरसि, तावकमिदं रूपं हृदि करवाणि ॥ २ ॥

हे हरे! शिरसि मुकुटम्, अधिकटि कटिदेशे ललितः पटः, मन्दैर्घारणीयं वस्त्रमित्यर्थः । अधिपाणि पाणौ वेणुः (वंशी), उरसि माला (वैजयन्ती) । सर्वत्र ‘अस्त्री’स्यप्याहार्यम् । इदं पृतदुपरिवर्णितं तावकं रूपं हृदये धार-
याणि । पृतत्तय रूपं सदा मम हृदये वसेदिति आशासे । आशियि लोद ॥ २ ॥

राजति गुञ्जामालिका वक्षसि मुरमथनस्य ।

लसति निःसरन्ती बहिःशिखेव दवदहनस्य ॥ ३ ॥

प्रज्ज्वासिनां रक्षणसमये पीतस्य दावानलस्य बहिर्निःसरन्ती शिखा इव
ज्वाला इव लसति । गुञ्जामाला यथा श्यामलोहिता भवति । एवम्, अग्ने-
रपि ज्वाला रक्त, धूमसंबन्धेन कृष्णा च भवतीति द्वयोः साम्यम् ॥ ३ ॥

श्याममधुरमूर्तिर्हरिः पीतपटेन विभाति ।

उपसि नीलमणिशैल इव बालातपेऽभियाति ॥ ४ ॥

‘सीस मुकुट कटि काछनी, उर मुरली, उर माल ।

ये बानिक मो मन बसो सदा बिहारी लाल ॥ २ ॥’

‘सखि ! सोहत गोपालके उर गुंजनकी माल ।

बाहिर लसत मनो बहे दावानलकी ज्वाल ॥ ३ ॥’

‘सोहत ओढे पीत पट श्याम सलोने गात ।

मनो नीलमनिसैलपर आतप मन्यो प्रयात ॥ ४ ॥’

उपसि बालातपे, उद्यतः सूर्यस्य अरुणे प्रकाशे अभिषाति आगच्छति (प्राप्नुवति सति) नीलमणिशैल इव श्यामो हरिः पीताम्बरेण विभाति । 'आतपपन्नो प्रभात' इत्यस्य 'उष्णकरकोमलकरनिचयेन' इति परमातन्दा-नुवादे तु उद्यति सूर्ये उष्णकरता, आतपस्य करमिचय इति कल्पनमुभयमपि शूलम् । पीतातपे न यथा पीताम्बरसाम्यम्, तथा रङ्गूपमितैः किरणैर्न परितः परिदितस्य पीतपटस्य साम्यम् ॥ ४ ॥

श्रवसि हरेः कुण्डलमिदं दीव्यति मकराकारि ।

हृदयसदनमविशत्सरो लसति केतनं द्वारि ॥ ५ ॥

हरेः श्रवसि कर्णे, मकरवत् आकारो यस्य तादृशमिदं कुण्डलं शोभते । अत्र गम्यानुप्रेक्षां धुनक्ति—सरः कामः कृष्णस्य हृदयरूपं सदनं प्राविशत् प्रवेशस्य द्वारे च स्वस्य चिह्नभूतं केतनं (ध्वजः) लसति । कामस्य मकर इव ध्वजः । श्रीकृष्णस्य शोभां वर्णयित्वा दूती कृष्णेन सह कांचन नायिकां संगमयितुमिच्छति । तथा च कर्णद्वारा तस्य रूपगुणदिशोभामाकर्ण्य सोऽयं हृदये कामाय स्थानं दत्तवानत एव प्रतादशोऽनुकूले नायके तव कृपा उचि-तैवेति व्यङ्ग्यम् । अत्र 'सुरतिमिथम्' अनुसरन्पद्मसिंहः—मनोगृहस्थाधि-कारी राजा सरः सांप्रतं स्वदुर्गंसीति सूचकं चिह्नभूतं केतनं द्वारि लसति । (अब राजा किलेके भन्दर होता है तो इस बातकी सूचनाके लिये, बाहर झंडा छहराता रहता है) इत्यादि अर्थ प्राधान्येन—आह । परं नेदं विहारिणोऽ-पानुगुणम् । 'यस्यो' इति पदेन हृदये कामस्य प्रवेशो निधेयत्वेन वर्ण्यते, नासीत्पूर्वं स तत्र अत एव दूत्या सखीं प्रति—स्वदुर्गगन्धर्वणेन सांप्रतमयं रवदुर्गगन्धर्वी जातः, कामश्चास्योत्पन्न इति व्यङ्ग्यते । पूर्वमेव कामस्याधिकारे तु किं स्वारस्यम् ? उक्तमपि पूर्वांशुरागे—“ध्रुवणाद्दशनाद्वापि म्रियः संसृ-रागवोः” इत्यादि । नायिकां प्रत्युक्तिप्रसङ्गे नायिकाया एव हृदयेऽधिकारे वर्णयितुमुचितेऽपि कामस्य तत्र सहायक एव । हृदयाधिकारिणी ॥ नायि-केव स्थाने स्थाने कथिता कविमिरिल्लम् ॥ ५ ॥

'मकराकृति गोपालके कुण्डल सोदत कान ।

धन्यो मनो हियघर समर ज्योड़ी लखत निखान ॥ ५ ॥'

वर्हिमुकुटचन्द्रकचयैर्मधुरिपुरिति परिभाति ।

शशिशेखरविजिगीषया शशिशतमिव निदधाति ॥ ६ ॥

वर्हं(मयूरपिच्छ)युक्तमुकुटस्य चन्द्रकचयैः (चन्द्राकारैः पिच्छशिरोदेशैः) मधुरिपुः कृष्णः, इति इत्थं शोभते । शशिशेखरस्य (शिवस्य) विजयेच्छया शेखरे चन्द्रशतं निदधाति इव । शिवेन केवलमेकश्चन्द्रः (सोपि खण्डितः) शिरसि धारितः, कृष्णस्तु चन्द्रशतमिव धारयतीति भावः ॥ ६ ॥

पीतपटाधरद्वच्छटाविच्छुरिता हरिताञ्जलि ।

अधरधृता हरिमुखलिका मुखपतिधनुरिव भाति ॥ ७ ॥

पीताम्बरस्य, अधरस्य, दशोः (नेत्रयोः)श्च, छटया कान्त्या विच्छुरिता मिलिता; स्वयं च पूर्वं एव हरितचंदननिमित्तत्वात् हरितवर्णा हरेः अधरधृता, हरेमुखलिका । पूर्वोक्तैर्वर्णैः, इन्द्रस्य धनुरिव भाति । श्रीकृष्णे मुखलिकामधरे धारयति सति, कृष्णधारितस्य पीताम्बरस्य पीता, अधरस्य शोणा, दशोश्च पाटला इयामा वा, कान्तिस्तत्र परिपतति । स्वयं हरितवर्णस्तु मुखलिकापामस्यैवेति नानावर्णैः सा इन्द्रधनुरिव शोभते । शब्दालङ्कारो भाषायामत्र च, बन्धं विशेषतो बन्धुरयति ॥ ७ ॥

—* मुग्धाया वयःसन्धिः *—

गता न शिशुताद्युतिरितो यौवनमङ्गमुपैति ।

द्विविधरङ्गकौशेयमिव तनुराभ्यां रुचिमेति ॥ ८ ॥

‘मोर मुकुटकी चन्द्रिकानि यो राजत नन्दनन्द ।

मनु सशिशेखरकी अकस किय सेखर सतचन्द ॥ ६ ॥’

‘अधर धरत हरिके परत ओठ-दीठि-पट जोति ।

हरित बांसकी बाँसुरी इन्द्रधनुससी होति ॥ ७ ॥’

‘छुटी न शिशुताही शलक शलक्यो जोवन थङ्ग ।

दीपस्य देह दुहुनि मिलि दिपति ताफता रह ॥ ८ ॥’

शैशवस्य घृतिः न गता । शैशवं तु समाप्तम्, परं तस्यानिर्वचनीया
काचिद् घृतिरवशिष्यत एव, पूर्णतया न गतमित्यर्थः । इतः (पक्षान्तरे),
यौवनम्, अङ्गम् (कर्मकारकम्) उप एति । समीपे आगच्छति स्पृशती-
त्यर्थः । पूर्णतया यौवनस्यागमनं न किन्तु तस्य स्पर्श एव जातः । पूर्णतया
चात्यमपि न गतम्, यौवनमपि स्पृशतया अङ्गेषु नोद्भूतमिति सोऽयं वयसोः
सन्धिः । अतएव—द्विविधरङ्गयुक्तं कौशेयमिव धूपछांहरङ्गयुक्तं 'रिदामीव-
क्षम्' (इव) आभ्यां शैशवयौवनस्पर्शाभ्यां तनुः मुग्धायाः शरीरं रुचिम्,
अनिर्वचनीयां शोभामेति । 'धूपछायां' नाम्ना प्रसिद्धे कौशेयवस्त्रे आभ्यां
रङ्गाभ्यां यथा शोभा, तथा मुग्धाया अङ्गे शैशवयौवनाभ्यां शोभा भवती-
त्याशयः । 'द्विविधरागमम्बरमिव द्वैरूप्यं च दधाति ।' इति परमानन्दस्तु
वैरूप्यमेव प्रकाशितवान् । 'दुहून मिल्हि, ताफतारङ्ग दिपति' इति विहारि-
णोऽक्षरैः द्वावपि रङ्गौ एकत्र मिलिताविति भावः । न तु तत्र द्विरूपता । यथा
'धूपछाया' वस्त्रे द्वयोर्वर्णयोरेकीभावः ॥ ८ ॥

सुतनुतिथौ कैशोररविरुदयति शुभपर्वेति ।

वयःसन्धिसंक्रान्तिरतिपुण्यैः कस्यचिदेति ॥ ९ ॥

सुन्दरतनुयुक्ता मुग्धा नायिका एव तिथिस्तस्याम् । कैशोरं किशोराव-
स्धारूपो रविरुदेति, आगच्छति । शैशवरविर्गच्छति । इति; अस्मादेव द्वेतो-
रिदं शुभपर्वं । द्वादशसु मासेषु, द्वादशनाममेदा द्वादश स्वयस्त्रपन्ति ।
एकस्य मासस्य समाप्ते, एको रविर्गच्छति द्वितीयश्चोदेति । एवं सुतनु-
(सौ) रूपायां तिथौ शैशवनामको रविर्गच्छति कैशोरनामकश्च रविरुदेति,
अयं द्वयोर्गमनागमनकालः अतिपुण्यः, अत एवेदं शुभपर्वं । सोऽयं द्वयोर्व-
यसोः सन्धिः कस्यचिद्भाग्यवतः अतिपुण्येरेति प्राप्यते । 'वयःसन्धि' पदा-
नुरोधादेवंप्रकारेण वयोद्वयस्य समागम आवश्यकः । अतएवायमर्थ इति
'हरिप्रकाशः' । 'विहारिरवाकर'स्तु 'तियतिथि सरन-किशोर-वय' इति

'तिय तिथि सरनि-किशोरवय पुन्यकाल सम दीन ।

काह पुन्यत पादपत वैश संधि संकेत ॥ ९ ॥'

पाठमाह । परं यदा 'तिय-तिथि' इति स्त्रियां तिथित्वमारोपितम्, एवं वयसि सूर्यत्वारोपं विना संक्रान्तिः न घटत इति क्लेश एव ।

→१० अङ्कुरितयौवना मुग्धा १०←

बालालौकिकशैशवं वीक्ष्य सखी सुखमेति ।

एषु दिनेषु निरीक्ष्यतेऽङ्कुरितमुरसि समुदेति ॥ १० ॥

बालायाः अलौकिकम् अपूर्वम् (केशोरत्न+संभेदेनानुपमम्) शैशवं यीदृशं सखी प्रसन्ना भवति । जातावेकत्वमिव, उपलक्षणे एकत्वम् । सर्वा एव सख्यः सुखं प्राप्नुवन्ति । एषु दिनेषु तस्या उरसि, अङ्कुरितं वक्षोजयोरङ्कुरणम्, उदेति उद्भवतीति दृश्यते ॥ १० ॥

→११ नयागतयौवना मुग्धा ११←

निजाङ्गानि मत्वाभिनवयौवननृपतिवरेण ।

स्तन-नितम्बद्वयेतसां रचितोन्नतिरचिरेण ॥ ११ ॥

अभिनवागतेन यौवनाभिधेन नृपतिवरेण, स्तननितम्बादीनि निजस्य अङ्गानि मत्वा, स्तनयोः नितम्बस्य दृशोः, चेतसश्च, अचिरेण उन्नतिः रचिता कृता । यौवनस्याविर्भाषः स्तनादिष्वेव भवतीति एतानि स्वकीयानि मत्वा, यौवन-नरेणेन स्तनयोरनुकृतिरूपा, नितम्बस्य घनविशालतारूपा, नयनयोश्चाश्र-स्यकटाक्षरूपा, मनसः शृङ्गारकामनासु प्रचलनरूपा उन्नतिः कृता इति भावः । नवीनमधिकारं प्राप्य यथा कश्चिद्राज्ञा स्वसहायकानां पदवृद्धिं करोत्येवं यौवननृपेण स्वीयाङ्गानामुन्नतिः कृतेत्याशयः । अत्र 'नयन-नितम्ब-स्तन-हृदामाधिक्यं ॥ दिदेश' इति परमानन्दानुवादे नयने अधिकं जाते,

‘लाल । अलौकिक लखई लखि लखि सखी सिद्धाँति ।

आज काल्हिमें देखियत उर उकसाँही माँति ॥ १० ॥’

‘अपने अँगके जानिकै जोवन-नृपति प्रवीन ।

स्तनमननैननितम्बको बड़ी इजाफा घीन ॥ ११ ॥’

त्रीणि नयनानि जातानि ? नितम्बयोराधिक्यम् ? त्रयश्चत्वारो वा नितम्बा
जाताः ? कोऽर्थः ? आधिक्यस्य तथैवार्थदत्त्वात् ॥ ११ ॥

नवललनातनुजनपदे यौवनसामन्तेन ।

कृतं वस्तु लघु गुरुतरम्, गुरु लघु कृतं बलेन ॥ १२ ॥

नवललनायाः तनुरूपे जनपदे देशे, यौवनरूपेण सामन्तेन प्रान्ताधिप-
तित्वादीयते राज्ञा, (कामचक्रवर्तिनाधीनेन) बलेन बलात्कारेण (अत्या-
चारेणेति यावत्) यद्वस्तु लघु तद् गुरुतरं कृतम् । यद् गुरु यस्तु आसीत्,
तत् लघु कृतमिति सर्वत्र विशृङ्खला कृता । नवीनः कश्चित् शासको यदि
देशेऽधिकारं प्राप्नोति, स च यदि बलात्कारे प्रवृत्तो भवति तदा, येषां
भूम्यधिकारिणां देयः करो न्यूनो भवति तं वर्द्धयित्वा सामन्तः करोति येषां
च देयोऽधिको भवति तम् (उरकोचं गृहीत्वा) न्यूनं करोति । तथा च तान्
भूम्यधिकृतानुन्नमयति एवं यौवनेन स्तननितम्बादीनां लघुत्वेपि गौरवमा-
सादितम् । कटिप्रभृतेः पूर्वं गौरवेपि, सुभृशं लघुत्वं सम्पादितमित्याशयः ।
अत्रापि परमानन्दः 'यदि यौवनदेशाधिपस्तरणीपुरं ज्ञायास । तत्र गौरवं
काघवं क्वचिरं रचयामास ।' यदि चेदेवं स्यादिति संभावनास्ति, उक्त यौवन-
सामन्त आगतः ? तत्र तरणीपुरे गौरवं लाघवं रचयामास । अर्थात् लघुत-
रणीपुरं गुरु चकार, गुरु तरणीपुर लघु चकार ! सम्यक् तरणीपुरस्य सम्य-
क्परीक्षको भवान् ॥ १२ ॥

यथा यथा स्तनपरिमितिर्यौवनशुचिदिवसेऽति ।

वृद्धिमयति, कटिरजनिरपि तथा तथा क्षयमेति ॥ १३ ॥

यौवनरूपस्य शुचेर्ज्येष्ठमासस्य दिवसे । "ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्रयम्"
अमरः । यथा यथा स्तनरूपा परिमितिर्दिबमानम्, अति अत्यन्तं वृद्धिम्,

'नव नागरितन-मुलकं लहि जौवन-आमिल जौर ।

पटि पटितं बडि पटि रकम करी ओरकी खोर ॥ १२ ॥'

'ज्यौ ज्यौ जौवन-जेठदिन शुच मिति अति अधिग्रत ।

स्यौ स्यौ छनछन बटि छपा छोन परत नित ज्यत ॥ १३ ॥'

अयति (याति), तथा तथा कटिरूपा रात्रिः क्षयं गच्छति । ज्येष्ठमासे प्रतिदिनं दिनमानं गच्छते सर्वतोधिकं च घृष्टं याति, रात्रिस्तु प्रतिदिनं क्षीयते । एवमेव यौवनरूपे ज्येष्ठमासे कुचरूपस्य दिनस्य मानं (परिमाणम् आकारः) क्रमशो वर्द्धते । रात्रिवत् कटिस्तु अत्यन्तं क्षीयते । अहो ! नदनोष्णमयेन यौवनेन सह प्रचण्डज्येष्ठस्य रूपणं सम्यगेव ॥ १३ ॥

उरसिजभारो भवदुरसि यौवनभरतो भाति ।

सरति सपत्नीहृदि, भराच्छ्वासः कठिनतयाऽति ॥ १४ ॥

हे सरि ! भवत्याः उरसि, यौवनभरात् (पूर्णयौवनात्) उरसिजयो-
भारः (पूर्णता) भाति, तस्य भारात् सपत्नीनां हृदये, श्वासः अतिकठिन-
तया सरति आगच्छति । मांसलयोः कुचयोर्भरत्सव हृदये भाति । परं उन्ना-
रस्य खेदात् सपत्नीनां हृदये श्वासः, अतिक्लेशात् प्रतिक्षणं रुप्यमान इवाग-
च्छतीत्यसङ्गतिः । मूले यथा शब्दालङ्कारसमूहेहाप्यवलोक्यः । नायिका प्रति
सख्या उक्तिः ॥ १४ ॥

❀ छातयौवना मुग्धा ❀

मांसलतामनुगतमिदं किञ्चिदङ्कुरितकेन ।

निभालयति बालाऽविरतमुरो हारकपटेन ॥ १५ ॥

किञ्चिदङ्कुरितकेन किञ्चित् कुचयोरङ्कुरणेन, अल्पार्थे कम् । मांसलतामनु-
गतम्, किञ्चिन्मांसलतां प्रति अवतीर्णम् । स्पष्टं कुचयोरङ्कुरणं न जातं किन्तु
उरसि किञ्चिन्मांसलता आरब्धेत्याशयः । एतादृशम् उरः (वक्षःस्थलम्)
सा बाला, शुक्तिनिर्मितस्य हारस्य दर्शनव्याजेन अविरतं पश्यति । अङ्कुरित-
कुचं स्वं वक्षःस्थलं नायिका पश्यति, परं किं पश्यसीति सखीभिः पृष्ठे सति,
हारदर्शनेन, तदपहृते इत्याशयः । लोभयितुं नायकं प्रति सख्या उक्तिः ॥ १५ ॥

‘वादत तो उर उरजमर भरतरुनई विकास ।

बोझनि सोतनिके हिये आवत रुंचि उसास ॥ १४ ॥’

‘भावक उभरौ हौ मयो, कलुक पन्यो मरुथाय ।

सीपहराके मिस हियो निसदिन निरखत आय ॥ १५ ॥’

ॐ नवोढा मुग्धा ॐ

वधूवपुपि यौवनविभा यथा यथा समुदेति ।

सकलसपत्नीमुखविभा तथा तथा क्षतिमेति ॥ १६ ॥

नववध्याः शरीरे यौवनस्य द्युतिः यथा यथा समुद्भव उदेति, वर्धते ।
तथा तथा सकलसपत्नीनां मुखकान्तिः क्षीणा भवति । एतादृशीं नवयौवनां
विहाय, अस्माक्यं दयितः प्रणयेतेति सपत्न्यो विपीदन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

नववधु ! तव मुखदर्शने श्रद्धा गृहमचिरेण ।

सपत्नीमिरपि सौभगं दत्तं मनः प्रियेण ॥ १७ ॥

नायिकां प्रति सख्याः सपरिहासमुक्तिः—हे नवोढे ! तव मुखदर्शमोप-
लक्ष्ये, श्रद्धा (प्रियतमजनन्या), गृहम्, प्रियतमेन मनः, सपत्नीभिः
आत्मनः सौभाग्यम् दत्तम् । नववधूर्यदा पतिगृहे प्रथमप्रथममायाति, तदा
श्रद्धाममृतपयः प्रथममुखदर्शने नववध्वै किञ्चिदुपहारं ददति ('मुख दिक्षा-
वनी') । तदेवाह—यद् त्वां रूपगुणशालिनीं विलोकयैव शश्वस्तुभ्यं सर्वं
गृहकण्ठं समर्पितवती । प्रियस्तु मुखदर्शनं एव सर्वस्वं स्वमनस्तुभ्यं दत्त-
वान् । सपत्नीनां सविधे न गृहभार आसीत् । नापि मनः, सन्तु प्रियतमसा-
दासीत् । अत एव प्रियतमकृतं यत्सौभाग्यं (पतिप्रेम) आसीत्तदेव दत्तम् ।
अर्थात् अग्रे प्रियतमसखामेव दयितां कलविष्यति, वयंतु दर्शनमाग्रेपि
कदाचिदेवाधिकारिण्यो भविष्याम इति । सख्याः सखीं प्रत्युक्ता तु—'नव-
वध्वा मुखदर्शने' इति पाठः । नववध्वा इति बही ॥ १७ ॥

‘देहदुलहियाकी बदै ज्यौ ज्यौ जीवन जोति ।

लौ लौ लखि सौतै सबै बदन मलिनदुखि होति ॥ १६ ॥’

‘मानहु मुखदिखरावनी दुलहिनि करि अनुराग ।

सामु सदन मन लखन हू सौत्रिनि दिखो सुहाग ॥ १७ ॥’

→॥ सलज्जा मध्या ॥←

रते हरति वसनं प्रिये, दीपे ज्वलति पुरोऽपि ।

उदितदेहदीप्तिविषा, ह्रीरियमतुलमगोपि ॥ १८ ॥

सुरते, प्रियतमे वसनमपनयति सति, पुरः संमुखे दीपे उज्वलति अपि । दीपकस्य प्रकाशोऽपीत्यर्थः । वस्त्रापनयनेन उदितया, सम्यक् प्रसृतया देह-दीप्तेः देहशोभायाः, विषा प्रसरणशीलेन प्रकाशेन, वस्त्रापहरणसमये गच्छन्ती इयं ह्रीः लज्जा, अतुलम् अनुपमम् (सम्यक् यथा स्यात्तथा) अगोपि रक्षिता । वस्त्रे शरीरादपसरत्येव नायिकायाः शरीरकान्तैरेक ईदृशः प्रकाशस्तस्याः शरीरमाच्छादयामास, येन नायकस्य दृष्टिस्तस्मिन् न सम्यक्पतितुं शक्ताक । अत एव लज्जा सुरक्षिताऽभवदित्यर्थः ॥ १८ ॥

→॥ समानलज्जाकामा मध्या ॥←

त्यजति न लज्जां लालसां पितृसदने प्रियमेक्ष्य ।

ससंकोचरति लोचनं ताम्यति रीतिमपेक्ष्य ॥ १९ ॥

पितृगृहे प्राप्तम्, प्रियम् आ—ईक्ष्य, लज्जामपि न त्यजति, लालसामपि न मुञ्चति । जनकगृहे स्थिता कथं लज्जां विहाय प्रियं पश्येदिति लज्जा । रात्रिविषा यस्य हृदि ध्यानमासीत्स एव प्राणवल्लभः समायात इति दर्शन-लालसा । उभयमपि समानबलत्वाच्च त्यक्तुं शक्यत इत्यर्थः । अतएव—संकोचः, रतिः (स्नेहः) आम्नां सहितं लोचनम्, पितृगृहनिवासस्य लज्जां रीतिं अपेक्ष्य अनुरूप्य, ताम्यति व्याकुलं भवति । एकरवमुपलक्षणमात्रम् । इयोर्नेत्रयोरभिप्रायः ॥ १९ ॥

‘दीप उज्ज्वलेद्दृष्टिर्द्वि हरत वसन रतिक्राज ।

रही लपटि छविकी छटनि, नैको छुटी न खज ॥ १८ ॥’

‘छुटै न खज न लालचौ प्यौ लखि नैहर गेह ।

सटपटात लोचन खरे, भरे संकोच सनेह ॥ १९ ॥’

→॥ समदोन्मादा प्रौढा ॥←

वीक्ष्य मानशयितां प्रियो दयितामनु सुप्ताप ।

स्वममिलनमिपतः प्रियाहृदयालिङ्गनमाप ॥ २० ॥

प्रियः, प्रियां मानकोपात् शयितां वीक्ष्य, दयितामनु दयितायाः समीपे सुप्त-
वान् । अनुनयं स्वीकुर्यान्न वा इति विचार्य सत्याः समीपे प्रियः सुप्तापेत्यर्थः ।
प्रिया, स्वप्ने यन्मिलनम् (अर्थात् शयानया नायिकया कञ्चित्स्वप्नो दृष्टोक्ति,
सस्मिन्नेव सा मिलतीति) मेलनस्य मिपात्, प्रियतमस्य हृदयालिङ्गनं प्राप ।
'पुनरपि मिलनं तथा कदाचिदिति च, बाह्कुटादिरितिसूत्रे कुटसादिः कुटा-
दिरिति कृत्वा मिलनमिति भाषानामुपानुरोधात्स्वीकार्यम् । दयितोपि नानु-
नीतवान् । इयमपि 'विनाऽनुनयं मानस्यक्त' इति स्वलाघवं नाङ्गीचकार,
सुप्त्या सर्वं कार्यं साधितवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

→॥ कुलवधूः ॥←

वदति न देवरदुर्मतिं कुलजा कलहमयेन ।

मार्जारान्तिकपञ्जरे शुकीव शुष्यति तेन ॥ २१ ॥

निजोपरि भासको देवरः कामाकुलतया यां दुर्मतिं घटे, तां कुलोत्पन्ना
सा, द्वयोर्भात्रोर्मध्ये कलहो भवेदिति भवेन न कथयति । तेन, पुतेन हृदय-
मध्य एव सहनरूपेण, हृदयस्य पुटपाकेन । मार्जारस्य अन्तिके स्थापितो यः
पञ्जरास्मिन् स्थिता शुकी इव, प्रतिदिनं शुष्यति कृता भवति ॥ २१ ॥

‘सोक्तं लखि मन मान धरि, दिग सोयो प्यौ व्याय ।

रहौ सुपनकी मिलन मिलि तिय दियसौ लपटाय ॥ २० ॥’

‘वदति न देवरकी कुपति कुलतिय कलह डराय ।

पंजरगत यंजार दिग सुकली सुकति जाय ॥ २१ ॥’

→* प्रेमगर्विता परकीया *←

पदलग्नं कण्टकमिदं त्रियमाणामवति स ।

प्रीतिमञ्जयन् भीतितः प्रियो यदप्रनयति स ॥ २२ ॥

पदे छद्ममिदं कण्टकम्, त्रियमाणां भाम् रक्षितवत् । यदीदं पदे नाल-
निष्यत् तर्हि विरहविकलाहं अभीक्ष्यम् । यस्माद्धि प्रीतिं प्रकाशयन्, भी-
तितः भयपूर्वकं प्रियतमो यत् कण्टकं अपनीतवान् । कण्टकोद्धारव्याजेन
अङ्गे नायिकायाश्चरणे नायकेन समारोपितः, सा च प्रियाङ्गसंस्पर्शमवाप्य
विरहकण्टकं विशोषितवती । अत एव कण्टकं त्रियमाणां नायिको जीवया-
मासेत्याशयः । अहो एतादृश्याः शिरीषकोमलाङ्ग्याः कण्टकव्याजा जाता
इत्यादि प्रेमप्रकाशनम् । कण्टकोद्धारसमये—कण्टकाग्रं पदे न शुभ्येत्-ति-
सारणे च कोमलाङ्ग्यास्तस्या व्यथा न भवेदिति अयमप्रकाशनम् ॥ २२ ॥

वदति निषिध्यति रज्यति, द्वेष्टि मिलति जिह्रेति ।

सदने प्रह्वलजनेपि सा, नयनेनाऽऽलपतीव ॥ २३ ॥

नयनद्वारा किञ्चित्कथयति, किञ्चित्निषिध्यति । प्रेमाणं प्रकाशयति । द्वेष्टि,
रुष्टा भूत्वा प्रेमप्रतिवादं करोतीत्यर्थः । एवं जनसंकुलेपि भवने, युक्त्या सा
नयनद्वारा वातालापमिव करोति । इयं नायिकायाश्चेष्टा, एवमेव नायकोपि
वदति निषिध्यति० । इति द्वावपि नयनेनालपतः, इति द्विवचनाभिप्रायो
विहारिणः एकवचनेन प्रदर्शितः ॥ २३ ॥

‘इहि काटे मो पाय रुगि छीनी मरति जिवाय ।

प्रीति जनावत भीतिसो भीतजु धाव्यो भाय ॥ २२ ॥’

‘कहत नयत रीझत खिजत मिलत लजियात ।

मरे भौनमें करता हैं मैननिहीं सब बात ॥ २३ ॥’

—१३ नदीतटे नायिकया भेलनम्—

स्नात्वा सा परिधाय पटमनमत्तिलकमिपेण ।

प्रियमाज्ञाप्य गृहानगाच्चञ्चलद्वक्प्रसरेण ॥ २४ ॥

यदा नायिका यमुनायां स्नाति च, तदैव रसिकवरः श्रीकृष्णस्तज्जगतः । क्रियाविदग्धा सापि स्नात्वा, वस्त्रं परिधाय, तिलकरचनस्य मिपेण, हस्तपो-
रुत्थापनद्वारा प्रियम् अनमत् । अथवा, यमुनातटे बहोपरि देवमूर्तीनामप्रतः
तिलकसामग्रीमादर्शादिकं च नीरवा बहवो देवलकाक्षिहन्ति । ते कृतज्ञा-
नेभ्यो जनेभ्यस्तिलकं ददति, तद्वत्तं सान्नखण्डादिकं च गृह्णन्ति । तथा च
नायिका वृद्धदेवलकसकाशात् भवनता भूत्वा तिलकग्रहणस्याजेन नायकं
प्रणनामेति भावः । चञ्चलेन द्वक्प्रसरेण (कटाक्षेण) गन्तुं प्रियमाज्ञाप्य
अनुमतिं दात्वा, निजगृहानगमत् । इह सर्वजनसंकुले कालिन्दीकूले तु कृपां
कुरु । इदानीं गृहमेव गृहि, अहं तत्रैवागच्छामीति नायकमाज्ञापितवतीत्या-
शयः ॥ २४ ॥

—१३ वाग्विदग्धा स्वयंदूतिका—

क्षणमातपमपनय पथिक ! मिलदलिपुञ्जमवेहि ।

यमुनातीरतमालगतमालतिकुञ्जमुपेहि ॥ २५ ॥

पथिक ! मार्गचलनापरिश्रान्त ! क्षणकालम् आतपं निवारय । अवेहि
जानीहि, किं ते हितकरमिति विचारय । किं वत्, तदाह-यमुनातीरे मल-
मालक्ष्मिन् गता (अर्थात् तमालवृक्षेण सहस्रिष्टा वा मालतीकृता तस्याः
कुञ्जम्, सौरभवशात् मिलन्तः मलिपुञ्जा यस्मिन्नीदृशमिमं संमुखस्यमुपेहि

‘न्हाय पक्षिरे पट, ठठि कियो बैँदी भिस परनाम ।

इग चलय घरको चली निदा कियो घनस्याम ॥ २४ ॥’

‘पाम परीक निवारिये कलित ललित मलिपुंज ।

यमुनातीर तमाल सह मिलित मालती कुंज ॥ २५ ॥’

आगच्छ । आतपक्कान्तस्त्वं यदि शीतलं सुगन्धं तमालमालतीभ्यामाच्छा-
दितत्वात्प्रच्छन्नं स्थानं सांप्रतं गमिष्यति, तर्हि ॥ कोप्यन्त्यथा ज्ञास्यति । अह-
मपि च तन्नायास्यामीति व्यङ्ग्यम् । किञ्च यथा तमालेन सह मालत्याश्लिष्टा
एवमावयोरपि सक्तो भवेदिति 'तमालगतमालती'पदेन स्वाभिप्रायो ध्वनितः ।
मूले छेक-घृत्यनुप्रास एव इहोत्तरार्द्धे—'तमाल' 'त-माल'ति कुञ्जेति यम-
कोपि ॥ २५ ॥

→* नायिकानायकयोर्मिथो दर्शनम् *←

अधिगृहमाचक्षामचलदृष्टिरञ्जुमारुह्य ।

इतस्ततश्चेतो द्वयोरटति नट इवागृह्य ॥ २६ ॥

नायिकानायकौ स्वस्वसौधोपरि स्थितौ मिथः पश्यतस्तदाह—अधिगृहम्
गृहे (गृहोपरि) आचक्षाम्—अचक्षाम् दृष्टिरूपां रञ्जुमारुह्य, द्वयोरपि चेतः,
आगृह्य आम्रहपुरस्सरं निर्भयमित्यर्थः । नट इव इतस्ततः भटति । भटो यथा
निर्भयः सन् रज्जुपर्यावृष्ट्य भ्रमति, एवं द्वयोरपि मानसं परस्परावद्धां दृष्टि-
बलमप्य इतस्ततो गच्छति । न भयं करोति । इतस्तत इत्यस्याभिप्रायः—
नायकस्य मनो नायिकापर्यन्तं गच्छति पुनर्लोकसंकोचात्परावर्तते, एवं
नायिकाया अपि मनो नायकपर्यन्तं याति, पुनः संकोचात्परावृत्त्यायातीति
भटसाम्याय ॥ २६ ॥

द्वयोरमिलतां लोचने न निरुद्धे वसनेन ।

सैन्यवृन्दमभिभूयते लघुनासीरवलेन ॥ २७ ॥

नायिकानायकयोर्द्वयोः लोचने सरभसम् अमिलताम् परस्परमयुज्येताम् ।
सूक्ष्मेण वसनेन न निरुद्धे अभूताम् । नायिकायाः सुखावगुण्ठनमतिसूक्ष्म-

'दीठि वरत बांधी अटनि चदि दारत न डरत ।

इत रत तै चित दुहुनके नट लौं आवत जात ॥ २६ ॥'

'जुरे दुहुनिके रग क्षमकि रके न झीने चीर ।

हलकी फौज हरौल ज्यौं परत मोलपर मीर ॥ २७ ॥'

मासीद, अत एव सूक्ष्मपटं भित्त्वा नायिकाया नेत्रे, नायकनेत्राभ्यां सह बलिनायुज्येताम्, इत्याशयः । दृष्टान्तमाह—लघुना स्वल्पशक्तिना नासीर-
बलेन अग्रसरसैन्येन (हेतुभूतेन), प्रधानं सैन्यवृन्दम् अभिभूयते आक्र-
म्यते । यदि अग्रे वर्तमानं रक्षकसैन्यं न्यूनं निर्बलं च भवेत्तर्हि, पृष्टस्थितं
प्रधानसैन्यं प्रतिपक्षेण पराभूयते । अत्रापि नायिकायाः अवगुण्ठनवस्त्ररूपं
रक्षकसैन्यमतिस्वल्पमासीदत एव, पृष्टस्थिते प्रधानसैन्यभूते लोकने युद्ध-
संरम्भः समापतित इत्याशयः । 'भित्त्वा पटमपि दृष्टयोरलमत वदनमु-
त्थानि' । इति परमानन्दः । वदनमुत्थानि, वदनावलोकनमुत्थानीति कथ-
ञ्चिदर्थे कृतेपि—परस्परं युद्धवदनावसरे सुखपदेन कथनं प्रकृतानुपयोगि ।
यदि सुखमेवासीत् तर्हि—पटद्वारा रक्षणस्य काऽवश्यकताभूत् ? ॥ २७ ॥

अभयमयति रणमुभट इव, कोपि न तद्वधाति ।

स्थले लक्षजनसंकुलेऽप्यक्षि लक्ष्यमुपयाति ॥ २८ ॥

रणशूर इव नेत्रं निर्भयं यथास्वात्तया, अयति गच्छति । तत् (नेत्रम्) कोपि
जनो न निरोद्धुं शक्नोति । लक्षजनसंकुलेऽपि स्थले, अक्षि (नेत्रम्) लक्ष्यं (यद्
आत्मनो निरीक्षणीयं भवति, तत्) उपयाति प्राप्नोति । नायिकानायकयो-
रभयोर्नेत्रयोः परस्परसंपर्कस्य संकयेयम् । 'अक्षियुगं हरिणाक्षि तप गच्छति
ननुपतिमेव' इति केषलं नायिकानेत्रमेव परस्परं परमानन्दः ॥ २८ ॥

सलज्जेव सा शशिमुखी मुखमवगुण्ठ्य पटेन ।

दहनलतेव गता द्रुतं मामवेक्ष्य चकितेन ॥ २९ ॥

वास्तवे तादृक् लज्जा (दर्शनलालसावशात्) नासीत्तयापि सलज्जा इव
सा चन्दमुखी, पटेन मुखं किञ्चिदपिघाय, चकितेन (सहसा, अतर्कितेन)

'पहुं बनि टटि रन-मुभट छै रोक सके सब नाहि ।

छारन हुं धी भीरिमें आरि वही चलि आहि ॥ २८ ॥'

'सटपटाति सी शशिमुखी मुख धूपटपट टाकि ।

पावक छारसी आमकिरै गई ओवढी क्षाकि ॥ २९ ॥'

किञ्चिद्वायोत्तेजकं वस्तु दृष्ट्वा य उद्भवति तेन भावेन) मामवेक्ष्य, आयु-
ज्वलत्वात् अग्नेर्ज्वाला इव द्रुतं गता ! उज्ज्वलत्वेऽपि, अग्निज्वालायाः साम्यं
नामिकायां व्रजभाषानुरोधादेव । वास्तवे तु 'ज्वाला' पदं हृदयज्वालायैव ।
अत एव किञ्चित्सरसतामाकर्तुम् ज्वलतो बह्वर्कताकारा इव, दृश्यमाना दहन-
ज्वाला, दहनलता इति प्रायोजि । यदि महापण्डिता विरुष्वेव, तर्हि
'अग्निशिखेव गता द्रुतम्' इति पठेयुः । मूले 'सटपटाति सी शशिमुखी'-
त्येतत्पदं 'छटपटातीसी (मानो व्याकुल)' इति व्याख्यातयाम्महापण्डितः
पद्मसिंहः । परमानन्दस्यानन्दस्तु भूमिकायां प्रदर्शित एव ॥ २९ ॥

—ॐ दयितानुरागिणी ॐ—

'त्वमपि वदसि सखि, सुपटुतां स्वयमहमपि जानामि ।'

मोहनमेक्ष्य मनो वसेत्तदा मानमुपयामि ॥ ३० ॥

हे सखि ! त्वमपि सुपाटुवार्धं बहु वदति । स्वयम् अहमपि 'दयितेन साकं
'सगौरवं कथं व्यवहर्तेष्यम्' इत्यादि सुपटुतां जानामि । परं मोहनं मोहका-
रकं तं नायकम्—आ—ईक्ष्य, यदि मनो सदृशे वसेत्तदा मानं प्राप्नोमि, मानं
कुर्यामित्यर्थः । नायकावलोकन एव नाहमात्मनः प्रभवामि, कथं मानं धार-
येयमिति भावः ॥ ३० ॥

सततमीप्स्यमानोऽपि हृदि मानो न निपुणमेति ।

यावानवगुण ईक्ष्यते, मनसि गुणः समुदेति ॥ ३१ ॥

हे सखि ! मम हृदि मानस्य सदा इच्छा भवति । परं सततम् ईप्स्य-
मानः, इप्स्यमाणोऽपि मानः हृदि निपुणं यथा स्वात्तया न एति । मानस्य
साधनाभावात् सम्यग् मानो मम हृदि अवकाशं न लभते इत्यर्थः । यतो हि—

'तु ह् कदति हौ आप ह् समक्षति बहुत सयान ।

रक्षि मोहन जो मन रहै तौ मन राखौ मान ॥ ३० ॥'

'सतदिवस हौसै रहै मान न ठिकु ठहराय ।

जे तो अवगुन ह्ठिदै गुनै हाय परि जाय ॥ ३१ ॥'

मानकरणार्थं यावान् दोषः (नायकस्य) ईदृश्यते अन्विष्यते, मनसि गुण एव भाग्यच्छति । दोषान्वेषणार्थं यावन्नायकपरिग्रहविचारयामि सावदेव तस्य प्रत्येकवार्तासु गुणमेव पश्यामीत्याशयः ॥ परमानन्दस्तु-‘मानस्त्वयि रत्न-नीदिनं न हि निश्चलतामेति । प्रिये विचिन्वति तेऽगुणे तदस्ते गुण एति ॥’ इति प्रहेलिकामाह । यदि सकृन्नायकं प्रत्युक्तिरपि स्वात्तर्हि ‘तव भगुणे दुर्वाङ्मयादिके विचिन्वति सति’ इति व्याख्यायां अन्वेषकं दुर्वाङ्मयमस्ति, उक्त नायिकादिभेदनपदार्थः । भगुणे इति सप्तम्याः स्थाने द्वितीयां कृत्वा यस्मिन् कस्मिंश्चन जने तव ‘भवगुणं विचिन्वति सति’ इत्यर्थः क्रियते, तर्हि प्रिये इत्यस्य कथं संगतिः । सर्वो जनः ‘प्रिय’ इति व्यपदेशं कथं कुर्यात् । नायिकायाः प्रियः सर्वस्य प्रियो भवेदिति वक्ताकारो भासति । यदि नायिका भग्वेषणस्य कर्त्री तदा ‘विचिन्वति सति’ इति पुंसत्वं कथं घटेत् ? ‘प्रिये नायके, तव भगुणं विचिन्वति’ इति द्वितीयपक्षार्थस्य व्याख्यापि न संगच्छते, मान-स्येच्छा नायकस्यास्ति उक्त नायिकायाः । यदि नायकदेव एव मामालीलां कर्तुमुत्सुकोऽसि, तर्हि बिहारी बभ्राम, येन हि नायिकाया एव मानमुद्दिश्य पथमिदं प्रोक्तमित्युक्तम् ॥ ३१ ॥

—ॐ प्रेमगर्विता ॐ—

तिलकमकृत कम्पितकरः प्रियश्चिबुकमुत्थाप्य ।

कुटिलमटति साऽलिकतटे कुटिलतिलकमेवाप्य ॥ ३२ ॥

सारिवकोदयारकम्पितः करो यस्य ईदृशः प्रियः, नायिकायाश्चिबुकमुत्थ-
मप्य, तिलकम् अकृत, अकार्षीत् । सा गर्विता नायिका, अलिके ललाटे
कुटिलं वक्रं भातमीदृशं तिलकमेव आ-भाप्य गर्वेण वक्रं यथा स्वात्तया
भ्रमति । परमानन्दस्य ‘विहारति कुटिलहृत्तेव ।’ इति ‘कुटिलीकृता’ इत्यर्थे
अवाचकमायम् ॥ ३२ ॥

‘प्रियो शु चिबुक उत्थाप करि कम्पित करि मरनार ।

देरी ये देरी किरी देदे तिलक लिलार ॥ ३२ ॥’

❀ लक्षिता ❀

गतिरपरा, द्युतिरपि परा मुखे, चोक्तिरपरैव ।

प्रियहृदयारूढां वदति रूढा भ्रुकुटिलतैव ॥ ३३ ॥

मुखे द्युतिरपि परा । पूर्वं या नासीत्सा । उक्तिरपि अपरैव । वचनान्यपि शर्पव्यञ्जकान्यन्यान्ध्येव वदति । हे सखि ! ते अभिमानेन रूढा भ्रुकुटिल-
तैव, स्वाम्-एषु दिनेषु प्रियहृदये आरूढां वदति । नायिकां प्रति सख्या
उक्तिः ॥ ३३ ॥

❀ खण्डिता ❀

पक्ष्मसु वीटिरसोऽधरेऽञ्जनमलक्तमलिकेऽस्ति ।

रुचिररङ्गतः सङ्गतः सुखागतमिह तेऽस्ति ॥ ३४ ॥

नायिकाकर्तृकनेत्रप्रभुम्बनात्पक्ष्मसु ताम्बूलरसः, स्वरकृतनेत्रचुम्बनात् अ-
धरे कज्जलम्, ललाटे मलक्तकम्, अस्ति । यद् अधररञ्जकं तन्नेत्रयोः, यन्ने-
त्ररञ्जकं तदधरे, यत्पादरञ्जकं तच्छिरसि, एवं विचित्रक्रमतया रुचिरेण रङ्गे-
ण अद्य संगतो भवान् । तेऽद्य सुखागतम् अस्ति । रुचिरेति विपरीतलक्ष-
णया नामकं प्रत्याक्षेपाय । स्वागतमपि साकृतम् ॥ ३४ ॥

❀ प्रोपितपत्तिका ❀

करपरिमर्दितकुसुममिव विह्वलिता विरहेण ।

सततसमीपसखीभिरपि परिचीयेत चिरेण ॥ ३५ ॥

‘औरै गति औरै वचन भयो वदन रँग और ।

यौसकतै पिय चित चढी कहै चढौ हे लौर ॥ ३३ ॥’

‘पलन पीक अंजन अधर, धरै महावर माल ।

आज मिलेयु मली करी, मले बने हो लाल ॥ ३४ ॥’

‘करके मीठे कुसुम लौ गई बिरह कुम्हिलाय ।

सदा समीपिनि सखिनि हूँ, नीठि पिछानी जाय ॥ ३५ ॥’

करेण परिमर्दितं बलवदुन्मथितं कुसुममिव, विरहेण उन्मथिता सा ।
सततं समीपस्थायिनीभिः सखीभिरपि, सैवेयमिति विरेण (कथमपि)
प्रत्यभिज्ञायेत् । उन्मथिततया पिण्डताकारं कुसुमं यथा चतुरोपि जनः
अमुकमिति प्रत्यभिज्ञातुं न पारयेत् । एवं कुसुमकोमला सापि, व्याधिदशया
एवमुन्मथिता, यथा सहचर्योपि न तां सहसा परिचिन्वन्तीत्याशयः ॥ ३५ ॥

अवधिदिने व्यतियति विकलहृदया त्वासीदेव ।

कुसुमितमेक्ष्य रसालमियमुन्ममाद भृशमेव ॥ ३६ ॥

अवधिदिने व्यतिगच्छति सति, इत्थं विकलहृदया तु भासीदेव, इदा-
मीम् रसालम् (भात्रम्) कुसुमितम् आ-ईक्ष्य, भृशमेव उन्ममाद ।
सांप्रतं वसन्तागमनेनोद्दीपितविरहा अतीव विकलतया उन्मत्ता जातेत्या-
शयः । अत्र 'अवधिदिनेऽसीतेषां सा कृशतरतनुरपरेव । कृता चूतकलिका-
भिरपि विलसति विकलतरेव ॥' इति परमानन्दः । 'टरी औषिके नाम'
'अवधिर्व्यतीत इति नाम श्रुत्वैवे'ति तात्कालिकेऽर्थे 'अवधिदिने असीते'
इति भूतकालप्रयोगः स्थूलः । 'हिय औरें सी है गई' इत्यस्य 'हृदये अन्य-
विधैव (अस्वाभाविकवित्तवृत्तियुक्ता) जाता' इत्यर्थेपि 'कृशतरतनुः अपरा
इव जाता' इति वदन् काश्यंकारणात् शरीरेणापरिचेया जाता' इति
हृदयस्थाने शरीरकथां प्रस्तौति । किञ्च, ततोपि 'विकलतरा इव' न विक-
लतरा किन्तु विकलतरा इव इत्यमाना इति इवशब्देन सर्वं लघूकरोति ।
त्रिपमाणाया अपि 'विलसति' सम्यग् विलसति ॥ ३६ ॥

—१३३— विरहे तापः —१३३—

असह्य तनुतापम्, वहन् शिशिरे शिशिरं वस्तु ।

पापमभूत्प्रतिवेशिनो ग्रीष्मदिवसवासस्तु ॥ ३७ ॥

'हिय औरें सी है गई टरी औषिके नाम ।

दूजे कर डारी खरी बौरी बौरे आम ॥ ३६ ॥

'सीरे जतननि लिसिर रिनु, सहि विरहिन-तन-ताप ।

बसवेद्ये ग्रीष्मदिननि पक्षों परोसिन पाप ॥ ३७ ॥

• विरहिण्याः प्रतिवेशी जमः, शिशिरताँ हिमकपूरादिशीतलं वस्तु, बहन् उपयोगे नयन् सन्, समीपे वसन्त्याः तस्या विरहिण्याः तनुतापं (बला-
त्पवनद्वारा प्राप्यमाणं शरीरोत्तापम्) कथञ्चित् असहत्-सोढवान् । प्रीप्स-
दिवसानां (न रात्रीणामपि । तत्र कदाचित् सौत्यमपि स्यात्) पासस्तु
[अस्या विरहिण्याः प्रतिवेशे निवासस्तु] प्रतिवेशिनो जनस्य पक्षे पापमे-
वाऽभूत् । इदानीं प्रतिवेशिनोपि तत्र वस्तुं न शक्नुवन्तीति विरहसंतापस्य
चराकाशः । नायकं प्रति सखीकृतं नायिकाविरहनिवेदनमिदम् । “हिमरजनी
हिमजलकणैरुपवसतामपयाति । अधुना तपनदिनेषु तत्काठिन्यं प्रतिभाति ।”
इति परमानन्दः । हिमजलकणद्वारा उपवसतां (उपवासं कुर्वताम्) कष्टाद्यदा
हिमरात्रिर्व्यतीता, तदा प्रीप्सदिनेषु काठिन्यं सम्यगेव । ‘तत्काठिन्यम्’,
तस्य कस्य काठिन्यम् ? अपोष एवायस्य । उपवासी ‘प्रतिवेशी’ इति तु निह-
तायमेव ॥ ३७ ॥

घनतरशीतनिशास्त्रपि च वसनमार्द्रमपिधाय ।

साहसेन संनिधिमयति सखीजनः स्नेहाय ॥ ३८ ॥

घनतरं शीतं वायु, एवंविधासु शीततुनिशास्त्रपि, उवाकाया निवारणा-
र्थम् अग्रे आर्द्र वसनम् आच्छाद्य, स्नेहाय (स्नेहकारणात्) सखीजनः, सा-
हसं कृत्वा तस्याः विरहिण्याः संनिधौ गच्छति । तस्याः शरीरात्तया उवाका
निसरति यथार्द्रवस्त्रमग्रे कृत्वा अतिसाहसं कृत्वेव सख्यो गच्छन्ति, अन्यथा
को वा शत्रुं पारयेदिति सख्या नायकं प्रत्युक्तिः । ‘हिमसम्यामपि मधुपते !
ससाहस्येहापि । तदुपस्थातुं न क्षमा सखी सज्जवसनापि ॥’ इति पर-
मानन्दानुवादः कियत्सुन्दर इति दृश्यतां सहृदयेरेव । ‘तत् ताम उपस्था-
तुमिति’ तटोका ॥ ३८ ॥

प्रवसन्ननयत्प्रियतमः सर्वमुखानि सहैव ।

शिशिरनिशां नैदाद्यदिनमदधान्मां समयेव ॥ ३९ ॥

‘आटे दे आटे बसन, बाटे हूँ ही राति ।

साहस के के नेह बस सखी सब दिग जाति ॥ ३८ ॥’

‘चलत चलत छौं ले चले, सब मुरा संग लगाय ।

प्रीप्स बासर शिशिर निशि, पिय मो पास बसाय ॥ ३९ ॥’

विरहिणी सखीं प्रति वक्ति—प्रदासार्थं गच्छन् प्रियतमः सर्वाणि जीव-
नस्य सुखानि सहेव नीतवान् । शिशिरर्तौः रात्रिम्, निदाघं दिनं च, मां
समया एव अस्ममीप एव, अदधात् अस्यापयत् । शिशिरर्तौः रात्रौ प्रीष्मदि-
वमस्यापयत्, अथात् शीतरात्रिरपि विरहोत्तापाद्, प्रीष्मर्तौदिवस इव संता-
पकरी दीर्घां च प्रतीयते । निदाघदिने शीतरात्रिम् अदधात् । अथात् प्रीष्मेपि
कामवशात्कम्पमुपयामि इत्याकृतम् । अथवा—इदानीं मम रात्रयः शिशि-
रर्तौः सन्ति (अतिदीर्घाः) दिवसाश्च निदाघस्य सन्ति, (विरहखेदादति-
दीर्घा उष्णाश्च) इति सामान्यार्थः । 'नीत्वा सर्वसुखानि वै गच्छति रमणस-
हेव । शिशिरनिदाघमिहादिने त्यक्ते कथमग्रेव ।' इति परमानन्दः । गमि-
ष्यन्तं नावकं प्रति नाविकाया वक्तिः । नावकाळं रात्रिदिने न यापिते
तावत्, रात्रिः शिशिरस्य, दिनं निदाघस्येति अनुभवः कविप्रसिद्धविरह-
वर्णनानुकारितयाऽस्वाभाविक एव । 'त्यक्ते' इति भूतकालोपि विरुद्धः । यदा
गमिष्यन्तं प्रति 'गच्छति' इत्युच्यते तदा रात्रिदिने त्यक्ते इति कथं ज्ञातम् ?
परमानन्दानुवादे विहारिविहारस्यमिव रात्रिदिनयुगलमपि गच्छेच्च को
जानीयात् ॥ ३९ ॥

अहमेवोन्मादं गता ग्रामो वा नु जगाम ।

किमवबुध्य सोयं दिशति शशिनि शीतकरनाम ॥ ४० ॥

विरहवशात् अहमेव उन्मादं गता, किंवा सर्वो ग्रामो नु उन्मादे जगाम ?
सोऽयं ग्रामः, किं ज्ञात्वा चन्द्रे शीतकरेति नाम दिशति प्रयुक्ते । प्रत्यक्षं
तापकारकेऽस्मिन्कथं शीतकरावमित्याशयः । 'किमु मत्ता ग्रामे जना मत्ता
किं त्वहमेव । ये वदन्ति सर्वे शशिं सुधा शिशिरकरमेव ॥' इति परमानन्दः
मत्ता किं त्वहमेवेत्यनेन, अहं मत्ता असीत्वेव चन्द्रास्तापमनुभवामि इत्यर्थो
निधीयते । न तथा विहारी वाञ्छति । 'शशिम्' इत्यपि रूपं लोकोत्तरव्या-
करणसाध्यम् ॥ ४० ॥

‘शोदी भीरी विरह बस, के भीरो सन गाय ।

कहा जानि ये कहत है ससिहिं शीतकर नाम ॥ ४० ॥’

→* सोरठा *←

विरहे शुष्यति देह, इतः स्नेह उपचयमयति ।

वर्पति यदि मधवेह, यासो हसतिः, यवाः स्थिराः ॥४१॥

विरहे देहः शुष्यति, परम् अपरतः स्नेहो वृद्धिम् याति । यदि इह (जगति) मधवा मेधो वर्पति तर्हि यवाः (‘जवासा’) हसति शुष्यति । यवाः स्थिराः सुदृढा भवन्ति ॥ ४१ ॥

दो०-विरहपात्रके पुष्पते, वहति विलोचनवारि ।

श्वासमरुति चोड्डीयते चित्तमहर्निशचारि ॥ ४२ ॥

अहर्निशं चरति वैकल्याद् भ्रमति इन्द्रामिदमेकं मे हृदयम्, विरहामो दह्यते ज्वलति । विलोचनयोः धारि धारिणि जले । ‘धार’ शब्दस्य सप्तमी । वहति, थलात् प्रवाह्य विषयमन्यत्र नीयते । श्वासपवने च उड्डीयते । अहो अत्य हृदयस्योपरि कियत्यो विपत्तयः । अभिना उवाच्यते । धारिणा प्रवाह्यते । मारुतेन चोड्डीयते । इत्याशयः । सर्वाः सप्तम्यः । ‘तसं सद्भिरहानलैः क्लिप्तं प्रीतिरसेन । स्विन्नं वहसि हृदेव किं धीरं नयनपथेन ॥’ इति परमानन्दः ‘हृदयो उसास समीर’ इति तु प्रथममेवोड्डीययामास । टीकायाम्-“हृदा खिन्नं गान्धप्रचक्रवणरूपं वारि किमिति वहसि” इति प्रसन्नमुत्थाप्य पुनः ‘कीदृशं धारि, विरहानलेन तप्तम्, प्रीतिरसेन जलेन क्लिप्तम् आर्द्रतर-मित्यादि विचित्रं वदति । जलमप्यनार्द्रं भवति किम् । यस्य आर्द्रतरता अत्र विधीयते ॥ ४२ ॥

१ यवा नवाः ॥ पाठान्तरम् ।

‘विरह गुप्ताहं देह, नेह कियो अतिदहहो ।

जैसे बरसे मेह, जरे जवायो जौ जर्म ॥ ४१ ॥’

‘पजसो आगवियोगद्धी, बह्यो विलोचन नीर ।

आर्द्रं जाम हियो रहे, रप्प्यो उसास समीर ॥ ४२ ॥’

चेदवलोकितुमभिलपसि देहदशामस्या हि ।

तर्हि निमृत्तनीरवमिमामवलोकय ननु याहि ॥ ४३ ॥

इति नायकं वक्ति—अस्या विरहिण्याः देहदशां स्वयं स्त्रनेत्राभ्यामवलोकितुं वाञ्छसि । अस्यादृष्टे तावान्विधासो नास्ति । तर्हि निमृत्तं गुह्यम्, नीरवं निःशब्दं यथा स्वात्तया, (येन सा न विजानीयात्) याहि, तौ च अवलोकय । तदाशमनस्य हर्षेण तस्या दशा परिवर्तेत, परं गुह्यं यदि तौ ब्रूयसि, तदा मया यादृशी तस्या दशा वर्णिता सा ते प्रत्यक्षं भविष्यतीत्याकाशः ॥ ४३ ॥

कति वारान् जगाद सा खपोतानभिदृश्य ।

अङ्गारा वर्षन्ति सखि ! तिष्ठ गृहानधिचिन्त्य ॥ ४४ ॥

विरहतापेन व्याकुला सा खपोतान् अभिदृश्य दृष्ट्वा—“हे सखि ! अथ अङ्गारा वर्षन्ति । एहि, गृहान् प्रविश्य, तिष्ठ” इति कतिवारान् न जगाद । अपि तु बहून् वारान् कथयामास । विरहवद्विअलितायाः चमत्कुर्वाणु खपो-सेष्वपि अङ्गारबुद्धिरेवामृदित्याशयः । नायकं प्रति नायिकाया दशां सखी वक्ति । कतिवारं न जगाद सा दृष्ट्वा खपोतानि । वर्षन्ति ममसोनिलमिति प्रविश प्रविश सख्यानि ॥ इति परमानन्दस्तु खपोतानकपोहनयोरपि स्त्रीवतामादिदेश । सखीं प्रति नायिकाया वक्तिरिति बिह्वमपि छोप-यामास ॥ ४४ ॥

→* प्रेमगर्विता *

क्षणमनक्ति छुपति क्षणं क्षणमावृणुते सेति ।

मुकुरे प्रियखण्डितमधरमीक्षन्त्या दिनमेति ॥ ४५ ॥

‘जो बाके तनकी दसा देख्यो चाहत आप ।

तौ बलि नेक बिलोकिये बलि अचकां जुपचाप ॥ ४३ ॥’

‘विरह जरी लखि जीपलतुं कशो न चहि कै बार ।

अरी आठ मजि मीतरौ, बरसत आज अंगार ॥ ४४ ॥’

‘छिनक उधारत छिन छुपति राखत छिनक छुपाय ।

खरदिन पियबंझित अघर दरपन देखत जाय ॥ ४५ ॥’

क्षणं, प्रियस्त्रण्डितम् अधरम् अनक्ति उद्धात्य प्रकाशयति । क्षणं तं
 क्षुपति स्पृशति । क्षणं सा समधरम् आवृणुते आच्छादयति । इति मुकुरे
 प्रियदृष्टमधरं वीक्षमाणायाः सर्वं दिनं व्यत्येति । सखीं प्रति सखी नायि-
 काया लीलां वक्ति । अनुदात्तेष्वलक्षणमात्मनेपदं क्षणमनित्यं स्वीकुर्वन्तु
 वेद्याकरणाः, येन ईक्षन्त्या इति स्यात् । यदि तु सर्वयैव वक्त्रीभावस्तर्हि 'अव-
 यक्षाः (जानन्त्या, पश्यन्त्या इति भावः) दिनमेति ।' इति योजयित-
 व्यम् । परमानन्दस्तु—'क्षण क्षण प्रियस्त्रण्डितं स्पृशति पिधत्ते करेण । दर्श-
 यति कदाचित्स्वाधरं सं पश्यति मुकुरेण ।' इति क्षणपदं प्रत्येकमसंबन्ध्यापि
 छन्दसोद्गमग्रस्थाने स्थाने चकार ॥ ४५ ॥

—४६ क्रियाविदग्धा—

न समलपजनमध्यगा पुरतः प्रियमधिगम्य ।

उरसि शिरसि सस्मितमसावधरत्करमवनम्य ॥ ४६ ॥

जनस्य बहिरङ्गलोकस्य मध्यगता, असौ नायिका पुरतः संमुखे प्रियं
 प्राप्य, संलापं न अकरोत् । सस्मितमवनम्य (प्रणम्य) उरसि शिरसि च
 करं धृतवती । कृष्णवर्णे केशपादो हस्तविन्यासाद्रात्रौ आवयो समागम,
 उरसि, कुचयोः शंभुना साम्यात्तत्स्पर्शेन तच्छपयपूर्वकं सत्यता सूचितेत्यादि
 बहवोऽर्थाः परिशेयाः ॥ ४६ ॥

—४७ अतिरसाविष्टा—

क्षणं चलेचिप्रेत्क्षणं चाहौ प्रियमासाद्य ।

हर्म्यतटात् पश्यति घटामबला तडिच्छटाञ्च ॥ ४७ ॥

'हरपि न चोली लक्षि ललन निरखि अमिल संगसाय ।'

आखिन हीमें हंसि घरयो सीस हिये पर हाय ॥ ४६ ॥'

'छिनक चलति ठिठकति छिनक मुजप्रीतम गल दारि ।

चढी अय देखति घटा बिम्बुछटा सी नारि ॥ ४७ ॥'

क्षणं चलेत् । क्षणं बाहौ प्रियं प्राप्य, अर्थात् बाहुना कन्धरायां प्रियतम-
मालिङ्ग्य तिष्ठेत् । अद्य एवंप्रकारेण, तद्विदग्धटेव च्छटा यस्या ईदृशी
भवता, हर्म्यतटात् मेघानां घटामवलोकयति । विद्युदपि क्षणं चलति क्षणं
मेघे तिष्ठतीति चाञ्चल्यात् वर्णदीप्तिभ्यां च तद्विदुल्या । मूलबद्धाणि तथैव
शब्दालंकारः ॥ ४७ ॥

→* नायिकाया रूपवर्णनम् *←

→* मुखं चन्द्रः *←

तद्गृहमभितस्तिथिमहो पश्चाद्भादवयाति ।

यदनविभाप्रतिभासतः प्रतितिथि पूर्णा भाति ॥ ४८ ॥

अहो जनः, तस्या नायिकाया गृहम् अभितः, गृहस्य समीपे । पश्चात्
(तिथिपत्रम्,) तद्वारा तिथिं जानाति । तस्या यदनविभायाः प्रतिभासतः
(प्रकाशात्), प्रत्येकतिथौ पूर्णिमैव भाति । तस्याः गृहस्य समीपे प्रकाश-
द्वारा तिथिज्ञानसाधकाशो नास्ति । यतः प्रकाशद्वारा तु सर्वैव तिथिः
पूर्णमा प्रतीयत इत्याशयः । 'तव गृहमभि नापुस्तकस्तिथिं कोपि जानाति ।'
इत्यादि अपूर्णमेवाह परमानन्दः । पुस्तकपदस्य पश्चाद्भात्येवोपकृता कथम् ?
यन्मे दृढाकर्षणं प्रत्यक्षं स्नेहतीत्येव परमार्थः ॥ ४८ ॥

तिष्ठ, शशिनमीक्षेऽलमहमुपरि न चाले याहि ।

असमयमर्घ्यमवीक्ष्य विधुमखिला द्युरिमा हि ॥ ४९ ॥

हे चाले ! त्वं तिष्ठ, उपरि (अटालिकायाः उपरि) न गच्छ । अहमेव

'पत्राही तिथि पाश्ये वा परके चहुंपास ।

नित प्रति पूर्णो ही रहत आनन ओप उजाग ॥ ४८ ॥

'तुं रहि, होही सखि लखौ, चदि न अटा, यदि चाल ।

सखि तु बिन ही सखि लखै देहै अरप अछल ॥ ४९ ॥'

५० नि० ९

शशिनं पश्यामि । इमाः (चतुर्थोक्ते चन्द्रायार्घ्यं दिक्षन्त्यः) अखिलाः,
समयं विनैव विधुम् अद्वैतं अर्घ्यं दधुः । यदि चन्द्रोदयो जातो न वेति ते
ज्ञातुमिच्छा, तर्हि अहमेव सत्पश्यामि । तव मुखं दृष्ट्वा सर्वासां चन्द्रभ्रमो
भवेदित्याशयः ॥ ४९ ॥

राजति नीलपटान्तरितमेतन्मुखमवधेहि ।

कलितकलानिधिरुलसति कालिन्दी सलिले हि ॥ ५० ॥

अवधेहि अवहितो भव । सावधानं पश्येत्पर्यः । सूक्ष्मेण नीलपटेन भन्त-
रितम्—अर्धात् दृश्यमानमपि नीलवसनेन (सूक्ष्मेण) किञ्चित्सव्यवधानम्
इदं नायिकायाः मुखम्, राजति । तत्र गन्यामुख्येक्षामाह—कालिन्दी-
(यमुना) सलिले पूर्णः कलानिधिः शोभते । श्यामे यमुनाजले यथा चन्द्रः
शोभते, तथा सूक्ष्मेण नीलपटेनान्तरितमिदं मुखं शोभत इत्याशयः । 'मुखं
नीलवसनावृतं छसति प्रिये तवैव । खलु कलिकन्दकन्याजले धन्या चन्द्रक-
लैव ॥' इति परमानन्दः । नीलवसनेनावृतमित्यवाचकं विहारिवाभिष्टा-
र्थस्य । मुखेन साकं चन्द्रकलाया उपमा, परमानन्दादेव श्रुता । वृत्ताका-
रस्य, पूर्णचन्द्रेण साकं तुलना स्यात् कलया । तवैव कलैवेत्येवकारस्याप्यना-
वश्यकता । आरम्भे एव 'खलु' पदमपि शोभां सिद्धीकरोति ॥ ५० ॥

❀(नेत्रे)❀

सूक्ष्मपटे चञ्चलनयनयुगं कान्तिमुपयाति ।

मन्ये सुरसरिताजले मीनमिथुनमामाति ॥ ५१ ॥

कान्तिमुपयाति प्रकाशते । सुरसरितायाः गङ्गायाः । भागुरेराप् । मीन-
योर्मिथुनं युग्मम् । उच्छलनेनाभाति 'उच्छलदमलसरिजले मीनद्वयमिव
याति' इत्यादि परमानन्दः । सुरसरित्पदं छोपितम् । उच्छलन्मीनद्वयं

‘लिप्थो छपीलो मुंह लसै, नीले आँचरचीर ।

मनौ कलानिधि झलमलै कालिन्दीके नीर ॥ ५० ॥

‘चम चमात चंचल नयन, बिच घुंघट पट शीन ।

मानौ सुरसरिताविमलजल उछलत जुगमीन ॥ ५१ ॥

‘नयनकमलमिति यन्मुखा नयनोपलमिदमेव । अनयोरपि योगे विरहदहनं भवति यदेव ॥’ इति परमानन्दः । विधेयं किम्—अस्य स्पष्टोऽत्र अविमर्शः । लिङ्गज्ञानेपि परमानन्दः, परमानन्द एव । अत्रोपलदहनयोरुपरि क्लीबता-कृपा प्रदर्शिता एवकारोपि बलात्कारं सूचयति ॥ ५३ ॥

विपमशीलदृग्भ्यामहो कां गतिमयमारोपि ।

क्वचिद्वेषुमाले क्वचित्पटः क्वचिन्मुकुटोपि ॥ ५४ ॥

नेघयोः कृते सखी, नायिकामुपालभते—विपमशीलाभ्याम् (युद्धद्वारा अपरलोकं विकलीकुञ्ज्याम्) ते दृग्भ्यां अयं श्रीकृष्णः कां दशाम् आरोपि (प्रापितः) । यत् वेषु—माला—पट—मुकुटादयः क्वचिदपि विप्रज्ञाः सन्तीति स न जानाति । अतिविकलः स आत्मने न प्रभवतीति भावः । ‘लटैते’ पदस्य युद्धशीले इत्यर्थे स्वीकृत्यायमर्थः । ‘लाट’युक्ते (लालिते) इत्यर्थोपि कैश्चित्स्वीकृतः । परमानन्दस्तु ‘भुवि शेते संसितवसनमुकुटलपुटकल्यैव’ स्रस्त्रस्य स्थाने संसितप्रयोगो निरर्थकः । विहारी कथयति—‘कहुं मुरली कहुं पीतपट’ अर्थात् ते स्वस्थानात्पतिताः सन्ति अयं तु ध्यायति ‘शिवि-लीभूता वसनादीनां कला, तया’ । माला परमानन्दमहाशयेन लुब्धापिता ! अयं च केयं कला ? ॥ ५४ ॥

मुखनिर्गतवचनान्यमून्यनृतायन्त इतीव ।

संलापाय विलोचने रचयति विधिरकृतीव ॥ ५५ ॥

‘कहा लटैते हय क्रिये परे लाल बेहाल ।

कहुं मुरली कहुं पीतपट, कहूँ मुकुट बनमाल ॥ ५४ ॥’

‘लूठे जानि न संपहे मनु गुंढ निक्से यैन ।

गार्हीतै मानहु क्रिये बातनरो विधि नैन ॥ ५५ ॥’

इति किं रुचिरः प्रतीयते ? अनेन पीतपटुपाठसंग्रहेण ‘रत्नाकर’ महाशयः केषांचन दृष्टौ पटुः स्यादस्माकं तु समक्षं बटुरेव । यो विहारी ‘कलितललितअ-लिपुंज । ममुनादीरतमालतमिलितमालतीकुंज ।’ इत्यादीन्मनोहरान्संस्कृतशब्दा-न्प्रयुनक्ति, स पीतपटं ‘पीतपटुं’ लिखेदिति ‘रत्नाकरमहाराजस्यैव युधिः । एवं-विधाभिः कुचेष्टाभिरहं तु एनं ‘शंभूदाकर’ जाने ॥

संकेतस्थले भागमनादिविषये, प्रेमिणां वचनानि प्रायो मिथ्या भवन्ति । अत एव वचनानि लोकेषु अविश्वसनीयानि संजातानि । विधात्रा वचनानि मनोभावसूचनाय, विश्वासाय च रचितान्यासन् । एवं स्थितौ अकृतार्थ इव विधिलोचने विरचयामास । तथा च चतुराणां लोचनान्येव वचनानां कार्यं साधयन्ति । एवं च नायिकादेः परमदाक्षिण्यं व्यज्यते । एष एव भावोऽस्मिन् पद्ये । अमूनि वचनानि अनृतानि भवन्ति एतदर्थमेव अकृतार्थ इव विधिः संलापाय लोचने रचयामास । परमानन्दोक्तिसूत्रवत्या भूमिकायां द्रष्टव्या ॥ ५५ ॥

मृगनयने ! मृगयाविधिं मदनो मञ्जुमुवाच ।

वनचरनयनमृगाविमौ नागरनरमृगया च ॥ ५६ ॥

वनविहारं कुर्वती नायिकां प्रति सरयाः परिहासोक्तिः—हे मृगनयने ! मदनो (मृगयाशिक्षकः) तुभ्यं मृगयाप्रकारं विलक्षणं श्रोवाच (लक्षणया उपदिदेश) —यत् इमौ वनचरौ नयनमृगौ स्तः, अनयोः कर्तव्या च नागरनराणां मृगया । अन्यत्र मृगयायां नागरनिवासिनो जना वनचराणां मृगाणां मृगयां कुर्यन्ति । अत्र तु वनचरौ इमौ (नयन) मृगावेव नागराणां नराणां मृगयां कुरतः यं नरं त्वं नेत्राभ्यां पश्यसि स एव कामविद्वान् भवतीत्याशयः । मूले तु 'काननचारी नैन मृग' इत्यस्य 'कर्णपर्यन्तत्रिथान्ते नयने' इत्यप्यर्थः श्लेषेण भवति, न सोऽत्र साध्यः । 'अनृत इति मृगलोचने मृगयाविधिसिद्धैव । यलोचनमृगाकृतचतुरनरहिंसनमधुनैव ॥' इति परमानन्दः । वनचर-नागरनिवासिपदयोः परस्परवैषम्यसूचको भावोऽप्राप्तं गतः । हिंसनपदमपि माधुर्यहिंसनमुदोषयति । अधुनैव हिंसनम् ? पश्चाद्यदि हिंसनं भवेत्तर्हि वैदिकी हिंसा हिंसा न भवति' इतिवत् सद्यमपि भवेत् ! अधुनैव ! कलिवर्जप्रकरणे पाठस्तु नास्ति !!! ॥ ५६ ॥

'तेलन रिपये अलि मल्लै चतुर अहेरी मार ।

काननचारी नैन मृग नागर नरन सिद्धार ॥ ५६ ॥'

→॥ सूः ॥←

कुञ्चितनासिकमुद्गमितनयनं शपथमियाय ।

कण्टक इव हृदि पीडयति कुटिला भूः सुचिराय ॥५७॥

कुञ्चिता नासिका यस्मिन् कर्मणि तथा, उद्गमिते (नर्तिते) नयने यस्मिन्
स्थया सा । अनभिमतं त्रिपथे शपथं इयाय (चकार) । शपथसमये कुटिली-
कृता भ्रुकुटिः, कण्टक इव हृदि विद्धा चिराय मां पीडयति । न तां भ्रुकुटिं
विस्मर्तुं प्रभवामीत्याशयः । 'कुञ्चितकुञ्चितनासिकं नर्तितदृशं तथापि । कण्टक-
मिव तद्भूतदं विध्यति मामद्यापि ॥' परमानन्दः । प्रकृतविषयस्य मूलोच्छेद
एव । क्रिया लुप्ता, क्रियाविशेषणे खेळतः । 'तथापि' कण्टकस्य क्लीबत्वं विशेष-
पतो विध्यति ॥ ५७ ॥

→॥ केशाः ॥←

सहजमसृणुचिमेचकं कचकुलमेक्ष्य सुगन्धि ।

गणयति मार्गममार्गमपि मनो न रत्यनुबन्धि ॥ ५८ ॥

स्वभावतश्चिह्नम्, स्वच्छम्, इयामकान्ति, सुरमितम् कचकुलम्, भा-
इक्ष्य, रत्यनुबन्धि प्रीतिपरबन्धं मनः, मार्गममार्गमपि न गणयति, बलवद्गरी
भवतीत्याशयः । 'सुरभिसचिह्नमिदमसृणुचितरत्नरुचिरकेशेषु । कापयेषु
गत्वा मनो मुह्यति मुहुरपि तेषु ॥' परमानन्दः । 'कापयतुष्येषु केशे-
ष्विति व्याख्या । 'गनत न मन पय अपय, लखि विधुरे मुयरे बार'
इति विहारी केशान्दष्टा मनः कापयं न गणयतीत्याह । परमानन्दः केशा-
नेव कापयांश्चकार । 'किं च चिह्नं मसृणुं स्निग्धम्' इत्येव कोये श्रुतम् ।

‘नासा, मोरि, नचाय दग करी कका की सौह ।

धांटेसी कसकत हिये, गदी कटीली मौह ॥ ५७ ॥’

‘सहजसचिह्नस्यामरचि मुचि सुगन्धमुकुमार ।

गनत न मन पय अपय लखि विधुरे मुयरे बार ॥ ५८ ॥

‘सचिक्वणं’ तु नाद्यापि श्रुतम् । न कोपि ससुन्दरमित्याह । वज्रभाषामात्र-
पंडितास्तु ‘चिक्वणं’ सचिक्वणं वदन्ति । आमूढचूडं सप्तशत्यनुवादं द्रष्टुं
मया तु शतं यत्परमानन्दमहाशयस्य संस्कृतभाषायां परिमित एवाधिकार
आसीत् । अस्तु क्षम्यतां विचक्षणैः ‘तरल’ विशेषणं कुत आगतम् ? अपि
तरलताप्यावश्यकी ? ॥ ५८ ॥

→* भालविन्दुः *←

अङ्को दशगुणितो भवति विन्दौ निकटे याति ।

तदलिकमिह विन्दौ घृते बहुगुणितं प्रतिभाति ॥ ५९ ॥

विन्दौ निकटे याति (विन्दौ घृते सति) एक-दशादिरङ्को दशगुणितो
भवति । परं तस्या नायिकायाः अलिकं विन्दौ (भालतिकके) घृते सति
बहुगुणितं भवति न दशगुणमेव । वस्तुतस्तु बहुः गुणः (सौन्दर्यगुणः)
यस्य सादृशं शोभते । गुणपदे श्लेषः । मूले—“कहत सबै बैदी दीयें आँक
दसगुनो होत । तियलिलर बैदी दीयें अगनित बहत उदोत ॥” यथा
विन्दुः दशगुणो भवतीत्युच्यते, तथा ‘लिलर’ पक्षेपि श्लेषेण समार्थता कर्त-
व्याऽसीत् । ‘आँक दस गुनो होत—अगनित बहत उदोत’ अत्र ‘आँक’ ‘उ-
दोत’ योर्न साम्यं संघटितम् । संस्कृते तु श्लेषेण तत्सम्पन्नम् । ‘लोकेऽहो
एतविन्दुः किल दशगुणतामुपयाति ।’ इति परमानन्दस्तु छन्दस्त्वेवाधो-
मुक्तः पपात, किमग्रे ॥ ५९ ॥

→* चिवुकम् *←

खिन्ना कुचगिरिरोहणान्मुखमनुदृष्टिरियाय ।

पुनरग्रे चलिता न सा, चिवुकगता तु चिराय ॥ ६० ॥

‘कहत सबै बैदी दीयें आँक दसगुनो होत ।

तिय ललट बैदी दीयें अगनित बहत उदोत ॥ ५९ ॥’

‘कुच गिरि चढ़ि, अछि यमिठ है, चली बीठि मुख चाँद ।

चिरि न टरी, परिये रही, गिरि चिवुकरी गाढ ॥ ६० ॥’

उच्चयोः कुचपर्वतयोरारोहणात् खिन्ना (कामाद्विकलिता ध्वान्ता च)
(मे) दृष्टिः, सुखशोभालोभात् सुखम् अनु हयाय जगाम । परमग्रे न
चलिता, आरंभ एव चिबुकस्य रन्ध्र एव चिराय पतिता । ध्वान्तोपि न
चलति, एवं मे दृष्टिश्चिबुकसौन्दर्यमुग्धा तत्रैव कीलिताभूदित्याशयः ॥ ६० ॥

❀ कुचौ ❀

कुचयुगमधिकश्रुति सिते वसने संत्रियते न ।

सुकविगिरामर्थोपमं प्रकटमीयतेऽनेन ॥ ६१ ॥

अधिकश्रुति कञ्जुवया मध्ये, सिते वसने श्वेतायां शाठ्याम्, तस्याः कुच-
युगं न तिरोपीयते । सुकविवाणीनां यथा अर्थस्तथा, अनेन (कञ्जुवेन)
(तत्) प्रकटम्, दृश्यते प्रतीयते । उपरि श्वेता सूक्ष्मशाटी परिहिता, अन्तः
कञ्जुलिका धारिता तथापि कुचौ दृश्येते एव । यथा सुकवीनां वर्णाः, आपा-
ततो गुप्तार्था अपि किञ्चिदवधाने एव स्पष्टार्था भवन्ति तथेत्याशयः । अ-
नेन प्रकाशयोरपि किञ्चिद् गुप्तयोरेव कुचयोः शोभेति ध्वनितम् । यथा क-
श्चित्—“कवि अच्छर तियके सु कुच अथ उधरे सुप्तदेत ॥” (अर्थो गिराम-
पिहितः पिहितश्च कश्चित्सौभाग्यमेति मरहट्टवधूकुचाभः) ‘अग्रापि—‘सक-
धिकृतवर्णार्थमिव चपलमुल्लसत्येव ।’ इति अर्थस्य स्त्रीवर्ता चकार परमा-
मन्दः ॥ ६१ ॥

❀ कटिः ❀

लसति वपुषि नवयौवनं हसति वलग्नमनेन ।

वशयति नयनमिदं यदा नमति मन्दगमनेन ॥ ६२ ॥

‘दुरत न कुच, विच कंचुकी जुपरी, सारी सेत ।

कवि ओकनके अर्थ लौ प्रगट दिखाई देत ॥ ६१ ॥’

‘लहलहाति तन तरुनई लपि लग लौ लफि जाय ।

लगै लांक लोचनमरी लोचन छेत लगाय ॥ ६२ ॥’

अनेन (नवयौवनेन) अवलम्बम् कटिः (भागुरेकरारलोपः), हसति । इदम् अवलम्बम् मन्देनापि चलनेन यदा नमति, कुशतावशात्कम्पते इत्यर्थः । तदा वेगयष्टेरिव शोभा प्राप्य, पश्यतो जनस्य नेत्रं वशयति । (हरिमकाशटीकामतेन) । रत्नाकराद्यास्तु अन्यविधमर्थं क्लृष्टप्रायमाविभांयन्ति । मूले 'ल'स्य वृथानुप्रासः । इह चतुर्व्वेपि चरणेषु 'लसति हसन्ति' इत्यादि अनुप्रास इति शब्दालङ्कारस्य न न्यूनतेति बोध्यम् ॥ ६२ ॥

—* रूपवर्णनम् *—

यत्नशते विहितेऽप्यहो, साहसशते कृतेऽति ।

वपुषि रूपरत्नाकरे दृढं नहि पारमुपैति ॥ ६३ ॥

नायिकारूपमुग्धस्य नायकस्योक्तिः, (नायिकोक्तिरपि संभवति) । तस्या रूपमालोक्य, कदाचिन्मनः नाम्याद्यावत्तं पृथु भ्रान्त्वा विषयं भवति, कदापि जात्यकम्पादिसारिवकविवशं नाग्रे प्रसरति । पृथुं दर्शनप्रतिबन्धे सत्यपि यत्नशते कृते, साहसशते अत्यर्थं निर्मितेपि । रूपसागरे तस्याः शरीरे मे दृढं (दृष्टिः) पारं न उपैति रूपं विलोकयन्ती दृष्टिर्न कृष्यतीति भावः । यत्नपदमनन्तार्थकम् । (हरिमकाशः) । रत्नाकरस्तु—पूर्वानुरागिण्या नायिकाया उक्तिः स्वीकृत्य—लोकपयादादात्मरक्षणाय यत्ने कृतेपि, विरोधिषोक्तानां दृष्टेर्मये सत्यपि, साहसे कृते लाघव्यमये (समुद्रः, शरीर-शोभयमपि लाघव्यमयम्) वपुः-सागरे दृष्टिः पारं न यातीत्यर्थमाह ॥ ६३ ॥

दृष्टमुपैति कनकं न वपुष्या कनकसमकान्ति ।

भूषणानि वरकर्मणस्पर्शतया प्रतिमान्ति ॥ ६४ ॥

'लीने हं राहग राहग, बीने वजन हजार ।

मोदन मोदन-मिन्नु तन पैरि न पवत पार ॥ ६३ ॥

'दृष्टि न परत समानदुति कनक, कनकमे गात ।

भूषन वरकरहण दगन परत निहने जाय ॥ ६४ ॥

कनकसमा सुवर्णसदृशी कान्तिर्यस्य ईदृशं तस्याः वपुः, आ-भाप्य ।
 कनकं सुवर्णं दृशं नोपैति । न दृश्यते इत्यर्थः । करयोः कर्कशः स्पर्शो येषां
 तत्तया भूषणानि प्रतिभान्ति प्रतीयन्ते । कनकसदृशे तस्याः शरीरे सुवर्ण-
 भूषणानि वर्णतो न प्रतीयन्ते । किन्तु स्पर्शे कृते, यदा करयोः कर्कशता
 प्रतीयते तदा भूषणानि प्रत्यभिज्ञायन्त इत्याशयः । “किमङ्गानि किं कनक-
 यभूषणानि विलसन्ति । इति तदङ्गसङ्गं विना सहचरिजना न यन्ति ।” इति
 परमानन्दः । ‘हे सहचरिजनाः तस्याः अङ्गसङ्गं विना केपि जनाः एतच्च
 जानन्ति यद् भूषणानि उत अङ्गानि’ इत्यादि, तद्दीक्षा । अत्र बहुवचनमनौ-
 विलम्बमाकर्षति । किं सर्वेषामेव अङ्गसङ्गस्याधिकारः ? हन्त धिक् ! भूषणानि
 कर्कशानीति प्रत्यभिज्ञायन्ते इत्यर्थलभः कथम् ? आलिङ्गने कृते भूषणानि
 धारितानीत्येव बोधः, तानि कर्कशानीति तु शब्दतो न प्रतीयन्ते ॥ ६४ ॥

किं कुसुमं का कौमुदी, कियती मुकुरविभाऽपि ।

यस्या उज्ज्वलतावशाद् दग्भ्यामुज्ज्वलताऽऽपि ॥ ६५ ॥

यस्या नायिकायाः उज्ज्वलतावशात् (गौरतावैभवात्) दराङ्कानां नेत्रा-
 भ्यामपि उज्ज्वलता (विलक्षणज्योतिःसंपन्नता) भापि प्रापि । आप् प्रातोः
 कर्मणि लुङ् । तस्याः समीपे कुसुमादीनि कानि । तस्या उज्ज्वलतां विलोक्य
 कुसुम-कौमुदी-मुकुरादयो मलिना इव प्रतीयन्त इत्याशयः । अस्यानुवा-
 देपि परमानन्दः पपात । ‘यद्विलोक्य विमलानि खलु’ । यत् किम् ? यत्प-
 देन ‘याम्’ इत्यर्थस्तु न संभवेत् । उज्ज्वलतार्थे विमलमपि नायंसमर्पकम् ।
 विमलपदं भलराहित्यमेवाह, न गौरतामपि । ‘जाकी उजराई छर्तें भारि
 ऊजरी होति ।’ इति ‘उजराई ऊजरी’ति विहारिनिहितः अन्दाङ्कारोपि
 नात्र निरह्यते ॥ ६५ ॥

‘कदा कुसुमं कदा कौमुदी, कितिक धारसी ज्योति ।

जाकी उजराई लखे आसि ऊजरी होति ॥ ६५ ॥’

ॐ महानसे विलसन्त्या रूपशोभा ॐ

रुचिरा मुखरुचिरालसति विशदा शाटी भाति ।

महाकान्तिरामावहा महानसे प्रतिभाति ॥ ६६ ॥

विशदा, तत्कालघौततया स्वच्छा शाटी शोभते, तदन्तः रुचिरा, अति-
दीप्तिशालिनी मुखरुचिः सुसुशोभा, आलसति । अत एव—आभावहा पर्य-
न्ततः प्रकाशं प्रसारयन्ती, काचिदनिर्वचनीया अतिशोभा, महानसे पाकशा-
लायां प्रतिभाति । नाभिकाया सुसुदीप्त्या सर्वमपि महानसं घोसत इत्याशयः ।
'टटकी' 'चटकी' ति मूले शब्दालङ्कारस्येह 'रुचिरा रुचिरा' इति । 'बगर
जगर मगर' स्थानेषु—'महा-वहा-महा-' इत्यनुप्रास इति प्रेक्ष्यतां सङ्क्षेपैः ।
परमानन्दस्तु 'सुपविदलीकरणस्य' स्वप्नमत्र ददर्शति पूर्वमुक्तम् ॥ ६६ ॥

ॐ नवोढाया मधुपानम् ॐ

समधिकलज्जा नववधूर्मधु निषेव्य मदमेति ।

तथा तथा प्रियतामयति यथा यथोन्मदमेति ॥ ६७ ॥

अतिलज्जावती अपि नववधूर्मधु पीत्वा मत्ततां याति । यथा यथा च
उन्मदं गच्छति । अर्थात् उन्मत्ततया यथा यथा अविनयमाचरति, तथा
तथा प्रियतमस्य अधिकाधिकं प्रियतां याति । परमानन्दस्तु—'मधुपसखीज-
नसंगतः सा मधु पयौ यथैव । सलज्जापि लज्जां विना बिहसति तथा तथै-
व ॥' इति सर्वतः प्रथमं 'लज्जां विना' इति अवगणेऽनुचितमेव आति । तथा
तथैवेत्यनेन सह यथैवेत्यस्य न शोकः । तथा तथैवत्यत्र तु क्रमः प्रतीयते,
यथैवत्यत्र न । विहारी ॥ "ल्यौ ल्यौ अति भीटी लगति ज्यौ ज्यौ दीज्यौ
देह ।" इति वदन् मधुनिषेवणकृतया—एततया प्रियोऽस्यार्थं प्रीयत इति म-

'टटकी घोई धोवती, चटकीली सुसुजोति ।

लसति रघोई के बगर जगर मगर इति होति ॥ ६६ ॥

'निपट लजीली नवल तिय बहकि बाहनी सेह ।

ल्यौ ल्यौ अति भीटी लगति ज्यौ ज्यौ दीज्यौ देह ॥ ६७ ॥

धुरमाह । परमानन्दस्तु-लज्जां परित्यज्य हसतीत्येवाह । लज्जापरित्यागोत्तरं हसनेन माधुर्यमुत्तानौचित्यम् ? मधुपसखीजनेत्यप्यमधुरम् । अस्तु सह-
दयाः स्वतः परिचेप्यन्ति माधुर्यं काटयं वा । मद, उन्मद इत्यन्तानुप्रासः
(तुकान्त) । 'मेति मेति' इति यामकं 'तुकान्त'मेव ॥ ६७ ॥

→॥ अचलोकनम् ॥←

कलयति वेणीं सुनयना कलितमञ्जना, पश्य ।

अङ्गुलिकुन्तलमध्यतः पश्यति हरिमुद्दिश्य ॥ ६८ ॥

कृतज्ञाना एषा सुनयना, परस्परं संलग्नान् केशान्विमोच्य वेणीं रच-
यति । अङ्गुलीनां कुन्तलानां च मध्यतः हरिमुद्दिश्य पश्यति इति त्वं पश्य ।
सखीं प्रति सटया उक्तिः ॥ ६८ ॥

निशितविशालविलोचनाः कति न हि ललनाः सन्ति ।

अन्यास्तास्तव दृष्टयो याः सुधियो वक्ष्यन्ति ॥ ६९ ॥

निशिते तीक्ष्णे विशाले च लोचने यासां ताः, कति स्त्रियो न सन्ति ।
यया तव तीक्ष्णे विशाले च लोचने पूर्वं यदूनां रमणीनां नेत्रे स्तः । किन्तु
तव ता दृष्टयः किञ्चिदनिर्बचनीया एव यामिदंष्ट्रिभिः प्रवीणा अपि वरी
भवन्तीत्याशयः । त्वयाऽनुपमेन विलोकनेन स प्रवीणोपि नायको वशीकृत
इति सखी नायिकां स्तौति ॥ ६९ ॥

गुरुजनपरिजनपरिवृता स्थिता मुखं परिवर्त्य ।

तदपि ससिता पतति दृक् सहजसलज्जाऽऽहत्य ॥ ७० ॥

'कंजनयनि मंजन कियै बैठी व्यौरति वार ।

कच अंगुरिन बिच दीठिदै निरखत नन्दबुमार ॥ ६८ ॥'

'अनियारे वीरघ दगनि किती न तदनि समान ।

वह चितवन औरै कछु, जिहि बस होत मुजान ॥ ६९ ॥'

'गदी कुटुम धी मीरमें रही बैठि दै पीठि ।

तऊ पलक पर जात इत सटज हँसौही पीठि ॥ ७० ॥'

सा गुरुजनपरेजनादिकुटुम्बमध्ये मां प्रति मुखं परावर्त्य स्थिता । तदपि सस्मिता, स्वभावतः सलज्जा, तस्याः दृष्टिः, आदृत्य (मां प्रति आदरं प्रयुज्य) इतो मां प्रति, पतति । यद्यपि कुटुम्बमध्ये स्थिता, पृष्ठं दत्त्वा चावस्थिता, तदपि भ्रम प्रेमानुबन्धात्तस्या दृष्टिः क्षणं मदुपरि पतत्येवेति नायकः स्वमनसि नायिकाप्रेमाणं विचारयति । 'सदसि कुटुम्बजनस्य सा तिष्ठति पृष्ठकृतैव । कापि क्षणमपि सस्मितं पश्यति मामुदितैव ॥' इति परमानन्दः । 'पृष्ठं दत्त्वा' इत्यर्थे पृष्ठकृता इत्यनेन कोऽर्थः ? 'कापि' पश्यति तर्हि नायकस्य को छामः ? 'कापि समये' इति तु 'कापि' मात्रेण कापि न प्रतीतं भवति । 'सदसी' लप्यनावश्यकम् । यदि सभा वर्तते नायकस्यापि सत्राधिकारोऽस्येव, पुनः 'सभामध्ये स्थिता तदपि पश्यती'त्यत्र को वा विशेषः ? ॥ ७० ॥

सङ्गो दृशि भङ्गो जने रतिरनुपद्भमुपैति ।

ग्रन्थिर्दुर्जनहृदि पतति चित्रमिदं समुदेति ॥ ७१ ॥

दृशि दृष्ट्यां सङ्गः । अर्थात् नायिकानायकयोर्नेत्रे परस्परं प्रयिते भवतः (भोलक्षते हँ) । नेत्रे प्रयिते भवतः, परं जने कुटुम्बजने, भङ्गो विच्छेदः उपैति । कुटुम्बजनैः साकं प्रीतिसम्बन्धो विच्छिन्नो भवतीत्यर्थः । कुटुम्बे विच्छेदः पतति परं रतिः अभयोः प्रेमिणोश्चित्तप्रीतिः अनुपद्भं योगं प्राप्नोति । परस्परं तयोः प्रीतिर्यद्वा भवतीत्याशयः । प्रीतियोगं प्राप्नोति, परं ग्रन्थिर्दुर्जनहृदये पतति । इदमत्याश्चर्यमुदेति । यद्वस्तु परस्परमतिगार्हं प्रयितं भवति तदेव किञ्चिदाकर्षणे भङ्गं प्राप्नोति । यस्य च भङ्गो भवति तत्रैव पुनर्योगजनस्यापश्यकता । यत्र च घुटितस्य पुनर्योगः सम्पाद्यते, तत्रैव ग्रन्थिः पतति इति सोऽयं जगद्व्यवहारः । प्रीत्यां तु विचित्रा लीला, नेत्रयो-योगः, कुटुम्बे भङ्गः, पुनरनुपद्भस्तु चित्तप्रीत्याम् । ग्रन्थिर्दुर्जनहृदये इति स्पष्टमसङ्गतिः । परमानन्दस्तु—“मिलति हृत्तोरिह हृद्युगं सहचरिबुलं ज-

‘रग रससत द्रव्यं पुद्गलं श्रुतं चतुर चित प्रीति ।

पतत गाढ दुरजन ह्रिये दई नई यद रीति ॥ ७१ ॥’

हाति । ग्रन्थिदुर्जनमानसे प्रीतिरद्भुता भाति ॥' इत्याह । दशोः दृग्युगं मिलति ? कोऽयं ? 'नेत्राभ्यां नेत्रे मिलतः' इत्यर्थेदमिमेतच्छर्हि 'दृग्भ्याम्' इति तृतीयो विना सोऽयं दुःसाधः । हे सहचरि ! कुलं मां जहाति ? युक्तमेव । अन्यत्र नेत्रपरिचालने कृते कुटुम्बजना बहिष्कुर्वन्त्येव । काऽस-
ङ्गतिः ? ग्रन्थिदुर्जनहृदये पतिता ! कीदृशी ग्रन्थिः ? कुटुम्बत्यागोत्तरं याव-
त्कालं पुनर्योगो न भवेत्तावत्कालं ग्रन्थिः कथमुद्भवेत् ? अस्तु—विहारिणा
कृत्रिमरूपेण असङ्गतिः (अलङ्कारः) परिहृताऽभूत् । परमानन्दमहामागेन
तु स्पष्टेयमसङ्गतिः पुरतः स्थापिता ॥ ७१ ॥

लोचनयोरनयोरभूत्किमिति मतौ नायाति ।

नीरभरितयोरपि चिरात्तृष्णा किमपि न याति ॥ ७२ ॥

अनयोर्नेत्रयोः का विपदुपस्थिता इति बुद्धौ नायाति । सर्वदा (नायक-
विरहे) अश्रुजलपूर्णयोरप्यनयोः किञ्चिदपि तृषा न निवर्तते । यस्य सविधे
जलं भवति न स तृपितो भवति । परं सर्वदा जलपूर्णयोरप्यनयोः तृष्णा न
यातीत्याशयः । परमानन्दस्तु—'निखेहं नयनद्वयं नेदं सखि विपदेव ।' इत्याह ।
खेदेन (क्लिप्ततया,) शून्ये तृष्णा भवत्येवेति विहारिकाञ्छितमर्थमुन्मूल-
यामासौव । अत्र 'विहारि रसाकर'कारो जगन्नायदासोऽपि नेह न, 'नैननिको
कछु' इति पाठं स्वीकृत्य विचित्रमाह—'यह प्रेमरूपी तेल नहीं है, मेरे
लिये बलाय है इत्यादि.' । अत्र केहपदस्य तैलार्थेऽपि को लाभः ? किमु
तैलेन तृषा निवर्तते । प्रत्युत तैलवस्तुनामुपयोगे तृषा विशेषतो घातते ।
न घायं तैलरूपोऽर्थो 'हरिप्रकाश'दि प्राचीनटीकासु दृष्टः । आयुर्वेदीयपञ्च-
कर्मसु खेदनरूपे कर्मणि, तैलं पानाय दीयते, तेन खेदेन व्यतिष्ठमाद्
व्याधिरभूदिति तु 'नेह न नैननिको कछु' पदेन स्पष्टं न प्रतीयते इदं हि
आकर्षणमात्रम् । पुनर्यथा रोचते ॥ ७२ ॥

१ किं वा 'तृषा कथमपि ययोर्न याति'

'अलि इत लोचनको कट्ट लपजी बही बलाय ।

नीर भरे नित प्रति रहैं तऊ न प्यास बुझाय ॥ ७२ ॥

अस्या नायिकायाः; विरहेण तनुः कृशा, तनुः (शरीरम्), इदमवधि
(अयमवधिर्यस्य) एतत्पर्यन्तमपि, स्वामाधिकं रङ्गम् (शरीरस्य यः पूर्वं
स्वामाधिको वर्ण आसीत्) न ह्याय न प्राप । हे कमन ! हे प्रणयिन् !
अधुनैव अह्नाय (श्रुति) गमनं किं प्रस्तूयते, त्वमात्मानमस्याः कामयि-
तारं मन्यसे, एवमवस्थायाम्, पूर्वप्रवासकृशादेव नाद्याप्यस्याः शरीरं सुख-
मभवत् । अद्यापि पुनः प्रवासस्य प्रस्तावं करोषीति नायिकायाः सखी प्रव-
त्स्यन्तं नायकमाह । मूले 'ललन चलनको घात' अत्र योऽनुप्रासः सोऽप्यत्र
तिर्योडः । 'कन्नः कामयिताऽभीकः कमनः कामनोऽभिकः' इत्यमरः । रत्ना-
करस्तु सर्वतो नयीनम् 'विरह दूषरे गात' पदेन नायिकानायकयोरुभयो-
'गात्र'रूपमर्थमाह ॥ ७४ ॥

—ॐ अनुरागः ॐ—

रमण रम्यरूपस्य ते केयं रीतिरुदेति ।

क्षणमपि लग्ना यत्र दृक् क्षणमपि न क्षणमेति ॥ ७५ ॥

हे सुन्दर ! तव रमणीयस्य रूपस्य केयं रीतिरस्ति । यत्र रूपे क्षणका-
लमपि लग्ना पतिता दृष्टिः, क्षणकालार्थमपि क्षणं सुखं (निद्रादिजनितम्)
न प्राप्नोति । त्वयि विलोकिते सति, तव सम्बन्धनानुरागेण विवशीकृत-
इदया सा न क्षणमपि निद्रां भजते इति नायिकासखी नायकं वक्ति ॥ ७५ ॥

गोकुलकुलनार्यो न कति, कति न शिक्षिताः सन्ति ।

मुरलीस्वरलीना न कति, कुलरीतिं व्यपयन्ति ॥ ७६ ॥

गोकुले कति वा कुलनार्यो न सन्ति । अपि तु सर्वा एव । कति च ताः
कुलनार्यः कामिनं शिक्षिताः सन्ति । अपि तु सर्वा एव सर्वाभिः कुलमर्या-

'लाल तुझारे रूपरी कही रीति यह बीन ।

जासौ लागत पलक दग लागत पलक पलौन ॥ ७५ ॥'

'किती न गोकुल गुलबधू काहि न केहि सिख दीन ।

कोने तजी न कुलगली है मुरली-मुर-लीन ॥ ७६ ॥'

दापालनाथं शिक्षिताः । एवंस्थितावपि तस्य श्रीकृष्णस्य मुरलीस्वरे लीना वशीकृतचित्ताः, कति वा ताः कुलनार्यः कुलरीतिं न व्यपगच्छन्ति, अपि तु सर्वा पुनः कुलमर्यादां विहाय कृष्णाऽनुगा भवन्तीत्याशयः । परमानन्दस्तु —“का न गोकुले कुलवधूः का धर्मं न जहाति । का निषीय हरिमुरलिकाऽ-
मृतं न तं प्रतिपद्यति ॥” ‘किंसी न गोकुलकुलवधूः’ इति बहुवचने परस्मा-
दस्य तदपजहार । अतिशिक्षिता अपि सर्वथा मर्यादानुगा अपि, मुरलीस्वरली-
नतया कुलपद्धतिं परित्यजन्तीति शिक्षाविषयमेव तिरश्चकार, प्रायुत सत्स्थाने
‘का धर्मं न जहाति ।’ इति श्रवणे कटुकमिव स्थापयामास । ‘कौनै तजी न
कुलगली’ इति स्थाने धर्मपरित्यागरूपोऽर्थो रूक्षोऽनुचितश्च । भागवतादि-
भक्तिसंहिताप्रमाणैः साध्यतां नाम, परं परमौचित्यविचारे साहित्यसागे
तत्र संघटते । अन्यः किल कविसमयः, अन्यश्च भक्तानां हृदयोद्धार इत्यलम् ।

प्रेरि तेन सखितमितः, सखितमदादियं च ।

द्वयोरभूद् गोमेलने मिलितं हृदयनं च ॥ ७७ ॥

धारयितुं गोधनं नयन्तं नायकं प्रति, नायिका स्वं धेनुं चारणाय सर्वां
नायकप्रेतुषु मेलयितुं प्रातर्भयौ । नायकः परिहासमकरोदियमपि ‘तदुत्तरम्
दादेयं द्वयोरनुरागोऽभवदिति वृत्तं सखी सर्वां पक्ति—तेन नायकेन इति
(नायिको प्रति) सखितं गौः प्रेरि प्रहिता । [नायिकया स्वधनीया गौ
सर्वांषु गोषु योजिता, परं नायकेन परिहासार्थे सा गौः नायिकासमी-
परापत्यं प्रेरितेत्याशयः] इयं नायिकापि दासस्य उत्तरे दास्यमेव कुर्व-
(सखितम्), तां गाम् अदात् । अर्थात् नायकं प्रति प्रेरितवती ।
गोमेलने द्वयोर्नायिकानायकयोः पूर्वं जयनं पश्चाच्च हृदयं मिलितमभवत्
द्वयोरनुरागोऽभवदित्याशयः ॥ ७७ ॥

‘उन हरपी हंसिके हौ इन सीपी मुसकाइ ।

नैन मिलै मन मिल गये दोऊ मिलरत गाइ ॥ ७७ ॥’

दत्तं मे, मामकमभून्निवसति सह जीवेन ।

दयित ! सपत्नीकर इदं मनो देहि न वलेन ॥ ७८ ॥

हे दयित ! स्वया स्वस्य मनो मह्यं दत्तम् । स्वया यदा मनो मह्यं दत्तं तर्हि तत्, मदीयमेवाऽभवत् । इदानीं तस्योपरि ममैवाधिकारः । तत् मनः, साम्प्रतं मम जीवेन सह निवसति । अहं तत्ते मनः स्वजीवितसमं प्रतिपालयामीत्यर्थः । इदानीं तदिदं मनः, बलात् (अर्थात् मजीवितेन सह बद्धमपि, बलपूर्वकं आकृत्य) सपत्न्या इत्ये न देहि । यदि तत् बलादाकर्ष्यसि, तदा मम जीवितमपि गमिष्यसीति ध्वन्यते । अत्र 'उपपत्नीभ्यो रासि' तत्कथमुचितमधुनैव ।' इति परमानन्दः । छन्दोभङ्गस्तु प्रत्यक्ष एव—'रासि' इति कियन्मधुरो धातुः ! अधुनैव इति एवकारस्य किं स्यात्स्यम् ? अग्रे यदि मनोऽन्याभ्यो दीयेत तर्हि किं नायिका प्रसीदेत् ? पिहारी तु अग्रे दानस्य दानदानं न करोति । आह स—“सो मन बाँधि न सौपियै पिय सौतिन के हाथ ।” उपपत्नीभ्य इत्यपि सपत्न्या उपपत्न्याय एव ॥ ७८ ॥

❀ दम्पत्योरभिसारः ❀

मिलितमभूदङ्गं द्वयोश्छायाचन्द्ररूपीषु ।

निर्वाधे सह गच्छतो हरिराधे वीथीषु ॥ ७९ ॥

हरे राधायाश्चेति द्वयोरङ्गम्, छायायां चन्द्रकान्तिषु च मिलितमभूत् । कृष्णत्वात् हरेरङ्ग छायायां मिलितम्, गौरत्वाद् राधाया अङ्गं चन्द्ररविषु मिलितम् । यथासंग्यम् । अत एव केनाप्यलक्षिते, इति निर्वाधे नि राट्टे हरिराधे, वीथीषु ('गली') सह गच्छतः । हरिः राधा च वीथीषु कृता-

‘मोहि दियो, मेरो भयो, रहत जु मिल जिय साथ ।

सो मन बाधि न सौपियै पिय सौतिनके हाथ ॥ ७८ ॥’

‘मिलि परछाही जौन्हसौं रहे दुहुनके गात ।

हरि राधा इक सग ही चले गती महि जात ॥ ७९ ॥’

लिङ्गनौ सह सह गच्छतः, परं तौ कोपि न पश्यति । हरिः श्यामवर्णत्वा-
च्छायाभागे मिलितः, राधा च चन्द्रिकायामेकीभूता इति निःशङ्को सह
गच्छत इत्याशयः । मीलितम् । रुचीषु, वीचीष्विति 'कृदिकारादकिनः'
इति ङीप् । बाधे, राधे इति प्रासः । परमानन्दस्तु "बभूवतुनं च लक्षिते
संगच्छतः सहेव ।" इत्याद्याह । संगच्छत इति लोकान्तरव्याकरणमपेक्षत
इत्याद्युक्तम् ॥ ७९ ॥

—४३ सुरतम्—

पावकशिखेव सा यथा यथा हृदयमुपयाति ।

वक्षस्तरुणीस्पृष्टमिव तथा तथा निर्वाति ॥ ८० ॥

अग्निज्वाला इव उज्ज्वलकान्तिः सा नायिका, यथा यथा हृदयमुपयाति,
वक्षःस्पृष्टमालिङ्गति । तथा तथा तरुणी—('गुलाब') जलस्पृष्टमिव हृदयं
निर्वाति शीतलं भवति । अग्निज्वालासादृश्यं आपाशैत्यनुरोधेनेति पूर्व-
मुक्तम् । अग्निज्वालोपमाया आलिङ्गनेपि निवृत्तिरिति पञ्चमी विभावना,
विषमो (द्वितीयः) वा ॥ ८० ॥

सपदविनति विपरीतरतमर्थितमथ रमणेन ।

दीपमिह्नयन्ती जगौ सा ससितमौनेन ॥ ८१ ॥

पदप्रणामपूर्वकं रमणेन विपरीतरतं याचितम् । अथ सा नायिका दीपम्
इह्नयन्ती सूचयन्ती । 'दीपो ज्वलति । अस्य प्रकाशे नेदं संभवति ।' इति दीपं
प्रति इह्नितं कुर्वतीत्यर्थः । सस्मितेन मौनेनैव जगौ उत्तरमददात् । प्रार्थनाया
उत्तरे किञ्चन नोक्तम्, अपि ॥ स्मितं कृतमनेनैव अवचनमुच्चरं दत्तमित्या-

'ज्यौ ज्यौ पावक-स्पृष्ट सी तिय हियधौ उपयाति ।

स्यौ स्यौ छुदी गुलाब सौ छरिया अति सियराति ॥ ८० ॥'

'विनती रति विपरीतकी करी परसि पिय पाद ।

दंठि, अनबोले ही रियो ऊतर, रियो बठाइ ॥ ८१ ॥'

शय । परमानन्दस्तु—‘सुरतविपर्ययवाञ्छया पत्यौ प्रणमति सैव । ददावुत्तर
भामिनी सस्मितमौनेनैव ॥’ इति दीप प्रति इङ्गितस्य कथामेवापललाप ।
‘सैव उत्तर ददौ’ ? तर्हि अन्य कश्चन चाक्रीलस्रत्राप्यपेक्ष्यते ? सुरतविपर्य-
यपदेन विपरीतरतस्य ग्रहणमपि न कुत्रचिद्दृष्टम् ॥ ८१ ॥

→* नखक्षतम् *←

मरकतभाजनसलिलगा मृगाङ्गनवलेखेव ।

सूक्ष्मपटान्तरिता लसति हरितनुनखरेखेह ॥ ८२ ॥

सूक्ष्मवस्त्रेण अन्तरिता, सूक्ष्मवस्त्रमध्याद् दृश्यमाना इत्यर्थः । हरे,
श्यामवर्णाया तनो (शरीरस्य) नखरेखा । मरकतभाजने भरिते सलिले
गता (प्रतिबिम्बिता), चन्द्रस्य नवीना कला इव, इह लसति । श्वेतवर्ण-
सूक्ष्मपटान्तरिते श्यामशरीरे नखरेखा, नीलमणिभाजनमध्ये जल भृत
भवेत्तत्र द्वितीयातृतीयाचन्द्रस्य कला प्रतिबिम्बिता भवेत्, तादृशी शोभत
इत्याशयः । सपत्न्या सन्निधे कृतकेलिरागतोसीति सूचयितुं नायिकासखा
नायकं प्रत्युक्ति । अन्यटीकासु नायिकाया पृथोक्तिः । परमानन्दस्तु—“नख
रेखा मेघकृतमौ तनुवसनावृत एव ।” इत्यादि । ‘सूक्ष्म यद्गसन तेनावृते
तप मेघकृतनौ’ इति टीका । तनुशब्दस्य स्त्रीत्वमेव प्रसिद्धम्, अन्यलिङ्गं ॥
परमानन्द एव जानीयात् ॥ ८२ ॥

→* परिहासः *←

हरिरवदग्निमणिमिमं प्रणमत करद्वयेन ।

श्रुत्वाऽऽसां सस्मितमभून्नयनं सेर्ष्यमनेन ॥ ८३ ॥

‘मरकत-भाजन-सलिल-गत इन्दुकला के मेख ।

श्रीन हागामै हलमलत श्याम गात नखरेख ॥ ८२ ॥’

‘रवि बंदो कर जोरि, ए मुनत स्यामके बैन ।

भये हँसौ है सबनके अति अनखौहे नैन ॥ ८३ ॥’

वीरहरणलीलायाः प्रसङ्गोपमम् । यदा नम्रा गोपिकाः, एकं हस्तं कुचयोर-
परं च जघने विन्यस्य लज्जां गोपयन्त्यो निजवस्त्राणि श्रीकृष्णाद्याचन्ते स्म,
तदा हरिः अवदत्—‘इमं दिनमणिं सूर्यं करद्वयेन करद्वयस्य भजालिं वक्ष्या-
मिह प्रणमते’ इति । एतद्वचनं श्रुत्वा, ईर्ष्याक्रोधयुक्तमपि आसां नयनम्, अनेन
परिहासेन सस्मितमभूत् । अनया युवत्या, द्वावपि हस्तौ दूरयित्वा नम्रानाम-
स्त्राकं दर्शनं वाञ्छतीति ज्ञात्वा, क्रोधेऽपि सहस्रैवाऽहसयित्वा भावः । परमा-
नन्दस्तु—‘सर्वाः प्रणमते पद्मिनीयन्त्रं करद्वयेन । सेर्व्यसहासं तत्कृतं तामिहं-
रिषचनेन ॥’ पूर्वं सेर्व्यमपि नयनं सहासमभूदिति यातैव नास्ति । विहारी
॥ यकि ‘भवे हँसोहँ मैत्र’ नेत्रं सस्मितमभूत् तु, श्रुत्वैव तामिस्त्रय कृतम् ।
तथा रसाऽनुदयात्, प्रयुत आनन्दत्वात् । परमानन्दस्तु कथां वाचयति
यत्—‘ताभिः सूर्यप्रणमनं कृतम् ।’ इति ॥ ८३ ॥

श्रुत्वा परवनिताफलं सस्मितमैक्षि कयापि ।

सितमगोपि कथमपि तदा कथावाचकेनापि ॥ ८४ ॥

पौराणिकः परस्त्रीगमनदोषं पुराणकथायां वाचयन्नासीत् । तत्र तस्य
काचित्प्रियतमाप्यासीत् । परवनितानाम् (गमनस्य) फलम् (दुष्टम्) धृत्वा,
कयापि (पौराणिकसुखप्रदया) अयं कथावाचकः सस्मितम्, ऐक्षि दृष्टः ।
तां स्मयमानां दृष्ट्वा कथावाचकेनापि, अतिकष्टात् स्मितम् गोपितम् ।
अन्यथा सर्वेषु श्रोतृषु तद्वहसं विदितममविष्यत् । परमानन्दस्तु—‘परवनि-
तालम्पटफलं कथयन् सुधशकास । यदा कथापि रिक्तक्षितो मन्दं तदा
जहास ॥’ विहारी यकि ‘कसि करि राखी मिरा ह, मुर आई मुसक्यानि ।’
‘कहाखितमगोपयदिति । परमानन्दो यकि—‘मन्दं तदा जहास ।’ ‘लरि
मुटकी मुसदानि’ इति यः प्रधानांनः स एव भूलीकृतः । प्रयुत विपरीतं
‘कथयन् सुधशकास ।’ हन्त महाशय ! धासमेव कृतवानसि ॥ ८४ ॥

‘परजिय दोरा पुरान मुनि, लरि मुटकी मुरदानि ।

कसि करि राखी मिराह मुर आई मुसक्यानि ॥ ८४ ॥’

→* अनुरागिणी *←

गुरुगुरुजनापत्रपा मनो मनोहरवर्ति ।

हिन्दोलितहृदयापि सा गृहकार्याणि विभर्ति ॥ ८५ ॥

गुरुजनानाम् अपत्रपा (लज्जा) गुर्वी, 'वोतो गुणे'ति वा ङीप् । मनस्तु मनोहारके तस्मिन् नायके वर्तमानम् । अत एव, हिन्दोलाधिरूढं हृदयं यस्याः इन्द्रियपि सा, यलात् गृहकार्याणि करोत्येव । मूले 'उर उरयो' 'गुरु गुरुजन' इति यः शब्दालंकारः सोऽत्रापि निर्वोढ इति प्रेक्ष्यम् । पर-मानन्दस्तु—“हृदेकत्र हरते हरिगुर्वी गुरुव्रपा चा । स दोलाधिगतेव निज-गृहकर्मसु विरराच ।” ‘एकतः’ इति भाव्यम् । अत्र सार्वविभक्तिको न । दोलाधिरूढे मनसि यस्त्वारस्यं तच्छरीरदोलने न । वैकल्पिकणिष्साधनेपि ‘विरराच’ ‘गृहकर्मसु चकार’ इत्यस्य कोऽर्थः स्यात् ? ‘विरराच’ अस्य माधुर्य-मपि तुलया तोलनीयम् ॥ ८५ ॥

→* अनुरागी भक्तः *←

मनसो गतिमनुरागिणो मम न कश्चिदवयाति ।

श्यामरङ्गमग्नं क्रमादिदमुज्ज्वलमाभाति ॥ ८६ ॥

मदीयस्य अनुरागिणो मनसो गतिं कोपि न जानाति । यथा यथा श्याम-रङ्गे कृष्णीकारकरागे मग्नं भवति, तथा तथा (‘क्रमात्’ पदलभ्यम्) उज्ज्वलं श्वेतं भवति । श्यामरङ्गे रक्तं वस्तु, श्याममेव भवति न उज्ज्वलम् । अत्र ॥ श्यामस्य धीकृष्णस्य अनुरागे मग्नम् एकान्ततो लीनं हृदयं घासनाविरहा-मुज्ज्वलं निर्मलं भवतीत्याशयः । अत्रापि परमानन्दो यथा यथेत्यादि स्वारस्यं वमज्ज ॥ ८६ ॥

‘उर उरयो चितचोरसो गुरु गुरुजनकी लाज ।

चढ़ी हिंदोरे से हियै कियै बैनै गृहकाज ॥ ८५ ॥’

‘या अनुरागी चित्तकी गति समुझै नहि कोइ ।

ज्यौ ज्यौ गूहै स्याम रंग लौ लौ उज्जल होइ ॥ ८६ ॥’

भ्रमसि गृहं गृहमर्थयसि जनं जनं दययाऽति ।

स्पृहोपनेत्रे दृशि धृते लघुरपि महान् विभाति ॥ ८७ ॥

गृहं गृहम् भटसि । जनं जनम् (सामान्यमपि जनम्) अतिदयया याचसि । प्रार्थयन्ति शयनोत्थितमिति च दर्शयसि । नेदं पश्यसि, पदयं जनो महान् (याचनाहोसि) अथवा, अतिलघुदूरतः परिहरणीय इत्याशयः । मन्थे—स्पृहा (छाकसा—)रूपे उपनेत्रे, (दृशि) नेत्रोपरि धृते सति, लघुरपि जनो महान् प्रतीयते । एवं लोभादेव लघुमपि महान्तं दृष्ट्वा याचसि । अहो! कीदृशी सूक्तिः । अन्यो विहारी । परमानन्दस्तु—‘धृतलोभोपदृशो मृशं लघ्वपि महद्भिभाति ।’ उपदरूपदमप्रतिबिम्बं प्रयुज्य सर्वमेवास्पष्टं तिरोदधौ ॥ ८७ ॥

—* वसन्तपवनः *

रणद्गङ्गाघण्टावलिः स्रवन् दानमधु भाति ।

कुञ्जमरुकुञ्जर इतो मन्दमन्दमायाति ॥ ८८ ॥

रणन्तो भृङ्गा एव घण्टावलिर्यस्य, दान (मद—)सदृशं मधु पुष्परसं स्रवन् वर्षन् असौ भाति । सोयं कुञ्जपवनरूपः कुञ्जरः, इत्यः अस्माकमभिमुखं मन्दमन्दं शनैः शनैर्गजोचितया गत्या आगच्छति । अहो कीदृशं गजरूपकम् । ‘कुञ्जमरुकुञ्जर’ पदे कीदृशं शब्दछालित्यम् । परमानन्दस्तु शब्दस्वारस्यादिकमत्रापि पूर्णयामास ॥ ८८ ॥

‘घर घर डोलत दीज हे जन जन जाचत जाइ ।

दिये लोभचसमा चखनि लघु पुनि बडौ लखाइ ॥ ८७ ॥’

‘रनित मृग घंटावली, सरत दान मधुनीर ।

मन्द मन्द आवत चल्थो कुंजर कुंज-समीर ॥ ८८ ॥’

—१३ वसन्तवनम् ॥—

चकितचेतसा गृहमगुर्नवपथिकाः पुनरेव ।

कुसुमितकिंशुककाननं वनवाहिं ज्ञात्वेव ॥ ८९ ॥

नवीनपथिका, यैर्वसन्ते वनयात्रा न पूर्वं कृताऽभूत् । गृहाद् घने गत्वा, पुटिपत्त किंशुकवन (पलाशवनम्) द्वागमिमिव ज्ञात्वा, चकितेन चेतसा पुनरेव स्वगृहमयासिषु । किंशुकवन वसन्ते साक्षाद्वाग्निरिव दृश्यते इति अनुभवमिति प्रत्यक्षीकृतम् । परमानन्द—‘नवपथिक कथमपि निज यदा सदनमुपयाति । नेद विकचपलाशमिति दावानलो विभाति ॥’ मत्तप्रलाप चकार । द्वयोरद्वयोः क सघन्ध ? किं विकचपलाशम् ? वनम् ? तत्तु दूर-दूरमपि न दृश्यते । विहारी, गृहाद्दिर्गत्वा पुनर्गृहागमनं वक्ति । परमानन्दस्तु—‘यदा निजसदनं कथमपि उपयाति, तदा इदमुपेक्षते’ इति स्वमयीक्षते । हन्त सर्वं पद्यमेव मृत्तिकयामास ॥ ८९ ॥

ॐ प्रावृद्धपयोदः ॥

धूमभरैर्धरणी भृता, सखि ! जलदा न कदापि ।

प्रावृद्धप्रथमपयोधरैर्ज्वलयन्निर्जगदापि ॥ ९० ॥

हे सखि ! इमे कदापि मेघा न सन्ति । जगत् उबलयन्नि प्रावृद्धकाष्ठस्य प्रथम-पयोधरैः अपि, प्राप्तम् । भावे प्रत्यय । प्रावृद्धकाष्ठस्य पारिदा प्राप्ता इति भावः । ते जगत् उबलयन्तीत्यस्य प्रमाणमाह—यत्तदृश्य ! इमे गगनमूले मेघा न सन्ति, किन्तु धूमभरैर्धरणी व्याप्तास्ति । यदि ते सुवनं न दहन्ति, तर्हि धूमः कथमुत्पद्यते । विरहिण्या उक्तिः ॥ ९० ॥

‘फिरि घरको’ नूतन पथिक चले चकित-चित भागि ।

फूल्यो देखि पलासवन समुही समुक्षि दवागि ॥ ८९ ॥

‘घुरवा होहिं न छलि, उठै घुवा घरनि चहुं कोद ।

जारत आवत जगतको पावस-प्रथमपयोद ॥ ९० ॥

ॐ हेमन्तः ॐ

न प्रतिभाति गतागतम्, शाम्यति तेजो न्यस्य ।

गृहजामातुरिवाऽहसन्मानं पौषदिनस्य ॥ ९१ ॥

श्वशुरगृहनिवासिनो जामातुः संमानो यथा, सया पौषदिनस्य मानं (प्रमाणम्) अहसत् अहीयत् । दिवसः कदा उदेति कदा च अस्तमेति इति दिनस्य, कदा जामाता गृहे आयातः, कदा च बहिर्गतः इति जामातुः, द्वयोरपि गतागतं न प्रसीयते, इत्याशयः । उग्रस्वभावोपि जामाता श्वशुरगृहे निजस्य तेजः न्यस्य सुखा, शाम्यति शान्तो भवति । एवं पौषदिनस्योपि रवितेजो दूरयित्वा शीतलो जातः । जामातृपक्षे मानपदस्य पुंस्त्वभावश्चकम्, परम् एकस्यैव 'मान'स्य ('मा' धातुनिष्पन्नस्य) धातूनामनेकार्थतया कार्यं साधनीयम् । परमानन्दस्तु—'दिनं दिनं दिनमानमिह पौषे परं क्षिणोति । श्वशुरगृहे जामातुरिव मायः स्वयं मिनोति ।' इति सर्वं मायमेव भस्मीचकार । क 'आयत जात न जानिये !' क च 'तेजहिं तजि सियरान' ! दिनं दिनमेति आवृत्त्याप्यनृपः पुनर्दिनमानमित्याग्रेद्वयति । 'क्षिणोति' 'मिनोति' पदयोः, क्षीणं करोति हन्ति, इत्येवार्थः । क्षीयते, क्षीयते इत्यर्थस्तु स्वर्गीयव्याकरणसाध्यः । हन्त सर्वं पश्यानन्दमेव कवलीचकार । किं फल-मनुवादेन ? ॥ ९१ ॥

ॐ अन्योक्तयः ॐ

ॐ भ्रमरः ॐ

न परागो न हि मधुरमधु, न च विकासमियमेति ।

कलिकयैव बद्धोऽस्त्यलिः, किमपरतो भवितेति ॥ ९२ ॥

'आयत जात न जानियत, तेजहिं तजि सियरान ।

घरहें जमाई छै पट्यो सरो पूस-दिन-मान ॥ ९१ ॥

'नहि पराग नहि मधुर मधु, नहि विकास ईहि काल ।

अनी बटी ही सौ बन्धौ, भागै कोन हवाल ॥ ९२ ॥

अस्यां पुष्पकलिकायां न परागोस्ति, मधुरं मधु (यदि पूर्णविकसितेषु कुसुमेषु लभ्यते, तदपि) नास्ति । न च इयं विकासं प्राप्नोति, (पूर्णं पुष्पे यो विकासः, पक्षान्तरे च यौवनजनिता अङ्गानां प्रफुल्लता, अस्यां नास्ति) अलिभ्रमरः कलिकया एव बद्धः (सर्वं कार्यजातं विस्मयं) वशीकृतः । अपरतः अग्रतः, किं भविता भविष्यतीति विचार्यम् । यदा इयं कलिका विकसिष्यति तदा भ्रमरस्य का दत्ता स्यादित्याशयः । अतिमुग्धासक्तं नायकमुपदेष्टुं सद्योदिकस्थोक्तिः । हन्त हन्त परमानन्दः सप्तशतीसारभूतमिदं पद्यं कथं कथयामास—‘मधुप न मधुरपरागोपि, न विकासः कलिकासु । सपदि राग ईदृशोहो अग्रे कीदृश आसु ॥’ कस्मिन् छन्दसि, कां गायाम् प्रलपति इति स्वर्गेतः स एव जानीयात् । बहुवचनं विना परमानन्दस्य वृत्तिर्नाभवति केन सद्योपि भावो निर्मूलितः । ‘ईदृशो हो’ तु माधुर्यस्य परां सीमानं दर्शयामास । नेदं सुदृणाद्युद्धिक्तं योद्धव्यम् । टीकायामपि स्पष्टमिदमेव ध्यायति । भाग्यं सप्तशत्याः !!! ॥ ९२ ॥

भ्रमति सरसकुसुमेऽप्यलिर्झटिति नमन्न समेति ।

अतिमृदुतनुमवलोकयन् स्पृशन्न हृदि प्रत्येति ॥ ९३ ॥

सरसेपि कुसुमे अलिर्लपितो आगम्यति, नमन् सन्न झटिति तत्र ॥ समेति नालिङ्गति । पुष्पस्य अतिमृद्वी तनुमवलोकयन्, तत्पुष्पं स्पृशन्न हृदये न विश्वसिति । इदं पुष्पं मम भारं सहेत न या इति हृदये संदिग्धं, पूर्वं भ्रममेव रसं गृह्णाति, न सहसाऽलिङ्गतीति भावः । अत्रापि पूर्वं एव प्रसङ्गः । अत्रापि परमानन्दः ‘परसत् मन न पत्यात्’ इति भावश्चकमसं सर्वथा तत्याज । बहुवचनस्य ॥ रोग एव । अथवा ‘मुक्तान्त’ निमित्तं निपतति तत्र—‘किल निरीपकुसुमेषु’ इत्याह । किञ्चल्कोपि प्रायः कमल एव श्रुतः ॥ ९३ ॥

‘सरस कुसुम मन्दरात् अलि, न ह्युकि झपटि लपटात् ।

दरसत् अति सुकुमार तनु परसत् मन न पत्यात् ॥ ९३ ॥’

—१३० गान्धिकः १३०—

करे गृहीत्वा सस्तवं घ्रात्वा, मौनमयन्ति ।

गान्धिक मूढ ! सुगन्धि ते के ग्राम्याः क्रीणन्ति ॥९४॥

सर्वे ग्रामीणाः सुगन्धि (पुष्पसारम्) हस्ते गृहीत्वा, उत्तममस्तीति प्रशंसापूर्वकं घ्रात्वापि, तूष्णीमेव स्थिताः । न केनचिन्मूढस्यमपि पृष्टम्, कथयन्त्य तु का कथा ? अत एव हे मूढ गान्धिक ! ते पुष्पसार के क्रीणन्ति ? केपि ग्राम्या न क्रीणन्ति, ध्येयस्ते परिश्रम इति भावः । अत्र हि ग्रामीणा-
नामविकलं चेष्टां वर्णितवान् विहारी-सैः स्वकीयं बुद्धिमत्त्वं प्रकाशयितुं हस्ते गृहीतम्, सुगन्धि घ्रायते इति सैराघ्रातमपि, परं गुणज्ञत्वाभावात्कथनं क्रासीत् ? परमानन्दस्तु सर्वमिदं परित्यज्य गान्धिककथां वाञ्छितवान्—‘हे सौरभ्यवणिग्वृषा ग्रामे ग्राम्यजनेषु । सौरभ्यं किमु दर्शयसि तदादरारसि-
केषु ॥’ इति । सुरमेर्भावः सौरभ्यम्, न पुनः सुरमि वस्तु सौर-
भ्यम् ॥ ९५ ॥

सुरमितैलमाचम्य ये मधुरमतीव वदन्ति ।

सौगन्धिक मत्स्यन्ध ! ते गन्धं के जानन्ति ॥ ९५ ॥

मत्स्या अन्ध ! निर्बुद्धे ! इति भावः । अत्रापि परमानन्दः ‘इह मा दर्शय सौरभ्यवणिग्वृषा भवन्ति’ इति वक्ति । रत्नाकरेण पद्यमिदं सप्तशतीतो बहिर्भूतं परिगणितम् ॥ ९५ ॥

‘करलै संपि सराहि हू रहे सबे गहि मौन ।

गन्धी अन्य, गुलाबको गंधई गाहक बौन ॥ ९४ ॥’

‘करि पुटेलको आचमन गीठो कहत सराहि ।

ये गन्धी मति अन्य हू अतर दिवाकत काहि ॥ ९५ ॥’

✽ गोपः ✽

त्वं गायन गायननिपुण ! किं गायसि गोपेपु ।

करवीणां कलयसि कथं 'करवी'णां रसिकेषु ॥ ९६ ॥

गायननिपुण गायक ! गोपालनचतुरेषु गोपेषु किं गायसि । 'करवी'णां ('कदयी' इति भाषाप्रसिद्धं कव्जवरवाचकम्) रसिकेषु पपु, करे पीणां (वल्लकीम्) कथं कलयसि । महिष्याः पुरतो वादने यो ह्यमः स एवात्रेति भावः । इदमपि सप्तसत्त्वां न परिगणितम् ॥ ९६ ॥

✽ कनकः ✽

कनकाद्गुणितं मतं कनकं मदजनकं तु ।

तद्युक्तं मदयति मनाद् मदयति तद्युक्तं तु ॥ ९७ ॥

कनकं सुवर्णम्, कनकाद् धत्तूराद् यद्गुणितं मदकारकं मतम् । तद्धत्तूरधू-
णम् (द्वितीयकनकसंनिध्यादस्मिन्कनकेपि स्वीकृत्यं सद्यम्) युक्तं सत्त्वमदयु-
त्पादयति । इदं कनकं तु युक्तं सत्त्व (योगे सति 'शुद्धनेपर') मदयति ॥ ९७ ॥

विरुदभैररपि गुणमृते न हि महत्प्रमुपयाति ।

कनकमाह धत्तूरकं भूषां न हि विदधाति ॥ ९८ ॥

प्रशंसोपपदसमूहेरपि गुणं विना कोपि जनो महत्त्वं न प्राप्नोति । जनो
धत्तूरं कनकमित्याह (कथयति), परं स कनको भूषणानि न निर्माति ।
परमानन्दस्तु कथान्तरमेवाह—'कनकं स्वयं कनकभिषां किमु भासा प्रमु-
त्तापि । भूषानिर्मितिशालिनी शक्तिस्त्वयि न तथापि ॥' 'गुणनं विन विरद-

'तू गायन गायनचतुर ये गायन परवीन ।

ये गाहक करवीनके लै बैट्यो कर वीन ॥ ९६ ॥'

'कनक कनकतै सौगुनो मादयता अधिकाय ।

मह खायै बौरात नर बह पायै बौराय ॥ ९७ ॥'

'बहे न हूजै गुनन विन विरद-बडाई पाइ ।

कहत घतुरे सौ कनक गहनो गहनौ न जाइ ॥ ९८ ॥'

बदाहं पाय ।' इति यन्मर्मं तदस्मिन् श्लोकेऽपि न । उभयार्द्धयोः परस्परं सम्बन्धोपि 'चादरायण' इव ॥ ९८ ॥

❧(महत्त्वम्)❧

न हि लघवो गुरुतां दधति, कामं व्योम लिहन्तु ।

दृशौ न दधतो दीर्घताम्, बहुन्मील्य पश्यन्तु ॥ ९९ ॥

कामं यथेच्छं ते शरीरमुच्छ्राज्य (उन्नतं कृत्वा), गगनमपि स्पृशन्तु, परं तुच्छाः कदापि गौरवं न गच्छन्ति । अत्यन्तम् उन्मील्य विस्फार्य, पश्यन्तु परं दृशौ (नयने) कदापि दीर्घतां न धारयतः । अत्रापि परमानन्दः स्वतुष्टिं दर्शितवान्—'धिकृतोपि लघुरिह पुनर्न महत्त्वं प्रतिपाति । विस्फारितमपि दृग्युगं न दीर्घत्वमनुकाति ।' 'लग्नौ सतरङ्गे नैन (गगन)' इति जीवभूतमेव पञ्चत्वं नीतवान् । किञ्च, यो धिक्कृतः स महत्त्वं गच्छेदेव केन मार्गेण ? किं तु धिक्कारो महत्त्वस्य कारणम् ? प्रतिविम्बकोटौ विस्फारण-मह्णोर्धिक्कारो नाम ? ॥ ९९ ॥

❧(आशीः)❧

हिन्दुयवनयोपागणः सस्तुति साशीराह ।

पतीनवन्नददाद्भवान् सौभाग्यं 'जयशाह' ॥ १०० ॥

'यल्लक्ष'नगराक्षरतेशसैन्याऽऽनयनेन, सैनिकपदयो वैधव्यदुःखाद्रक्षिताः । अतएव गृहे गृहे हिन्दुयवनमहिलानां समूहः प्रशंसापूर्वकम् आशीर्वादप्रदानपुरस्सरं चेदमाह—हे जयशाह ! (आम्नेरपते !) अस्माकं पतीन् भवन् (रक्षन्) भवानेव सौभाग्यमददात् । हिन्दुस्त्रीणां करकंकणाः ('चूरी'), यवनीनां चायगुण्डनम् ('चादर') स्वयैव रक्षितानीत्याशयः ॥ १०० ॥

'ओछे बटे न है सकै लगौ सतर है नैन ।

छेरप होहि न नैकहुं फारि निहारै नैन ॥ ९९ ॥'

'पर घर हिन्दुन तुरकिनी देत असीस सराहि :

पतिनु राखि चादर घुरी तैं राखी 'जयसाहि' ॥ १०० ॥'

—१३ वेणीवन्धनम् ६—

—१३ घनाक्षरी ६—

मर्मरशिलातले निपण्णवामजानुमरं
काममुत्तरङ्गनयनाऽसौ वहिरीक्षते
पार्श्वतो निरीक्ष्य तुङ्गमेतद्भुजमूलं मनाक्
कामसुखमूलं मनो मोदमवपद्यते ।

रशनानिवद्ध-पृथु-निविद्ध-नितम्बमेक्ष्य
गृहशिखिनापि नृत्यविवशं निपद्यते
मन्थरमवाप्य जालवातायनश्रेणीमिमा-

मेणीदृशा पुष्पैरियं वेणी विनिवध्यते ॥ २४ ॥

मर्मरशिलायाः [सङ्गेमरमर] उपरि, स्थितः वामजानुनः भारो पल्लि-
न्कर्मणि यथा स्यात्तथा । अत्यन्तम्, चंचलनयनाऽसौ, वहिः, गवाक्षाद्वहिःस्यं
जलाशयादिदृश्यम्, ईक्षते । वामपार्श्वतः, तुङ्गम्, एतद् भुजमूलं धीक्ष्य ।
पश्यतो जनस्य चित्तम्, काममुत्तरमूलम् (स्मरशिलासंबन्धिनम्) मोदम्,
प्राप्नोति । रशनया (रसादिजडितया कदिमेखलया) निबद्धम्, विशालम्,
घनम्, नितम्बम् (पृष्ठभागतः) आ-ईक्ष्य । पालितमयूरेणापि हयंमूल-
यशाद्विवशं यथा स्यात्तथा निपद्यते (क्षीयते), रसिकस्य मनुष्यस्य ॥ का
कथा ? एवं मनोहरप्रकारेण, इमां जालवातायनस्य श्रेणीम् मन्थरम् उपेत्य,
अनया संमुखे दृश्यमानया भृगलोचनया पुष्पैरियं वेणी विरच्यते । प्रति-
चरणं प्राप्ताः ॥ २४ ॥

—* अलङ्कारकेन चरणरञ्जनम् *—

चम्पकसमानरुचि कम्पकरमम्बुरुहां
सम्पन्नवपल्लवेऽपि सुपटु परादृता

वेणीबन्धनम्

“एणादिशा पुष्परिय वेणी विविबध्यत ॥”

मञ्जुलममलमवधीरिताऽऽभरणमये
 शोभते ते चरणमलम्या तत्समानता ।
 मञ्जुनाथ शिञ्जारवमुत्तरमनोज्ञकरं
 किं पश्यसि दासीदत्तरङ्गमिदमानता
 लाक्षा नेयमिन्दुमुखि ! चरणतलोपगता
 साक्षादियमम्भोरुहलक्ष्मीः समुपागता ॥ २५ ॥

दासी नायिकाश्रयणौ लाक्षारणेन रञ्जयति । सा च निजचरणं धारं धार-
 मीक्षते, तत्राह—इदं ते चरणं चम्पकपुष्पसदृशकान्ति । कमलानामपि
 शोभातिशयेन कम्पकरम् । नवीने पल्लवेऽपि शोभा, अत्यन्तं तिरस्कृता ।
 किसलयतोऽपि सदिदं कोमलमित्याशयः । अये ! (मुन्दरि !) मञ्जुलम्,
 स्वरूपम्, अवधीरिताभरणम्, अभूषणमपि ते चरणं शोभते । तस्य (चर-
 णस्य) समानता भलम्या अप्राप्या । चम्पककमलकिसलयवादयश्चरणोपमान-
 मृता आसंते सर्वेष्वनेन पराजिता इति, इदानीं चरणममानता अप्राप्यै-
 वेति भावः । हे मुन्दरि ! शिञ्जारवेण (भूषणशरदेन) मुखरते मनोज्ञः करो
 यस्मिन्त्यायम्, दासीदत्तरङ्गम् इदं चरणम्, आनता सती किं पश्यसि ?
 हे इन्दुमुखि ! इयं साक्षा नास्ति, चरणतलोपगता इयं साक्षात् कमल-
 लक्ष्मीः (शोभा) समागताऽस्ति । सर्वतः मुन्दरं तव चरणं प्रमादयिगुमिषं
 कमलशोभा (रचवर्गा) आगतेत्याशयः ॥ २५ ॥

—ॐ केलिवातायनम् ॐ—

मर्मरनियद्वचन्द्रालाजालवातायने
 काचिद्वरवाला मुखिताऽभून्मदमन्वरम्
 तावन्मन्दमन्दमुपयातो दयितोऽभूत्सुखं
 तदिदमृदीक्ष्य मखी निर्गता मिषोत्तरम् ।

मुखरितकङ्कणं करेण करं कर्पन्नसौ

पृष्ठतः समेत्य भुजमूलमनयत्करं

स्पर्शपुलकेन काममुच्छ्वसदुरोजयुगा

सापि च सरोजमुखी लीनाऽभून्निरन्तरम् ॥ २६ ॥

मर्मरपापणनिर्मिते चन्द्रशाखायाः (उपरिगृहस्य) जालावातायमे
काचिद् वरा सुन्दरी, मदमन्थर सुस्थिताऽभूत् । तावत् (अस्मिन्नन्तरे)
प्रियतमो मन्दमन्दं यथा स्यात्तथा सुखमुपागतोऽभवत् । तत् इदम् (नायि
कानायकयोः एकत्रावस्थानम्) निरीक्ष्य सखी, मिषोत्तरं व्याजं कृत्वा
वातायनाद्वहिर्निर्गता । असौ नायको विविक्तं वीक्ष्य, पृष्ठतः समागत्य
यामेन निजकरेण मुखरकङ्कणं नायिकाकरमाकर्पन्, दक्षिणं निजकरं नायि-
काया भुजमूलं प्रति अनयत् । नायकस्पर्शजातेन पुलकेन, कामम्, उत्तम-
रक्तयुगला, सापि प्रेमपरवशा निरन्तरं लीनाऽभूत् । नायकस्पर्शसुखं प्राप्य,
पुलकितकम्पस्तनुलता सा तूर्णो भूत्वा, वातायनमाध्रित्य बहिः प्रेक्षाचक्रे,
न प्रतियादमकार्षीदिति सावः । प्रतिपादमनुप्रासाः ॥ २६ ॥

→❧ दम्पत्योर्मनकलहः ❧←

किञ्चिन्मात्रमेव मनोऽमीष्टे प्रतिरुद्धे सति

मानविनिवद्धे हृदि कोपः समुपेयते

अन्येभ्यो निगूढे गाढकलहेऽतिपाति दिनं

वाञ्छन्नपि कोपि नापि संमुखमवेक्षते ।

‘नाऽहं वच्मि पूर्वमि’ति सायं मन्दमानौ, निशि

निभृतं शयानौ ततस्तुप्यतोऽक्षिण संगते

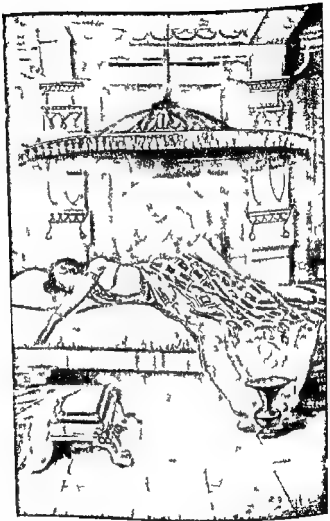
मानालीढमत्योरहो ! दम्पत्योर्विचित्रः कलि-

श्राद्धतचरित्रक्षोपसंहारः समेधते ॥ २७ ॥

कालिदासायनम्

“स्पर्शपुष्पकेन काममुप्युसदुरोजयुगा
सापि च सरोजयुगी लीनामृषिरन्तरम् ॥”

‘ नृपति किशोरा कापि प्रेत मदविह्वलम् ॥ ’

किञ्चिन्मात्रमेव, मनोऽग्नीष्टे विषये प्रतिक्रुद्धे सति (आह्वाने आगमनम्, स्पर्शे आनुकूल्यम् इत्यादौ निजमनोरथे किञ्चिदपि क्रुद्धे सति) । मानयुक्ते मनसि (नायकस्य, नायिकायाश्च) । कोपः आगच्छति । ईदृ गतौ । अन्येभ्यो गृहजनेभ्यो गृहे (कस्याप्यविदिते) गाढे कलहे दिनं व्यत्येति । शनैः शनैः कोपमन्दीभावेन वाञ्छन्नपि, नायिकानायकयोर्मध्ये कोपि; क्रोधमभिनेतुं संमुखमपि न धीक्षते, संलापादिकस्य तु का कथा । सायंकाले जाते द्वावपि मन्दमानौ । इदानीम्, “अहं पूर्वं न संलपामि, यदि द्वितीयपक्षतः प्रथमं संलापो भवेत्तर्हि सम्यग् भवेत्” इति विचारयन्तावेव राशौ तूष्णीमेव शयनौ अभूतान् । मामस्तु पूर्वमेव निःशेष आसीत् । केवलमनुनयप्रतीक्षाऽसीत्, अत एव नेत्रे संगते एव, द्वावपि तुप्यतः । अहो ! मानयुक्त-चेतसोर्दम्पत्योः कलहोऽपि विचित्रः, कलहस्योपसंहारोपि विचित्रचरित्रयु-क्तोक्ति ॥ २७ ॥

→* विश्रब्धशयनम् *

पाण्डुविमलेऽस्मिन् किल कोमलोपधानतले

मञ्जु मुखमावहन्ती विलुलितकुन्तलम्

मदनमहीपस्येव मञ्जुलेऽत्र छत्रतले

न्यञ्चति निधानमिव कुचयुगमुज्ज्वलम् ।

स्वप्ने संगताय परिरम्भं दयिताय सुखं

ददतीव बाहुलतां चलयति चञ्चलं

मञ्जु युगमेपा दृशोरीपदवमील्य मनाङ्

नृपतिकिशोरी कापि शेते मदविद्वलम् ॥ २८ ॥

पाण्डुरे विमलेऽस्मिन्, कोमले उपधानपृष्ठे । शयनयज्ञात् विलुलितकेशं सुन्दरं मुखम् आवहन्ती । कामनरपतेरिव मञ्जुले छत्रतले । कामसर्वस्वनि-

धिरिव, उद्भवलं कुचयुग्मं न्यञ्जति नीचैर्मुखं तिष्ठति । स्वप्ने संगताय प्रियव-
 माय सुखपूर्वकमालिङ्गनं ददतीव, चाहुं प्रसारयति । भुजस्तथा प्रसारितो
 यथा कञ्चन आलिङ्गितुं प्रसारितो भवेदित्याशयः । स्वप्नसमागमसूचकं दयि-
 तस्य मन्दच्छायां चित्रमप्यवलोकयताम् । मञ्जुलं दशोः (नयनयोः) युग्मम्
 ईषद्वयमीत्य (संपूर्णं न मीलयित्वा, भाग्यवतां शयनेपि अर्द्धमीलितं ने-
 त्रयुग्मं भवतीति सामुद्रिकम्) काचित् मृपतिकिशोरी । यौवनवशात्, मद-
 विह्वलं शेते । चतुर्थे-दशोरी किशोरी इति अनुप्रासः ॥ २८ ॥

‘वरवै’ चत्वरः ।

→* द्वादशमासी *

मम सखि ! चैत्रे चन्दननिचयचरेण ।

चित्रं विचलति चेतः पवनभरेण ॥ १ ॥

हे सखि ! चैत्रे चन्दनतरुखण्डचारिणा, मलयामतेन पवनभरेण अपि, मम चेतः प्रियते । चन्दनवायुः क्षीतकृत्वासत्वांनानन्दयति । मां तु पृथोपि दहतीति चित्रम् ॥ १ ॥

वैशाखे सरविशिखा विक्रययन्ति ।

विपमविरहविषयं वपुषि वमन्ति ॥ २ ॥

विद्वलयन्ति, मां विद्वलां कुर्वन्ति । यतो हि शरीरे विषमं विरहविषयं ते वमन्ति । अत एवाहं संतप्ये इति भावः ॥ २ ॥

ज्येष्ठे ज्वरमिव जनयति जलजसखोपि ।

जिह्वं जीवति जीवनघनरहितोऽपि ॥ ३ ॥

ज्येष्ठमासे कमलिनीबन्धुरपि सूर्यस्त्रापवशात्, ज्वरमिव ज्वरपादयति । जीवनघनेन प्रियतमेन रहितः सद्यपि भावतो जवः, जिह्वं कुदिलं जीवति । भागवतमरहितस्य भावशब्द जीवनं निरर्थकमेवेत्याशयः ॥ ३ ॥

१ प्रथमायां ‘वारदमासी’ नाम्ना, नाशिकानां विरहावस्थावर्णनपुरस्सरं द्वादशमासकार्याणि वर्ण्यन्ते । संस्कृतेऽपि तदिदं संभवतीति दृश्यतेऽन्य । द्वादश-मासानां एमाहारः ।

आपाढे मुहुराशा घनैरप्सरि ।

प्रियसखि ! मम पुनराशा अमयति भूरि ॥ ४ ॥

मेघैः आशा (दिक्) मुहुः पूर्णा अक्रियत । मम आशा (मनोरथः) तु मां अमयति, यद्वाशाहं भूरि दुःखं प्राप्नोमीत्याशयः ॥ ४ ॥

नभसि नभसि नवजलदैर्घृष्टिरकारि ।

चित्रं सखि ! मम दृग्भ्यां प्रवहति चारि ॥ ५ ॥

नभसि (आशये) मेघैः, नभसि (आकाशे) घृष्टिः कृता । मम दृग्भ्यां तु जलं प्रवहति । यत्र घृष्टिर्भवति तत्रैव जलं प्रवहति । अत्र तु घृष्टिराकाशे, जलप्रवाहो नेत्रयोरित्यसङ्गतिरलङ्कारः ॥ ५ ॥

भाद्रे घनजलभरिताः सरिता भान्ति ।

आशाः पश्य ! कदा मे हरिता भान्ति ॥ ६ ॥

मेघजलपूर्णाः नद्यो भान्ति (भागुरेराए) । पश्य ! मम आशाः (मनोरथाः) कदा हरिताः सत्यो भान्ति । कदा पूर्णा भवन्तीत्याशयः ॥ ६ ॥

आश्विनमासि मृगाङ्को मुदितमुपैति ।

सखि मम मानससदने तिमिरमिवैति ॥ ७ ॥

मृगाङ्कः (चन्द्रः) मोदं प्राप्नोति, मृगं दीप्यते इत्यर्थः । परं हे सखि ! मम मानसगृहे, तथापि अन्धकार इव आगच्छति । विरहवशान्नम चित्रं तिमिरावृतमिवास्तीत्याशयः ॥ ७ ॥

कार्तिकिके किल कमलामर्चति को न ? ।

क्षिप्यति मादृक् कृपणः क्रीडति यो न ॥ ८ ॥

कार्तिके लक्ष्मीं को वा न अर्चति, सर्वे एव पूजयतीत्यर्थः । यो विरह-दुःखात् न क्रीडति, स मादृक् दरिद्रः क्षिप्यति ॥ ८ ॥

मार्गे हैमनपवनो जवनो वाति ।

न मनो मदनोद्रेकाद्धृतिमिह याति ॥ ९ ॥

मार्गशीर्षे हेमन्तसम्बन्धी (शिशिरः) जवयुक्तः पवनो वाति । मम मनः, मदनवेगवृद्धेर्वशात् घटितं न गच्छति ॥ ९ ॥

पौपेऽपरिमितशीतं वपुरुपहन्ति ।

प्रियतमविरहः प्रियसखि ! तदपि निहन्ति ॥ १० ॥

अपरिमितं शीतं मम शरीरं पूर्वमेव क्लेशयति, तदुपरि प्रियविरहो निह-
न्तीत्याशयः ॥ १० ॥

माघे मञ्जुद्वयोऽमूर्मुदमुपयान्ति ।

मयि सखि ! मनसिजवाणा मुहुरभियान्ति ॥ ११ ॥

इमाः सुदृष्टाः (स्त्रियः) दमितसमागमरूपमानन्दं गच्छन्ति । अभियान्ति
भाषयन्ति ॥ ११ ॥

फाल्गुन ! फलयसि कामांस्तदिह नमामि ।

प्रियतमसंगमसुखिनी मनसि न मामि ॥ १२ ॥

हे फाल्गुन ! एवं मम मनोरथान् फलितान्करोषि, भवत्स्वां नमामि ।
प्रियसमागमसुखिताऽहं संप्रति हृदये न मामि । ममानन्दो हृदये न माती-
त्यर्थः । नमामि, न मामीति यमकः ॥ १२ ॥

→* विरहिणी *

याला वल्लभविरहादिपिनगतेव ।

निर्यमीरं शोचति पटलिखितेन ॥ १३ ॥

विपिनं गता इव, द्यून्ये स्थिता इवेत्यर्थः । चित्रपटेऽङ्कितेव निर्यदाप्यं
यथा स्यात्तथा शोचति ॥ १३ ॥

ताम्यति शेते श्राम्यति शुचमुपयाति ।

सा विरहे तव, मुह्यति लुठति जहाति ॥ १४ ॥

तव वियोगे सा (नायिका) ताम्यति व्यथते । मुह्यति मोहं प्राप्नोति,
भ्रमौ लुठति, पुनस्तछोठन जहाति ॥ १४ ॥

करधृतपाण्डुकपोला नयनजलेन ।

सिञ्चति हृदयं तप्तं स्मरदहनेन ॥ १५ ॥

स्मरदहनेन तप्तं हृदयं नयनजलेन सिञ्चति ॥ १५ ॥

विरहवह्निरयमद्भुतमिह समुदेति ।

नयनजलैः परिपेकादुपचयमेति ॥ १६ ॥

वह्निजलस्य सेकात् शाम्यति, परं विरहवह्निरयम्, अद्भुतं यथा स्यात्तथा
उद्भवति, यत् नयनजलसेकादुपचीयते ॥ १६ ॥

शयने लोठति शोचति विपिनगतेव ।

सा परिताम्यति शफरी स्थलनिहितेव ॥ १७ ॥

शयनीये लोठति । स्थले निहिता मरसीव, सा परिताम्यति द्यूयते ॥ १७ ॥

—१७ विरही—

विकचकदम्बविहम्बकपुलकयुतेन ।

गगनमुदीक्ष्य विहसितं विरहिगणेन ॥ १८ ॥

विकचकदम्बपुष्पवत् रोमाञ्चकण्टकयुक्तेन विरहिगणेन वर्षासु गगनं
दृष्ट्वा हसितम् । आकाशे मेघागमनेन प्रावृष्टं प्रारब्धम् । इदानीमेव रोमा-

आदेरियं दशा तर्हि भग्रे न जीविष्यामस्तथा च विरहदुःखान्मुक्ता इत्या-
शयः ॥ १८ ॥

विधुरोऽनिन्ददगस्त्यं विधुमभिवीक्ष्य ।

अस्तावीत्पितृलोकान् सपदि समीक्ष्य ॥ १९ ॥

विधुरो विरही । चन्द्रोत्पत्तेः पूर्वमेव किमिति न पीतोऽन्धिरित्यनिन्दत् ।
पुते चन्द्रकलानाममृतं निरीय कृष्णपक्षं सम्पादयन्तीति पितृमस्तापीत् ॥ १९ ॥

—१७ रूपवर्णना ७—

विलुलितकुन्तलमेतन्न मुखमवेहि ।

सरसि सशैवलमम्बुजमिदमवधेहि ॥ २० ॥

विलुलिताः केशा यस्योपरि ईदृशमिदं मुखं नास्ति, किन्तु शैवलसहितं
कमलं जानीहि ॥ २० ॥

अलिके रचयसि तिलकं सिन्दूरेण ।

प्रदिशसि सुन्दरि मयि किमसि दूरेण ? ॥ २१ ॥

छाटाटे सिन्दूरेण आलविन्दुं न रचयसि, अपि तु मयि दूरेणैव अस्ति
(सङ्गम) क्षिपसि । कामाकुले मचेतसि असेरिवाधातो भवतीत्याशयः २१

कनकमालिका कुचयोर्द्युतिमुपयाति ।

कमलकोपयोरुपरि सगिव विभाति ॥ २२ ॥

कुचयोरुपरि सुवर्णरचिता माला, कमलकुदमलयोरुपरि परिधापिता
पीतयूपीमालिकेव भाति ॥ २२ ॥

सरसि सरसिरुहनयना विहरति भूरि ।

सलिले मज्जति कमलं कुतुकविदूरि ॥ २३ ॥

निष्कौतुकं (वैचित्र्यरहितम्) कमलं लज्जितस्वाजले मज्जति, नयनान्यां
पराजितस्वात् ॥ २३ ॥

वदने मेचकमधुराश्रिकुरा भान्ति ।

विकचकमलमिव मधुपा भृशमनुयान्ति ॥ २४ ॥

इयामाः सुन्दराश्च केशा मुखे तथा भान्ति, यथा कुलं कमलं इयामा
मधुकरा अनुसरन्ति ॥ २४ ॥

कुचयुगमुरसि विनिहितं द्युतिमुपयाति ।

सुरतसरितमुपगन्तुं तरिरिव भाति ॥ २५ ॥

सुरते, वक्षसि योजितं कुचयुगम्, सुरतनदीं तरीतुं परिपृष्टा घटनैकेव
भाति । 'घटनाव' अधोमुखघटाम्यां निर्मिता । स्तनयोः कलशाकारं
व्यङ्ग्यम् ॥ २५ ॥

सुन्दरि ! केयं सरणिस्तव नयनस्य ।

सकृदवलोके हृदयं विशति जनस्य ॥ २६ ॥

सरणिः रीतिः । एकवारमेव दर्शने जनस्य हृदये प्रविशति, पक्षयस्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

महति नितम्बे विलसति रशनादाम ।

स्रगिव मतङ्गजकुम्भे विलुठति नाम ॥ २७ ॥

गजकुम्भे परिधापिता कनकमाटेय, नितम्बे मुवर्णरसना भाति ॥ २७ ॥

वातायनगा पश्यसि किं कुतुकेन ।

सुन्दरि ! दीनान्पथिकान् विध्यसि केन ? ॥ २८ ॥

तव नयनदारेण मार्गे गच्छन्तः पथिका विद्धा भवन्ति । नयनयोः शरी-
रपत्वं व्यङ्ग्यम् ॥ २८ ॥

विनदत्काटितटकिङ्किणि ! किं किल नपि ?

तव तनुमुपमाडिण्डिममपि नावपि ! ॥ २९ ॥

विनदन्ती कटितटे किङ्किणी (रक्षणागता) यस्यास्तत्संबुद्धौ, हे शब्दायमा-
नकटिरक्षणे ! किमिति समीपे नागच्छसि । आगमने इच्छा न भवेत्तथापि
तव तनुशोभादिङ्गिममपि न जानासि ? इयं किङ्किणी शोभाया दिङ्गिम इवे-
त्याशयः ॥ २९ ॥

वितरसि झङ्कतिमुखरं करवलयेन ।

औदार्यं तव वदता रणितं येन ॥ ३० ॥

किञ्चिद्वस्तु समर्पयन्ती प्रत्युक्तिः । झङ्कतिमुखरं यथा स्यात्तथा करवलये-
नोपलक्षिता त्वं वितरसि । येन करवलयेन तव औदार्यं घोषयता इव
रणितम् । करवलयः शिञ्जितं न करोति किन्तु तव दाने औदार्यं घोषयती-
त्याशयः ॥ ३० ॥

सुन्दरि ! दधती दीपं भूरि विभासि ।

विनिहितसुन्दरताऽऽपणदीपंविभाऽसि ॥ ३१ ॥

सुन्दरतायाः आपणे, स्थापिता दीपविभा (प्रकाशः) यथा सा इव त्वं
हस्ते दीपं दधती शोभसे । आपणस्य शोभां द्विगुणयितुं यथा जनैर्विद्युत्प्रदीपो
द्वारि प्रज्वाल्यते, तथा त्वं सौन्दर्यापणं द्विगुणं शोभयितुं दीपं दधासीत्या-
शयः । विभासि विभासीति यमकः ॥ ३१ ॥

रक्षणाऽऽलम्बितकुञ्चिकमञ्चसि केन ।

पथि चलतो यत पथिकान् वञ्चसि केन ॥ ३२ ॥

रक्षणायाम् लम्बिताः कुञ्चिकाः ('तालियोका गुच्छा') यस्मिन्क्रमेणि यथा
स्वाप्तया किमिति चलसि । मार्गे गच्छतः पथिकान् किमिति लुण्ठसि (प्रता-
पयसि) ['रास्ते चलते हुप' ॥ भावः] । इदानीं ते पथिकाः सन्मार्गे चलन्ति
तव पृथारशी कामोद्दीपिनी शोभामालोक्य सत्पथादिच्युता भूत्वा त्वदनुगा
भविष्यन्तीति चिन्तयते ॥ ३२ ॥

हृदयमितः प्रपलायितमतिरभसेन ।

उचितं रचयसि दमयसि दृढनिगडेन ॥ ३३ ॥

नायक कथयति—मत्सकाशात्प्रपलायित मम मनस्व दृढनिगडेन दमयसि, तद् उचित करोषि । पलायित किल बन्दी पुनर्दंडेन निगडेन (कारा बन्धेन) दम्यते । एव मम हृदय मच्छरीरे निगडितमपि, पलाय्य गत स्वयका तु तस्मिन्निगडितम्, पूर्येतोपि सुदृढ निगडित चे युचितमित्याशयः । पलायितमित्यनेन—‘मम हृदय स्वदर्शनादारभ्यैव स्वरविकासलालसारूप दोष घृतवद् । मया तु तदिदं यत्नास्मिन्निगडितमिव अवरुद्धम्—अद्य तु विजशावादिदं पलाय्य गतमेव, स्वया तु ईदृश निगडित चन्मरसमीपेपि नायातु ‘शान्तेति’ इति स्वमनोभावो ध्वन्यते । अतिरभसेनेति पदेन ‘यदा इदं हृदय त्वां प्रति गतम्, तस्मिन् काले लोकमयांदादिकं किमपि न विचारितम्’ इति धोत्यते । हृदय दमयन्तीं प्रति उचितं रचयसीति विपरीतलक्षणया, “उचितं न करोषि, यत्नदनुत्तरस्य मम हृदय गृहीत्वा, इदानीं सुखस्य परिवर्ते विरहदुःखमनुभावयसि ।” इति लक्ष्यते । लक्षणाप्रयोजनं चाग्रे ‘इदानीं सगमसुखमेव मम दातुमुचितम्’ इति स्वप्रार्थना व्यज्यते । यथा प्रिय शिशु स्वल्पेऽप्यपराधे यदि केनचन भृशं दण्डितस्त्यागार्हि—‘दण्डदातारं प्रति महति प्रोधेऽपि, प्रिय पुत्रं प्रति अतिवातसंख्येपि, उपरितो मुखात् प्रकाशमिदमेवोच्यते यत् ‘सम्यक् कृतम्’ अयमविनीतं कृतादृशस्य दण्डस्यैवाधिकारी’ अनेन हि पुत्रं शिक्ष्यते, यदग्रे तादृशमुपद्रव न कुर्यात् । एवमिहापि ‘उचितं रचयसि, यदृढनिगडेन दमयसि’ इत्यनेन ‘दृढो ! हृदय ! विचारितमपि यत्नं कृत्वा गतं मसि, मुहुः पलमिति’ इदं प्रति अवशतासूचिका भरयना, नायिकां प्रति तु ‘विरहेण बाढं मे हृदय पीडयसीति’ उपालम्भश्च ध्वन्यते । भूयान् ध्वन्यमानोऽग्राधं इति सहृदया स्वयमेव विचारेण जानीयुर्त्यलम् ॥ ३३ ॥

→५ मानिनी ५←

दयितविमानिनि मानिनि ! मञ्चमुपेहि ।

व्रजति रजनिरायि कठिने ! क्षणमरधेहि ॥ ३४ ॥

मानिनी

वरवे' -दयितावेमानिनि मानिनि मञ्जमुपेहि ।
 मज्जति रश्मिरापि कठिने क्षणमवधोहि ॥

दयितस्य तिरस्कारिणि ! समीपे स्थितं पत्न्यङ्गम् एहि । अयि कठिने, इयं रजनी व्यत्येति, इति तु बुध्यस्व । कठिने ! इत्यनेन नायकस्य व्याकुलता सूच्यते । यदेतादृशीं नायकस्य व्याकुलतां दृष्ट्वापि त्वमनुनयं न गृह्णासि, अतिकठोरासीति उपालम्भो ध्वन्यते । मानिनीं प्रति 'मानिनि !' इति संबोधनेन 'त्वमेव अपूर्वा मानिनी अद्योत्पन्नासि, या दयितसमागमाय कृतप्रसाधनापि स्वरूपघटनायामेव पृतादृशमाप्रहिलं मानं नेदानीमपि त्यजसीति सख्याः प्रेमगर्भा आर्सेना ध्वन्यते ॥ ३४ ॥

अजनीयं सुखरजनी नमसि घनेन ।

मानिनि ! मानेनालं सुखविमुखेन ॥ ३५ ॥

नमसि आवणे । मेघादम्बरेण इयं रजनी सुखकारिका रजनी, अजनि जाता । 'मानिनि' पदेन 'अयि अपूर्वे मानिनि ! भाग्यवैभवात्सुसमये मेघादम्बरेण मनोहरामिमां रजनीमपि मानकेशे यापयितुमिच्छसि, धन्यासि' इति उपालम्भो व्यज्यते । सुखविमुखेनेत्यनेन 'सुखं यदि वाञ्छसि, तर्हि तु पृतादृक्समये मामो नोचितः अन्यथा तु दुःखमेव माने' इति सूच्यते । अजनी, रजनीत्यनुप्रासः कविता 'सजनी' प्रसाधयति ॥ ३५ ॥

दयिते कुप्यसि दयिते ! पदपतितेपि ।

संनहन्ते शूराः किमवनतेपि ॥ ३६ ॥

अहो ! पदपतितेपि प्रिये कुप्यसि इति काकुः । पदपतिते कोपो नोचितः । किं शूराः प्रणतेपि प्रतिपक्षे सन्नाहं (युद्धसंसारम्) कुर्वन्ति ? अपि तु न । दयिते इति सप्तम्यन्तेन दयितपदेन, यस्तव हृदयदयितस्तत्रापि क्रोध इत्युपालम्भो ध्वन्यते । दयिते ! इति संबोधनेन 'त्वं तस्य दयिताऽसि, दयिता मृषापि अनुनयाय प्रणतेष्वभिज्ञानुकम्पसे इति आर्सेनाऽभिव्यज्यते । मायिकां प्रति सख्या उक्तिः ॥ ३६ ॥

अपराधिनि मयि निहससि किमिति मृपैव ।

अदयं विध्यसि हृदयं सुदति ! रूपैव ॥ ३७ ॥

अनुनयतो नायकस्योक्तिः । 'अहमपराधी अस्मि' इति अहं स्वयं स्वीकरोमि, पुनर्मयि उपहासं किं करोषि । हे सुदति ! त्वं रोपेणैव निर्दयं यथा स्यात्तथा मदहृदयं विध्यसि । तवाग्यमुपहासः क्रोधतोपि चित्तकेशावह-
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

→ ❀ प्रेमगर्विता ❀ ←

सखिनिकरो गजमौक्तिकदर्पमुपैति ।

शवरी कचरीकुसुमे गर्वमवैति ॥ ३८ ॥

भिद्यध्वाः सखीनिकरः, (दयापोरिति ह्रस्वः ।) अस्माभिः गजमौक्तिकानां भूषणानि धारितानीति गर्वं यानि । किन्तु सा शवरी (मिठी) केसा-
याक्षस्य कुसुमे गर्वं पुष्यते । यदि कुसुममतिप्रणयेन दयितः स्वहृत्ततो भूयितवान्, तत्पुष्पं निजकराभ्यां केवलं दयितस्यामोहनाय धारितेभ्यो मौक्तिकेभ्यो बहुतरमधिकमिति सा हस्यति । गजमौक्तिकं धारयित्वा नृपं दयितं यथायितुमिदानीमिच्छथ । मम तु दयितोऽनुचरः, अत एव मम शृंगारादिषु सेवां रचयन्ति, पश्य, तदिदं पुष्पं तेनैव धर्मिणे निहितमिति तन्मनोभावः ॥ ३८ ॥

→ ❀ प्रेमचेष्टा ❀ ←

विवलितवारिजवदनं वीक्ष्य विहस्य ।

सरमसमविशदलिन्दे निजसदनस्य ॥ ३९ ॥

काचिन्नायिका निजगृहद्वारे गिताऽभूत् । तां दृष्ट्वा नायकः स्मरपरवशोऽभवत् । ताऽपि च तं (नायकम्) विवर्जितं (स्मरवर्जितम्) कमलसरसं मुखं यस्मिन्कर्मणि तथा वीक्ष्य, विहस्य, रचितं निजगृहस्य द्वारमकोटकं प्राविशत् ॥ ३९ ॥

तरुणि ! तरुणिमनि विलसति किमिति कृशाञ्जलि ।

अविनयमयने नयने न किमवयासि ? ॥ ४० ॥

काचिप्रीदा सखी नायिकां पृच्छति—“तादृशेति [शरीरस्योपचयसम-
येति] किं कृताञ्जलि ?” सा उत्तरमददात्—“अविनयस्य नेत्राणि इमे नेत्रे

खं न जानासि किम् ?” आभ्यां नेत्राभ्यामेव अविनयं कृत्वा अहं कृशीकृ-
तास्मि । यावत्कालं स दृष्टददारभ्यैव अहं देहादुर्बलास्मीति भावः । ‘तरुणि’
इति आमन्त्रणेन ‘त्वं मत्संसुखे एव बाह्यात्तारुण्यमुपगतासि, मत्तः अति-
स्वल्पावस्था खमसीति’ सहानुभूतिः सूच्यते । तरुणि तरुणि, नयने नयने ।
यमकः ॥ ४० ॥

—ॐ शीतान्योक्तिः ॐ—

मह्यं दलयसि सौरभगुणविपरीत !

नन्दयसे चत कुन्दान् प्रियसख ! शीत ॥ ४१ ॥

हे सौरभगुणस्य विरोधिन् ! मह्यं क्षययसि, या अतिसुरभितास्मि ।
कुन्दान् वदयसे, ये निगन्धाः । प्रियसरोत्पाक्षेपः ॥ ४१ ॥

—ॐ जर्मनयुद्धकालिकी भारतेशाशीः ॐ—

दृप्यजर्मनजयकर जॉर्जनरेन्द्र !

भारतभुवमनुरञ्जय जय वृट्टिशेन्द्र ! ॥ ४२ ॥

निजौदार्येण भारतभूमिमनुरक्षां कुरु । यथा स्वयि वीरवशीकरणसामर्थ्य-
मस्ति, तथा उदारनीत्या प्रजावशीकरणसामर्थ्यं दर्शय । न तत्रापि बलस्या-
वश्यकतेति ध्वन्यते । वृट्टिशेन्द्रेत्यनेन, सिंहस्य ते, अनुगत्ये उदारनीतिरे-
वोचितेति बोध्यते ॥ ४२ ॥

ॐ जयपुरपुरन्दरायाशीः ॐ

भानुवंशमणिमण्डन ! तुलितमहेन्द्र !

प्रकृतीधिरमनुरञ्जय जयनगरेन्द्र ॥ ४३ ॥

भानुवंशस्य मणिभूषणायित ! प्रकृतीः प्रजाः । तुलितः साम्यं नीतो
महेन्द्रो येन सह, तादृश ! स्वायुपमानं कृत्वा कवयो महेन्द्रं स्वया सह
शुलयन्तीनि वस्तुना व्यतिरेकालङ्कारयतिः ॥ ४३ ॥

→* विद्याधरसुन्दरी *←

अस्तमिते चन्द्रे तस्य कान्तिरिव मूर्तिमती
 तारकिते नभसि नितान्तमवमासते
 गमनजवेन मिलन्मारुतविलोलपटा
 कामवैजयन्तीच्छदामेपा संविगाहते ।
 सूक्ष्मतमचेलाञ्चललक्ष्यकुचकञ्चुकीय—
 भुत्तरङ्गकुन्तलकलापमधिराजते
 गगनचरीव रसनिर्झरी विनीलं नभो
 विद्याधरसुन्दरी सलीलमवगाहते ॥ २९* ॥

चन्द्रे अस्मंगते सति, तस्य (चन्द्रस्य) मूर्तिधारिणी कान्तिरिव नभसि
 शोभते । आकाशे गमनस्य वेगेन, मिलन् यो मारुतस्तेन विलोलपरिधान-
 वस्त्रा पृषा (विद्याधरी) कामस्य वैजयन्त्याच्छदाम् गाहते (अवलम्बते) ।
 आकाशे, देहलतायाः पश्चात्, पवनदोष्यमानशाटिकाञ्चला सेयं कामवैज-
 यन्तीव राजत इत्याशयः । अतिसूक्ष्मात् धस्त्राञ्चलात् दृश्या कुचकञ्चुकी
 यस्याः सा इयम्, उत्तरङ्गायितः (पवनेन व्याकीर्यमाणः) केशकलापो
 यस्मिन् तथा, अतिशोभते । आकाशाक्षिप्पतन्ती रसस्य निर्झरीव सेयं सुन्दरी
 नभः (आकाशम्) अवगाहते बलवत्यति ॥ २९ ॥

→* प्रवासिनो दुःखम् *←

यामि परदेशमिति मानसे विचारो भवे-
 त्को वा निर्विकारोऽमुं प्रियार्थं कथयिष्यति ?

* 'वरवे चत्वरत्न' पूर्वतोऽनुवृत्ता सध्या ।

१ व्याकरणाचार्यराजगुरुचन्द्रदत्तनैयिलमहाभागेन प्राचीनं पद्यं प्रदात, कवि-
 रवच्छन्दसि परिवर्तयितुमादिष्टोऽभवम् । अन्येन ।

विद्याधरी

मोहकमरीचिकानिपतितेन कामं मया
 कथितं प्रियाग्रे तत्, यदन्यो न वदिष्यति ।
 मञ्जुनाथ निर्यन्नेत्रनीरं दयिताया मुखं
 स्मृत्वापि च धीरं मां विना को बहिरेष्यति ।
 सेयं घनलाभलवलालसापिशाची हन्त
 सङ्गसुखात्साचीकृत्य किं किं दर्शयिष्यति ? ॥३०॥

‘जनोपाज्जनार्थं परदेशं यामि’ इति मनोजिवारो मदेत्परम्, ईदृशः को
 वा निर्विकारः (वशीकृतचित्तः) अस्ति यः, इमं विचारं प्रियां प्रति कथयेत् ।
 मनोरथे सत्यपि प्रियां प्रति कठोरमिदं कथं वक्तुं शक्येतेति भावः । अन्यो
 जनो यद् न कथयितुं शक्यति, तत् मया प्रियाया अग्रेपि मरीचिकावशात्क-
 थितम् । निर्यन्नायं प्रियाया मुखं स्मृत्वापि धैर्ययुक्तं मां विहाय अन्यो जनः
 को वा बहिःप्रवासं करिष्यति । अहमेवेदृशो धीरोऽस्मि यः प्रियाया भक्तु-
 इष्टापि यात्रामङ्गीकृतवानित्याशयः । हन्त ! घनलाभस्य (लवसापि) लालसा-
 रूपा सेयं पिशाची, प्रियासंगमसुखात् तिर्यक् कृत्वा, न जाने किं किं दर्शयि-
 ष्यति ? अनया लिप्सापिशाच्यैवाहं प्रवासदुःखं प्रापितोऽसीत्याशयः ॥ ३० ॥

—ॐ केलिसदनाभिमुखी ॐ—

—* देवघनाक्षरीच्छन्दः *

दासीपरिसेवितेयमासीदति सोपानाग्र-
 मामरण्यश्चलेव चञ्चन्ती चमिति चमिति
 निमृतमयन्त्या अपि रशना खनति मृदु-
 ध्वनतः सुमञ्जु मणिमञ्जीरौ छमिति छमिति ।

मञ्जुनाथ निर्जनेपि परितोऽवलोकयन्त्या

रणतो मनोज्ञकरकङ्कणौ श्रमिति श्रमिति

मन्येऽहं मनोजरङ्गशालामुपयान्त्यामद्य

धालायां भवन्ति मेरिद्वन्द्वारा श्रमिति श्रमिति ॥३१॥

वास्या अनुगता इयम्, भूपणैः विद्युदेव चमिति चमिति चञ्चन्ती 'चम्-
रकुर्वती' सती, फेलिभवनं गन्तुं सोपानस्याग्रभागम् आसीदति आपोति ।
'चम् चम् चमकता' इति भाषाशैली । चमिति, छमिति प्रभृतयः सर्वे ध्वने-
रनुकरणशब्दाः । अतिमन्दं गच्छन्त्या अपि मेखला मुहुः शब्दायते । मणि-
मञ्जीरौ नूपरौ सुमञ्जु यथा स्यात्तथा 'छमिति छमिति' ध्वनतः शब्दं कुरतः ।
'छम् छम्' इति मञ्जीरशब्दः प्रसिद्धः । निर्जनेष्वन्तर्भवने, लज्जावशात्
परितो विलोकयन्त्याः अस्याः, सुन्दरौ करवल्लयौ श्रमिति श्रमिति स्वनतः ।
एवं च मेखला-कङ्कणादीनां शब्दात्, अहं मन्ये, यदस्यां धालायां कामरङ्ग-
शालाम् गच्छन्त्यां मेरिद्वन्द्वारा भवन्ति । यीरा यदा रङ्गशालायामवतरन्ति
सर्हि मङ्गलमेरीध्वनिर्भवति । तथाप्रापि कामरङ्गशालागमने सोऽयं मेरीध्वनि-
रित्याशयः । प्रतिपादमनुप्रासाः ॥ ३१ ॥

केलिसदनामिमुखी

“मन्वेहं मनोजरंगशालामुपयान्त्यामद्य
बालायां भवन्ति मंरिष्टद्वारा क्षणिति क्षणिति ॥”

❀ छप्पय ❀

जेतव्याद्यालम्ब्य दीपितस्तचेष्टाद्यैः

पुनरनुभावैर्भृतः सहायाश्रयण-नयाद्यैः ।

धृतिगर्वस्मृतिमतिप्रभृतिसंचार्यनुयायी

यत्र भवेत्सकलस्य मूलमुत्साहः स्थायी ।

सोयं वीररसो, दया-दान-धर्म-युद्धाह्वयैः

चतुरभिधोऽप्युपवर्द्धितो विद्यादिः परतो नवैः ॥ १ ॥

विजेतव्यादिः आलम्बनविभावो यस्मिन्, विजेतव्यचेष्टादिव्यं तद्दीपन-
विभावः, सहायाश्रयण-नीति-प्रभृतिभिरनुभावैः प्रतीतियोग्यः कृतः, धृति-
गर्वादि-संचारिभावैः परिपोषितः स्थायी भावः (उत्साहः) एव वीररसता-
मापद्यते । सोयं वीररसः साहित्यदर्पणकारपर्यन्तं 'दयावीर-दानवीर-धर्म-
वीर-युद्धवीरेति' नामभिश्चतुर्विधोपि नवैः षण्ढितराजादिभिः, परतः अग्रे
सत्यवीरविद्यावीरादिभिः नामभिः परिवर्द्धितः ॥ १ ॥

[भगवद्गौतमबुद्धगोत्रज श्रीमान् शक्तिधर कुमारो वनविहारायान्तोत्ति । स हि पुष्पितेषु लताकुञ्जेष्वितस्ततो विचरन् सप्रति सरस्तीरमभितिष्ठति । पतस्मिन्नेव समये वृक्षगुल्मेष्वन्तर्हितो व्याध सरमसमेक हसन्नाणेनाजघान । घाणवेदनायिकल स पक्षी करणमाकण्ठ्य, भूमौ पतितः परितो विलोठति । तस्य तादृशीं दयनीया दशमालोचय, कुमारस्य हृदयमकस्माद्भूतपूर्वया दयया विगलितमिवाभवत् । स हि सरमसं प्रधाप्य धूलिधूसर इसमतिनिभृतमुत्थापितवान् । महार्हकोमलकौशेयवसनाऽऽवृते निजोत्सहे निधाय उत्तरीयाञ्जलेन धीजयामास । शरीराद्वाणमपनेतुमुद्योगमकार्षीत् । भीतो व्याधो राजकुमारमग्रतो दृष्ट्वा सकुचितोऽभवत् । ममैवमाजीवनमिति मन्दमन्दाक्षर कुमाराय निवेदयामास । प्रोदीतदयाभाष कुमार सोऽस्माद् श्रोयाच—]

→* घनाक्षरी *

परितः प्रयच्छन्तश्चमुग्रशरवेदनया

मोहमुपगच्छन्नेप पक्षी परिहीयताम् ।

हंहो मांसवृत्ते न विपीद मनाग् व्याध सखे !

एतत्परिवर्ते भूरि मांसमुपादीयताम् ।

आगल्यात् सयत्नं परिपोषितानि मांसलानि

छिन्धि ममाङ्गानि, काममेतैरति ग्रीयतां

विहगदयापरस्य सौहृदोदयादनल्प-

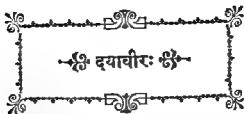
माहो ! हृदयाग्रमांसमेतन्मम नीयताम् ॥ २ ॥

उग्रशरपीडया परितो द्रष्टुं क्षिपन्, मूर्छां प्राप्नुवन्नेष पक्षी त्यज्यताम् ।
मांसं वृत्तिः (जीविका) यस्य तत्संबुद्धौ । एतत्परिवर्ते (एतस्य विनिमये)
अधिकं मांसं गृह्यताम् । ममाङ्गानि राजकुमारभावादित्यद्वेन पोषितानि
पुष्टानि सन्ति । (अतिमांसलाभः सूच्यते) । एतैः अङ्गैः कामं यथा
स्यात्तया प्रीयताम् ! हंसस्य मांसं मनुष्यापेक्षया कोमलं भवति, तथा
च वदुपायमाह—विहगोपरि दद्यायुक्तस्य मम, सौहार्दभावस्योदयात्
(हृदये सौहार्दोदयकृतेन उच्छ्वासेन) उपचितम्, एतच्च हृदयस्य अप्रमांसं
नीयताम्, एतदिह हंसमांसतो आतिकठिनमिति भावः । भूपतितो हंस
आलम्बनम्, सद्विलोढनादिकमुद्दीपनम् । अथु, व्याधनिवेदनादिकमनुभावः ।
घृतिप्रभृतयः संचारिणः । कुमारनिष्ठश्चोत्साहश्च परिणामे, दयावीरतामुप-
गतः । दयाभायानुकूला स्वल्पसमासा प्रसन्नमधुरा वृत्तिः । प्रतिपादं प्रासाः ।
चतुर्थे—दया० उदया० हृदया० इत्युच्चैस्तानां यमनम् ॥ २ ॥

→❖ दानवीरः ❖←

[बलिराजेन भगवते वामनाय त्रिपादपरिमिता भूदांतुं प्रतिज्ञाता ।
शुरः शुक्राचार्यः 'देवकार्यसाधको विष्णुरयम्' इति बहुलमं निवारयामास ।
एतत्सर्वं विदिरापि दानवीरो बलिः प्रोवाच—]

सादरं प्रवर्तन्तां सपर्याः सुखमर्थिनोऽद्य
भो भो विप्रवर्याः ! प्रणिधानं घत्त सुखितम् ।
जायन्तां प्रदानसमयोचितानि मङ्गलानि
नूनमहमर्थिने ददानि निजमर्थितम् ।
भार्गवमहर्षे ! संभ्रमोऽयमवष्टुच्यतां ते
विफलविमर्शे कालयापनमनर्हितं
प्राज्यमिदं त्रैलोक्यस्य राज्यमेव किं नृ मुने !
दद्यामहमर्थिने निजाद्यनपि निश्चितम् ॥ ३ ॥

→❧ दयावीरः ❧←

[भगवद्भौतमबुद्धगोत्रज श्रीमान् शक्तिधरः कुमारो वनविहारायाग-
तोऽस्ति । स हि पुष्पितेषु लताकुञ्जेष्वितस्ततो विचरन् संप्रति सरस्त्रीरमधि-
तिष्ठति । एतस्मिन्नेव समये वृक्षगुहमेवन्तर्हितो व्याधः सरमसमेक हस-
बाणेनाजघाम । बाणयेदनाविकल स पक्षी करणमाक्रन्द, भूमौ पतित
परितो विलोठसि । तस्य तादृशीं दयनीया दशमालोक्य, कुमारस्य
हृदयमकस्माद्भूतपूर्वया दयया विगलितमिषाभवत् । स हि सरमसं प्रघ्राय
धूलिधूसर हसमतिनिवृतमुत्थापितवान् । महार्हकोमलकौशेयवसनाऽऽवृते
निजोत्सङ्गे निधाय उत्तरीयाञ्चलेन धीजयामास । शरीराद्वाणमपनेतुमुद्यो-
गमकार्षीत् । मीतो व्याधो राजकुमारमग्रतो दृष्ट्वा सकुचितोऽभवत् । ममे-
वमाजीवनमिति मन्दमन्दाक्षर कुमाराय निवेदयामास । प्रोद्दीप्तदयामाव
कुमारः सोरसाहं प्रोवाच—]

→❧ घनाक्षरी ❧←

परितः प्रयच्छन्त्यमुग्रशरवेदनया

मोहमुपगच्छन्नेष पक्षी परिहीयताम् ।

हंहो मांसवृत्ते न विपीद मनाग् व्याध सखे !

एतत्परिवर्ते भूरि मांसमुपादीयताम् ।

आवाल्यात् सयत्नं परिपोषितानि मांसलानि

छिन्धि भमाङ्गानि, काममेतैरति प्रीयतां

विहगदयापरस्य सौहृदोदयादनल्प-

माहो ! हृदयाग्रमांममेतन्मम नीयताम् ॥ २ ॥

उग्रदारपीडया परितो दृष्टे क्षिपन्, मूर्छां प्राप्नुवन्नेप पक्षी त्यज्यताम् ।
मांसं वृत्तिः (जीविका) यस्य तत्संबुद्धौ । पृथक्सर्वित्तं (पुस्तक त्रिनिमये)
अधिकं मांसं गृह्यताम् । ममाह्वानि राजकुमारमावादस्ति यत्नेन पोषितानि
पुष्टानि सन्ति । (अतिमांसलाभः सूच्यते) । पुत्रैः अङ्गैः कामं यथा
स्थास्यथा श्रीयताम् ! हंसस्य मांसं अनुप्यापेक्षया कोमलं भवति, तथा
च उदुपायमाह—विदग्धोपरि दयायुक्तस्य मम, सौहार्दभावस्योदयात्
(हृदये सौहार्दोदयकृतेन उच्छ्वासेन) उपचितम्, एतत् हृदयस्य भ्रममांसं
नीयताम्, एतद्दि हंसमांसतो नातिकठिनमिति भावः । भूपतितो हंस
आह्वयनम्, तद्विलोठनादिकमुद्दीपनम् । अथु, व्याघ्रनिवेदनादिकमनुभावः ।
एतिप्रभृतयः संचारिणः । कुमारनिष्ठश्चोक्ताहश्च परिणामे, दयावीरतामुप-
गच्छः । दयाभावामुद्धृष्टा स्वल्पसमाप्ता प्रसन्नमधुरा वृत्तिः । प्रतिपादं प्राप्ताः ।
चतुर्थे-दया० उदया० हृदया० इत्यनुमितायां यमनम् ॥ २ ॥

→* दानवीरः *←

[बलिराजेन भगवते वामनाय त्रिपादपरिमिता भूदानं प्रतिज्ञाता ।
गुरुः शुद्धाचार्यः 'देयकार्यसाधको मिष्णुरयम्' इति बहुतमं निवारयामास ।
एतासर्वं विदित्वापि दानवीरो बलिः प्रोवाच—]

सादरं प्रवर्तन्तां सपर्याः सुखमर्थिनोऽद्य
मो मो विप्रवर्याः ! प्रणिधानं घञ सुस्थितम् ।
जायन्तां प्रदानसमयोचितानि मङ्गलानि
नूतनमहमर्थिने ददानि निजमर्थितम् ।
भार्गवमहर्षे ! संभ्रमोऽयमवमुच्यतां ते
विफलविमर्शे कालयापनमनर्हितं
प्राज्यमिदं त्रैलोक्यस्य राज्यमेव किं नु मुने !
दद्यामहमर्थिने निजासन्नपि निश्चितम् ॥ ३ ॥

उदयाचलादारभ्य अस्ताचलावधि, इदं राज्यम् आस्ताम्, दूरे तिष्ठतु इति भावः । अविचलिता अक्षया राजलक्ष्मीरपि परस्तात्तिष्ठतु । बहुना विम्, प्राज्यं प्रैलोक्यराज्यमपि धर्मपालनार्थं परित्याज्यमेव, भविता भविष्यति । 'लुट्' । भावां यालौ, तदुपरि वन्दीकरणाद् अवलौ स्वः । परम्, आवयोः सा (सिक्खजातौ या प्रसिद्धा) धर्मप्रीतिः कालानलतुल्याद् भय-ल्लोपात् न विगलिता, न विगलिष्यति (गमिष्यति) 'लुट्' । नौ (आवयोः) शरीरस्य मर्मस्थलानि, कामम् अवपाटय छेदय । परं धर्मात् चित्तं न विच-टिष्यति । अनद्यतनभविष्यत्प्रयोगेण 'अद्य तु मरणस्य भयमेवास्ति, परम-मेपि कदाचिन्न विचलेत्' इति दार्ढ्यातिशयो च्यन्यते । प्रतिपादमुत्साहसं-पदकोऽनुप्रासः । चतुर्थे मर्मो धर्मो इति ॥ ४ ॥

—१७ विद्यावीरः—

[राजसभायां शास्त्रविचारे सर्वान् पण्डितान् कवीन्द्रो मूफीचकार । पण्डितान्दिलक्षान्प्रिलोक्य राजा राजगौरवतः कवीन्द्रमानमयितुं काञ्चि-द्भ्रात्यवार्तां प्रोवाच । तारकालिकशास्त्रविचाराद्यदीप्तसारस्वतवैभवः कवी-न्द्रः सोलुप्यतमाह—]

स्यात्ते राज्यशासनमखण्डं शब्दशासनं मे
सिंहासनगस्त्रं हृदयासनसमाजाः सः
परहृदि लम्बास्तव मौलिं दोलयन्ते शराः
व्यक्तिभिः सभासु समान्दोलितसमाजाः सः ।
मञ्जुनाथ जाने कोपसञ्चयमचिन्त्यं तव
पादमयमनन्तमुपजीव्य राजराजाः सः
का जाता तवेयं गर्गघटना मनसि मृषा ?
यूयं महाराजास्तर्हि वयं कविराजाः सः ॥ ५ ॥

असृण्वम् साग्रम् । शब्दशास्त्रम् (व्याकरणादिकम्) । एवं सिंहासनस्य ,
 वयं लोकानाम् हृदयरूपम् आसन ये सभाजयन्ति अलकुर्वन्ति तादृशा
 स्म । सभाजयते कर्मण्यण् । रस्तेकै स्वहृदयेऽस्मभ्य स्थान दत्तमित्याशय ।
 ततश्च हिंसालभ्य-काष्ठादिसिंहासनापेक्षया हृदयासनम् (तदपि च सप्तमा
 नम्) कियदभ्यर्हितमिति साकूत सूच्यते । तथा च प्रजाप्रियस्व नासीति
 व्यज्यते । त्व तु एकशरेण एकस्य भक्तक भ्रमयसि । वय ॥ एकैव सूतया
 सपूर्ण समाजमेव आन्दोलयाम । अस्माकमेकां नयीना भूक्तिमाकर्ण्य सपू-
 र्णोपि समाज प्रशासापरवशो भयतीत्याशय । यदि भवत समीपे अपिभ्य
 (चिन्ताया यत्रायश्यकता नास्ति, पूर्ण) कोपसचय (द्रव्यसंग्रह) भयेषु
 मपि अह जाने । वय हि अनन्त वाङ्मयरूप निधिं प्राप्य राज्ञामपि राजान
 कुवेरसमा स्म । वय 'महाराजा' इति तव मनसि मुधा गर्वघटना केय
 जाता ? स्थाने स्थाने राजान प्रति एकवचनप्रयोगेण, आत्मनि च बहुत्व
 प्रयोगेण गर्वसंचारिणा परिपुष्टो धीर सुतरा विजृम्भते । किञ्च बहुवचनेन,
 'अहमेव किम्, अस्मादृशा सर्वेपि विद्योपजीविन, स्वामेव किं सर्वानपि
 नरेशान् यावत्काल भयांदा मोलुपयन्ति तावदेव समानयाम, अन्यथा तु
 स्पष्ट तत्स्वरूपज्ञान कारयाम, इति धोर्यते । चतुर्थे, काजा राजा राजा
 इति प्राप्ता ॥ ५ ॥

→ शुद्धधीर. ←

[आम्नेराधिपतिः प्राचन धीमन्मानसिहमहाराजो दिह्नीतसेन्दप्रमुखो
 भूत्वा पठानदमनाय कम्पोजम् (काबुल) अभिययाविति जयपुरप्रान्ते
 प्रसिद्धि । सशुद्धस्यैवाऽमे विस्तृत वर्णनम् ।]

सज्जनशालि-तुङ्गतरलतुरङ्गमृता

सेना पञ्चरङ्गयुता सखा हेतिमालाभिः

दन्धन्यत एतद्योम वीरसिंहनादमृगं

वीरवरणागताभिर्व्याप्तं देवमालाभिः ।

मञ्जुनाथ दिङ्माण्डलमखिलं विमण्डयता-

त्कीर्तिभिः प्रभूतभवज्योत्स्नाऽजिह्वाजालाभिः

ग्रस्यद्स्युमण्डले प्रचण्डबाहुदण्डसखः

श्रीमन्मानसिंहखड्ग! खेल मुण्डमालाभिः ॥ ६ ॥

युद्धसज्जया सज्जन्तो जवशालिनः, तुङ्गाः (उन्नताः), चञ्चलाश्च ये तुर-
ङ्गास्तैः पूर्णाः । 'पञ्चरङ्गेण' आम्बेरराज्यध्वजेन युता, सेयं सेना हेतिमालाभिः
(आयुधसमूहैः) सज्जाऽस्ति । वीराणां वरणाय भागताभिर्देववालाभिर्भ्यां-
समिदं गगनं वीराणां सिंहनादैर्भृशं दन्ध्वन्यते । दन्ध्वनीति, इति पदलुगन्ता-
स्त्वर्मेणि लट् । अतित्तमां ध्वनितं क्रियते इत्याशयः । हे मञ्जुनाथ! (श्रेष्ठस्वा-
मिन्!) भवान्, प्रभूतं यथा स्वात्तथा भवन्ति (शत्रु) ज्योत्स्नायाः अजिह्वानि
(सत्यानि) जालास्ति यासां ताभिः । ज्योत्स्नासदृशं विमलप्रकाशमुत्पादय-
न्तीभिरित्याशयः । कीर्तिभिः अखिलं दिङ्मण्डलं मण्डयताम् । किञ्च हे
मानसिंहस्य खड्ग! प्रचण्डो (माननरेन्द्रस्य) बाहुदण्डः सरसा (सहायकः)
यस्य ईदृशस्त्वं ग्रस्यतां शत्रूणां मण्डले मुण्डमालाभिः क्रीड! शत्रूणां मुण्डानि
छिन्वीत्याशयः । कथेरुक्तिः ॥ ६ ॥

अम्बरतरेशचमूः कम्बोजे प्रयाता यदा

म्लेच्छदृगम्बोजे हिमपुञ्जोऽभ्युदयांचक्रे

तरलतुरङ्ग-तुङ्गदन्तावलधूलिमरा-

द्वन्तासिलदेशमन्धकारैः पूरयांचक्रे ।

मञ्जुनाथ मान्यो मानसिंहनरनाथमणि-

र्यः स्वसैन्यचक्रे म्लेच्छचक्रं चूर्णयांचक्रे

किञ्च हठावेशात्परिपण्डितविवुधमठान्

संग्रामे पठानशठान् दैन्यं शिक्षयांचक्रे ॥ ७ ॥

स्लेच्छानां पठानानां नयनकमले तुषारपुञ्जः उदितः । हिमाद् यथा कमलानि म्लानानि भवन्ति तथा नेत्राणि हतप्रभाण्यभवन् । अथवा कमले तुषार इव, नेत्रेऽधूष्यमवन् । अथ गतौ लिट् । तरलानां तुरङ्गाणां, तुङ्गानां हस्तिनां च पदभूलिभरात् हन्त अखिलं देशमेव सा चमूरन्धकारितमकरोत् । हठात् परिरूपिताः देवमठाः यैस्तान् पठानशठान् दैन्यं (दीनताम्) अक्षयत् । एतावत्कालं घृष्टतामकुर्वन्, इदानीं दीनतायाः शिक्षा मानभूपालेन तेभ्यो दत्तेत्याशयः । युद्धवीरोचिता समासबहुला संयुक्ताक्षर-टवर्गादि-प्रचुरा संघटना ॥ ७ ॥

→ॐ युद्धवर्णनम् ॐ←

[सर्वापि सेना, रणसामग्री च युद्धस्थले प्रयाति । अत्रैव प्रसङ्गतो हस्त-
आदिसेनाङ्गानां वर्णनमारभ्यते ।]

→ॐ हस्तिनः ॐ←

→ॐ (उप्यय) ॐ←

→ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ←

झणिति झणिति रवमुखर-हैमकिङ्किणीर्वहन्ती

चञ्चलनजवेन धोरघण्टां ध्वनयन्ती ।

कर्णतालनिनदेषु मधुपझङ्कारमुखरिता

दिग्दिगन्तसंचारिमदोचितचीत्कृतिभरिता ।

मदधारादुर्दिनमरैर्दुर्निरीक्ष्यतमकटवटा

विजयाङ्गणसंमुखमगादम्बरेश्वरणगजघटा ॥ ८ ॥

झण् झण् इति रवेण मुखराः सुवर्णकिङ्किणीः (घण्टिकाः) धारयन्ती ।
चञ्चलं यत् चलनं तस्य जवेन । घृष्टलम्बितां महाघण्टां नादयन्ती । दिग्-
दिगन्तसंचारिणी मदोचिता या चीत्कृतिः (हस्तिशब्दः, घृष्टा) तथा भरिता ।

मदधारामिर्यदुदिनं (वर्षादम्बरः) तद्भरैः, अवीक्षणोपगण्डस्थला । भग्नरे-
शस्य रणगजानां घटा, विजयाङ्गणस्य संमुखं प्रतिष्ठते सा ॥ ८ ॥

→ॐ रूपकधनाक्षरी ॐ←

अञ्जनगिरीन्द्रसममेचकशरीररुचो
वैरिगर्वगञ्जनगरिष्ठवीर्यसारा भान्ति
कुण्डलितचारुघनशुण्डादण्डशोभाभृतो
मण्डितकपोलयुगे दानवारिपूरैः स्नान्ति ।
मञ्जुनाथ येषां मञ्जिमानमवलोक्य मनाग्
दिक्कुञ्जरपुञ्जरुचः पिञ्जरिता नोपमान्ति
भूमिधरतुङ्गत्तमा वारिदविभङ्गसमा

आम्यद्भूरिमृङ्गरमाः स्तम्बेरमा मञ्जु यान्ति ॥ ९ ॥

कज्जलयधेतसमानश्यामशरीरकान्तयः । वैरिगर्वगञ्जनो गरिष्ठो धीर्यसारो
येषां ते । कुण्डलाकृतिः कृताः, चारुः निविडो यः शुण्डादण्डः तण्डुलोभाघा-
रिणः । गैरिकदिचित्रैर्मण्डिते कपोलयुगे मदजलभरैः स्नान्ति । मञ्जिमानं
मञ्जुताम् । दिक्कुञ्जरसमूहस्यापि रुचः कान्तयः, पिञ्जरिता नैवेद्याधिष्ठा
इव न शोभन्ते । दिग्गजानामपि शरीरकान्तिर्येषामग्रे रोगपिङ्गा इव दृश्यत
इत्याशयः । पर्वतवत् अतितुङ्गाः । वारिदविभङ्गस्य (घनशण्डस्य) समाः ।
आम्यतो भूरीन् मृङ्गान् रमयन्ति तादृशाः । स्तम्बेरमा गजाः, मनोरमं
यथा स्यात्तथा गच्छन्ति ॥ ९ ॥

प्राप्ता द्वारसीम्नि मत्ता मौलिमवधूर्णयन्ति
चूर्णयन्ति चक्रमरेः संगरे यदि ब्रजन्ति
दिग्गवारणदर्पविनिवारणप्रसक्ता इति
वारणाय शृङ्खलिता मर्यादाहमाचरन्ति ।

शुण्डावारिपूरैः पूरयन्त इव वारिनिधिं
वारिधेरधीनघनगर्वं ये समाहरन्ति
ऊढपञ्चरङ्गा गाढधृतरणरङ्गा अमी

मानमेदिनीशमत्तमातङ्गाः पुरस्सरन्ति ॥ १० ॥

राजद्वारे प्राप्ता ये मदात् मस्तकं घूर्णयन्ति । युद्धे यदि गच्छन्ति तर्हि
वैरिणो न्यूहं भिन्दन्ति । दिग्गजानां गर्वदूरीकरणाय प्रवृत्ताः, इति तन्निवार-
णाय रक्षकैः शुङ्खलाबद्धा इमे मर्यादां रक्षन्ति । इमे राजा दिग्गजानां गर्व
दूरीकर्तुं धावन्ति तदा आधोरणास्तान् शुङ्खलाया बध्नन्ति, इमेऽपि मर्यादां
ज्ञात्वा शुङ्खलाबन्धसहनं आचरन्ति, अन्यथा तु पृथामप्रे का चराकी शुङ्ख-
लेत्याशयः । निजशुण्डाफूरकारजलैः समुद्रं पूरयन्त इव, समुद्राधीनानां
घनानां गर्वं हरन्ति । घनास्तु समुद्राजलं यदा गृह्णन्ति तदैव वर्पन्ति, इमे
तु समुद्रमपि शुण्डाजलेन भरन्तीति ततो व्यतिरेकः । ऊढः (धारितः)
पञ्चरङ्गः (पञ्चरंग) अग्न्यराज्यध्वजो यैस्ते । गाढं धृतो रणस्य रङ्गः
अनुरागो यैस्ते ॥ १० ॥

कवि०—गर्वभराच्छुण्डादण्डमुपरि नयन्तो मुहु-

श्चण्डकरमण्डलविभासं स्थगयन्तेऽमी

नानावर्णचित्रगण्डमण्डलविकासवहा

धातुरङ्गशालिशृङ्गशोभां दर्शयन्तेऽमी ।

मञ्जुनाथ मञ्जुमदनिर्झरं क्षरन्तो मुहुः

संमुखे विशालं कर्णतालं दोलयन्तेऽमी

मन्ये पक्षशातकपुरन्दरविपक्षधराः

पक्षधराः पर्वता इतीव सूचयन्तेऽमी ॥ ११ ॥

गर्वभरात् शुण्डादण्डम् उपरि नयन्तः, इमे (राजाः) सूर्यमण्डलस्य
भासम् (प्रकाशम्), आच्छादयन्ति । नानावर्णचित्रं धातुरङ्गमण्डलं

घट्टिकासवहाः (शोभाधारिणः) इमे गैरिकादिधातूनां रङ्गैः शोभमानानां
शृङ्गाणां शोभां प्रकटयन्ति । अग्रे हि इमे पर्वता इत्युत्प्रेक्ष्यते । तथा च,
यथा पर्वतानां शृङ्गेषु गैरिकादिधातुशोभा, एवमेषां गण्डेषु नानारङ्गाणां
चित्राणां शोभेत्याशयः । पर्वता निर्झरं क्षरन्ति । इमे मदनिर्झरं क्षरन्तो
विशालं कर्णतालं दोलयन्ते । तत्रोत्प्रेक्ष्यते—पक्षच्छेदकस्य पुरन्दरस्य विहङ्ग-
पक्षधारिणः 'पक्षधारिणो वयं पर्वताः स्मः' इतीव इमे सूचयन्ति । कर्ण-
तालं न दोलयन्ति, किन्तु पक्षौ द्वौ प्रकम्प्य 'वयं पक्षधारकाः पर्वताः स्मः'
इत्येव सूचयन्ति । इन्द्रेण तु पक्षाः सर्वेषां छिन्नाः, परं वयं तु तस्यापि
विपक्षाः स्मो यतो ह्यस्माकं पक्षौ न छेत्तुमशकदिन्द्र इति भावः ॥ ११ ॥

काञ्चनकलिततन्तुसन्तवसनधराः

कन्धरास्यमन्दहेमशृङ्खला विभासन्ते

चारुदन्तमण्डले विभासितवलयभरा

झङ्कितिकरा ये हेमकिङ्किणीभिरायन्ते ।

मञ्जुनाथ लम्बमानमुक्तामणिनिकरधरा-

मलिके सुवर्णश्रियं दधतः प्रकाशन्ते

तुलितधरित्रीधरा गण्डमदवारिधरा

अम्बरधराधिपतिकुञ्जरा विराजन्ते ॥ १२ ॥

ये कुञ्जराः, काञ्चनकलितैः तन्तुभिः ('कलाबत्') संततामां (व्याप्तानाम्)
वसनानां धारकाः । सौवर्णसूत्रव्याप्त (-'कारचोषी'कार्ये-) पक्षधारकाः
इत्यर्थः । येषां कन्धरासु अमन्दाः (अनल्पाः) सुवर्णशृङ्खला भासन्ते ।
दन्तमण्डले शोभितः सुवर्णवलयभरो येषां ते । हस्तिनां दीर्घेषु दन्तेषु, मध्ये
मध्ये सुवर्णवल्याः परिधाप्यन्ते, तैर्बुद्धा इत्यर्थः । सुवर्णघण्टिकाभिः शङ्का-
रधारिणः ये भासन्ते आगच्छन्ति । आरूपपूर्व- अयथातुः । अलिके ललाटे,
कम्बितमुक्तामणियुक्तां सुवर्णस्य श्रियम् ('सिरी' हस्तिनः शिरोभूषणम्)

धारयन्तो ये शोभन्ते । तुलितः समीकृतो धरित्रीधरः पर्यतो यैस्ते । गण्डयोः
मदवारिणो धारकाः । सर्वपादेषु धरा भरा इत्यादयः प्राप्ताः ॥ १२ ॥

—* छप्पय *—

फुङ्कतिवारिभरेण गगनतलमुद्गरयन्ती
चरणधरणचलभराद्धरणितलमानमयन्ती ।
सरभसचीत्कृतिचयाच्चकितभावं विदधाना
घोरघृंहितारवैर्वैरिहृदि भयं ददाना ।
तुङ्गतया तारापथं तरलयितुं जनितोद्यमा
मानमेदिनीसुरपतेर्भाति गजघटा घनसमा ॥ १३ ॥

उद्गरयन्ती । पूरयन्ती पादस्यापमस्य बलभरात् भूतलं नमयन्ती । चीत्कृ-
तिभिलोकानां चकितभावं कुर्वन्ती । घृंहितारवैः । 'घृंहितं करिगर्जितम्' ।
निजस्य तुङ्गतया (उच्चतया) गगनमपि चलयितुं कृतोद्यमा । घनसमशी,
मानस्य भूमेरिन्द्रस्य गजघटा ॥ १३ ॥

—* अश्वाः *—

—* रूपकघनाक्षरी *—

चञ्चलमुदस्य मुहुर्ग्रीवामवकुञ्चयन्तो
वदनमुदञ्चयन्तो लोचनमिहाहरन्ति
मुखरं वहन्तो मुहुः प्रोथपुटमुक्षमय्य
सपदि समन्ततोऽथ फेनमैरुद्गरन्ति ।
मञ्जुनाथ कर्णयुगमुत्तरङ्गयन्तो मुहु-
श्चञ्चलदृगञ्चलेन वञ्चनमिवाचरन्ति

गमनजवेन जातु विजितविहङ्गाः, पुरः

कीलितकुरङ्गास्ते तुरङ्गाः सुखं संचरन्ति ॥ १४ ॥

चञ्चलं यथा स्नातथा उल्लिख्य मुहुर्मीवाम् अवकुञ्चयन्ति (मोटयन्ति),
वारं वारं ग्रीवावमोटनं तुरगस्वभावः । सुखम् उदक्षयन्तः (उल्लमयन्तः)
पश्यतां लोचनं वक्षयन्ति । 'पुर पुर' इति शब्देन सुखं प्रोथपुटं (नासा-
पुटम्) बहन्तः ये अश्वाः परितो सुखफेनैः पूरयन्ति । मुहुः कर्णयुगम् उत्त-
रङ्गयन्तः (प्रकारविशेषेण चञ्चयन्तः) ये, मुहुः चञ्चलेन नेत्रप्रान्तेन लोकानां
प्रतारणमिवाचरन्ति । वारंवारं नेत्रपरिचालनं तुरगस्वभावः । गमनजवेन
जितविहङ्गाः, कीलितकुरङ्गाः (स्तब्धीकृतहरिणाः) ते तुरङ्गाः पुरः (अग्रे)
सुखं संचरन्ति । स्वभावोक्तिः । प्रतिपदं प्रासाः ॥ १४ ॥

→ॐ अश्वकुलानां वर्णनम् ॐ←

क०—काम्योजोपकुलजकलिङ्गकाननेयावन्त्य-

काश्मीरककैवर्तककुलजा विराजन्ते

बाह्मीकार्जुनेययावनेयवङ्गवासन्तक-

क्रन्थिनोपवन्तकवनायुजाः सुखायन्ते ।

मञ्जुनाथ मेर्चकाष्मकेयलघुयावनेय-

मालविकमौघरसुमौलिकाः प्रकाशन्ते

नानाकुलसंभवाश्च नानादूरदेशोद्भवा

नानाविधसैन्धवाः समन्तादुपमासन्ते ॥ १५ ॥

अश्वकुलानां भेदाः इमे । एतेषां रूप गुणादिपरिज्ञानं तु तच्छब्दादप्यग-
म्यम् । ओडछान्देशार्थं सागप्रतमेवासारासजातीयश्रीरामनेतमहोदयसं-
हीतात् अमुद्रितात् 'अश्वकुलसंस्थान'नामकात् (हिन्दी) पुस्तकादिरोपोत्र
परिगृहीतः ॥ १५ ॥

✽(अश्वजातीनां वर्णनम्)✽

✽ रूपकघनाक्षरी ✽

श्यामकर्णताजिततुषारचक्रवाककर्क-

ताडजकल्याणपञ्चकास्ते द्युतिं यान्ति भूरि

मिश्रवर्णमल्लिकाख्यमालवाष्टमङ्गलाख्या

मेचकसारङ्गनीललोहिता न मान्ति भूरि ।

पाण्डुरपिशङ्गपीतपाटलकपिशरङ्ग-

धूसरधवलधूम्रधूपायिता यान्ति भूरि

चित्रीकृतवासवाः समीकृतसमीरजवा

अम्बरनरेशवाजिपुङ्गवा विमान्ति भूरि ॥ १६ ॥

सर्वश्वेतो हयो यस्तु श्यामैकश्ववर्णो भवेत् । ■ वाजी वाजिमेघार्हः श्याम-
कर्णः सुदुर्लभः ॥ ताजिताः सूरशालाश्च तुषाराश्चोत्तमा हयाः । गोत्रिका-
णाश्च केकाणाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः ॥ ताडजा उत्तमाशाश्च घाजशूलाश्च
मध्यमाः ॥* पीताङ्गः श्वेतपादो यो यश्च स्फारितलोचनः । चक्रवाकः स
विज्ञेयो राजार्हः प्रियसत्तमः ॥ 'पृथ्व्यः स्वौरी सितः कर्कः' भमरः । यस्य
पादाः सिताः सर्वे, चन्द्रकं च ललाटके । कल्याणपञ्चकः प्रोक्तो भर्तुः कल्या-
णकारकः ॥* विमिश्रवर्णकाः सर्वे प्रशस्ता वाजिनो मताः ।* मुखे चन्द्रक-
संयुतः पङ्कजम्बूफलाकृतिः । श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः सुप्रजितः ॥*
मालवदेशोद्भवत्वान्मालवः ।* यस्य पादाः सिताः सर्वे पुच्छो मुष्को मुखं
सया । मूर्द्धजास्तु सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् ॥* मेचक-सारङ्गाद्या
रङ्गेण घोटकभेदाः । यथा—सितो रक्तस्तथा पीतः तारङ्गः पिङ्ग एव च । नीलः
कृष्णोऽयं सर्वेषां श्वेतः श्रेष्ठतमो मतः ॥* धूसर-धूमादयस्तु, सप्तवर्णैर्म्योऽ-
यान्तरवर्णा भवन्ति उत्पन्नास्तद्युक्ताः । यथा—'सप्तवर्णा भवन्तीह सर्वेषां
वाजिनां ध्रुवम् । तानहं कीर्तयिष्यामि भेदैर्जाताननेकधा ॥' इत्यादि सुरय-

परीक्षाविज्ञानं भोजराजकृत 'शुक्तिरूपतरु' तोऽवाप्तव्यम् ।* वासवः इन्द्रः ।
स किल उच्चैःश्रवःपतिरपि यान् हयान् दृष्ट्वा चित्रीभूतः । समीरस्य पवन-
स्यापि, जवः समानः कृतो वैश्वे ॥ १६ ॥

चञ्चति सुचारु वपुश्चिकणचमत्कृतिदं
मन्ये वेगवीचयोऽङ्गसीम्नि मुहुः संचरन्ति
चञ्चलितकर्णास्तार्क्ष्यवेगकयामाकलय्य
तमिव निरोद्धुमग्रपादाभ्यां समुच्छलन्ति ।
मञ्जुनाथ घोरतरवल्गापरिणद्धा अपि
पवनविरुद्धाहवलालसां न संत्यजन्ति
अर्वन्तोऽसदग्रे के जरन्तो दिनभर्तुरिति
कोपं कलयन्तो मुखे लोहं मुहुश्चर्वयन्ति ॥ १७ ॥

चिकणं क्षिप्रम् अत एव चमत्कृतियुक्तम्, सुन्दरं येषां हयानां धनुः
चञ्चति शोभते । तत्रोपेक्षते—मन्ये, अङ्गेषु वेगस्य तरङ्गाः वारं वारं संच-
रन्ति । तार्क्ष्यस्य गरुडस्य, वेगकर्णां ध्रुत्वा हव चञ्चलितकर्णाः ये घोडकाः तं
(गरुडम्) पराजैतुमिव अग्रपादाभ्यां समुच्छलन्ति । अग्रवर्तिपादद्वयेन
उच्छलने गरुडनिरोधरूपो हेतुरप्येक्ष्यते । ये अश्वाः घोरतरया वल्गाया
(‘लङ्गाम्’) बद्धा अपि, पवनविरुद्धस्य युद्धस्य लालसां न त्यजन्ति । द्विगु-
णवल्गानिरुद्धा अपि वेगविषये पवनेन साकं योद्धुमिच्छन्तीत्याशयः । दिन-
भर्तुः (सूर्यस्य) वृद्धाः, अर्वन्तः (घोडकाः), अस्माकमग्रे के सन्ति ? न
किमपि वस्तु, इति कोपं कुर्वन्तः सन्तः कोपेन मुखे वारं वारं लोहं चर्व-
यन्ति । लोहं ‘कविका’ चर्वणे कोपो हेतुरप्येक्ष्यते । ‘दिनभर्तु’ पदेन ‘दिन-
पूर्णं’ तस्य कर्तव्यम् । अत एव निरन्तरमविश्रम्य घोडकान् परिचालयति,
‘एवंविधस्य आपद्गतस्य (‘वेगारी’) शमकार्पिता वृद्धा घोडकाः के’ इति
अवपीरणादिशयो ध्वन्यते ॥ १७ ॥

→१३ घोटकानां शृङ्गारः ॥

क०—चारुचरणेषु हेमहंसका विमान्ति भूरि
 जानुयुगमध्ये रणद्वलया विराजन्ते
 हेममणिहारावलिरुल्लोठति कन्धरायां
 पुच्छे वन्धुराणि रम्यरत्नान्यवलम्बन्ते ।
 मञ्जुनाथ मौलौ मञ्जुलोत्तंसो विभाति चल-
 त्सोपरि तन्तुस्यूतमणयः प्रकाशन्ते
 संसूचयमानानीव रत्नाकरजन्म निजं
 रत्नालङ्कृतानि हयरत्नान्यवभासन्ते ॥ १८ ॥

सुवर्णस्य हंसकाः 'हंसकः पादकटकः' अमरः । अग्रवर्तिनोः जानुनोर्मध्ये
 रणद्वलयाः 'नेघरी' । हेमो मणीनां च हारावलिः, ग्रीवायाम् गमनसंरंभेण
 द्रव्यतः उल्लोठति (परिचलति) । पुच्छे तनूद्देशेषु प्रयित्तानि मुन्दराणि
 रत्नानि लम्बन्ते । शिरसि (कर्णयुगलपश्चात्) चलन् गमनसंरंभेण कम्प-
 मानः, रुचिरः उत्तंसः (कल्लंगी) भाति । रत्नान्यस्योपरि (कन्धरायाम्
 'मयाल') मूर्दजेषु स्यूताः मणयः शोभन्ते । अतएव निजं जन्म रत्नाकरात्
 (समुद्रात्) जातम् इति संसूचयन्ति इव रत्नमण्डितानि हयरत्नानि (अश्व-
 श्रेष्ठाः) भासन्ते । रत्नालङ्कारधारणेन कथं रत्नाकराभाताः (उच्चैःश्रवसः
 सहोदराः) सः इति सूचयन्त इव अद्याः शोभन्त इत्याशयः ॥ १८ ॥

→१४ अश्वानां चलनप्रकारः ॥

→१५ लप्पय ॥

क्षमिति क्षमिति रवमुत्तर-समरमरधरणधुरीणाः
 कथमपि रोधमयन्ति हन्त मुत्तलीन-खलीनाः ।

उच्छलन्ति नृत्यन्ति तिर्यगुपयन्ति रमन्ते
 मुहुरिह फूत्कुर्वन्ति शीघ्रगतये त्वरयन्ते ।
 कविकामनिशमुदस्य ये कविकामितसुपमाऽज्ज्वहाः
 संचरन्ति चपलक्रमं ते किल वाजिकुलोद्गहाः ॥ १९ ॥

‘झम् झम्’ इति स्वेण मुखराः । संग्रामभरधारणे निपुणाः, संग्रामस्य
 सर्वस्वमित्याशयः । मुखे लीनः कपः खलीनः कविका (लोहनिर्मितः कणा-
 ममध्यभागाः) येषां ते । अर्थात् खलीनेन नियमिता अपि कष्टेन रुध्यन्ते ।
 तिर्यगुपयन्ति, सरलं गच्छन्तः सहसा तिर्यक् परिवर्तन्ति । रमन्ते क्रीडन्ति ।
 ये भव्याः कविकाम् खलीनम् अनिशं सदा उदस्य (उच्चैःकृत्य) कविवा-
 न्छितशोभावहाः (भवन्ति) । ते वाजिकुलोद्गहाः चपलक्रमं गच्छन्ति ।
 कविका-कविका-यमकः ॥ १९ ॥

❀ उष्ट्राः ❀

क०-सुन्दरसुवर्णसूचिकायैश्चित्रशोभावहान्
 मञ्जुमखमलपरिस्तोमान् ये समावहन्
 भूषणसमिद्धा भृशमग्रपटवन्धभृतो
 लम्बितगुलच्छाः पार्श्वतो ये द्रुतमभ्रमन् ।
 पात्रान्नोत्किरन्तो निजगत्या बलबिन्दुमपि
 शब्दसिन्धुमेते जानुबलयैरिवाऽवमन्
 क्रौशशतमार्गस्यावहेलका मुदैव, मञ्जु-
 मेलकाभिनन्द्यास्ते क्रमेलकाः समागमन् ॥२०॥

सुन्दरैः सुवर्णसूचिकायैः (‘जरदोजीकाम कसीदा’) विचित्रशोभाधार-
 कान् मनोहरमखमलस्य (‘मखमल’) परिस्तोमान् कृषान् (पृष्टाक्षर-
 णानि) ये भव्यारयन् । ये भूषणैः भृशं दीप्यमानाः, अग्रपटवन्धं (मुख-
 क० नि० १३

भारभ्य वक्षःपर्यन्तलम्बिनम्) धारयन्तः । पाश्र्वतः उभयपाश्र्वयोः, लम्बमानकौशेयगुच्छकाः (उद्गाणां पृष्ठे उभयतो नानावर्णा गुच्छका लम्बन्ते यथा हस्तिनां घण्टाः) ये स्वरितमञ्जमन् । निजगतिलाघवेन जलभृतपात्राव जलस्य विन्दुमपि न पातयन्तः (जलपूर्णं पात्रमादाय पृष्ठे स्थीयते, तथापि जलविन्दुरेकोपि न पततीत्युद्गाणां गतिकौशलम्) जानुधृतैः धलयैः ('नेत्ररी') शब्दस्य सिन्धुमिवाऽवमन्, जानुबलयैरतिशब्दमकुर्वन्तित्याशयः । शतक्रोशात्मकमार्गस्य लीलयैव भवहेलका उल्लङ्घकाः, मञ्जुमेढके ('मेला') मशंसनीयास्ते उद्गाः समागच्छन् ॥ २० ॥

→* रथाः *

मृदुलमहार्हमस्मल्लमञ्जुलावरणा

हारिहेमवल्लरीविताना गुल्मकान्तरे

सर्वरणसञ्जासंविधानाः सोपधानाः पुनः

काञ्चनकलशशोभमाना मौलिशिखरे ।

मुष्णन्तो मनांसि चित्ररचनाचमत्कृतिभि-

र्भूषणक्षणत्कृतिभिर्मान्तो भूरि संगरे

संपूरितसंपरायसंपत्सुमनोरथास्ते

मानमेदिनीशरथा निर्यपुरथान्तरे ॥ २१ ॥

येषां रथानामुपरि, मृदुलस्य महार्हमस्मल्लस्यावरणमस्ति । गुल्मकस्य 'छवरी'तिख्यातस्य अन्तः, मनोहरसौवर्णवल्लरीणां वितानोस्ति ('मुनदरी-शालर' युक्ताः) । सर्वस्याः रणसञ्जायाः (शस्त्रादिसमरसामग्र्याः) संविधानं येषु ते । उपधानयुक्ताः, मौलिदेशे सुवर्णकलशेन शोभमानाः । चित्ररचनाभिः पश्यतां मनो हरन्तः । भूषणानां क्षणत्कारैः संग्रामे शोभमानाः । संपूरितः संग्रामश्रियो मनोरथो यैः, (यैः रथैः आवश्यकसामग्रीद्वारा योद्धृणां युद्धमनोरथाः पूरिता इत्याशयः) अथ, पृथदन्तरे मानभूपस्य रथा निर्ययुः । अमुयं रथा-रथा-इति श्रियंमकम् ॥ २१ ॥

—ॐ शतघ्नीप्रभृतिरन्य सामग्री ॐ—

एकगोलकेन निजनिघ्नीकृतसर्वरणो
 निश्चितशतघ्नीगणो मन्थरमुपासरत्
 नानाविधशस्त्रवस्त्रसामग्रीसमेधितानि
 शकटशतानि धत्त सेयं सार्द्धमावहत् ।
 घैतालिक-वन्दि-चार-परिचर-चक्रं याति
 विपुलपदातिसैन्यमेतन्मध्यमामिलत्
 सर्वा रणसज्जायुपसङ्ग निजसार्द्धमिय-
 मेवं रणसज्जा मानसेना संयुगेऽचलत् ॥ २२ ॥

निजनिघ्नीकृतः स्वाधीनीकृतः सर्वो रणो येन सः । एकगोलकमात्रेण
 विजितसंभ्राम इत्याशयः । 'शतघ्नी', 'शोष' इति भाषा । अतिगुरु-विशालावा-
 न्मन्दमचलत् । सामग्रीसमेधितानि, सामग्रीपूरितानि । सेयं सेना अनन्त-
 शकटान् सह, अनयत् । चाराः, गुप्तचराः । परिचराः, सेवकाः । एतन्मध्यम्,
 एतस्याः सेनाया मध्ये, विपुलं पदातिसैन्यमपि अमिलदित्यर्थः । एव स्वेन
 सह रणसज्जा रणसामग्रीम्, उपसङ्ग्य संभृत्य । रणाय सज्जा संनद्धा, मान-
 सेना समरेऽचलत् ॥ २२ ॥

→ॐ अथ युद्धदुन्दुभिध्वनिः ॐ←

नन्दयन्नमन्द-वीरमोदोन्मत्तमानसानि
 बाह्यपुपविन्दन्निह बहलवलोत्करे
 वीरन्त्रं निरुन्धन्हुमगहन-वनान्तराणि
 घोरं ध्वनिमासुवन् सुघोरगिरिगह्वरे ।

भिन्दन्नरिवक्षो भूरि निन्दन्कान्दिशीकगणा-
 न्यामुवन् वसुन्धरां समिन्धन्नयमम्बरे
 सन्धिमुपरुन्धन् ध्वनिसिन्धुभिरशेषदिशां
 दुन्दुभिरनादीद्गन्धसिन्धुरशिरोऽजिरे ॥ २३ ॥

अमन्दानां वीराणां हर्षोन्मत्तानि मानसानि नन्दयन् (हर्षयन्) । बहले
 विस्तृते सैन्यसमूहे उपविन्दन् (प्राप्नुवन्) । हुमैर्गहनानि (निविडानि)
 घनान्तराणि, नीरन्ध्र (अत्यन्तम्) निरन्धन् । अतिघोरे गिरिगह्वरे (गुहा-
 धाम्) घोरं ध्वनिम् आमुवन् उत्पादयन् । वनेषु गुहासु च गमनेन प्रति-
 ध्वनिद्वारा दुन्दुभिध्वनेर्घोरतरता सूच्यते । कान्दिशीकगणान् भयद्रुतान्
 लोकान्, निन्दन् । अम्बरे समिन्धन् समिद्धो भवन् (अत्यन्तं वर्द्धमानः) ।
 ध्वनिसिन्धुभिः ध्वनिपूरीः, अशेषदिशाम् सन्धिम् अन्तरालमुपरुन्धन् । अयं
 दुन्दुभिः गन्धसिन्धुरस्य शिरोरूपेऽङ्गणे अनादीत् नादमकार्षीत् । यस्य गन्ध-
 माग्राय निर्वह्णा अन्ये गजाः पलायन्ते स गन्धगजः । दुन्दुभेर्ध्वन्यनुकरणं कुर्व-
 न्निव नन्द-विन्द-रन्ध इत्यादिः प्रासः । सर्वत्र शतुर्निर्वाह्रूपः समाधिः ॥ २३ ॥

→* अथ युद्धारम्भे नानाविधवाद्यानां ध्वनिः *←

→* पद्धरीच्छन्दः *←

अथ समरमाप्य कोणाः कणन्ति । वाद्यानि वीररागं रणन्ति ॥
 मन्ये समीकसज्जां भणन्ति । शूराय शौर्यगाथां गृणन्ति ॥ २४ ॥
 पटुपटहघोरघोषा भवन्ति । उत्साहमखिलसैन्ये स्रवन्ति ॥
 करिपृष्ठगता ढक्का नदन्ति । क्षत्रियकुलस्य विजयं वदन्ति ॥ २५ ॥
 पुनरुपगताः पटहा ध्वनन्ति । वीराय समरसुखमामनन्ति ॥
 हयदुन्दुभयः सरसं स्वनन्ति । वीरव्रजेषु घोरं धनन्ति ॥ २६ ॥

कोणा मेरीबादनदण्डाः । 'नगारेफी घोष' । 'कोणाघातेषु गर्जदिति' वेणी ।
 वीररागो 'मारु' 'शुशाक' प्रवृत्तिः । समीकं युद्धम् ॥ २४ ॥ धनन्ति मेघा
 इव आघरन्ति ॥ २६ ॥

रणडमरुरवा घोरं भवन्ति । उत्साहनृत्यसमयं वदन्ति ॥
 उन्मादिमङ्गुनादा मिलन्ति । मटमानसेषु मदमासुवन्ति ॥२७॥
 अपि समरडिण्डिमाः संचरन्ति । धीरेषु धैर्यधारां धरन्ति ॥
 मदमत्तमर्दलाः संनदन्ति । प्रतिपन्थिमानमिव मर्दयन्ति ॥२८॥
 रणशृङ्गरयाः परितो विमान्ति । अपि दिग्दिगन्तमपि संप्रयान्ति ॥
 अपि वक्रशृङ्गनादात्रिशम्य । वीराश्चलन्ति हेतीर्नियम्य ॥२९॥
 ध्वनिमात्तनोति रणतूर्यकापि । रणरतिरुदेति वीरेषु कापि ॥
 तारं नदन्ति षड् वादितानि । अपि चर्मभस्त्रिकावाद्यकानि ॥३०॥
 सह घनाऽऽतोद्यमपि षड् रवीति । वीरस्य समरचर्यां ब्रवीति ॥
 सहनायिकापि नदतीह भूरि । कौतुकमुदेति हृदयाऽवपूरि ॥३१॥
 षड्मारवरागध्वनिरुदेति । वरवीरमनः प्रोन्मादमेति ॥
 एवं रणमङ्गलसमुचितानि । हृदि वीरभावसंवर्धकानि ॥ ३२ ॥
 भृशमम्यरेशसेनोचितानि । वाद्यानि सैनिकैर्वादितानि ॥ ३३ ॥

✽६ युद्धारम्भः ७✽

अपि विस्तृतरङ्गस्थलमवाप्य । नवनान्दीरीतिं परिसमाप्य ॥
 वरवीरभुजाऽऽलम्ब्य दधार । असिलतानटी नृत्यं चकार ॥३४॥

मर्दलो वाद्यविशेषः ॥ २८ ॥ वक्रशृङ्गरणशृङ्गे क्रमशो 'म्रांकडा-रण-
 सीगा' इति प्रसिद्धे । हेतीः आयुधानि, नियम्य बद्धा ॥ २९ ॥ रणतूर्यका
 'रणतुहरी' । चर्मभस्त्रिकावाद्यानि 'मसकके बाजे' ॥ ३० ॥ 'कांस्यताला-
 दिक घनम् ।' आतोद्यं वाद्यम् । रवीति ध्वनति । सहनायिका 'सहनाई',
 द्वे सह वाद्येते इति । हृदयम् अवपूरयति तादृशं कौतुकम् ॥ ३१ ॥ गीत-
 वाद्यादिद्वारा पूर्वं नान्दी जाता । असिलतारूपाया नट्या नृत्यमिदानीं
 रूपरूपेण वर्ण्यते-विस्तृतं रङ्गस्थलं युद्धस्थलं नाट्यस्थलं चोभयमपि । नटी

नवकोप-निकायाद्बहिरुपेत्य । वीरोग्रबाहुसख्या समेत्य ॥
 निजचमत्कारकृतमीलनानि । परिमुष्णन्ती जनलोचनानि ३५
 पटुझणत्कारमुखरिततमानि । वत कुर्वतीह रङ्गे पदानि ॥
 निजधारा-गतिपरिशीलनेन । विशदीकृतमार्गाऽसौ जवेन ॥ ३६ ॥
 बहुभूषणोग्रसचिवन्धुरासु । श्यामा ननर्त रिपुकन्धरासु ॥
 यत एषा सरभसमुज्जगाम । तत एव धरणितलमाननाम ॥ ३७ ॥
 वत यस्यैषा कण्ठे ससज्ज । स हि चिरकालार्थं संममज्ज ॥
 निजगतिमात्राद्रक्तं चकार । चपलक्रमेण सेयं चचार ॥ ३८ ॥
 यथा आरम्भे अपरस्याः हस्तं गृहीत्वा विलासान् दर्शयति, एवं असिलत-
 रूपा मटी, श्रेष्ठवीराणां भुजस्यऽऽच्छम्बं दधार ॥ ३४ ॥ नवीनकोप-(स्यान-)
 रूपात् निकायाद् गृहाद् । वीराणाम् उग्र-बाहुरूपया सख्या समेत्य
 मिलित्वा । निजेन चमत्कारेण 'चमक,' निमीलितानि, जनानां लोचनानि
 शीघ्रतावशाद्दृश्यन्ती । मटी यथा भूषणचमत्कृत्या लोकानां लोचनानि
 हरति एवमियमपि ॥ ३५ ॥ मटी भूषणझणत्कारमुखराणि पदानि (पाद-
 न्यासां) रङ्गे करोति, एवं खड्गलतानटी झणत्कार'क्षनक्षनाहट' मुखराणि
 पदानि युद्धरङ्गे कुर्वती सती । नृत्ये यथा धारागत्याः (इतस्ततः अगत्या,
 संमुखं गमनस्य) परिशीलनेन शीघ्रं नृत्योपयुक्तं मार्गं मटी करोति, एवं
 निरन्तरपरिचलनरूपया गत्या इयं (खड्गनटी) वेगेन विशदीकृतमार्गाऽभ-
 वत् । अर्थात् संमुखमस्यां परिचलन्त्यां युद्धस्थलं विविक्तमिवामवदित्यर्थः
 ॥ ३६ ॥ श्यामा पोडशवर्षिकी यथा नटी नृत्यति । एवं वीरोचितभूषणा-
 नाम् उग्रया रक्ष्या सुन्दरासु, वैरिणां ग्रीवासु, श्यामवर्णा असिलतानटी
 ननर्त । यत्र इयं खड्गनटी स्वरितं जगाम, तत्रैव भूतलं भयेन आनतमिवा-
 भवत् ॥ ३७ ॥ मटी कस्यचित्कण्ठेऽनुरागादाद्विच्यति चेत्त चिरं प्रेममग्नो
 भवति । एवं यस्य कण्ठे इयं (खड्गनटी) ससज्ज, स एव । नटी यथा निज-
 गतिमात्रेण जनं रक्तम् (अनुरक्तम्) करोति, एवं इयं निजगत्या रक्तं चकार,
 रुधिरं प्रवाहयामास ॥ ३८ ॥

❧ शतश्रीचलनम् ❧

❧ छप्पय ❧

तडिदिव तीव्रं त्वरितमेव तेजस्त्वरयन्ती

धूमघोरणीधारणेन धाराधरयन्ती ।

घोरघोरनिर्योषभरैः कर्णौ विधमन्ती

कदुकरका इव घोरलोहगोलकान्वमन्ती ।

धुंधुंधमाकधारारघैरन्वकारसन्धाविनी

व्योम धरणिमन्तर्दधेऽधृष्य'तोष' कादम्बिनी ॥ ३९ ॥

कादम्बिन्यां (मेघमालायाम्) व्याप्तायाम् तडिद् यथा तीव्रं तेजः
स्वरयति, एवमप्रियोजनसमकालम् तीव्रं तेजः, गमनाय त्वरायुक्तं कुर्वती ।
धूमसमूहधारणेन धाराधरमुत्पादयन्ती, तत्तद्वरोतीति शिष्टः । कठिनाः करकाः
(वृष्टिपापाणाम्) इव घोरात् लोहगोलकान् धमन्ती । 'धुम् धुम् धमाक्'
इत्याकारैः धाराधरैः शब्दैः (व्यपलक्षिता), धूमद्वारा अन्वकारकारिणी ।
अभर्योषया 'तोष' रूपा मेघमाला गगनं च मूर्ध्नि च तिरोदधौ ॥ ३९ ॥

❧ सवैया ❧

इन्द्रधनुःप्रतिमां कलयन्

अजयतिमिमां कृतवैरिविधर्षाम्

व्याकुलतामसृजद्विषता-

मुपयातवतामयमुद्यदमर्षाम् ।

मञ्जुलनाथ नरेन्द्रमणि-

र्दधदध सुरेन्द्ररुचं धृतहर्षा

मत्तगजेन्द्रगतोयमधत्त

विषचलतो विशिखाशनिवर्षाम् ॥ ४० ॥

मत्तकुञ्जरस्थो मानसिंहनरेन्द्रः इन्द्रस्येव रुचं कान्तिं हर्षयुक्तम्
 दधत् धारयन्, अत एव वियत्तलतः आकाशात् (उन्नततमहस्तिपृष्ठावस्था-
 मात्), विशिष्ट- (वाण-) रूपाणां अशनीनां वर्षाम् अधत्त अकरोत् । इन्द्र-
 साम्याय आह—इन्द्रस्य सविधे पञ्चरङ्गविशिष्टमिन्द्रधनुर्भवति । अयं मान-
 भूपस्तु पञ्चरङ्गत्वादिन्द्रधनुःसदृशीं वैरिलोकधर्षिणीं इमां ध्वजयष्टिं (पञ्च-
 रंगध्वजम्) कलयन् स्वहस्ताधोरणहस्ते नयन् । अयं माननरेन्द्रः उपया-
 तवतां द्विपतां (वैरिणाम्), उद्यत्क्रोपां व्याकुलतामुत्पादयामास । ते
 व्याकुलाः सन्तो मनसि महाम्तं कोपं चक्रुरित्याशयः । छन्दोपीदं 'मत्तग-
 यन्द' नामकमिति मुद्रा ॥ ४० ॥

क०—धुन्वन्तो धनूपि विधमन्ति भूतघात्रीतलं
 रुन्धन्तोऽन्तरिक्षतलं जहति शरोत्करम्
 पट्टिश-परिघ-पाश-परशु-प्रचण्डग्रास-
 परुषपतन्निभैः प्रोन्मथन्ति निर्भरम् ।
 मिन्दन्तो भृशुण्डी-भूरिभिन्दिपाल-मल्ल-भैरः
 कुन्त-करवालकुलैराघ्रते निरन्तरं
 क्रुद्धयोधमण्डलविबुद्धरणदीप्तिघरं
 घराणिमरुद्ध युद्धमखिलभयङ्करम् ॥ ४१ ॥

धुन्वन्तः टङ्कारयन्तः । भूतघात्रीतलं भूतलं विधमन्ति कम्पयन्ति ।
 शरसमूहं जहति मुञ्चन्ति । ग्रासो मलः । पतन्निभैः बाणसमूहैः । निरन्त-
 रम् आघ्रते आघातं कुर्वन्ति । आलो यमहनेत्यात्मनेपदम् । क्रुद्धे योधमण्डले
 योद्धसमूहे विबुद्धा या रणार्थं दीप्तिः (उत्तेजना) उद्धारकम् । अखिलभयङ्करं
 युद्धं घराणि रतोघ । योद्धृणां परस्परसंघर्षेण पृथिवीमाप्लादयामासे-
 त्याशयः । वीरानुकूला घकारमकारादिबहुला संयुक्ताक्षरदीर्घसमासयुक्ता
 संघटना ॥ ४१ ॥

वीरः

“ धराणिमहद युद्धमविलम्बयंकरम् ॥ ”

वीरः—तोमरच्छन्दः

—१७ दोहा ॥—

रणोन्मादमत्ता यतो यवनमटाः प्रसरन्ति ।
राजपुत्रशूरास्ततो विशिखानभिवर्षन्ति ॥ ४२ ॥
शरवर्षं शरवर्षणैः खड्गमपि च खड्गेन ।
उभयमटाः प्रतिकुर्वन्ते निजभुजभूरिवलेन ॥ ४३ ॥

राजपुत्राः पवनाश्रेत्युभये मटाः, निजभुजबलेन शरवर्षां शरवर्षणैः,
खड्गं च खड्गेन प्रतिकुर्वन्ते रण्यन्तोल्याक्षयः ॥ ४३ ॥

—१७ तोमरच्छन्दः ॥—

खड्गाधिराय चलन्ति । चटुलोचने चलयन्ति ॥
चर्मणि परे रुन्धन्ति । प्रतिघातमावध्नन्ति ॥ ४४ ॥
कवचे शराः प्रपतन्ति । कटुशब्दमारचयन्ति ॥
अर्चिः स्फुटं घटयन्ति । चक्षुःप्रभां स्थगयन्ति ॥ ४५ ॥
अपि भिन्दिपालमुदस्य । ग्रहरन्ति सपदि परस्य ॥
अतियाति सोपि समीक्ष्य । पुनराहते तमुदीक्ष्य ॥ ४६ ॥
खड्गेन कथनं हन्ति । अन्योपि तं प्रतिहन्ति ॥
खड्गध्वनिः समुदेति । अर्चिश्चमत्कृतिरेति ॥ ४७ ॥
पुनरेव खड्गमपास्य । बाहू पटादुपवास्य ॥
ग्रहतो मिथो मुखैव । दहतो द्रुतं दृष्ट्वैव ॥ ४८ ॥
कूर्चेषु चटुलमुदस्य । घाति मस्तकं यवनस्य ॥
अपरोऽसिधेनुमुदस्य । हृदये निहन्ति परस्य ॥ ४९ ॥

चटु चञ्चलं यथा स्यात्तथा लोचने चलयन्ति (चमत्कृत्या चञ्चले कुर्वन्ती-
त्यर्थः) । चर्मणि ('वाल') रुद्धा प्रतिघातं प्रत्युत्तरे आघातं कुर्वन्ति ॥ ४४ ॥

अर्चिः (प्रकाशं) प्रकटं कुर्वन्ति ॥ ४५ ॥ अतियाति मिन्दिपालगोलकमा-
यान्तं दृष्ट्वा तं वक्ष्यतीत्यर्थः । तं दृष्ट्वा पुनः आहूते, आघातं करोति । आहो
यमहनेत्यात्मनेपदम् ॥ ४६ ॥ अर्चिश्चमत्कृति उभयस्वङ्गयोगेन ध्वनिः, अर्चिषः
चमत्कारश्चोदेति ॥ ४७ ॥ खड्गम् अपास्य क्षिप्त्वा । भुजौ पटात् उपपास्य
षहिर्निष्कास्य । ग्रहत आघातं कुरुतः । हन्ते लक्षप्रथमपुरपत्य द्विवचनम्
॥ ४८ ॥ घटुल यथा स्वात्तया वृक्षेषु ('दाढी') उल्लिख्य, मस्तकं प्रति
छिनत्ति । अस्तिधेनु 'शुरिका' ॥ ४९ ॥

विस्मजन्ति भट्टान्केपि । रुन्धन्ति तानन्येऽपि ॥
पुनरुन्नदन्ति चलेन । अन्ये क्षिपन्ति जवेन ॥ ५० ॥
नलिकास्त्रनिर्दलितानि । लोठन्ति संहननानि ॥
धूमो नमः पिदधाति । चक्षुश्चलं विदधाति ॥ ५१ ॥
वीरा धनुर्धुन्वन्ति । शरवर्षणं तन्वन्ति ॥
भट्टजलधिरुन्मदमेति । रणभूमितलमत्येति ॥ ५२ ॥
कुन्ता वपुः कृन्तन्ति । तांश्चर्मणा रुन्धन्ति ॥
परिधः परे प्रगन्ति । अन्ये शरानुज्झन्ति ॥ ५३ ॥
चञ्चन्ति चलचक्राणि । मिन्दन्ति रिपुचक्राणि ॥
घनमुद्गराः प्रमरन्ति । धंधमिति वपुषि लगन्ति ॥ ५४ ॥
नलिकास्त्रमृम उदेति । घनटम्वरत्त्वमृपति ॥
तोमरविमा परिमानि । चपलेन रुचिमृपयाति ॥ ५५ ॥

म्बरतां धारयति । तोमराणाम् (आयुधानाम्) विभा दीप्तिः । चपला इव विशुदेव । किञ्च तोमराणां छन्दोविशेषाणां विभा शोभा, इति मुद्रा ॥५५॥

—१३ छप्पय ॥—

कुपितचण्डवेतण्डमण्डलान्यरिदलमचलन् ।

शुण्डादण्डवितण्डनेन शात्रवदलमदलन् ।

त्वारिततुरङ्गस्थितास्तरुणवीरा द्रुतमविशन् ।

तरलतुरुष्कान्कुन्ततोमराधैर्भृशमपिपन् ।

कुप्यद्वयगजघावनैर्धूलिधराधर उद्गमौ ।

द्विपद्वाम धूसरविमं रणधरणौ नु तिरोदधौ ॥ ५६ ॥

कुपितानि चण्डानि च वेतण्डमण्डलानि (हस्तिमूढाः) अरिदलं शत्रु-
व्यूहम् अगच्छन् । शुण्डादण्डद्वारा वितण्डनेन ताडनेन । 'तडि ताडने'
न्यादिः । शत्रुदलम् अदलन् अचूर्णयन् । दलिरत्र अन्तर्भावितप्यर्थः ।
तरुणाः राजपुत्रवीराः, अविशन् शत्रुव्यूहे प्राविशन् । भयेन तरलान् चञ्च-
लान् तुरुष्कान् यवनान्, अपिपन् अचूर्णयन् । कुप्यतां हयानां गजानां च
घावनैः पलायनैः । धूलिपर्वतः उद्गमौ दृश्यते स्म । अत एव धूसरकान्ति
द्विपतां (शत्रूणाम्) घाम तेजः, तिरोदधौ तिरोहितमभवत् । शत्रूणां तेजः
शास्यति स्म, ते पराजयोन्मुक्ता अभवन्तित्याशयः ॥ ५६ ॥

—१४ घोरयुद्धम् ॥—

क०—घावद्वय—सिन्धुर—पदातिपदविद्धा. बृह—

झूलिरुपविद्धा मुहुर्व्यवदधते भुवम्

कुप्यघोषमण्डलविसर्पद्वैतिरुद्धा क्षुणं

वेगतः समिद्धा पुनर्धावति मदोद्धवम् ।

ऋध्यद्धान्तधूसरनिरुद्धहरिद्वामधरा

पवनैः प्रवृद्धाऽम्बरमेति तद्भुवे ध्रुवं

वद्धा घोरघोरतरयुद्धारम्भदम्भैर्धरा

वेधसे निवेदयितुं क्रुद्धा पुनते दिवम् ॥ ५७ ॥

धावता हयाना सिन्धुराणाम् (गजानाम्) पदातीना च, पदै विद्धा क्षुण्णा,
उपविद्धा राशीभूता, बृहती धूलि भूमिम् व्यवदधते आच्छादयति । 'दध
धारणे' इत्यादि । ऋध्यता योधमण्डलाना विसंपन्तीभि हेतिभि (आयुधै)
क्षण रद्धा, पुन वेगात् समिद्धा वर्धमाना, सा (धूलि) मदोःकट धावति ।
क्षणमायुधेषु रद्धापि धूलि पुन सर्वत असरतीत्याशय । ऋध्यता (वर्ध-
मानेन) ध्वान्तेन (अन्धकारेण) धूसराणि, अत एव निरुद्धानि (त्रिलोकनै
अदृश्यानि), यानि हरिद्वामानि (दिगन्तरालानि) सद्धरा तद्भवासा । पवनै
प्रवृद्धा (धूलि) आकाशम् एति । तद् अह भुवे कथयामि—अतिघोरे
युद्धारम्भादम्बरै वद्धा, अत एव पीडया क्रुद्धा सती धरा (पृथिवी) प्रक्षणे
स्वपीडा निवेदयितु दिवम् (आकाशम् स्वर्गं वा) कुर्वते गच्छति । आकाश
गच्छन्तीं धूलि दृष्ट्वा 'ध्रुवम्' इति पदेन कविरप्यक्षते यत् युद्धोपद्रवेण क्रुद्धा
इय धरा विधासार प्रति स्वोपरोध वक्तुम् अन्तरिक्ष गच्छतीत्याशय । पृथि-
वीत्वोऽपेक्षया धूलिसारस्य घनत्वम्, तेन च युद्धस्य घोरत्व ध्वम्यते । विद्धा-
रुद्धा—इत्यादि सवपादगा प्राप्ता । महाप्राणाक्षरसयोगबाहुल्येन वीरोचिता
सवटना ॥ ५७ ॥

—११० छप्पय ११०—

सजति सङ्गसङ्गसङ्गारवैः क्षितिसण्डमसण्डम्

पटुपट्टिशपटपटारवैर्घनितं वहुचण्डम् ।

सणिति सणिति कङ्कटफरवाः वहु कर्णमुपेयुः

बुहचन कटिनकुठारघोरघाताः श्रुतिमीयुः ।

भिन्दिपालतोमर-मरैर्भूरि भयङ्करनादिनी

क्ष्वेडाभिर्घनयति घरामम्बरेशरणवाहिनी ॥ ५८ ॥

अम्बरेशस्य रणवाहिनी (सेना), सङ्ग्रानां परस्परसंघर्षादिना 'खट् खट्' इत्यारवैः (शब्दैः) संपूर्णं क्षितिखण्डं (भूभागम्) खजति मघाति । 'खज मन्ये' भ्वादिः । कीदृशं भूखण्डं तदाह—पट्टिशानाम् (आयुधानाम्) 'पट् पट्' इत्यारवैर्ध्वनितम्, बहुभयङ्करं च । कङ्कटकानां कवचानां रवाः । कट्ट पथा स्यात्तथा, ध्रुतिमीयुः श्रूयन्ते स्म । द्वेढामिः वीराणां सिंहनादैः । 'द्वेढा तु सिंहनादः स्यात्' अमरः ॥ ५८ ॥

क०—भीषणमनृत्यद्रुणमचा योगिनीनां घटा

पदपरिलोठन्नरमुण्डचयचालिका

रक्तपानमाद्यन्महाभैरवः प्रहृष्टोऽभ्रम-

ञ्चूरिभूतमण्डली ननर्त दत्ततालिका ।

मञ्जुनाथ मन्ये महाकालेनाद्य मूर्तिरियं

धारितास्ति वक्षोलुठन्मर्त्यमुण्डमालिका

तिग्मकरवालेन प्रलूय गलद्रक्तमुखी

शात्रवान् कपालेऽकृत कुप्यद्रुणकालिका ॥ ५९ ॥

पदेषु (चरणेषु) परिलोठन्तो ये नरमुण्डचयास्तेषां चालिका प्रेरयित्री योगिनीनां घटा (समूहः) । रक्तपानेन माद्यन् उन्मत्तो भवन् । रणे मुण्डानि लुठन्ति इष्टा भाह—इयं महाकालेन (शिवेन, अथवा अन्तःकरणेन कालम-गवता) अद्य, वक्षसि लुठन्ती मर्त्यमुण्डानां मालिका यस्याम् ईदृशी मय-ङ्करी मूर्तिधारितास्ति । गलद्रक्तं मुखं यस्याः ईदृशी रणकालिका । शात्रवान् शत्रून् तिग्मेन करवालेन (खड्गेन) छित्त्वा, सिङ्गरुपाळे अकृत अकार्षात् । सर्वेपि शत्रवो रणचण्डयाः कपालपात्रेऽगच्छन्, समाप्ता अभवन् इत्याशयः ॥ ५९ ॥

—१११ विजयपञ्चरङ्गध्वजः, आशीश्च १११—

चञ्चदधनमण्डले प्रवीक्ष्य पञ्चरङ्गच्छटा-

मिन्द्रधनुरञ्चले प्रयाति मनो मानिनाम्

दर्पमादधाना, द्योतमाना दूरदेशेष्वपि,
संमर्दितमाना भूरि-भूरि-भूपमानिनाम् ।

स्वरिगणगीर्भिरभिगीतगुणगाथ विभो
हंहो नरनाथ ! मन्थिनीयं मदमन्थिनां
संमदमयन्ती दमयन्ती दिक्षु संस्फुरता-

त्सेयं वैजयन्ती वै जयन्ती परिपन्थिनाम् ॥ ६० ॥

आम्बेरराज्यस्य पञ्चरङ्गध्वजं वर्णयति—शोभमाने मेघमण्डले (भाकाशे इति यावत्) । अस्याः वैजयन्त्याः पञ्चानां रङ्गाणां शोभां वीक्ष्य मानिनां मनः, इन्द्रधनुःप्रान्ते याति । 'पञ्चरङ्गं' इष्टा इन्द्रचापं लोकाः स्मरन्तीत्याशयः । दर्पम् स्थापयन्ती, दूरदूरतोऽपि शोभमाना । बहूनां राजमानिनां लोकानां मर्दितमाना । लोकमदमन्थिनामपि राज्ञां मन्थिनी दर्पनाशिनी । संमदम् अयन्ती प्राप्नुवती, सर्वदा हृष्टेत्यर्थः । दमयन्ती शत्रुलोकानां दमनं कुर्वती । वै निश्चयेन परिपन्थिनां (शत्रून्) जयन्ती घशोकुर्वती । कर्मणः दोषाये पृष्टी । अत एव 'न लोकेति' पृष्टीनिषेधोऽपि न । 'सर्वोयं कारकपट्याः प्रतिषेधः' इत्याद्युक्तत्वात् । सेयं वैजयन्ती (पताका) पण्डितैर्गीतगुणगाथ हे नरेन्द्र ! सर्वासु दिक्षु स्फुरतात् । सर्वत्र ते विजयोस्तु इत्याशयः । मर्दितमाना, दमयन्ती-त्यादिषु सर्वत्र पताकापदेन तत्स्वामित्वसंयन्त्यादम्बरनरेन्द्रो लक्ष्यते । तथा च 'त्वं विम्', तथा पताकापि यत्र गच्छति, तत्र तत्रैव लोकानां मानमर्दनम्, शत्रूणां च दमनं भवतीत्याद्यतिशयो व्यज्यते । प्रथमे चञ्च-पञ्च-रञ्च, द्वितीये धाना मानेत्यादि, तृतीये गाथ नाथ इति प्राप्ताः । चतुर्थे दमयन्ती दमयन्ती वैजयन्ती वैजयन्तीति यमकः ॥ ६० ॥

❧(मृगया)❧

तत्र पूर्वम्

❧सिंहावलोकने सिंहावलोकनम् ❧

❧सचैया (उपजातिः)❧

क्रियतां किल केलीमृगैर्गमनं

विपिनं वृकवृन्दैरिहाऽऽत्रियताम्

त्रियतां शरणं तु करेणुकुलै-

र्विकलैर्गव्यैर्गतिरुद्रियताम् ।

ध्रियतां धृतिराशु नरेन्द्रचरै-

र्नरवीरै रसो हृदि संध्रियतां

ध्रियतां गहनं गजवृंहाऽऽरवै-

रिह सिंहावलोकनमाः क्रियताम् ॥ ६१ ॥

सिंहावलोकने कृते सति, मृगैर्गमनं क्रियताम् । वृकसमूहैर्बनमाध्रिय-
ताम् । भवेन वृकाः वनसैकस्मिन् स्थाने आवृता भवन्निवत्याशयः । गजवृं-
हाऽऽत्रियताम् । विपिनं वृकवृन्दैरिहाऽऽत्रियताम् । गतिः
(मार्गः उपायो वा) उद्रियताम् । भवन्निवत्याशयः । नरेन्द्रस्य चरैः धृतिः
(सिंहावेषणार्थमागतैः) आशु दीप्तिं धैर्यं ध्रियताम् । सिंहः संमुखे दृश्यते
इति भवन्निवत्याशयः । नरवीरैः मृगयाविद्यासिद्धिः
वीरैः हृदि रसः (मृगयाकौतुकं वीररसो वा) संध्रियताम् । आपूर्यताम् ।
गजानां वृंहाऽऽरवैः गहनं वनं ध्रियतां ध्रियताम् । आः ! (सरमससंबोधने)
सिंहावलोकनं क्रियताम् । चित्रे सिंहावलोकनम् वक्ष्ये च सिंहावलोक-
नम्, अलंकारश्च सिंहावलोकनमित्यहो त्रिधा सिंहावलोकनम् ॥ ६१ ॥

→* सिंहस्योच्छलनं मृगया च *←

क०—निविडवनेऽसिन् द्रुतसिंहो राजसिंहं वीक्ष्य
 बाहं चोपलक्ष्य घोरघर्घररवोऽनदत्
 निष्कोपितखड्गे स्फुरत्स्तब्धपुच्छगुच्छो
 ज्वलच्छोण-पिङ्ग-चक्षुर्निजवासाद्विद्रुतोऽद्रवत् ।
 घोरतरदंष्ट्राजालविकट-करालमुखो
 निशितनखोऽसौ द्रुतमस्य संमुखोऽभवत्
 केसरसटाभिर्व्याप्तविक्रमोत्कटांसतटो
 विकटां विधाय वीरक्षम्पां कुपितोऽपतत् ॥ ६२ ॥

दृष्टः सिंहः । राजसु सिंहम् (श्रेष्ठम्) । द्रुतः सिंहयोरेकत्र समागमे
 युद्धसंरम्भः सूचितः । बाहं घोटकं च लक्षयित्वा । घोरः घर्घराकारश्च रवो
 यस्य सः (सिंहः) । कंचिपद्मं दृष्ट्वा घर्घरमादः ('गुरांना') सिंहस्य प्रसिद्धः ।
 नादं श्रुत्वा कौपासिष्कासितः एतन्ने येन ईदृशे राजनि जाते, स्फुरन् स्तब्धे
 पुच्छे लोमगुच्छो यस्य ईदृशः, ज्वलन्ती शोणे पिङ्गे च चक्षुषी यस्य ईदृशः,
 निजनिवासस्थानात्पलायितः सन् राजानं प्रति अद्रवत् अधावत् । केसरस-
 टाभिः स्तब्धस्यदीर्घलोमभिर्म्पांसः, पराक्रममुद्धतः, स्तब्धतटो यस्य सः ।
 वीरक्षम्पाम् वीरस्येव उरफालम् । अस्य राज्ञ उपरि अपतत् । स्फुरत्पुच्छरवा-
 दिना सिंहस्वभावो मृगयाकाटिकोऽविकलं वर्णितः ॥ ६२ ॥

मृगया

‘ विष्ठी विधाप शीरसग्या दृषितोऽपतत् ॥ ’

Lakshmi Art, Bombay, 8.

[लोकान्तरमुपगतस्य मित्रस्य वियोगदुःखं (पूर्वानुभूतम्) वर्णयति कविः ।]

कण्ठचिनिरुद्धैरश्रुपूरैर्विनिरुध्यतेऽसौ

वाणी, कथमुद्गिरामि दुःखं यन्ममाभवत्

करुणविलापानवधार्य गतधैर्यगुणः

पाषाणोपि तस्मिन्दुःखसमये ममाद्रवत् ।

हन्त हन्त ! दुःखकथामेतां हा निश्न्य तदा

कठिनतमानामपि केषामश्रु नास्वत्

“शय्यातः शशाक नैकपदमपि गन्तुं यो हि

लोकान्तरमेव उपगन्तुं कथं प्राभवत्” ॥ १ ॥

इयं मम वाणी अश्रुपूरैः रुध्यते, अत एव मित्रमरणसमये यदुःखं ममा-
ऽभवत् तत्कथं कथयामि ? मम करुणविलापान् श्रुत्वा । पाषाणोपि अद्र-
वत्, अतिभूरोपि दयाद्वोऽभवदित्याशयः । एतो (वक्ष्यमाणाम्) कथां श्रुत्वा-
का सा तदाह—“यो जनो व्याधिदशायां शय्यातः” । सर्वत्रास्मिन्प्रकरणे
प्रसादः, अतिविरक्तसमासा वृत्तिश्च ॥ १ ॥

अन्तरनिलीनगुरुसन्तापैः प्रमाथिनी सा

चिन्ता हृदयेन या स्वहस्तेनोपपादिता

तामेतां निरन्तरहृदयरसशोषकरीं

कथमिव पश्येन्नो गूढं या समाहिता ।

मञ्जुनाथ को वा दग्धहृदयरहस्यसखो

यो वा पुटपाकमेतमान्तरमवेक्षिता

वेदनां मदीयामविलोकितविरामामये

जानीते त्रियामा दीर्घयामा याऽतिवाहिता ॥ २ ॥

अन्तरनिर्लीनैः सन्तापैः प्रमाथिनी (निरन्तरव्यथाकारिणी) या चिन्ता हृदयेन, स्वहस्तेन (निरन्तरभावमां कृत्वा स्वत एव) उरपादिता । स्वहस्तेनेति लोकोक्तेरनुकरणम् । हृदयरसस्य शोषिणीं तामेतां चिन्तां जनः कथं पश्येत् ? भ्रान्तरम् (भ्रन्तः एव जायमानम्) पुटपाकम् [बहिरप्रकाश्य भ्रन्तरेव जायमानो दाहः पुटपाको यथा वैद्यके] यः अवेक्षिता अवेक्षिष्यते, 'लुट्' । ईदृशः को वा हृदयस्य सखा ? न विलोकितो विरामः (अवसानम्) यस्याः । अये इति संयोजनम् । शोकवशात् दीर्घाः यामाः (प्रहराः) यस्याः सा ॥ २ ॥

जाने तव दारुणा हृदयरक्तशोषिणीयं

वेदना, ययाऽद्य तव हृदयं विभिद्यते

करुणकथाऽपि तव तादृशी सुदन्यभृता

यामेतां विशृण्वतोऽपि चेतः परिस्त्रियते ।

मञ्जुनाथ किन्तु विनिरुन्धि हृदयस्य मुखं

किं वा सकलाभिमुखं दैन्यादुपपद्यते

चिन्ताघोरसन्तापः सखेदमपि सखः सखे !

यो वै विनिगूढस्तव हृदयेऽद्य विद्यते ॥ ३ ॥

यया तव हृदयं विद्यते, सा ते वेदना दारुणा इति जाने । हृदयस्य मुखं रुन्धि, हृदयकथां भा प्रकाशयेत्याशयः । दैन्यात् किम् उपपद्यते प्राप्यते ? चिन्तायाः घोरः सन्तापः ॥ ३ ॥

कोमल-ललित-पल्लवाग्रैर्वोजयन्ती स्वय-
 मातपं सहन्ती त्वं सिपेविपे ह्रुदश्च माम्
 साधुसुधाशीतैर्मृदुस्पर्शैः सुखयन्ती सदा
 पुष्पैर्मोदमावहन्ती पर्यचरः किं च माम् ।
 हन्त हन्त दारुण-दुरन्त-दवदग्धास्य
 लतिकेऽभिरक्षन्ती निजाङ्गेष्ववकुश्र्य माम्
 अमुना नृशंसेनैव नीतास्यपि दीनां दशा-
 मधुना दुरन्तमेतमपि नाम मुञ्च माम् ॥ ४ ॥

माम् उदङ्मप (संमान्त्र) त्वं सिपेविपे सेवितवती । 'लिटो' मध्यमपु-
 रपेकवचनम् । माम् पर्यचरः मम परिचर्यां कृतवतीत्यर्थः । निजाङ्गेषु अव-
 कुश्र्य (आप्लाद्य) माम् रक्षन्ती त्वम् हे लतिके ! दारुण-दुरन्तेन दवेन
 (वनवह्निना) अद्य दग्धाऽसि । अयि (लतिके !) अमुना नृशंसेनैव
 (मया हत्यपेः) दीनां दशां (दाहरूपाम्) नीतासि । अमुनाऽपि दुर-
 न्तम् (अतिनृशंसम्) माम् मुञ्च । अन्योक्तिविधया, पतितसेवायामेव
 प्राणविसर्जनं कृतवती काचिदेवमनुशोच्यते । अतुल्यं अमुना-अधुना-
 अपिना-माप्ताः ॥ ४ ॥

→* फलचिद्राशो मरणम् *←

रात्रिदिवमासीद्यस्य मौलौ कनकातपत्र-
 मधिकमिहासीद्यस्य शौर्यं मत्तकुञ्जरात्
 दृश्यतां स एव गलत्फेनं व्याददानो मुखं
 लोटतीह मञ्चे व्यथमानो यमसंज्वरात् ।

मञ्जुनाथ को वा दग्धहृदयरहस्यसरो
 यो वा पुटपाकमेतमान्तरमवेक्षिता
 वेदनां मदीयामविलोकितविरामामये
 जानीते त्रियामा दीर्घयामा याऽतिवाहिता ॥ २ ॥

अन्तरनिर्लीने सन्तापे प्रमाथिनी (निरन्तरव्यथाकारिणी) या चिन्ता
 हृदयेन, स्वहृत्सेन (निरन्तरभावना कृत्वा स्वतः पृथ) उत्पदिता । स्वहृत्सेनेति
 लोकोक्तेरनुकरणम् । हृदयरसस्य शोषिणीं तामेता चिन्ता जनं कथं
 पश्येत् ? भ्रान्तरम् (भ्रान्तं पृथ जायमानम्) पुटपाकम् [बहिरप्रकाश्य
 अन्तरेव जायमानो दाह पुटपाको यथा वैद्यके] यं अवेक्षिता अवेक्ष्यते,
 'हृद' । ईदृश को वा हृदयस्य सरो ? न विलोकितो विराम (भव
 सानम्) पश्या । अये इति संबोधनम् । शोकवशात् दीर्घा यामा
 (प्रहरा) पश्या सा ॥ २ ॥

जाने तव दारुणा हृदयरक्तशोषिणीयं
 वेदना, ययाऽद्य तव हृदय विभिद्यते
 करुणकयाऽपि तव तादृशी मुदैन्यभृता
 यामेता विशृण्वतोऽपि चेतः परित्यजते ।
 मञ्जुनाथ किन्तु विनिरुन्धि हृदयस्य मुखं
 किं वा सकलाभिमुखं दैन्यादुपपद्यते
 चिन्ताघोरसन्तापः सखेदमपि सखः सखे !
 यो वै विनिगूढस्तत्र हृदयेऽद्य विद्यते ॥ ३ ॥

यया तव हृदय भिद्यते, सा ते वेदना दारुणा इति जाने । हृदयस्य
 मुखं रुन्धि, हृदयकथां मा प्रकाशयेत्याशयः । दैन्यात् विम् उपपद्यते
 प्राप्यते ? चिन्ताया घोर सन्तापः ॥ ३ ॥

कोमल-ललित-पल्लवाग्रैर्वीजयन्ती स्वय-
 मातपं सहन्ती त्वं सिपेविपे हृदय्य माम्
 साधुमुवाशीतैर्मृदुस्पर्शैः सुखयन्ती सदा
 पुष्पैर्मोदमावहन्ती पर्यचरः किं च माम् ।
 हन्त हन्त दारुण-दुरन्त-दवदग्धास्यद्य
 लतिकेऽभिरक्षन्ती निजाङ्गेष्ववकुक्ष्य माम्
 अमुना नृशंसेनैव नीतास्यपि दीनां दशा-
 मधुना दुरन्तमेतमपि नाम मुञ्च माम् ॥ ४ ॥

माम् उद्वय (संमान्य) त्वं सिपेविपे सेवितवती । 'लिटो' मत्प्रमपु-
 र्यैकवचनम् । माम् पर्यचरः मम परिचर्यां कृतवतीत्यर्थः । निजाङ्गेषु अव-
 कुक्ष्य (आच्छाद्य) माम् रक्षन्ती त्वम् हे लतिके ! दारुण-दुरन्तेन दवैन
 (वनघट्टिना) मय दग्धाऽसि । अयि (लतिके !) अमुना नृशंसेनैव
 (मया इत्यर्थः) दीनां दशां (दाहरूपान्) नीतासि । अमुनाऽपि दुर-
 न्तम् (अतिनृशंसम्) माम् मुञ्च । अन्योक्तिविषया, पतिसेवायामेव
 प्राग्विसर्जनं कृतवती काचिदेवमनुशोच्यते । चतुर्थे अमुना-अधुना-
 अपिना-प्राप्ताः ॥ ४ ॥

→* कस्यचिद्राक्षो मरणम् *←

रात्रिदिवमासीद्यस्य मौलौ कनकातपत्र-
 मधिकमिहासीद्यस्य शौर्यं मत्तकुञ्जरात्
 दृश्यतां स एव गलत्फेनं व्याददानो मुखं
 लोठर्ताह मञ्चे व्यथमानो यमसंज्वरात् ।

दीनं विलपन्त्यो हन्त लोठन्ते समन्तादिमा
महिला विलग्ना यस्य देहान्मृत्युपिञ्जरात्
कीलितकुबेरोपि प्रसार्यमाणरिक्तकरो

हन्त हन्त सोयं नरो निष्क्रामति पञ्जरात् ॥ ५ ॥

यस्य शौर्यं मत्तकुञ्जरादपि अधिकमासीत् । यमसंज्वरात् (अन्तकाल-
पीडातः) व्यथमानः मञ्चे लोठति इतस्ततः परिवर्तते । मृत्युना पिञ्जरात्
पिङ्गलवर्णीकृताद् यस्य देहात् विद्यग्नाः । निजवैभवात् कीलितः स्तब्धीकृतः
कुबेरोपि येन सोपि, प्रसार्यमाणो रिक्तौ करौ यस्य ईदृशः सन् । पञ्जरात्
(देहात्) निर्गच्छति । घनकुबेरताथात्मपि अन्ते रिक्तकर एव परलोकं
प्रतिष्ठति इति प्रत्यक्षमवलोकयतामित्याशयः ॥ ५ ॥

कथमिव धैर्यादहं हृदयं निरुन्धे सखे !

सर्वे प्रतीकारा मम निष्फला निवर्तन्ते

सह्यते कथञ्चिद्यदि घोरा वेदनापि हृदः,

कष्टमवरुद्धा अपि निःश्वासा विवर्धन्ते ।

मञ्जुनाथ केषां पुरो वाच्या दयनीया दशा

के वा हृदयस्य मर्मवोद्धारोऽत्र वर्तन्ते

विकलदशां मे वीक्ष्य दययाऽधिवाप्सा इव ,

लोचनयोर्वाप्सा अपि संकुलं प्रवर्तन्ते ॥ ६ ॥

निरुन्धे रणास्मि । छट धातुनेपदोत्तमपुरुषस्यैकवचनम् । प्रतीकाराः
हृदयदार्ढ्यस्योपायाः । हृदः हृदयस्य घोरापि वेदना यदि कथंचित्सह्यते,
तदा धैर्येण अवरुद्धा अपि निःश्वासा विवर्धन्ते । हन्त कष्टम् ! दयावशेन
अधिगतवाप्सा इव वाप्सा अपि लोचनयोर्मध्ये संकुलं यथा स्यात्तथा प्रव-
र्तन्ते । नेत्रयोर्वाप्साधिक्यं वीक्ष्य उत्प्रेक्ष्यते यत् दयावशेन वाप्साणां
मपि वाप्सा उरपन्नाः, अतएव पृते वाप्सा नेत्रयोर्मध्ये न मान्तीत्या-
शयः । एवंविधेषु पूर्वोक्तपक्षेषु अनुभावव्यभिचारिण्यां विभावादेरासे-
नेन प्रतीतिर्बोद्धव्या ॥ ६ ॥

करणः

“ इति निद्रायापि प्रभाषमाणरित्करो
इत्त इत्त सोय नरा निगच्छति पञ्जरान् ॥ ”

दिष्टीपतिरंशदा ददर्श बटुमार्यविभुं
यमुनातटे म यत्र सन्ध्यामुपसंदधे
हीरकममून्यमेकमुपहृतं नु मग्राजा,
पल्लमविह्वलजलमज्यं सहसा दधे ।
मग्ननाथ सग्राजं विपणमिह वीक्ष्य ह्रमन्
यमुनाजलान्तनिजमअलि ममादधे
हीरकनिकरूपमअलिमुदाक्ष्य ततो
रोषमि गतोऽर्णो विप्रयेसाम्भितिमादधे ॥ १ ॥

कस्यांचित्पुराणवापिकायामवमग्नः कोपि
 वीचिवेगलग्नः प्रतियातो गह्वरान्तरे
 सोपानं विलोक्य तत्र कौतुकयुतोऽयं गतो
 नीचैर्हर्म्यमालां वीक्षतेसौ निष्कुटान्तरे ।
 आरामे विहारगृहान् पश्यन् भूरिशोभावहान्
 स्वच्छजलं चैकं सरोऽपश्यत्पादपान्तरे
 स्नानेच्छया सरसि निमज्ज्य वेगलग्नः पुन-
 स्तस्यामेव वापिकायामुन्मग्नः क्षणान्तरे ॥ २ ॥

पुरातनस्य कस्यचिन्नगरस्य प्राचीनायां कस्यांचिद्वापिकायां (तस्या जल-
 मध्ये) स्नानार्थमवमग्नः, ततश्च सरद्वेगलग्नः कोपि जनस्तस्या वापिकायाः
 एकस्मिन् गह्वरे (भित्तिगतं) प्रतियातः । तत्र (गह्वरे) सोपानं विलोक्य,
 सोपानेन नीचैर्गसक्त्य निष्कुटस्य गृहारामस्य मध्ये हर्म्यमालां ददर्श । आरामे
 पादपानां मध्यभागे स्वच्छजलयुक्तं सरोऽपश्यत् । तस्यामेव (यस्यां निमज्ज्य
 गह्वरं दृष्टवान्) वापिकायाम्, क्षणान्तर एव उन्मग्नः बहिर्निष्क्रान्तः ॥ २ ॥

हासः

[अस्मिन् प्रकरणे किञ्चिदश्लीलायं क्षमां याचे । अस्ति साहित्यनिबन्धेषु
हास्यार्थं प्रायः क्षमा ।]

✽(मिथः)✽

अपकारककुङ्कुरनियन्त्रणाय यन्त्रयुतं

मिश्रः प्रविवेश गृहं तद्गृहेऽवधीयतां

यावत्पदं भूमौ निदधाति तावदेव द्रुतं

शून्ये लम्बितोऽभूलम्बशिलामवनीय ताम् ।

मञ्जुनाथ चर्मपाशवन्धान्नद्वकण्ठतटोऽ-

प्युच्चैर्यजमानमाजुहाव-“अये नीयतां

त्वरितं प्रधाव्य गलपाशमेव मोचय मे

प्राणानेव देहि तात ! दक्षिणा न दीयताम्” ॥ १ ॥

प्रतिदिनं गेहे क्षतिकारकस्य एकस्य कुङ्कुरस्य दण्डनाय, अङ्गणमृत्तिकायां
गोपितेन एकेन यष्टेण युक्तं यजमानगृहं दक्षिणाश्लोषो मिश्रः सहसा प्रवि-
वेश, तद्गृहान्तेऽवधीयताम् । यावत्पदं भूमौ (अङ्गणमृत्तिकायाम्) पदं
स्थापयति, तावदेव पृथः (मिश्रः) लम्बो (दीर्घांम्) शिलामवनीय
(शिलायामावृष्येत्यर्थः) शून्ये गगने लम्बितः अभूत् । [यष्टे आसीदेवं
शुक्तिर्यथा हि तत्र किञ्चिद्दूरे दत्ते पृथ, यष्टमिल्लभो मारः उपरि उत्तोल्यते
म् ।] यष्टस्य चर्मनिर्मितपाशात् बद्धकण्ठोऽपि वेदनयशादुच्चैराचक्रन्द-
“मये इदं यज्ञं निगृह्यताम् । इत्यादि” ॥ १ ॥

कस्यांचित्पुराणवापिकायामवमग्नः कोपि
 वीचिवेगलग्नः प्रतियातो गह्वरान्तरे
 सोपानं विलोक्य तत्र कौतुकयुतोऽयं गतो
 नीचैर्हर्म्यमालां वीक्षतेसौ निष्कुटान्तरे ।
 आरामे विहारगृहान् पश्यन् भूरिशोभावहान्
 स्वच्छजलं चैकं सरोऽपश्यत्पादपान्तरे
 स्नानेच्छया सरसि निमज्ज्य वेगलग्नः पुन-
 स्तस्यामेव वापिकायामुन्मग्नः क्षणान्तरे ॥ २ ॥

पुरातनस्य कस्यचिन्नगरस्य प्राचीनायां कस्यांचिद्वापिकायां (तस्या जल-
 मध्ये) छानार्थमवमग्नः, ततश्च तरङ्गवेगलग्नः कोपि जनस्तस्या वापिकायाः
 एकस्मिन् गह्वरे (भित्तिगतं) प्रतियात । तत्र (गह्वरे) सोपानं विलोक्य,
 सोपानेन नीचैर्गतस्तत्र निष्कुटस्य गृहारामस्य मध्ये हर्म्यमालां ददृश । आरामे
 पादपानां मध्यभागे स्वच्छजलयुक्तं सरोऽपश्यत् । तस्यामेव (पस्यां निमज्ज्य
 गह्वरं दृष्टवान्) वापिकायाम्, क्षणान्तर एव उन्मग्नः बहिर्निष्क्रान्तः ॥ २ ॥

हास्यः

[अस्मिन् प्रकरणे किञ्चिदश्लीलायं क्षमां याचे । अस्ति साहित्यनिबन्धेषु
हास्यायं प्रायः क्षमा ।]

✽(मिश्रः)✽

अपकारककुङ्कुरनियन्त्रणाय यन्त्रयुतं

मिश्रः प्रविवेश गृहं तद्गृहेऽवधीयतां

यावत्पदं भूमौ निदधाति तावदेव द्रुतं

शून्ये लम्बितोऽभूलम्बशिखामवनीय ताम् ।

मञ्जुनाथ चर्मपाशबन्धान्नद्रुकण्ठतटोऽ-

प्युच्चैर्यजमानमाजुहाव-“अये नीयतां

त्वरितं प्रधाव्य गलपाशमेव मोचय मे

प्राणानेव देहि तात ! दक्षिणा न दीयताम्” ॥ १ ॥

प्रतिदिनं रोहे हतिकाकरकस्य एकस्य कुङ्कुरस्य दण्डनाय, अङ्गणमृत्तिकायां
गोपितेन एकेन यन्त्रेण युक्तं यजमानगृहं दक्षिणालोलुपे मिश्रः सहसा प्रवि-
वेश, तद्गृहान्तेऽवधीयताम् । यावदयं भूमौ (अङ्गणमृत्तिकायाम्) पदं
स्थापयति, तावदेव एषः (मिश्रः) लम्बा (दीर्घां) शिखामवनीय
(शिखायामावृष्येत्यर्थः) शून्ये गगने लम्बितः अभूत् । [यन्त्रे आसीदेवं
युक्तिर्यथा हि तत्र किञ्चिद्गरे दत्ते एव, यन्त्रविलग्नो आरः उपरि उत्तोल्यते
अ ।] यन्त्रस्य चर्मनिर्मितपाशात् बद्रुकण्ठोऽपि वेदनः पश्यादुच्चैराचक्रन्द-
“अये इदं यन्त्रं निगृह्यताम् । इत्यादि” ॥ १ ॥

→* भक्तवरः *←

धर्मव्यवसाये लाभमधिकमुदीक्ष्य कोपि
चतुरो बभूव भक्तियज्ञे निपुणो होता
शीर्षे बर्हिषिच्छं चारुचन्दनं ललाटे बहन्
पीताम्बरधारी हरिरासीद्रूपसंस्तोता ।
मञ्जुनाथ स्वप्नं वीक्षतेऽसौ—“विष्णुरस्मि, करे
चक्रं भ्रमयन्वै भूवतीर्णः क्रीडनं सोता”
प्रातः प्रतियुद्ध्य चकितोऽसौ किन्तु पश्यति यद्
“भूमौ पतितोस्मि, पुनरङ्गुलिर्गुदप्रोता” ॥ २ ॥

कोपि चतुरो जनो भक्तिरूपे यज्ञे होताऽभवत्, अर्थाद् भक्तिमार्गे प्रसि-
द्धिप्राप्तये प्रविष्टः । रूपसंस्तोता, रूपं प्रस्तुतं करोति, रूपधारक इत्यर्थः ।
बर्हिषिच्छादिकं धारयित्वा भक्तानां ध्यामोहनार्थम् ‘भावभावशाद् अहमेव
हरिर्जातोऽस्मि’ इति हरियन्मूष । शनैः शनैः, नित्यं भक्तयुन्दानां संघटने
तेषाम् “भवान् साक्षाद् हरिः” इत्यादिरुत्थापया हस्तः सोऽपि (चतुरः)
रात्रौ स्वप्नं वीक्षते । क्रीडनं स्वप्नं तदाह—“अहं साक्षाद्विष्णुरस्मि । करे
(हस्तेनेति यावत्) चक्रं भ्रमयन्, क्रीडनं सोता (कतां) अर्थाद् मत्केषु
क्रीडार्थमेव भूवतीर्णः, भुवि भवतीर्णः अस्मि” [अथ उपसर्गाकारस्य मातुरे-
मैते श्लोपः] । गुदप्रोता निजस्य गुदे प्रविष्टः । यद्वा भूमौ अवतारस्य अद्यासौ
बभूव, तदैव स्वप्ने उद्घातो भूमौ पातो बभूव, अङ्गुलिप्रवेशानन्तरं यो हि
चक्रभ्रमणस्याप्यासौ बभूव स चाप्यनुमीयेतैव ॥ २ ॥

→* तैण्टिलमैनमहाभागः *←

गौराङ्गानुकारी मञ्जु‘मिस्टरचपेटार्मन्’
आसेटाय पक्षिणां स्थितोऽभूत्तृसंहतौ
तावत्पैण्टलूनविवरेण कृकलासः कोपि
रिङ्गन् रिङ्गन् निमृत्वमयासीत्कटिपद्धतौ ।

‘अरेरे किमेतदिति’ यावद्वीक्षतेऽधो बला-
चावत्कलामुष्ठीं प्राप्य पादावूर्ध्वमुत्थितौ
‘वेंट वेंट’ जल्पन् पैण्टलूनपरतन्त्रपदो
जैनटिलमैनमहामागः पतितः क्षितौ ॥ ३ ॥

गौराङ्गाणाम् अंग्रेजानाम् (घेषाचरणादिषु) अनुकरणं कुर्वन् । तदस-
मृदे, गुलिकासन्धानार्थं तरोः शाखायां स्थितोऽभूत् । रिङ्गन् शनैर्गच्छन् ।
पैण्टलून इति प्रयितस्य अयोवस्त्रस्य छिद्रेण । कृकलासस्पर्शविकलोऽन्वेषणार्थं
यावद्वीचैः पश्यति, तावत् पैण्टलूनस्य अतिलिङ्गितत्वात् उपरितनस्य शरीर-
नागस्य आनमस्तं भारं यथावदधारयन्तौ संभ्रमात् द्वौ अपि पादौ, अयो-
मुखपत्रनानन्तरम् उपरि उषितौ । पतने विचित्र-कलायुक्तं मुष्टं यस्यां सा
पतनक्रिया कलामुष्ठी । Went ‘हस्तात् पक्षी गतः’, अथवा ‘अहमेव
गतः’ इति अघःपातेऽपि इंग्लिशमेव जल्पन् क्षितौ (भूमौ) पतितः ॥ ३ ॥

—ॐ ‘चावे’महाशयः ॐ—

भुक्त्वा यजमानगृहे कुम्भसमतुन्दवाही
मङ्गास्त्रलन्मन्दयायी चावे गृहशोचनः
प्रापतन्मदातिरेकतोऽसौ वीथिनालिकायां
पतितोऽभूत्तत्र एरोऽप्येकः प्राणमोचनः ।
शुद्धोदरमस्य करेणामृशनुवाच—“सखे !
सुक्तं भूरि, धन्योसी” त्यथाग्रे कृतालोचनः
आहतं च मोदकयुगलमिति सोचयोय-
मण्डकोपमारुपति चावे लुप्तलोचनः ॥ ४ ॥

भङ्गापानेन स्वलत् मन्दं च यथा स्यात्तथा याति, तच्छीलः । फुल्लम् उदरं तुन्दः, 'तौद' । गृहशोचनः गृहं गन्तव्यमिति अनुशोचनयुक्तः, अन्यथा भङ्गापानेन गमनस्येच्छापि नासीदिति भावः । मदातिरेकतः भङ्गामदाधिकायात् रम्याया जलनालिकायां प्रापतत् पतितोऽभूत् । तत्र (नालिकायाम्) प्राणं मुञ्चति, गतप्राणः एको रासभोपि पतितः आसीत् । भङ्गोष्मणा विकृतो निमीलितलोचनः शीतस्पर्शायां नालिकायां पाते किञ्चित्सुखित इव, समीपपतितस्य अस्य (गर्दभस्य) मरणानन्तरं फुल्लम् उदरं करेण परामृ-
 द्धमेव निमीलितनेत्रोयम् उवाच—“त्वमपि भोजनार्थं गतोऽभूः ? उदरं यद्दु फुल्लमिति मन्ये भूरि भुक्तम् ।” अथ उदरस्य अग्रेपि कृतम् आलोचनं येन [अर्थात् उदरस्य निम्नभागेपि हस्तं परामृशन्] असौ “भूरिभोजनातिरिक्तं गृहार्थं मोदकद्वयमपि आहृतम्” इति उद्ययोपेण वदन् भङ्गामदमीलित-
 लोचनः घौघेनहाशयः अण्डकोपद्वयम् आकर्पति ॥ ४ ॥

भयानकः

—१० रूपकवनाक्षरी १०—

घोरतरारण्ये पथिभ्रान्तो दीनपान्यो जातु
 भृशभयभीतो निपसाद दृपदेहोपरि
 तावत्तरुगह्वराभिरागाहोलजिह्वो भृशं
 व्यात्तमुखः सिंहो भूरिलुब्धो रक्तलेहोपरि ।
 वह्निज्वलन्नेत्रं वीक्ष्य तं प्रोन्नतपुच्छं रयाद्
 यावद्वेपमानः प्ररुरोह तरुगेहोपरि
 श्मश्रुभरभैरवमुखाग्रो घोरफुङ्कतिकृद्
 भीषणभुजङ्गोऽपतत्तावदस्य देहोपरि ॥ १ ॥

पथिभ्रान्तः मार्गभ्रमे पतितः । दृपदः शिखायाः देहोपरि, अर्थात्
 पृष्ठस्य शिखाया उपरि निपसाद तस्यै । तावत् रक्तलेहनोपरि लुब्धः,
 ग्राह्योद्दिष्टपानाऽऽस्तादः सिंहश्चरुमात्रं निरागात् निष्क्रान्तः । वह्निवत्
 ज्वलन्ती नेत्रे यस्य, प्रोन्नतं पुच्छं यस्य तादृशं तं (सिंहम्) वीक्ष्य तरुगेहो-
 परि अतिगहनत्वाद् गेहाकारस्य तरुरोपरि रयाद् आदरोह । श्मश्रुभरेण
 भुजङ्गोभयभूदेन भीषणमुखाग्रः ॥ १ ॥

रौद्रः

[महाराष्ट्रकेसरी श्रीमान् शिवाजीवीरो श्लेच्छानामुपद्रवैरतिकुदः
संमुखयुद्धे भाह—]

आर्यजातिदीनानद्य भूरिपराधीनान्वीक्ष्य

ये विक्रमहीना हन्त हिंसां विदधुः परां

देवमन्दिराणि पुनः पूज्यतमपुस्तकानि

निर्हेतुकमेव वह्निसाधेऽरचयन्तराम् ।

खड्गेन प्रचण्डबाहुदण्डविधृतेनैवाऽद्य

तेषामेष युद्धे क्रियां कुर्वे कदनोत्तरां

छिन्नदेहनिष्कोपितमांसवसापृक्तां भूरि

कृत्तकण्ठनिर्यद्रक्तरक्तां विदधे धराम् ॥ १ ॥

आर्यजातेः दीनान् लोकान् अद्य अतिपराधीनान् वीक्ष्य पौरुषहीनाः [यदि
पौरुषमभविष्यत्तर्हि वीरैः साकमयोत्स्यन्त, न तु दीनानमारयिष्यन् ।]
ये श्लेच्छाः परां हिंसां विदधुः (चक्रुः) । अग्निसाद् अरचयन् तराम् ।
अतिशयेन दग्धवन्तः । एषोहम् तेषाम् (यवनानाम्) प्रचण्डबाहुदृतेन
खड्गेन कदनप्रधानां क्रियां कुर्वे, मारयित्वा तेषां कदर्थनां कुर्वे इत्याशयः ।
धरां छिन्नाद् देहाद् निष्कोपिताभ्याम् निष्पीडिताभ्याम् मांसवसाभ्यां
पृक्तां व्यासाम् । कृतेभ्यः कण्ठेभ्यो निर्गच्छता रक्तेन रञ्जितां कुर्वे । निष्को-
पितेत्यत्र 'कुप निष्कर्षे' क्वादिः । अत्र दीनानां देवमन्दिर-पुस्तकानां च
कथने तत्पूज्यतया श्रद्धुला वृत्तिः । तेषां वह्निसाधकरणादारभ्यैव क्रमशः
उद्दिष्टा भवन्ती, अन्ते तु अतिपरया संघटना जातेत्यालोच्यम् ॥ १ ॥

ॐ म्लेच्छसेनापतिं प्रत्युक्तिः ॐ

पातिग्रत्यमूर्तिं वेपमानां तव क्रौर्यभया-

दीनं याचमानां हंसि नारीं परिवेष्ट्य ताम्

सर्वलोककल्याणार्थमाहितप्रयासान्पुन-

स्तापसाभिहंसि हन्त कोपादुपचेष्ट्य तान् ।

हंहो स्वप्रभुत्वशौर्यदर्पित ! कृपाणमुखे

प्राप्तः संमुखेऽसि, सर्वसैन्यैः परिवेष्ट्यतां

रे रे म्लेच्छबन्धो ! तव कर्तितकबन्धोपरि

बध्यतेऽद्य वामपदबन्धो भूरि चेष्ट्यताम् ॥ २ ॥

दीनं यथा स्यात्तथा प्राणमिक्षां याचमानां ताम् (तत्समये म्लेच्छैर्हताम्)
नारीं परिवेष्ट्य परितः आवृत्य हंसि बाधयति । सर्वेषां जनानां कल्याणा-
र्थमेव, आहितः स्वीकृतः प्रयासः तपःपरिश्रमो वैस्तान् तापसान् कोपवशात्
उपचेष्ट्य संग्रह्यं, हन्त हन्त निहंसि पशुमारं मारयति । हंहो दर्पित !
संमुखे, त्वं मम कृपाणस्य मुखे प्राप्तोऽसि ! इदानीं तव सर्वसैन्यैः, कामम्
अस्य स्थानस्य परिवेष्टनं क्रियतां नाम । भावे प्रत्ययः । परं रे म्लेच्छबन्धो !
म्लेच्छाघम ! कृपाणेन लिखत्य तव कबन्धस्य (सक्तकृशन्वदेहस्य) उपरि
मया वामपदस्य पीठे बन्धः बध्यते । अहं वामपादं स्थापयामीत्याशयः ।
एवया पादद्वलं भूरि चेष्ट्यताम्, तद्विवारणाय उपयोगः क्रियताम् । अत्रापि
पतिप्रताया दैन्यस्मरणान्मृदुला वृत्तिः, पुनस्तापसानां हिंसायां किञ्चिदुप्रा,
ततोमे च क्रमदाः पदपा वृत्तिरिति समीक्ष्यम् ॥ २ ॥

पीत्वा हन्त दूतोपि दुःसहविगर्हगन्धि
 मद्यं मदमत्तो यत वीक्षते न तत्क्षणम्
 क्लिद्यत्किमिलालाकफविष्टापङ्किलासु मुहु-
 र्लुठति विसंज्ञो विशिखासु कलितकणम् ।
 यत्किञ्चिन्मुखागतं प्रमक्ष्य विस्रगन्धभृतं
 गाढमलग्नन्थियुतं वमति विपोल्यणं
 आम्यद्भूरिमक्षिकाभिभरितं नितान्तमेव
 पूतिगन्धि खादति स वान्तमेव तत्क्षणम् ॥ १ ॥

दुः सहो विगर्हश्च (निरुद्धः) गन्धो यस्य तत् । मद्यं पीत्वा । क्लिद्यन्तः
 क्रिमयो (मलकोटाः) यासु ताः, लाला- (मुखरुद्धः) कफ-विष्टाभिः पङ्क्ति-
 लाश्चेति द्वयोः कर्मधारयः । तासु विशिखासु कलितकणं यथा तथा क्लिप्त
 शब्दं कुर्वन्, चेतनारहितो लुठति । 'कण' पदेन अव्यक्तता सूचिता । कफ-
 विष्टादिभृतासु विशिखासु 'गली' । मुखे आगतं यत्किञ्चिद् (अविष्टा-
 धमनादिकम्) मक्षयित्वा, आमगन्धभृतं गाढाभिर्मलग्नन्थियुतं विषवत्
 उल्लवणं स (मद्यम्) वमति । अग्रे च मक्षिकाभरितं दुर्गन्धि तद् वान्तमेव
 खादति । चतुर्थं नितान्तं वान्तं प्राप्तं ॥ १ ॥

प्रत्नमृतमार्जारस्य चर्म परिपाठ्य क्षुरैः
 पापाणैः प्रकुट्ट्य मांसमस्य विनिधीयते
 तस्मिन्मिश्रयित्वा वसां मृद्भाण्डे निधत्ते क्षितौ
 कतिपयमासान्तेऽवधात्य समानीयते ।
 पूतिगन्धजुष्टं क्रिमिपुञ्जपरिपुष्टं भूरि-
 मादकं विशिष्टं चीनदेशीयैर्विधीयते
 सघोजातमूपकर्मकाणामुपदंशं कृत्वा
 सत्पानकमेतत्सप्रशंसं परिपीयते ॥ २ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्य । क्षुर 'क्षुरा' द्वारा चर्म उरगाद्य । अस्य (विहालय)
 मांसं पापाणैः कुट्टयित्वा स्थाप्यते । तस्मिन् (मांसे) वसां 'वर्या' मिश्र-
 यित्वा, मृत्तिकाभाजनान्तः भूम्यां (निक्षेप्य) निधत्ते (स्थापयति) । अव-
 धात्य भूमिम् उरसाद्य । क्रिमिपुञ्जैः परिपुष्टं बहुलीकृतम् । विशिष्टं (तेषां
 मतानुसारमत्युत्तमम्) एतद्भूरिमादकं मदकारकम् । चीनदेशीयैर्निर्मयते ।
 सघोजातानां मूपकशिश्नानाम् उपदंशम् (मध्ये मध्ये भक्ष्यम्) कृत्वा,
 एतत् सत् (उत्तमम्) पानकं प्रशंसापूर्वकं बाढं पीयते ॥ २ ॥

→* पूर्वं वैराग्यम् *←

आसँस्तेपि पार्थिवाः पृथिव्यां बलभारभृतो
 व्याप्नुते स्म येषामनुभावतो भयं न किम् ?
 श्रेष्ठिनो वदान्या भूरि जाता लोकमान्याः पुन-
 र्याता रूपशालिनो धरायामुदयं न किम् ? ।
 मञ्जुनाथ पुंसां हन्त कोऽयमभिमानोऽधुना
 नश्वरे शरीरे, वेत्ति विधिसमयं न किम् ?
 आयाता धरायामद्ययावद्भूरिसंख्या नरा-
 स्ते किल धरायामेव याता विलयं न किम् ? ॥१॥

येषां (पार्थिवानाम्) अनुभावतः प्रभावात् भयं किं न व्याप्नुते स्म ?
 अपि तु व्याप्तमभूत् । बलभारभृतः (बलभरं विभ्रति, क्षिप्, महापलिनः)
 ते पार्थिवाः (राजानः) अपि पृथिव्याभासन् उत्पद्यन्ते स्म । वदान्याः
 (दानवीराः) श्रेष्ठिनः 'सेठ' । लोकैर्मान्याः (विद्वज्जनाः) । रूपशालिनश्च
 (सुरूपाः) जनाः, धरायाम् किम् उदयं न याताः ? अपि तु उत्पन्ना एव ।
 हन्त ! नश्वरे (नाशशीले) शरीरे पुंसां अधुना एषु दिनेषु कोऽयम् अभि-
 मानः । हे मञ्जुनाथ ! विधेः (नियतेः 'दैवस्य') समयं मर्यादां किं न
 वेत्ति ? 'सर्वेषामपि शरीराणि नियतसमये प्राप्ते, गच्छन्तीति विधिनियमं न

जानाति किम्' इति भावः । अद्यावत् अद्यपर्यन्तं ये भूरिसंख्या नराः धरायाम् आगताः, ते किल धरायामेव (पृथिव्यामेव) किं विलयं न याताः ? अपि तु सस्यां पृथिव्यामेव तिलीनाः इत्याशयः । प्रथमे भृतो वतो, वदान्या मान्या, जाता याता, आया राया, धरा नरा, याता याता प्राप्ताः ॥१॥

वाल्यादेव विषयमरीचिकासु संरमसे
पाल्याऽभूत्प्रणाली कर्मगहनाऽप्यमुष्य ते
दारा धन-धाम-परिवारास्तव बन्धकरा
हन्त तदमीभिस्तव समयो विमुष्यते ।
मञ्जुनाथ मन्ये उपदेशास्तव सर्वे वृथा
यद्वै कामलामलबलेशात्परितुष्यते
कामनामजस्रमपि ! धेहि सखे ! तावत्सुखं
'रामनाम सत्य'मिति यावन्न विघुष्यते ॥ २ ॥

वास्यकालादारभ्यैव विषयाणां मरीचिकासु (भृगतृष्णासु) रमसे । मानाविधकर्मभिः गहना (बन्धनकारिणी) प्रणाली अपि अमुष्य (अस्य) ते पालनीयाऽभूत् । पूर्वं विषयासक्तः आसीदेव तदुपरि (विषयासक्तस्याप्यस्य ते) कर्ममिष्यन्धकः प्रवृत्तिमार्गः सेवनीयोऽभूदित्याशयः । दाराः पत्नी । समयो विमुष्यते वदयते (याप्यते इति यावत्) । कामनालामस्य लबले-
क्षात् (लपस्यापि छेदात्) अतिसूक्ष्मकामकामादपि यत्तया परितुष्यते प्रीयते, तस्मात् हे मञ्जुनाथ ! तुभ्यं सर्वे उपदेशाः वृथा इति मन्ये । 'राम-
नाम सत्यम्' इति यावत् श्रवणादिभिर्न विघुष्यते सावत्पर्यन्तं हे सखे !
सुखम्, अजस्रम् (निरन्तरम्) कामनाम् (विषयेष्ट्याम्) धेहि धारय ।
यदा प्राणापगमो भविष्यति तदा, ते कामना किंप्रयोजना भविष्यति ? एतच्च
स्वल्पसमपार्थ किमिति कामनाभिः कर्तव्यतो भवसीति धन्यते । यत्पूर्वं
कामनाम रामनाम इति प्राप्ताः ॥ २ ॥

→* वैराग्यार्थमुत्तेजना *←

दृष्ट्वा भूमिदेवान्मुखमेव परावर्तयसे
 देवानभिनन्दति न जिह्वा नटिता स्फुटम्
 खल्पमधिकारं प्राप्य दृप्यसि बुधेषु वृथा
 तृप्यति मनीषाऽनृतजालैर्जटिता स्फुटम् ।
 मञ्जुनाथ गर्वोच्छ्वन्नवदनो विभासि सदा
 वैधसा कदाऽसौ तव मूर्तिर्धटिता स्फुटं ?
 वायुव्यूढघोटकनिपण्णो दलयाऽद्य जना-
 नायुःपरिशेषे तव पायुः स्फुटिता स्फुटम् ॥ ३ ॥

एष त्वं भूमिदेवान् (ब्राह्मणान्) दृष्ट्वा गर्वात् मुखं परावर्तयसे । स्फुटं यथा स्यात्तथा नटिता नटयिता, 'नटी' इत्याशयः । नट इवाचरति नटति, ततः कप्रत्ययेन नटिता । नटयमानारूपेण विचरन्ती ते जिह्वा, देवानपि न अभिनन्दति अनुमोदयति । देवेष्वपि ते श्रद्धा नास्ति, यतस्ते जिह्वा तानपि निन्दतीत्याशयः । दृप्यसि गर्वं करोषि । स्फुटं मिथ्याजालैर्जटिता (श्यासा) ते मनीषा (बुद्धिः) तृप्यति तुप्यति । मिथ्याप्यवहारं विना ते बुद्धेः संतोषो न भवतीत्याशयः । गर्वेण उत्फुल्लमुखः सदा विभासि । तवाऽसौ (अलौकिकी) मूर्तिः ब्रह्मणा कदा धटिता ? अदृष्टपूर्वा इयं मूर्तिरित्याक्षेपः । अस्तु, अद्य वायुरूपे व्यूढे (दृढे) घोटके निपण्णः ('इवाहं घोटके पर सवार' इति भावः) त्वं जनान् दलय पीडय । वायुःपरिशेषे (मरणोत्तरम्) तव पायुः (गुदम्) स्फुटिता विकसिष्यति 'लुट्' । लोकोत्तेरनुकरणम् । परलोकं अस्व गर्वस्थ ते प्रतिफलं मिलिष्यतीत्याशयः । सर्वत्र प्राप्ताः, निशेषतश्चतुर्थे वायु वायु पायु इति ॥ ३ ॥

—ॐ लोभार्थं चिन्तारः ॐ—

सकृदुपमन्वितो गृहाय शम्पामारमसे
किम्पाकः प्रयासि गृहादारामं हि यत्सखे
गुल्फदम्पङ्के मार्गमुल्लङ्घ्यापि पादचरो
गेहं पुनरारामादुपैपि धिगिवत्सखे ।
मञ्जुनाथ शून्यं तव यातायातमालोक्यैव
गर्जनमिषेण घोरं हसति वियत्सखे
हन्त मनःक्षोभादपि नास्ति यन्निरस्तो मना-
गन्नलवलोभादहो धावसि कियत्सखे ? ॥ ४ ॥

एकवारमात्रं निमग्नितो यजमानस्य गृहार्थं शम्पां (उत्फालम्) करोषि ।
सततं 'अत्र निमग्नं नास्ति, आरामे भोजनं भविष्यति' इति किम्पाकः
(किम्पचानः दुरिद्रः) एवं यजमानस्य गृहात् यत् हे सखे ! आरामं प्रयासि ।
पादचरः एवं गुल्फदम्पङ्कतकर्मयुक्तं मार्गमुल्लङ्घ्यापि 'अत्र भोजनं न, गृहे एव
भोजनं भविष्यति' इति आरामारण्युनः यजमानगृहम् उदैषि । सखे । इयत्
ते भोजनलौक्यं धिक् । तव निरर्थकं यातायातं दृष्ट्वैव मेघगर्जनमिषेण वियत्
(भाकारम्) घोरं हसति । तस्मिन् समये मेघगर्जनाप्यासीदिति तत्रोपेक्षा ।
हन्त एवं मनःक्षोभादपि निरस्तो नास्ति । भोजनविहय्यतया मनःक्षोभं
प्राप्यापि ते वैराग्यं न भवतीत्याशयः । हन्त ! अलङ्कारस्य लोभात् हे सखे !
कियदावसि ॥ ४ ॥

—ॐ शनैः शनैर्भगवति रतिः ॐ—

कुटिलकुतर्कभरकर्कशनिश्चितशरै-
निर्दय ममसि यदि हृदयविदारी मे
दुर्भरकुटुम्बमरज्ज्वरशरीरमृतोऽ-
प्यहं निर्वयमसि ताव ! चापकारी मे ।

मञ्जुनाथ नापरो विलोक्यते नृलोकतले
 तापं यो विलोपयन् भवेद्धि भयहारी मे
 केवलमखिललोकचित्तान्तरचारी सैष
 बहिपक्षधारी ननु तर्हि पक्षधारी मे ॥ ५ ॥

अयि निदंय ! कुटिलकुतर्कसमूहरूपैः कर्कशैः निश्चितैः (तीक्ष्णैः) शरीः,
 यदि मे हृदयविदारको भवसि । दुर्भरेण कुटुम्बभारेण जर्जरशरीरयुक्तस्यापि
 [शरीरं विभर्तीति क्विप्] मे निरर्थकं स्नापकारकोऽसि । तदा तापं लोपयन्
 यो मे भयहारको भवेदीदृशो नृलोकतले (मर्त्यलोके) अपरो नालोक्यते ।
 तर्हि (किन्तु) अखिललोकहृदयस्थः, स एष बहिपक्षधारी (शिखिपिच्छा-
 घतंसः श्रीकृष्णः) केवलं मे पक्षधारी पक्षपोषकः अस्ति । 'सोचि लोप' इति
 पादपूरणसुलोपात् 'सैष' इति । सर्वत्र प्राप्तोऽनुपमः ॥ ५ ॥

सेवसे रसेन किमु सम्पदभिमानिनोऽमून्
 स्वामी किल निखिलनृलोकभयहारी मे
 भ्रमसि विलासिनीविलासरसलालसया
 नन्दति हृदन्तरेऽत्र नन्दधेनुचारी मे ।
 मञ्जुनाथ नाथसि किमन्यमयि ! दीनगिरा
 सकलसुराधिपतिरस्ति सुखकारी मे
 शरणमुपैपि यदि धरणिधुरीणमये
 बहिपक्षधारी ननु तर्हि पक्षधारी मे ॥ ६ ॥

संपत्तेः अभिमानयुक्तान् अमून् (लोकान्) प्रेम्णा किं सेवसे ? सकल-
 मर्त्यलोकभयहारकः (हरिः) मे स्वामी । एवं विलासरसलालसया
 (इच्छया) भ्रमसि । परं मे अत्र (अस्मिन्) हृदन्तरे हृदयमध्यभागे
 नन्दराजस्य धेनूश्चारयति सः (कृष्णः) नन्दति ऋदति । मम हृदये भगव-

प्रतिजातेत्याशयः । अयि मञ्जुनाथ ! अन्यं जनं दीनवाण्या किं नायसि
(याचसि), सकलदेवेशः (मगवान्) मे सुखकारकोत्ति । यदि धनं धरणौ
धुरीणं श्रेष्ठं (राजादिकम्) शरणं यासि तर्हि ॥ ६ ॥

ॐ भावः ॐ

ॐ देवविषयकरतिभावः ॐ

—ॐ श्रीकृष्णः ॐ—

मुक्ता-मणि-मण्डितमुकुटमधिभौलि भाति
धियमुपयाति कर्णकुण्डलमनायतं
कण्ठे हीरहारावलिराविन्दति शोभामहो
सुपमाऽऽवहोऽयं भाति पीतपटोऽव्याहतम् ।
मञ्जुनाथ मञ्जुमिमां मूर्तिमवलोकयतो
हृदि समुदेति परितोषः कोप्यनाहतं
मन्देतरशोभाशालि-सुखद-पदारविन्दे
राधिकागोविन्दे मनो रमतामनारतम् ॥ ७ ॥

मुक्ता-मणिभिर्मण्डितं मुकुटम् । भौली भाति । अनायतं नातिदीर्घम्
कर्णविष्टं कुण्डलं शोभां गच्छति । सुपमाऽऽवहः (शोभाकारकः) अयं
पीतपटः अव्याहतं [अवारितं यथा स्वात्तया बाधमिति यावत्] भाति ।
इमां मूर्तिम् अवलोकयतो (मम) परितोषः अनाहतं [निरन्तरम् यथा
स्वात्तया] उदेति । अमन्दशोभाशालिनी सुखदे पदारविन्दे यस्य तस्मिन् ।
श्रीराधिकायुक्ते गोविन्दे मे मनः अनारतम् अजघ्ने रमताम् ॥ ७ ॥

ॐ श्रीशिवः ॐ

अयि भुवनानां सकलानामभयङ्कर हे
करुणां कुरुष्व मायि शङ्कर जगत्पते

नानाविधतापपरितापितं नु दीनतमं
 विभवविहीनमिममुद्धर जगत्पते ।
 वैभवं ते मञ्जुनाथ वाचामपि दूरे भवं
 नश्वरं न याचाम्यविनश्वर जगत्पते
 विषमयमेतदुरिताऽऽमयमखिलमेव
 शमय शशाङ्कशोभिसेखर जगत्पते ॥ ८ ॥

हे समस्तानां भुवनानाम् अभयं करोति तच्छील ! इमं दीनतमम्
 (माम्) । हे मञ्जुनाथ (शिव !) ते वैभवम् (महिमा) वाचामपि दूरेभवम्,
 वागपि तत्र गन्तुं न प्रभवसीत्याशयः । मञ्जुनाथस्य वाचां दूरगतम् । भयं
 मञ्जुनाथस्ते महिमानं वक्तुं न शक्नोतीत्यपि अर्थः । अविनश्वर [अन्यथा शा-
 न्त !] अहं त्वत्तो नश्वरं न याचामि, सांसारिकं पुत्रकलप्रादिकं नाम्यर्थये
 इत्याशयः । किं याचामि ? सदाह—“ हे चन्द्रशेखर ! विषवदतिभयङ्करम्,
 पुतं दुरितरूपम् (विषयेभ्यो जातं कश्मलरूपम्) आमयं रोगम् अखिल-
 मेव शमय ! विषमय आमय-शमय इति त्रिमेय-मय इति प्रासः चतुर्थे ।
 अन्यत्र प्रतिचरणं प्रासाः ॥ ८ ॥

—ॐ शङ्करात्कारुण्यप्रार्थना ॐ—

केन पथा यामि तद्धि जाने वत नाद्यावधि
 हे गिरिजाजाने ! सानुकम्पमुपयाहि माम्
 त्वयि दयमाने दीनलोकोपि प्रयाति सुख-
 मेतावता ज्ञानेनैव हृष्टमवयाहि माम् ।
 किं मे विनिवेदयाम्यवस्थां त्रिपुरान्तक ते
 तापयते दुःखं हन्त गुरुपरिणाहि मां
 विषयविलासरसरङ्गाकुलं नित्यमेव
 दुरितानुपज्ञादयि गङ्गाधर पाहि माम् ॥ ९ ॥

‘केन मागेण/अहं गच्छामि’ तद्धि अद्यावधि न जाने । हे गिरिजापते !
 मां सदयम् उपयाहि, मम कारुण्यार्थमागच्छेत्ताशयः । अवयाहि जानीहि ।
 गुरु गभीरं परिणाहि विशालम् दुःखं मां तापयते । ‘परिणाहो विशा-
 लता’ । नित्यमेव विषयाणां विलासरसरङ्गैराकुलं माम् दुरितस्य अनुप-
 हात् (पापसंवेन्धात्) पाहि । सर्वत्र प्राप्ताः ॥ ९ ॥

→* श्रीकृष्णात्कारुण्यप्रार्थना *←

विषयविलासलचलालसमिदं मे भनो

मीलति प्रमोदं नाथ नैतन्नयसे न किम् ?

दारुणदुरन्ता पश्य चिन्ता परिपीडयते

सन्तापितमेनं दीनमलमवसे न किम् ? ॥

मञ्जुनाथ किं वा बहुविकलविलापशतै-

र्मञ्जुना ह्यन्तेनानुकम्पामयसे न किं ?

गिरिवरधारण समस्तमुखकारण हे

दीनदुःखदारुण दयालो ! दयसे न किम् ? ॥ १० ॥

‘विषयविलासानां लवेपि (लेदोपि) छाहसा यस्य तत् इदं मे मनः
 मीलति सम्प्रति खेदान्मुकुलितं भवति । हे नाथ एतत् (मे चित्तम्) प्र-
 मोदं किं न नयसे ? एतदित्यनभिहितं कर्म । एतस्यै चित्ताय आमन्दं किं
 न ददासीत्याशयः । संतापितम् पुनं दीनम् (माध्) अलं यथा स्यात्तथा
 किं न भयसे (रक्षसि) । हे मञ्जुनाथ ! बहुविकलैः विलापशतैः किं वा
 (किं फलम्) ? मञ्जुना तव ह्यन्तेन (नेत्रप्रान्तेन) अनुकम्पां किं न
 भयसे ? नेत्रप्रान्तेन पश्यन् मयि कृपां किं न करोषीत्याशयः । समस्तमु-
 खानां कारण ! (हेतुभूत) । दीनानां दुःखानि दारयति तच्छ्रील ! किं न
 दयसे ? दयां करोषि ॥ १० ॥

लोकाः कलयन्ति वैरमनिश्चमहेतु भया

शोकाकुलमेवं मृषा रुजसि दयानिधे

रोगदिग्धदेहो नाहमाविन्दामि विषयसुखं
 मुक्त्वा दुःखगेहोपितं व्रजसि दयानिधे ।
 पश्यसि न मञ्जुनाथ किं वा मम दीनदशाम्
 मादृशां सुखाशां वत भजसि दयानिधे
 चिन्ता-व्याधि-वेदनाः समन्ताद्व्यथयन्ति विभो !
 किं तावदयार्हमिमं त्यजसि दयानिधे ॥ ११ ॥

श्लोकाः मया सह अनिशम् भहेतु (निष्कारणम्) वैरं कुर्वन्ति । शोका-
 कुलम् एतं (माम्) मुधा रुजसि पीडयसि । ममोपरि कृपाकटाक्षस्याऽ-
 करणाद्वर्षमेव मां तापयसीत्याशयः । विषयाणां सुखमपि रोगाणां कार-
 णात् नाहं विन्दामि । दुःस्वरूपे गेहे (स्थाने) उपितं पतितं मां त्यक्त्वा,
 हे दयानिधे ! व्रजसि ? यदा त्वं दयाया निधानमसि, सदा दुःखितस्य मम
 परित्यागः किं ते उचितः ? अपि तु नेति काका आह । मादृशाम् मादृश-
 नाम् लोकानाम् (किप्), सुखानामाशां हे दयानिधे ! त्वं भजसि । मत्स-
 दृशलोकानां सुखस्याशा एवदधीनैवास्तीत्याशयः । दयानिधे ! इत्यामघ्रणेन
 पापिनो मम रक्षामन्यो देवः कः कुर्यात् । किं तु दयासागरस्थास्यमेव रक्षितुं
 प्रभुरित्यभिव्यज्यते । चिन्तादशो मां सर्वतः पीडयन्ति, अत एव दयापात्रं
 मां किं त्यजसि ? दयानिधे ! इत्यनेन 'दयाणंबस्य, दयनीयजनस्य परि-
 त्यागो नोचितः' इति सूच्यते । चिन्ता-व्याधि-वेदनाः येन क्रमेण चतुर्थ-
 चरणे वर्णितास्तेन क्रमेणैव प्रत्येकचरणे तासां वर्णनम् । श्लोकाः वैरं कल-
 थन्तीति प्रथमे चिन्ता । रोगकारणारसुखं नाप्नोमीति व्याधिः । मम दीन-
 दशां किं न पश्यसीत्यादिना वेदना । इति यथासंख्यमपि सूचितम् । सर्वत्र
 मनोशाः प्राप्ताः । श्लोकाः शोकाः, देहो गेहो, दशां दशाम्, चिन्ता,
 मन्ता किं ता, ॥ ११ ॥

→* अन्तसमये भगवतः प्रार्थना *←

लीना देहशक्तिरपि हीना सुखवासना मे
 तनुरनधीना पश्य कियदिव नीयतां

चक्षुरोरुपैति घनतिमिरमिवाञ्च नाथ

श्रवसोरुपैति शक्तिरलमवधीयताम् ।

मञ्जुना त्वदङ्घ्रिकञ्जलम्बनेन मञ्जुनाथ

धृतिरुपयाति हृदि, करुणा विधीयताम्

एतस्मिन्नमन्द-पुण्यसमयेऽरविन्दसम-

लोचन ! मुकुन्द ! नेत्रगोचरमुदीयताम् ॥ १२ ॥

अस्मिन् समये मम देहशक्तिः लीना (नष्टा) । मम सुखवाञ्छापि
हीना (नष्टा) । मम सुखेऽपि मनो न गच्छति । साम्प्रतम् पृथा तनुः
(शरीरम्) अनधीना मम वशे नास्ति । यथाहं वाञ्छामि तथा ममाह्वानि
कार्यं न कुर्वन्तीत्याशयः । अतएव पृथा तनुः कियत्पर्यन्तं नीयताम् आहू-
प्यताम् ? नाधुना शरीरस्थितिः, साम्प्रतं शरीरपरित्यागस्य समय इत्या-
शयः । तदेवाह—चक्षुरोः (नेत्रयोर्मध्ये) घनं तिमिरमिव (अन्धकारः)
उपैति । श्रवसोः श्रवणयोः शक्तिः अपैति (गच्छति) । अलं यथा स्वात्तथा
अवधीयताम्, इदानीं मम गमने विलम्बो नास्ति । अत एव सावधानं
स्थीयतामित्याशयः । हे मञ्जुनाथ ! मञ्जुना (सर्वेभ्यः उत्कृष्टेन) त्वच्चर-
णारविन्दाश्रमणेन हृदि धृतिः (धैर्यम्) उपयाति । सुखादीनां वाञ्छा
गता । शरीरशक्तिरपि क्रमशो मां त्यजति । इदानीं केवलं त्वच्चरणप्याने-
नैव हृदये शान्तिर्भवतीत्याशयः । अत एव दयां कियताम् । का सा दया,
तदाह—“हे अरविन्दसमलोचन मुकुन्द ! एतस्मिन् अमन्दे पुण्यसमये
मम नेत्रयोः समक्षे उदीयताम् आगम्यताम् !” ‘त्वया आगम्यताम्’ इत्य-
नेन ‘अहं तु उत्क्रमणसमयस्य निकटत्वाद्युत्तदृष्टिशक्तिर्न सम्यग् द्रष्टुं श-
क्नोमि । अत एव त्वयैव यथाहं वक्ष्यामि तथा महृशोर्गोचरे आगम्यताम् ।
इति आगम्योपायं त्यक्त्वा भगवदालम्बनमात्रमभिव्यज्यते । पुण्यसमयो-
प्यस्मादधिकः कीदृशो भविष्यति, यन्मम आत्मन उत्क्रमणे भवति । अहं
य एषां दिग्गुः सम्बन्धिभिर्भूमावकतारिषः निःस्पन्दं पतितोऽस्मि । इदानीं

केवलं त्वद्दर्शनमात्रादेव मम उद्धारः । एवंविधादपि अनुग्रहसमयादन्यः
 कश्चन समयः पुण्यो भवेत् ? यत्र भवद्दर्शनस्य बलवत्युत्कण्ठा भवेदीदृशः
 उत्क्रमणसमयः 'काहू पुन्यन पाइये बैससन्धिसंक्रौन' इति विहारिवत्
 अतिपुण्यैः कस्यचिदेवोदेति । अरविन्दलोचनेति विशेषणेन 'मम इष्टि-
 क्तिर्नास्ति तथापि त्वं तु कमलवद्व्याघ्रलोचनत्वादयश्च दीनं मां द्रक्ष्यसीति
 श्वन्यते । सर्वत्र सुमधुराः प्रासाः । चतुर्थे मन्द-विन्द-कुन्द-भूति, लोच-
 गोच इति च प्राप्ते दयां मूर्तिमतीमिवोपस्थापयति ॥ १२ ॥

—११ सचैया (डुर्मिल) ११—

जननावधिलौकिकसंघटना-

गतचित्तमनामयहीनमिमम्

सदनावनि-वित्त-यशो-ललना-

दिसमानयनाऽनिशलीनमिमम् ।

अयि मञ्जुलनाथ दयाविधिना

कुरु ते चरणाभिमुखीनमिमम्

अधुना दवदुःखवनाऽऽकुलितं

यदुनाथ सनाथय दीनमिमम् ॥ १३ ॥

जननावधि जन्मन आरम्यैव । लौकिकसंघटनासु गतं चित्तं यस्य तम् ।
 अत एव अनामयहीनम्, आमयामायेन (रोगाद्युपद्रवामायेन) रहितम्,
 आमयसहितमिति यावत् । इमम् (माम्) । गृहम्-भूमिः, घनम्-कीर्तिः
 स्त्री-भूतप्रभृतीनां समानयने (संग्रहे) अनिशं लीनम् । इमं (माम्) हे
 मञ्जुनाथ ! दयाविधानेन तव चरणयोरभिमुखं कुरु । हे यदुनाथ ! घनवह्नि-
 वत् यद् दुःखघनं (दुःखसंसारः) तेनाकुलितं दीनम् इमम् (माम्)
 सनाथय । सर्वापद्यो रक्षेति यावत् । जनना-घटना-इत्यादिसर्वपादगताः
 प्रासाः ॥ १३ ॥

शान्तः

“ निभरप्रसोदाना मज्जन्यानुशीलयतो
ध्यानधियाऽनन्दा यान्तु घन्या मम वासरा ॥ ’

—ॐ शान्तः ॐ—

भूमिः स्रस्तरोऽस्ति, महदम्बरं वितानमिद्र-
मेता मदयन्ति दिशो नन्दितनिशाकराः
पर इव कोपि न प्रतीयतेऽद्य पर्यन्तेपि
दृश्यन्ते प्रमोदकराः सकलचराचराः ।
मञ्जुनाथ चित्तमपि प्रीयते प्रसादोदया-
दन्तः प्रवहन्ति पुनरात्मरसनिर्झराः
निर्भरप्रमोदानात्मजन्याननुशीलयतो
ध्यानधियाऽनन्या यान्तु धन्या मम वासराः ॥१४॥

अस्तरः आस्तरणम् । इदम् अम्बरम् (आकाशम्) महद् वितानम्
'बैद्योवा' । नन्दितः [पूर्णं इति यावत्] निशाकरः चन्द्रो यामु ताः । सूर्य-
स्याप्युपलक्षणमेतत् । एता दिशो मदयन्ति हर्षयन्ति । कोऽपि जनः पर
इव न प्रतीयते, सर्वेध्वामवुद्विर्जातेत्याशयः । प्रसादश्च (नैर्मल्यम्, प्रसन्न-
ताया वा) उदयात् । अन्तः (हृदये) आत्मनो रसस्य (आनन्दस्य)
निर्झराः प्रवहन्ति । अत एव, आत्मजन्यान् (आत्मनि उद्भूतान्) निर्भर-
प्रमोदान् अनिर्वचनीयानन्दान् अनुशीलयतः (अनुभवतः) मम । प्रतिब-
न्धकोपशमेन 'सर्वप्रकाशानन्दविन्मयम्' आत्मनः स्वाभाविकं रसमनु-
भवत इत्याशयः । ध्यानधिया अनन्याः (नास्ति कोऽप्यन्यो येषु ते) । पर-
मावेविचारेण द्वैतबुद्धिर्यत्र तिरोधीयते तादृशाः । अतएव धन्याः मम दिव-
सा गच्छन्तु । पूर्णचन्द्रप्रकाशे प्राकृतिकदृश्यावलोकनेनात्मानन्दमग्नस्य
योगिनः कसचिदुक्तिः । शान्तानुकूला प्रसन्ना मृदुलवर्णमयी अत्यन्तविरल-
समाप्ता वृत्तिः । स्वयमुपस्थिताः सर्वत्र प्राप्ताः ॥ १४ ॥

नीति-वीथी

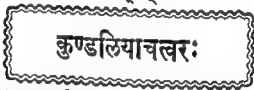
—१० मङ्गलसोरठच्छन्दः—

त्रिभुवनमन्दिरकारु, वन्दितमिन्दिरयाऽसमम् ।

दलदिन्दीवरचारु, चरणं संदधतां सुखम् ॥ १ ॥

त्रिभुवनरूपमन्दिरस्य कारु । इन्दिरया लक्ष्म्या शोभया वा वन्दितम् ।
अन्यत्किञ्च चरणं लक्ष्म्या शोभया वा सह वर्णनीयं भवति, इदं तु स्वयं व-
राक्या इन्दिरया नमस्कृतमस्ति । अत एव अनुपमं चरणं सुखं वितरति ॥ १ ॥

तत्र पूर्वम्—

कुण्डलियाचत्वरः

कविस्वक्तिं नवनिर्गतां श्रवसि कुरुत कुतुकेन ।

कवितारसविज्ञान् विना साऽऽद्रियतां किल केन ? ॥

साद्रियतां किल केन, येन विज्ञो गुणवेदी

अपटुजनः कुटिलाशयेन कविमानसमेदी ।

भवदभिमुखमुपढौकितां नु परिमृशत मदुक्तिम्

नूनं क्षणमवधाय बुधाः शृणुयुः कविस्वक्तिम् ॥ २ ॥

अवाप्ते कर्णे कुरुत । सा (सूक्तिः) केन वाऽन्येन आद्रियताम्; कवि
मानसस्य मेदी विदारकः । भिद् घातुना 'दिड तोडना'नुकूलो भावोऽ-
भीष्टः । उपदौकिताम् उपस्थापिताम् । परिमृशत विचारयत । (अनेन
सूक्ष्मविचारपूर्वकमेतस्या आकलनमभ्यस्यते, न दृढात्) ॥ २ ॥

→* माया *

माया मित्रमहीपयतिगुरुजनगुरुवनितासु ।

भिषगनुगतभृत्येषु न हि कार्या शिष्यसभासु ॥

कार्या शिष्यसभासु नैव मायाऽतिथिलोके ।

विश्वस्ते पुरुषे च मायया क्षयमवलोक्ये ॥

कवयो हृदयमयन्ति तेषु माया विच्छाया ।

मञ्जुनाथ तदमीषु मित्र ! न विधेया माया ॥ ३ ॥

माया कपटव्यवहारः । यतयः संसारत्यागिनः संन्यासिप्रभृतयः ।
अनुगते स्त्रोपजीविनि, अनुगतभृत्ये वा । शिष्येषु शिक्षणोद्येषु छात्रादिषु,
सभासु चेति द्वन्द्वः । सभायामनेकविधलोकसत्तया कः कीदृग्भवेदिति सभ्र
कपटाचरणं स्पष्टं दृष्टहानिकारकम् । अवलोक्ये पश्यामि । भयन्ति जा-
नन्ति, 'कटीति' प्रक्षिप्तस्य । विच्छाया अशोभना । कृतापि माया तेषां
बाहुर्ध्वशात् स्फुटमसुभगा प्रतीयत इति भावः । तस्मात्कारणात् अमीषु
मित्र-महीपप्रभृत्येषु ॥ ३ ॥

→* परसेवा *

सेवा सहजमनस्विनामपि मौलिं नमयेत ।

निर्वेदं ददती कचिन्मानसमुपरमयेत ॥

मानसमुपरमयेत लोककार्येभ्यो नूनम् ।

परवशतामानीय, रचयते चेतो दूनम् ॥

सेवां रचयन्तोऽपि हन्त निःशङ्काः के वा ?

असिधारातुलितैव सखे कष्टा परसेवा ॥ ४ ॥

निसर्गतो मानशालिनाम् । क्वचित् कस्मिन्नपि विषये । निर्वेदं विरागतां
दिशन्ती, सांसारिककार्येभ्यो मामसम् श्यावतेयेत् । उभयत्र निचश्चेत्यात्मने-
पदम् । दूनं दुःखितम् । सेवोपजीविनः के वा निःशङ्काः ? न केपीत्यर्थः ॥१॥

—४३ विगुणं दैवम् ४३—

वामे बत विलसति विधौ वामं सर्वमुदेति ।

सुखमयमपि साधनमखिलमिह संकटमयमेति ॥

इह संकटमयमेति, जनो जनयति विपरीतम् ।

मधुरमुक्तमपि सृजति जनं बत कोपपरीतम् ॥

सरलमनुष्ठितमपि हि भवति वामं परिणामे ।

धैर्यमेव बलमादधाति दैवे किल वामे ॥ ५ ॥

विधौ दैवे, वामे प्रतिकूले सति । सर्वं वामम् उदेति, आरम्भत एव
वामं प्राप्यत इति भावः । अखिलं साधनम् उपकरणम् । संकटमयं विपद्-
प्रसूतम् सत् एति संमुखमागच्छति । मधुरं भाषितमपि, लोकं कुदं जनयति ।
सरलमनुष्ठितम्, अनुकूलमाचरितमपि । वामं प्रतिकूलम् ॥ ५ ॥

ॐ मुद्रा (धनम्) ॐ

मुद्रा यदि करगा भवेन्नर ! गाहस्व मुदैव ।

संसारम्, यदि न करगा, हर गार्हस्थ्यमिहैव ॥

हर गार्हस्थ्यमिहैव, कैव लोके तव गणना ?

गुणशतगुर्वी भाति रजतमुद्राणां रणना ॥

मञ्जुनाथ ! निश्चितं सर्वसामग्री क्षुद्रा ।

दूरे सकलमपास्य मित्र ! सम्पाद्या मुद्रा ॥ ६ ॥

मुद्रा (रूप्यकम्) यदि हस्तगता भवेत्तर्हि आनन्देन संसारं गाहस्व,
सुखं संसारे व्यवहरेति भावः । यदि च मुद्रा करगता न, तर्हि इहैव (अ-
स्मिन् अभावपरिज्ञानक्षणे एव) गृहस्थभाव त्यज । तव लोके कः संमानः ?

शतेभ्यो गुणेभ्योपि सुर्वी (आदरणीया) । रणना द्वाणत्कारः । अपास्य
त्यक्त्वा । दोहान्तः, करणा-चरणा-हरणादयः प्रासाः प्रेक्षणीयाः ॥ ६ ॥

—१३० नानाविधा मुद्रा ॥—

मुद्रामधिगत्यैव, कवि-वणिजो नृप-यतयोपि ।

प्रणयी देवगणोपि मुदमेति, न कुप्यति कोपि ॥

मेति न कुप्यति कोपि, कविः काव्येष्वादत्ते ।

वैश्यो वर्द्धयतेऽथ, नृपः पत्रे विनिघत्ते ॥

यतयः कर्णे दधति, कामिनो भजते निद्रा ।

देवाः सेवां मानयन्ति, घन्यैषा मुद्रा ! ॥ ७ ॥

कवयः, वणिजः, नृपाः, यतयः (योगिनः), प्रणयी (प्रेमिकः), देव-
तासमूहश्च मुद्राम् प्राप्यैव आनन्दं लभते । सा इति (न दीयतामिदु-
क्त्वा) कोपि अप्रसन्नो न भवति । इदानीं मुद्राशब्दार्थः प्रत्येकं निश्च
इत्याह कविः—काव्येषु मुद्राम् (अलङ्कारम्) निबध्नाति—“सूत्रार्थसूचनं
मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः । नितम्बगुर्वी तरुणी इत्युभयविपुला च सा ।”
(कुवलयानन्दः) । वैश्यो व्यापारद्वारा मुद्राम् (रूप्यकम्) वर्द्धयति ।
नृपः शासनपत्रे मुद्राम् (राजमुहर) अङ्कयति । योगिनः (पाशुपताः)
कर्णे मुद्राम् (गुरुदत्तं काचबलयम्) धारयन्ति । मुद्रां (मुद्रिकाम्-प्रेमि-
कस्याङ्गुलीयाद्यभिज्ञानम्) प्राप्य निद्रा कामुकान् भजते (आश्रयति),
प्रेमी प्रेमिकस्याङ्गुलीयकं प्राप्य सुखेन निद्रातीत्यर्थः । देवाः मुद्रमा (धेनु-
प्रभृतिकया) उपासनां स्वीकुर्वन्ति । अहो ! एषा मुद्राऽद्भुता स्पृहणी-
यासि ! ॥ ७ ॥

—१३१ सज्जनमैत्री ॥—

सज्जनमैत्री सन्ततं स्नेहमरं पुष्पाति ।

क्रमशो वृद्धिमुपागता दोषानपि मुष्पाति ॥

दोषानपि मुष्णाति निर्गुण गुणमाधत्ते ।

निर्वेदं निर्वास्य मनसि संमोदं दत्ते ॥

सत्कार्येष्टसाहवर्द्धिनी जडताजैत्री ।

स्नेहसारविश्रम्भसन्तता सञ्जनमैत्री ॥ ८ ॥

मुष्णाति दूरीकरोति । मैत्रीवशाद् गुणशून्यो गुणी भवति । मैत्री विरागं दूरीकृत्य, आनन्दयति । जैत्री (अपनेत्री) 'जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यर्थं विद्विषतः प्रति ।' स्नेहसारेण विश्रम्भेण (विश्वासेन) च अनुस्यूता ॥ ८ ॥

→❧ दुर्जनमैत्री ❧←

दुर्जनमैत्री पूर्वतः प्रीतिं प्रकटयतीव ।

स्वार्थविभङ्गे कुत्रचित्स्नेहं विघटयतीव ॥

स्नेहं विघटयतीव बहिः सद्भावं भजते ।

मुखमात्रे मधुरत्वमेति हृदि कल्मषमयते ॥

असमक्षे मित्रस्य गुप्तमपवादानेत्री ।

स्वार्थमात्रसाराऽस्ति सखेऽसौ दुर्जनमैत्री ॥ ९ ॥

प्रकटयतीवेत्यनेन वाक्यं सा प्रीतिर्नास्ति किन्तु प्रीत्याभास इति सूच्यते । कुत्रचित्स्थले, स्वार्थभङ्गे सति । विघटयति दूरीकरोति । मित्रस्य परोक्षे, गुप्तं यथा स्यात्तथा अपवादस्य भाजेत्री, निम्दाप्रचारिणीत्यर्थः । स्वार्थमात्रं सारो यस्यां सा ॥ ९ ॥

→❧ सनृतवाणी ❧←

सनृतवाचा सुचतुरा मनसि मुदं जनयन्ति ।

दत्त्वा हितपरमघ्नां जगदेतद्वशयन्ति ॥

जगदेतद्वशयन्ति लोककार्यं कलयित्वा ।

मधुरगिरा प्रशमय्य कोपमुचितं रचयित्वा ॥

शक्तिभृतोऽपि न साधयन्ति यद्वलभृतवाचा ।

तत्कार्यं कलयन्ति पण्डिताः स्मृतवाचा ॥ १० ॥

प्रिययापि, सत्यया वाचा, सुचतुरा लोकस्य चित्तं ज्ञानन्दयन्ति । हित-
परां मध्रणाम् । लोकानां कार्यं साधयित्वा । मधुरवाण्या क्रुद्धस्य कोपं
शमयित्वा, तस्योपयुक्तं कार्यं कुर्या च । शक्तिधारिणो लोकाः बलौघक्रिया
वाण्या यत्कार्यं न साधयन्ति, तत्कार्यम् ॥ १० ॥

→* साध्वी पत्नी *

नारी निर्धनतादिने निजदयितं ग्रीणाति ।

सुखयन्ती निजसेवया पतिहृदयं क्रीणाति ॥

पतिहृदये क्रीणाति, याति तस्यैव च वचसा ।

गृहसंकटमपनीय रमयति प्रमुदितमनसा ॥

मञ्जुनाऽथ चरितेन भवेत्प्रियसुहृदुपकारी ।

गृह्यार्णवनौकेव भाति बत साध्वी नारी ॥ ११ ॥

निर्धनतायाः समये निजया सेवया सुखयन्ती, नारी निजस्वामिनम्
ज्ञानन्दयति । तस्य (पशुः) वचनानुसारमेवाचरति । गृहस्य संकटावस्थां
दूरीकृत्य हृष्टेन चित्तेन सर्वांश्च ग्रीणयति । मञ्जुना निर्दोषेण चरितेन, उप-
कारकः प्रियसुहृदसंपद्यते । गृहस्थाश्रमरूपस्य सागरस्य नौकेव । अपारत्वाद्
गभीरत्वाच्च सागरसाम्यम् ॥ ११ ॥

→* लज्जा *

लज्जा कुलललनाजने मण्डनतामुपयाति ।

सैव वारवनिताजने दूषणतामुपयाति ॥

दूषणतामुपयाति बुधानां वादावसरे ।

वणिजां विक्रयणेऽथ नृपाणां युद्धावसरे ॥

आहारव्यवहारनर्मसुरतं सुरसजा ।

मञ्जुनाथ नैतेषु बुधैः श्लाघ्या किल लजा ॥ १२ ॥

वादावसरे शास्त्रपरामर्शसमये । आहारव्यवहारनर्मसुरतम् (समाहारद्वन्द्व) । नर्म (परस्पर परिहास) तथा सुरसजा, देवसाधना देवपूजेत्यर्थः । यद्वा हि बहिर्देवप्रणामकीर्तनादिकं कुर्वन्तो लज्जन्ते, विशेषतस्तु कुटुम्बेन सार्द्धम् । एतेषु वादादिषु, लजा पण्डितैः श्लाघ्या न ॥ १२ ॥

❧ अभिमान. ❧

विद्युद्विलसितमिव सखे सुरसौभाग्यमवेहि ।

चञ्चलमिदमधिगम्य किल माभिमानमदमेहि ॥

माऽभिमानमदमेहि, देहि दीनेषु हि दृष्टिम् ।

प्रतिदिवसं परिवृत्तिशालिनीं वेत्ति न सृष्टिम् ? ॥

क्षणमधुर परिविद्धि सौख्यसंघटनं यद्यत् ।

सुचिरमनस्थितिमेति किं नु गगने बत विद्युत् ? ॥ १३ ॥

सुखं च सौभाग्यं (समृद्धिः) च । चञ्चलं अस्यापि इदं सुखं सौभाग्यं च प्राप्य । अभिमानेन यो मदश्चित्तोद्रेकः स मा गच्छ । दीना कथं क्लेशान् प्राप्नुवन्तीति दृष्टिं देहि, भूतदयामवलम्ब्य स्वत्यर्थं । यद्वा ण सृष्टिं प्रतिदिनपरिवर्तनशालिनीं किं न जानासि ? सौख्यसंघटनं सुखप्राप्तिः ॥ १३ ॥

❧ सत्कार्यम्. ❧

गन्तारो यौवनभवनजीवनसुजनधनानि ।

जगति चले विचिनुत चिर सकलान्यपि हि चलानि ॥

सकलान्यपि हि चलानि जगद्व्यवहारः सोयम् ।

अमति मन्दमतिरत्र, नूनमविचारः कोयम् ? ॥

सकल एव किल वस्तुचयः परिणतिमनुयन्ता ।

सुकृतमेव परलोकपथे सततं सह गन्ता ॥ १४ ॥

सुजनाः स्वस्य संबन्धिनः प्रियजनाः । गन्तारो गमिष्यन्ति [अनद्यतन-
भविष्यत्, लुट्] अस्थिराणीति भावः । अनद्यतनप्रयोगेण 'अद्य न, तर्हि
सो गमिष्यन्ति, एवंविधैर्यौवनादिभिः को दर्पः' इत्यस्थिरतातिशयो ध्वन्यते ।
अस्थिरे जगति चिरं नितान्तं विचिनुत (अन्विष्यत !), सकलान्यपि
वस्तूनि अस्थिराणि सन्ति । गच्छतीति जगद् इति जगतोऽयं स्वाभाविको
धर्मः । अग्न जगति (अस्मिन्विषये वा) मन्दबुद्धिरेव मुह्यति । हन्त !
कोयमविचारः (अस्थिराणां कृतेऽस्मिन्मात्रः) । परिणतिमनुयन्ता परिणामं
गमिष्यति, अन्तं यास्यतीति भावः । सह गन्ता गमिष्यति । यन्ता, गन्ता,
उभयत्र लुट् । अत्राप्यनद्यतनप्रयोगेण-अद्य (संसारलिततादशायाम्)
न प्रतीयतां नाम परन्वप्रे सुकृतमेव सहगामीति शोचते ॥ ॥ ॥

→❖ दानी ❖←

दाता निजधनसंचयं पात्रेषु प्रददाति ।

पश्यन् परकार्यक्षतिं द्रवीभावमुपयाति ॥

द्रवीभावमुपयाति, नम्रतामयमवधरते ।

निजमिव परमनुमाय सौमनस्याव्यवहरते ॥

नित्यमुभयभुवननामिनन्दयशसामादाता ।

मञ्जुनाथ विनयेन संनतो धन्यो दाता ॥ १५ ॥

परस्य कार्यहानिं पश्यन्, अतिशयं द्रवभावम् (दयया आद्रं द्रव्यताम्) ।
द्रुतस्य मनुष्यस्य द्रवरूपधर्मत्वारोपेण स्वयं द्रवरूपतां धारयतीत्यतिशयो
ध्वन्यते । अयं दाता । नम्रताम् अवधरते, धारयति । अपरं जनम्, आत्मा-
नमिव दृष्ट्वा, सौमनस्याद् सहृदयतया । उभयभुवनयोः पृथग्लोकपरलोकयोः
प्रशंसनीयानां यशसाम्, आदाता अर्जयिता । मञ्जुना विनयेन नम्रः ॥ १५ ॥

❖ रूपणः ❖

कृपणः कपटकथानकैर्हरति दिनानि बहूनि ।

हितकार्यं जानन्नपि हि न दिशति हन्त वयनि ॥

न दिशति हन्त वसूनि, बहून् संलापान्कुरुते ।

कार्ये शुटिमुपदर्श्य मृषा ह्यपलापान्कुरुते ॥

यत्किञ्चित्प्रददाति कृच्छ्रतः कालक्षपणः ।

प्रायः परपरिभोग्यधनोऽयं धन्यः कृपणः ॥ १६ ॥

कपटकथानकैः कपटमृताभिलोकोक्तिभिः । वसूनि धनानि । अस्यां संस्था-
याम्, अथवा अस्मिन्कार्ये, एषैषा शुटिरस्तीति मिथ्या, अपलापाद्बह्वान् ।
कृच्छ्रतः कालक्षपणः, कष्टात् समययापकः । मरणोत्तरं परैः (जामातृप्रभृ-
तिभिः) परिभोग्यधनः अयमवश्यं धन्यः !! साधारणलोकानां धनं स्वोप-
भोगे आयाति, अस्व तु परोपभोगे इति ॥ १६ ॥

→* परनिन्दा *←

निन्दां नीतिविदां पुरः कस्यचिदपि न विधेहि ।

यदपि निन्दनीयो भवेदिह सन्ततमवधेहि ॥

इह सन्ततमवधेहि, देहि कर्णं मम वचने ।

विश्वासः सुजनेषु याति निन्दापरिरचने ॥

ते हृदयं लघु विद्युरपि प्रकृतिं तव मन्दाम् ।

हृदयतुच्छताव्यक्तिकरीं सुजन त्यज निन्दाम् ॥१७॥

नीतिज्ञानामग्रे कस्यचिदपि निन्दां न कुरु । अवधेहि अवहितो भव ।
सुजनानां मध्ये विश्वासो याति । ते (सुजनाः) तव हृदयं लघु, तथा तव
प्रकृतिं च मन्दां विद्युः जानीयुः । हृदयस्य तुच्छतायाः (लघुतायाः) प्रका-
शनकरीम् ॥ १७ ॥

→* पण्डितैः सह दर्पः *←

मिथ्यागर्वमरेण ये वित्सु मानमिच्छन्ति ।

सुहृदः शत्रुकृत्य ते पदमहिते यच्छन्ति ॥

पदमहिते यच्छन्ति सन्ति तुच्छाशयकलुषाः ।

गुणगणमहिता अपि भवन्ति नम्राः सत्पुरुषाः ॥

यैः सुजनैः सह कपटरहितचर्या किल पथ्या ।

तैः सह सहृदय ! गर्वरीतिस्तुलं वत मिथ्या ॥१८॥

मित्रं मित्रम् । मित्राणि शत्रून् कृत्वा (चिन्तितं) महितं (भक्त्याग्रे) पदं यच्छन्ति (स्थापयन्ति) । तुच्छाशयाः कलुषाश्च (कपटिबद्धाश्च) । गुणगण-
महिताः (भावताः) । पथ्या हितकारिणो । तैः सह अभिमानपद्धतिः
(अभिमानावरणम्) अतुल्यम् असम्बन्धम्, मिथ्या अनुचितेत्यर्थः ॥ १८ ॥

→* कलिमाहात्म्यम् *

लोके लम्पटलोमिनो विप्रलम्भ्य लुण्ठन्ति ।

सत्यपराः सरला नराः परिभ्रम्युपगच्छन्ति ॥

परिभ्रम्युपगच्छन्ति पथ्यवचनेपि च गदिते ।

जनविद्वेषमयन्ति हन्त विमलेपि च चरिते ॥

चाटुभिरुपगच्छन्ति एलाः संमानं लोके ।

साधून् सरलतयापि कष्टपतितानवलोक्ये ॥ १९ ॥

कृत्वा (परदारिका) लोमिनश्च । विप्रलम्भ्य लुण्ठन्ति, प्रतारणां कृत्वा
जनसंपरिहन्ति । परिभ्रम्य, भ्रमणम् । जनानां विद्वेषम् (लोककृताम्,
भद्रविम्) प्राप्नुयन्ति । चाटुभिः मिथ्याप्रशंसाभिः (' सुशामम् ') ॥ १९ ॥

→* कथीनामुत्कर्षः *

के वा कथिचरितानि वत परिचेतुं ग्रमयन्ति ?

ये परितः साधारणस्तुल्यचितुमेव विदन्ति ॥

तुल्यचितुमेव विदन्ति लोकाधटनाभिर्निखिलान् ।

ते योदुः ग्रमयन्तु कथं वा लोकान्विरलान् ? ॥

न दिशति हन्त वसूनि, वहून् संलापान्कुरुते ।

कार्ये त्रुटिमुपदर्श्य मृषा ह्यपलापान्कुरुते ॥

यत्किञ्चित्प्रददाति कृच्छ्रतः कालक्षपणः ।

प्रायः परपरिभोग्यधनोऽयं धन्यः कृपणः ॥ १६ ॥

कपटकथानकैः कपटमृतामिलोकोक्तिभिः । वसूनि धनानि । अस्यां संख्या-
याम्, अथवा अस्मिन्कार्ये, एषैषा त्रुटिरस्तीति मिथ्या, अपलापान्निह्वान् ।
कृच्छ्रतः कालक्षपणः, कष्टात् समययापकः । मरणोत्तरं परैः (ज्ञामातृप्रभृ-
तिभिः) परिभोग्यधनः अयमवश्यं धन्यः !! साधारणलोकानां धनं स्वोप-
भोगे आयाति, अस्य तु परोपभोगे इति ॥ १६ ॥

→ॐ परनिन्दा ॐ←

निन्दां नीतिविदां पुरः कस्यचिदपि न विधेहि ।

यदपि निन्दनीयो भवेदिह सन्ततमवधेहि ॥

इह सन्ततमवधेहि, देहि कर्णं मम वचने ।

विश्वासः मुजनेषु याति निन्दापरिरचने ॥

ते हृदयं लघु विद्युरपि प्रकृतिं तव मन्दाम् ।

हृदयतुच्छताव्यक्तिकरीं मुजन त्यज निन्दाम् ॥१७॥

नीतिज्ञानामग्रे कस्यचिदपि निन्दां न कुरु । अवधेहि अपहितो भव ।
मुजनानां मध्ये विश्वासो याति । ते (मुजनाः) तव हृदयं लघु, तथा तव
प्रकृतिं च मन्दां विद्युः जानीयुः । हृदयस्य तुच्छतायाः (लघुतायाः) प्रका-
शनकरीम् ॥ १७ ॥

→ॐ पण्डितैः सद दपः ॐ←

मिथ्यागर्वभरेण ये वित्सु मानमिच्छन्ति ।

मुहदः शत्रुकृत्य ते पदमहिते यच्छन्ति ॥

व्यापारिप्रमुखैर्नागरिकैर्नगरस्य सर्वे व्यापणा निबद्धा । नगरे भयङ्करी अभूत-
 पूर्वां द्रव्यता, दिनपञ्चक यावद्विलोक्यते स्म । दीना अस्त्राद्याद्यकवस्तुनि-
 मितमितस्ततोऽध्याम्यन् । दण्डाधिकृता घट्टप्रयोगेण, कूटनीत्या व्यापणानुद्वा-
 टयितुं मुहुर्वाध्यानकुर्वन्लोकान् । अहर्निश राजमार्गेषु शस्त्रास्त्रसज्जा पदातिसे-
 न्नाऽश्वारोहसेना च चङ्क्रमणमकरोत् । भानोरायै प्रजामभीषयत् । पर-
 स्तरङ्गापि जयपुरप्रजा आपणोद्घाटने न समता, अभवत् । अन्ततस्तु जय-
 पुराभिजनैरचैन्यायाधिकारिभिः प्रजा सान्त्वैराश्वास्य, तदुक्तीं स्वीकृत्य,
 आपणा उद्घाटिता । अत एवोच्यते—“राजकर्मचारिभिः परिणामे इष्टि-
 निधेया । न केवलं न धनेन प्रजा नियन्त्रिता भवतीति ।” ॥ २३ ॥

✽८८ मन्त्री ८८✽

मन्त्री हितकरमन्त्रणाप्रगुणो निपुणो भाति ।
 विद्वानपि मन्त्री स किं यो न हितं विदधाति ॥
 यो न हितं विदधाति प्रजानां दमनाऽऽशंसी ।
 केवलमलपरवशो निन्दयति नगरध्वंसी ॥
 यस्य मतिर्जनताहिताय नृपमतानुमन्त्री ।

मान्यो मौलिक एव मद्यते स हि नृपमन्त्री ॥२४॥

प्रगुण अनुपूढ । स किं मन्त्री ? अपि तु नास्ति । दमनम् आशंसति
 (कथयति आशास्ते वा) । केवलमलप्रयोगस्य अधीन । नगरविनाशकस्ता-
 ८८ मन्त्री राजानं निन्दयति । प्रजासु राज्ञो निन्दा कारयतीत्यर्थः । जनतायां
 हितार्थं नृपमतं अनुमन्यते वा । अर्थात् हितमनुसंधाय राज्ञः प्रजायाधोम-
 योर्मतानुसारिणी । मन्यते शत्रुं दीप् । मौलिक परम्परातो राज्ञः सेवक-
 स्सद्देशवासी । मद्यते प्रशस्यते ॥ २४ ॥

✽८९ अन्योक्तिरूपेण नीतिः ८९✽

चातकः ।

चातकं चतुरम्भोधयः परितः सरितः सन्ति ।

कति कति वा जगतीतले जलाशया न लसन्ति ॥

काचकण्टिकाग्रश्रमैर्भूयः परिताम्यति ।

ग्राहकजनविरहेण रत्नविक्रेता श्राम्यति ॥ २९ ॥

ग्रामीणकाः (निन्दायां कन्) बहवो यस्मिन्नीदोऽस्मिन् बहिर्ग्रामे (नगरतोऽनिदूरे, 'बाहरला गाँव') भणिमयं मूषणसमूहमिह (अस्मिन् स्थाने इति अङ्गुल्या निर्देशः) । विनिधाय स्थापयित्वा सुचिरम्, अतिभारवहन-परिधमात् चिरकालपर्यन्तं श्राम्यति लिखते । प्रभया भासुरः (दीप्यमानः) अयं रत्नसमूहः । मूषः पुनः (रत्नानामविक्रयणसत्तायामपि) काचनिर्मितानां कण्टिकानां कुण्डमालानाम् ('जंजीरा' 'कण्ठी' भाषा) प्रभसमूहः परितप्यते ॥ २९ ॥

ॐ सौगन्धिकः ॐ

सौगन्धिक ! पामरपुरीमुपगतवानसि केन ?

बहुलमुमसारं सखे प्रकटितवानसि केन ?

प्रकटितवानसि केन, केन तव वार्ता पृष्टा ?

सुरमितसकलदिशापि केन सामग्री दृष्टा ?

मञ्जुनाथ गन्धेन नेह फलमलमभिसन्धिक ।

व्यर्थं ताम्यसि, विरम सखे हंहो सौगन्धिक ! ॥३०॥

पामरानां हाटिकयायाणां पुरीम् । केनोपगतवानसि, किमर्थमागतोऽसि ? बहुलम् (मोटिभी-) मुमुमानां सारम् ('इत्र') विमिति दद्मावित-वादि, अथवा ग्रामीणानां मंमुगे दर्शितवानसि । सुरमिताः सकलाः दिशा यथा ना । अथम् अमिमिधियेत्य सत्यमुक्तिः । पथोत्तविचारताटिशिष्या-केन । अथम् (म) अभिसन्धिर्विचारो यथेति वा । मुमनोददेण गन्धेन इह म कटम् ॥ ३० ॥

→ ॐ मालाशारः ॐ ←

मालाशारक हे मने ! तत्परिचयचतुरोमि ।

किं त्वामहमप्योषये मयमजधानपरोऽसि ॥

काचकण्ठिकाप्रश्नभरैर्भूयः परिताम्यति ।

ग्राहकजनविरहेण रत्नविक्रेता श्राम्यति ॥ २९ ॥

ग्रामीणकाः (निन्दायां कन्) बहवो यस्मिन्नीदृशेऽस्मिन् बहिर्ग्रासे (नग-
रतोऽतिदूरे, 'बाहरला गाँव') मणिमयं मृपणसमूहमिह (अस्मिन् स्थाने
इति अकृत्या निर्देशः) । विनिधाय स्थापयित्वा सुचिरम्, अतिभारवहन-
परिधमात् चिरकालपर्यन्तं श्राम्यति खिद्यते । प्रभया भासुरः (दीप्यमानः)
अयं रत्नसमूहः । भूयः पुनः (रत्नानामविक्रयणसत्तायामपि) काचनिर्मितानां
कण्ठिकानां कण्ठमालानाम् ('जङ्गोरा' 'कण्ठी' भाषा) प्रभसमूहैः परि-
ताम्यते ॥ २९ ॥

❀ सौगन्धिकः ❀

सौगन्धिक ! पामरपुरीमुपगतवानसि केन ?

यकुलकुसुमसारं सखे प्रकटितवानसि केन ?

प्रकटितवानसि केन, केन तव वार्ता पृष्टा ?

सुरभितसकलदिशापि केन सामग्री दृष्टा ?

मञ्जुनाऽथ गन्धेन नेह फलमलमभिसन्धिक ।

व्यर्थं ताम्यसि, विरम सखे हंहो सौगन्धिक ! ॥३०॥

पामराणां हाटिकप्रायाणां पुरीम् । केनोपगतवानसि, किमयं मागतोऽसि ?
यकुलस्य (मौलिश्री-) कुसुमानां सारम् ('इष्ट') किमिति वञ्चावित-
वानसि, अथवा ग्रामीणानां संमुखे दर्शितवानसि । सुरभिताः सकलाः दिशा
यया सा । अलम् अभिसन्धिक्यस्य तत्सम्बुद्धिः । पर्याप्तविचारसाक्षिदिश्या-
श्लेषः । अलम् (न) अभिसन्धिकर्विदारो यत्नेति या । मुमनोहरेण गन्धेन
इह न फलम् ॥ ३० ॥

❀ मालाकारः ❀

मालाकारक हे सखे ! तरुपरिचयचतुरोसि ।

किं त्वामहमवबोधये स्वयमवधानपरोऽसि ॥

दूरे सरितां पूर्तिरस्तु, वापीरपि परिहर ।

चातकशिशुरपि नो ततर्प किं बहु धाराधर ! ॥२७॥

धिनोपि ग्रीणयसि । इतीव (अस्मादेव कारणात्) गर्वं करोषि ? मष्ट-
कमारुह्य, गर्वं करोषि ('सिर घटा है' भावः) । नदीनां पूर्तिः दूरेऽस्तु, वापीः
अपि त्यज, वापीनामपि धारां दूरेऽस्तु, इति भावः । बहु किम्, अधिकं
किम् ! चातकस्य शिशुरपि (न चातकः, अपि तु तस्यापि शिशुः !) न
शुक्षोऽभवत् ॥ २७ ॥

वारिद वारि ददासि चत लोकानुत कुश्रासि ।

यत्प्रचण्डधराभरैर्जगदेतन्मश्रासि ॥

जगदेतन्मश्रासि, अलमलं तव वर्षाभिः ।

विरम सरो ! विरमाऽद्य कृतं करकावर्षाभिः ॥

प्रकृतिनिर्दयस्त्वमसि विरहिणीजनतरवारिद ।

सुखकरवर्षणपरो भवेभ्योः प्रियतर वारिद ॥ २८ ॥

चत (अहो !) जलं ददासि । उत (अथवा) लोकान् कुश्रासि चूर्णयसि
('कथय्या निकालना' जयपुरीयभाषा) । प्रचण्डधारासरोः । करकाः वर्षा-
पापाणाः तेषां वर्षाभिः कृतम् (अकृतम्) ! विरहिणीजने तरवारिं खड्गं ददाति
सः । वियोगिनीनां पक्षे घनझलधाराणां विरहोद्दीपनकरत्वात्खड्गसाम्यम् ।
आदौ-वारिद वारिदेति, अन्ते तरवारिद, तरवारिदेति यमकः । मश्रासि,
अलमिति संहिताऽभायोऽविचक्षया ॥ २८ ॥

→ॐ रत्नविकेता ॐ←

श्राम्यति मणिमयमाभरणसमुदयमिह विनिधाय ।

ग्रामीणकचहुले बहिर्ग्रामेऽसिन् सुचिराय ॥

ग्रामेऽसिन् सुचिराय केनचित्पृष्टो नायम् ।

प्रमाभासुरो रत्नचयोपि च दृष्टो नायम् ॥

काचकण्ठिकाग्रशमरैर्भूयः परिताम्यति ।

ग्राहकजनविरहेण रत्नविक्रेता श्राम्यति ॥ २९ ॥

ग्रामीणकाः (निन्दायां कन्) बहवो यस्मिन्नीदृशोऽस्मिन् बहिर्ग्रामे (नगरतोऽतिदूरे, 'बाहरला गाँव') भणिमयं भूषणसमूहमिह (अस्मिन् स्थाने इति अश्रुत्या निर्देशः) । विनिधाय स्थापयित्वा सुचिरम्, अतिभारयहन-परिश्रमात् चिरकाळपर्यन्तं श्राम्यति तिष्ठते । प्रभया भासुरः (दीप्यमानः) अयं रत्नसमूहः । भूयः पुनः (रत्नानामविक्रयणसत्तायामपि) काचनिर्मितानां कण्ठिकानां कण्ठमालानाम् ('जंजीरा' 'कण्ठी' भाषा) प्रभसमूहः परितप्यते ॥ २९ ॥

❧ सौगन्धिकः ❧

सौगन्धिक ! पामरपुरीमुपगतवानसि केन ?

बकुलकुसुमसारं सखे प्रकटितवानसि केन ?

प्रकटितवानसि केन, केन तव वार्ता पृष्टा ?

सुरभितसकलदिशापि केन सामग्री दृष्टा ?

मञ्जुनाथ गन्धेन नेह फलमलमभिसन्धिक ।

व्यर्थं ताम्यसि, विरम सखे हंहो सौगन्धिक ! ॥३०॥

पामराणां हालिकप्रायाणां पुरीम् । केनोपगतवानसि, किमर्थमागतोऽसि ? बकुलस्य (नैलिथी—) कुसुमानां सारम् ('इत्र') किमिति उन्नावितवानसि, अथवा ग्रामीणानां संमुखे दर्शितवानसि । सुरभिताः सकलाः दिशा यया सा । अलम् अभिसन्धिक्यस्य तरसम्बुद्धिः । पर्याप्तविचारशालित्वान्नेपः । अलम् (न) अभिसन्धिकर्विचारो यस्येति वा । सुमनोहरेण गन्धेन इह न फलम् ॥ ३० ॥

→❧ मालाकारः ❧←

मालाकारक हे सखे ! तरुपरिचयचतुरोसि ।

किं त्वामहमवबोधये स्वयमवधानपरोऽसि ॥

स्वयमवधानपरोऽसि, ततः किं मोहं तनुपे ?

वकुलकुन्दकरवीरतरुस्तुल्यानिव मनुपे ?

आद्यः सौरभमरैर्दिगन्तान् भरिता नायक !

अन्ये दर्शनसुखाः, सखे मे मालाकारक ! ॥३१॥

स्वरूपां परिचये गुणागुणपरीक्षणे चतुरः । त्वाम्, अहं किम् अवबोधये ?
स्वदोधनस्यावश्यकता नास्तीत्यर्थः । मोहम् प्रमादम् । आद्यः वकुलः,
दिगन्तान् (दिग्विभागान्) भरिता पूरयिष्यति । नायकेति आदर्शार्थं संबो-
धनम्—(यथा जयपुरे 'पटैल' इति) । अन्ये कुन्दकरवीरादयो दर्शनमात्रे
सुखकारकाः ॥ ३१ ॥

मालाकार ! महीरुहामारोपणचतुरेण ।

ये वृक्षा निचितास्त्वया भृशमभिलापभरेण ॥

भृशमभिलापभरेण रोपिता रम्यारामे ।

वृद्धिं नीता यत्नशतैः, फलिताः परिणामे ॥

मूढहस्तमुपगता इदानीमपि सुविचारक !

तरवस्ते म्लायन्ति हन्त हे मालाकारक ॥ ३२ ॥

महीरुहां वृक्षाणाम् । क्लिप्तम् । आरोपणचतुरेण त्वया, भृतम् (भत्य-
न्तम्) अभिलापभरेण (पूर्णाभिरुचिपूर्वकम्) ये वृक्षा निचिताः परीक्षण-
पूर्वकं स्थानस्थानेभ्यः अवचित्य संगृहीताः । परिणामे भन्ते (स्वकलोद्गमकाले)
फलिताः । ते वृक्षा मूढहस्तपतिताः सन्तः, इदानीं म्लायन्ति । सुविचार-
केत्यनेन एवं सुविचारकोस्ति, अतः स्वयं संवर्द्धितानां फलितवृक्षाणामेवमज-
हस्तादनादरणं नोचितं मंस्यसे इति सूच्यते ॥ ३२ ॥

मालाकारक ! कण्टकैर्मा किल कोपमुपेहि ।

गन्धगुरोः पाटलतरोर्गुणमनु द्रष्टुं देहि ॥

गुणमनु दृष्टिं देहि, ते हि दक्षिणता विदिता ।

त्यजसि बहु स्वल्पार्थमहो ! धन्या ते कृतिता ॥

अङ्कगतोपि मृगाङ्कपतेरङ्कः सुविचारक !

किं किरणेषु न लोपमेति भो मालाकारक ? ॥३३॥

गन्धेन गुरोः पूजनीयस्य पाटलवृक्षस्य (प्रसिद्ध्यनुसारं 'गुलाब' वृक्षस्य)
सुगन्धगुणं प्रति दृष्टिं देहि ! ते तव दक्षिणता (चतुरता) सर्वत्र प्रथिता ।
स्वल्पस्य कृते बहु त्यजसि ! अहो ते कृतिता पटुता, धन्या (काका भाक्षेपः) !
मृगाङ्कपतेः चन्द्रस्य अङ्कगतः (मध्यगतः) अपि अङ्कः कलङ्कः, किं किरणेषु
लोपं न एति ? अपि तु छुप्यत एव ॥ ३३ ॥

→→ मधुकरः ←←

मधुकर ! मोदय मानसं मधुरमरन्दधरासु ।

माधविकाऽऽकलितासु सुखमुपवनसुखदधरासु ॥

उपवनसुखदधरासु मालती विकसति कामम् ।

मल्ली विलसति, पाटलापि मुदमयति निकामम् ॥

मा मा मुद्रितमुखो मुञ्जकान्तारं संचर ।

सरसिजगन्धोन्मादमत्त वरवन्धो मधुकर ! ॥ ३४ ॥

मधुरमकरन्दधारिणीषु, माधविकालताभिः आकलितासु (न्यासासु),
उपवनस्य सुखदासु धरासु (मृत्तिषु), सुखं यथा स्वात्तया मानसं मोदय
प्रीणय । निकामं षाढम् । मुदम् जयति, फुलतीत्यर्थः । मुद्रितमुखः, निर्वेद-
विषादाभ्यामाकुञ्चितवदनः । ('मुंह बांधे हुए !' अयं भावः) मुञ्जवने न
संचर (भ्राम्य) । निषेधार्थको मा न तु माह । कमलमन्धवशाज्जातो यः
प्रमोदोन्मादस्तेव मत्त ! ॥ ३४ ॥

❧ कोकिलः ❧

कोकिल ! पञ्चममञ्चयेरञ्चितकुसुमभरेषु ।

मधुमकरन्दधरेषु सुखमुपवनतरुनिकरेषु ॥

उपवनतरुनिकरेषु येषु सौरभमुपधत्ते ।

तेषु हि ते कलकूजितं नु शोभामुपदत्ते ॥

कडुकरीरविपिनेऽत्र काककलितेऽयमहो किल ।

को वा कलरवसदवसरो वद बन्धो कोकिल ! ३५

अञ्जिताः (उरुहृष्टाः) कुसुमभराः येषु, मधुरमकरन्दधारकेषु, उपवन-
तरुसमूहेषु, सुखं यथा स्वात्तया पञ्चमस्वरम् अञ्चयेः प्रचारयेः, गत्यर्थाणि-
जन्तादञ्जतेलिङ् । कोकिलस्य पञ्चमस्वरेण काकली प्रसिद्धा । उपधत्ते
(संनिधत्ते आश्लिष्यतीत्यर्थः) । ते तव । अहो ! काकः कलिते व्याप्ते, कटूनां
(निहृष्टानामित्यर्थः) करीरवृक्षाणां वनेऽत्र, (अस्मिन्) । ते कलरवस्य
सम् (उत्तमः) अवसरः कः (कीदृशः) ? अपि तु वास्तीत्यर्थः । हे
कोकिल ! वद ॥ ३५ ॥

❧ मल्लिकावृक्षश्च वानरश्च ❧

वानर ! या नरमण्डलीमण्डनमवनौ भाति ।

सा खरनखरैस्तावकैर्मल्ली क्षयमुपयाति ॥

मल्ली क्षयमुपयाति, याऽतिरम्या रमणीनाम् ।

कुचकलशे द्युतिमेति हन्त नवहारमणीनाम् ॥

सौरभमस्याः सौकुमार्यमविदन् रमसाकर !

पाटितवानसि निर्दयं नु किमु हे हतवानर ! ॥३६॥

या मल्ली (‘वेला’ इति हिन्दी) अवनौ पृथिव्यां नरमण्डल्याः मनुष्य-
समाजस्य, मण्डनं द्वारादिनिर्माणद्वारा भूषणं भाति, सा तावदेतवदीर्घः खरः

(तीक्ष्णैः) नखैः क्षयं याति । या मल्ली, रमणीनां स्त्रीणाम् भतिप्रिया । रमणीपदेन, ‘याः स्त्रियो रमणचतुरास्ता एव मल्लिकाप्रभृतिपुष्पाणि परिचि-
न्वतः’ इति धोत्यते । या = रमणीनां कुचकल्लो, हन्त (प्रमोदे) । नवानां
हारमणीनाम् (मौक्तिकनिर्मितहारस्य रत्नानाम्) द्युतिं शोभाम् एति । स्त्रीणां
स्वनतटे मौक्तिकमालेव, ग्रथितकलिका या मल्ली शोभत इति भावः । हे
रमसस्य आकर ! (स्थान !) भविष्यारितकारक ! इत्यर्थः । हे धानर ! अस्याः
(महयाः) सौकुमार्यं कोमलतां सौगन्ध्यं च, भविदन् अनानन् सन् । निर्दयं
यथा स्वात्तया किमिति पाटितवानसि विलूनवानसि, ? एवंविधेषु मृदुल-
स्तुपु ये एवमकाण्डधीरायितेन निजदाक्षिण्यं प्रकटयन्ति, वेऽपि धानरसमाना
एवेति श्वनिः स्पष्ट एव सहृदयेषु । धानर धानरेति प्रासः । याति याति,
रमणीनां रमणीनामिति यमकश्च ॥ ३६ ॥

—ॐ तरुणीवृक्षश्च धानरश्च ॐ—

उपवनवीथी मुदमयति यत्परागविसरेण ।

रूपे गन्धे चाऽसमा याऽखिलकुसुमभरेण ॥

याऽखिलकुसुमभरेण नापि वत तुलयितुमुचिता ।

यत्कुसुमावलिरखिलसहृदयैर्वक्षसि निहिता ॥

सेयं छिन्ना धानरेण तरुणीधनवीथी ।

शून्या हन्त विभातु तथा कथमुपवनवीथी ? ॥३७॥

यस्याः परागपूरेण उपवनवीथी, मोदं प्राप्नोति शोभते इत्यर्थः । रूपे गन्धे
च संपूर्णकुसुमसमूहेन असमा असाधारणा (अतुलनीया) । तुलयितुमु-
चिताऽपि न, अनया सह अन्येषां पुष्पाणां तुलनाकरणमप्यवमानोऽस्या इति
भावः । तरुण्याः (‘गुलाबस्य’) निविद्धा धीथी (वंकिः) । तथा शून्या
‘उपवनवीथी’ रूपं विभातु । न शोभतेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

→* युवा सिंहः *←

एकाकी वत निर्भयं नदति शैलशिखरेषु ।

सिंहयुवा करिशावकेष्वपि चीत्कारपरेषु ॥

अपि चीत्कारपरेषु, नास्य संभ्रममवलोक्ये ।

कः सहेलमवधीरयेत कुपितं किल लोके ? ॥

पञ्चाननसंचारपथे कः शौर्यविपाकी ?

बहुलेष्वपि वलगत्सु शृगेष्वयमस्त्येकाकी ॥ ३८ ॥

करिकलभेषु चीत्कारं कुर्यात्स्वपि निर्भयं नदति गर्जति । अस्य सिंहः
संभ्रमम् (चाकित्यम् 'घबराहट') । कुपितमेतं सिंहं लोके कः पुरुषः हेला
अवधीरयेत तिरस्कुर्यात् ? न कोपीत्यर्थः । पञ्चाननस्य सिंहस्य संचारमा
को जनः (शौर्यस्य विपाकः प्रौढिः पूर्णता या वल्लेष्टता) अस्ति ? न कोपि
बहुषु अपि शृगेषु वलगत्सु इतस्ततो धायनेन चापक्ष्यं दर्शयामु ॥ ३८ ॥

→* जरात्सिंहः *←

शेते शैलशिलातले वृक्षस्तखगहनेषु ।

सिंहयुवा मदमन्थरः पुरा निविडविपिनेषु ॥

पुरा निविडविपिनेषु यस्य परितो भयमासीत् ।

मदमलिनापि हि दन्तिघटा सविधे नाऽऽयासीत्

पश्यत ! हन्त स एव जरासमये समुपेत्ये ।

पङ्के नतमुखमेवमद्य हा ! क्षुधितः शेते ॥ ३९ ॥

निविडविपिनेषु अनिधनानां वनानां मध्ये खरगहनेषु घनपृष्ठे
('वृक्षोका खरमुट') वृक्षः अतएव मदेन अलसः सन् यो युवसिंहः शै-
लशिखरेषु पुरा शेते । 'पुरे नृस्य चास्मे' इति छन्दः । परितो दूर-
रपयन्तम् यस्य सिंहस्य भयमासीत् । पृष्ठस्य दन्तिनः का कथा हस्ति-

घटा (समूहोपि) सविधे, तस्य निवासस्य समीपे । नायासीत् नाग-
च्छति स्म । स एव नतमुखं यथा स्वात्तया (दुःखक्षोभेण मस्तकमवनमय्य)
हा हन्त ! अद्य क्षुधितः पङ्के (बलाभावेन स्वच्छस्वानपरिवर्तनाभावात्)
शेते ॥ ३९ ॥

→* तत्त्वरः *

बन्धो तत्त्वर ! तावकान् गुणान् के न जानन्ति ?

श्रान्ताः पान्थास्तावर्कां छायामुपजीवन्ति ॥

छायामुपजीवन्ति तदपि तव कार्यं लुनते ।

पापाणैरुपहत्य हन्त पीडां परिसुवते ॥

दिशसि मधुरफलमेव तदपि हंहो गुणसिन्धो !

परहितदत्तशरीर ! धन्यधन्यस्त्वं बन्धो ! ॥ ४० ॥

हे उत्तमशुद्ध ! तावकान् एवदीयान् । श्रान्ताः मार्गपरिश्रमेण खिन्नाः
पान्थाः पथिकाः ते छायामुपजीवन्ति छायासाक्षित्य जीवन्तीत्यर्थः । कार्यं
लुनते, शरीरं पाटयन्ति । लूणातोरात्मनेपदे लट् । पापाणैस्ताडयित्वा
तथ पीडामुत्पादयन्ति । पूह प्राणिगर्भविमोचने, छटो षड्वचनम् । तदपि
(तदपि) मधुरमेव फलं दिशसि । शब्दशक्त्या, अपकृतोपि एवं तेन्य
उत्तमं परिणाममेव प्रत्यर्पयसीत्यपि ध्वन्यते । परस्व हि वार्थं दत्तं शरीरं
येन । बन्धो ! एवं धन्येभ्यो धन्यः, अतिधन्योऽस्ति ॥ ४० ॥

→* किंशुकः *

किंशुक ! किं शुकचञ्चुतः साम्ये मोदमयैपि ?

किमु सौरभगुणतः सखे संमानं समुपैपि ?

संमानं समुपैपि बन्धुवर ! कथमिह लोके ?

दर्शनसुरामवपुच्य नापि ते फलमवलोक्ये ॥

रङ्गमात्रमुपदर्श्य दूरतो मोहितबहुशुक !

चक्रो विलससि विटपशिरसि तच्चित्रं किंशुक ॥४१॥

शुकचञ्चुतः (चञ्चुत्रा सह) साम्ये मोहं किमनुभवसि ? न योग्यस्ते हर्ष इत्यर्थः । सौगन्ध्यगुणद्वारा किं संज्ञानं प्राप्नोषि ? अपि तु न । दर्शने सुखमात्रं विहाय । नयनविमोहकं वर्णमात्रं दूरतः प्रदर्श्य मोहं प्रापिताः बहवः शुका येन । रङ्गमात्रेऽप्युक्त्या होलिकादिपूषयुज्यमाने रङ्गमात्रे ते उपयोग इति स्मार्यते । एवं सत्तायामपि—शास्त्रादिरसि गर्वाद् चक्रो राजसि, तदाक्षर्यमि-
त्यर्थः । पलाशापुष्पाणि स्वभावतो चक्राणि ॥ ४१ ॥

—ॐ तरुणी ॐ—

तरुणीतरुवरमयि सखे सावहेलभवयासि ।

कण्टककलित इतीव चेत्सोत्प्रासं विजहासि ॥

सोत्प्रासं विजहासि न हानिं तस्य विलोके ।

को वा सौरभगुणान्न मुग्धो भविता लोके ?

किं तु सखे तद्गन्धरङ्गरहिता वनधरणी ।

कां सुपमामुपयातु ? यदि च्छिन्ना वरतरुणी ॥४२॥

अयि सखे सावहेलं सतिरस्कारम्, भवयामि जानासि । कण्टकैर्निश्चित इत्येव कृत्वा यदि सोलुण्ठनं (सतिरस्कारम्) त्यजामि, लोके सुगन्धगु-
णात्को वा जनो मुग्धो न भविता ? (भविष्यति) । किं तु तस्याः (तरुण्याः)
गन्धेन, रारेण (वर्णेन) च रहिता वनभूमिः कां क्षोभां प्राप्नोतु ? न
तया विना क्षोभेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

—ॐ मयूरः ॐ—

वर्ही वर्हमरोन्मदो नन्दति विटपवनेषु ।

निजशिरण्डमुल्लासवन् नृत्यति नीपवनेषु ॥

नृत्यति नीपवनेषु बहुलमामोदं धत्ते ।

कैकाभिर्विपिनानि मुहुर्मुखराणि विधत्ते ॥

चित्ररुचिरसुपमामुदीक्ष्य कः स्याद्गुणगर्ही ?

यदि भुजङ्गभोजी न भवेत्सोमं वत वर्ही ॥ ४३ ॥

विच्छम्भारेण उन्मदो बहुलमदो मयूरः । शास्त्रानां धनगुच्छकेषु मोदते
नीपवनेषु कदम्बवनेषु । चित्रां रुचिरां च शोभाम्, विधै रुचिरां वा,
उदीक्ष्य को जनः तस्य चित्रगुणस्य गर्ही निन्दको भवेन्न कोपि । गर्ह्यतेर्गितिः ।
सर्पभोक्ता, भुजङ्गानां पिडानाम् उपयोगा च ॥ ४३ ॥

—❧ कुञ्जरः ❧—

कुञ्जर ! किं जरया कुशः क्लिश्यसि कदर्थनेन ।

पूर्वं तव मानोऽनिशं न कृतः केन जनेन ?

न कृतः केन जनेन विस्मयो वीक्ष्य भवन्तम् ?

समरशिरसि विजयोऽप्यखेलदुपलक्ष्य भवन्तम् ॥

मनसि धैर्यमाधेहि पुरा निर्यन्मदनिर्झर !

दैवदुर्विलासं सहस्र हंही नृपकुञ्जर ! ॥ ४४ ॥

जरया कुशस्य लोकानां कदर्थनेन 'अशोभनोदमनुपमुक्तोऽयम्' इत्याद्य-
मादरेण किमिति ह्येतन्मनुभवसि ? पूर्वं नवयौवने । भवन्तं वीक्ष्य विस्मयः
'महो नित्यद्विहागमुत्तुङ्गं चास्य शरीरम्' इत्याश्चर्यम् । समरशिरसि युद्धस्य
अतिप्रधानेऽवसरे, भवन्तमुपलक्ष्य भवदुपलक्ष्येणैव (स्वदवलम्बनेनैवैतत्पर्यः)
विजयोऽप्यरोलत् । भवदाधयेण युद्धे विजयः क्रीडातुल्योऽभवदिति
सूच्यते । पुरासमयस्य हे निर्गलन्मदधारक ! (निर्यन्तो मदनिर्झरा यस्य)
सम्प्रति दैवस्य दुर्विलासं सहस्र ॥ ४४ ॥

करिणः किल भूपालकुलभवने छुतिमुपयन्ति ।

तत्र निर्विशङ्कं स्थिताः संमोदं कलयन्ति ॥

संमोदं कलयन्ति, यन्ति कठिने किल कार्ये ।

तत्र हि निजमलमर्पयन्ति नान्यैर्निर्धार्ये ॥

कृतिघटिकागणनापरस्तु कश्चिद्धृत कृपणः ।

कथमिव भग्ने स्थापयेत महतः किल करिणः ॥ ४५ ॥

यत्र राज्ञः पारम्परिकस्थाने, (परम्परातो ये गजान् स्थापितवन्तस्तत्र तत्कर्मणि समर्था, माधुनिका इति ध्वन्यते) अथवा राजकुलस्य प्रासादे । शोभाम् उपयन्ति लभन्ते । इण् गतौ । अन्यै निर्धारयितुं विचारयितुमपि बुद्धरे, कठिने कार्ये यन्ति (गच्छन्ति) । तत्र निजबलं चार्पयन्ति । कृतिघटिकानाम्, 'अथ चतुर्घटिकानाम्, अथ च द्वे घटिके यावदिति' कार्यकालघटिकानां गणनात्परः कश्चिद्हरिश्चरु महतो गजान् भवने कथं स्थापयेत ॥ ४५ ॥

मत्तमतङ्गज ! मदभरान्मा फुङ्कतिमादेहि !

आधोरणपददलनमनु किञ्चिद्दृशमाधेहि ॥

किञ्चिद्दृशमाधेहि, कथं त्वा पद्भ्यां दलयति ।

अद्भुशसंकपणेन शिरसि, वत विकलं कलयति ॥

गिरिसमानगुरुगात्रतोऽपि फलमीप्ससि किं गज ?

यत्तव खेलति शिरसि खलः किल मत्तमतङ्गज ! ॥ ४६ ॥

हे मत्तगज ! मदभरात् (मदोद्वेकात्) फूँकार मा कुरु ! आधोरणस्य (हस्तिपदस्य) पद्भ्यां दलनं प्रातः किञ्चित् दृष्टं स्थापय । शिरसि अद्भुशद्वारा संकपणेन क्षोदनेन, त्वा विद्धुः करोति । पर्यंतसमयेन गुरणा (दीर्घेण ससारेण च) गात्रेण किं फलं प्राप्तुं वाञ्छसि ? आप्नोते सन् । यत्तव मस्तके दुर्जनो विशृम्भते खेलतीत्यनेन, दुर्जनोऽपि न रीत्यनुसारं व्यवहरति, अपि तु सोऽपि हेलया श्रीढतीति ध्वन्यते ॥ ४६ ॥

❧ दीपकः ❧

हंहो दीपक ! दीप्यसे कनककृताधारेषु ।

मदालसधूर्णिततनुर्नृपशयनागारेषु ॥

नृपशयनागारेषु नीयसे नलिनमुखीभिः ।

पटगुण्ठनमनुरच्य चकितमवनमितमुखीभिः ॥

एवमादृतोऽप्येपि यथोन्नतिमसितसमीपक !

तथा स्नेहमापि समापयसि वत हंहो दीपक ! ॥ ४७ ॥

हे दीपक ! त्वम् नृपाणां शयनागारेषु, (राज्ञां शयनागारमित्युक्त्वा स्थानस्य रसपूर्णता, सुरक्षितता च ज्वन्यते ।) कनकरचितेषु दीपाधारेषु ('दीपट'), मदालस्येन धूर्णिततनुः सन् । मन्दवायुना धूर्णमानशितस्य दीपस्य शिखाकम्पन मदालसहेतुकमुप्रेक्ष्यते । अतिविलासमोगित्वं व्यङ्ग्यम् । वायुतो रक्षार्थं वल्लाहगुण्ठनं विरच्य, चकितं यथा स्यात्तथा नमित्तमुखीभिः । उन्मुक्तस्थाने वायुतो दीपकं रक्षन्तीनां अत एव स्वदुकूलाञ्जलेन पटगुण्ठनमाचर्य पदे पदे वायुलहरीभिः कम्पमानशितस्य दीपस्य रक्षानिमित्तं चकितं यथा तथा दीपं प्रति नमित्तवदनातां नलिनमुखीनां दीपनयनसामयिकः स्वभावः प्रोच्यते । नीपमानस्य दीपस्य महामाग्यं द्योत्यते । एवमादृतः अपि यथा यथा उन्नतिम् (शिखाया उन्नतया प्रचुरप्रकाशत्वम् उक्तपक्ष) एपि, हे असितसमीपक ! (असितं कृष्णं समीपं यस्य, स्थानकृष्णोकारक !) तथा तथा त्वं स्नेहम् (तैल प्रेमाणं च) समापयसि । एवं रसिकहृदयैरादृतस्य, रसमये स्थाने निवसतोऽपि तव, योयं स्वार्थानुगुणः स्वभाव इत्याक्षेपः । विरच्येति तु णिचः प्राक्षिप्त्वेन बोध्यम् ॥ ४७ ॥

दीपक ! दीप्यसे तमं राजरङ्गमवनानि ।

न च कञ्चिद्वेदं वहसि, किं त्वाममिनन्दानि ? ॥

किं त्वामभिनन्दानि, निश्चलः पश्यसि सर्वम् ।
 लोके सकलविभासकोऽहमिति न वहसि गर्वम् ॥
 किं तु वसति तव तले तिमिरमयि तमःप्रतीपक !
 सेयमकीर्तिः केन लङ्घनीया वद दीपक ! ॥ ४८ ॥

राज्ञा रङ्गानाम् (हरिद्राणाम्) च भवनानि समं तुल्यभावेन दीपयसे
 प्रकाशयसि । अहं त्वां किम् अभिनन्दानि प्रशंसामि । छोट उत्तमपुरुष ।
 अयि तमस प्रतीपक ! प्रतिकूल ! तमोनाशकेत्यर्थः । 'दीपकस्य तले अन्ध-
 कार' इति प्रसिद्धा लोकोक्ति । स एवालङ्कारश्च । केनोपायेन लङ्घनीया
 मार्जनीया ॥ ४८ ॥

→४९ खद्योतः←

खद्योतक ! विद्योतसे तरुपोतकनिकरेषु ।
 दृष्ट्वेस्तात ! न तावता तिमिरविनाशकरेषु ॥
 तिमिरविनाशकरेषु तेषु का वा गणना ते ?
 एतावद्बहु विद्धि ! भवति तिमिरे शोभा ते ॥
 यदि तु दर्पितो यासि तपति सूर्ये, प्रद्योतक !
 दूरे द्युतिरयहीयसेऽपि वपुषा खद्योतक ! ॥ ४९ ॥

हे खद्योतक ! स्वस्वार्थे कन् । तरुपोतकानां लघुवृक्षाणां निकरेषु समूहेषु
 विद्योतसे प्रकाशसे । पोतकेत्यत्राप्यल्लार्थे कन् । तथा च महासु वृक्षेष्वपि
 ते गन्तुं शक्तिर्नास्ति, अपि तु लघुलघुवृक्षेषु आभ्यसीत्यशक्त्यतिशयो
 बोल्यते । हे तात ! (त्वामहं दयनीयं मत्वा, उपदिशामीति संबोधनेन
 ध्वन्यते ।) तावन्मात्रेण अन्धकारविनाशकारकेषु सूर्यचन्द्रादपि न
 दृष्ट्ये न गर्वं बहे । तेषु तव का गणना ? एतावदेव पर्याप्तं जानीहि, यद-
 न्धकारे ते शोभा भवति । हे प्रद्योतक ! (अहं प्रद्योतकारकोऽस्मीति भाव-
 यित्वा) दर्पितं सन् सूर्यं तपति सति बहिर्यासि ! तर्हि द्युतिर्दूरे तिष्ठतु !

स्वपुषा (शरीरेण) अपि अवहीयसे विद्युज्यसे । सूर्यातपेन शीतस्वभाव-
स्त्वमेव प्राणैर्विद्युज्यसे इति भावः ॥ ४९ ॥

→❧ लेखिनी ❧←

लेखिनि ! तव मुखनिःसृता मसीविन्दवोऽप्यद्य ।

दैववशादद्यते द्युतिं मौक्तिकतामवपद्य ॥ '

मौक्तिकतामवपद्य चकासति चित्रं लोके ।

सत्यरुचिं प्रथयन्ति सर्वतो ज्ञानाऽऽलोके ॥

तदिह तथा हवितथा चलेरपि रोचितरेखिनि !

मसिमुखलेपं कोपि नाक्षिपति ते सखि लेखिनि ! ॥५०॥

हे लेखिनि ! दैववशात्, (एषु दिनेषु दैवं तेऽनुकूलं तस्मात्) । अद्य तव
मुखनिःसृताः मसीविन्दवोऽपि मौक्तिकतां प्राप्य शोभां दधते । स्वप्न-
लिखितं यत्किञ्चिन्महामूल्यमिव लोकैरादियते, सर्वत्र च शोभा प्रसरतीत्या-
दायः । यदा तु दैवं प्रतिकूलं भवति, तदा 'यथा लेखन्या भारमनो मुखं
कृष्णीकृतं तथैव लेखकस्याप्याक्षिपतीति' अर्थापतितम् । कृष्णाः मसीविन्द-
वोऽपि लोके मौक्तिकतां प्राप्य चकासति, दीप्यन्ते, इति चित्रम् । ज्ञानस्य
आलोके प्रकाशे (ते मसीविन्दवः) सत्यां रुचिम् कान्तिम्, सत्यस्य रुचिं
च । सर्वतः प्रथयापयन्ति । रोचिताः अस्मिन्निदताः प्रदीप्ताश्च रेखाः लेख-
पङ्क्तयो यस्यास्तस्मिन्बुद्धौ । अयि लेखिनि ! इह (जयति) अवितथा सत्या
सती, तथा प्रचलेः, लिह् । तथाक्षराणि लिखेत्यर्थः । हे सखि ! यथा कोपि ते
मस्या मुखलेपं नाक्षिपति । मसीलेपेन कृष्णमुखया लेखन्या स्वस्वरूपोचिता
मेव लिखितमिति कोपि त्वां नाक्षिपतीत्याशयः । अत एव कुण्डलिया-
प्रकरणे इहैव विरता भवेदिति ध्वनिः ॥ ५० ॥

प्रकीर्णकचत्वरः

—* घनाक्षरीच्छन्दः *—

शास्त्रचयमार्मिकेषु मानमावहन्ते सदा
 धार्मिकेषु धारयन्ते गौरवं निरेनसाम्
 निश्छलं भजन्ते प्रेम मित्रेष्वथ, दीनेष्वपि
 साम्यं दर्शयन्ते, निःस्पृहायन्ते सतेजसाम् ।
 स्नेहं स्वजनेषु, दुर्जनेषु मौनमीयन्तेऽथ,
 प्रीयन्ते रसज्ञेष्वथवायन्ते सुमेधसां
 सकलजनेषु स्नेहसामञ्जस्यजन्या भाति
 धन्या चारुचर्या काचिदन्या सा सचेतसाम् ॥५१॥

शास्त्रसमूहे शास्त्रविषये वा मार्मिकेषु (चिद्वत्सु) सदा संमानम् आव-
 हन्ते भजन्ते । धर्मानुष्ठानपरेषु लोकेषु निरेनसाम् निष्कलमपाणां गौरवं
 संमानं (सुकृतिसमुचितं संमानम्) धारयन्तीत्यर्थः । आरमापेक्षया दीनेषु
 लोकेष्वपि समभावं प्रकाशयन्ति । निरभिमानतया तथा व्यवहरन्ति, यथा
 तेऽपि तेष्वनुरज्यन्तीति भावः । सतेजसाम् घनसम्पत्त्याद्यभिमानेन प्रदीप्त-
 स्वभावानां लोकानां विषये, नि स्पृहवद्वाचरन्ति । तेषां घनसम्पत्त्याद्यभि-
 मानकृतं गौरवं तृणायाप्यपरिगण्य, अन्यलोकवत्प्रेमभावेन व्यवहरन्ती-
 त्याशयः । स्वजनेषु कुटुम्बिबान्धवादिषु स्नेहम्, दुर्जनेषु मौनम् ईयन्ते
 गच्छन्ति । ईदृ गता । रसिकेषु प्रीतिं कुर्वन्ति । सुमेधसाम् विचक्षणवुडि-
 मतां लोकानां वशगा भवन्ति । 'वचने स्थित आश्रयः ।' अत एव नाना-

→ॐ साधुसंगतिः ॐ←

पूर्वं प्रेमवत्त्वान्मतिमात्मनश्चाभावनोति
मानसं धिनोति धीरमावाङ्मयनादिना
तदनु शूनः शूनः प्रदुर्ग्य हितमार्गं मनाद्
मोहमवमूलयते सेवं स्वयमानता ।

मञ्जुनाथ मूढजनसङ्गलवमाविश्य
मङ्गलमिहावनोति मानसमुपागता
तापं व्यपनीय पूर्वपुण्यपरिपूने इति
सन्मतिं प्रयते साधुसंगतिर्यासिता ॥ ५२ ॥

साधुसंगतिः केन कमेण सहृदिमुत्पादयति तं यथावदाह—साधुसंगतिः,
प्रेम्णो बन्धान् (प्रेमप्रकाशनात्) पूर्वं बुद्धिमात्मवन्नगां करोति । प्रेम्णाः
कारणान्मनुष्यः स्वयमेव तद्वन्नगो भवतीत्यर्थः । अत्र एव नृशं यथा
साधुया आदिता निरीकृता भा मंगतिः, धीरमावाङ्मयनादिना
मानसं प्रीणयति । समये समये मावोर्धरातां विलोक्य स प्रीतो भवती-
त्यर्थः । एवमात्मनश्च सति—स्वयमावता विस्तीर्णा (इयं मज्जनमयी) ।
एवमुपायेन अनुप्यस्य वशीकारे कृते, संगतिः स्वयमेव उपविता भवती-
त्याशयः । शूनः शूनोर्हितमार्गं सूचयित्वा जनस्य मोहं निर्मूलयति । तदन-
न्तरम्—पूर्वपरिचितैः मूढैः सह संगतेल्लक्षमपि आविश्य दूरीकृत्य, (आ-
ति-पूर्वको धू पातुः), मानसं प्राप्ता, मनसि हृदयंस्कारा सा मंगतिर्मङ्गलम्
इह भावयति । अत्र एव तापं मानसिकदुःखीराक्षिमन्त्रं

कृतपुण्यैः पवित्रे हृदये सन्मतिमुत्पादयति । यथा सर्वविधपुरुषार्थसिद्धिरि-
त्याशयः । एवंविधा साधुजनमैत्री पूर्वसुकृतैर्विना न भवतीत्यस्या भतिशयः
सूच्यते । तृतीये-सङ्कल-मङ्गलेति प्रासः प्रेक्ष्यः ॥ ५२ ॥

—ॐ सत्कार्येष्वौदार्यम् ॐ—

नानाविधोपायैर्लोकसंग्रहनिमग्ना भृशं
परपरिभवलग्नाः के न मग्ना धनवैभवे ?
जातिव्यवहारशोधनाय धनराशिव्ययं
कुर्वते न के वा, वद, वैवाहिकाद्युत्सवे ? ।
आत्मसुखसेवासावधानाः सन्ति के वा न वै ?
मे वाक्ये न कुप्यसि चेत्स्पष्टमहमाब्रुवे
दीनानां हिताय यस्य लक्ष्मीविनियोगो भवे-
लक्ष्मीवान् स एव पुण्यलक्ष्मीभाजनं भवे ॥५३॥

धनिकानां चाटु, नृपाणामनुवर्तनप्रभृतिभिर्नानाविधैरुपायैः लोकसंग्रहे
(लोकानामात्मपक्षकरणे) निमग्नास्तपराः, तथा अन्येषां परिभवे लग्नाः
जनाः धनवैभवे के वा न मग्नाः ? एवंविधैरुपायैरारम्भपक्षबंधने अन्येषां च
दमने तपराः के वा जनाः, धनिका भूत्वा तत्र निमग्ना न भवन्ति ? अपि तु
सर्वे एव तप्रासक्ता भवन्ति । वैवाहिकः (विवाहसम्बन्धी) पूतदादिषु
उत्सवेषु, विवाहाद्युत्सवेष्वित्यर्थः । जातिव्यवहारस्य शोधनाय पूरणाय
धनसमूहव्ययं के वा न कुर्वते इति वद । सर्वे एव कुर्वन्तीत्यर्थः । जातेभ्य-
वहारः ऋणसदृशोक्ति, 'अन्यस्य गृहे वयं भोक्तुं, व्यवहारं प्रदातुं च गता-
स्तर्हि, सोऽप्यस्मामिर्भोक्तुमाह्वय' इति, शोधनपदेन द्रव्यव्ययः । आत्मना
सुखसेवने (स्वयं सुखोपभोगे) सावधानाः अप्रमत्ताः के न सन्ति ? सर्वे
एव स्वयं सुखभोगे लग्नाः सन्ति । स्पष्टम् आब्रुवे, कथयामि । एङ्मया
धनस्य विनियोगो व्ययः । पुण्यलक्ष्मीभाजनं पुण्यसम्पदां पात्रम् । भवे
अस्मिन् जन्मनि, संसारे वा । अस्य प्रतिपादं प्रासाः प्रेक्षणीयाः ॥ ५३ ॥

→* परोपकारप्रशंसा (प्राद्व्यतेन) *

स्वार्थं परिहाय ये परार्थं साधयन्ति सदा
सन्तस्ते सुदुर्लभसमीक्षाः कलेरन्तरे
स्वार्थं साधयन्तो ये परार्थमुपपादयन्ति
सामान्या अपीमे मम मान्या मनोऽभ्यन्तरे ।
मञ्जुनाथ नूनं नरराक्षसा हि साक्षादिमे
स्वार्थवशाद् घ्नन्ति ये परार्थं संसदन्तरे
निष्कारणमेव ये परार्थं परिमर्दयन्ति
ते के हन्त सन्ति ? तन्न जाने जगदन्तरे ॥ ५४ ॥

स्वार्थं त्यक्त्वा ये परस्य कार्यं साधयन्ति, ते सज्जनाः, कलेर्मध्ये, सुदु-
र्लभा समीक्षा (दर्शनम्) येषाम्, अतिदुर्लभदर्शनाः सन्ति । स्वार्थं साध-
यन्तोपि ये परार्थं साधयन्ति, सामान्यशब्देन भर्तृहरिणा प्रोक्ता अपि इमे
मम मान्याः । ये स्वार्थस्य कारणात्परार्थं नाशयन्ति । संसदः (समाजस्य)
अन्तरे बहिर्भूताः । अन्तरं बहिर्योगेति सर्वनामतया शी । इमे साक्षाक्षर-
राक्षसाः ॥ ५४ ॥

गुणगणगौरवं विज्ञानभ्रमिमानवशाद्
गुणिनोऽपमन्यते यो धिग् धिग्गुणवन्तं तम्
तीक्ष्णमतिमाप्य योऽपरस्य परिहासकृते
प्रचुरं प्रयस्यति चेद्दिग् धिङ् मतिमन्तं तम् ।
निःसहायनिर्वलनिराश्रयान् निमृत्तमाप्य
निर्मूलयते यो बलाद्धिग् धिग् बलवन्तं तं

१ एतत्पद्यम्-जयपुरराजकीयसंस्कृतपाठशालायाः पूर्वप्यक्षेः महामहोपाध्याय-
पं. श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेकमूर्तहरेः पद्योक्तिः, निर्मातुमादिष्टम् ।

किञ्चिन्मात्रमन्नवस्त्रहीनेभ्योऽपि येन धनं

दीनेभ्यो न दत्तं तर्हि धिग् धिग् धनवन्तं तम् ५५

स्वयं गुणी सन्, गुणगणस्य महत्त्वं जानन् अपि, अभिमानाद्धेतोः यः गुणिनो जनान् अपमन्यते तिरस्करोति, तर्हि तं गुणवन्तं धिक् धिक् । धिग् योगे द्वितीया । तीक्ष्णां मतिम् आ-आप्य, अपरस्य परिहासाय, प्रचुरं अत्यन्तं, प्रयस्यति प्रयासं करोति । निःसहायः एकाकी, निराश्रयः पक्ष-पोषकरहितः । निभृतं गुप्तम् । किञ्चिन्मात्रं धनम्, अन्नादिहीनेभ्यो दीनेभ्यो न दत्तम् ॥ ५५ ॥

ॐ धनात् असन्तोषः ॐ

आसाद्याऽधिकारान् पुरा दीनान्परितर्जितवा-

नर्जितवान् द्रव्यमपि शासनचलोपरि

ग्रामान् धनलालसो गृहारामान् सुसंचितवा-

न्निर्मितवान् तुङ्गतमं गेहमचलोपरि ।

मञ्जुनाथ जायतामिदानीमपि लोभशमो

ऽवधिनियमोस्ति सखे ! सोयं सकलोपरि

प्रीयसे न तुलितपरार्थकेपि लब्धे धने

वार्धके विधेया तर्हि धूलिर्धवलोपरि ॥ ५६ ॥

अधिकारान् राज्यतोऽधिकारान् (पदानि), आसाद्य । शासनचलस्यो-परि द्रव्यमपि स्वमुपार्जितवान् । त्वं शासक इति शासनचलाद् मयभीता-स्तुभ्यं लोका द्रव्यं प्रचवन्त इत्याशयः । धनलालसस्त्वं ग्रामान्, गृहान्, आरामांश्च सुष्ठु संचितवान् । अचलोपरि पर्यंतोपरि अनितुङ्गं रोहं निर्मित-वान् । इदानीमपि लोभशमो जायताम् ! हे सखे ! अयम् अवधिनियमः सकलानामुपरि अस्ति । सर्वत्रिपयस्य परा काष्ठास्तीति, अतोऽधिकं लोभो

न कृतं इति भावः । परार्थसंरयया तुलितेपि घने लब्धे सति, यदि त्वं न प्रीयसे, तर्हि वार्धके (बृद्धावस्थायाम्) धवलायाम् (केशानाम्) उपरि धूलिर्विधेया । सर्वेपि लुब्धतमस्य तव शिरसि धूलिं क्षेप्यन्तीति भावः । 'घोलोमें धूल' इति लोकोक्त्या तन्नामालंकारः ॥ ५६ ॥

→॥ पूर्वं नीतिज्ञाः ॥←

→॥ छप्पयच्छन्दः ॥←

विलसन्तो विनयेन, पूर्वसन्तो विजयन्ते ।

ये मृदुवचनचयेन लोकहृदयानि नयन्ते ॥

सदसि समञ्जसगिरो, गुरुषु विषयेष्वनिरुद्धाः ।

सकलहितावहकार्यविधौ सम्यैरविरुद्धाः ॥

अयि मञ्जुनाथ ! नानागुणैर्विमलीकृतजनचेतसाम् ।

निर्दोषनीतिनिर्हृतैः सां प्रिय पूर्वसचेतसाम् ॥ ५७ ॥

विनयेन शोभमानाः । पूर्वं सन्तः, सज्जनाः । हृदयानि नयन्ते, स्ववशे पूर्वमौल्यं । समायां युक्तरूपवचनाः, महत्सु अपि विषयेषु अनिरुद्धा भवन्ति हिताः । सकललोकाणां हिताकार्ये सम्यैः सह अविरुद्धाः (दुरुमतयाः), गुणदारा विमलीकृतं जनानां चेतः यैस्तेषाम्, निर्दोषया नीत्या, (न तु कष्टमरितया कूटनीत्या वा,) निहतं शमितं पुनः पापं यैस्तेषाम्, उदार-नीतिप्रयोगेन यैः सकलान्यपि दुरितानि दूरितानि, तेषां पूर्वजनानां सचेतसां (सज्जनान्) प्रत्य संमानयस्व । सचेतसामिति भावः स्मरतीतिव-
रत्नं पारिवर्त्य ५७ ॥ ५७ ॥

→॥ नवीननीतिः ॥←

→॥ अधिकांशः नेतारो जातिप्रमुखाश्च ॥←

क०-यन्निश्चिद्वदामन्तत्प्रकारान्तरतो लिखन्ति

समतं विपन्ति वञ्चयन्तो मानुषीं दृशम्

किञ्चिन्मात्रमभवत्तद्दीनेभ्योऽपि येन धनं

दीनेभ्यो न दत्तं तर्हि धिग् धिग् धनवन्तं तम् ५५

स्वयं गुणी सन्, गुणगणस्य महत्त्वं जानन् अपि, अभिमानादेतोः यः गुणिनो जनान् अपमन्यते तिरस्करोति, तर्हि तं गुणवन्तं धिक् धिक् । धिग् योगे द्वितीया । तीक्ष्णां मतिम् आ-आप्य, अपरस्य परिहासाय, प्रचुरं अत्यन्तं, प्रयस्यति प्रयासं करोति । निःसहायः एकाकी, निराश्रयः पक्ष-पोषकरहितः । निवृत्तं गुप्तम् । किञ्चिन्मात्रं धनम्, अस्त्रादिहीनेभ्यो दीनेभ्यो न दत्तम् ॥ ५५ ॥

ॐ धनात् असन्तोषः ॐ

आसाद्याधिकारान् पुरा दीनान्परितर्जितवा-

नर्जितवान् द्रव्यमपि शासनचलोपरि

ग्रामान् धनलालसो गृहारामान् सुसंचितवा-

न्निर्मितवान् तुङ्गतमं गेहमचलोपरि ।

मञ्जुनाथ जायतामिदानीमपि लोभशमो

ऽवधिनियमोस्ति सखे ! सोयं सकलोपरि

प्रीयसे न तुलितपरार्धकेपि लब्धे धने

वार्धके विधेया तर्हि धूर्लर्धचलोपरि ॥ ५६ ॥

अधिकारान् राज्यतोऽधिकारान् (पदानि), आसाद्य । शासनवदस्यो-परि द्रव्यमपि स्वमुपाजितवान् । एवं शासक इति शासनवत्त्वाद् मयमीता-स्तुभ्यं लोका द्रव्यं प्रत्तवन्त इत्याशयः । धनलालसस्त्वं ग्रामान्, गृहान्, आरामांश्च सुष्ठु संचितवान् । अचलोपरि पर्यतोपरि अतितुङ्गं गेहं निर्मित-वान् । इदानीमपि लोभप्रशमो जायताम् ! हे सखे ! अयम् अवधिनियमः सकलानामुपरि अस्ति । सर्वत्रिपयस्य परा काष्ठास्तीति, अतोऽधिकं लोभो

न कर्तव्य इति भावः । परार्थसंरयया तुलितेपि धने लब्धे सति, यदि ह्ये
न प्रीयसे, तर्हि वार्धके (वृद्धावस्थायाम्) धवलानाम् (केशानाम्)
उपरि धूलिविधेया । सर्वेपि लुब्धतमस्य तव क्षिरसि धूलिं क्षेप्यन्तीति
भावः । 'घोलोमं धूल' इति लोकोक्त्या तस्मान्मालंकारः ॥ ५६ ॥

—ॐ पूर्वं नीतिज्ञाः ॐ—

—ॐ छप्पयच्छन्दः ॐ—

विलसन्तो विनयेन, पूर्वसन्तो विजयन्ते ।

ये मृदुवचनचयेन लोकहृदयानि नयन्ते ॥

सदसि समञ्जसगिरो, गुरुषु विषयेष्वनिरुद्धाः ।

सकलहितावहकार्यविधौ सम्यैरविरुद्धाः ॥

अयि मञ्जुनाथ ! नानागुणैर्विमलीकृतजनचेतसाम् ।

निर्दोषनीतिनिहतैनसां पूजय पूर्वसचेतसाम् ॥ ५७ ॥

विनयेन शोभमानाः । पूर्वं सन्तः, सज्जनाः । हृदयानि नयन्ते, स्ववशे
वर्षन्तीत्यर्थः । सभाया युक्तरूपवचनाः, महारसु अपि विषयेषु अनिरुद्धा
अप्रतिहताः । सकललोकानां हितकार्यं सम्यैः सह अविरुद्धाः (एकमतयाः),
गुणद्वारा विमलीकृतं जनानां चेतः यैस्तेषाम्, निर्दोषया नीत्या, (न तु
कपटभरितया कूटनीत्या वा,) निहतं क्षमितं पुनः पारं यैस्तेषाम्, उदार-
नीतिप्रयोगेण यैः सकलान्यपि दुरितानि दूरितानि, तेषां पूर्वतनानां सचे-
तसां (सज्जनान्) पूजय संमानयस्व । सचेतसामिति मातुः स्मरतीतिव-
त्कर्मत्यादिवक्ष्या पट्टी ॥ ५७ ॥

—ॐ नवीननीतिः ॐ—

—ॐ अधिकारिणः नेतारो जातिप्रमुखाश्च ॐ—

क०—यत्किञ्चिद्ददामस्तत्प्रकारान्तरतो लिखन्ति

स्वमतं क्षिपन्ति वञ्चयन्तो मानुषीं दशम्

गुप्ते किञ्चिदन्यथा प्रतिज्ञायाऽपि सर्वाग्रतः

स्पष्टं मृषयन्ति, विस्मरन्ति 'यदि कीदृशम् ?' ।

वैमत्यं विधाय मिथो लोकान् भेदयन्ति, वहिः—

स्नेहं दर्शयन्ति, संलपन्ति पुराऽऽनीदृशं

पूर्वं किं किमासीदिति प्रत्यक्षं न जाने सखे !

अद्यत्वे तु जाने नीतिकौतूहलमीदृशम् ॥ ५८ ॥

वयमस्माकं वाचिक यत् किञ्चिद्द्वय दामस्तत् आत्मपक्षानुकूलेन प्रकारेण लिखन्ति । येन प्रकारेण लेखननिधुक्तानां तेषां नवीननीतिज्ञानां पक्षपरि-
पुष्टिर्भवति तेनैव प्रकारेण लेखनमारभन्ते इत्याशयः । लेखने च मनुष्याणां
सम्बन्धिनीं दृष्टिं प्रतारयन्त स्वमतं तत्र क्षिपन्ति मिथयन्ति । मानुषीमि-
त्युक्त्या अस्माकं दृष्टिं काम ते पश्यन्तु, पर सर्वसाक्षिणः परमेश्वरस्य दृष्टिं
न परिहरेयुरिति तेषां सदोषश्च ध्वन्यते । रहसि अन्यप्रकारेण कसचित्
कार्यस्य प्रतिज्ञा कृत्वाऽपि, सर्वेषां जनानां समक्षे तु तां प्रतिज्ञां मृषा
कुर्वन्ति । तत्करोतीति मृषाशब्दाणि । पूर्वेप्रतिज्ञातमेवं विस्मरन्ति 'यदि
कीदृशमासीत् ?' नाहं स्मरामीत्युक्त्वा सर्वं तन्मृषा कुर्वन्तीत्यर्थः । विरद-
पक्षावलम्बितेषु लोकेषु परस्पर मतभेदं विधाय, लोकानां मध्ये भेदमुत्पाद-
यन्ति । किन्तु प्रकाशं स्नेहं प्रकटयन्ति, तथा च संलपन्ति यत्पुरा ईदृशं न
आसीत्, अतिमपुरमित्यर्थः । पुरा न ईदृशं यथा स्नातयेनि त्रियात्रिशेप-
णम् । पूर्वं पुरातनानां नीतिज्ञानां काले, किं किमभूदिति प्रत्यक्षं न
जानामि, केनेदं प्रत्यक्षं दृष्टमिति भावः । अद्यत्वे ॥ (अस्मिन्समये) स्पष्टं
जाने—यत् 'नीतिकौतुकम् एवंविधमस्तीति' । कौतूहलमित्युक्त्वा एवंविधा
नीतिः केवलं कौतुकमस्तीति चोच्यते ॥ ५८ ॥

ॐ शिक्षिताः ॥

अस्माभिर्गृहीतं ज्ञानमूलधनं यत्किञ्चन

वागाढम्परेण तद्वि भृशमुपचीयते

विज्ञेभ्योऽपि साभिमानहुङ्कारं प्रगीयतेऽथ
 सदसि सदैव वरस्थाने स्वतः स्थीयते ।
 उन्नताधिकारिजनैः साकं कर्णमार्ताविधिः
 समितौ, समन्द्रस्वरं किञ्चिदभिधीयते
 इत्थं शीघ्रमुन्नतये लोकमतसंनतये
 सैयं नयनीतिर्नवसम्यैरभिनीयते ॥ ५९ ॥

अस्माभि पूर्वं यत्किञ्चित्, ज्ञानरूप मूलधनमुपार्जितम्, तत् किञ्च
 यागाहुम्बरेण वाक्चापरयेन विकरधनादिना, आयतायताभिर्वक्तृताभिश्च
 अत्यन्त वर्धयते । विज्ञेभ्य विज्ञजगार्थमपि [विद्वद्भि साकमपीति यावत् ।]
 अभिमानकृतै हुकारनादै सह किञ्चित् प्रगीयते उच्यते । स्वतः (अन्यैर-
 नुज्ञेपि, स्वयमेव) श्रेष्ठस्थाने स्थीयते । समितौ समायान्, उन्नतै राजकी-
 याधिकारिभि साकं कण मार्ताकरणम्, [येन सर्वेषु स्वस्य गौरव प्रसरेत् ।],
 यत्किञ्चिदपि मन्त्रेण (गमरेण) स्वरेण सह उच्यते । लोकमतस्य सनतये
 प्राप्तये, लोकमतमात्मपक्षे कर्तुम् । नवीनाया नीतेरभिनय क्रियते ॥ ५९ ॥

❧ नीते. परिभाषा ❧

❧ रूपरुघनाक्षरी ❧

'चेतसि सुदृढमङ्गीकुर्वन्तोऽपि संसद्गता
 अन्योन्यं विपश्यन्तो न चात्ममतं संगृणन्ति
 लोकसभामञ्चे यत्प्रपश्यतेऽति निस्तरण
 स्वगृहप्रपञ्चे तत्समग्रमन्यथाऽऽश्रयन्ति ।
 मञ्जुनाथ कार्ये नाग्रतो भवन्ति मीतिशीला
 लीलामिमामद्य दुधा नीतिरिति व्याहरन्ति

मन्येऽहं नवीनरीतिभरिते नवीनयुगे

भीतिमिमामद्य नीतिनाम्ना बुधाः संलपन्ति ॥६०॥

ससद्गता सभास्थिता । परस्परस्य मुख पश्यन्त आत्मनो मत न कथयन्ति । लोकसभाया मञ्च वेद्याम् । प्रपञ्चयते, प्रपञ्च क्रियते विस्तारपुरस्सर प्रकाशयत इत्यर्थ । निजगृहस्य प्रपञ्चे तत् पूर्वोक्त समग्रमन्यथा(रूपेण) आश्रयन्ति स्वीकुर्वन्ति । सभाया यदुक्तम् तत्स्वगृहकार्यवेलायामन्यरूपेण स्वीक्रियत इत्यर्थ । भीतिशोका भयस्वभावा । भयमेतेषा स्वाभाविकौ भवतीति सूच्यते । इमा पूर्वोक्ता भीतिलीलाम्, जना 'इय तेषा नीतिरस्तीति' कथयन्ति । तस्मादहं मन्ये, यत् नवीनाभी रीतिभिर्भरितेऽस्मिन्नवीनयुगे, कदाचिविमे बुधा, बुध्यन्ते इति बुधा अपूर्वबोधशालिन सन्तीति इमा पूर्वोक्ता भीतिम् अद्य नीतिनाम्ना व्यपदिशन्ति । भीते नीतिरिति नामकरण नवीनयुगस्य नवीना रीतिभवेदित्याशय ॥ ६० ॥

मान्यजनमध्ये येषां निर्भरः प्रभावो भाति

श्रेष्ठिजना येषां चरणेषु शिरः संवहन्ति

शासनाधिकारिणोऽपि येषां कथनानुचराः

स्वयमपि धनिकवरा निःस्पृहाः परान्नन्ति ।

तेऽपि परस्मै वाणीमात्रमपि नो दिशन्ति

मनसि स्वनीतिमिमां मत्वा किन्तु संतुष्यन्ति

मन्येहं नवीनरीतिभरिते नवीनयुगे

भीतिमिमामद्य नीतिनाम्ना बुधाः संलपन्ति ॥६१॥

मान्याना जनानाम् साजन्तादिभूम्यधिकारणा मध्ये । संवहन्ति स्थापयन्ति । प्रजाशासनेऽधिकृता राज्याधिकारिण येषा वाण्या अनुचरा, धनीभूता इत्यर्थ । तत्र कारणमाह—यस्त्वय ते (नीतिशा) धनिकवरा पूणतमधनिका सन्ति । अत एव घनादिदिपये गौरवविषये वा तथा

पूर्वोक्तानामपेक्षां न रक्षन्ति । किञ्च सर्वतोधिकं कारणं गौरवस्येदम् यत्—
पराद् भवन्ति (रक्षन्ति), लोकानां संकटसमये रक्षां कुर्वन्ति । परकार्ये,
परस्य आवश्यकके उपकारकार्ये । वाणीमात्रमपि न दिशन्ति, उद्यतजनानुक्त्वा
तस्य कार्ये साहाय्यरूपमुपकारं न साधयन्तीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

→❖ नीतेरन्यविध आदर्शः ❖←

❖ सचैयान्छन्दः ❖

परमादरणीयपुराणजने

द्रढयन्ति मृपेति धियं कुधियं वा

सुचिरंतनशास्त्रचयाच्चलयन्ति

जनस्य रुचिं जनयन्ति मिथं वा ।

प्रजनय्य जनेषु मिथः कलहं

दमयन्ति गुणाढ्यजनं सुधियं वा

अपि सभ्यजना विमृशन्तु मना-

गपि नीतिरियं ह्यविनीतिरियं वा ॥ ६२ ॥

परमम् आदरणीये संमाननीये, अस्माकमैतिहासिके पूर्वजगणे, 'इदं सर्वं
मृपा' इति धिपम्, अथवा अज्ञाविधातिनीं कुरिस्तां धियं द्रढयन्ति ।
वेदादिपुरातनशास्त्रसमूहात् जनस्य रुचिं दूरे कुर्वन्ति, अथवा तत्र "एवं
सति लौकिकाधिकारहान्या मूयानपकारः, जीवनसंग्रामे पराजयश्च स्या-
दिति" भयं वा उरपादयन्ति । यत्र धार्मिकयुक्त्वा कार्यं न सिध्यति तत्र—
जनेषु मिथो भेदं जनयित्वा, गुणधमादिभिराह्वं प्रनुसृजनं, सुधियं प्रसिद्धं
प्रतिभाशालिनं जनं वा दमयन्ति, येन स्वप्रतिपक्षाणां पक्षविघात एव स्यात् ।
इदानीं विचारयन्तु—इयं नीतिः, उत अविनीतिः (छष्टता) अस्ति ॥ ६२ ॥

दो०—आत्मपक्षपरिपोषणं परकृशता स्वयलेन ।

राजनीतिरेतावती विदिता विज्ञजनेन ॥ ६३ ॥

- आत्मनः पक्षस्य प्रवलीकरणम्, स्वबलद्वारा परपक्षस्य कृशता, एतावती राजनीतिर्विज्ञजनेन विदिता । उक्तं हि माघेनापि—“आत्मोदयः परज्या-
निर्द्वयं नीतिरितीयती ॥” ॥ ६३ ॥

→ॐ नीतेस्तत्त्वम् ॐ←

सो०—सततमवितथाचार, रुचिरा सा नीतिर्जयति ।

याऽपि च परोपकार, निरता निजमर्थं सृजति ॥ ६४ ॥

कपटनीतिं परिहृत्य, अवितथेन सत्येनाचरणेन रुचिरा सा काश्चिन्नोति-
जयति । रुचिरपदेन सत्र सौष्ठवमपेक्ष्यत इति सूचितम् । परेषामुपकारे
निरतापि च या स्वमर्थं सृजति (साधयति) । तथा च कपटं विनैव, चातु-
र्येण तथा विचेष्ट्यते यथा परोपकारेण सह स्वार्थस्याप्यवश्यं सिद्धिर्भवति,
सा किञ्च नीतिरित्याशयः ॥ ६४ ॥

क०—वात्ये विनयेन परमार्थलौकिकार्थकर्त्री

विद्यां प्राप्य, कुर्यान्मनो राजलोकमानेहम्

भृशतरमुन्नतोऽपि नाभिमानमेयात् कचि-

ल्लोकहिते दद्यादानमेतदनुजानेऽहम् ।

भावयेदुदरं न च कंचिज्जनं दुष्टादथ

दुष्टन्तं तु दुष्टं दलयेत्तेत्याभिजानेहं

सकलसुदक्षलोकलक्षणीयरीतिपथां

नीतिशास्त्रसंमतसुनीतिमिमां जानेऽहम् ॥ ६५ ॥

वास्यावस्थायाम्, पारलौकिकस्य ऐहलौकिकस्य च पुरुषार्थस्य साधिकां
विद्यां विनयपुरस्सरं प्राप्य, तदनन्तरं यावन्ने, राज्ञः लोकानां च माने
इहा (इच्छा) यस्य, ईदृशं मनः कुर्यात् । विद्योपाज्जनोत्तरं राजसंमानं
लोकसंमानं प्राप्तुं च मनः कुर्यादित्याशयः । प्राप्तराजादिसंमानः, अत एव
अत्यन्तमुन्नतोऽपि अभिमानं न पृथात् (भा-इयात्), अभिमानं नावहेदि-

त्यर्थः । लोकहिते दानं दद्यादेतत् अहम् अनुजाने, अनुमन्ये । उदकं परिणा-
मम् विचारयेत्, अग्रे किं भविष्यतीति सर्वदा दृष्टिं दद्यात् । किं च—अस्मदनु-
ष्ठितैः कर्मभिरग्रे शरीरावसाने किं फलं भवेदिति पारलौकिकसुकृतसूचनापि
ध्वन्यते । प्रवृत्तिमार्गानुसारमाह—स्वतः केनचित्सह द्रोहं न कुर्यात्,
हुहन्तं तु दलयेत्, बाहं दमयेदेतत् अहं सम्यग् जाने । सकलेभ्यः सुच-
तुरेभ्यो लोकेभ्यः सकृन्तात्, कक्षणीयः परिचयनीयो रीतिमार्गो पत्न्याः
ईदृशीम्, पुरातननीतिज्ञानामादर्शतः परिलक्षितमित्यर्थः । नीतिशास्त्राणां
संमतां सुनीतिम्, अहम् इमाम् (पूर्वशरणैरुक्ताम्) जाने । अस्मिन्नर्थे
नीतिशास्त्राणां संमतिस्तु कृतबुद्धीनां कृते विश्वरमाश्रमिति तत्तद्भाष्येभ्य
पृचावसेया ॥ ६५ ॥

भुवनमिदं हि भोगभूमिरिति भावनया

भूयो भव्यकर्म भजेदेतत्स्फुटमाप्यते

प्रायः प्रतिकूलैः परिदूयतेऽन्तरात्माऽस्माक-

मेवमपरोऽपि पुमान् प्रायो नोपताप्यते ।

एवं मन्यमानैरपि विज्ञैर्यया मञ्जुतया

प्रायः परमार्थो लौकिकार्थोऽपि न हाप्यते

वास्तवे तु विमलविवेकिवृन्दवन्द्या, नीति-

निष्णाताभिनन्द्या नीतिरियता समाप्यते ॥ ६६ ॥

एषा भूमिः, पूर्वकृतकर्मणां भोगस्य स्थलमिति विचारेण 'कुर्वन्नेवेह
कर्माणि जिजीवियेच्छतं समाः ।' एतदनुसारं भव्यं (इह परमं च शुभम्)
कर्म कुर्यादेतत् स्फुटम्, आप्यते प्राप्यते । एतदवश्यमाश्रमिति भावः ।
यदि वयमिदानीं शुभं कर्म करित्यामस्महि पुनरग्रे शुभोदकमनुभविष्याम
इति । अस्माकमन्तरारमा प्रतिकूलैः (आत्मनः श्लेशावहैः) कार्यैः, परि-
दूयते व्यथते, एवं विचार्य अन्यो जनोऽपि न पीक्यते । प्रायःपदेन, नीति-

मार्गे स्वार्थविधाते सति कुत्रचित्परपीडापि भवतीति दृश्यते । एवम्
(पूर्वोक्तानुसारम्) स्वीकुर्वन्निरपि नीतिविज्ञैः, यया (नीत्या) मञ्जुतया
सौष्ठवेन साकम्, पारलौकिकः, ऐहलौकिकश्च अर्थो न हाप्यते (न विना-
श्यते), यद्वारा दाक्षिण्येन सह पारलौकिकसुखप्राप्तेरप्रतिबन्धकः ऐह-
लौकिकः स्वार्थः सिध्यति सा इत्याशयः । विमलविवेकिजनैः घन्या
प्रशस्या, नीतिनिष्णातैर्जनैरनुमोदनीया च सा (उदारनीतिः) वस्तुवस्तु
द्वयता उपसंहारेण परिसमाप्यते ॥ ६६ ॥

—* स्वीयं निवेदनम् *—

वाचां मर्म विज्ञायैव वाचां विसृजन्ति सदा
ये केचिद्, वयं वै तेषां गृह्यका गुणज्ञानाम् ।

सुहृदां सहायाः, पुनः प्रणताः प्रसन्नहृदाम्,
चाराश्चतुराणां वयं बन्धवो बहुज्ञानाम् ।

मञ्जुनाथ मिथ्यैवाभिमानभरात्फुल्लमुखाः
केचिदुमुखा ये, तेषां भेचारोऽनभिज्ञानाम्

अज्ञानां सपत्नाः, शास्त्रविज्ञानां कृतज्ञाः, पुन-

निश्छलप्रतिज्ञा वयं सेवका रसज्ञानाम् ॥ ६७ ॥

वाचां वाणीनां तत्त्वं, यथावद् अवबुध्य, ये केचित् जनाः, वाचां
(वाणीम्, भागुरेराप्) विसृजन्ति, ये सर्वं परिज्ञायैव किञ्चिद्वदन्तीत्यर्थः ।
तेषां गुणज्ञानानां वयं गृह्यकाः वक्ष्याः । सर्वदा प्रसन्नचित्तानां वयं
प्रणताः, तान् संमानयाम इत्यर्थः । चतुरलोकानां चाराः प्रेक्ष्याः, अनुचरा
इति यावत् । तेषामनभिज्ञानां भेचारः, दण्डयितारः । सपत्नाः शत्रवः ।
निश्छलप्रतिज्ञाः सत्यप्रतिज्ञाः । वयं रसज्ञानां सेवका इत्यस्माकं प्रतिज्ञा
सत्येत्यर्थः ॥ ६७ ॥

विनोदवीथी ।

—❖ मङ्गलसोरठाच्छन्दः ❖—

दुर्दमदुर्मतिदारु, —दारुणदावानलसमम् ।

चरणमुदञ्चतु चारु, चञ्चरीकसञ्चयवहम् ॥ १ ॥

विषमदुर्मतिरूपं यद्दारु (काष्ठम्), तदर्थं दावानलसदृशम् । चञ्चरीकाणां मराणां सञ्चयं वहति सादृशम्, अमरैः सेवितमित्युक्त्या महानुभावाना-
श्रयणीयमिति ध्वन्यते । एतादृशं चारु चरणं (मानसे) उदञ्चतु
देतु ॥ १ ॥

समीक्षाविनोदः

❖ कवयः ❖

❖ घनाक्षरी ❖

शब्दा न स्फुरन्ति रचनासु, नापि भाषा वशे,

न पुनरशेषवृत्तबन्धे ग्रमविष्यामः

दासा इव नानुयान्ति वाचमनुप्राप्ता अपि

भाष्यमनायासादभिव्यङ्क्तुं नोल्लसिष्यामः ।

मञ्जुनाथ मानसिकमोदोद्गारमेतं मञ्जु-
 कवितानिकेतं कृच्छ्रभावैर्भरयिष्यामः
 प्रस्थयवयोग एव विकलं व्ययतु वयो
 निनिरोधमाचो वयं कवयो भविष्यामः ॥ २ ॥

भाषाऽपि वशे न, भाषायामपि अपिदारो नास्तीत्यर्थः । अशेषवृत्तानाम्,
 सपूर्णानां छन्दसां निबन्धे न प्रभविष्याम, नानाविधच्छन्दोबन्धकाक्षिरपि
 नास्तीत्यर्थः । अथवा एवमेवारब्धं वृत्तं पूरयितुमपि न प्रभविष्याम, वृत्तं
 स्यादभं वृत्तो दियोनि-याम्, अग्रे गत्वा तु मालभारिणी सपत्नी इत्यादि ।
 अनुप्रासा दासा इव यशीभूता इव (स्वतः) वाणीम् नानुगच्छन्ति ।
 अभाषासात् (स्वाभाविकरूपेण) आत्मनो भावमपि प्रकटयितुं नोद्यति
 ष्याम न दास्याम । मानसिकमोदस्य उद्गारभूतमेतं कवितारूपं निषेत्तम्
 (स्यात्तम्) कष्टैर्भावैः पूरयिष्याम । कविता हि हृदये उच्छलतः प्रमोदस्य
 हृदयसीमन्ति अमान् पूरयिष्ये, यदा तु हठात्कारस्तत्र न तदा स उत्कर्षः
 इति सकलकविकुलस्यैकमतम् । प्रस्थपरिमितानां यवानां योगे प्राप्ता एव
 विकलं वयं (अवस्था) व्ययतु गच्छतु नाम । उदरपूर्तिहेतुं एव जीवनं
 व्ययितुं नाम, परं निरगच्छमाचो वयं कवयो सप्त-स्यमहे । अस्माकं वाक् न
 निरुद्धा, अतः एव वयं स्वमुपगतं एव वयिरिति प्रसेपयिष्याम इति भावः ।
 चतुर्थे-वययो वयो कवयो इति वयोप्राप्तं प्रेक्ष्य ॥ २ ॥

जन्मजातमेतत्काव्यबीजमुपलब्धं न वै
 विश्रब्धं न सिद्धकविसेनामाचरिष्यामः
 शब्दशास्त्रादिव्यसोद्यभागान् कोणकोणावधि
 भृशमनुरागान्नापि निर्भरं चरिष्यामः ।
 मञ्जुनाथ मोदोन्मदममृतपयस्वतीषु
 सुरुषिसरस्वतीषु न स्वं विसरिष्यामः

मार्जनमवापि नापि प्रतिभाऽपि भावशतै-

रहह ! तथापि वयं कवयो भविष्यामः ॥ ३ ॥

जन्मजातं नैसर्गिकं काव्यरचनाधीजन् (ईश्वरगृहात्) न लब्धम् । तदन-
न्तरं सिद्धानां कवीनां परिचयांमपि विद्यते यथा स्वात्तया नाचरिष्यामः ।
एवं च ईश्वरदत्तप्रतिभा, सिद्धसारस्वतानां कवीनां सविधतोऽभ्यासश्च,
कवितां प्रति प्रधानहेतुरिति दर्शितम् । शब्दशास्त्ररूपस्य दिव्यसौधस्य,
संपूर्णान् भागान्, कोणकोणपर्यन्तं अत्यन्तानुरागात् निर्भरं न विचरि-
ष्यामः । तथा च वाचरकालं व्याकरणस्य सुचारवात्प्रभृतिषु संपूर्णभागेषु
प्रेमवशात्कवेः परिचयो न भवति, तावत्कालं कवेः श्रुतरूपमङ्गं विकलमेवे-
त्यर्थः । अनुरागादिष्वनेन “केवलं परीक्षासंरम्भेन व्याकरणपरिचयो नापे-
क्ष्यते, अपि तु तत्र स्वाभाविकप्रेमवशात् । येन हि साधारणविनोदसमयेपि
शब्दशास्त्रमनैविचारेण विमर्शयोग्यता सिध्येत्” इति सूच्यते । निर्भरमित्य-
नेन साधारणतोऽपेक्षिता शब्दशास्त्रयोग्यता व्यावर्त्यते, पूर्णपाण्डित्यं चापे-
क्ष्यते । किञ्च—अमृतरसशालिनीषु सुकविसूक्तिष्वपि मोदेनोन्मदं यथा स्वा-
त्तया आत्मानं न विस्मरिष्यामः । अर्थात् महाकविसूक्तिषु तथास्माकं
प्रभृतिर्मवेद्यया, तासां रसानुभवसमये विगलितवेद्यान्तरतया आत्मनोपि
भानं न भवेत् । ये तु एवं काव्येषु न व्यासक्तधियस्तेषां तत्तत्त्वविकलतया
कविरिति व्यपदेशो विद्वद्भनवेत्याशयः । भावशतैः भानाविधैरक्षतैर्भावाः,
प्रतिभाऽपि मार्जनं शोधनं च अयापि न प्रापिता । उन्नतभावद्वारा प्रति-
भाया अपि शुद्धिर्न जाता । तथापि वयं कवयो भविष्याम इत्याश्रयेन्
‘महह’ इत्यनेन धोत्यते ॥ ३ ॥

प्रारम्भे प्रभिद्यमानकविताप्ररोहमाप्य

कविरिति मोहवशादर्पमुपयामः किम् ?

कुहचन गीतिमिः क्वचिच्च हिन्दीवृत्तभरैः

सततममन्दीभूतभाग्याः संभवामः किम् ? ।

मञ्जुनाथ नैसर्गिकसारस्वतसारजुषां

विदुषामुपेक्षयैव धृष्टाः संभवामः किम् ?

चापलचरित्रच्छटाऽऽच्छन्नच्छवयोऽपि भूरि-

भारतीविभवयोगिकवयो भवामः किम् ? ॥ ४ ॥

प्रारम्भे काव्यग्रन्थपठनसमय एव प्रभिद्यमानं (स्फुटन्तम्) कविताङ्कुरम्
आ-भाष्य, 'अहं कविरस्मि' इति मोहवशाद्द्वयं वर्षं किमित्युपयामः ।
कविताङ्कुरोद्भेदमात्रेण कविरिति शर्वो नोचित इत्यर्थः । कुहचन, कस्याचन
समायां गीतिरचनया, कचिच्च हिन्दीभाषामववृत्तभौरैः धयममन्दभाग्याः
(महाभाग्याः) किं संभवामः ? अपि तु न । 'भर' पदेन, तानि हिन्दीवृ-
त्तान्यपि न कवितापरिपाकविशुद्धानि, अपि तु केवलं भारभूतानीति द्योत्यते ।
स्वाभाविको यः सारस्वतसार (सुरसरस्वतीनि.प्यन्दः) तच्छालिनां विदु-
षामुपेक्षामात्रेण । सिद्धसारस्वताः कवयः अस्मासु उपेक्षावशादस्मन्मुखम-
र्दनं न कुर्वन्ते, सावता वयं किं धृष्टाः संभवामः ? अपि तु एतादृशी घृष्टता
नोचितेति भावः । अस्तु एवंरीत्या चापलचरित्रच्छट्या, आच्छन्ना स्वाभा-
विकी च्छविः (प्रकृता दशा) येषाम्, ईदृशा अपि वयं किं भारतीवैभव-
युक्ताः कवयो भवामः ? अपि तु न । चापल्यचेष्टाभिः स्वस्य वास्तवीमयोग्य-
तामाच्छादयन्तोपि वयं सरस्वतीवैभवशालिनाः कवयो भवितुमर्हामः ?
अपि तु नेत्याशयः । अत्रापि चतुर्थे वयो वयो इति त्रिः प्रासः पूर्वतो
नधीनः प्रेक्ष्यः ॥ ४ ॥

वचनविदग्धा परस्त्रक्तिदोषदर्शनेषु

मुग्धा निजकाव्यदोषमार्गणे समीक्ष्यते

गुप्ता किल सकलसमामु विस्त्रलन्ती मुद्ग-

, वासकसञ्ज्ञा तु पुनरेषा मुपरीक्ष्यते ।

खण्डिता रसज्ञैः, कलहान्तरिता सज्जनेषु
 प्रायः कुटिलेषु सेयमुत्का समुदीक्ष्यते
 हंहो दुःप्रसाद कविपुङ्गव सरस्वती ते
 जरती तथापि नव्यनायिकावदीक्ष्यते ॥ ५ ॥

दर्शनेषु प्रकाशनेषु । दर्शयतेर्युद्ध । वचनद्वारा विदग्धा चतुरा । निजक-
 वितायाः, अपुष्टार्थता; असमर्थतादिदोषदर्शने मुग्धा भवतुरा । भयवशात्
 स्खलितमवलम्बमाना सकलास्तेव सभासु गुप्ता भवन्त्या । वासके गृहे सजा,
 सर्वदा स्त्रगृह एव निजपाठवं दर्शयितुं सद्यदेत्यर्थः । सुपरीक्ष्यते इत्यनेन
 बहुधा गेहेनर्दित्वं सुपरीक्षितमिति शोच्यते । रसवेदिभिर्विसंशुलपदबन्धेन
 खण्डिताऽवधीरिता । कलहान्तरिता, मध्ये मध्ये सज्जनैः सह कलहमाचर-
 न्तीत्यर्थः । उरका उरकण्डिता, कुटिलनीतिकलोकेषु प्रेमवतीत्यर्थः । अत एव
 दुष्करः प्रसादः (प्रसन्नता) यस्य, पश्यंभूत हे कविश्रेष्ठ ! ते पुरातन्यपि
 वाणी नवीननायिकावदालोक्ष्यते । वचनविदग्धा—मुग्धाप्रभृतयो नायिकास्तु
 प्रसिद्धा एव ॥ ५ ॥

ॐ पण्डिताः ॐ

योजिताग्रधानास्तत्परीक्षासरिदुत्तरणे
 ग्रन्थानुसन्धानादमुष्मिन्नापि सिष्यामः
 ज्ञात्वा राजभाषां व्यवहारनैपुणाय, ततो-
 ध्यापनप्रसक्ताः क्रमवृद्ध्या सुसमृद्ध्यामः ।
 समितौ नदन्तो गुरुगाम्भीर्याभिमानभरा-
 दत्किञ्चिद्वदन्तो बुधहृदयानि विध्यामः
 मान्यताभिमानमदमण्डितास्त्वरितमेव
 संसदि समन्तान्महापण्डिताः प्रसिष्यामः ॥ ६ ॥

परीक्षारूपायाः सरितः उत्तरणे दत्तावधानाः । सरितमुल्लङ्घयन्पुरो
 यथा तद्गाग्भीर्यं न जानाति, एवं केवलं परीक्षोत्तरणमात्रं तत्र प्रयोजनं न
 अन्यतत्त्वावबोध इति उत्तरणवृत्तान्तेन ध्वन्यते । प्रष्टव्यविषयाणामनुस-
 न्धानात् अनुमानात् । अस्मिन्प्रत्ये एते प्रष्टव्यविषया इति पूर्वतनपरीक्षाप्र-
 क्षपत्रादिद्वारा अनुसन्धानादित्यर्थः । अमुष्मिन् परीक्षाया उत्तरणे । क्रम-
 वृत्त्या नियमानुसारिण्या क्रमिकया चेतनवृत्त्या (ग्रेड) सुसंगृह्य भवामः ।
 'वयं मान्या इति योऽभिमानस्तेन जनितो यो मदस्तेन मण्डिताः । मण्डितप-
 देन सोऽभिमान एव तेषां मण्डनम्, यदि परमार्थविचारो भवति तदा ते
 पण्डिता न सिध्यन्तीति चोत्पत्ते । संसदि समायां सर्वत्र महापण्डिता इति
 प्रसिद्धा भवामः । त्वरितमित्यनेन त्वरितं पण्डितताप्रसिद्धेरयमेवानुभूतो
 योग इति सूच्यते ॥ ६ ॥

पाठ्यक्रमभुक्तान्यपहाय तानि पुस्तकानि

भवनेऽतिरिक्तान्यवगन्तुं न विगृह्यामः

व्युत्पत्तिप्ररूपप्रतिभाऽनुसारमुक्तिक्रमे

मार्मिकविचारमभिपद्य वयं कुह्यामः ।

यावद्वयं जानीमो नितान्तं तावदेव साधु

सिद्धान्तं तमेतमवधार्य हृदि सिध्यामः ।

मानसे प्रमादमोहमण्डितास्तथापि वयं

जगति समन्तान्महापण्डिताः प्रसिध्यामः ॥ ७ ॥

विद्यालयेषु पाठ्यक्रममुक्तानि तानि पुस्तकानि विहाय, तदनिरिक्तानि
 पुस्तकानि भवने अवगन्तुं विचारयितुं वयं न विगृह्यामः अभिकाङ्क्षामः ।
 व्युत्पत्तेयः प्रकरणः अतिशयः, प्रतिभा (इंशरदत्ता बुद्धिः) च तयोऽनुसारम्,
 उक्तिक्रमे । मार्मिक विचार प्राप्य वयं कुह्या भवामः । यदि कश्चिद् व्युत्पत्ति-
 प्रतिभातिशयेन अतिमार्मिकं कश्चन शब्दादिविचारमुपस्थापयति, तदा 'नेदं
 नुग्रचिदृष्टम्' इत्युद्घोषयन्तः पर्यन्ते स्वदैत्यगोपनाय कुह्या भवाम

इत्याशयः । सिध्दान्तः सिद्धाः भवामः । स्वहृदये प्रनादेन मोहेन च भण्डिताः, तथापि सर्वत्र जगति महापण्डिता इति प्रसिद्धा भवामः ॥ ७ ॥

सविधे विमृष्यसे चेच्छेपनागमूर्तिधरो

दृश्यसे तु दूरादसौ मूर्तिमान् शमो दमः

श्लोकत्रयातिंकादिचर्चा मुहुरारम्यते

तत्रमुपलभ्यते चेद् घोरं ते तमो भ्रमः ।

मञ्जुनाथ वचसि च वेपे त्वं महर्षिसमो

मर्मपरिवेपे मुहुर्मनसि यमोपमः

पूजागृहगुप्तीकृतगिरिजागिरीश !

सर्वपण्डितपुरीश वरपण्डित ! नमो नमः ॥ ८ ॥

सविधे निकटे यदि विचारस्ते क्रियते, तर्हि त्वं शेपनागमूर्तिधारी । सर्प इव महामयङ्कर इत्यर्थः । शेपपदेन महासर्पत्वं गौरत्वं च धोत्यते । अस्तौ त्वं, दूरान्तु मूर्त्तं शमो वा दमो वा दृश्यसे । यदिस्त्वं सर्वेपि दान्तं दान्तं च जानन्तीति भावः । पाण्डित्यप्रसेधनाय श्लोकत्रयातिंकादिचर्चादि-गहनप्रणयानां चर्चा, दुष्टीकादीनां च अप्राकरजिको विचारो मुहुरारम्यते । यदि तत्रोपलब्धिः क्रियते, तर्हि तत्र घोरं तमः (मञ्जुवन्), अयथार्थज्ञानं वा । सायनिधारे, सायान् मामिहस्त्वं न सिध्यतीति भावः । मर्मपरिवेपे, कुटिलचेष्टया अपरेषां नमोवाते, तथा मनसि च त्वं क्रूरदाकृतान्तसमः । वषणे वेपे च अविषदाहवरधर्मपि त्वं मननि परपीडायां च यमवाप्सू इत्याशयः । पूजागृहे गुप्तीकृतौ उमाशिवौ चेत् तत्समुद्भिः । सर्वस्याः पण्डितपुरीश । सर्वपण्डितमयाजस्य, हेतु श्रेष्ठ !! । पुरीसमुदायवाचको लोके-यथाह 'महपुरी मोक्षिता' इति । सर्वपण्डितानां पुरीश मठ ! इति त्वयां भावः, मूर्द्धपञ्चाशतामायात् ॥ ८ ॥

स्यादिसूत्रैः पुंतिप्रवृत्तसंपत्तिर्भवेति । एष विप्रदम् क्षीरम् छादिकमष्टौ
 विक्रमिणि मनुष्यस्तीनानिगं द्विधा पश्यामि । सन्नासादिपूरययापशोधकं
 यावयं विप्रदो द्विधा । सर्वेषां सज्जनानां वचनम् 'शमो द्विर्नाभिभाषते'
 इति नयेन एकमेव । परं पैयाकरणानाम् एकवचनद्विवचनचतुर्वचनमिति
 त्रिधा । वृत्तिरापरणं जीविका वा सत्ताम्, एषपिधा । परम् पैयाकरणानाम्
 वृत्तद्विगतसमासाद्याः पद्म वृत्तयः । हे पैयाकरणेन्द्र ! तव धातुसम्बन्धे
 (स्वरूपस्यादिधानुमुद्रासंयोगे सति) प्रत्यया विधाताः । रूप्यकाण्या-
 लोचयैष "चांदी देखें चेतना, गुल देखें व्यवहार" इति भाषाप्रसिद्धिवत्
 तव विश्वास उत्पद्यते, नाम्ययेत्याशयः । यान्तये तु 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः
 (छकारार्धप्रक्रिया)' । भूने प्राप्तीनघटनानु, प्रेते वा तव धन्वा । [निष्ठा
 (कृत्तवत्), भूतकाले] । आकृतितः आचारमालोक्यैष ते उत्तममध्यमा-
 दिजातिर्वेधा । तव मूर्ति स्मृय त्व कीदृश इति अस्माभिर्मुच्यते इति परिहा-
 साशयः । [आकृतिग्रहणा जातिः] । स्वप्तिरुदपस्य संयोजने उपदेशो
 ष्टका, कार्यविषये (कार्यमेवविधं स्यादिति तन्निर्दिष्टे) द्वितीया पदतिः,
 स्वयं ताकार्यस्य करणे तु तृतीया रीतिर्भवतीति, हे पैयाकरणेन्द्र तव रीतिर-
 न्यसज्जनेभ्यो मधीनेय ! ॥ १० ॥

→* प्रसङ्गतोऽन्योपि विनोदः *←

प्रिय ! परदेशमुपयासि तर्हि का वा मया
 पाणिनीयपण्डिताय पद्धतिरुदीर्या स्यात् ?
 किन्तु विरहे ते हन्त गेहे कः प्रमोदो भवेत् ?
 मदोऽनुपसर्गे सूक्तिरेषा मननीया स्यात् ।
 मञ्जुनाथ ! नातिवाहनीयो मधुकालोऽधुना
 यात्रा दूरमध्वनापि चाल्पं कल्पनीया स्यात्
 प्रायः पाणिनीयागमरीत्या मानवीया दशा
 कालाध्वनोरत्यन्तकसंयोगे द्वितीया स्यात् ॥ ११ ॥

‘गर्भे, ‘कन्या भवेदथवा पुत्रः’ इति पृष्टे सति, ककारं लिखित्वा ददाति, यदि कन्या जाता तदापि ककारमात्रेण सिद्धिर्यदि तु कुमारस्तर्ह्यपि मापायां प्रसिद्धः (कैवरः) संगृह्यत एव । अत एव मनुष्यस्य जन्मतः पूर्वमेव, गर्भगतस्यैव त्वं भावि (भविष्यत्) मिलत् संवादि फलं भणसि । मनुजः पश्चादुत्पद्यते, भवांस्तु स्वस्य लाभलभकेन्द्रगतं फलम् ! (लाभम्) पूर्वंत एवारभते । पत्नीम् (जन्मपत्नीम्, प्रेमपत्निकां च) द्वयोः स्त्रीपुंसयोर्मैत्रीम् (मैलापकं? परस्परप्रणयं च) अवगम्य, द्वावपि मिथः संयोज्य, मङ्गलं मानयसि (‘मौज मनातेहो’ भावः !) । आचंभोराजीत्यादि (आदित्यचन्द्रेत्यादिः ज्यौतिषिकाणां गणनासंकेतः) स्वकरस्थिताम् स्वाङ्गुलिषु (अर्थात् यथा स्वकराधीनैव भवेत्तथा) दशां गणयन् सन् । अग्रे घोरमरिष्टमिति भीषयित्वा । विविधप्रकारैः (सत्पुरुषैरमिनन्दितैः !!) । ते प्रहणां फलमुल्लसलम् उत्तमम् !! । यस्य त्वं पत्निकां पश्यसि, तस्य प्रहा उत्तमा भवन्तु मा वा । परं ते प्रहणां फलं प्रत्यक्षमुत्तममित्याशयः ॥ १२ ॥

—ॐ वैद्याः—

वैद्यगणकानां किं विशेषशास्त्रभारेणे’ ति

शीघ्रमेव साधारणज्ञानमिहोन्मील्यताम्

रेचनेन सर्वमनस्तोषकरप्रायमिद—

मौपथं प्रदाय सर्ववाञ्छा विनिमील्यताम् ।

त्वरितं प्रसिद्धैर्धनिलोकाद्वनमाहरद्भि—

रेकद्वो विरुद्धोऽमूल्यमौपथैः प्रकील्यतां

सर्वतः सदैव सुविधेयधनाऽऽदित्सासखी

वीतविचिकित्साऽसौ चिकित्सा परिशील्यताम् १३

‘वैद्यानां ज्यौतिषिकाणां च विशेषेण शास्त्रभारेण किम्’ अधिकशास्त्राध्यवसायस्तेषां प्रकृतविषयमाच्छादयतीति प्रसिध्यनुसारं साधारणसंस्कृतादि-

ज्ञानमात्रम् इह उन्मील्यतां प्रकाश्यताम् (सम्पाद्यतामिति यावत्) ।
रेचनगुणात् सर्वेषां मनसः शीघ्रमेव प्रायस्तोषकरं औषधं दत्वा, सर्वेषां
घाञ्छा (आवश्यकता) अपनीयताम् । किञ्चिदौदशमौषधम् एकद्विप्रकारक-
माविष्कृतं यत्र रेचनगुणात् सर्वविधरोमिमिच्छाकालं स्वास्थ्यं प्रतीयेत,
एवं युक्त्या सर्वेषां लोकानामावश्यकता पूर्णीयेति भावः । सतश्च एवंविधा-
मिथुंक्तिमिस्त्वरितं प्रसिद्धैः, घनमुपाजंयद्विरसाभिः, एको वा द्वौ वा विद-
दो दुदुरुद्धो जनः, विना मूल्यमौषधैः प्रकील्यतां वशीक्रियताम् । सर्वतः
समन्तात्, सुखेन विधातुं क्षम्या या घनादिस्ता (घनाऽऽद्वानेच्छा) तत्स-
हचरी, पर्यन्ततो घमलाभसहकृतेति भावः । अत एव धीतत्रिचिकिरसा,
द्रव्योपाजंनविषये गतसन्देहा, असौ चिकिरसा (वैद्यव्यवसायः) परिशील्य-
ताम् सेव्यताम् । अस्माभिर्वैद्यैर्भान्यमित्यर्थः । एको वा द्वौ वा इति बहुव्री-
हिसमासे एकत्वं लोकात् । यदि तु सर्वेषां दुदुरुद्धता तर्हि 'एकको विरुद्धः'
इति पाठ्यम् ॥ १३ ॥

→* मन्त्रानुष्ठानसिद्धाः *←

सायं प्रातराह्निकं विधीयतेऽतिसंभारेण

पर्यसमारम्भाद् व्रतचर्येदेति संयत्तम्

सिद्धजनवेपेणैव पारिषदवर्गे स्थिति-

न्यस्यते निसर्गेणैव वाक्यं द्वयर्थसंमतम् ।

मञ्जुनाथ नित्यं चहिः सिद्धजनचर्या सेव-

मन्तर्या परिस्थितिस्तयोच्येताद्य संगतं

मानसे कुतर्ककृविचारैः परिभूयामहे

स्तूयामहेऽथापि महासिद्धा इति सन्ततम् ॥ १४ ॥

आह्निकं दैनिककृत्यम् । अतिसंभारेण अत्यादम्बरेण । कस्यचित् पर्यन्तः
प्रतिद्वयस्य नवरात्रादेः (पारंभाष), संयतं यथा स्यात्तथा व्रतचर्यां उदेति ।

पर्योपरि संयमपूर्वकं वक्तानि चर्यन्त इति भावः । स्वस्य शिष्य-भनुगतादि-
संस्तरसेवकवर्गं, स्फटिकरुद्राक्षादिमाह्वयम्-पञ्चवेशवृद्धिः, अस्यूतप्रायं वस्त्र
मित्यादिसिद्धजनचेपेण स्थितिरुपवेशनम् । स्वभावतः (तथैवाभ्यासात्)
द्वयर्थसंमतं अर्धद्वययुक्तं वाक्यं प्रयुज्यते, [येन द्वितीयं प्रति शापानुग्रहा-
दिकमपि सिध्येत्, स्वयं च सत्यायश्यके वाग्बद्धो न भवेत् ।] एवं विल,
वहिः (प्रकाशम्), सेयं सिद्धजनचर्या, किन्तु भग्नः (हृदये) या परि-
स्थितिः (घोरकौटिल्यदशा) तथा (सत्परिस्थितिकारणात्, हेतौ तृतीया)
लंगतं उच्येत, समुचितमिदं वक्तुं शक्येतेत्यर्थः । किं वक्तुं शक्येत, तदाह—
“मनसि कुविचारैः आक्रम्यामहे (अस्माकं मनसि कुतर्ककुविचारा अस्मान्
परिभवंति), परं वहिः समन्तात् (सिद्धाः) इति जनद्वारा स्तूपामहे
स्तुता भवामः ।” अतुष्वपि चरणेषु-कमात्-संभारंभा-, वर्गं-सर्गं, चर्या-
वृत्त्या, यामहे इत्यादयः प्राप्ताः ॥ १४ ॥

धर्मशास्त्रिणः

वृत्तयेऽद्य लोकव्यवहारपराधीनान् सदा
साधारणदीनान्वीक्ष्य बहुशो विनिन्दामः
सामान्यतया मान्यवर्णचर्यामपि त्यक्तवतः
किन्तु धनिवर्यान् श्लाघमाना ननु नन्दामः ।
मञ्जुनाथ मध्येसभमुच्चैः स्मृतिव्याख्याशतं
प्रख्यापितवन्तो धर्मदार्ढ्यमभिनन्दामः
मर्मपरिशोधे कर्मशास्त्रवहिर्भूता वयं
धर्मशास्त्रशैल्या कथं श्रद्धामधिविन्दामः ? ॥ १५ ॥

वृत्तये आजीवनाथ, लोकव्यवहारस्य अधीनान् साधारणदीनान् इष्ट्वा
“अयं प्राज्ञानान्दया जीविकया जीवति,” “अयं स्वस्य धर्मानुष्ठानविहीनोऽपि
‘न्यपति’ इत्यादि दीनान्वयं निन्दामः । सामान्यतया माननीया या वर्णचर्या,

ब्राह्मणक्षत्रियादीनामाचरणम्, तदपि त्यक्तवतो धनिकान् वयं प्रशंसन्तः ।
 'असन्ना भवामः । ये सामन्ताद्याष्टकुराः,' क्षत्रियाः सन्तोपि प्रत्यक्षयवनैः
 पाचितान्यन्नानि भुञ्जते, चर्ममखिकाजलं यवनैरानीतं पिबन्ति, 'अस्ति
 किमयं क्षत्रियवर्णस्यवहारः शास्त्रे ? परं तेषां वयं धनिकत्वात्प्रशंसां कुर्मः ।
 केनचिदपि धर्मशास्त्रिणाद्यावधि उक्तमस्ति, यच्च यूयं क्षत्रियाः ? । एवं हि
 मध्येसमम्, सभाया मध्ये उच्चैः स्वरेण स्मृतिव्याख्यानां शतं प्रलेपयन्तो
 वयम्, धर्मस्य दाह्यम् 'धर्म एव इतो हन्ति, न जातु कामादि' त्यादि धर्म-
 इदृशां वयं पोषयामः । मर्मणः परिशोधे (अन्वेपणे) कर्मशास्त्रतो बहि-
 र्भूताः, धर्म-शास्त्रा तदनुसारेण कर्मानुष्ठानरहिता वयमित्याशयः । धर्म-
 शास्त्रशास्त्रा श्रद्धां कथं प्राप्नुमः ? वयं धर्मशास्त्रिणः सा इति लोकेकृतां श्रद्धां
 कथं प्राप्नुमः । मुखादुल्लपन्तोपि कर्मादर्श लोकानां संमुखे अनुपस्थापयन्तो
 धर्मशास्त्रशास्त्रा लोकेषु श्रद्धां केन प्रकारेण प्राप्नुम इत्याशयः । सर्वचरणेषु-
 विशेषतश्च धर्म-कर्म-धर्मेति चतुर्थे प्राप्ताः ॥ १५ ॥

❧ वेदान्तिनः ❧

सर्वदा विशुद्ध-मुक्तबन्धो ब्रह्मरूप एव
 जीव,स्त्वत्र बन्धो ! मुद्या संशयोऽवलम्ब्यते
 रज्जुषु भुजङ्ग इव सर्वोयं प्रपञ्चो मृषे-
 त्यादिवाक्प्रपञ्चो मुखमात्रे समालम्ब्यते ।
 विषयकषायैरवकीर्णचिच्चवृत्तिर्भूशं
 अमति समन्तादहो दम्भाभोपरम्यते
 आन्तिमुपयान्ती मतिमाप्य मुद्या श्रान्तीमवन्
 भूरि भुवनेऽसिन् बृद्धवेदान्ती विडम्ब्यते ॥ १६ ॥

'सर्वदा विशुद्धः मुक्तबन्धश्च जीवो ब्रह्मरूप एव, हेयन्धो ! अस्मिन्विषये
 मुद्या संशयोऽवलम्ब्यते।' मुखमात्रे गृह्यते, नतु हृदये इदीक्रियत इत्याशयः ।

सांसारिकविषयवासनाभिर्भूतम्, अवकीर्णं इतस्ततो व्याक्षिप्ता वित्तवृत्ति-
यस्य सोऽयं समन्ताद् आभ्यति । अनेन दम्भाद् आढम्बरादुपरामो न
क्रियते । अत एव—आन्ति गच्छन्तीम् [आन्तामित्याशयः] बुद्धि आ-भाष्य,
मुधा धान्तो भवन् (चिवः) केवलमवस्थया घृदो वेदान्ती, असिन्मुक्ते
भूरि विदग्ध्यते ॥ १६ ॥

→* तार्किकाः *

शब्दशास्त्रशेषधिशिडकिकामवीक्ष्य मनाह्
नव्यतर्कफकिकासु क्षम्पाः प्रतिदीयन्ते
बाह्यज्ञानसम्पादकसामयिकचर्चा नास्ति
व्युत्पादककाव्यकथाः कर्णे नोपनीयन्ते ।
अथुतान्यवाक्यं धोरनिर्घोषाः क्रियन्तेतमां
मञ्जुनाथ सत्यं वच्मि, चेन्मे क्षमा दीयन्ते
विषमविवादोदकदृष्टास्तर्कमात्रपराः
केवलमलर्कसमाः साम्प्रतं प्रतीयन्ते ॥ १७ ॥

व्याकरणशास्त्ररूपस्य शेषधेः निधेः, शिडकिकां कथुद्गारम् अहङ्गा । यस्य
गृहे निधिर्भवति ॥ गुप्तीकरणात् तस्य द्वारं कथु निर्मांति ['शिडकी'ति
भाषाप्रसिद्धम् ।] केवलतार्किकैश्च तस्य निधेः शिडकिकां मनागपि अहङ्गा ।
व्याकरणशास्त्रमपरिवर्तयेत्यर्थः । नव्यन्यायस्य ककिकासु (छम्बगणेषु)
क्षम्पाः ('क्षाम्प' इति जयपुरभाषाप्रसिद्धम्) दीयन्ते, नव्यन्याये सहसा
कूर्दनं क्रियत इत्याशयः । बाह्यज्ञानसम्पादिका सामयिकी चर्चा—'एषु दिनेषु
राजतप्ते का नीतिः, प्रजासु किमान्दोलनम्,' इत्यादि विचारो नास्तीत्यर्थः ।
व्युत्पत्तिकारकाणां काम्यानां कथाः कर्णे न क्रियन्ते । न श्रुतम् मन्यजनस्य
वाक्यम् यस्मिन् कर्मणि यथा तथा, घोराः कोलाहलाः (शास्त्रविचारव्याजेन)
अतिशयेन क्रियन्ते । क्षमाः, (प्रकारकदुस्वाहदुवचनम्)! अपहरविचार

एव उदकः (उत्तरं फलं, परिणामः) येषां ते, तादृशाश्च दृष्टाश्चेति कर्मधारयः । केवलतर्कं निविष्टाः, साम्प्रतम् (वादावश्यकताशून्ये समये) अलर्क-सरशाः विपोन्मादिसारमेयोपमाः (हृदय्या) ज्ञायन्ते । चतुर्थे दर्क-तर्क-कर्काः, प्राप्ताः ॥ १३ ॥

—१३ वैदिकाः ॥—

संहिताः समग्राः सहज्राक्षणाः सुषोपन्तोपि
तस्यपरिज्ञाने मौनवन्तोऽमी निबोध्यन्ताम्
एकैकपदस्य पुनरावृत्तिप्रकाशपराः

पद-क्रम-जटा-घन-विस्तराः प्रयोज्यन्ताम् ।
कर्मकाण्डमात्रेणैव कष्टाभिर्वहन्तोऽधुना
वेदानावदन्तो यत्र कुत्रचिन्निरोध्यन्तां
प्रचुरपरिश्रमात्प्रकामं पूजनीया इमे
मौग्ध्यादयनीया वीरवैदिका विलोक्यन्ताम् ॥१८॥

सातां वेदप्रकां सत्त्वस्य गूढरहस्यस्य, परिज्ञाने तूष्णीकाः, निबोध्यन्तां ज्ञायन्ताम् । प्रयोज्यन्ताम् सहजरा पदप्रमादीनां प्रयोगः कार्यतान्, धूप-न्तामित्यादयः । यत्र कुत्रचित् ग्लेष्ठादिवेदोपहासकबहुलेपि स्थाने वेदान् भावयन्तः अमी निबोध्यन्ताम्, येन हि वेदानामनादरो न प्रसज्येत । वीराः वैदिकाः ॥ १८ ॥

—१४ साम्प्रदायिकाः ॥—

अशुचिर्मवसि भृशमन्यदृष्टिमायातोऽपि
छायातोप्यशुद्धिममिश्रसेऽतिचञ्चलम्
गोमृत्सीनिविष्टकरो घत्से मञ्जुमालां गले
वहसि विशालान्यथ तिलकान्यनर्गलम् ।

एतान् दमयामि, दलयाम्यमून्, भिनन्नि च तान्,
 एष नरकाग्निर्हन्त हृदये ज्वलत्यलं
 रीतौ सावधान सम्प्रदायिक सुविज्ञ सखे !
 धर्मतत्त्वनीतौ किञ्चिदञ्चय दृगञ्चलम् ॥ १९ ॥

साम्प्रदायिकेतरस्य दृष्टिं गतोपि अपवित्रो भवति, अत एव भोजनादिषु
 प्रगुष्ठव्रस्तिष्ठति । किं बहुना, स्वस्य अन्यजनस्य च छायातोपि, अपवित्रताम्
 अतिचञ्चलं यथा तथा शङ्कसे । गोमुख्यां जपमालाप्रावरणे निविष्टहस्तः,
 सदा जपामिनयं कुर्वन्सित्यर्थः । गले मञ्जुमालाम्, सुवर्णादिषु प्रोक्ताम्
 (कंठीम्) धासे धारयसि । एतान् जनान् दमयामि, अमून् (स्वहृदये
 मनीषितान्) दलयामि उन्मूलयामि, तान् (परोक्षस्थितान्) भिनन्नि
 उपजापद्मारा परस्परभेदमुत्पादयामि । रीतौ सम्प्रदायमयांदायाम् । धर्मत-
 त्वस्य नीतौ आचरणे, किञ्चिद् दृक्प्रान्तम् अञ्चय पातय । रीतिनिर्वाहे तु
 अतिसावधानोसि परं किञ्चित् सम्प्रदायसाधनीयस्य धर्मरहस्योपर्यपि दृष्टिं
 पातयेत्प्राशयः । चतुर्थे रीतौ नीतौ आद्याः प्रासाः ॥ १९ ॥

❧ नवसभ्याः (जैष्टिलमीनाः) ❧

साम्यवादसिद्धान्तं नदन्तः सभामञ्चे भूरि
 लौकिकप्रपञ्चे दीनदमना महीतले
 भारतीयकाव्ये क्रूरदृष्टयः शृङ्गाररसा-
 न्नाङ्गानि वीक्षन्तेऽथ नृत्यद्रमणीकुले ।
 गगनं भरन्तो मुखवर्तिधूमधोरणीभि-
 थदुलं चलन्तो बृहस्पतिरवनीतले
 विमलविचारैर्भुवमन्यायादवन्तः सदा
 सम्यतममन्या अमी धन्या धरणीतले ॥ २० ॥

‘सभायां सान्ध्यादस्य सिद्धान्तं घोषयन्तः, सर्वेपि जना ईश्वरसृष्टैः समानाः सन्ति, अत एव समानोऽधिकारः सर्वेषामिति । लौकिके कार्यप्रपञ्चे ॥ पृथिव्यां दीनलोकानां दमनाः । शृङ्गाररसात् (हेतौ पञ्चमी) शृङ्गारर-सस्तत्र नवसम्यक्तातो विरुद्धोऽस्तीति भारतीयप्राचीनकाव्ये कूरदृष्टयः, किन्तु मृत्यन्तीनां रमणीनां युरोपीयस्त्रीणां गणे (मैदमनाच) मृत्युहावभावभङ्ग्याः मग्नानि गोप्याङ्गानि धीक्षन्ते, न तदा तेषां सम्यक्साक्षरणं भवति । मुख-वर्तिनीभिः ‘सिगार’ ‘सिगरेट’ धूमपरम्परामिर्गगनं व्याप्नुवन्तः । ‘बूट’ (नव्योपानत्), ‘सूट’ फोटोपैण्टादिपरिधानीयकदम्बम्, पृतदादिभिः, अर्थात् पृतानि धारयित्वा गर्वेण चटुलं (गर्वोत्फुल्लचञ्चलम्) चलन्तः । पूर्वेपः भारतीयानां विचाराः धर्मसंप्रदायादिपक्षपातेन निर्मलाः नासन् । अत एव पृते विमलैर्विचारैः भुवम् अन्यायासदा अवन्तः, सम्यक्तममन्याः धरणीतले धन्याः सन्ति ! चतुर्थे मन्याः मन्याः धन्याः प्राप्ताः ॥ २० ॥

पश्चिमदिगाविर्भूतभूरिज्ञानभानुभवै-

नूतनविचारप्रभाविभवैः शुभावहे

अद्यतने सत्यपि पुरातनेतिवृत्तवदे

सम्यक्तासमाजे दृढदीक्षान् सेवितास्महे ।

करधृतवेत्रानपि वेत्रासनासीनान् सदा

नेत्रयुगनिष्ठितोपनेत्रान् वन्दितास्महे

पत्राचितशौचानपि परमपवित्रानम्-

नद्भुतचरित्रान्नवसम्यान् समुपास्महे ॥ २१ ॥

सम्यक्तासमाजे दृढदीक्षान् (दृढाऽऽस्थान्), नवसम्यान् सेवितास्महे, प्रसादताप तान् सेविष्यामहे इत्यर्थः । कीदृशे सम्यक्तासमाजे तदाह— पश्चिमदिशि (युरोपादिदेशेषु) आविर्भूतो यो भूरिज्ञानरूपो भानुः (सूर्यः) तद्भवैः, नवीनविचाररूपाः ये प्रभाविभवाः तेः शुभावहे । लोके सूर्यः

पूर्वस्यां दिशि उदेति, अद्भुतचरित्रत्वादेयां मानुः पश्चिमदिशि टदेति
 तादृग्ज्ञानमानुप्रभावैभवेन शुभकारिणि (सम्यक्तासमाजे) । पुनः कथं-
 मूते सम्यक्तासमाजे—अद्यतने अद्योत्पत्ते सत्यपि पुरातनमिति पृक्तं वदति
 तादृशे, 'पूर्वं भासीत्सम्यक्ता जनसमाजे, क्रमक्रमेण धुद्धिविकासो जातः,
 आसन् पूर्वं धानराखतः क्रमेण अद्भुतसंस्थानसंघटनेन मनुष्याः परिणता
 इत्यादिविकासवादं घोषयमाणे सम्यक्तासमाजे दृढदीक्षान् । करे घृतं
 वेष्टम् (वेष्टपट्टिः) पैस्तान्, तथापि वेष्टासने (कुरसी) भासीनान्, येषं
 यदा करे घृतं तदा वेष्टरूपे भासने कथमुपवेशनं स्यादिति विरोधः ।
 वेष्टनिर्मिते भासने इति तत्परिहारः । अथवा वेष्टुर्ज्ञातुरासने भासीनान्
 (भाष्यमतेऽनिदको विदधातुस्तस्यानेकार्थः प्रयोगः) । नेष्टेत्यादि स्पष्टः ।
 उपनेष्टम् (चश्मा) । पत्रेण (कागजं) भाषितं कृतं शौचं (अधोम-
 धुद्धिः) पैस्तान् । मधीनसभ्या जलस्पर्शमकृत्वा कोमलपत्रेण पुरीषं मोन्ठ-
 न्तीति नप्यसंप्रदायः । एवं सत्यपि परमपवित्रान्, पूर्ववृत्तान्तैः अद्भुतचरि-
 त्रास्तवसभ्यान् उपास्यहे, षोडशोपचारैः पूजयामहे । तृतीयचतुर्थयोः, वेष्टा-
 नेष्टादि, पत्रा-वित्रा-रित्राद्याः प्राप्ताः ॥ २१ ॥

अर्द्धश्मश्रु धारयन्तो नासासंनिवेशतले

पौरुषभग्रावशेषमिव महिमावहे

नैवेद्यं जुपन्तो हन्त द्वाभ्यां स्वकराभ्यां सदा

धूममुद्गिरन्तो भान्ति वदने मदावहे ।

ये दण्डायमाना एव मूत्रमुत्सृजन्तोऽप्यलं

द्वाभ्यामश्वतुल्याभ्यां पदाभ्यां यान्ति, धूमहे

चकितं चतुर्दिक् चारुचित्रचमत्कारानिमा—

नद्भुतावतारान् नवसभ्यान् समुपास्यहे ॥ २२ ॥

महिमावहे गर्वोत्फुल्लितान्महत्त्वयुक्ते, नासासंनिवेशतले (नासिकाया
 अधोभागे) पौरुषस्य भग्रावशेषम् इव अर्द्धश्मश्रु धारयन्तः (भान्ति) ।

‘इमं शु पुंसुखे’ इति परिभाषितत्वात् इमं शु पौरुषस्य चिह्नम् । नवीन ‘फैशने’
 नास्तिकाया अधोभागे अर्द्धमात्रं इमं शु धार्यते, अत एव पूर्वपौरुषस्य सांप्रतं
 मन्नावशेष इव स्थित इत्याशयः । द्वाभ्यां हस्ताभ्यां नैवेद्यं भोज्यं जुपन्तः
 स्वीकुर्वन्तः । नैवेद्यपदेन देवत्वं ध्वन्यते । अन्ये देवतावताराश्चतुर्भुजाः
 सन्तोपि एकेनैव करेण नैवेद्यं जुज्जते । अद्भुतावतारा इमे ‘छुरी कांटा’
 इत्यादिधारणात् द्वाभ्यां कराभ्यां नैवेद्यं जुपन्तीत्याशयः । महाबहे नवीना-
 सवसेवमान्मदधारिणि वदने, ‘सिगार’ धूमम् उद्गिरन्तः भान्ति । दण्डाय-
 मानाः दण्डवत् उच्चैः स्थिता एव मूत्रयन्तोपि द्वाभ्यामश्वतुल्याभ्याम्
 (बूढाग्रं भक्षस्तुराकारं भवतीति) पदाभ्यां यान्ति । ये तिष्ठन्मूत्रवधर्मयु-
 क्तास्ते चतुर्भिश्चरणैश्चलन्ति, इमे तिष्ठन्मूत्रा अपि द्वाभ्याम् भक्षस्तुराकाराभ्यां
 पदाभ्यां चलन्तीति अपि पदस्याशयः । अत एव ब्रूमहे—“चकितं यथास्या-
 तया चतुर्दिक्षु चारुः चित्रश्च चमत्कारो येषां तान्, अद्भुतावतारान् इमान्
 नवसभ्यानुपास्यहे ।” प्रथमे-वेश-शेष, एवं सर्वत्र विक्षिष्टाः प्राप्ताः ॥२२॥

—ॐ अधिकारिणः ॐ—

स्वल्पसमयार्थं निजकार्यस्थले गत्वाऽप्यत्र
 स्वामिमङ्गलार्थं नैव कार्यं परितन्यते
 न्यायं याचमाना नाभिवीक्ष्यन्ते दृष्ट्वाऽपि जनाः
 किं बहुना, भान्यजनोऽप्यलमवमन्यते ।
 भञ्जुनाथ सर्वतः समाहरणान्नानाविध-
 दारघनघामभरैर्धन्यं जन्म जन्यते
 याऽसौ पदवृद्धिरभूत्सा किं सर्वदैव भवेत् ?
 हा किं मम लोकैरिति ‘हाकिम्’ बहु मन्यते ॥२३॥

स्वल्पसमयाय निजकार्यस्थाने (अदालतादिषु) गत्वापि, अत्र स्वामिनो
 मङ्गलं भवेदेतदर्थं शुभं न्यायकार्यं न क्रियते । अस्माकं व्यायो भवेदिति

वृक्षतलादिषु प्रणमन्तो मार्गे स्थिताः प्रजाजनाः दृष्ट्यापि न वीक्ष्यन्ते, अन्यत् किम्, मान्यः पूज्यः गुवांदिजनोपि तस्मिन् शासनमदे अलं तिरस्क्रियते । स्वयं शासनाधिकारीति, सर्वस्थानेभ्यो राशीकरणात्—नानाविधस्त्री-द्रव्य-गृहादिसमूहैः स्वकीयं जन्म धन्यं क्रियते । निजन्ताजिनधातोः कर्मणि लट् । नानाविधरुपादिभिर्जन्म धन्यं क्रियते इति विपरीतलक्षणयाऽऽक्षेपः । या भाग्यवशादसौ पदवृद्धिरभूत् । हा ! (आः धिक्) लोकैर्मम किं प्रदो-जनम् ? लोकाः किमपि वदन्तु नाम । 'हाकिम्' (शासनाधिकारी) ॥ २३ ॥

ॐ कवीश्वराः ॐ

पञ्चदशमुद्रामात्रवेतनविहारिणोऽपि
कर्मचारिणोऽद्य स्थिता वेत्रासने सुन्दरे
स्तुत्युच्चारिणोपि राजकविनामधारिणोऽमी
पृच्छयन्ते न कैश्चित्स्थिताः कस्मिन्कोणकन्दरे ।
तदपि महोच्चस्वरैर्देहलीनिविष्टा एव
कवितागवीभिर्नृपपुङ्गवं ममन्दिरे
कीलितकपीश्वरा इवारादुत्प्लवन्ते भूरि
भूपतिकवीश्वरा वराका राजमन्दिरे ॥ २४ ॥

पञ्चदशरूप्यकमात्रवेतनेन विहरणशीलाः कर्मचारिणोपि अद्य (दूरवा-रदिने) सुन्दरे वेत्रासने स्थिताः । पञ्चदशमुद्रावेतनमित्युपलक्षणम् । अति-भ्यूनवेतना अवरोपदप्रतिष्ठा अपि कर्मचारिणः स्थानं प्राप्नुवन्तीत्याशयः । इमे कवीश्वरास्तु राज्ञः स्तुतिमुच्चारयन्ति, अर्थाद्वाञ्छो वशः परितः प्रसार-यन्ति । किञ्च 'राजकवि'प्रतिष्ठामपि धारयन्ति, तदपि कस्मिन् कोणे कन्दरे (जनानां गह्वरे, अवकाशे) वा स्थिता इति कैश्चिदपि न पृच्छयन्ते । एव-मवधीरणायामपि राजसमामवने प्रवेशाभावात्, मवनस्य देहलीस्थिता एव । कवितापाणीभिः अत्युच्चस्वरैः (येन दूरादपि शृणुयादिति) नृपश्रेष्ठं

ममन्दिरे गुह्युः 'मदि स्तुनिमोदमदम्यमकान्निगतिषु' । अत एव—कीले
बदाः कयीगरा इष, दीनाः कयीगराः, राजमन्दिरे भारात् (दूरात्)
उत्पद्यन्ते इत्युक्तमप्यप्यं दशयन्ति । पानरा यथा तद्वी यदा अपि दूरादेव
उत्पद्यन्ते, एवं स्तुतिरुत्पद्यन्तेपि जीविकालोमबदा इमे कयीगरनामधा-
रिणो दूरादेव उत्पद्यन्ति । एवं म्ययदाःषाट्केषु निरस्कारं पश्यतो मृपपुद्र-
वस्तापि कर्तव्यं क्षाप्यते ॥ २४ ॥

अन्योक्तिविनोदः

—ॐ अमरः ॐ—

मन्दीभवदुन्मदमुपैति सोयमिन्दीवरं
 स्खलदवलोकमसौ कोकनदमीक्षते
 आह्लादं समेति यत कं वा कलकह्लारके
 परिमलपुण्डरीकमलसमुपेक्षते ।
 मञ्जुनाथ कैरवे तु लालसास्य कैव भवे-
 न्मधुपो मदे न मुदं कुमुदेऽप्यपेक्षते
 एकमेकमुत्पलमुपैति योऽयमन्यमासे
 सोयं मधुमासे पद्मशतमपि नेक्षते ॥ २५ ॥

सोयं मधुपो मन्दीभवन् दुन्मदः (हर्षः) यस्मिन् कर्मणि यथा भवति
 तथा, निशानन्दं यथा स्वास्तथा नीलकमलमुपैति । स्खलन् अवलोको यस्मिन्
 तथा, मन्द्या इष्टेत्यर्थः । कोकनदं रक्तकमलम् । सुन्दरे कह्लारके सौगन्धि-
 ककमले । परिमलप्रधानं पुण्डरीकम्, अलसं यथा तथा उपेक्षते अवधीर-
 यति । मदे वर्तमानो मधुपः कुमुदेऽपि मुदं नापेक्षते । तथापि नातन्द्रो
 भवतीत्यर्थः । कुमुदकैरवयोगेनैव भेदः ॥ २५ ॥

—ॐ कमलिनीविरही मधुपः ॐ—

गुञ्जन्मञ्जु मज्जति निकुञ्जं नवमेव, लता-
 वीथीपथमेष परिपृच्छति नवं नवम्
 द्रुमदलमिच्छति नवं नवमुपैतुमसौ
 कुसुमगुलच्छमयमृच्छति नवं नवम् ।

मञ्जुनाथ निर्भरमभावे तेऽलमम्भोजिनि !

सुखसंभोगमदह ! गच्छति नवं नवम्

सोयं सहवासी नूनमासीदति मासे मधौ

मधुपविलासी रसमिच्छति नवं नवम् ॥ २६ ॥

गुल्लन् सन् नवमेव निकुञ्जं भजति । नवं नवं हुमसमूहं प्राप्नुमिच्छति ।
गुल्लच्छो गुल्लकः । ऋच्छति गच्छति । हे अम्भोजिनि ! ते निर्भरम् अभावे,
अलं यथा स्यात्तथा नवनव सुखसंभोगं गच्छति । ते सहवासी मधुपविलासी,
चैत्रे मासे आसीदति आसन्नं प्राप्नुवति सति । स्वयि यथास्य मनोविनो-
दोऽभवत्तथा नान्यत्र । अत एव 'मधुमासप्राप्त्या' ठहीपितवासनः सोयं,
सत्र कदाचिन्मतः प्रसक्तिः स्यादिति दुरासया सर्वं सर्वं स्थानमन्विष्यति ।
त्वप्राप्तौ तु सर्वं विस्मरतीत्याशयः ॥ २६ ॥

सन्दधाति मधुरमधूके मन्दमेव मनो

याति यूथिकानामपि वीथिकामिहालसम्

सामिलापमालिङ्गति पाटलाममन्दमुखीं

हन्त किन्तु घचे नो विलम्बसुखसाहसम् !

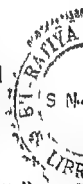
मञ्जुनाथ हञ्जे मञ्जुकमलिनि ! संलोकय

मालतीमुपैति सोयमुन्मीलितलालसं

जाने न हि मालतीमरन्दमधुपाने, किं वा

केवलाभिमाने भाति मधुकरमानसम् ॥ २७ ॥

मन्दमेव यथा तथा मधूके मनः सन्दधाति योजयति । यूथिकावीथिम्
अलसं यथा तथा याति, अनिच्छयेत्यर्थः । अमन्दमुखीं विकसितां पाटलां
काचस्पर्शीं (लोकप्रसिद्धा 'गुलाबम्' वा) सामिलापमालिङ्गति, परं सत्र
विलम्बनसुखरूपं साहसं न घचे । तत्र न किञ्चिदपि विकम्बते त्वद्भवेने-

स्वर्थः । 'इत्ते' इति माधुर्यार्थं नाटकीयं संबोधनम् । उन्मीलिता प्रकटि
लालसा यस्मिन् तया, मालतीं सोयं गच्छति । तदहं न जाने यत् मालती
मकरन्दमधुनः पाने मधुकरस्य मानसमस्ति, उत स्वत्तो मानकलहे सा
केवलमभिमान एव तन्मानसं भाति । स्वत्तोऽभिमानं कृत्वा केवलं त्वां द्र
यितुमेव मालतीसमीपे गच्छति, उत स्वयं तस्य मालतीमधुपाने लालसे
स्वहं न जाने इत्याशयः ॥ २७ ॥

—१३३ यकुलः—

वायुलहरीभिस्तव गन्धो मदयेत् मनः,
पुष्पाण्यपि बन्धो ! यान्ति सकलशिरःस्थले
पल्लवान्यपीह तव साधितसंपल्लवानि
प्रीयन्तेऽद्य पान्थास्तव च्छायाशिशिरस्थले ।
सर्वमिदं सत्यं किन्तु किं तेऽहं वकुल ! श्रुवे
वर्द्धितोऽसि कस्मात्काष्ठविक्रयिपुरःस्थले
हास्यं ते न वच्मि, सत्यमन्ते नीरधारास्थले
दास्यन्ते कुठारधीरधारास्त्वदुरःस्थले ॥ २८ ॥

मनः (मानसम्) मदयेत्, आनन्दविह्वलं ('मस्त') कुर्यात् प्रीणये-
दिति भावः । तव पुष्पाण्यपि सकलशिरःसु आरोहन्ति । साधितः संपदः
शोभायाः लक्ष्म्या वा लवः लेखो घैस्तानि, शोभनानि मङ्गलानि चेत्याशयः ।
तव छायाया शिशिरे तले, प्रीयन्ते विश्रमेण प्रसीदन्ति । काष्ठविक्रयिणाम्
('लकडहारा') पुरोवर्तिनि स्थाने । इदानीं काष्ठस्य पूर्णोपचयाय सेच-
नार्या जलधारा दीयन्ते । छेदनावसरे तु नीरधारास्थाने, तव वक्षःस्थले
कुठारस्य धीरा धाराः दास्यन्ते । कुठारधारासु धीरत्वं तु पट्टिका-('कड'-)
निर्माणोपयोगि काष्ठं क्षीघ्रतया ऋक्चचालनेन विरूपं भवेदिति । तथा
चान्तस्त्रलग्नमेव समधिकपीडाकरत्वं व्यज्यते । अतुर्थं-हास्यन्ते, दास्यन्ते,
अन्ते, प्राप्ताः ॥ २८ ॥

—॥ गुञ्जा ॥—

पल्लवाः प्रणीयन्तेऽलमिन्दीवरदग्निस्तव
 तरुणपुलिन्दीगणैर्वक्षो मण्डयिष्यते
 फलपरिणद्धया प्रयाति धरा काञ्चिदुचिं
 फुल्लया त्वयैव वनमेतद्रज्जयिष्यते ।
 किं शोचसि खिन्नमना हंहो सखि गुञ्जे ! मना-
 गवकरपुञ्जे यत्पुलिन्दैः पातयिष्यते
 मा शोचीगुणज्ञगेहगतया त्वयैव साक-
 मेकतुलयैव हन्त हेम तुलयिष्यते ॥ २९ ॥

प्रणीयन्ते प्रेम्णा जीयन्ते (कर्णाभरणरचनाय) । तव फलमालाभि
 शबरीभिर्वक्षः भूययिष्यते । फलपूर्णया त्वया (करणे तृतीया) पृथिवी
 कामपि शोसां याति । फलितामिगुञ्जाभिभूरि शोभते भूरिति भावः । फुल्लया
 विकसितया त्वया, एतद्वनं रक्षीकरिष्यते (वभयया !) । हंहो गुञ्जे !
 खिन्नमनास्त्वं किं शोचसि, यत् वन्यतया गुणपरिचयद्वयैः पुलिन्दैः, अव-
 करराक्षौ (कूटा, करकट) पातयिष्यते (भावे प्रत्ययो, न कर्मणि) । गुण-
 ज्ञस्य कस्यचिस्त्स्वर्णकारस्य मेहं गतया त्वयैव सह, एकतुलया (एकेन साद-
 रयेन, एकेन तुलायद्येन च) सुवर्णं तुलयिष्यते (समीकरिष्यते, तोलयि-
 ष्यते च) । एवं मा शोचीः । सर्वत्र प्राप्ताः प्रेक्षयाः ॥ २९ ॥

—॥ मल्लिका ॥—

यस्याः पुष्पमाला भूपशालास्वपि लब्धादरा
 बालाभिर्यदीयपुष्पं केशेष्ववचूलयते
 यस्याः पुष्पसारतोपि रसिका रमन्तेतमां
 भाति निष्कटान्ते यदि दैवमनुकूल्यते ।

मञ्जुनाथ दैवादभिरूढा ग्रामसीमतले
 साऽश्रूणीव पुष्पाण्यवकिरती वशूल्यते
 छल्लीकाम्ययैव ग्राम्यपल्लीवासिलोकैरद्य
 सेयं मञ्जुमल्ली हन्त हेलयाऽवमूल्यते ॥ ३० ॥

यस्या मल्लिकायाः (‘बेला’) । मूलशालासु राजहर्म्येषु । अवचूष्यते
 भूषणं क्रियते, अवचूलिका भूषणविशेषः । पुष्पसारः (सौगन्धिकम् ‘ह्रस्व’
 मोतिया) तस्मात् । यदि दैवं सुकमादिभिरनुकूलं क्रियते तदा निष्कुटे
 (गृहारामे) भाति । अभिरूढा, उत्पन्ना च विजृम्भिता च । सा मल्लिका
 अश्रूणि इव पुष्पाणि अवकिरती (मुञ्चन्ती), अवशूल्यते ग्राम्यजनद्वारा
 शूलैरवचूष्यते । अवशूल्यतेः कर्मणि लट्, ततो भागुरेः ‘अव’ उपसर्गाका-
 रस्य लोपः । छल्ली वृक्षवक् (‘छाल’), तस्या इच्छयैव, केवलं रज्जुनिर्माणाय
 इतस्ततो वृक्षवचं संगृह्णन्निरेषेत्यर्थः । ग्राम्या या पल्ली (लघुखर्दटः ‘छानी’)
 तस्मिन्वासिभिः, अतिग्रामीणैर्लोकैरिति भावः । हेलयाऽनादरेण, तद्गुणानश-
 त्वैवेत्यर्थः । अवमूल्यते मूलादुत्पाद्यते । अवमूल्यतेः कर्मणि लट् । महाप-
 ण्डितानां कृते छल्लीशब्दस्य कोपः—‘छल्ली वीरधि सन्ताने वरकले कुसुमा-
 न्तरे ।’ मेदिनी । अत एव—“अन्योन्यकटकल्लैः सर्दग्र दिशामुखेषु विस-
 रज्जिः । छल्लीमिव शत मुञ्चति विन्ध्यो मेघैर्विघटमानैः ॥” मदनुदितगाथा-
 सप्तशती (२।१५) ॥ ३० ॥

—१३ कदम्बः ॥—

रात्रिन्दिवं हन्त गर्दभस्य गात्रकण्ठयनं
 क्षारपात्रतापाद्बहिर्धूमः संनिधीयताम् ।
 दत्तक्षारवस्त्राण्यप्युदुह्य निजस्कन्धे सदा
 वृष्णाप्रतिवन्धे मलपानीयं निपीयताम् ।

दैवदुर्विपाकादेव जातोऽस्ययि रजकगृहे
 गन्धनिवहेन घराऽऽमोदघराऽऽधीयतां
 अस्थानोदयेन हन्त किमसि सखेद इव
 पुष्पितकदम्ब सखे ! खेदोयं विनीयताम् ॥ ३१ ॥

वृक्षस्कन्धेन शसमस्य बन्धनादहर्निशं गात्रघर्षणम् । क्षारपात्रस्य तापात्
 (हेतौ पञ्चमी), यदा क्षारपात्रमुष्णीक्रियते तदा, बह्वेर्धूमः संनिधीयतां
 निकटे क्रियताम् अनुभूयतामित्यर्थः । क्षारलिप्तानि वस्त्राणि निजस्कन्धे
 उदुह्य धारयित्वापि, तृपाया निरासाय मलयुक्तं पानीयमेव पीयताम् आदी-
 यताम् । वस्त्राणि प्रक्षाल्य मलिनं पानीयं स्वन्मूले रजकः क्षिपति, तदेवा-
 दीयतामित्याशयः । एवं दुःस्थाने उत्पत्तावपि—गन्धपूरेण पूयिषी भामो-
 दिता क्रियताम् । अयं खेदः 'अस्थानेऽहं जातः' इति, विनीयतां दूरे
 क्रियताम् । सरसगन्धेनापूरिते दिगन्तरे, सोयं ते कलङ्कः प्रशाम्यतीति
 भावः ॥ ३१ ॥

—* दीना मालती *—

मञ्जुतावज्ञेन वनितानामियमङ्गगता
 कोमलता कान्ताकुचकुम्भैरनुभूयते
 शुभ्रताऽतिशेते मञ्जुमुक्तामपि विश्वमता
 गन्धाऽऽमोदिता तु वनी विशदं विपूयते ।
 हंहो निर्विचार ! वृत्तिकारणाय सेयं धृता ॥
 मरुता खरेण यस्यास्तनुरनुलूयते
 हालिकेन्द्र ! दक्षिणता भवताऽद्य केव कृता
 मालतीलता यत्कण्टकाकुलिता दूयते ॥ ३२ ॥

अङ्गगता अङ्गेषु धारिता । अस्याः कोमलता कान्तानां कुचकलशैरनुभूयते ।
विश्वसंमता यस्याः शुभ्रता, महामूल्यमुक्तामपि उल्लङ्घयति । गन्धेन आमो-
दिता (सुरमिता) वनी विशदं (स्फीतम्) यथा स्यात्तथा विपूयते, पुष्प-
तमा क्रियते । हे विचारशून्य हालिक ! सेवस्य समन्तात् वृतिहेतोः (वृति-
निर्माणाय) सा इयं घृता ? वृतिकण्टकमध्यपतिताया यस्यास्तनुः (शरीरम्)
तीव्रेण मरुता विदार्यते । तीव्रे मारते चलति सति, कण्टकविद्धायाः शरीरं
पादितं भवतीत्याशयः । महाहालिक ! (अतिप्रामीणेत्यर्थः) अद्य भवता
का इष (कीदृशी) चतुरता कृता ॥ ३२ ॥

—* मानिनी मालती *—

पाटलापरागे नानुरागो याति नाम्बुरुहं
नीपं नैति चम्पामपि मुञ्चति स चञ्चलम्
बकुले विरज्यति न मल्लीमभिरोचयते
यूथीमभिनन्दति न पतितो दुरञ्चलम् ।
मञ्जुनाथ ते वै मकरन्दलाभलालसेन
मुक्ता मधुमाधवी मधूकमुज्झितं चलं
मा मा मञ्जुमालति ! मरन्दमधुगन्धवशे
मेदुरमिलिन्दे मानमञ्जय निरञ्चलम् ॥ ३३ ॥

नीपम् कदम्बं न पति (गच्छति) । चञ्चलं यथा स्यात्तथा । अभिरोच-
यते अभिरुचितां ('पसन्द') करोति । दुरञ्चलं दुरभिनिवेशं पतितः प्राप्नोती
अमरः यूथीमपि न अभिनन्दति स्वाभीष्टत्वेन न प्रशंसति । ते तव (माल-
त्याः) । चलं यथा स्यात्तथा मधूकपुष्पं त्यक्तम् । हे मालति मकरन्दमधुनो
गन्धस्य वशीभूते मेदुरेऽस्मिन् मिलिन्दे (अमरे), निरञ्चलं निरन्तम्
(निःसीममिति यावत्) मानं मा मा अञ्जय (गच्छ), मानं मा अङ्गीकुरु
इत्याशयः । अञ्जतेः स्वार्षिको णिः ॥ ३३ ॥

वयसि किशोरे किल संकोचितपक्ष्मपुटो

निःसहस्रपैषीनीतशङ्को भवदञ्चलम्

समयेऽनुयाति कुसुमोद्गमसुवासमये

भ्रमति समन्तादेव तदनु सुचञ्चलम् ।

मञ्जुनाथ सोयं मधुमधुपविलासी नित्य-

निकटनिवासी त्वयि धत्ते मानसं चलं

मा मा मञ्जुमालति मरन्दमधुगन्धवशे

मेदुरमिलिन्दे मानमञ्चय निरञ्चलम् ॥ ३४ ॥

तत्र किशोरे वयसि, नीता शङ्का येन तादृशः सशङ्कः, अत एव संकोचि-
तपक्ष्मपुटः सन् भवदञ्चलं भवदन्तिकम् निःसहं (परवशं यथा स्वात्तया)
उपैषीत् आगच्छति सः । 'कटी'ति प्रसिद्धस्य लुहः । कुसुमोद्गमस्य यः सुवासः
सुगन्धहन्मये समयेऽनुयाति आगच्छति सति । तदनु तदारभ्य सुचञ्चलं
यथा तथा परितो भ्रमति । सः मयम् (यस्त्वां, किशोरमारभ्य कुसुमविका-
सपर्यन्तं सेवितवान् ।) त्वन्मरन्दगन्धं प्राप्य, मत्तोऽयं मधुपः त्वयि (त्व-
द्विषये) चञ्चलं मानसं धत्ते । 'विलासी'त्यनेन सर्वदा विलासशीलः, तत्र
॥ निधं निकटनिवासी इहोऽयं मधुपो मानेन खेदयितुं बाहं इत्याशयः ।
प्रथमे—संको-शङ्को-इति प्राप्तः ॥ ३४ ॥

—ॐ गणयद्भक्तवैयाचलन्दः (दुर्मिल) ॐ—

न च सा मधुमाधविका रमिता,

न लवङ्गलताऽपि कृता मुदिता

वनवीथिषु यूथिरियं व्यथिता

न पदापि च पङ्कजिनी मुदिता ।

अयि मानिनि ! ते ग्रणयी मधुपो
 विधुरः सविधेऽस्ति, गतः सविता
 यदि नैव विकासमुरीकुरुपे
 वद मालति ! काऽस्य गतिर्भविता ? ॥ ३५ ॥

रमिता, स्वोपगमनेन प्रीणिता । मधुपसमागमाभावात् यूधिका व्यथिता ।
 पदाऽपि चरणेनापि, कमलिनी न स्पृष्टा । विधुरः तव विरहविह्वलः, समी-
 पेक्षि । यदि सूर्यतापाद्विकासे संकुचसि, तर्हि सविता सूर्योप्यस्तं गतः ।
 अस्म्य अमरस्य का दशा भविता भविष्यति । (लुट्) । ध्वनिपक्षे 'सविता'
 यस्मात्त्वं संकुचसि, स गुरुजनोपि गत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

न निपीदति नीपतरौ निभृतं
 न मनागतिमुक्तलताऽप्यविता
 न च सापि सरोरुहिणी सुखिता
 वत यामभिभासयते सविता ।
 अयि मानिनि ! ते तु विकासकृते
 मधुपो मुदमेति, गता जविता
 यदि नैव विकासमुरीकुरुपे
 वद मालति ! काऽस्य गतिर्भविता ? ॥ ३६ ॥

निभृतं निश्चलं यथा स्यात्तथा । अविता स्वसमागमेन रक्षिता, प्रीणितेति
 यावत् । सुखिता सुखिनी कृता, सुखयतेः क्तः । यां सूर्यः प्रकाशयति
 विकासयतीति यावत्, सापि कमलिनी त्वत्कृते त्यक्तेत्याशयः । तव विका-
 सकृते विकासप्रतीक्षायाम् । मुदमानन्दं प्राप्नोति, जविता जवयुक्तता गता ।
 नीपादिषु कुत्रापि निश्चलं न अतिष्ठत्, त्वां प्राप्य तु अमरस्य सर्वापि जविता
 गता । इयं समस्या पूर्वं पत्रादिषु प्रकाशिता, इह मयापि पूरिता । पूर्वसि-
 न्पद्ये मुदिता मृदिता इति पूर्वाद्धे, सविता- भविता, इत्युत्तराद्धे अन्त्यानु-

प्रासः (तुक्कान्त) । अस्मिन्पद्ये तु चतुर्ष्वपि चरणेषु-अत्रिता-सत्रितेत्यादयः प्रासाः । वस्तुतस्तु-पद्यद्वयेषु यथा चरणत्रयप्रलङ्कारप्राप्तास्ते, तथा न समस्यायाश्चरणम् । अतिरोहितमिदं पठतां सहृदयानाम् । आवश्यकश्च चतुर्थे चरणेऽधिकः शब्दचमत्कारः । अत एवाग्रेऽप्ययमेव विषयः ॥ ३६ ॥

मुकुलान्यपि वीक्ष्य मदामरितो

मजते परितो न तदञ्चसि किम्?

मदगुञ्जितमावहते मधुरं

चतुरं रचयत्यपि चञ्चसि किम्?

स हि संप्रति ते वदगो व्यथते

तमिमं सरलं वत वञ्चसि किम्?

मधुपे समुपेयुपि दीनदशा-

मयि मालति ! मानमुदञ्चसि किम्? ॥ ३७ ॥

तय कुङ्कुलानि अपि दृष्ट्वा, मदोन्मत्तः परितस्तव समन्तात्, मजते भ्रमति । तद् (इदं भ्रमणम्) किं न अञ्चसि? जानासि । सर्वे गत्ययां जानायाः । मधुरं यथा स्वात्तया गुञ्जितं आवहते कुरुते । चतुरं कुर्याणेपि, चतुरपेक्षया परितश्चादृष्टिं विरचयत्यपि भ्रमरे किं चञ्चसि? चरिता सती किं चञ्चसि? विरहपक्षात् दीनतां प्राप्तवन्ति भ्रमरे, मानं किं गच्छसि? अस्मिन्पद्ये उपातोत्तरममंभमरकार इव शब्दोप्युत्कर्षं दृश्यते ॥ ३७ ॥

ॐ नयमल्लिका ॥

ॐ यार्णसयैया (उपजातिः) ॐ

तव मारुतमात्रतोऽप्येष मृदं

मनुते, वृमुमस्व तु का वा कथा

नसि ! ते किमिदोऽधिकं व्याह्रियते,

रियते भ्रमरोऽथ तत्रैव पथा ।

इह चाटुपरेऽनुचरे भ्रमरेपि च

हेलया चेद्विमितान्यकृथा

अयि वल्लिमल्लिके ! सत्यं तदा

नवमल्लिके ! फुल्लसि केन वृथा ? ॥ ३८ ॥

एष भ्रमरस्तत्र पवनमाग्रतः अपि मुदं मनुते (हर्षं मानयति) । कुसु-
मपातेस्तु का कथा । हे सखि मल्लिके ! ते इतोऽधिकं किम् उच्यते, एष
भ्रमरः अद्य तवैव मार्गेण ह्रियते आकृष्यते । यदा वनधीच्यां गच्छति तदा
स्वरसमीपस्थेन मार्गेण गच्छतीत्यर्थः । एवम् चाटुकारिणि तव सेवकेऽपि
हेलया विरदमतानि चेन्मकृथाः यदि स्वमकरोः, (भस्माद्वैमुच्यं चेत्सं-
प्रादर्शयः), तर्हि हे वल्लियेष्टे नवमल्लिके ! वृथा किमिति विकससि ? पात्रेऽपि
यदि विमुखता, तर्हि तव विकाससम्पत्तेः किमपरं फलमित्याशयः । 'मकृथाः
अयि' अत्र विसर्गलोपः ॥ ३८ ॥

—* केतकी *

(सिंहायलोरुनम्)

ह्रियते तव रूपविलोकनतो

ध्वनतो हृदि दोहदमाश्रियते

श्रियते मकरन्दमरैर्दिगियं

तदयं श्रमदेन वशीक्रियते ।

क्रियते कठिनं किल केतकि ! य-

न्मधुपेऽपि न मानसमाश्रियते

श्रियतेऽपि न तेन निजं चिबुकं

किमु कण्टकजालमिहाऽऽह्रियते ? ॥ ३९ ॥

शुभ्रविशदस्य तव रूपस्य विलोकनात् मधुपो ह्रियते आकृष्यते । अथ
एव तव चाटुनिमित्तं ध्वनतो गुञ्जारवं कुर्वतो मधुपस्य हृदि दोहदं त्वद्विप-

यिजी हृष्टा आश्रियते आपूर्यते । स्वया मकरन्दपूरैरियं दिष्ट गन्धसम्पदा
 आपूर्यते, तदा अयं मधुपः प्रमदेन परवन्तः क्रियते । एतादृशे मधुपेऽपि
 मानसं न आश्रियते प्रेमाधारो न क्रियते, एतदतिकठोरं क्रियते । मधुपेन
 सह कथं प्रेम न क्रियते? तदाह—तेन अमरेण निजं चितुकमपि न ध्रियते,
 किमु पुनः संपूर्ण सुखम् । एतादृशं प्रेमप्रतिबन्धकं कष्टकजालं किमिति
 आश्रियते, इत्यतः संगृह्य रक्षणे नियोज्यते ॥ ३९ ॥

—ॐ यूपिका ॐ—

तत्र तादृग्मनोहरहारलता
 कथयोरसि कै रसिकैर्न कृता ?
 कुसुमोद्गमतो वनशीधिमुखे
 स्मितसम्पदुदेति सुपानुसृता ।
 अयि कै न वा क्रूरजनेन महा-
 फटिनेऽस्मिन्करीरवने विधृता ?
 प्रगुणीकृतकामवरूपिके ! य-
 क्षत्रयूपिके ! ताम्यसि तापभृता ॥ ४० ॥

तादृग्वर्णं मनोहारिणी तत्र हारलता (कुसुमसूत्र) कैरा रसिकैः उरसि
 न कृता ? इति कथय । अयि तु रसिकमात्रेण हृदये धारिता । तत्र कुसुमो-
 द्गमात् वनशीधिमुखे सुपानुसृता स्मितलक्ष्मीरुदेति । यदा त्वं विकससि
 तदा वनशीधिं हर्षयिष्यसि । दासस्य श्वेतवर्णनेनादुभयोः साम्यम् ।
 प्रगुणीकृतं वतानुसृतं कृतं, कामवरूपकं कामसैन्याहं यया, तरस-
 भुवि । कामव्यासाधारजमकनित्याशयः । यत् तावेन पूर्णं त्वं ताम्यसि
 क्षिरपति ॥ ४० ॥

→* तरुणी *←

घनाक्षरी

आमोदितवाटवनवसुधापरिधिरय-

मामोदस्तवैव लोकललितो निगद्यते

तव तु परागो जनजनितानुरागो, मणि-

मञ्जुतमरागोयं भवत्यामुपपद्यते ।

मञ्जुनाथ किं जल्पतु कोपि गुणगरिमाणम्?

पश्यन्त्रदिमानं ते पयोजमपि मिद्यते

अरुणिमरञ्जितसमस्ततरुकुञ्जकुले !

तरुणि ! तवोर्वीतले तुलना न विद्यते ॥ ४१ ॥

आमोदितः (सुरभीकृतः) वाटस्य मार्गस्य वनवसुधायाश्च परिधिः (पर्यन्तदेशः) येन तादृशः, लोकमनोहरः अयं तवैव आमोदः परिमलो निगद्यते प्रोच्यते । येन समग्रोपि वनोद्देशः सुरभितो भवेदीदृशो मनोहरो गन्धस्तवैव लोकैरुच्यत इत्याशयः । तव परागः (पुष्परजः) जनेषु वरपादितः अनुरागः (प्रीतिः) येन तादृशः । पद्मरागमणिवन्मञ्जुतमो रागो रत्नो (वर्णः) अयं भवत्यामेव उपपद्यते संभवति । कोपि जनस्तव गुणगौरवं किं कथयतु नाम, यत् ते कोमलतां पश्यत् पयोजं कमलमपि भिद्यते स्फुटित-हृदयं भवति, वास्तवे ॥ विकसति । अरुणिन्ना रक्तिमया रञ्जितं समस्तं तरुकुञ्जकुलं (वृन्दम्) यया तरुसम्बुद्धौ । हे तरुणि ! (‘गुलाब’ इति भाषा-प्रसिद्धम्) भूमितले तव साम्यं केनापि पुष्पेण सह नास्ति । ‘तरुणी’ पदेन शब्दशक्त्या युवतीरूपोप्यर्थः प्रतीयते । उभयं च चित्रे भवदभिमुखेति । प्रथमे आमोदि आमोद, द्वितीये त्री रागो इति, रिमाणं दिमानम् तृतीये, चतुर्थे अरुणि-तरुणि, प्राप्ताः ॥ ४१ ॥

सरणी

“ सरणि सरोवरीनं मुष्टना न विद्यते ॥ ”

—४३ चम्पा च मधुकरश्च ॥—

क्षणमुपगम्य नवमालिकामनम्रमुखीं
बालिकाऽपि सेयं नवयूथी सुखमीयते
तरुणतमालतरुखेलामधिगम्य मनाग्
दूरविपिनेषु सेयमेला संनिधीयते ।

मुकुलितपाटलान्तिकेपि मोदमानो यासि
हन्त हन्त केयं तव रीतिर्व्यवसीयते ?
मधुकरबन्धो ! किं नु जम्पाफलमावहसे ?

कम्पाऽऽकुला सेयं यन्न चम्पा परिचीयते ॥ ४२ ॥

भग्नमुखी स्वप्रतीक्षया उच्चमुखीम् नवमालिकाम्, उपगम्य अभि-
सृत्य, बालिका (अविकसिता)पि सेयं यूथी सुखं यथा तथा ईयते उपग-
म्यते । खेला क्रीडा । एला (एलावृक्षः) संनिधीयते निकटे क्रियते ।
मुकुलिताया अपि पाटलायाः अन्तिके प्रसन्नः सन् यासि । हा हन्त इयं तव
कीदृशी रीतिर्व्यवसीयते निश्चीयते, विलोक्यत इति यावत् । अस्थाने दूर-
स्थानेपि मुघा आगम्यसीति का ते शैली ? जम्पायाः (सवेगभ्रमणस्य) किं
फलं प्राप्नोषि, यत्तव प्रेमवशात् कम्परूपेण सात्त्विकभावेनाकुलापि स्वेयं
चम्पा नोपगम्यते ॥ बालिका-बालिकादयः प्राप्ताः प्रेक्ष्याः ॥ ४२ ॥

यस्याः सर्वदिक्षु मन्दमारुतविनीतमिमं
सरससुगन्धमाप्य विपिनं महीयते
शोभामनवधामिह कांचन समधिगम्य
काञ्चनमनोज्ञदेहराग उपचीयते ।
भाग्यवैभवेन पुनः संमुखमुपेतामपि
तामेतां विहाय हन्त परितो निरीयते

मधुकरबन्धो! किन्तु झम्पाफलमावहसे

कम्पाकुला सेयं यन्न चम्पा परिचीयते ॥ ४३ ॥

सर्वासु दिक्षु मन्देन मारुतेन नीतं यस्याः सुगन्धमिमं आ-भाप्य वनं
पवित्रं भवति । कांचित् अनिर्वचनीयां निर्दोषां शोभां प्राप्य, काञ्चनवत्
सुवर्णवन्मनोज्ञो देहस्य रागः (वर्णः) उपचीयते वर्द्धते । एतादृशीं सुन्द-
रीम्, तदुपरि भाग्यात् स्वयमेव तव संमुखे उपेतां प्राप्तामपि तामेतां
विहाय, परितः (निरुद्देश्यमितस्ततः) निरीयते निर्गम्यते । एतेः कर्मणि
लट् । हन्त निरीयते! अत्र काकुः । एवं स्थितौ तव गमनं नोचितमित्यर्थः ।
मन्द-गन्ध-भादयः प्राप्ताः ॥ ४३ ॥

→* नवनाविकः *←

तरलतरङ्गैरब्धिरालोडित एष चण्ड-

मारुतानुपङ्गरिह दृष्टिं विकिराधुना

सघनघटायां दिवि दीव्यति न दीप्तिच्छटा

मज्जेदविलब्धतटा नौरप्रसराधुना ।

संमतिमये मे मञ्जुनाथ वत नामीमनो

नाविक! निराशं मनो जीवने धराधुना

आकर्णय संग्रति वचो मे नवकर्णधार!

नाविमिमामर्णवतरङ्गे वितराधुना ॥ ४४ ॥

प्रचण्डमारुतस्य अनुपङ्गः (साहचर्यम्) येषां तैः, प्रचण्डपवनोद्बलितैः
तरलतरङ्गैः अयं अब्धिः (समुद्रः) आलोडितः समन्तात्सुब्धोऽस्ति, इह
(समुद्रे) अधुना दृष्टिं विकिरि क्षिप । घनघटासहितायां दिवि (आकाशे)
प्रकाशस्य प्लुता न दीव्यति दीप्यते । तरङ्गैः प्रचलतरमादृता, अन्धकारे
अदृष्टमार्गतया अविलम्बतटा अप्राप्ततीरा, अस्माकं नौः (तरणिः) मज्जेत् ।
अये नाविक! मे संमतिं ('अस्मिन् समये एतादृशीं नौकामादाय समुद्रे न
गन्तव्यम् ।') एवं वत न धर्मीमनः न अमानयः । मानयतेलुटो मय्यम-

पुरुषः । अधुना जीवने निराशं मनः धारय । इदानीं जीवने निराशो भवे-
त्यर्थः । अत एव—हे नवीनकर्णधार ! अधुना इमां नावं अर्णवतरङ्गे वितर !
यत्किमपि भावि, तद्गविष्यति, इदानीं ईश्वरस्मरणं कृत्वा नौकां समुद्रतरङ्गे
विस्ज ! एवं नवीनोऽस्ति, अत एव स्वतः का आशेत्याशयः । प्रथमे-रङ्गेः—
पङ्क्तैः, घटा-च्छटा-तटा, मनो-मनो-, कर्ण-कर्ण-मर्णेति यथाक्रमं
प्राप्ताः ॥ ४४ ॥

—ॐ तानिततुरङ्गः ॐ—

प्रातः प्रतिबुध्य यासि काननमसंनहनं
पृष्ठे काष्ठभारमादधासि मौनमाबलम्
मृत्तिकामुदस्यसि, पयांसि पुनर्न्यस्यसि, भोः
किं बहुना प्रचुरं प्रयस्यसि निराकुलम् ।
मञ्जुनाथ कुम्भकारगेहे गलवद्भोऽधुना
शुद्धे घासमात्रमेव सलिलमथाविलं
राजोचिततरलतुरङ्गम् ! न ताम्य सखे
सह्यतां सुखेन नीचसङ्गफलमाकुलम् ॥ ४५ ॥

प्रातः प्रतिबुध्य जागरित्वा वनं गच्छसि । तत्र भासि संनहनं पृष्ठपर्याणं
यस्मिन् तथैव, अर्थात् वस्त्रादिकं विनैव शून्ये निजपृष्ठे मौनं तूष्णीं यथा
तथा काष्ठभारमादधासि धारयसि । तदपि न न्यूनं किन्तु, 'आबलम्'
यावत्ते बलं तावत्, अर्थात् प्रचुरम् । कुम्भकारार्थम्, मृत्तिकाम् उदस्यसि,
उत्क्षिपसि (आहरसि), जलान्यानयसि । अधिकं ऽस्मि । निराकुलं अवि-
कुलं यथा स्वात्तया असन्तं प्रयस्यसि, प्रयासं करोषि । 'यमु प्रयसे' । गले
रज्ज्वा बद्धः । आविलं मृत्तिकया मलिनम् । घासमात्रम्—एव, पुनर्न्य-
दलितकम् ('दाना') अपि । न ताम्य, न ह्रिद्य ! नीचसङ्गस्य फलम्,
आकुलम् वंशपरम्परापर्यन्तं सह्यताम् । इदानीं तव घासा अपि स्वाजाति-
समागमाद् गौराक्षरा एव ('खबर') मधेयुरिति भावः ॥ ४५ ॥

→❧ परिचर्तनम् ❧←

मल्लिकामधूकमधुमालत्यो विलोपं गताः
 कडुककरीरकोलराजीयं विजम्भते
 मधुरं चुकूज यत्र कुसुमितकुञ्जे पिक-
 स्तत्र मुञ्जपुञ्जे वृकथीत्कारं वलम्बते ।
 मञ्जुनाथ ! दैवदुर्विपाके दूरदृष्टिं देहि
 द्राक्षावल्लिमण्डपेषु दाक्षाय्योऽद्य रम्भते
 शीतलसुगन्धिमन्दपवनं पुरोपवनं
 यत्रासीद्, विरूपवनं तत्र हि विजृम्भते ॥ ४६ ॥

कोलं बदरी । राजी पद्मि । विजम्भते उदेति । 'जमी शुभि' गाग्रविना-
 मे । यत्र उपवने, पुष्पिते कुञ्जे कोटिलक्षुश्रूज, तत्र तरुधाने, मुञ्जस्य पुञ्जे
 गुल्मे ('कुंजा') । भवल्म्बते, भागुरेतरकारणोपः । द्राक्षावल्लीनां मण्डपेषु 'दाक्ष-
 मंदा' । दाक्षाय्यो वृधः । रम्भते शब्द करोति । 'अभिरमी' वृषिपण्ये ।
 शीतलः सुगन्धिः । मन्दश्च पवनो यस्मिन्नीलसाम्, यत्र (यस्मिन् म्याने) पुरा
 उपवनमासीत्, तत्रैव विरूप पोररूप एव विजृम्भते । यत्रैव पवनं पवनमिति
 विरूपैः प्रासः प्रेक्ष्य. ॥ ४६ ॥

❧❧ मेघः ३३ ❧❧

सो०—मदयमुदयमायामि, जाने धन ! वर्षमि सदा ।
 दर्शनमपि न ददामि, किन्तु पूर्णतापं विना ॥ ४७ ॥
 दयां कृता उदेति, यदेदा वर्षमपि । अम्यथा लोका र्थियुरेव कथम् ?
 परम्-पूर्वं पूर्णं तापं कृता पश्चाद्दर्शनं ददामीत्यानायः ॥ ४७ ॥

→ ❁ मङ्गलसोरठाच्छन्दः ❁ ←

विस्मरसुविपत्पुञ्ज, - भञ्जनमञ्जितसद्गुणम् ।

चरणं कञ्जविमञ्जु, संजनयेत्सततं सुखम् ॥ १ ॥

विस्मरस्य प्रसरणशीलस्य (बहुलस्येत्यर्थः ।) विपत्पुञ्जस्य नाशकम् ।
प्रकटीकृतसद्गुणम्, कमलवत् सुन्दरं चरणं मे सुखं जनयतु ॥ १ ॥

→ ❁ तत्र पूर्वं—❁ ←

संस्कृतभाषा-परिगृहीतानि च्छन्दांसि

→ ❁ पङ्क्तिः ['हंसः' नामान्तरम्] ❁ ←

गर्विणि गर्जे !

मा मुदमैषीः ।

हरि-सदृक्-

स्त्वामतिशेते ॥ २ ॥

गर्वयुक्ते गर्जे ! गरिष्ठिष्ठप्रवाहस्य पवित्रतायाश्च गर्वेण, मुदम् (मान-
न्दम्) मा ऐषीः, मा आहि । इट-किट-कटीति प्रसिद्धस्य मादयोगे लुट् ।

सूरीणां सूक्तिः, त्वाम् अतिशेते, त्वां जयतीत्यर्थः । अविच्छिन्नतायां प्रवित्र-
तायां च पण्डितानां सूक्तिर्गङ्गातोपि गरीयसीत्याशयः । प्रतीपः ॥ २ ॥

❧ शशिवदना ['चण्डरसा'] ❧

जननि जयन्ति !

त्रिभुवनवन्द्ये !

तव पदपद्मे

प्रणतिरियं मे ॥ ३ ॥

त्रिजगद्वन्द्यस्करणीये जयन्ति-शिवे ! ॥ ३ ॥

❧ मदलेखा ❧

क्रीडत्कुञ्जर-कुम्भे

दृष्टा सा मदलेखा ।

तुङ्गे भूधरशृङ्गे

गङ्गेय प्रवहन्ती ॥ ४ ॥

क्रीडतः कुञ्जरस्य कुम्भस्थले प्रवहन्ती मदलेखा (धारा), उन्नते पर्वत-
शिखरे वदन्ती गङ्गेय दृष्टा । हस्तिनो गण्डस्थलस्य उत्तुङ्गरथं ध्वज्यते । मुद्रा,
छन्दसोपि नामसूचनात् । एवमग्रेपि स्थाने स्थाने ॥ ४ ॥

❧ विद्युन्माला ❧

लक्ष्मीलीलां दृष्ट्वा लोके

हंहो के वा दर्पं दध्युः ? ।

किं वा निर्यन्त्रीलाम्भोदे

कामं क्रीडेद्विद्युन्माला ? ॥ ५ ॥

के वा दर्प दभ्युः । के वा जना गर्व कुर्युः ? न केपीत्यर्थः । निर्गच्छति
नीले मेघे, किमु विद्युन्माला कामं (यथेच्छं चिरम्) क्रीडेत् ? (अपि तु
नेत्यर्थः । लक्ष्मीर्विद्युच्चञ्चलेत्याशयः । लोके, ह्योके प्राप्तः ॥ ५ ॥

—* अनुष्टुप् *—

शैलजाङ्घ्रसमारब्धमौलिदोलनविभ्रमः ।

चतुरोर्थाश्चतुर्वाहुर्देयाङ्गालगजाननः ॥ ६ ॥

पार्श्वेत्याः भङ्गे समारब्धो मौलिदोलनस्य, बाह्यचापस्यवशात् मस्तक-
म्पनस्य विभ्रमो (कौतुकम्) येन, हृदयः चतुर्भुजः बाह्यगणपतिः, धर्मा-
र्थादीन् चतुरोऽर्थान् देयात् । मातुरङ्गे स्थितानां शिरःकम्पनं बालानां चेष्टेति
स्वभावोक्तिः । परिकरश्चेति संकरः ॥ ६ ॥

ॐ प्रमाणिका [नगत्वरूपिणी] ॥

त्वदीयपादपङ्कजं

मयानि भावयन्ति ये ।

सदा सदासेविता

नितान्तमुद्भ्रयन्ति ते ॥ ७ ॥

हे मयानि ! ये त्वत्पादकमलं भावयन्ति व्यायन्ति, ते सर्वदा, सताम्
आलिभिः पङ्क्तिभिः सेविताः सन्तः अत्यन्तम् उद्भ्रयन्ति उन्नताः
भवन्ति ॥ ७ ॥

ॐ माणवकम् [माणवकाश्रीडम्] ॥

भावय भूतेश ! भृशं

देहि दृशं दीनजने ।

यो हि भवत्पादतले

माग्यवलेनापतितः ॥ ८ ॥

यो दीनजनः, भाग्यबलेन भवत्पादतले आपतितः, तस्मिन् दृशं देहि
(पश्य) । हे भूतेश ! त्वं भावय विचारय । तस्य दीनस्य दुर्दशां क्षणं
चिन्तयेत्यर्थः ॥ ८ ॥

—१३ शुद्धविराट् [विराट्] ॥—

एतावत्तव पादपङ्कजे

याचेहं जगदीश ! दुर्मनाः ।

जालमानामवलेपसंमुखे

मा दैन्यं निटिले विलेखयेः ॥ ९ ॥

सिद्धः अहं तव चरणसमीपे इत्येव याचे, यत् असमीक्ष्यकारिणां
संमुखे दीनतां मम निटिले छलाटे न लेखयेः, विधातुद्वारा मा लेखयेत्यर्थः ।
अहं गर्विष्ठैः कृतस्य अपमानस्य समुचितमुत्तरं दातुं समर्थो भवेयं तादृशीं
मे शक्तिं देहि, इत्याशयः ॥ ९ ॥

—॥ चम्पकमाला [चम्पकती] ॥—

वक्षसि दत्ता गन्धविशाला

या प्रियसख्या मालतिमाला ।

सैव हि बाला-मञ्जिम-जाला-

त्सिध्यति चित्रं चम्पकमाला ॥ १० ॥

प्रियसख्या, गन्धगुणे विशाला उल्लृष्टा, या मालतिमाला बालायाः
वक्षसि निहिता, सा एव बालायाः, मञ्जुतायाः जालात्, सुवर्णसदृशकान्ति-
देहस्य प्रभापटलात् चम्पकमाला सिध्यति (सम्पद्यते) । श्वेतापि मालति-
माला देहकान्त्या पीतवर्णा चम्पकमाला भवतीत्याशयः । उद्गुणः ।
मुद्रा च ॥ १० ॥

→॥ मणिमध्या [मणिबन्धः] ॥←

मानय मत्ते ! मे वचनम्
नैव हितं मानाऽऽरचनम् ।
संप्रति संतुष्येदपिते
कुप्यसि किं पादावनते ? ॥ ११ ॥

अयि प्रमत्ते ! मानकरणं न हितम् । प्रियतमे (सप्तमी) संप्रति संतुष्येः प्रसन्ना भवेः । पादयोरवनते अस्मिन् किं कुप्यसि ? नोचितः कोप इत्या-
शयः ॥ सयया उक्तिः ॥ ११ ॥

→* इन्द्रवज्रा *←

उन्माथिनीनां विपदां विमाथे
नाथे त्वयि प्रोज्झति मत्प्रभुत्वम् ।
हे दीनबन्धो ! वद दीनवाचा
याचामि कं वा शरणं पृथिव्याम् ॥ १२ ॥

घोराणां विपदां विमाथे (उन्मथने), त्वयि मत्स्वामित्वं प्रोज्झति सति,
दीनवाचा शरणं कं रक्षितारं याचामि, यद् । स्वमेव मे पृथिव्यामवलम्ब-
यमस्ति, ततश्च विपद्हीकरणे स्वमेव मे स्वामीत्याशयः ॥ १२ ॥

→* उपेन्द्रवज्रा *←

दुरन्तसन्तापसमापकानि
प्रकाममन्तर्वलदायकानि ।
रसाश्रितानीव मुमेषजानि
अपन्तु सन्तः कविजल्पितानि ॥ १३ ॥

दुरन्तस्य सन्तापस्य, मानमिकपीडायाः रोगादिजनिष्यस्य वन्तापस्य च
विबर्णकानि । यथेष्टम्, अन्तर्बलस्य दायकानि (उन्मथन समानदायकम्) ।
१३। दूरदारादिनयनैः भाजितानि, पारदादिरसैश्च निर्मितानि मुमुषेयकानि
४० नि० २१

इव, कवीनां सूक्तानि सन्तः श्रयन्तु । सुकवीनां सुभाषितानि, रसोपधानीव सचेतसां कृते उपकारं कुर्वन्तीत्याशयः ॥ १३ ॥

→१३ उपजातिः ॥←

स्खलन्ति लक्ष्मीलवदुर्विदग्धाः

पदे पदे पश्य समृद्धलोकाः ।

विलासिनीलोलकटाक्षलक्ष्ये

रक्ष्येत कैश्चेतसि धैर्यबन्धः ? ॥ १४ ॥

संपत्तिरूपेण प्रमत्ताः पदे पदे प्रमादं कुर्वन्तीति पश्य । विलासिन्याः चञ्चलकटाक्षस्य लक्ष्यभूते चेतसि, कैजनैः धैर्यबन्धो रक्ष्येत? कटाक्षेण विप्रलम्भा धैर्यं त्यजन्तीत्यर्थः । विलासिन्याः कटाक्षलक्ष्यीभूता यथा लोक-भर्यादादिषु स्खलन्ति, तथा लक्ष्मीकटाक्ष-लव-मुग्धा एते प्रमादमतीत्या-शयः । विलासिनीपदेन लक्ष्म्या नवनवस्थानमार्गणं ध्वन्यते । कटाक्षे लोलविशेषणदानात्तस्याप्यस्थिरत्वं सूच्यते ॥ १४ ॥

→१४ सान्द्रपदम् ॥←

दीनगृहे भो भवति यदेव

भक्तिवशस्तत्प्रतिनय देव ।

अप्रभविष्णुः किमुपहरामि

विष्णुरसि त्वं किमुपचरामि ॥ १५ ॥

हे देव! दीनगृहे यदेव पूजोपकरणं भवेद्भक्तिवशस्तदेव प्रतिनय स्वीकुरु । असमर्थोऽहं किम् उपायनं ददामि । त्वं विष्णुः (सर्वत्र व्यापकः) असि । अहं किमुपचरामि, कां सेवां कर्तुं समर्थं इत्याशयः ॥ १५ ॥

→१५ सुमुखी ॥←

रवितनयाऽतुलनीयतटे

विहरति शौरिरयं निकटे ।

चपलमगृह्यत तत्र सखी

कथमिव यास्यति सा सुमुखी ॥ १६ ॥

यमुनायाः अनुपमे तटे, समीप एव अयं शौरिः (कृष्णः) विहरति । तत्र (तस्य विहारक्रीडायाम्) भस्सखी चपलं यथा तथा अगृह्यत, कृष्ण-द्वारा न्यदध्यत । सा सुमुखी, कृष्णमुखद्वय कथं यास्यति । निजसखीगमनं विचारयन्त्या गोप्याः सखीं प्रत्युक्तिः ॥ १६ ॥

→* दोधकम् *←

सूर्यसुतातटसीमसमीपे

रासमसूत स कंसनिबर्ही ।

काञ्चनकिङ्किणिकङ्कणरावै—

स्तत्र बभूव कलः किल नादः ॥ १७ ॥

तटसीमः समीपे । कंसनिबर्ही श्रीकृष्णो रासं कृतवान् । तत्र (रासे) सुवर्णकिङ्किणीनां कटिस्रक्षुद्रघण्टिकानां कङ्कणानां च शिञ्जितैः मनोहरो मादो बभूव ॥ १७ ॥

→* शालिनी *←

निर्यन्त्रीरे कापि कालिन्दितीरे

सायंकालाद्रोपवालाऽवतस्ये ।

संकेतेऽसिन्नाभ्युपेते मुकुन्दे—

ऽक्रन्दन्मन्दं शोणट्कशालिनी सा ॥ १८ ॥

अतिप्रवाहवेगात् निर्यत् (निर्गच्छत्) नीरं यस्मात् ईदृशो कालिन्दाः तीरे । व्यापोरिति ह्रस्वः । सायंकालादेव गोपखी काचित् कृष्णप्रतीक्षायाम-तिष्ठत् । अस्मिन् संकेतस्थाने मुकुन्दे अनागते सति, रोदनवशात् भरण-नेत्रशालिनी सा मन्दमरोदत् ॥ १८ ॥

→❧ अमरविलसिता ❧←

चित्तं वित्तं भगवति भरितं
वेपोऽप्येपोऽञ्जयति सुचरितम् ।
नित्यं सत्यं दधति रुचिरभा

रक्ता भक्ता जगति न सुलभाः ॥ १९ ॥

येषां भक्तानां चित्तं धनादिकं च भगवत्येव भरितम् । चित्तमपि भगवति पूर्णम्, धनमपि भगवत्येव स्थितम् । भगवानेव तेषां सर्वस्वमित्यर्थः । विनीत—मनोहरः । एष वेपोपि भक्तानां सुन्दरमाचरणं प्रकाशयति । वेपेनैव तेषामाचरणमनुमीयत इत्यर्थः । नित्यं सत्यं यथा तथा रुचिरभाः सुन्दरं तेजो धारयन्ति । ईदृशाः भगवति अनुरक्ता भक्ता जगति न सुलभाः ॥ १९ ॥

→❧ रथोद्धता ❧←

प्रस्थिते मधुपुरीं पुरा हरौ
गोपिकाहृदि पदं दधेऽधृतिः ।
नेत्रयोर्जवनिकाऽनुकारितां

रेणुरेव हि रथोद्धता ययौ ॥ २० ॥

पूर्वं श्रीकृष्णे मधुरापुरीं प्रस्थिते सति, गोपिकानां हृदये अर्धपदं पदं चकार । किं च अक्रूरद्वारा प्रेरितेन रथेन उद्धता रेणुः धूलिरेव, नेत्रयोरग्रे तिरस्करीणीसमानतां ययौ । रेणुर्द्वयोरित्यमरः । अरक्पठावशात् कृष्णरथं पश्यन्त्योपि धूलिप्रावरणाच्च वीक्षितुं न शक्नुवित्यर्थः । मुदा ॥ २० ॥

→❧ स्वागता ❧←

दुःसहेऽद्य विरहे कथमेकं
श्रोत्सहे हृदि निवस्तुमितीत्यम् ।
चित्तं हन्त न विचिन्तय, चिन्ता
स्वागताय समुपैति सखे ते ॥ २१ ॥

दुःसहे विरहे, एकम् (एकाकि) अहं हृदये वक्षसि निवस्तुं कथं प्रोत्सहे
इति इत्थं हे चित्त ! त्वं न चिन्तय । हे सखे ! ते स्वागताय चिन्ता आयाति ।
विरहे, मम घोरा चिन्ता चेतसि वर्तत इति व्यस्यते । स्वागताय समाग-
च्छतीत्यनेन विरहे सखेव चिन्ता हृदयेऽधिविष्टाभूदिति ध्वन्यते ॥ २१ ॥

ॐ वृत्ता ॐ

मधुप ! वचसि न मनो दत्से
मधुनि मधुनि मुखमाधत्से ।
प्रियवर ! मम कथयेः सत्यं
कुत इदमधिगतमौद्वल्यम् ॥ २२ ॥

हे मधुप ! मम वचने मनो न ददाति । नानाविधे मधुनि (पुष्परसे)
मुखं स्थापयति । नानाविधं मधु पिवसीत्यर्थः । मम सत्यं कथयेः, यत्
इदमौद्वल्यं कुतः शिक्षितम् । नानाविधपुष्परसास्वादस्ते केवलमौद्वल्यमि-
त्युपाख्यम् ॥ २२ ॥

→* मद्रिका [सुमद्रिका] *←

अयति वियति भूरिभास्करे
भयति समयता सुधाकरे ।
कुपितमधिकमेक्ष्य मानवं
मृदुतनुरुपयाति तानवम् ॥ २३ ॥

वियति आकाशे भास्करे अयति आगच्छति सति, सुधाकरे (चन्द्रे)
भूरि समयता भयति । सूर्योदये चन्द्रोऽस्तं यातीति भावः । तत्रोदाहरण-
माह—अधिकं कुपितं कंचिन्मानवम् आ-ईदय, कोमलपरीरो जनः तनु-
ताम् (तनोर्मांसः तानवम्) संकोचम् उपयाति । तथा च प्रचण्डस्वभावं
सूर्यं योदय कोमलस्वभावचन्द्रो विभेदीत्यर्थः ॥ २३ ॥

❧ वंशस्थविलम् [वंशस्थम्] ❧

मधु स्रवन्तोपि मुखेन निर्भरं

विषं वहन्तो हृदये सुदारुणम् ।

अहो दुरन्तोदरपूर्तिलालसा

लुनन्त्यसन्तो हितभाजनं जनम् ॥ २४ ॥

मुखेन मिष्टं भाष्यमाना अपि हृदये विषं (कौटिल्यम्) धारयन्तः, दुष्पू-
रस्य उदरस्य पूर्तं कामयमानाः असज्जनाः हन्त हितपात्रमपि जनं भ्रमन्ति ।
उदरपूर्तये, मिष्टभाषणेन प्रतार्य सज्जनमसज्जना घातयन्तीत्याशयः । वस्तो
हन्तो इति चतुर्थेऽपि चरणेषु प्राप्ताः ॥ २४ ॥

❧ इन्द्रवंशा ❧

लक्ष्मीप्रकाशेन निषङ्गचक्षुषो

लोकस्य दारिद्र्यमिहौषधं मतम् ।

निर्यन्नवीनाम्युजकोपकीलिते

भृङ्गेऽम्युजोन्नेद इह प्रतिक्रिया ॥ २५ ॥

धनवैभवचाक्षक्येन निमीलितनेत्रस्य (अन्धप्रायस्येत्यर्थः), जनस्य
दारिद्र्यमेवौषधम् । निर्गच्छति नवीने कमलकुट्टमले, भृङ्गे कीलिते निगडिते
सति कमलोन्नेद एव उपायः । यावत्कालं कमलं नोद्दिद्यते तावन्मधुपस्य
न मोक्षः । एवं यावत्कालं लक्ष्मीर्न गच्छति (यत्रासौ भ्रमचोऽभवत्)
तावन्नासी स्वस्थो भवति ॥ २५ ॥

❧ तोटकम् ❧

अपि नन्दपुरन्धि ! रुणत्सि न किं

भृशमुद्धतमार्गगतं स्वसुतम् ।

अमुना यमुनातटमाप्य सदा

प्रमदासु मदाचरितं ध्रियते ॥ २६ ॥

अपि यशोदे ! उद्धतमार्गगतं सुखं किं न निवारयसि ? अमुना स्त्रीषु
मदस्याचरणं ध्रियते । ता अपि प्रकृष्टमदाः, अयमपि तत्र मदमत्तवदाचरति
इति तत्र द्वयोः प्रमत्तयोर्योगेन शृङ्गारप्राबल्यं भवतीत्याशयः । पुरन्धि !
इति पदेन 'स्वं सुचरित्रासीति तव उद्धतस्य पुत्रस्य निवारणमावश्यकमिति'
द्योत्यते । वृषालभमानानां गोपगृहिणीनां यशोदां प्रत्युक्तिः ॥ २६ ॥

→* हुतविलम्बितम् [सुन्दरी] *←

वहति वाङ् न परा सुरभारती-

रसजुषो विदुषो मनसो मुदम् ।

कमलिनीमपहाय गुह्यचिका

किमलिना मलिना विनिपेव्यते ॥ २७ ॥

संस्कृतभाषानुरागिणो विदुषः, मानसस्य मोदम् अपरा वाक् (अंग्रेजी-
प्रवृत्तिः) न वहति । किम् मलिना (अमरेण) कमलिनीं त्यक्त्वा मलिना
अधमा गुह्यचिका ('गिलोय' इति व्याता) सेव्यते ? अपि तु नेत्यर्थः ॥ २७ ॥

→* कुसुमविचित्रा *←

यदयधि लोके धनलवलिप्सा

तदयधि चित्ते भयविचिकित्सा ।

अपगतलोमे प्रभवतु को वा

धनपतिरिन्द्रः कमलभवो वा ? ॥ २८ ॥

भयजन्या विचिकित्सा (संशयः), भययुक्ता विचिकित्सा वा । त्यक्त-
लोमे जने कुबेरः, इन्द्रः, साक्षात् मद्रा वा, को वा प्रभवतु ? ॥ कोपि
समर्थो भयपीड्याशयः ॥ २८ ॥

→* जलोद्धतगतिः *←

वहन्ति विनयं बुधेषु यत ये

भवन्ति भुवने त एव नतये ।

धनूपि नहि चैन्नमन्ति समरे

शिरो न नमयन्ति तावदपरे ॥ २९ ॥

ये जनाः पण्डितेषु नम्रा भवन्ति, ते एव भुवने नित्यं समर्था भवन्ति । अर्थात् ते एव लोकानां मतिपात्रं भवन्ति । युद्धे धनूपि यदि न नमन्ति, सदा अपरे शत्रवः शिरो न नमयन्ति । नतान्येष धनूपि यथान्येषां क्षांतिं नमयन्ति, एवम् गुरुषु नम्रा एवान्येषां नमनहेतवो भवन्ति ॥ २९ ॥

—ॐ भुजङ्गप्रयातम् ॐ—

यदेयं तु किम्, प्रार्थनेयं प्रभो ! मे

मनो मे भवत्पादपद्मेऽभियायात् ।

सदा साधुसङ्गेऽनुपङ्गो ममाऽऽस्ता-

सुदास्तां मतिर्देहली-गेह-लीना ॥ ३० ॥

कथयेयं चेदीश्वरे त्वयि भविष्यो भवेत् । अत एव हे प्रभो ! इयं मे प्रार्थना यत्, मे मनस्तव चरणकमले आभिमुख्येन गच्छेत् । साधुसङ्गे मे आसक्तिरस्तु । गृहदेहल्याम्, गेहे च लीना (आसक्ता) मे मतिः उदास्ताम् उदासीना (उदस्या) भवतु ॥ ३० ॥

ॐ स्रग्विणी ॐ

[लक्ष्मीधरम्, लक्ष्मीधरा, शृङ्गारिणी, कामिनीमोहनम्]

भूतिभव्यप्रभं भैरवीवल्लभं

भोगिभोगोपवीतं मयोद्भावकम् ।

भूतभूनायकं भूरिमद्रच्छटं

भक्तमीतिच्छिदं भैरवं भावये ॥ ३१ ॥

भक्तानां भव्या कान्तिर्यस्य तम्, मयस्य उत्पादकम् । भूतभुवः समस्ता-
नस्य नायकम् । अतिमनोज्ञकान्तिम् । भावये ध्यायामि ॥ ३१ ॥

❧ प्रियंवदा ❧

अमवशात्कुचरितैः पुराकृतै-

र्यदि हरे ! परिहरेरिमं जनम् ।

वद तदा क फलिता मनखिता ?

गुणनिधे ! क च कृता कृपालुता ? ॥ ३२ ॥

अमवशात्पूर्वं कृतैर्मदीयैः कुसिताचरणैर्यदि इमं जनम् (माम्) त्वं परिहरेः परित्यजसि, तदा मदर्थं त्वं उन्नतमनस्कता क फलिता । यदि च सद्गुणानेव दृष्ट्वा दयसे तर्हि कृपालुता क कृता ? ॥ ३२ ॥

❧ मणिमाला ❧

क्रीडन् गजवक्रो ब्रूते गिरिजायै

भ्रातुर्वेत दोषं स्पष्टं कलयन् सन् ।

मातर्मम देवौ मञ्जु मणिहारौ

त्यौ त्यौ, मणिमाला छिन्ना गुह्यकैः ॥ ३३ ॥

भ्रातुः कार्तिकेयस्य मणिमालाप्रोटनरूपं दोषं स्पष्टं कथयन् किं च क्रीडन् गणेशो गिरिजायै ब्रूते—“हे मातः ! (मञ्जुव्या हारौ निर्दिश्य) त्यौ त्यौ (तौ तौ) मञ्जुलौ मणिहारौ महां देवौ ! यतः पद्मभिर्गुह्यस्य मुखैः पूर्वं दत्ता मणिमाला छिन्ना ।” किञ्च ‘तगणवगणतगणवगणाः, पद्मभिः कृत-पतिर्मणिमाला (छन्दः) इति मुद्रापि ॥ ३३ ॥

❧ प्रमिताक्षरा ❧

मधु-मोचिका-ऋणरसाल-सिता-

चनिताधरास्तदुपयान्तु कथम् ।

सरसस्य वत्सरशतेपि गते

कविकालिदासवचसस्तुलनाम् ॥ ३४ ॥

क्षौद्र-कदली-पाकारुणाम्र-शर्करा-वनिताधराः, अनन्तेषु वत्सरेषु गते-
 प्वपि सरसस्य कविकालिदाससुभाषितस्य सुलनां कथम् उपयान्तु ? मधु-
 मोचिकादयः किञ्चित्कालानन्तरमेव विरसा भवन्ति । इदं तु वत्सरशते
 यातेऽपि सरसमस्तीति विशेषः ॥ ३४ ॥

→→ मालती [यमुना] ←←

तदवधि मोदमुपैति मानसं

यदवधि संव्यथते न चिन्तया ।

कथमिव फुल्लति मालतीसुमं

द्वदहनो यदि दग्धवानिदम् ॥ ३५ ॥

यावत्कालं चिन्तया न पीड्यते तावत् चिन्तं, मोदं गच्छति । यदि वन-
 चहिः इदं (पुष्पम्) दग्धवान्, तर्हि मालतीकुसुमं कथं विकसति ? न
 विकसतीत्यर्थः । कुसुमसमाने कोमले चेतसि, चिन्ता वनाग्निरिव अनर्थं
 घटयतीत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

→→ तामरसम् ←←

हृदि यदि वाञ्छसि मोदमनन्तम्

गुणगणमीप्ससि चेद्विलसन्तम् ।

मनसि न तर्हि धरेः परनिन्दाम्

अनुसर सज्जनरीतिममन्दाम् ॥ ३६ ॥

हृदये आनन्दं वाञ्छसि, गुणगणं च प्रसरन्तं वाञ्छसि, तर्हि परनिन्दां
 मनसि न आनयेः । प्रशस्त्रां सज्जनसरणिं च अनुगच्छ । परनिन्दया वैरो-
 ऽपरया आनन्दो लुप्यते, गुणाश्च न प्रसिध्यन्ति । न कस्यचिन्निन्दा कर्त-
 न्येति सन्मार्गः ॥ ३६ ॥

→→ प्रहर्षिणी ←←

सोलासप्रस्रमरसद्गुणैकसिन्धोः

श्रीश्रीमज्जनगराधिराजमौलेः ।

सोनाहामनुदिनमुन्नतिं समन्ता-

दाशास्ते मतिरतुलप्रहर्षिणी नः ॥ ३७ ॥

सोल्लासं प्रसरणशीलावां सद्गुणानामेकमात्रस्य सागरस्य, श्रीजयपुरम-
हाराजश्रेष्ठस्य सोच्छ्रायां प्रतिदिनम् समन्तात् सर्वेषु विषयेषु उन्नतिम्,
अतिहर्षयुक्ता अस्माकं मतिराशास्ते । मुदा ॥ ३७ ॥

✽६ मत्तमयूरम् [माया] ✽७

तीव्राघातैर्मौलितटीघट्टनजातै-

र्वद्धामोदं संदिशतोऽनर्घफलानि ।

सत्याशीर्भिर्वर्द्धयतोऽप्याकुलयद्भि-

र्लुब्धैर्लोकैराग्न ! सखे ते तुलना नो ॥ ३८ ॥

मौलितटीदेशे (मस्तकदेशे) घट्टनेन संघर्षेण जातैः, तीव्रैर्लोष्टादीनामा-
घातैः सानन्दम् [किंच 'वद्धामोदम्' अनेन लोष्टाघातप्रसरन्मकरन्दतया
'विस्फारितसौरभम्' इत्यप्यर्थो भवति] अनर्घाणि फलानि ददतस्ते, सत्या-
शीर्वाद्वारा अभिनन्दयतः अपि (लोकाः) अप्याकुलीकुर्वन्तिर्लुब्धैः जनैः
साकम् । हे आग्न ते तुलना नास्ति । लोकाः ईदृशा लुब्धाः सन्ति ये
आशीर्वाद्वारा अभिवृद्धिं वाञ्छन्ति तानप्याकुलीकुर्वन्ति । एवं तु लोष्टाना-
माघातैः पीडितोपि उत्तमानि फलान्येव ददासि । अत एव तेर्लोकैः साकं
एव तुलना नास्तीत्याशयः ॥ ३८ ॥

✽६ चन्द्रिका [उत्पलिनी, विद्युत्, कुटिलगतिः] ✽७

मनसि शुचितया जाह्नवी जीयते

वचसि दृढतयाऽद्रिः पराजीयते ।

मणितिपटुतया पण्डितः प्रीयते

जगति गुणनिधिस्तादृशो गीयते ॥ ३९ ॥

क्षौद्र-कदली-पाकारुणाम्र-शर्करा-वनिताधराः, अनन्तेषु वत्सरेषु गते-
प्वपि सरसस्य कविकालिदाससुभाषितस्य तुलनां कथम् उपयान्तु ? मधु-
मोचिकादयः किञ्चित्कालानन्तरमेव विरसा भवन्ति । इदं ॥ वात्सरशते
यातेऽपि सरसमस्तीति विशेषः ॥ ३४ ॥

→ मालती [यमुना] ←

तदवधि मोदमुपैति भानसं

यदवधि संव्यथते न चिन्तया ।

कथमिव फुल्लति मालतीसुमं

दवदहनो यदि दग्धवानिदम् ॥ ३५ ॥

यावत्कालं चिन्तया न पीड्यते तावत् चित्तं, मोदं गच्छति । यदि घन-
चट्टिः इदं (पुष्पम्) दग्धवान्, तर्हि मालतीकुसुमं कथं विकसति ? न
विकसतीत्यर्थः । कुसुमसमाने कोमले चेतसि, चिन्ता घनाग्रिप्रिय अनर्थं
घटयतीत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

→ तामरसम् ←

हृदि यदि वाञ्छसि मोदमनन्तम्

गुणगणमीप्ससि चेद्विलसन्तम् ।

मनसि न तर्हि धरेः परनिन्दाम्

अनुसर सज्जनरीतिममन्दाम् ॥ ३६ ॥

हृदये भानन्दं वाञ्छसि, गुणगणं च प्रसरन्तं वाञ्छसि, तर्हि परनिन्दां
मनसि न आनयेः । प्रशस्तां सज्जनसरणिं च अनुगच्छ । परनिन्दया यतो-
ऽप्यस्या आनन्दो लुप्यते, गुणाश्च न प्रसिष्यन्ति । न कस्यचिन्निन्दा कर्त-
व्येति सन्मार्गः ॥ ३६ ॥

→ प्रहर्षिणी ←

सोच्छासप्रसृमरसद्गुणैकसिन्धोः

श्रीश्रीमञ्जयनगराधिराजमालेः ।

छन्दोऽनुबन्धि-लय-निकणितानुनृत्य-

द्वाग्देवतानिविहन्पूरुनादहृद्याः ॥ ४२ ॥

कवितानिबुद्धे गुञ्जतां यः किञ्चोरमधुव्रतावां विरावन्मदयः इमा
कविताः, अथ नवीनछन्दोऽनुगामी यो लयः (स्वराम्यम् '६' इति
भाषा) सन्निकणितानुसारं नृत्यन्ती या द्वाग्देवता तस्या धनपूरुनादवद्
मनोहराः मूपासुः । पूर्वं मधुकरगुञ्जनवरकलमनोहारिण्योपि, अथ लयास-
देवतानुग्रहेण मम कविता नवीनछन्दोलयानुसारं नृत्यन्त्याः सरस्वत्या नृप-
रनादवद्दिव्य-मनोहराः भवन्तु इति देवेभ्यः प्रार्थना । आशिषि लिङ् ॥ ४२ ॥

ॐ नमः ॐ

[यतिमेवेन, 'शशिकला, मणिगुणः शरमः चन्द्रायती']

छमिति छमिति चलचरणपटुरवे

धगिति धगिति मधुपूरजमनुगते ।

सुपटु नटति करकलितनिजकरे

व्रजपतिरिति नवयुवतिपरिकरे ॥ ४३ ॥

श्रीकृष्णस्य शशिक्रीडाया वर्णनम् । छम् छम् इति शब्दं कुर्वन्तमस्मा
ये गोपीनां चरणास्तेषां मधुरे रवे, धग् धग् शब्दं कुर्वन्तं मधुरमृदङ्गमनु-
गते सति, करे (श्रीकृष्णस्य) समर्पितो निजकरो येन, इदमेव नवयुवतीनां
समूहे व्रजपतिः इत्थं सुनिपुणं नृत्यति । मृदङ्गलयाणुसारं चलचरणे इत्य-
गृहीतश्रीकृष्णदत्ते गोपीनिकरे, श्रीकृष्णः सुमनोहरमनृत्यदिति भावः ॥ ४३ ॥

ॐ कामक्रीडा [सारङ्गो] ॐ

वज्राः सन्तो विज्ञानेते साहङ्कारं आपन्ते

कामं कौटिल्याविधानां वज्रे हासा मासन्ते ।

उबस्यानास्त्वान्मृदा गत्वा नित्यं सेवन्ते

तेऽमी धन्या विज्ञमन्या ये पशुन्यादेधन्ते ॥ ४४ ॥

चित्ते निर्मलतया गङ्गापि विजिता भवति । वचने दृढतया पर्वतोपि परा-
भूयते । अर्थात् पर्वतसोप्यचलं यस्य वचनमस्ति । एवंविधो जनः, जगति
गुणनिधिरिति प्रख्यातो भवति ॥ ३९ ॥

❀ प्रहरणकलिका [ता] ❀

प्रमदसमुदये सततमविचला

त्रिजगदुपवनीविधुतकलिमला ।

मनसि विलसनात्सततसुखकरी

जयति जगति सा सुकविरसहस्री ॥ ४० ॥

आनन्दोदये सदा सुस्थिरा, सदा आनन्ददात्रीति भावः । त्रिभुवनरूप-
स्योपवनस्य धौतमालिन्या । मनसि विचारणात्सुखकरी सा सुकविसम्प-
न्धिनी रसनिर्हारी जयति । निर्हारी यथा वृषभने विलसति तथेयं त्रिभुवनं
पुनाति । प्रह्लादितः समुद्भूतो दिव्यलोकादिष्वपि काश्यपसो प्राचरदिति
ज्ञेयम् ॥ ४० ॥

❀ अलोला [लोला] ❀

धन्यास्ते धनिलोका ये लोकान्मुखयन्ते

मा भूयंस्ते हीना ये दीनान्दलयन्ते ।

स्वार्थापूरणसक्ता रक्ताः स्युर्न हि के वा

किन्त्वा नन्दितदेवा धन्यासौ परसेवा ॥ ४१ ॥

ये हीना धनिलोका दीनान्दलयन्ति, ते जगति मा वृषयन्ताम् । माद-
योगे लुब्ध । स्वार्थस्य आपूरणे लग्नाः के वा सुखिता न स्युः । परं देवान-
भ्यान्न्दयन्ती परेषां सेवा धन्या । परोपकारेण देवाः प्रसीदन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

❀ वसन्ततिलका [उद्धर्षिणी, सिंहोद्धता, मधुमाधवी] ❀

भूयासुरथ कविताः कवितानिकुञ्ज-

गुञ्जन्मधुव्रतकिशोरविरावकल्पाः ।

इत्याशयः । अनेन, काव्ये विस्तरस्तावानेव शोभते यावत्ता सामाजिकानां न
विरागो भवतीति सूच्यते । नितरामुत्तरङ्गाश्चञ्चला नूपुरा यत्र । अथवा
निसरङ्गाः सुस्थिरा नूपुरा यत्र । अतिवेगनृत्ये नूपुराणां स्थैर्यात् ॥ ४६ ॥

—१३ शिखरिणी १३—

प्रणामैर्देवानां मुकुटतटकिर्मीरितपदं
गणैर्गन्धर्वाणां प्रतिसवनमुद्गीणितगुणम् ।

स्फुरन्नासारन्ध्रश्चसनमरुदासाद्यनिगमं

चिदानन्दं वन्दे हयमुखममन्देहितधरम् ॥ ४७ ॥

मुकुटकोट्या किर्मीरिते आलिखिते पदे यस्य । प्रतिसन्ध्यम् धीजया
उद्गीताः गुणा यस्य तम् । स्फुरतो नासारन्ध्रस्य आसपवनात् प्राप्याः निगमाः
(वेदाः) यस्य, आसमास्तोरपादितयेदमित्यर्थः । चैतन्यानन्दस्वरूपम्—
अमन्दानां भक्तेप्सितानां धारकं श्रीहयग्रीवं वन्दे ॥ ४७ ॥

—१४ पृथ्वी १४—

अये कवयसे कवे ! मधुरभावगर्भैः पदै-
रिदं त्वयि निवेदये, यदिह वाङ्मिगुम्फस्तव ।

मिलन्मधुरमालतीकुसुमसारसौभाग्यभाग्

भवेद्धि मदुपास्य-संमुख-हयास्य-दास्याद्भुवम् ॥ ४८ ॥

अये कवे ! त्वं कवितां करोषि परम्, इदं भवति निवेदये, यत् मनो-
पासस्य अनुकूलीभूतस्य हयवन्दनस्य दास्यात् ते वाङ्गुम्फः (रचना)
मालतीकुसुमसारस्य सौन्दर्यं भजति तादृशो भवेत् । त्वं भावगर्भैः पदैर्मे-
धुरं कवयसेव परं हयवन्दनसेवया कवितायां नैसर्गिकं भावपूर्णं भवेदिति
भुवमित्याशयः ॥ ४८ ॥

—१५ हरिणी १५—

इह हि कतिचिद्वर्षाण्यारभ्य भूरिविशङ्कता
रणघनघटा संनद्धाभ्रघुरोपनमस्तले ।

अज्ञाः सन्तोषि विज्ञलोकान् अहंकारेण सहितं संलपन्ति । हृदये कौटिल्ययुक्तानामपि मुखे हासाः शोभन्ते । किञ्च उच्चाधिकारिजनान् ये उन्नतिलोभेन सेवन्ते । अहो आत्मनो मनसि विश्रायिताः इमे धन्याः सन्ति, ये सूचकत्वात्, पृथन्ते वदन्ते । उच्चाधिकारिषु परेषां विषये पिशुनत्वं कुर्वन्त इमेऽभिवादिं गच्छन्तीत्यहो इमे धन्याः । धन्या इति विपरीतलक्षणा ॥ ४४ ॥

→ मालिनी [मञ्जुमालिनी] ←

मनसि सुजनगोष्ठीविभ्रमैर्मोदमेयाः

खलजनपरिहासैर्माऽऽमनस्यं प्रयासीः ।

सततमवदधीथा मञ्जुनाथाऽन्तरे य-

त्पथि पथिकसमानो ह्यञ्जसा नो निवासः ॥ ४५ ॥

सुजनगोष्ठीविलासैर्मनसि आनन्दम् पथाः आगच्छे । आहूपूर्वकादेते-
र्विधिलिङ् । खलोपहासैरामनस्यम् (दुःखम्) मा गच्छे । हे मञ्जुनाथ !
अन्तरे चेतसि सततम् अवधानं कुर्याः, यस्मात् मिलतां पथिकानामिव
अस्माकमयं जगति निवासः । अस्मिरप्रायः ॥ ४५ ॥

→ पञ्चचामरम् [नाराचम्, नागराजः] →

अहो सलीलमुच्छलद्रसानुबन्धबन्धुरो

जयत्ययत्नसुन्दरो गिरो निगुम्फनिष्कुटः ।

यदत्र मोदनिर्भरं रसानुसारिविस्तरं

निरुत्तरङ्गनूपुरं ननर्त सा सरस्वती ॥ ४६ ॥

उच्छलतः, निर्भरपूरारसवेगमुद्गच्छतो रसस्य आनन्दस्य (निष्कुटपक्षे
जलस्य) अनुबन्धेन संबन्धेन सुन्दरः, स्वभावेन मनोहरो वाद्यनिगुम्फरूपो
निष्कुटः (गृहारामः) जयति । यत्र सरस्वती नृत्यति कथं तदाह-रसानुसारी
विस्तरं यस्मिन् यथा भवति, नृत्यस्य तावानेव विस्तरं यावान् पादयो रस

सदा ये नम्रा भवन्ति । ये हृदि कस्यचित् दोषं न नयन्ति किन्तु गुणान्
अवयन्ति जानन्ति । सकलजनैः प्रशस्याम् नीतेर्निर्मलताम् अधिजुषन्ति
(सेवन्ते) तादृशानां विदुषाम् अनिर्वचनीयो माहात्म्योत्कर्षो जयति ॥५१॥

→ शार्दूलविक्रीडितम् ←

शीर्षोत्खेलदनिन्दनाकतटिनीकलोलमालाकुले
यद्भालेऽनललुप्यमानशिशिरो बालः शशी राजते ।
भक्त्यावेशनमत्सुरेशमुकुटप्रोद्भृष्टपादाम्बुजे
तस्मिन् शैलसुताविलासरसिके देवे मनः खेलतु ५२

शिरसि वधैः खेलन्त्याः अनिन्धायाः सुरमयाः तरङ्गमालया व्यासे ।
अनलेन नेत्रवह्निना लुप्यमानः शिशिरो गुणः (जाह्नवम्) यस्य सः ।
खेलतु क्रीडतु इति लक्षणया स्वाभाविको मे मनोरागोऽस्तु, न पुनः शास्त्र-
शास्त्रेणेति भाषातिशयो च्यव्यते । संस्कृतरसाकरे प्रकाशितपूर्वम् ॥ ५२ ॥

→ नाराचम् [महामालिका] →

मनसि कपटभाषना बुद्धिपूर्वं धृता चेत्तदा
रचितरुचिरविभ्रमेणाननेनापि किं मञ्जुना ।
यहिरुपहितसद्गतं तं तिरस्कुर्वते साधवो
यहिरतिसुखदर्शनं को न निष्ठीवतीन्द्रायणम् ॥५३॥

मनसि यदि कपटविचाराः सन्ति तर्हि, कृतरुचिरविलासेन सुन्दरेणापि
सुरेण किं कलम् ? यहिः (उपरितः) धारितसद्गतं तं कपटहृदयं पुरुषं
सञ्जनाः, तिरस्तु यन्ति । उपरितः अतिमनोहरदर्शनमपि इन्द्रायणस्य फलम्
('गददृषा' इति एवातम्) को वा न निष्ठीवति ? अपि तु अतितित्वासात्तरे
एव निष्ठीवन्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

→ अगधरा →

उन्मीलन्मञ्जुमुक्ताफलनिचयरुचा सन्मनःस्तोममुम्फा
वाग्मुम्फाः प्राक्वनीनां तुलयितुमधुना भूतले केन शक्याः ।

सपदि वृटिशधीशप्रोद्यज्यामृतवर्षिणी

तव करुणया सुदर्कासौ बभूव दयानिधे ! ॥ ४९ ॥

(युरोपयुद्धावसाने जयपुरेन्द्रस्याज्ञया श्रीगोविन्दसमुखे पठिता प्रार्थना)
—युरोपरूपे गगने भूरिविशङ्कटा अतिविस्तृता युद्धमेघघटा व्याप्ताभूत् ।
हृदानीं वृटिशधीशस्य प्रोद्यत् जयामृत वर्षति तच्छीला साऽसौ घटा, हे
गोविन्द ! तव करुणया सुन्दरपरिणामाऽभवत् । 'उदकं फलमुत्तरम्' ॥ ४९ ॥

❧ मन्दाक्रान्ता ❧

गोपायन्ती निजगुणगणान्विभ्यती संकुचन्ती

हेलाकृष्टा सदसि रभसात्पश्य दुःशासनेन ।

अब्रह्मण्यं समभिदधती वेपते भूरि, हंहो

मन्दाक्रान्ता द्रवति कविता द्रौपदीवाकुलेयम् ॥ ५० ॥

अनधिकारिणा कविना सभाया पठिता कवितामुद्दिश्योक्ति —कवितायां
ये स्वाभाविका माधुर्यप्रसादादयो गुणा तान् अतिकष्टेन रक्षन्ती (पक्षा-
न्तरे सौकुमार्यं—सौन्दर्यादीन् पुरस्सभाया लज्जावशात् गोपायन्ती), दुर्निदे-
शेन मूढकविना हेलाया आकृष्टा (पक्षे तच्चाज्ञा कौरवेण) । अत एव
'अब्रह्मण्यम्' इति अभिदधती (कथयन्ती) भूरि कम्पते । हंहो मन्देन
अभिभूता इय कविता द्रौपदीवाऽऽकुला द्रवति अयाहूर पलायते । मन्दा-
क्रान्ता छन्दश्चेति मुद्रा ॥ ५० ॥

❧ नर्वुटकम् [यतिनियमेन 'कोविलकम्'] ❧

परविभवेन मोदमुपयन्ति नमन्त्यनिशं

हृदि न नयन्ति दोषमवयन्ति गुणान्विल ये ।

निखिलनराभिनन्दनयनिर्मलताऽधिजुषां

जयति जगत्सु कोपि महिमातिशयो विदुषाम् ॥ ५१ ॥

निर्लीय स्थितम् । चरणकमलसङ्गेन, मम व्याकुलम् अङ्गम् मुदम् (हर्षम्)
उपयातु ॥ ५६ ॥

→१३॥ हरिणीसुता ॥←

मधुना विजने विपिने न चे-

हलति सा सरसा नवमालिका ।

अलिनामधुना विमनायितं

हरति कोऽरतिकोरकितं तदा ॥ ५७ ॥

मधुना वसन्तेन । अरत्या विपादेन कोरकितं अधिकीकृतम् अलिनां
अमराणां विमनायितम् उन्मनीभावं को हरति ? नवमालिकां विना न
कोपि हर्तुं समर्थं इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

→१४॥ अपर्यक्रम ॥←

अवगतनवमालिकारसे

मधुलिहि किं वहसे मधुद्रवम् ।

फलनि ! विफलमुद्यमं त्यजेः

सखि विमजेरितरत्र ते रसम् ॥ ५८ ॥

हे फलनि प्रियकृल्लते ! ज्ञातनवमालिकाऽऽस्तादे मधुलिहि अमरे स्वीयं
मकरन्दद्रवं किं ददास्ति ? नवमालिकाऽऽसक्तो नायं तव मधुद्रवमभिरोच-
येत् । हे सखि ! अन्यत्र ते मकरन्दं विभागेन वितरेः ॥ ५८ ॥

→१५॥ पुष्पिताग्रा ॥←

लवलिनवलतावितानरम्या

यदि भविता कविता प्रयास एव ।

वशितदशदिगन्तराणि तर्हि

स्पृहयतु कुङ्कुमकेसराणि को वा ? ॥ ५९ ॥

असद्वंशे प्रसीदद्वयवदनपदाम्भोजलक्ष्मीविलासा-

दासामासाद्य वाचां कमपि गुणगणं किन्तु तुप्यन्तु सन्तः ॥

उन्मीलन्त्या (परितो विकसन्त्या) मञ्जुमौक्तिकसमूहस्येव रचा कान्त्या,
सज्जनमनःसमूहसन्तोषकाः (तुफ तुम्फ वृषौ श्वादिः, ततः कर्मण्यण्) ।
प्राचीनकवीनां वाग्गुम्फाः भूमौ अधुना केन समीकर्तुं शक्याः । प्राक्कविराच-
नामां साम्यमधुना दुर्लभमित्यर्थः । किन्तु असद्वंशोपरि प्रसीदतो ह्यप्रीव-
देवस्य पदाम्भोजलक्ष्मीविलासात्, आसाम् (मद्वाचां) कमपि (यदि
कश्चन गुणगणः स्वात्तर्हि तम्) प्राप्य सन्तस्तुप्यन्तु । अत्र यदि कश्चन गुण-
स्तर्हि भगवत एवानुग्रह इति सूच्यते ॥ ५४ ॥

❧ मद्रविराट् ❧

सेवेय समूहमर्हितानां

काव्योत्कर्षविमर्शपण्डितानाम् ।

संतोषयितुं कथं प्रगल्भे

मूढानेवमकाण्डदुर्दुरूढान् ॥ ५५ ॥

मान्यानां कवितोत्कर्षविचारे चतुराणां समूहमहं सेवितुं प्रभवेयम्,
अकाण्डे दुर्दुरूढान् आग्रहिष्ठान् मूढान् संतोषयितुं कथं समर्थः स्याम् ?
ततश्च ये चतुरास्ते कञ्चनातिशयं बीडय प्रसीदेयुरिति सूच्यते ॥ ५५ ॥

❧ हुतमध्या ❧

लोकपते ! न विदूरय दीनं

चरणतले तव नाथ निलीनम् ।

देहि भवचरणाम्बुजसङ्गं

मुदमुपयातु ममाकुलमङ्गम् ॥ ५६ ॥

न विदूरय दूरे न कुरु । निलीनं पापसन्तापमग्राह्यं तव चरणतले

—१०३ वियोगिनी ॥—

इह शैशवकाललालिता

वत गूढास्ति वियोगिनी लता ।

पथिकाः ! क्षणमात्रमास्थिताः

स्मृतिजन्याश्रुजलैर्निपिच्यताम् ॥ ६२ ॥

कस्याश्चन विरहिण्याः समाधिस्थानमुद्दिश्योक्तिः—शैशवकालादेव
लालिता वियोगिनी लता, इह गूढास्ति प्रोथितास्ति । अस्मिन् स्थाने विश्रा-
म्यन्तः पथिकाः ! अस्या विरहिण्याः स्मरणेनोत्पन्नैरश्रुजलैः सेवं निपिच्य-
ताम् । जलसेकेन यथा लता सुस्थिरा भवति, तथा अस्मिन् स्थाने स्थित्वा
स्मृतिजन्यैरश्रुभिः सेवं विधाम्यतां इदयेषु पुनः प्ररूढा भवतीत्याशयः ॥ ६२ ॥

—१०४ मालभारिणी ॥—

अपि दीनमिमं निरीक्ष्य नाभू-

चव सा भूतदया, तदेतदास्ताम् ।

अमुना किमु नाथ ! नासि दूनो

मयि धूनोति यमो यदेष शत्रुम् ॥ ६३ ॥

दीनमपि इमं (माम्) निरीक्ष्य तव सा (प्रसिद्धा) प्राणिषु समर्प-
णीया दया नाभूत्, एतद् आस्तां नाम । परं यद् एष यमो मयि शत्रुं
वधार्थं धूनोति कम्पयति, हे नाथ ! किमु एतेनापि न दुःखितोसि ? प्रत्यक्षं
इत्यमानं जनं धीक्ष्य मार्गे गच्छतस्त्वस्यस्यापि दुःखं भवतीत्याशयः ॥ ६३ ॥

—१०५ अम्बघाटी ॥—

किं गाढरागपरिपङ्गादनारतमनङ्गाकुलोऽभिरमसे

शृङ्गारवीथिनवमृङ्गायितो रतितरङ्गान्तरापतसि किम् ? ।

गङ्गामवाप्य मृशमङ्गान्युदस्य हृदि रङ्गान्तराहिततमं

त्वं गाय भूरिभयमङ्गाय तोषिततरङ्गाननङ्गिकमलम् ॥ ६४ ॥

साम्प्रतं कविताकरणं प्रयासमात्रमेवेति चदन्तं प्रत्याह—लवली-नवल-
ताप्रतानवत् रम्या कविता यदि प्रयासमात्रं भविता भविष्यति (तुद),
तर्हि वशीकृतानि दश दिगन्तराणि यैस्तादृशानि काश्मीरजस्य (केसर
इति ख्यातस्य) केसराणि किञ्जल्कान् कः स्पृहयतु 'किञ्जल्कः केसरोऽ-
स्त्रियाम्।' यदि केसरकेसराणामादरस्तर्हि कवितानामप्यादरः स्वाभाविक
इति भावः ॥ ५९ ॥

→* आख्यानिकी *←

जाने जगत्यां दुरितं तदेत-
त्परोपकाराद्विमुखं मनो यत् ।
पुंसां परोक्षे परिवादरौक्ष्या-
त्परं परं पातकमेव न स्यात् ॥ ६० ॥

परोपकारात् यत् मनः विमुखं तदेतत् पृथिव्यां पातकमस्तीति जाने ।
परं पुरुषाणामसमक्षे (पृष्ठतः) परिवादरूपात् निन्दारूपात् रौक्ष्यात् परम्
अधिकम् किमपि पातकमेव न स्यात् । पेशुम्यं सर्वतोऽधिकं पापनि-
त्याशयः ॥ ६० ॥

→* विपरीताख्यानिकी *←

अवमि तान् शूरशिरोमणीन्द्रान्
क्षाम्यन्ति ये दुश्चरितं खलानाम् ।
वदामि दीनानिह तान्धनाढ्या-
न्वीक्ष्यातिथीन् ये विमुखा भवन्ति ॥ ६१ ॥

ये दुष्टानां स्वेन साकं दुराचरणं सहन्ते तान् शूरशिरोमणिष्वपि श्रेष्ठान्
जानामि । ये धनाढ्याः सन्तोपि भागवान् अतिथीन् दृष्ट्वा पराद्विमुखा
भवन्ति तान् दरिद्रान् कथयामि ॥ ६१ ॥

भाकुल गोकुलम्, विस्माययन् सन् 'कथं वालेनाग्नेन गोवर्द्धन उक्षिप्त' इति विस्मितं कुर्यन् सन् । धिनोति सः प्रीणयति सः ॥ ६५ ॥

—४३ आर्या—

कम्प्रस्विन्नम्राहुलिपरिग्रहस्खलितलेखनीमार्गे ।

स्वस्त्येव पूर्यते नो प्रियससि ! लेखे लिखामः किम् ॥ ६६ ॥

मदनद्वित'संस्कृतगायासप्तशती'स्वानि, इमानि आर्या—गीति-पद्यानि । 'मदनलेखेन प्रिय प्रत्यात्मवेदना सूचये'ति सरयोक्ता दर्शनश्रवणादिना प्रथममेव प्रवृत्तनायकरागा काचिदाह—कम्पमाना स्वेदपुष्पाश्च या करा कुलप ताभिः परिग्रहणेन स्खलिता विलसन्ता या लेखनी तस्या मार्गे । स्वस्तीति प्रारम्भिकवर्णद्वयमेव न समाप्यते, आत्मवेदनादिकमन्यत् लेखे किं लिखाम इत्यर्थः । स्वरणमात्रेण कम्पस्वेदादिसात्विकभावोदयाश्चायक इति निरतिशयः प्रणयोऽभिप्रेय्यते । एतद्व्याख्याने 'स्विन्नाभिरहुलिभिः परिग्रहेण स्खलिते लेखनीमार्गे स्वस्त्येव न पूर्यते' इति गङ्गाधरोत्तिर्बिचारणीयैव । स्विन्नाहुलिद्वारा ग्रहणेन लेखनी स्खलति न पुनर्लेखनी मार्गः । प्रोषितभर्तृकाया मदनलेखोपि नवीनः । स हि पूर्वोत्तराग एवाद्यापि दृष्टः ॥ ६६ ॥

—४३ चपला—

मानपरिवर्द्धितस्य हि चिरप्रणय—(बन्ध)—चद्रमूलस्य ।

मातुलि रजोपि पततः श्रुतोऽस्य न प्रेमरक्षस्य ॥ ६७ ॥

अन्यत्रासक्तया मन्दस्नेहस्य नायकस्य प्रणयमज्ञः सूचयन्ती काचिद्रहस्यान्तर्मुखा मातुलानीमाह—मानेन प्रणयबहुमानेन परिवर्द्धितस्य, चिर

वेविरतिष्णम्राहुलिपरिग्रहकरसिद्धलेखनीमार्गे ।

सोऽपि न्यिजं च समप्यद् पिबसहि देहमि किं लिहिमो ॥ ६६ ॥ [११४]

तद् तस्य भाग्यविविधस्य चिरपणमवदमूरस्य ।

मानि पदन्तस्य भुञ्जो सरो वि ण पेम्मद्वयस्य ॥ ६७ ॥ [११५]

हे मनुष्य ! गाढरागस्य सबन्धात् निरन्तर कामाकुल सन् किं रमसे ?
 शृङ्गाररसवीथ्या नवीनभृङ्गवदाचरन् रते विलासस्य तरङ्गान्त तरङ्गाणां
 मध्ये किं भापतसि ? भृङ्गो यदा कमलसौरभलुब्धो जलतरङ्गेषु निपतति
 तदा आर्द्राङ्गुतपक्षपुटो निमज्जतीति सूच्यते । तर्हि विलास परित्यज्य किं
 कर्तव्यं तदाह—गङ्गा प्राप्य, अङ्गानि भृशम् उदस्य योगरीत्या उक्षिप्य,
 हृदये रङ्गान्त, हृदयरूपरङ्गस्थलस्यान्तर्भागे इति व्यस्तरूपकम् । आहित
 तम अतिशयेन स्थापितम्, तोषितस्य परिचर्याद्वारानुकूलीकृतस्य हयानन
 स्याद्विकमलम्, सासारिकभूरिभयस्य नाशाय, स्व गाय । चरणगुणगान
 स्मरण च कुर्वित्याशय ॥ ६४ ॥

ॐ दण्डक (चण्डवृष्टिप्रपातः) ॐ

मनसि स्फमयन्नयं मानयन्नात्मनोऽ-
 भ्यर्हणालोपरूपामवज्ञामहो
 सुरपतिरभिवर्षति स्नानिशं नाशशङ्कावहा
 दुःमहा वारिधाराः सृजन् ।
 व्रजधरणिरभृदियं वृष्टितो व्याकुलै-
 गोपगोपीकुलैराकुला सर्वतः
 सपटि गिरिधरो, धिनोति न्निम्माययं-
 चण्डवृष्टिप्रपाताकुलं गोकुलम् ॥ ६५ ॥

इन्द्रगर्वदामनमाह—आत्मन अभ्यर्हणालोपरूपाम् सपटांशलोपर-
 पाम्, नन्दादिभिर्वचनासिभिः भृतां वार्षिकीं पूजाम् स्वस्य अवर्णां मान-
 यन्, अत एव मनसि रोषम् अयन् प्राप्तुवन् अयम् सुरपति (इन्द्र),
 प्रलयदाशकारिणो दुःसहा जलधारा सृजन् (मुञ्चन्) अहो अन्तिमं वर्ष-
 ति स्न । इयं व्रजभूमि गोपगोपीकुलं अकुला पर्यन्ततः अभयन् । तस्माद-
 णीग्रमेव गिरि गोवर्द्धन धारयति सच्छील श्रोत्रेण, चण्डवृष्टिप्रपातेन

तिशयं सूचयितुं काचित्कामशरनमस्कारापदेशेनाह—कामवाणा दुन्वन्ति
उपतापयन्ति, उत्कण्ठां संबर्धन् मनोवेदनां जनयन्तीत्यर्थः । नैकमात्रं परि-
हरणीया एषेत्याह—सौख्यं ददति, दयितसामिध्ये रतेरभिवर्द्धनेन सुखं परि-
पोषयन्तीति भावः । ननु शनैश्चकण्ठाशान्त्या स्यादुपरम इत्याह—अनुरागं
कुर्वन्ति, रतेः प्रवर्धनेन प्रेमाणं प्रकर्षयन्तीत्यर्थः । अत एव रमयन्ति सौम-
नस्यमेव सन्पादयन्ति । तथा च विरहे दुःखदातृत्वात्, संगमे च सुखका-
रकत्वात् भरतेः (व्याकुलतायाः) रतेः (विचरज्जनस्य) अपि कारकेभ्यो
मदनवाणेभ्यो नमः । तथा च तत्र विरहे कियसी मे पीडा भवेदेभिरिति त्वं
विचारयन् प्रवासाद्विरमेति प्रियं प्रत्यभिच्यज्यते ॥ ६९ ॥

✽ पद्या ✽

सन्ध्यारागस्थगितः प्रतिपच्चन्द्रो हि दृश्यते गगने ।

रक्तदुकूलान्तरिता स्तननखलेखेव नववध्वाः ॥ ७० ॥

सन्ध्यारागेण किञ्चिदन्तरितः प्रतिपत्तियेश्चन्द्रः, रक्तदुकूलेन अन्तरिता
नववध्वाः स्तनगतनखलेखेव गगने दृश्यते । रक्ते गगनाभोगे सध्यगतः श्वेतः
प्रतिपच्चन्द्रः सुन्दमारुणदुकूलेनाच्छादिता नववधूतस्रक्षतलेखेव त्रिलोक्यत
इत्यर्थः । नववधूपदेन लज्जावशात्तस्य गोपनं सूचितम् ॥ ७० ॥

✽ आदिविपुला ✽

निबिडनिरन्तरयोरुन्नतयोर्व्रणलब्धशोभयोः सरसम् ।

कृतकार्ययोः पतनमपि रम्यं भटयोरिव स्तनयोः ॥ ७१ ॥

गलितयौवनायाः स्तनाववलोक्य निजवाक्चातुर्यं तां प्रति कौतुकं च प्रक-
रयितुं सपरिहासवैदग्ध्यं कश्चित्सहचरमाह—निबिडनिरन्तरयोः विशेषेण

संक्षाराओत्पद्यो दीप्तं गगणमि पदिवआचन्दो ।

रक्तदुकूलान्तरितो व्रणलब्धोऽव नववधुः ॥ ७० ॥ [६।६९]

तुभाणं विप्रेसनिरन्तराणं [सरस] वणलदसोदाणम् ।

कमकजाणं भटाणं व थणाणं पढणं वि रमणिजम् ॥ ७१ [५।२०]

प्रणयबन्ध एव बद्धं दृढं मूलं यस्य, ईदृशस्य अस्य पततः प्रेमवृक्षस्य रवोऽपि न क्षुतः । मानेन प्रकाण्डपरिमाणानुसारं वर्द्धितस्य दृढमूलस्य वृक्षस्य प्रायः पतनमेव दुर्घटम् । दैवाद्यदि भवेत्तयापि शब्दस्त्ववश्यं भवेत्सोप्यत्र नास्तीति भावः । तथा च—चिरान्मयि ददासकोपि बल्लभोऽन्यग्रासतया प्रेमभङ्गं कृतवान् । न चैतद्विपयिणी काचिच्चर्चाप्यश्रूयतेति मातुलानीं प्रति सूच्यते ॥ ६७ ॥

❧(मुक्तचपला)❧

अन्यदपि किञ्चिदाप्स्यसि विमूढ मा ताम्य दुःखमात्रेण ।
हृदय पराधीनजनं तव विमृगयमाण कियदेतत् ! ॥ ६८ ॥

कस्मिन्नपि रसिके जातानुरागा काचित्तस्य स्वस्त्रीपारतन्त्र्यं सूचयन्ती, स्वहृदयामम्रगन्धपदेनो न शृण्वन्तं तं सनिर्वेदं साकूतं चाह—पराधीनं जनं विमृगयमाण अन्विष्यत् ! हे हृदय ! दुःखमात्रेण मा ताम्य (तिष्ठस्य), दुःखातिरिक्तम् अन्यदपि किञ्चित् आप्स्यसि, तव पुत्रन्मात्रं दियत् । एवं पराधीनं जनं स्वप्रेमसमपेक्षाय अन्विष्यसि । अत एव हे मूढ इदानीं उच्यं विद्योगदुःखमात्रमेव दृष्ट्वा किं व्यथसे । अप्रे मरणादिकमपि प्राप्स्यसीति स्ववेदनातिशयः सूच्यते । अमङ्गलं मरणसूचनं चातुर्येण 'किञ्चिद'पदेन निर्व्यूढमित्यहो गायकतुः पाठवम् ॥ ६८ ॥

❧(जघनचपला)❧

दुन्वन्ति ददति सौख्यं कुर्वन्त्यनुरागमथ च रमयन्ति ।
अरतिरतिबान्धवेभ्यो नमो नमो मदनबाणेभ्यः ॥ ६९ ॥

प्रयासार्थमुद्यतस्य दयितस्य गमननिवारणेष्टया विरहे भाविनं वेदना-

क्षणं पि किं पि पापिहसि मूढ मा तम्म दुःखमेतेन ।

द्विषन् पराधीनजनं मगन्तुह केत्तिथं एवम् ॥ ६८ ॥ (६१९)

दुम्नेन्ति देन्ति सोक्खं कुणन्ति अपुत्तायम रमावेन्ति ।

अरहरहपन्धवाणं नमो नमो मत्थवाणाणम् ॥ ६९ ॥ (४१२५)

पत्युरेतस्याः कुतस्तत्कण्ठां येनेमां दशमवाक्षा सेयं जीवितुं शक्नुयादित्याशयेन
मेघेभ्यः प्रदर्शयतीति भावः । स्त्रीत्वाद्विधुतः प्रोपितपतिकां प्रति पक्षपात
इति स्त्रीणां मृदुहृदयत्वमभिव्यज्यते । ततश्च दारिद्र्यकृतेन पूर्वमेव पीडिता,
सांप्रतं त्वद्विरहेण वर्षाकाले नाधिकं जीवेदिति प्रवासिनं प्रति त्वरितागमन-
मभिव्यज्यते । इतोऽधिको व्यङ्ग्यार्थस्तु मस्कृतायां 'व्यङ्ग्यसर्वरूपायां' विलो-
कनीयः ॥ ७३ ॥

✽॥ उपगीतिः ॥✽

किं भण्यतां नु वाचा कियदिव वा लिख्यते लेखे ? ।

तव विरहे यदुःखं त्वमेव तस्यासि विदितार्थः ॥ ७४ ॥

दुःखानां बहुत्वात्, वाण्या किं वक्तव्यं लेखे च कियद्देवित्तव्यमिति भावः ।
तस्य दुःखस्य त्वमेव विदितार्थः ज्ञाता, अस्तीत्यर्थः । मम हृदये विरहवह्निना
कीदृशः सन्ताप इति अनिर्यचनीयमिदमहं वाचा नु किं वदामि । त्वमेव
स्वं हृदयं पृच्छ । यावद्दुःखं त्वयाऽनुभूयते तावदेव ममापि स्यात्ततश्च ममै-
कान्तप्रणयी, दुःखं मम जानन्नपि यदुपेक्षसे तदनुचितमिति नायकं प्रत्य-
भिप्यज्यते ॥ ७४ ॥

✽॥ उपगीतिः ॥✽

मध्यः प्रियः कुटुम्बं पल्लीयुवकाः सपत्न्यश्च ।

क्षीयन्ते पञ्च तथा, व्याघ्रगृहिण्याः स्तनौ यथैधेते ॥ ७५ ॥

व्याघ्रनववध्वाः स्तनौ यथा यथा वृद्धिं गच्छतस्तथा तथा-मध्यः कटिः,
(यौवनविकासात्) क्षीयते, प्रियो नवयौवनोद्दीप्तकामतया सततं सुरतदौर्ब-
स्यात्) क्षीयते । कुटुम्बं, गृहकर्तुंन्यायस्य नवयौवनायामस्यामासक्ततया

वाभाइ किं भणिव्रत केतिअमेत्तं व लिखए लेहे ।

तुम विरहे जं दुःखं तस्स तुमं केज गहिअथो ॥ ७४ [६।७१]

मज्झो पिओ कुअण्डो यद्धिनुआणा सवत्तीओ ।

अह जह वट्ठन्ति यणा तह तह छिज्जन्ति पथ गाहीए ॥ ७५ [६।९७]

अन्योन्यलज्जयोः (पीनत्वात्,) उन्नतयोरुत्तुङ्गयोः (काठिन्यात्), सरसं सुरतकेलौ सप्रमोदं व्रणैर्नखक्षतजातैर्लङ्घ्यशोभयोः, अतएव कृतकार्ययोः स्तनयोः—परस्परं बल—वेपादिसाम्यान्निर्विशेषयोः मानोज्ञतयोः, अतएव कृतकार्ययोः कृतवैरिपराजययोर्भटयोरिव पतनमपि रम्यं श्रेष्ठम् । त्वया यौवने भूरि सुखान्यनुभूतानि, कृतकार्यासीति गलितयौवनां प्रत्यभिगम्यते ॥७१॥

✽✽ अन्त्यविपुला ✽✽

भवति कृपणपुरुषस्य प्रभवन्त्यपि निष्फलैव धनवृद्धिः ।

ग्रीष्मात्तपसंतप्तस्य निजच्छायेव पथिकस्य ॥ ७२ ॥

गृहायातं कञ्चन सुजङ्गं बहुधनदानाय प्रोक्ताह्वयन्ती कुट्टनी कृपणनिन्दा-मुपन्यस्यति—प्रकर्षेण भवन्ती अपि, प्रभूतेत्यर्थः । यथा पथिकस्य स्त्रीया छाया नात्मनो नापि वा परस्य संतापं हरति तथा कृपणस्य धनमिनि भावः । अत्र 'धनवृद्धिः' इति प्राकृतानुसारिणी गङ्गाधरच्छाया तु व्याकरणप्रतीपतया विच्छायेव ॥ ७२ ॥

ॐ गीतिः ॐ

ज्ञञ्ज्ञावातोत्तृणिते गृहे रुदित्वा हि निःसहनिपण्णाम् ।

दर्शयतीव धनेभ्यः प्रोषितपतिकां नु विद्युदुद्योतः ॥७३॥

नायकसमीपगामिनं पान्थं प्रति सखीजनो नायिकाया अवस्थां गृहस्थापि च दुर्दशां सूचयन् तस्य स्वरिस्तागमनार्थं संदिशति—ज्ञञ्ज्ञावातेन वर्षावापुना उत्तृणिते तृणशून्यीकृते गृहे, प्रियसंस्मरणोत्कण्ठया रुदित्वा निःसहं यथा स्यात्तथा निपण्णां प्रोषितपतिकां विद्युदुद्योतो मेघेभ्यो दर्शयतीव । मयता-मुदयादिपमेतामवस्थां नु प्राप्ता, किमिदानीमवलामधिकं हेतव्यम्, प्रत्युत

होन्ती वि निष्फलमिष घणतिद्धी होइ किमिषपुरिसस्य ।

गिह्माववसंततस्य गिबलछाहि इव पहिबस्य ॥ ७२ [२।२६]

ज्ञञ्ज्ञावावतमिष परमि रोलण णीसहमिषण्णाम् ।

दापेइ व गमवइमं विमुञ्जोवो जलहरणम् ॥ ७३ [४।१५]

हिन्दीभाषाव्यवहृतानि छन्दांसि ।

❧ सोरठा ❧

निखिलनिगमनिश्चेय,—निरवधिनिरुपाधिकगुणा ।

विमलविवेकविधेय,—विनया वाग्देवी जयति ॥ १ ॥

निखिलनिगमैः निश्चेयाः प्रत्येयाः, निरवधयो निःसीमाः, निरुपाधिका गुणा यस्याः सा । निर्मलविवेकेन विधेयः संपाद्यो विनयः प्रपत्तिर्यस्याः सा, सरस्वती जयति ॥ १ ॥

❧ दोहा ❧

साम्यवादनिर्वाहणे पटुरुच्यसे न केन ?

सर्व एव दीना जना भूप ! भारते येन ॥ २ ॥

हे भारतशासक भूप ! 'जगति सर्वे समानाः' इति योयं साम्यवादः तस्य निर्वाहणे केन वा जनेन त्वं पटुः न उच्यसे ? अपि तु सर्वैरेव त्वं पटुः कथ्यसे । येन हि भारते सर्वे एव जना दीना जाताः । ये धनिका मार्तण्डेपि दीनाः संजातास्ततः कथं वा त्वया साम्यवादे न निर्वाहितः ? ॥ २ ॥

❧ दोही ❧

पटुपदशय्याशोभामहो सुरगिरि गुम्फोऽभ्येति ।

रसिकमनसि मददोहानुगो मधुदोही समुदेति ॥ ३ ॥

सुरगिरि देववाण्यां गुम्फो रचना, निपुणशब्दनिवेशशोभाम् अभ्येति भूमिगच्छति । मददोहानुगः मदपूरणानुसारी (रसिकानां मदयिता स गुम्फः), रसिकमनसि मधुपूरको (मधु दोषिण तच्छीलः, निमिः) भवति । संस्कृत-

अप्रत्यवेक्षणात् क्षीयते । तस्याः पद्याः (मिल्लवासरस्य) युवकाः, तदुक्-
 ष्ठया क्षीयन्ते । सपत्न्यस्तु ईर्ष्या—किं वा नवयौवनासक्तया पतिकृतप्र-
 णयाभावात् क्षीयन्ते । नवयौवनायामपि गृहिणीपदेन, नवयौवनवशात्त-
 थाऽऽसक्तोस्याः प्रियतमो यथा गृहकर्तृत्वं प्रायस्तस्यामेव तिष्ठतीति स्तनो-
 र्कपातिशयो ध्वन्यते ॥ ७५ ॥

✽॥ आर्यांगीतिः ॥✽

विविधच्छन्दोबन्धै-

दुर्बलमतिदूरदुष्प्रवेशेऽभ्युष्मिन् ।

‘कवितानिकुञ्ज’कविता-

मार्गेकविताण्डवी न भविता शौण्डः ॥ ७६ ॥

नानाविधच्छन्दोबन्धतया दुर्बलमतिभिः पुरुषैरत्यन्तं दुष्प्रवेशे अभ्यु-
 कवितानिकुञ्जस्वीकृते कवितामार्गे (रचनायाम्), अहं कविरस्मीति केवलं
 ताण्डवशीलः (नाटनपटुः) कविनामधारी, शौण्डः (चतुरः सफलो वा)
 न भविता भविष्यति (लुप्त) । अस्यां नानाच्छन्दोबन्धविपमायां रचनायां
 तथा शफेरवश्यकता यथाऽस्यां शक्तिशाली भाषायां कृताधिकारश्च कवि-
 रेव प्रभवति, न पुनः कविताण्डवकारीति भावः ॥ ७६ ॥

ॐ कज्जल ॐ

काममीक्ष्यतां किञ्चिदेव,

दीनदुर्गतिं दलय देव ।

कज्जलमलिनं कृन्धि कर्म

स्वामिन् ! यायां येन शर्म ॥ ७ ॥

हे देव ! कामं (यच्छाया) किञ्चिदेव इक्ष्यताम् । कज्जलवत् मलिनं (पापम्) कर्म कृन्धि छिन्धि । येन शर्म (कस्याणम्) यायां गच्छेयम् ॥ ७ ॥

ॐ चौबोला ॐ

धारितमपि मुहुरेतन्मया

चित्त चरसि बहुविताशया ।

किमिति पतसि घोरे संकटे

विहर तात सुरसरितावटे ॥ ८ ॥

हे चित्त ! मुहुरधारितमपि, पतारं बहुधनाशया पर्यन्ते चरसि । अस्मिन् धनसंग्रहस्य घोरे संकटे किमपि पतसि । गङ्गावटे विहर, तस्य परित्यज्य गङ्गावटे विधाम्येत्यर्थः । सुरसरिता इति भागुरेराप् ॥ ८ ॥

ॐ चोपई ॐ

दलितदीनदमनादुदयन्तु । मनसि मोदमपि काममयन्तु ॥

किन्तु क्लृप्तकुलफीलितकान्ति । नते शुमपरिणतिमुपयान्ति ९

दीनेषु भव्यायकारिणो दृष्टा आह—पूते जात्माः दलितानां दीनजनानां दमनात् उदयं प्राप्नुवन्तु, तेन च मनसि कामं मोदमपि अयन्तु प्राप्नुवन्तु नाम । किन्तु क्लृप्तकुलेन पापमरेण कीलिता निपञ्चिता कान्तिः शोभा यस्मिन् यथा भवति तथा, पूते दुष्टाः शुभां परिणतिं न उपयान्ति । भग्नैः पूर्वा शुभः परिणामो न भविष्यतीति भावः ॥ ९ ॥

भाषायां गुम्फः, सुन्दरपदशय्यामनुयाति, रसिकचेतसि मधु स्रवन् सम-
कारको भवतीति भावार्थः । 'दोहा' 'दोही' इति छन्दोनामसूचनादज्ञा-
वली ॥ ३ ॥

❧ उल्लाल ❧

रतिमति विनमति दयिते मृशम्, सुन्दरि सदया भूरि भव ।
तव चिरविरहोन्माथितमहो, उल्लालसमुन्मदनमव ॥ ४ ॥

मानिनीं प्रति सरया उक्तिः—रतियुक्ते मृशं प्रणमति दयिते हे सुन्दरि !
इदानीं अतिसदया भव । तव चिरविरहपीडितम्, अतएव उल्लालसा यस्य,
उद्दीप्तो मदनश्च यस्य ईदृशम् दयितम् भव रक्ष । 'उल्लाल'समित्यत्र छन्दो-
नामसूचनान्मुद्रा ॥ ४ ॥

❧ उल्लाला ❧

सकलजगज्जीवननिधे

मयि विधेहि करुणां विधे ! ।

चरणतले पतितं सुतं

न किमवसे दयया द्रुतम् ॥ ५ ॥

सकलजगतां जीवननिधिरूप ! हे विधायक भगवन् ! किं न अवसे ! मयि
द्रुतम् अभ्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

❧ तोमर ❧

वलवहलसंभृतहेति, धनघोरघोष उदेति ।

रणभीरुभूरिमयाय, वत तुमुलयुद्धमियाय ॥ ६ ॥

बलेन व्याप्तं च तत् संभृतहेति (राज्ञीकृता हेतयः (आयुधानि)
यत्र) च इति बहुव्रीहिसुत्तरं कर्मधारयः । ईदृशं तुमुलयुद्धं स रणभीरुणां
मयाय इयाय प्राप । यत्र युद्धे घनवद् घोरो घोष उदेति । युद्धपीडादिविषये
एषास्य संग्रहः । अतएवात्र प्रायो विकट्य संघटना ॥ ६ ॥

पद्मनाभ पतितोऽसि पदे तव, दृश्यतां

मञ्जुनाथनिगमेऽद्य नाथ न विमृश्यताम् ॥१३॥

हीयते प्रतिदिनं हीना भवति । चेतसि चिन्तारूपा चिता, चञ्चलं यथा
स्वात्तया चर्द्धते, चिन्तासंतापः सततं चर्द्धत इत्यर्थः । हे नाथ मञ्जुनाथस्य
निगमे न्याये उद्धार इति यावत् । न विचार्यतां त्वरितमयं जन उद्घ्रियता-
मित्यर्थः ॥ १३ ॥

❧(रोला)❧

सरससरोजाक्षिप्तमना विहरस्यनुगोदम्

मत्तमधुव्रत ! मनसि मुधा वत विन्दसि मोदम् ।

सुभगसरोलावण्यलोलुपो लोठसि सलिले

किन्तु कदाचिन्निगडभयं भविता किल कमले ॥१४॥

हे मधुव्रत ! सरोजेन आक्षिप्तम् आहतं मनो यस्य स त्वम्, गोदाम्
(गोदावरीम्) अनु अनुगोदं विहरसि । मनसि मृधा आनन्दं धारयसि ।
तं सुभगस्य सरसः (सरोवरस्य) लावण्यलुब्धः सलिले लोठसि, किन्तु
भस्मिन् सरोवरकमले कदाचित् त्वत्कृते निगडभयं (कमलमुदगे सति
फारावासस्य) भयं भविता भविष्यति (लुट्) ॥ १४ ॥

❧(दिगपाल)❧

माया हि मोहमूलं मा याहि मानसं मे

मा मा प्रमादमेया घेयाः सुभाषितं मे ।

किन्तु प्रमोदमेया माद्यन्मनोमिलिन्दे

धृन्दावनाधिराज्ञीप्रेयःपदारविन्दे ॥ १५ ॥

माया मोहस्य मूलं कारणमस्ति, मे मानसं त्वं तां प्रति मा याहि
गच्छ । त्वमस्मिन्निषये प्रमादं भ्रमं मा मा पृथाः, मा गच्छेः । मम
हृदये धास्यसीति आशासे । लिट् । किन्तु-माद्यन्

❧❧ चौपाई ❧❧

पिशुनवदनवल्मीकनिलीना । खलजिह्वाभुजगीह नवीना ॥
दशति दूरतोपि हि विहरन्ती । चित्रं या सुजनान्विदहन्ती १०

पिशुनवदनमेव वल्मीकं सर्पविलस्रसिन् निलीना गुहा । अन्या भुजगी
वहिर्निःसृत्य दशति, इयं तु वल्मीके गुप्तवेति व्यतिरेकः । विदहन्ती ज्वल-
यन्ती पीडयन्तीति यावत् । विहरन्ती विहारं कुर्वती सती दूरतोपि दशति ।
तस्याः किल विहारोऽन्यस्य तु मरणमिति भावः । सामान्यभुजगीतोयं विशेष-
पञ्चित्रपदेन सूच्यते ॥ १० ॥

❧❧ अरिह (पादाकुलकमेदः) ❧❧

परममधुरपदपुञ्जपवित्रा । निर्भरभावविभूतिविचित्रा ।
सकलसनातनसूरिसनाथा । जयति विबुधवाणीगुणगाथा ॥ ११ ॥

अतिमधुरेण पदसमूहेन पवित्रा, पूर्ण यद्भाववैभवं तेनाद्भुता । प्राचीनैः
सूरिभिः सनाथीकृता विबुधवाण्याः (संस्कृतस्य) गुणगाथा जयति ।
अन्यासु भाषासु पदमाधुर्यम् भावगाभीर्यम्, अतिप्राचीनत्वं ॥ नास्तीति
साकृत् सूच्यते ॥ ११ ॥

❧❧ पद्मरि ❧❧

श्रीकृष्णचन्द्र व्रजपतिकिशोर !

राधामुखेन्दुचञ्चलचकोर ।

अयि सकलसूरिगुणनीयगाथ

मम मनसि सर्वदा विहर नाथ ॥ १२ ॥

राधामुखचन्द्रस्य कृते उत्कण्ठितचकोरायित ! सकलकविभिः गुणनीया
(भावतनीया) कथा यस्य तत्सम्बुद्धौ ॥ १२ ॥

❧❧ लवङ्गम ❧❧

दारुणदुःखैर्देहदशा परिहीयते

चेतसि चिन्ताचिता चटुलमुपचीयते ।

पदपङ्कजसञ्जनि संनतसङ्गिनि
पतितमेतमवयाहि
अयि दीननाथ तव मञ्जुनाथमिम-
मुद्धर न किल जहाहि ॥ १८ ॥

इह अस्मिन्दीने दयया दृष्टि देहि । जनितं जनानाम् अभयं येन तत्स-
म्बुद्धौ । समोदारे सपदि शीघ्रं सद्यम् अवधेहि अवहितो भव । सामान्य-
पातकिवद्वाप्सि, अत एव अवहितो भूत्वा उद्धारे प्रवर्तस्व, महापातकित्वं
ध्वन्यते । संनतानाम् (अनन्यतानाम्) सङ्गिनि सहायके, तव पदपङ्कजरूपे
गृहे पतितम् पतम् (माम्) अवयाहि जानीहि पश्येति यावत् । चरणक-
मले गृहात्तरूपणेन, पतितानां निराश्रयानां च तव चरणभेवाश्रयस्थानमिति
ध्वन्यते । तव (सुम्यमात्मानं समर्पितवन्तमित्यर्थः ।) इमं मञ्जुनाथम् उद्धर,
न जहाहि न त्यज ॥ १८ ॥

❀ चवपैया ❀

अयि सुखलवलालस प्रियसख मानस
मम मतिरिह यदि नेया
तर्क्षलमभिरामे कीलितकामे
रामे मतिरुपधेया ।
यत्राऽऽहितचापे दनुजदुरापे
देवा दर्पमविन्दन्
ते कुपितकपीशा नद्धनदीशा
रावणविभवमभिन्दन् ॥ १९ ॥

अयि मानस ! मम संमतिः, इह अस्मिन्विषये यदि नेतव्या, तर्हि अलं
पर्याप्तं यथा स्वाध्याया अभिरामे (मुन्दरे) अतएव कीलितकामे शोभया

मनोमधुपो यस्मिन्, ईदृशे, वृन्दावनाधिराज्ञा राधायाः प्रेयसः श्रीकृष्णस्य
पदारविन्दे प्रमोदं पृथाः प्राप्नुयाः ॥ १५ ॥

❧ हरिगीतिका (छन्द) ❧

उत्तुङ्गपुरगोपुरनिवेशविशालवीथिधृतोद्धवा

श्रेणीनिबद्धसुचारुविपणिपथेषु जनकलकलरवा ।

नृपघाट-वीथि-विटङ्कचारुचतुष्पटीरचितोत्सवा

जहती तुलां जगतीतले जयतीह जयनगरी नवा १६

उत्तुङ्गानां पुरगोपुराणां नगरद्वाराणां निवेशेन, विशालाभिः वीथिभिः
(मार्गैः) च पृतः उद्धवो हर्षो यस्यां सा । श्रेणीनिबद्धेषु सुचारुपु विपणि-
पथेषु (पण्यवीथीषु) क्रयविक्रयौ कुर्वतां जनानां कलकलरवो यस्याम् ।
राजमार्गैः, वीथिभिः, विटङ्कहर्म्याणामुद्यतभागैः, चारुभिः चतुष्पटीभिः
('चौपट' इति रसातैः राजमार्गचतुष्पथैश्च), रचितः उत्सवो यदा सा । भम-
रेण विटङ्कशब्दः "कपोतपालिकायां तु विटङ्क"मिति कपोतस्थितिस्थाने प्रयुक्तः,
परमन्यैर्विटङ्कमिव विटङ्कमिति कृत्वा उद्यतभागार्थः प्रयुज्यते इति महापण्डि-
तैर्न विग्रहीतव्यम् । "समस्तसामन्तकिरीटवेदिकाविटङ्कपीठोलुठितारणा-
ञ्जलि ।" इति बाणः । तुलां साम्यं जहती त्यजन्ती (अनुपमा), भक्त एव
नवा, सर्वाभ्यो नगरीभ्यो नवीना, इयं जयनगरी (जयपुरी) पृथिवीतले
जयति ॥ प्रायस्तदिदं छन्दः १६-१२ मात्राणां यस्या प्रयुज्यते, परं नात्र
यत्तेरपेक्षेति दर्शितमत्र । प्रमाणमत्र सहृदयानां स्वभावविदग्धौ कर्णावेवेत्य-
रुम् ॥ १७ ॥

❧ मरदठा ❧

अयि दीनदुःखहर सकलसौख्यकर !

दयया दृशमिह देहि

करुणावरुणालय जनितजनाभय

सपदि सदयमवधेहि ।

—१३० त्रिमङ्गी ॥—

यमुनातटचारी विपिनविहारी
सुरसुखकारी दृगमयताम्
बृन्दावनवासी वेषुविलासी
सुकृतिविकासी संनयताम् ।
यो विभवविधायी रुचिपरिचायी
वाञ्छितदायी स्मृतिमयतां
स हि ललितत्रिमङ्गी निजजनसङ्गी
रतिरसरङ्गी मयि दयताम् ॥ २१ ॥

दशम् अयताम्, इष्टिम् आगच्छतु हृगोचरो भवत्वित्यर्थः । सुकृतिनः
पुण्यवतो लोकान् विकासयति बध्नमयति सः । संनयताम् मयि संनतः भव-
न्मूलो भवतु । रुचिं परिचिनोति भक्तिं परीक्षते सः । स्मृतिम् अयतां स्मरणं
कुर्वताम् इति यावत् । निजजनसङ्गी भक्तसहायकः । रतिरसे शृङ्गाररसे
रक्तोऽभिरागो यस्य सः । ललितत्रिमङ्गी श्रीकृष्णः मयि दयताम् ॥ २१ ॥

—१३१ करुणा ॥—

स्तम्भमवपात्य, मदजृम्भितनिनादमव-
भ्रुम्भितदिगन्तमवतारमपीत्
हेलितहिरण्यकशिपूरसि नखैरहह
यो हि निजवीर्यमुत्स्फुटमनपीत् ।
येन भक्ते हि निरमायि करुणा किमपि
भक्तपितृदत्तपरिपूर्णपीडे
दैत्यदलदारुदवयवदिमहमाहि निशि
दुष्टजननिक्षनरसिंहमीडे ॥ २२ ॥

नियद्वित कामदेवो येन तस्मिन्, रामचन्द्रे मति-उपधातव्या स्थापयित
 व्येत्यर्थः । गृहीतधन्वनि, दनुजै दैत्यै पराक्रमद्वारा दुष्पापे यत्र यसिन्
 रामे देवा दर्पमगच्छन् । रामशौर्ये देवानां गर्वं आसीदिति भावः । नद
 सेतुना बद्ध नदीश समुद्रो यस्यै, कुपिता, कपीशा कपिकुञ्जरा रावणोत्त-
 र्पम् अभिन्दन् अचूर्णयन् ॥ १९ ॥

→ आच्छा (धीर) ←

वीरभूमिभारतबलगाथा-

मवगच्छसि किं पृच्छसि भूरि

भुवि बभूवुरेतादृशवीरा

यश इह येषां भुवनविपूरि ।

सुभटमीप्समीमार्जुनवैभव-

महह भूतले को न वयाति

येषामायतमालहगीतिरपि

रसिकमनःप्रमदं विदधाति ॥ २० ॥

धीरभूमे भारतस्य बलकथाम् त्वम् जानासि पुन भूरि किं पृच्छसि ?
 येषां धीराणां यश, भुवनानि विपूरयति ध्यामोति तादृशम् अस्ति । पू-
 यतेर्णिन्ति । सुभटानाम् मीप्सादीनां वैभवमाहात्म्यं भूतले को वा न भव-
 याति अवगच्छति ? भागुरेर्भते 'भव' घटितस्वाकारस्य लोपः । येषां मीप्सा-
 दीनाम् आयत दीर्घं यथा स्वात्तया गीयमाना, आहृच्छन्दोबद्धा गीतिरपि
 रसिकानां मनःप्रमोद करोति । तेषां प्रत्यक्षशौर्यस्य का कथा, आटहाच्छ-
 न्दोभिर्गीयमाना येषां गीतिरपि सहृदयानुन्मादयतीति भावः । धीरविषये
 प्रायः प्रायुज्यते ॥ २० ॥

जयकरी । नियतेः विधेरपेक्षया नवां लिपिं करोति तादृशी । विधाता यादृशीं माग्यलिपिं लिखति ततो विलक्षणां लिपिं लिखति । अयोग्यमपि सुयोग्यं कर्तुं समर्थेत्याशयः ॥ २३ ॥

❧ वरवै ❧

सदसि सुमनसां मा व्रज तात ।

व्रज वा ह्यमुखदययाऽनयाऽनुयात ! ॥ २४ ॥

हे तात ! पण्डितानां सभायां मा गच्छ । (पुनः स्मरणं कृत्वा) भयवा भनया ह्यप्रीयस्य कृपया अनुयात ! त्वं व्रज ! तवोपरि भगवतो ह्यप्रीव-
स्यानुग्रहोक्ति, अतएव पण्डितानां सभायां निःशङ्कं त्वं व्रजेत्याशयः । ह्यव-
दानुग्रहेण समग्रां समामपि विजेतुं जनः समर्थो भवतीति ध्वन्यते ॥ २४ ॥

❧ अतिवरवै ❧

निखिलनिगमनिष्णाते ननु किमनुगृणामि ? ।

परमिह हरिपरिचर्यामयि भूरि भणामि ॥ २५ ॥

निखिलशास्त्रपण्डिते त्वयि किं वा कथयामि ? परम् इह (जगति) भयि !
(पण्डित !) अहं हरिपरिचर्यां भक्तिकां कथयामि । सर्वशास्त्रपण्डितेऽपि
पुतापन्मात्रं सारभूतं निवेदयामि यद् भगवद्भक्तिः सर्वतः श्रेयसी भवती-
त्याशयः ॥ २५ ॥

❧ कुण्डलिया ❧

चन्दन ! नन्दयसे सदा मुखसौरभवितरेण ।

शीतलयसि लोकानहो निजनिरुपमविमवेन ॥

निजनिरुपमविमवेन लोकनिटिलानारोहसि ।

हृदयदेशमधिगम्य हन्त सन्तापमपोहसि ॥

तदपि तात धनधर्पणानि सहसे जननन्दन !

धन्यधन्यमिह लोकाहितं चरितं तव चन्दन ॥ २६ ॥

यः अयं (नरसिंहः) स्रग्मम् अवपात्य विदार्य, मदेन जृम्भितः उप-
 क्षितः निनादः गर्जना यस्मिन् कर्मणि यथा भवति, उग्मिमतः पूरितः, ('उग्म
 उग्म' पूरणे) दिगन्तो यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा च, अवतारम्
 ऐषीत् प्राप । यो ह्येवंप्रकारेण अवततारेत्यर्थः । यः हेलितस्य तिरस्कृतस्य
 हिरण्यकशिपोः उरसि, नखैः निजवीर्यम् अतिप्रकटं अनैपीत् निनाय । मरु-
 मत्सेन पित्रा (हिरण्यकशिपुना) दत्ता परिपूर्णां पीडा यस्मै ईदृशे, भक्ते
 (प्रह्लादे) येन नरसिंहेन, अनिर्वचनीयं यथा स्यात्तथा करुणा निरमायि
 अक्रियत । दैत्यसमूहरूपस्य दारुणः (काष्ठस्य) कृते द्रववाह्निं द्वावानलसह-
 शम्, दुष्टजनानां कृते जिह्वं वक्रम्, ईदृशं नरसिंहम् अहम् अह्निं दिने निशि
 च ईडे स्तुषीमि । पूर्वोक्तप्रभावं नृसिंहदेवमहमहर्निशं ध्यायामीति भावः ॥२१॥

—१३३ शूलना १३—

लोकललितोदया देवदलकृतदया

दनुजदलनाय या जगति जाता

या तु परितोषिता दिशति गुणपोषिता-

मिह हि किल रोषिता को विधाता ।

भक्तिभरनिर्भरे चरणयुगपरिचरे

मञ्जुनाथान्तरे याऽनुयाता

जगति जनजयकरी नियतिनचलिपिकरी

जयति वागीश्वरी लोकमाता ॥ २३ ॥

लोकेभ्यो ललितः आनन्दकरः उदयः (जन्म) यस्याः सा । देवसमूहे
 कृता दया यया । दैत्यानां दलनाय या जाता अवतोर्णां । परितोषिता प्रसा-
 दिता या, गुणपोषिताम् (गुणान् पुष्पाति चर्दयति तत्ताम्) ददाति । यत्र
 परितुष्टा भवति, इह (अस्मिन् मनुष्ये) रोषिता रोषकारको विधाता कः ?
 तद्भक्तस्य प्रह्लापि अनिष्टं कर्तुं न समर्थ इति भावः । भक्तिपूर्णे चरणयुगसेवके
 मञ्जुनाथस्य हृदये या सदास्थायिनी । जगति जनानाम् (निजमच्छानाम्)

अकुटिरेव विनिर्गच्छन् विशिखः (बाणः), तद्वारा विजीर्यतां जीर्णत्वं प्रामु-
वतां रिपूणां हर (नाशक !) । यदा त्वं समरे किञ्चिन्मात्रक्रोधात् भुकुटि-
कृतां वक्रां करोषि, सैव बाणरूपा मूत्वा रिपून् हरति-इत्याशयः । आजन्
सर्वोत्कर्षेण विद्यमानो विभवः (राजसम्पत्तिः) येषाम् ईदृशाः ये जयपुर-
राजाः (पूर्वं सिंहासनारूढा जयपुरनरेशाः), तेषां राज्ञां घुतिकर ! निज-
दयादाक्षिण्यगुणैः शोभाकारक ! शब्दश्चरितम् सदा मनोहरम्, विवस्वद्वत्
(सूर्यवत्) कान्तिकरम्, यद् मासकुलम् (सूर्यवंशः) तस्य धर ! धारक !!
इदं प्रायो वीरवर्णनास्वेव कविमिरादीयस इति सूचितम् ॥ २७ ॥

ॐ छप्पय ॐ

विशदमौलितलविलसदिन्दुखण्डामलमण्डित !

प्रचितचण्डपाखण्डसण्डसण्डनवरपण्डित ।

पीवरशुण्डाचण्डदण्डदण्डितदुरिताकर !

पाण्डुरकुण्डलिकलितललितयज्ञोपवीतधर !

जय एकदन्त विपदन्तकर लम्बोदर गिरिजातनय !

सिन्दूरशोणरुचिशुचिवदन मदनमथनतनुजात जय ॥ २८ ॥

सुन्दरमौलितले विलसता इन्दुखण्डेन अमलं यथा स्वात्तया मण्डित !
इति लम्बोदरस्य सम्बोधनम् । प्रचितः सङ्घीभूतो यः पाखण्डसमूहस्य
खण्डेन वरपण्डित ! पीवरशुण्डारूपेण प्रचण्डदण्डेन दण्डिताः दुरितसमूहाः
येन तसम्यो० । पाण्डुरकुण्डलिना श्वेतसर्पेण कलितस्य निर्मितस्य ललितस्य
यज्ञोपवीतस्य धर धारक ! विपदाम् अन्तकर नाशक ! सिन्दूरेण शोणा रक्त-
या कान्तिसया शुचिवदन सुन्दरमुख ! हे मदनमथनतनुजात ! हे शिवपुत्र
जय । पाखण्डसण्डन-विपदन्तकरादिविशेषणैः अस्त्रविघ्नविघ्नसंकतया
वीरापितानुभावस्य श्रीगणेशस्य तादृशैरोजोव्यञ्जकैरक्षरैरेव वर्णनम् । प्रसिद्धं
य छप्पयपण्डितस्य गेयोपनिबन्धनम् । अत एव पाखण्ड-दुरित-निग्रह-
प्रकारेण, भोजोऽनुकूलैरक्षरैः समासैश्चोपनिबन्धनम् । भगवतः श्रीगणेशस्य

हे चन्दन ! सुखकारकेण सौरभपूरेण सयेंदा लोकान् आनन्दयसि । निजेन असामान्येन विभवेन (माहात्म्येन) च लोकान् शीतलान् करोषि । तत्करोतीति णिच् । लोकानां निटिलान् ललाटान् आरोहसि । जनस्य हृदय देशम् अधिकृत्य सन्ताप (ग्रीष्ममव तापम्) दूरीकरोषि । निजोत्कर्षेण लोकानां शिरसि, हृदये च स्वमधिकार करोषीत्यर्थः । चन्दन हि ललाटे हृदये च धार्यत इत्याशयः । तदपि (एवम् उत्कर्षशालिवेपि) जनानाम् आनन्दनोपि स्वम्, पापाणफलके घनानि घर्षणानि मर्पयति । अतएव हे चन्दन ! लोकेभ्यो हितं तव चरितं अतिधन्यम् । स्वयं कष्टान्यपि सहमानं सव लोकहितमाचरसीत्याशयः ॥ २६ ॥

→* अमृतध्वनि *←

भास्वत्कुलधर-धरणिपतिमण्डन माधवभूष !

जय जयपुरपालनचतुर उद्यद्दिनमणिरूप ॥

उद्यद्दिनमनुयुध्यद्रिपुदलबुध्यद्वलभर !

तिर्यग्भ्रष्टविनिर्गद्विशिरविजीर्यद्रिपुहर ॥

आजद्विभवविराजजयपुरराजद्युतिकर ।

शश्वद्बुचिरविवस्वद्बुचिकरभास्वत्कुलधर ! ॥ २७ ॥

भास्वत् सूर्यस्य वशधरा ये धरणिपतयस्तेषां मण्डन ! श्रेष्ठवाङ्मयं भूत ! हे माधवर्तिह भूष ! त्वं जय ॥ अग्रे माधवेन्द्रस्य सयोधनानि । उद्यत् उद्यच्छन् यो दिनमणि (सूर्य) तस्य रूपमिव रूप यस्य तत्सम्बुद्धौ । उद्यत् दिनम् अनु, दिनोदयम् अनुलक्ष्य, युध्यत् यत् रिपुदलम् (सैन्यम्) तस्मिन् रिपुदले प्रयुध्यन् (उदीप्यमान) बलभरो यस्य तत्सम्बुद्धौ । साय काले युद्धसमाप्त्यवसरे, परिध्याते ननुदले, सर्वस्वैव पराक्रम समवेत्, परं तव दिनारम्भे एव अभिनवोत्साहे रिपुदले बलभरं प्रयुध्यते इति शौर्यातिशयो घोष्यते । युद्धात् इति, युधमात्मन इच्छतीति वचनात्, युध्यत् इति ननु अनुदात्तेष्वलक्षणस्य आत्मनेपदस्यानित्यतया बोध्यं महापण्डितैः । तिर्यग्

स्पष्टमवैपि हि मञ्जुलनाथ !

निजोदितविस्मृतिस्तस्फुटिता

नेयमहो मदिरा मदिरा,

मदिरा धनदर्पितता कथिता ॥ ३० ॥

यस्या दर्पमदिरायाः पानात्—जनः विकलां मध्ये मध्ये खलितं घातं
कथयति । अन्विचलेन निजचरणबलेन, गतिः न किल कथिता । मद्यपायिन-
श्चरणौ विस्फलत इति चरणबलेन गमनं नास्ति । धनदर्पमदिरातोपि निजच-
रणबलेन गमनं न भवति, सर्वदा अश्व-शकट्याचारोहणात् । कार्यम् अकार्यं
च न जानाति । असौ मुखविकारस्य रीतिः विदिता । सर्वदा नानाविधान्
मुखविकारान् करोतीत्याशयः । द्वयोरेव मदिरयोर्मध्ये नानाविधमुखचेष्टाः
प्रसिद्धाः । हे मञ्जुलनाथ ! त्वं स्पष्टम् अवैपि (जानासि) यत् निजोदितस्य
स्वयं कथितस्य वृत्तान्तस्य विस्मृतिः तस्फुटिता संजाता । स्वयं कथितमपि
उभयमदिरामतौ विस्मरतः । अतएव, इयं प्रसिद्धा मदिरा मदिरा नास्ति,
किन्तु धनदर्पितता मदिराऽस्ति । (धनदर्पोऽस्यास्तीति धनदर्पितः तन्नावः) ।
पर्यन्तापह्नुतिः ॥ ३० ॥

→* सुमुखी [मानिनी, मल्लिका] *←

सहासमुखीं सुमुखीमुपलभ्य

मुधैव दधौ विजनप्रियताम्

हृदीच्छति तन्मधुपानमुखं

भजतेऽभिमुखं तु मृपाऽक्रियताम् ।

अये मम मञ्जुलनाथ सखे !

भिमुखेपि विलोचनमुच्छिद्रयतां

इहालिनि मानिनि मल्लिकया हि

कया विधया रतिराद्रियताम् ॥ ३१ ॥

स्वरणे ॥ देवतानुभावस्यैवोदयात् मृदुलो गुम्फ इति बोध्यम् । विघ्नविघ्नं सने
साभिप्रायाद्विपदन्तकरपदात् प्रतीतेन परिकरालङ्कारेणालङ्कृतो देवविपश्यो
रतिभावो व्यङ्ग्यः ॥ २८ ॥

—ॐ मोतियदाम ॐ—

विनन्दतु नीलसरोरुहचारु

पदद्वयमुक्तिविकासनकारु ।

यतः किल कीलितकुण्डलिधाम

व्यभादिव मञ्जुलमौक्तिकदाम ॥ २९ ॥

नीलसरोरुहश्च चारु (मनोहरम्), इक्षीनां विकासने (अधिकधिक-
समुहासे) कारु शिल्पि, पदद्वयम् श्रीमगवत्याश्चरणयुगलम्, विनन्दतु सृ-
ज्यतु जयत्विति यावत् । यतः यस्मिन् चरणद्वये (सार्वविभक्तिकलासिः)
कीलितं नूपुरभावेन योजितं कुण्डलिनां सर्पाणां धाम तेजः । मञ्जुलं मौक्ति-
कदाम इव मुक्ताक्षगिव व्यभात् अशोभत । यस्मिन् चरणयुगले सर्पाणां-
भामूषणानि सन्ति, कवितासमुहासे च यत् शिल्पि, सुदक्षमिति यावत् । तद्
विजयतामित्याशयः । छन्दसोपि नामसूचनानुद्धा ॥ नूपुरधारणस्य आद्यं
कालं विवक्षित्वा भूतकालनिर्देशः ॥ २९ ॥

॥ अथ सवैयास्तवकः ॥

तत्र पूर्वं

ॐ मदिरा [मालिनी, उमा, दिवा] ॐ

वाचमुदीरयते विकलां,

न किलाङ्घ्रिचलेन गतिर्गदिता

कार्यमकार्यमवैति न वै,

मुखवैकृतीतिरसौ विदिता ।

अयन्ते जानन्ति । तव गृहीताश्रयमपि मां लोका अनार्थं ज्ञात्वा खेदयन्ती-
त्याशयः । सशोकस्य अस्य शिशोः (मम) अवने रक्षणे तव कटाक्षलव-
मपि देहि । चतुर्थे शिशोर किशोर इति प्राप्तचमत्कारः ॥ ३२ ॥

→ॐ चकोर ॐ←

दुर्भरदम्भभृतं सुतमां

वत मामिह स्वरिपु को न निनिन्द ?

भूरि भयेन विरौमि तमा-

मयि मञ्जुलनाथ दयां मयि विन्द ।

दुर्भग-दीन-दरिद्र-कृते

प्रथिता तव वत्सलता यदुनन्द !

निन्दसि किं ननु नन्दय मां

मतिमन्दमिमं दययैव मुकुन्द ॥ ३३ ॥

सुतमाम् अत्यन्तम् (सु इत्यध्यायात्तमम्) दुर्भरेण दंभेन भृतम् माम्,
विद्वत्सु को न निनिन्द ? अपि तु सर्वे एव निन्दन्तीत्यर्थः । अहं भयेन अत्यन्तं
रोदिमि, अत एव हे मञ्जुलनाथ (हरे) मयि दयां भज । दुर्भगानां दीनानां
दरिद्राणाम् (द्रव्यरहितानाम्) कृते । यदुन् नन्दयतीति तत्सन्तुष्टौ ।
हे मुकुन्द ! मां किं निन्दसि, मतिमन्दम् इमं माम् तव दययैव नन्दय
सुखितं कुरु । मत्सन्निधौ पुण्यबलं तु भक्तिः । तव दयाभेवालम्ब्य आनन्दितो
अबितुमिच्छामीति निःसाधनतां सूचयित्वा भगवदनुग्रहः प्राप्यते ॥ ३३ ॥

दुर्मिल [चन्द्रकला]

धनसारसुधासितयद्यशसा

वसुधा परितो भरितातिमदा

अपि मानुकुलोञ्जलकल्पलता

भरिता यमवाप्य न माति कदा ?

मल्लिकायां घृतमानस्य मधुपस्य वृत्तं वर्णयति—सहासं मुखं यस्याः, हसन्ती सुमुखीम् (एनाम् मल्लिकाम्) प्राप्य, मुधैव विजनप्रियतां दधौ । विकसितामपि मल्लिकां संमुखे प्राप्य, मानवशात् स्वस्य एकान्तप्रियतां दर्शयति । वस्याः सकाशाद्विजने गच्छतीत्याशयः । हृदि तस्याः मधुपानसुखम् इच्छति, प्रकाशं तु मृपैव अक्रियतां क्रियाशून्यतां मज्जते । मकरन्दपानं बान्धवपि उपरितो निश्चेष्टतामभिनयतीत्याशयः । हेम जुनाय ! संमुखेपि नेत्रम् उच्छ्रियताम् उन्मील्यताम् । संमुखस्यं मधुप-मल्लिकावृत्तं दृश्यतामित्यर्थः । किं तदाह—मल्लिकया, मामिति मानयुक्ते अलिनि, कया विधया केन वा प्रकाशेण रतिः (प्रेम) आद्रियताम् स्वीक्रियताम् ? मल्लिकया बहुधा प्रसाधनानोपि नायमनुनयं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

✽(मत्तगयन्द [मालती, इन्दय])✽

जन्मनि नेह कृतं सुकृतं

दुरितानि तु दीनमिमं दमयन्ते

दुर्गुणदुर्गमवेत्य हि मां

परिवृत्तधियः सुधियस्तृणयन्ते ।

नाथ न पश्यसि किं नु ? जना

वत मञ्जुलनाथमनाथमयन्ते

देहि सशोकशिशोरवने

व्रजराजकिशोर ! कटाक्षकणं ते ॥ ३२ ॥

मया इह (अस्मिन्) जन्मनि सुकृतं न कृतम् । दीनम् इमम् (माम्) दुरितानि अभिमवन्ति । मां दुर्गुणानां दुर्गम् (इदं रक्षास्थानम्) अवेत्य ज्ञात्वा, परिवृत्ता मत्तः परावृत्ता धीर्येषां ते सुधियः सज्जना मां तृणवत् (तिरस्कारयोग्यं) कुर्वन्ति । सत्करोतीति मिथ । दुर्गपदेन दुर्गे यथा निर्भयं निवसन्ति तथा मयि पातकानि निवसन्तीत्यात्मनः सक्षोभत्वानिदयो ध्वन्यते । हे नाथ एवं किं न पश्यसि ? जना मञ्जुलनाथम् (माम्) अनाथं

प्रक्षिप्तस्य रूपम् । मम चेतनता क्रमक्रमेण अपगच्छति । हे भवतारण ?
इदानीमपि नैव धावसि ? अस्मिन् करुणसमये तु अवश्यं मम रक्षणार्थं तव
धावनं योग्यमस्तीत्याशयः । अपुना तु मां विहातुम् नैव अहंसि । अये नाथ
मम संविरतेः (उपरामस्थ, लोकान्तरगमनस्येत्यर्थः) समयेऽपि, नयेन दया-
लुकृतेन न्यायेन, माम् न निमाळसि न पश्यसि ? इदानीं तु दयामार्गमव-
लम्ब्याहं विलोकनीय इत्याशयः । स्वादेराकृतिगणत्वाद् 'माळ' धातुः
संप्राप्तो महापण्डितैः । चुरादिरप्ययं प्रयुज्यते ॥ ३५ ॥

❀ धाम [मञ्जरी, मकरन्द, माधवी] ❀

नदन्ति गृहे मददन्तिघटा
विसृजन्ति जनोपरि दानपयोदम्
भरन्ति गुणैर्भुवनानि मना-
ग्विहरन्ति मनोजवनेष्वनुगोदम् ।
वहन्ति मनोरमकाव्यकलां
तप दासजना जनयन्ति विनोदं
त्वदन्तिकतो हि जयन्ति ! शिवे
घटयन्ति समस्तमियन्ति समोदम् ॥ ३६ ॥

गृहे मदयुक्तानां दन्तिनां घटा मदन्ति । जनोपरि दानरूपं मेघं विसृ-
जन्ति वर्षन्ति । निजगुणैर्भुवनानि पूरयन्ति । गोदाम् अतु (गोदावरीनदी-
तटे) मनोशेषेषु यनेषु विहरन्ति । गोदावरीतटं प्राकृतिकसौन्दर्यार्थं प्रमि-
दम् । तप दासजनाः मनोरमां काव्यरचनारूपां कलां वहन्ति, अत एव
आत्मनः अन्येषां च मनोविनोदं जनयन्ति । हे जयन्ति शिवे ! (तप
दासजनाः) त्वदन्तिकत्वात् समस्तं समोदं च यथा लास्यया हसन्ति एता-
वन्ति (पूर्वोक्तानि राजस्य-कथित्य-रमिकत्वादीनि) घटयन्ति सम्पाद-

वत मञ्जुलनाथमनोधटना

प्रमना यमवेक्ष्य न माति मुदा

मतिमानवनीन्द्रगुणैर्द्युतिमा-

निह माननृपः परिभाति सदा ॥ ३४ ॥

घनसारः कर्पूरः, सुधा पीयूषं तद्वत् सितेन यस्य यशसा, वसुधा सम-
न्ततः । भरितः अतिमदः (अस्यानन्दः) यस्याः सा । अतिसुखितालीला-
शयः । आनुकुलरूपा उज्ज्वला करुण्यतापि यं माननरेन्द्रं प्राप्य भरिता
(फलपुष्पादिपूर्णा) सती कदा वा न माति ? अपि तु सर्वदा मातीत्यर्थः ।
मञ्जुलनाथस्य (कवेः) मनोरचनाऽपि यं मानभूपालमवेक्ष्य प्रमत्ताः उत्क-
ण्ठिता सती मुदा हर्षेण स्वात्मनि न माति । रचना शतमुत्ती भूत्वा प्रवर्तत
इत्याशयः । मतिमान्, अवनीन्द्रोचितैः गुणैः द्युतिमान्, माननृपः इह
जयपुरराजसिंहासने सर्वदा शोभते ॥ ३४ ॥

❀ मुक्तहरा ❀

दृशोरुपगच्छति मे तिमिरं

वधिरं श्रुतियुग्ममिहायसि नैव

शनैरुपगच्छति चेतनता

मवतारण ! सम्प्रति धावसि नैव ?

क्षणादयि देव तनुर्निपते-

दधुना तु विहातुमिहार्हसि नैव

अये मम संविरतेः समयेऽपि हि

नाथ ! नयेन निमालसि नैव ॥ ३५ ॥

अन्तसमये भगवतः प्रार्थना—मम दृशोः (नेत्रयोः) तिमिरम् (अन्ध-
कारः) आगच्छति । हे भगवन् ! त्वं मम वधिरं श्रुतियुग्मं (वर्णद्वयम्)
न अयसि जानासि । अहं श्रोतुमपि न पारयामीति त्वं न जानामि । कटीनि

प्रश्लिष्टस्य रूपम् । मम चेतनता क्रमक्रमेण अपगच्छति । हे भवतारण ?
इदानीमपि नैव धावसि ? अस्मिन् करुणसमये तु अवश्यं मम रक्षणार्थं तव
धावनं योग्यमस्तीत्याशयः । अधुना तु मां विहातुम् नैव अर्हसि । अये नाथ
मम संविरतेः (उपरामस्य, लोकान्तरगमनस्येत्यर्थः) समयेऽपि, नयेन दया-
नुद्दलेन न्यायेन, माम् न निमालसि न पश्यसि ? इदानीं तु दयामार्गमव-
कन्त्याहं विडोक्तनीय इत्याशयः । स्वादेराकृतिगणत्वाद् 'भाल' धातुः
संप्राप्तो महापण्डितैः । चुरादिरप्ययं प्रयुज्यते ॥ ३५ ॥

ॐ वाम [मञ्जरी, मकरन्द, माधवी] ❀

नदन्ति गृहे मददन्तिघटा
विसृजन्ति जनोपरि दानपयोदम्
भरन्ति गुणैर्भुवनानि मना-
न्विहरन्ति मनोज्ञवनेष्वनुगोदम् ।
वहन्ति मनोरमकाव्यकलां
तत्र दासजना जनयन्ति विनोदं
त्वदन्तिकतो हि जयन्ति ! शिवे
घटयन्ति समस्तप्रियन्ति समोदम् ॥ ३६ ॥

गृहे मदयुष्मन्तां दन्तिमां घटा नदन्ति । जनोपरि दानरूपं मेघं विसृ-
जन्ति वर्यन्ति । मित्रगुणैर्भुवनानि पूरयन्ति । गोदाम् अनु (गोदापरीनदी-
तटे) मनोहेषु वनेषु विहरन्ति । गोदापरीतटे प्रावृत्तिकसौन्दर्यार्थं प्रसि-
द्धम् । तत्र दासजनाः मनोरमां काव्यरचनारूपां कलां वहन्ति, अत एव
आमनः अन्येषां च मनोविनोदं जनयन्ति । हे जयन्ति शिवे ! (अथ
दासजनाः) त्वदन्तिकतः समस्तं समोदं च यथा स्वात्तया इवन्ति युगा-
वन्ति (पूर्वोक्तानि राज्ञ्य-कवित्व-रसिकत्वादीनि) घटयन्ति

यन्ति । स्वकृपावशादेव सर्वं सांसारिकं वैभवं साधकैः प्राप्यत इत्या-
शयः ॥ ३६ ॥

—ॐ अरसात् ॐ—

पातकपुञ्जमपोहयितुं, भुवि
याऽभिययौ व्यपदिश्य भगीरथम्
खेलदधारितवीचिघटा च
जटासु जगाम निमीलितमन्मथम् ।
मञ्जुलनाथ न शोच मना-
गधुनापि पुनाति भवाद्दशमुद्यथं
देवधुनी तव सा विधुनीत
मनोमधुनीतमलीकमनोरथम् ॥ ३७ ॥

गङ्गाया माहात्म्यवर्णनम्—लोकानां पातकपुञ्जमपोहयितुं भगीरथं व्य-
पदिश्य निमिच्छीकृत्य या भुवि अभिययौ आजगाम । भगीरथस्तु व्यपदेश-
मात्रमासीत् किन्तु लोकानां पातकनिवारणार्थं गङ्गाया भूमाद्यागमनमित्या-
शयः । खेलन्ती भवारिता (अप्रतिरुद्धा) तरङ्गघटा यस्याः ईदृशी या गङ्गा
निमीलितमन्मथं समापितकामं क्षिपं जटासु (विषये) जगाम प्राप । हे
मञ्जुलनाथ ! त्वं मनागपि न चिन्तय, अधुनापि सा गङ्गा भवाद्दशम्
उद्वयम् (उत् उच्चैः व्यथा यस्य तम्) पुनाति । अतएव सा देवधुनी,
मनोमधुना नीतम् (मनःकल्पितं मधु, मनोमोदकमितिषत्) तथ अलीकं
मनोरथं विधुनीत अपनयेत् । त्वया मनःकल्पितसांसारिकमधुयन्तात्
नानाविधो मिथ्या मनोरथः (विषयवासनारूपः) प्रसारितोऽस्ति, यद्दशास्यं
विषयेषु वध्यसे । तथा च गङ्गा तमेव ते विषयामिषत् दूरीकुर्यादित्या-
शयः ॥ ३७ ॥

—ॐ किरीट ॐ—

जन्मनि जातु कृतं न हितं, मम
 देवगणो दुरितं किमपोहतु
 जाह्नवि ! कं शरणं परियामि
 ममोद्धरणं किल कः परिशोचतु ।
 दीनमुपायविहीनमिमं
 दयया परिगृह्य गिरं मम बोधतु
 देहविमोक्तदिने भुवनेश्वरि !
 गात्रमिदं पुलिने तव लोठतु ॥ ३८ ॥

मया अस्मिन् जन्मनि आत्मनः परेषां च हितं न कृतम् । अत एव अकृत-
 हितसाधनस्य मम, देवगणः पातकं कसादूरीकरोतु ? अपि तु न कुर्याद्वि-
 त्यर्थः । अहं कं देवं शरणाय न अभिगच्छामि ? मम उद्धारं को वा देवः
 परिशोचतु विचारयतु । ममोद्धारस्य कस्यापि देवस्य हृदये शोको नास्ती-
 त्याशयः । इमम् (माम्) दयया परिगृह्य स्वीकृत्य, मम गिरं बोधतु
 शृणोत्विति यावत् । का सा प्रार्थनावानी तामाह—हे भुवनेश्वरि गते !
 देहत्यागदिने इदं मम गात्रं तव पुलिने लोठतु । तव वीर एव मे प्राणवि-
 मोक्तो भवत्विति भावः ॥ ३८ ॥

—ॐ सुन्दरी [मल्ली सुखदानी] ॐ—

निजनिर्भरणे निरतः सकलो
 विकलोपरि केन दयाऽऽचरणीया ?
 न च धर्ममधर्ममवैति जनो
 घनिलोकमनोऽनुगता धरणीया ।
 ६० नि० २४

न सनातनरीतिषु रज्यति कोपि
 कथं नु जनैर्द्विजताऽऽदरणीया
 अधुना यत मञ्जुलनाथहिते
 भवता यदुनाथ कृपा करणीया ॥ ३९ ॥

निजस्य निर्भरणे पूरणे (स्वायंपूरणे इति यावत्) सकलौ जनौ निरत-
 स्तत्परः । विकलस्य जनस्योपरि केन दया कर्तव्या ? न केनापि दया क्रियत
 इत्यर्थः । धर्ममधर्मं च कोपि न जानाति । केवलं धनिलोकानां मनसः
 अनुगता अनुगामिता धरणीया । धनिलोकानां मनसोनुगामित्वं सर्वैरा-
 क्रियत इत्यर्थः । यदा प्राचीनरीतिषु कस्यापि अनुरागो नास्ति, तर्हि मम
 द्विजता (प्राज्ञता) कैजनैः आदरणीया । मां द्विजं ज्ञात्वा क आदरं
 कुर्यात् । अधुना मञ्जुनाथस्य हिते भवता कृपा कर्तव्या ॥ ३९ ॥

→* अरविन्द *←

अयि देव विलोकय दीनदशां
 विवशां विवहामि तनूमवधेहि
 तव दर्शनलालसया ह्वनया
 हृदि धैर्यमुदेति सुधालवलेहि ।
 मवदागमनोत्कलिकासु मनो
 वितनोति मनोरथकोटिमवेहि
 अरविन्दविलोचन नाथ मुकुन्द !
 विनन्दय मानसमाकुलमेहि ॥ ४० ॥

आकलस्य भक्तस्य भगवन्तं प्रति आगमनप्रायेणा—अहम् अंशदां त्वम्

स्तरं स्वरितमागच्छेत्ताशयः । सुधाढेनाबुम्बि धैर्यं हृदये उदेति ।
 दर्शनलालसामात्रेण हृदये अमृतवन्मधुरं धैर्यं भवति । तव आगमन-
 दारुणतासु मे मनः मनोरथकोटिं वितनोति, त्वं जानीहि । त्वमागमिष्यसि
 दारुणतामात्रेण मनसि नानामनोरथाः (एवं प्रणंस्यामि, एवमात्मनो मौ-
 चरणे धास्यामि, एवं प्रार्थयिष्ये इत्याद्याः) आवन्ते, त्वहामे तु का द-
 र्श्यादित्युत्कण्ठातिशयो ध्वन्यते । आकुलं मानसं विमन्दय आनन्दय ।
 आगच्छ ॥ ४० ॥

→* लवङ्गलता *←

विहायसि निर्मलरोचिरुदेति,
 निरेति तमः, प्रशमः पदमृच्छति
 पुरन्दरदिवप्रमदावदनं
 नवरागधनं सुषमामभिगच्छति ।
 जगत्त्रापि जागृतिरेति मनागपि
 मञ्जुलनाथमनो मुदमिच्छति
 उपा भुवनेश्वरभाव-पुषा
 वपुषा प्रमदं विदुषामभियच्छति ॥ ४१ ॥

आकाशे स्पष्टं रोचिः (तेजः) उदेति । तमः निर्गच्छति । प्रश-
 (शान्तिः) पदं स्थानम् ऋच्छति प्राप्नोति । प्रातःकाले स्वभावतो मन-
 शान्तिः पदं करोतीत्याशयः । पूर्वदिग्बध्वावदनं उपारागेन नवरागयुक्तं
 शोभां गच्छति । जगत्सु जागृतिः (जागरणम् उत्थानम्) आगच्छति
 'जागृतिः' इति साम्प्रतिकप्रसिद्धानुसारम् । अन्यथा 'जागर्तिः' इति स्यात्
 मञ्जुलनाथस्यापि मनः मोहं शान्तिः । नत्रपि प्रातःकाले हर्षानुगं भवति

पुष्पाति (पुष्पातेः क्तिप्) तादृशेन, वपुषा स्वशरीरेण, विदुषां (जगदी-
श्वरमाहात्म्यं विदितवताम्) प्रमदं अभियच्छति ददाति । प्रातःकाले प्रसा-
देन, स्वत एव जगदीश्वरमहिमानुगतं मनो भवति, आनन्दश्चोदेतीत्याशयः ।
'उपा' इति वैदिकः शब्दोपि साम्प्रतं नवशिक्षितैः संस्कृते व्यवहर्तुमारब्धः ।
दत्ता येयं विषयसमस्या 'गुरुकुलकाङ्गडीस्थाने' जायमानस्य संस्कृतसाहित्य-
संमेलनस्यावसरे गुरुकुलीयैर्विद्वद्भिः ॥ ४१ ॥

→* सुख [किशोर, कुन्दलता] *←

परिकर्षति कामकपायभरो
विकरोति मदो, मयि मानसमीरय
सुखवासनया हनया परितो-
ऽधरितोसि, न नाथ मनागवधीरय ।
वद केन पथा परियामि विभो ?
भवभोगवृषं तरसा यत तीरय
अयि भो भवतारण दुःखविदारण !
जीवितधारणरीतिमुदीरय ॥ ४२ ॥

कामकपायभरः कामवासनासमूहो मां कर्षति, स्वानुपलं गमयति । मदो
विकरोति, मयि विकारमुत्पादयति । हे विभो ! मयि भद्रिपये मानसं त्व
चित्तं प्रेरय । हनया सुखप्राप्तेर्वासना समन्ततः अधरीकृतोसि । अतएव
अधरितं मां त्वम् न अवधीरय न तिरस्कुरु । शीघ्रं मम भवभोगवृषां
तीरय समापय । 'पार तीर कर्मसमाप्ता' । अतएव हे भवसागराय तारक !
त्वमेव जीवितधारणस्य रीतिम् उदीरय । अहं तु कामवासनादिनानाविधैः
ज्ञानुमिष्याङ्कुलीकृतोसि, अतएव त्वमेव 'कथमहं जीवितं धारयामी' नि रीति-
मुपदिशेत्यर्थः ॥ ४

❀ दण्डकेपु ❀

❀ नवनीलचक्रम् ❀

प्रत्यहं विदेशिभाववैभवेन संदधाति
 हन्त हन्त दोलनं नु धर्मलेशोऽधुना
 'हैट-कोट-पैन्टलून-नैकटाइ-' संगमेन
 लोपमेव संप्रयाति पूर्ववैपोधुना ।
 दृश्यते समन्ततोपि नूतनी प्रवृत्तिरेव
 भारतीयभाव एष नामशेषोऽधुना
 संगताः समस्तमान्यपण्डिता विचारयद्ध-
 मेप केन वाऽध्वना प्रयातु देशोऽधुना ॥ ४३ ॥

वैदेशिकभावानां प्रभावेण धर्मलेशोऽधुना दोलनं संदधाति । वैदेशिक-
 भावप्रभावात् साम्प्रत लेशतोपि वर्तमानो धर्मश्चलविचलतां दधार्तीत्यर्थः ।
 हैटादयो वैदेशिकवस्त्राणि । धर्मश्चंचलो जातः । येषभूपादयो वैदेशिका
 जाताः । सर्वतो नवीनरीतिमनुगच्छन्ती जनानां प्रवृत्तिः (व्यवहारः)
 दृश्यते । एषं च सोऽयमस्माकं 'वयं भारतीयाः स्मः' इति भावः साम्प्रतं
 गानमाप्रदोषो जातः । अतएव सभासु संमिलिताः मान्याः पण्डिता विचार-
 यन्तु यत् एष देशः (भारतम्) अधुना केन वा मार्गेण प्रयातु ? संवत्
 १९८२ वैशाखे संघटिते 'संस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य' कानपुरीयेऽधिवेशने
 समस्याधूर्तिषु पठितमिदम् । नवीनं 'नीलचक्रं' छन्दः । नीलचक्रे एको गुरु-
 ऋत एको लघुरिति क्रमेण त्रिंशद्गणाः । अस्मिन् अन्ते जगणो भवति ।
 अर्थात् गुरुलघुरिति क्रमेण २७ वर्णाः अन्ते जगण इति ॥ ४३ ॥

❀ अनङ्गदोस्तम् ❀

उमेश्वरे उमामयी, रमेश्वरे रमामयी,
 गिरिश्वरे प्रमामयी, क्षमामयी क्षमावताम्,

सुधाकरे सुधामयी, चराचरे विधामयी,
 क्रियासु संविधामयी, स्वधामयी स्वधावताम् ।
 जगत्सु चेतनामयी, मनःसु वासनामयी,
 कवीन्द्रभावनामयी, प्रभामयी प्रभावतां,
 धनेषु चञ्चलामयी, कलावतां कलामयी,
 शरीरिणामिलामयी शिलामयी सदाऽनताम् ॥४४॥

सवाङ्मानसिहृदेयेन (पूर्वजातेन) आम्बेरराजहर्म्येषु प्रतिष्ठापिताया
 'शिलामयी' देव्या सव — या भगवती उमेश्वरे शिवे उनामयी उमा
 रूपेण वर्तते । गिराम् ईश्वरे (वागधीश्वरे) प्रभामयी यथार्थज्ञानरूपा
 वर्तते । वाचि या प्रभा (यथार्थज्ञानम्) तद् भगवत्या रूपमित्याशयः ।
 क्षमावता तितिक्षाशालिना मध्ये, सा क्षमारूपा । सुधाकरे (चन्द्रे) या
 सुधा, सा भगवत्या शक्ति । चराचरे, चरे जङ्गमे, अचरे स्थावरे प्रपञ्चे सा
 भगवती विधामयी प्रकाररूपा । स्थावरजङ्गमास्मिकापि सैव भगवती सर्वत्र
 व्याप्ता, केवलमिदं स्थावरमिदं जङ्गममिति प्रकार एव भेदक इत्याशयः ।
 क्रियासु सविधा (सविधानम्, योजनम्) तद्रूपा । स्वधावतां पितृणां
 मध्ये, स्वधारूपा । जगत्सु या चेतना सा भगवत्या शक्ति । वासना
 कर्मादिभिर्जातो मनसि सत्कारः । कवीन्द्रेषु भावनामयी, कविषु वा
 भावनाशक्ति सा भगवत्या प्रभाव इत्यर्थः । प्रभावतां प्रकाशशक्तिनां
 सूर्यादिपदार्थानां मध्ये प्रभारूपा । मेघेषु विद्युद्रूपा । कलावतां नृत्य-
 गीतादिचतुष्टयिकलाशालिना मध्ये, या कला सा भगवत्या शक्ति ।
 शरीरिणा देहधारिणां मध्ये, इलामयी पृथिवीरूपा । जीवस्य योयं देहः,
 स किल प्राधान्येन पार्थिवः । सा च भगवता पृथिवीरूपेण तं देहमवष्टम्भ-
 यतीति, शरीरिषु सा इलामयीत्याशयः । एवविधा सा शिलामयी सदा
 रक्षतु । जगति या शक्ति सा सर्वा भगवत्या एव विभृतिः, शक्तिं विना
 अपरत्र शक्तिलभ एव कथम् ? शक्तिं विना च पदार्थस्य सर्वत्र दुरूपवादेति
 सर्वत्र सा शक्तिरेव विलसतीति सर्वस्याशयः । प्रतिचरन् नयनव प्राप्तः ।

प्रथमे 'मा' कारस्य, द्वितीये 'घा' इत्यस्य, तृतीये 'ना' इत्यस्य, चतुर्थे च 'ला' इत्यस्येति समीक्षणाय सहृदयैः ॥ ४३ ॥

❀ घनाक्षरी [मनहर, कवित्त] ❀

भारतविभासमान-श्रीमन्मानभूमिभुजा
कीर्तिवल्लरीयं परिगोपिता निपिच्य ताम्
विद्यास्यनुरागवता तदनु विवर्दिताऽसौ
जयसिंहभूमिभृता पुष्प्यन्तीं विविच्य ताम् ।
गुणिजनतोपकेण श्रीमद्रामभूमिपेन
मञ्जुनाऽथ माधवेन पुष्टासौ विविच्यतां
भानुवंश्यभूमिपतिकुञ्जर महीप मान !
सैयं भवताऽद्य दानवारिणा निपिच्यताम् ॥ ४५ ॥

भारतवर्षे सर्वत्र विभासमानेन (प्रख्यातेन), श्रीमता मानसिंहभूपा-
लेन (प्रथमेन) तां (मानसिंहकालिककीर्तिवल्लयां) हृदये करणेन परोक्ष-
निर्देशः) अथवा तां मूलकन्दलीं (जड) निपिच्य, इयं (अस्मिन् सनये
वर्तमानेति समक्षनिर्देशः) कीर्तिरूपा बह्वी परिगोपिता रक्षिता । तदनु
सदनन्तरम् । विद्यासु अनुरागवता सवाईजयसिंहदेवेन (द्वितीयेन) तां
पूर्वोक्तां कीर्तिवल्लरीं पुष्प्यन्तीं विकसन्तीं विविच्य ज्ञात्वा असौ कीर्तिवल्लरीं
वर्दिता । श्रीमज्जयसिंहदेवस्य प्रख्यातो विद्यानुरागः । अनेनैव हि स्थाने स्थाने
व्योतिषयधराळाः स्थापिताः सन्ति, या विस्मयपयन्ते दर्शकान्निबुधः ।
सदनन्तरम्—गुणिजनानां सन्तोपकेण श्रीमद्रामसिंहदेवेन (अर्वाचीनेन) ।
अथ पित्रा प्रतिष्ठापिताया राजपद्धतेः, गुणिजनजीविकायाश्च यथावशिर्वो-
णात् मञ्जुना अभिरूपा (प्रदाखेन) श्रीमन्माधवासिंहदेवेन (अर्वाचीनेन)
य असौ कीर्तिवह्वी पुष्टा (सुतरां संवर्दिता) इति विविच्यतां विचार्यताम् ।
तस्मात्—भानुवंश्यानां भूमिपतीनां मध्ये कुञ्जर श्रेष्ठ ! हे मानमहीप ! सा

इयं कीर्तिवल्ली अद्य भवता दानवारिणा मदजलेन निषिच्यताम् । कुञ्जरो
मदजलेन निषिच्य स्वामीष्टां वल्लीं यथा वर्द्धयति, तथा भवता दानसा-
मयिकेन अर्घ्यजलेन निषिच्य इयं कीर्तिवल्ली वर्द्धयतामिति माननरेन्द्रं प्रति
दानौदार्यं प्रार्थ्यते । किञ्च शब्दशक्तिमहिम्ना—“भवता दानवारिणा दान-
दानां दैत्यानाम् अरिणा विष्णुरूपेण सता निषिच्यतामयमयोपि ध्वन्यते ।
समये समये आविर्भूय यथा हरिदुंष्टान् दमयित्वा त्रिभुवनीरूपां कीर्तिवल्लीं
गोपायति, तथा दानदानामारिणा दुष्टदण्डकेन सता भवता, इयं कीर्तिवल्ली
निषिच्यताम् ।” तथा च नरेन्द्रस्य विष्णुसमानत्वं ध्वन्यते ॥ ४५ ॥

✽(रूपकघनाक्षरी)✽

लन्दननगर्यामुपगच्छन् धर्मधुर्यो यो हि

मृत्तिकामपि स निजदेशादेव संहिनोति

इङ्गलेण्डमण्डलेप्यखण्डनियमस्य यस्य

सर्वतः प्रशस्यधर्मदुन्दुभिर्दिवं धिनोति ।

जर्मनैर्निबद्धे घत यूरोपीययुद्धे धनं

दत्त्वा निजागारात्प्रजासंकटं स यो धुनोति

सोयं धर्म-धैर्य-दया-दाक्षिण्यातिपुण्यमना

मान्यजनाधीशो माधवेशो मे मुदं तनोति ॥ ४६ ॥

यः किल श्रीमान् माधवसिंहदेवो लन्दननगरे गच्छन्, निजपयवहारार्थं
मृत्तिकामपि स्वदेशादेव संहिनोति (प्रेषयति) स, भोज्यपेयादीनां तु
कथैव का । अखण्डितधार्मिकनियमस्य यस्य (माधवेशस्य), प्रशस्यो धर्म-
दुन्दुभिः स्वर्गं प्रीणयति । धार्मिकनियमपालनेन देवान् प्रीणयामासेत्यर्थः ।
अथवा, म्लेच्छदेशेऽपि अखण्डितधार्मिकनियमस्य यस्य, धार्मिको विजय-
दुन्दुभिः दिवम् अन्तरिक्षं धिनोति मुगधति । यस्य विजयदुन्दुभिः सर्वतो
व्याप्त इत्यर्थः । जर्मनदेशीयैः प्रारब्धे, घतमाने यूरोपयुद्धे, निजागारात्
निजकोषात् धनं दत्त्वा, सेनायां समापेक्षार्थं मनुष्यसंग्रहरूपं प्रजानां संकटं

यो धुनोति स निवर्तयामास । भारतेशेन याचितो युद्धे सहायतार्थं सैनिका-
नदत्वा अपरिमितं धनमेव निजकोषाद्ददौ, न पुनर्दयावशो निजप्रजालोका-
न्प्रेरयामासेति भावः । धर्मधुरन्धरत्वाद् मान्यः, जनाधीशो राजा श्रीमान्,
माधवसिंहदेवः ॥ ४६ ॥

—४७— देवघनाक्षरी —

धनविटपेषु भूरि शोभते कुसुमघटा
रोचते सरोजखण्डसुपमा सरसि सरसि
भाति सहकारे कलकोकिलकुहूनां रवो
मधुकरयूनां खनः सरसां पयसि पयसि ।
मञ्जुनाथ रसिकमनःसु मदलक्ष्मीर्भाति
दशमुपयाति कामचर्चाऽसौ रहसि रहसि
मन्ये मधुपर्यणि मनोभूर्मदजन्मोन्माद-
मङ्गते विशङ्कं निजमुद्रया मनसि मनसि ॥ ४७ ॥

वसन्तवर्णनम्—कुसुमघटा पुष्पोत्करः । सरसि सरसि प्रत्येकसरोवरे,
कर्मलखण्डस्य शोभा राजते । सरसि सरसीति द्विरुक्त्या 'यावत्सरोवरेषु
कमलानि सन्तीति' विस्तारातिशयो ध्वन्यते । प्रथमप्रेषि द्विरुक्तौ बोद्धव्यम् ।
सहकारे भात्रे । कलानां (मनोहराणाम्) कोकिलकुहूशब्दानाम् । मधुकरयूनां
युवकमधुकराणाम्, अनेन वसन्ते उन्मादातिशयो ध्वन्यते । यूनां विशेषोन्मा-
दात् । मदस्य लक्ष्मीः समृद्धिः । रहसि रहसि (सर्वत्र एकान्ते) कामचर्चा
दशम् उपयाति । सर्वत्र एकान्ते स्थितानां जनानां कामकथैव श्रूयते इति
वसन्तप्रभावातिशयः सूच्यते । अत्रोत्प्रेक्षते—मनोभूः काम', मधुपर्यणि वस-
न्तरूपे पर्वसमये । पर्यपदेन समयस्य पुण्यत्वं दुर्लभत्वं च सूच्यते । निजमु-
द्राद्वारा निःशङ्कं प्रत्येकजनस्य चित्ते मदजन्मानम् उन्मादम् अङ्गते लिखति ।
कामवृत्तमुद्राङ्गनेन सर्वेषां चित्ते, मदजन्मा उन्मादः संजात इत्युत्प्रेक्षाशयः ४७

उर्दूभाषाप्रचलितानि छन्दांसि

सूचना

उर्दूभाषायां संस्कृत हिन्दी-वत् न परःसहस्राणि छन्दांसि । अधिक-
धिकमुपचचारिणानि नवेयुरस्याश्छन्दांसि । तान्यपि नास्याः
संपत्तिः । पारसीकभाषाया एवैतानि छन्दांसि व्यवह्रियन्त
उर्दूभाषासिकैरपि । छन्दःशास्त्रमप्यस्याः पारस्यभाषोद्गीर्णम् ।
अत्र हि संस्कृतहिन्दीभाषावदक्षराणां मात्राणां वा नास्ति गणना । छन्दो-
ध्वनिसूचकाश्चत्वारः पञ्च वा शब्दाः सन्ति, येषामित्युक्तः परिवर्तनेन
साध्यन्ते विविधछन्दांसि । उर्दूभाषायां छन्दसो नाम 'बहर' इति ।
प्रसिद्धानि छन्दांसि केवलमेकोनविंशतिः । तेषु छन्दःपञ्चकं केवलमा-
रब्बभाषायामेवोपयुज्यते ।

उर्दूभाषायाः प्राक्तनाः कवयः कठिनेष्वपि छन्दःसु कवितां कर्तुम-
शक्नुन्, परमिदानीं प्रसिद्धेष्वेव छन्दःसु कवयन्ति कवयितारः । कठिन-
छन्दसां व्यवहार एव निरुद्धः । साम्प्रतिका हि सुबोधभाषया सह सरला-
न्देव छन्दांसि प्रयोक्तुमभिलषन्ति । एवं सत्यपि छन्दसां लेखने पठने च
योऽयं दोषः स त्विदानीमपि तदवस्थ एव ।

उर्दूभाषायां लिख्यते दीर्घः परं छन्दोलयानुसारं दीर्घोपि लघुः पठ्यते ।
अतएव, अपरिचितपठनप्रकारः पुरुषो न सम्यगुर्दूभाषायाश्छन्दांसि पठिषुं
पारयेत् । यथा—

“गुलिस्तां में जाकर हरेक गुलको देगा ।

न तेरी सी रंगत न तेरी सी चूँ है ॥”

इति लिखितमपि पठनञ्चनेरनुसारमेवं लेखनीयं भवेत्—

“गुलिस्तां म जाकर हरिक गुलकु देखा ।

न तेरी सि रंगत न तेरी सि बू है ॥”

अस्तु. उर्दूभाषायाश्छन्दांसि मात्राक्रमनियामकध्वनिसहितानि संस्कृतभाषायामधस्तादवतार्यन्ते । सौकर्यार्थमधस्ताद् उर्दूभाषामयान्युदाहरणान्मध्युत्थित्यन्ते । एतद्विषये विशेषस्तु गीति-वीथ्याम् पूर्वभागाभूमिकायां च विद्येयम् । छन्दस्वरूपसूचनार्थमस्मिन्प्रकरणे विस्तृतानां छन्दसां कानिचिरक्षणान्येव (क्षेप) दीयेरन्, तदवशिष्टभागस्तु गीतिवीथ्यामवलोकनीयः ।

❧ १-यहरे हज़ज मुसदस महज़्ज़फ़े ❧

[मफाईलुन मफाईलुन फऊलुन]

❧ मवाटवी ❧

अहो कं वा श्रयेयं दीनबन्धो ।

स्वदुःखं कं वदेयं दीनबन्धो ॥ १ ॥

वनाग्निः सर्वतो मे संवृतोयम् ।

अहो कुत्र द्रवेयं दीनबन्धो ॥ २ ॥

विहाय त्वां कमन्यं मञ्जुनाथम् ।

वटेऽसिन्नारटेयं दीनबन्धो ॥ ३ ॥

अस्मिन् वटे मञ्जुनाथं (भैरवं स्वामिनम्) त्वां विहाय अन्यं कम भारटेयम् (आहूयेयम्) इति योजना ॥ ३ ॥

१ 'कदां हो ऐ हमारे राम प्यारे ।

मुझे गुल, गोल, बल, बोल, पियारे ॥

→* २-बहरे रमल मुसम्मन महजूफे *

[फायलातुन फायलातुन फायलातुन फायलुन]

हे गणेशगुणावधे करुणानिधे ! हवधीयताम् ।
 दृष्टिरुज्ज्वलभारते तव भारते विनिधीयताम् ॥ १ ॥
 निर्मले यमुनातटे निकटे कदम्बमहीरुहाम् ।
 अत्र वै विहरन् भवान्विदधे महाकमनीयताम् ॥ २ ॥
 यत्र कुङ्कुमकेसराः कलयन्ति कामपि सुच्छविम् ।
 देश ईदृश ईक्ष्यते किमिहापरोपि ? विचीयताम् ॥ ३ ॥
 गीयते निगमागमैर्गुणगौरवं तव सर्वदा ।
 नाथ संग्रति मञ्जुनाथगिरा कियद्वत् गीयताम् ॥ ४ ॥

गणनीयानां गुणानाम् अवधिसदृश ! 'गणनीयं तु गणेश'मित्यमरः ।
 उज्ज्वलायां भायां कान्तौ रते, सत्कार्यकरणेन कीर्तिसम्पादके इत्याशयः ।
 तव भारते भवदीये भारते, दृष्टिर्निधीयताम् । कुङ्कुमस्य काश्मीरजस्र
 केसराः किंजल्काः ॥ ४ ॥

→* ३-बहरे हज़ज़ मुसम्मन कुस्तुरे *

[फायलुन मफाईलुन फायलुन मफाईलुन]

मो विमो दयादगियं दीनदुर्वले देया ।
 वेदना ममाद्य घना देव दूरमाधेया ॥ १ ॥

१ 'दिल इबादतसे चुराना और जन्नत की तलब ।

कामचोर इस काम पर किस मुंहसे उजरत की तलब ॥'

२ 'इश्क़ से तपीमतने जीस्व का मजा पाया ।

दर्द की दवा पाई दर्द बे दवा पाया ॥'

साम्प्रतं विधौ वामे, रक्षकोस्ति को वा मे ?
 याचना मदीयेयं मानसे न किं नेया ? ॥ २ ॥
 आमयेदजस्रमियं सर्वतोद्य संसारे ।
 दैवदुर्लिपिर्निहिता मामकीनभाले या ॥ ३ ॥
 कर्ममोहितोद्य भृशं कीदृशं विनृत्यामि ।
 मञ्जुनाथनाथ्येऽसिन् दीननाथ दग् देया ॥ ४ ॥

दयादृक् दयादृष्टिः । हे देव घना (निबिडा) मे वेदना वूरमाधेया
 दूरीकृतव्या ॥ १ ॥ विधौ विधातरि वामे प्रतिकूले । मामसे याचना किं-
 न नेया ? अपि त्ववश्यं नेतव्येत्यादायः ॥ २ ॥ मञ्जुनाथस्य नाथ्ये (धृत्ये)
 दृष्टिर्देया ॥ ३ ॥

—ॐ० ४-यहरे हज़ज़ मुसम्मन अख़रब' ॐ०—

[मफ़ऊल मफ़ाईलुन मफ़ऊल मफ़ाईलुन]

अयि नाथ दयादृष्टिं तव देहि दयालो ! मे ।
 विदधासि तिरस्कारं किल केन कृपाली ! मे ॥ १ ॥
 लोठामि भृशं भूमौ दीनोऽयमहं त्वग्रे ।
 निद्रासि कथङ्कारं वद शेषशयालो मे ॥ २ ॥

१ ' खुरशेद *जो निकला है इस वक्त य सरज़ा दे ।

कोठे प खड़ा शायद वह माहेलका होगा ॥ '

* उर्दूशतकाश्चन्दोनुरोधेन धीर्यमपि हसवत्यतन्ति । तदर्थमत्र वैदिकानु-
 दासविहवत् धीर्यवर्णस्याप्यस्यात् (-) ईदृशं चिह्नं दत्तमस्ति ।

अयि नाथ न नायेन्यत्, परमस्तु भवचित्ते ।
वत मञ्जुलनाथोयं चपलोपि च वालो मे ॥ ३ ॥

शेषश्यालो शेषशायिन् ! ॥ २ ॥ नाथे आशासे । मञ्जुनाथचपलोपि मे
वाल इति भवचित्तेऽस्त्विति संबन्धः ॥ ३ ॥

→* ५-यहरे हज्ज मुसम्मन सालिम *←

[मफाईलुन मफाईलुन मफाईलुन मफाईलुन]

अहो श्रीभारतामिख्योऽतिमुख्यो दिव्यदेशोयम् ।
अपि ध्यायेत्सुरेशो यं स भूमेः संनिवेशोयम् ॥ १ ॥
जयज्जीवात्तवे जाताऽनुयाता जाह्नवी यस्मिन् ।
प्रसर्पत्पुण्यपीयूषप्रवेशो भूप्रदेशोऽयम् ॥ २ ॥
अमुष्मिन्वर्द्धितानन्दो मुकुन्दो मोदमातेने ।
तदीयाऽलङ्घ्यलीलाभिर्विलीनाऽलीकलेशोऽयम् ॥ ३ ॥
सखे मे मञ्जुनाथाऽलं मुघा मा यापयेः कालम् ।
अहो ते संस्कृतोपेतो न रोचेतोपदेशोयम् ॥ ४ ॥

जगज्जीवनौषधाय जाता जाह्नवी, यस्मिन् देशेऽनुयाता । प्रसर्पतः पुण्य-
रूपस्य पीयूषस्य प्रवेशो यस्मिन् ॥ २ ॥ संस्कृतोपेतः संस्कृतमायानिबद्धस्य
रूपदेशो लोकानां न रोचेत् ॥ ४ ॥

१ 'अगर हम बाग़ों होते तो गुल्शन को लुटा देते ।
पकड़कर दस्त मुलबुल का चमनसे जा मिला देते ॥'

→* ६-बहरे हज़ज मुसम्मन अखरव मक्तफूक्त मक्तसूर *←

[मफऊल मफाईल मफाईल मफाईल]

भूतेश ! भवत्पादयुगं भूरि भजेयम् ।

हे भर्ग ! भवन्मूर्तिमबन्धाय यजेयम् ॥ १ ॥

त्वन्मौलिगता देवधुनी पापमपोहेत् ।

चेतःपरितापं व्यपनीयान्नगजेयम् ॥ २ ॥

त्वं देहि दयादृष्टिमये मञ्जुलनाथे ।

वाञ्छाऽद्य महेशान मनाद् मानसजेयम् ॥ ३ ॥

भवन्धाय मोक्षाय भवन्मूर्ति यजेयं पूजयेयम् ॥ १ ॥ इयं नगजा पार्वती
चेतःपरितापं व्यपनीयात् दूरीक्रियात् ॥ २ ॥ अये दयादृष्टिं देहि, इति
मानसजा इयं वाञ्छा ॥ ३ ॥

→* ७-बहरे हज़ज मुसदस मक्तसूर *←

[मफाईलुन मफाईलुन मफाईल]

अये पद्मेऽङ्घ्रिपद्मे मे मनः स्यात् ।

भवत्पादाग्रलग्नोयं जनः स्यात् ॥ १ ॥

कृपादृकोणतस्तुष्येन्मनो मे ।

न किं वा चातकप्रीत्यै धनः स्यात् ॥ २ ॥

कथं वा मञ्जुनाथं नेक्षसे त्वम् ।

दयादृष्टिं विना सिद्धिर्न नः स्यात् ॥ ३ ॥

१ 'जिसको तेरी ओंखों से सरोवर रहैगा ।

विस्फूर्जं जिया भी तो वो भीमार रहैगा ॥'

२ 'सुदृष्यत कोटियोंके हो अगर मोल ।

बनी बादम न छे यह दर्द सर मोल ॥'

हे पत्ने ! (लक्ष्मि) ते चरणकमले । अयं जनः, अहमित्याशयः ॥ १ ॥
कृपादक्षोणतः कृपाकटाक्षात् ॥ २ ॥

—ॐ ८-बहरे सफीक़ मुसदस मखबून महजूफ़ ॐ—

[फायलातुन मफायलुन फेलुन]

भारती मे भवाय बोभूयात् ।

मानसे मे सुखानि सा सूयात् ॥ १ ॥

शारदासौ सरोजपीठस्था ।

मानसं मे प्रमादमाधूयात् ॥ २ ॥

मौनमेया न मञ्जुनाथेऽस्मिन्

गीतिभिस्त्वां परस्तु कः स्तूयात् ॥ ३ ॥

भारती सरस्वती । भवाय कल्याणाय ॥ १ ॥ मानसं मनःसंबन्धिनं
प्रमादम् आधूयात् कूरीकियात् ॥ २ ॥ मौनं न पद्याः (भा-दयाः) मा
गच्छेः । मञ्जुनाथं विना मधीनगीतिभिः परः कः स्तूयात् ॥ ३ ॥

—ॐ ९-बहरे मुज़ारे मुसम्मन अखरय मफ़क़्क़ महज़ूफ़ ॐ—

[मफ़ऊल फ़ायलात मफ़ईल फ़ायलुन]

बन्दामहे महेशपदाम्मोजमुज्ज्वलम् ।

सेवामहे महेशपदाम्मोजमुज्ज्वलम् ॥ १ ॥

१ 'शाम से कुछ युष्ता सा रहता है ।

दिल हुआ है चिरग़ सुफ़लिस का ॥'

२ 'पानी तवीर दे है हमें क्या युष्ता हुआ ।

है दिल ही ज़िन्दगीसे हमारा युष्ता हुआ ॥'

लीयेत लाभलोभलवोऽप्यान्तरस्य, चेत् ।
 विन्दामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ २ ॥
 काव्येषु मञ्जुनाथ न नः स्पन्दया फलम् ।
 वीक्षामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ ३ ॥

धान्तरस्य (भवसः) कामलोभस्य लेशोपि लीयेत, यदि शिष्यपदकमलं
 विन्दामहे ॥ २ ॥

❧ १०-यहरे रामल मुसइस महजूरु ॥❧

[फायलातुन फायलातुन फायलुन]

कीर्तये कालिन्दि मातस्त्वामहम् ।
 शङ्कितः शरणं पुरः प्रायामहम् ॥ १ ॥
 निर्मलं यदि ते जलं मौलौ बहे ।
 संतरेय त्वत्पतेर्मायामहम् ॥ २ ॥
 माऽनुमासीर्मञ्जुनाथं निर्बलम् ।
 त्वत्तटे प्रायां तरुच्छायामहम् ॥ ३ ॥

शङ्कितः सन् त्वां शरणं प्रायाम् आयासिषम् ॥ १ ॥ त्वत्पतेः श्रीकृष्णस्य
 मायाम् ॥ २ ॥ मानुमासीः मा जानीहि । त्वत्तटे तरुच्छायामहं प्रायाम्
 (भागतोऽसि), त्वत्तीरतरुच्छायाश्रयेण अहं निर्बलो नास्मीत्यनेन तीरा-
 गमनमाश्रेण जनो मुक्तेरधिकारी भवतीति महिमास्तिशयो ध्वन्यते ॥ ३ ॥

१ 'बाल ओ फरियादही ताकृत कही ।
 बात करता हूँ कलेज्य मामके ॥'
 क० नि० २५

→ॐ ११-चहरे मुतकारिव मुसम्मन सालिम ॐ←

[फऊलुन फऊलुन फऊलुन फऊलुन]

हरे ! संतरेद्भाग्यनौका ममेयम् ।

क्षणं क्षेपणी स्यादया चेत्तवेयम् ॥ १ ॥

भवाब्धिस्तु कलोलमालाकुलोयम् ।

महाजर्जरा नाथ नौका ममेयम् ॥ २ ॥

ततोप्यद्य विधोतते नैव भास्वान् ।

घटा चोत्कटा व्योम्नि विस्फूर्जितेयम् ॥ ३ ॥

क्षणं मञ्जुनाथं दृशापि स्पृशेत् ।

निमग्नोपि कामं हरे संतरेयम् ॥ ४ ॥

भाग्यरूपा नौका । तव दया, क्षणार्धं चेत् क्षेपणी (नौकादण्डः 'बही') स्यात् ॥ १ ॥ त्व दृष्ट्यापि चेत्स्पृशसि तर्हि भवाब्धौ निमग्नोपि तरेयम् । त्वदयादृष्टिभामे सति मम मञ्जनमप्युद्धारादुत्कृष्टम् इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ॐ १२-चहरे मुतकारिव मुसम्मन मकवूज असलम मुजाईफ ॐ

[फऊल फेलुन फऊल फेलुन फऊल फेलुन फऊल फेलुन]

न याहि लावण्यगर्वितानामुपान्तदेशं सखे मनो मे ।

अयेऽवधानेन पालयेथा इमं निदेशं सखे मनो मे ॥ १ ॥

१ 'न छोड़ो हमें हम सनाये हुए हैं ।

उदाईके सदमे उठाये हुए हैं ॥'

२ 'कहा है हम मेंऽब ऐसे सालिक कि राह दूरी बंदम उठाया ।

जो हैं तो ऐसे दि रहगये हैं किताब देखी कलम उठाया ॥'

न पूर्वमेया दशा तवासीन्न नाम सेयं विषण्णतासीत् ।
 दिनेषु यातेषु ते विलोके व्यथाविशेषं सखे मनो मे ॥ २ ॥
 विधूर्णसेऽहो निरन्तरं त्वं विमुञ्चसे नावलोकलोभम् ।
 निरर्थकं हन्त तर्कयेहं तवोपदेशं सखे मनो मे ॥ ३ ॥
 न चेत्प्ररोचेत् स्रक्तिरेषा न मञ्जुनाथोपि निर्मिमीत ।
 अवेहिं सूक्ष्मं तु स्रक्तिवामानवीनवेपं सखे मनो मे ॥ ४ ॥

रूपगर्वितानां लोकानामुपान्तदेशं समीपदेशम् ॥ १ ॥ कतिपुचिदिनेषु
 व्यतीतेषु ते पीडाविशेषं विलोके ॥ २ ॥ विधूर्णसे अमति ॥ ३ ॥ एषा
 स्रक्तिः (गजलगीतिमयी) चेन्न रोचेत्, तर्हि मञ्जुनाथोपि न निर्मिमीत
 (रक्षयेत्), परं स्रक्तिरूपाया वामायाः (स्त्रियाः) नवीनं वेपं सूक्ष्मं यथा
 स्वाक्षया विचारय । इयं नवीनगीतिपद्वतिः स्रक्तिवध्वा नववेषधारणवद-
 स्त्रीप्राशयः ॥ ४ ॥

१३-यहरे कामिल मुसम्मन सालिम ॥

[सुतफायलुन सुतफायलुन सुतफायलुन सुतफायलुन]

विरहापगातटमुत्तरं पुनरागमिष्यति वा न वा ।
 अपि मानसी मम वेदना विषमा गमिष्यति वा न वा ॥ १ ॥
 विलिखामि मानसवेदनां विसृजामि हन्त तदन्तिके ।
 परमन्तरं परिशङ्कते स विलोकयिष्यति वा न वा ॥ २ ॥
 नवपल्लवा विलसन्ति, संविकसन्ति ते कुसुमोत्कराः ।
 मम भागधेयतरुः सखे सरसं फलिष्यति वा न वा ॥ ३ ॥

१ 'हो जो दुममें हयमें ऊपर या दुममें बाद हो कि न गढ़ तो १

अयि मञ्जुनाथ मनो विनोदय संगमेन सचेतसाम् ।

अपि नीरसेषु जनेषु ते प्रणयो भविष्यति वा न वा ॥ ४ ॥

विरहापगायाः (विरहनद्याः) उत्तरं तटम् (अपरपारः) ॥ १ ॥ परम्
—अन्तरं चित्तम् ॥ २ ॥ पल्लवाः, विकसन्तः कुसुमसमूहाश्च जाताः, पर-
मितोऽग्रे मम भाग्यतरुः सरसं यथा तथा फलानि दर्शयिष्यति म वा इति
विरही भाग्यं शोधत इत्याशयः ॥ ३ ॥ सहृदयानां सङ्गेन मनो विनोदय ।
न जाने, नीरसेषु जनेषु ते प्रणयो भवेन्न वेत्याशयः ॥ ४ ॥

→ १४-यहरे रमल मुसदस मकसूर ←

[कायलातुन कायलातुन कायलाव]

नन्दसूनो ! किं विधूनोष्यद्य माम् ।

दीनमेनं मुञ्चसे हा किंतमाम् ? ॥ १ ॥

श्रीपतेस्ते का भवेदीने दया ।

सर्वदोत्सङ्गे निधत्से यद्रमाम् ॥ २ ॥

त्वन्मुखाग्रे दृश्यते दीनः शशी ।

चेतसा कश्चिन्तयेच्चन्द्रोपमाम् ॥ ३ ॥

मञ्जुनाथप्रार्थने चेन्नेक्षसे ।

निःस्पृहो याचामि कस्माद्वा क्षमाम् ॥ ४ ॥

विधूनोपि दुःखं ददासीत्याशयः । किंतमाम् किमयेम् ॥ १ ॥ चन्द्रस्य
उपमां कश्चिन्तयेत् ॥ ३ ॥ मञ्जुनाथप्रार्थनेनायां त्वं न पश्यसि, तर्हि महमपि
निःस्पृहोऽसि । कस्मात्कारणात्ततः क्षमां याचे ॥ ४ ॥

१ 'पूछते हैं वह कि गालिब कौन है ।

छोड़ घतलाओ कि हम बतलावें क्या ॥'

—१५—वहरे मुज़ारे मुसम्मन अस्तरव—

[मक़ऊल फायलातुन मफ़ऊल फायलातुन]

भगवन् दयाद्वेषा मयि दीयतां दयालो ।
अधुनाऽवहेलना मे न विधीयतां दयालो ॥ १ ॥
करितो न पीनकायो गिरितो गुरुर्न चाहम् ।
दुरितोपरोधतो मे न निलीयतां दयालो ॥ २ ॥
अहमसि सार्वभौमो निखिलाऽवकारकाणाम् ।
भवताऽद्य भूरि भूमन्वधीयतां दयालो ॥ ३ ॥
निगमैस्तथाऽवघोधे कियदङ्ग गीयते स ।
अपि मञ्जुनाथवाचा कति गीयतां दयालो ॥ ४ ॥

पूया दयाद्वक् ॥ १ ॥ करितः गजेन्द्रात् पुष्टः, गिरितः पर्वतात् गुरुर्नासि,
मम पाषाणुरोधात् न निलीयताम् ॥ २ ॥ भूमन् पृथिवीनाथ ! सार्वभौम-
रवान्ममोद्वारे अत्यन्तमवधीयताम् ॥ ३ ॥

—१६—वहरे मुतक्रारिय मुसम्मन मंहज़ूफ़—

[कऊलन कऊलन कऊलन कअल]

दयालो किंमालोकसे निःस्पृहम् ।
चिरं व्याकुलो हन्त लोठाम्यहम् ॥ १ ॥

१ 'सारे जहाँसे अच्छा हिन्दोसताँ हमारा ।

इस बुलबुल है इसकी यह है चमन हमारा ॥'

२ 'कट्टे एक अब सुन ले इन्सान दो ।

कि हक्ने जुबाँ एक वी कान दो ॥'

सुहृत्सन्नुसंबन्धि नोप्यद्य माम् ।
 विमुञ्चन्ति भूमौ गतं निःसहम् ॥ २ ॥
 कथं पुण्यमन्वेषये जीवने ।
 इदं दुष्कृताऽनन्तदावेऽदहम् ॥ ३ ॥
 इदानीं प्रभो मञ्जुनाथोद्धृतिम् ।
 दयालोस्तवैवाद्य हस्तेऽवहम् ॥ ४ ॥

मम जीवने पुण्यं कथमन्विष्यामि, इदं (पुण्यम्) दुष्कृतरूपे अनन्ते
 दावे (धनाप्तौ) अदहम् । मम पुण्यस्य खवोपि नास्तीत्याशयः ॥ ३ ॥
 मञ्जुनाथस्य उद्धारं दयालोस्तव हस्ते अवहम् अदाम् ॥ ४ ॥

→* १७-घहरे हज़ज़ मुसहस अखरव मक़वूज़ महज़ज़ *←

[मफऊल मफायलुन फऊलन]

अयि देवि दयां विधेहि गङ्गे ।
 मम देहि वपुर्विराममङ्गे ॥ १ ॥
 तव वीक्ष्य विलोलवीचिनृत्यम् ।
 मम मानसमुत्प्लवेत रङ्गे ॥ २ ॥
 तव कः कलयेत कूलशोभाम् ।
 रविरश्मिरुचा लसत्तरङ्गे ॥ ३ ॥
 त्वमुदेपि गिरीशमञ्जुमाली ।
 अविधाटिजटाभ्रमद्भुजङ्गे ॥ ४ ॥

१ 'हर शाख मे हूँ शिगूफ़ागरी ।

समरः हूँ कटम कू हन्देगारी ॥'

त्वयि मञ्जय मञ्जुनाथमेनम् ।

अयि पारितपापपुञ्जभङ्गे ! ॥ ५ ॥

तव भङ्गे मम वपुर्विरामम् देहावसानं देहि ॥ १ ॥ नृत्यं दृष्ट्वा मम मान-
समपि नाट्यरङ्गे उत्प्लवेत कृदेत । मटोपि अन्यस्य नृत्यं दृष्ट्वा ईर्ष्यावशाद्रङ्गे-
ऽवतरति ॥ २ ॥ अविघाटिन्यः दृढसंलग्नाः या जटास्तासु भ्रमन्तो मुञ्चन्ता
यस्मिन् ॥ ४ ॥ पारितः समापितः पापपुञ्जस्य भङ्गो यया तत्संबुद्धौ ॥ ५ ॥

—१७— १८-घहरे हज़ज़ मुसम्मन मंज़वूज़ —

[मफायलुन मफायलुन मफायलुन मफायलुन]

दया तवेह मामये मुकुन्द ! नन्दयेन्न किम् ।

पदारविन्दमेतकन्मनो मिलिन्दयेन्न किम् ॥ १ ॥

भृशं अमामि वसनावशोऽविशोच्य दुर्नयम् ।

भवदया तु दुर्गतेर्गतिं विमन्दयेन्न किम् ॥ २ ॥

कथं तरामि यन्त्रणां दुरन्तचिन्तयाऽनया ।

निपीडितस्य मोहनो मनोऽभिनन्दयेन्न किम् ॥ ३ ॥

वचोऽथ मञ्जुनाथ ते न चेत्प्ररोचते विदाम् ।

चराचरेशचेतसोपि चारु चन्दयेन्न किम् ॥ ४ ॥

मये मुकुन्द तव दया मामिह किं न नन्दयेत् ? अपि स्ववश्यं नन्दयेत् ।
भूतकृत् (पूतकृत्) ते पदारविन्दं किं मां मिलिन्दं अमरं न कुर्यात् ? तच्छ-
रोतीति शिष्य ॥ १ ॥ दुर्नयम् दुर्मतिमविचार्य ॥ २ ॥ चिन्तया पीडितस्य
(मे) मनः किं मोहनः (हरिः) नाभिनन्दयेत् ? ॥ ३ ॥ ते वचनं यदि

१ 'य योदि योदि मै न दे कलाइ मोद मोद कर ।

मला हो चेरा सादिया पिळादे खुम निचोद कर ॥' [पञ्चमामरम्]

विदुषां न रोचते, तर्हि चराचरनायकस्य चेतसोपि (चित्तमपि, कर्मत्वेना-
विवक्षया पथी) किं न चन्दयेत् प्रमोदयेत् ? अपि त्ववश्यं प्रमोदयेत् ॥ ४ ॥

१९-बहरे तवील अथवा बहरे मुतदारिक मरुवून मुंजारु
[फएलुन फएलुन फएलुन फएलुन फएलुन फएलुन फएलुन फएलुन]

अयि चित्त चिरेण विचिन्तयतोपि च चञ्चलता न गता न गता ।
अपि नाम निरन्तरयत्नशतैस्तव निष्ठुरता न गता न गता ॥१॥
क्षणमेव विमुह्यसि वामदृशा न फलं परिपश्यसि दूरदृशा ।
विमृशामि सखे यदि तत्त्वदृशा, तव कामुकता न गता न गता २
न हि दीनजनान्परितोषयसे बहु घोषयसे निजदानरुचिम् ।
अयि चित्त सखे तव लोलुपताऽनृतकीर्तिवित्तानगता न गता ३
तव विस्मरगीतिमिहार्ययसे न विलोकयसे विविधान्वियुधान् ।
अधुनापि त्र मञ्जुलनाथ मनाक्तव दुर्मुखता न गता न गता ४

चिरकालाद्विचारं धुर्यतोपि तव ॥ १ ॥ बहु घोषयसे, लोकेषु दानरुचिं
प्रस्थापयसे । अत एव हे चित्त ! अनृतकीर्तः मिथ्यायशसो वित्तानसंब-
न्धिनी तव लोलुपता (लालसा) न गता न गता । अतियत्नेपि तव वृत्रिमवी-
र्तिलालसा न धातेत्याशयः । न गता न गतेत्याग्नेहनस्य, यस्मै वृत्तेपि गमना-
भावः फलम् ॥ ३ ॥

१ 'दिया अपनी खुशी को जो हमने उदा छो जो परदाया बीचमे था न रहा ।
रहा परदेने अब वहि परदानही कोह दूसरा उसके जिवा न रहा ॥'

गीतिवीथी

[सेयं संस्कृतभाषैव संगीतस्यादिजननी । एतस्यामेव संस्कृतसरस्वत्यां संगीतरूपा सुरसरिस्तयंतः प्रथममवततार । यो हि देवभगवान् भायुकैरनादिः स्वीक्रियते स एव सामरूपेण सुपरिष्कृतकण्ठैर्महर्षिभिर्गीयते स्म । किमितोऽप्यधिकं किञ्चित्प्रमाणमावश्यकं स्यात् ? यावत्किञ्च यद्वज्र-रूपम्-गन्धारेति सप्त स्वरानां संगीतेन सम्बन्धस्तावत्कः खलु पुरुषपुत्रवः संगीतं संस्कृतान्तरं यच्छतुं पारयेत् ? महर्षयो हि संगीतद्वारा मुक्तेरप्यधिकारिणो यमूचुः । अस्तु. अपिपरिष्कृतानि हनूमत्पारदभरतप्रभृतीनां भवन्ति संगीतशास्त्रे पृथक् पृथक् पद्धतिं प्रचारयामासुः । अत एव विद्वद्गोष्ठां भूयसी समभूःसंगीतशास्त्रस्य मीमांसा । नियतवर्ण-मान्ना-वद्वानि नामाविधच्छब्दांसेव संस्कृतभाषायाः संगीतेन साकं सम्बन्धं सूचयन्ति । वात्सीकिरामायण कुशलवाभ्यां गीयते स्मेति को न जानाति ? अत एव गायकानां कुशीलवेति नामैव निष्पन्नमिति यहवो वदन्ति ।

मध्ययुगे वादमात्रमण्डितानां शुष्कपण्डितानां कृपावशात् संगीतशास्त्रमिदं संस्कृतविदुषां हस्ताव्यच्युतप्रायमभवत् । यानि ध्रुवपदानि संस्कृतपण्डितैः प्रचारितानि तानि किञ्च वैज्जावरे-हरिदास-सूरदास-कुम्भनदास-प्रभृतीनां समये बहुतरमुन्मेषमलमन्त । यस्मिन्समये एकैकशास्त्रमात्रपाण्डित्ये व्यस्ताः संस्कृतपण्डिताः संगीतशास्त्रं परिहृत्य वादप्रयायाः सूनपातं कुर्वन्ति स्म, तस्मिन्नेव समये व्रजभाषाकोविदैः संगीताय सादर निजसाहित्ये स्थानमदीयत ।

एतदनन्तरं मोगलसम्राज्ञां समये संगीतसागरे शृङ्गारमयी नवीना लहरिः प्रावहत् । ठुमरी—टप्पादीनां संगीते समादरः समभवत् । तस्मिन्समये ये केचन संस्कृतज्ञाः संगीतमशीलयन्तेऽपि हिन्दीगीतिभिरेव निजमनोविनोदमकुर्वन् । संस्कृतगीतिग्रन्थास्तु गीतगोविन्दप्रभृतयो विरलतमा भासन् ।

वर्तमानसमयस्तु संगीतशास्त्रानुसारिणीनां रागानुगानां प्राक्तनगीतीनां पक्षे प्रतिकूल इव । संगीतव्यवसायिनोऽभ्यासं कांश्चिद्विरलान्विहाय साधारणजनतायां गीतिरुहरिरेयाऽभ्यादशी । नाटकीयध्वनिभिर्गजलैश्च सर्वे संतुष्यन्ति । कुतो वा न स्यात्, समय एव सर्वस्य कृते उरयानपतनयोः प्रवर्तकः । लोकानामेवंविधं प्रवाहमवलोक्य हिन्दीसंगीतसाहित्यसर्जकैरपि निजपद्धतिसाधनुषूला समपाद्यत । समन्तात्तादृशान्येव गीतिप्रयनान्यबलोक्यन्ते । उचितमप्येतत् । भाषा हि समयमनुसृत्य लोकानां मनोरञ्जनसाधनानि संघटयत्येव । परं संस्कृतज्ञाः, संगीतप्रणयिनोऽस्मिन्पक्षे पश्चात्तरदाः सन्ति । छिद्रान्येपिमिः संस्कृतभाषाया अपाटवं प्रथयितुमेकोऽभ्योऽवकाश उपलब्धो यदिष्य भाषा सामयिकीर्गीतीप्रथयितुमनुपयुक्तेति । एतमभाषमं शक्तो निरसितुम्, अस्मिन्विषयेऽपि संस्कृतसरस्वत्या बहुषुण्णं पाटवं सूचयितुं च संस्कृतगीतिप्रथने यत्तोऽकारि । प्रजभाषासंगीतमनुहरन्तो गीतगोविन्द—मुकुन्दमालादयः सन्त्येव केचिद् ग्रन्थाः । ध्रुवपदानि 'कविव' तौ नाधिकं भिद्यन्ति । ततश्च ध्रुवपदस्थाने ग्रन्थेऽस्मिन्निबद्धानि घनाक्षरीपद्यानि गान् दायमान्येव । अत एव नास्मिन्विषयेऽधिकं यत्तोऽक्रियत । किन्तु उर्दूभाषानिवदासु गजलगीतिषु लोकानां परमादरं चानुरागं चावलोक्य संस्कृतमयीनां तासामग्र विशेषतः संघटनाऽकारि ।

→ उर्दूभाषा ←

उर्दूकवितायां भाषाया साहित्यमात्रमाकर्षकम् । यतो इत्यां शैलीनां (महावरा) यथावच्छिदाः, लोकोक्तीनां स्थानस्थानेपूपयोग एतावन्मात्रमेव कवितां परिष्कर्तुमलम् । भाषास्तु भाषाया जन्मन आरम्यायावधि च

एव नियताः । वर्ण्यविषयोऽप्यतीव विरलः ! प्रेमी, प्रेमपात्रम्, विरहः, उपवनम्, अरण्यम्, नदी, मद्यगोष्ठी (मदफिल), अवान्तरविषयसहितैरेतैरेव सर्वं वर्ण्यं परिसमाप्यते । विशेषस्तु वियोगवेदनावर्णनमेव उर्दूकवीनां सर्वस्वम् । एतेषां प्रेमपात्रमतिवृत्तः । स हि निजप्रेमिकमतिना भाहन्ति । समर्पद्विदं परिहाय प्रतिनायकैः संगच्छते । एतेषां शृङ्गारगोष्ठां स्याते स्थाने खड्गाघातः, रुधिरम्, इतस्ततो भूमौ लोठनम्, करुणाक्रन्दनमेतावन्मात्रमवलोक्यते, यदि शृङ्गारं धीमत्से परिणमयति । अत्र हि प्रेमी मृत्युं सर्वदा सहैव नीत्वा भ्रमति । किमधिकम्, मृत्यावेव अस्मानन्दः । यथा श्रुच्यते—

“मजे जो मौवके आशिक़ क्यां कभू करते ।

मसीहो रिज़् मी मरनेकी आरखू करते ॥” (ज़ौफ़)

एवंप्रायमुर्दूभाषायाः शृङ्गारवर्णनसमालोचनपरा ‘अये भोः प्रिये ॥ प्रती-
तिनै ये’त्यादिगीतिः सोदाहरणमग्रे प्रदास्यते । अनया हि उर्दूभाषायाः
शृङ्गारवर्णनपद्धतिर्यदुत्तरमभिज्ञाता भवेत् ।

उर्दूकवितायां हि अलङ्काराणां मध्ये अत्युक्तिरेव सर्वत्र खेलति । अस्याः
संघटने उर्दूकवीनामधिकतरमवलोक्यते पाटवम् । अनयैव हि प्रायः सर्वे
कविता मनोहारिणी संपद्यत इत्युक्तिर्नाऽस्याने । परं कल्पितकल्पितेपमौचि-
त्यसीमानमपि छद्मयति । अस्तु, उर्दूभाषायाः सेवं साहित्यसौली बहोः काला-
देवाइयेव । परमिदानीं समयानुसारमस्यामपि शोधनान्धारयानि । ‘गुल-
शुलडुल’ मात्रमयैर्गोतैर्लौकाः साम्प्रतं विरज्यन्ति । इदृशतां किमाह उर्दू-
विद्वान् मौलाना हालीमहोदयः—

“पुरा शेर कहनेकी गर कुछ सज़ा है ।

अजस स़ूठ बकना अगर नारवा है ॥

बो बह मदक़मा जिसका काज़ी खुदा है ।

सुभर्रि जहां नेको घदकी जज़ा है ॥

गुनहगार वां छूट जायेंगे सारे !
जहन्नुमको भरदेंगे शायर हमारे ॥”

। अवतु. उर्दूकवितायाः समालोचनेन नेह प्रयोजनम् । सत्यावश्यकत्वे पूर्व-
भागभूमिकायां तदुपादीयेत् । इह स्वेतदेव वक्तव्यं यदुर्दूभाषायास्तामेव
वर्णनपद्धतिमङ्गीकृत्य, अद्यापि गजलगीतयोः प्रज्ञाः सन्ति । व्रजभाषायाः
शैलीं नीत्वा यथा तद्भाषायाश्छन्दोऽस्ति कवित्तप्रभृतीन्यारचितानि तथा उर्दू-
भाषाया वर्णनपद्धतिमुपादाय गजलगीतयो गुम्फनीया येन तद्भाषाश्छन्दसां
स्वारस्यं संस्कृतेषु सिध्येत् । अत एव संस्कृतसाहित्यमात्रसिद्धैः छन्दैरेषि
द्वार-खन्नादीनां संभाहमवलोक्य न विमनायितव्यम् । संस्कृतसाहित्यगत-
मौचित्यमपरिहाय, उर्दूभाषाया विरहवर्णनं येन प्रकारेण समञ्जसमा-
जाति सथैव यथाबलमिहाऽऽपेक्षितम् । सदसत्परिचये तु सहृदयानां
हृदयान्येषु निकषः । न तत्र चाचिकं प्रमाणं प्रभवति ।

उर्दूछन्दसां नामानि, मात्राक्रमनियमश्च छन्दोयीध्यामवलोक्य, तदनु-
सारेण इहाप्यनुसंधातव्य इति भाग्यं पृथग् दीयते ।]

ब्रजभाषाचत्वरः

❀ १-देशमल्लाररागेण ❀

जय जय गणनायक ! वरदायक ।

जय जय० ॥

दुःखहरण सुखकरण गणाधिप

जय जय सिद्धिविधायक ॥ जय जय गण० ॥ १ ॥

प्रथमनमस्कृत सकलसुरैरपि

शरणापन्नसहायक ॥ जय जय० ॥ २ ॥

लम्बोदर शिखिनाहनसोदर

निजजनशुभपरिचायक ॥ जय० ॥ ३ ॥

सिन्धुरवदन सदन सम्पत्तेः

सिद्धधरामृतपायक ॥ जय० ॥ ४ ॥

एकदन्त विषदन्तविधायक

विभविर्हिसनसायक ॥ जय० ॥ ५ ॥

भञ्जनायमिममाशु सनाथय

सकलसिद्धविनायक ॥ जय जय० ॥ ६ ॥

विमानां विर्हिसने सायक ! (बाणसदृश) ॥ ५ ॥

✽६६ २-मरुप्रसिद्धमांडरागेण ७३✽

जय जय राधिकापते !

जय नटनागर सौमगसागर हे रमापते ! ॥

दो०-योजितयोगसमाधयो मुनयो यामुपयान्ति ।

त्वद्भक्तास्त्वत्सेवया तां पदवीमनुयान्ति ॥ जय० ॥१॥

कण्टकसंकुलमपि यदा काननमिदमुपयासि ।

मम हृदयावनिमिह पुनर्नागर किमिति जहासि ॥ जय० ॥२॥

दृप्यत्सुरपतिमदभरं हृतवानसि रमसेन ।

त्वं शरणं करुणानिधे कलितोऽनेन जनेन ॥ जय० ॥३॥

कालियफणधराशिरसि यद्वितरसि लयसंचारि ।

तदिह चरणमरसीरुहं शरणं दुरितनिवारि ॥ जय० ॥४॥

यदा कण्टकावीर्णं वनमेवाटगि तदा कोमलो हृदयभूमिं किमिति त्यजति,
इति नागरपदेनाक्षिप्यते ॥ २ ॥ अथ स्वरसाध्य तेन मंदरानि तच्छीलम् ।
दुरितं निवारयति तच्छीलं च ॥ ३ ॥

✽६७ ३-तिन्नुवापीरानेण ७३✽

सेयं नन्दनुते यामा प्रीतिं तनुते । सेयम्० ।

हंहो लोकमचनमपि नैषा मनुते । सेयं नन्द० ॥ १ ॥

मञ्जुनिवृज्जगतापि न मृञ्चति, चञ्चति कंचन तापम् ।

कामं मनोमयबाधामञ्चति, नापयन्ना संपा र्थयं घुनुते ॥ सेयम्० ॥२॥

याति निरन्तरमन्तिकुदंशं रचयति कामुक्तेषु ।

सा संकेतगता पङ्क्तिमति कुञ्जमियं चारं चारं चिनुते ॥ सेयम्० ॥३॥

मानय मे वचनं सखि संग्रति, मा नय कामममर्पम् ।

मञ्जुनाथविनयं परिशीलय, गोपसुते किं वा को वा वनुते ? सेयम् ॥

यो मन्दसुतो रमणीनां विप्रलम्बने प्रसिद्धस्त्रिभुवेव इयं प्रीतिं करोति, अत एव सेयं वामा (प्रतिकूलाचरणा, स्त्री च) । निकुञ्जगतापि तापं न मुञ्चति, किन्तु कश्चित् (अनिर्वचनीयम्) तापं चञ्चति प्राप्नोति । अञ्चति गच्छति । तापपरवशा धैर्यं कम्पयति, अधीरा भवतीत्याशयः ॥ २ ॥ संकेतगता सेयं परिसुखं धारं धारं संकेतकुञ्जं चिनुते, त्वद्भावनया अन्विष्यति ॥ ३ ॥ कामदेवम् अमर्पं मा नय, मा कोपयेत्यर्थः । गोपस्य पुत्रे को जनः किं वनुते (याचते) गोपालनमात्रकर्मशास्त्रसारिकं वा प्राप्यम् ? न किमपीत्याशयः ॥ ४ ॥

✽६४-पुनस्तथा ✽

मानं मा मा समानय ते दयिते । मानम् ० ॥

हंहो सपदि वशे स हि ते दयिते । मानम् ० १

सरसवसन्तसमागमसुन्दरनवरजनी किल सेयम् ।

कैयं प्रिये तव निष्ठुरता सखि ! तुष्यसि किं न हि चिन्ताऽऽकुलिते २

शपथशतानि निवेदितवानपि नो लभते करुणां ते ।

किं ते प्रियो दयितो ह्युत मानो नो दयसे किं वा कठिनमते ! ३

कुसुमशरासनसंततशसनविवशीकृतहृदयोयम् ।

मञ्जुनाथविनयं ननु मानय, कुप्यसि किं वा तव पदपतिते ४ मानम्

तव दयिते प्रिये, मानं मा समानय मा कुरु । हे दयिते ! स ते वशे पतते ॥ १ ॥ चिन्तया आकुलिते प्रिये किं न तुष्यसि प्रसीदसि ॥ २ ॥

दयितः (प्रियतमः) तव प्रियः असीदः ? उत मानः असीदः ? हे कठिनमते ! किं न दयसे ॥ ३ ॥

❧(५-‘कुमेरी’)❧

‘कुञ्जे कुञ्जे मां विहारी सखि रुन्धे मनोहारी । कुञ्जे कुञ्जे० ॥ १ ॥

शपथशतैरपि मुञ्चति नायम्

यमुनातटमनु चञ्चति सायम्

कपटवचनविश्वासवशादय-

मनुनयते नुतिकारी ॥ कुञ्जे कुञ्जे माम्० ॥ २ ॥

उचितमये ! कलये कमुपायम्

कस्य वचनमनुगच्छति वाऽयम्

मञ्जुनाथ चत दुर्ललितोयं

न विनयते गिरिधारी ॥ कुञ्जे कुञ्जे० ॥ ३ ॥

मनोहारकः विहारी (कृष्णः) प्रतिकुञ्जं मां रुन्धे इति । लट् भात्म-
नेपथे प्रथमपुरुषैकवचनम् ॥ १ ॥ शपथशतैरपि मां न त्यजति । सायं नित्यं
यमुनातटम् अनुगच्छति । कपटवचनानां विश्वासं दृष्ट्वा अयं स्तुतिं कुर्वन्
अनुनयते । कपटप्रतिज्ञां विधाय, चाट्टनि च कृत्वायं श्रीरनुनयतीत्यर्थः
॥ २ ॥ अये ! (सखि !) उचितं कम् उपायं कलये । अयं गिरिधारी दुर्ल-
लितः, अत एव न विनयते, न विनयं गृह्णाति ॥ ३ ॥

भवत्पदाब्जमुपादेयमस्ति मक्तानाम्
न किञ्चिदन्यदितो रोचतेऽनुरक्तानाम् ।
क्षयिष्णु नाकसुखं भाति बुद्धिरिक्तानाम्
त्वमेव दिव्यनिधिः स्नेहरसाऽऽसिक्तानाम् ॥

अयि कुत्राधुना यासि नाथ ? किमु मुहु० ॥ २ ॥
अजामिलादिमहापापिनो दिवं याताः
त्वया प्रभूतदयासागरेण निध्याताः ।
इतः परेऽपि किमन्ये प्रभो न विख्याताः
तवेह ये करुणापात्रतामुपायाताः ॥

अपि मामेव हातासि नाथ ! किमु मुहु० ॥ ३ ॥
अमामि भूरि भृतो भावनाऽभिमानेहम्
न जातु मोदमये त्वद्गुणानुगानेहम् ।
भवन्तमेव विभो रक्षकं विजानेहम्
श्रुते भवन्तमवन्तं परं न जानेहम् ॥

यद किं मे विधातासि नाथ ? किमु मुहु० ॥ ४ ॥
सर्वत्रिकेतमहं नाथ समागच्छामि
पदाम्बुजस्य तले मस्तकं नियच्छामि ।
कृपाकटाक्षलवं नाथ किञ्चिदिच्छामि
कदा लभेय तमित्याकुलं विपृच्छामि ॥

शृणु वाक्यानि मे मञ्जुनाथ ! किमु मुहु० ॥ ५ ॥

परस्य भाषीम्यम् (अपीनताम्) ॥ १ ॥ निध्याताः विभोऽक्रिताः तव ये
दयापात्रतामुपायाताः, ईदृताः किमेव्योऽन्ये न विख्याताः ? अपि तु बहव
इ० नि० २६

इति भावः ॥ ३ ॥ भावनायाः अभिमाने भृतो भ्रमामि, त्वद्गुणान्
मोदम् न भये (प्राप्नोमि) । परमेवं मम स्पष्टे दोषेपि भवन्तमेव रक्ष
जानामि । भवन्तम् कृते (विना) कंचिदपि भवन्तं रक्षन्तं न जाने । कि
तासि कर्तासि, लुप्त ॥ ४ ॥ वियच्छामि स्थापयामि । तम् (कृपाळवम्
कदा कमेयेति आकुलं यथा सया पृच्छामि ॥ ५ ॥

—❧ ७-लावनी ❧—

❧❧ रासलीलायां भदन्नविजयः ❧❧

जयति जगदानन्दनकारी । माधवो मनसिजमदहारी ॥ (ध्रु०
गोपिकाजनजीवनधारी । सकलनिजमक्तमीतिहारी ॥
निखिलजगदालम्बनकारी । जयति हरिरुन्मदपरिहारी ।
जयति जगदानन्दकारी । माधवो मनसिजमदहारी ॥
दो०—ब्रजवामाकामानसौ पूरयितुं विजहार ।

तदिह दिव्ययमुनातटे रन्तुं मनश्चकार ॥

कारणं विना प्रणयकारी । माधवो मनसिज० ॥ २ ॥

शरदि वियदासीदतिविमलम् । चकाशे शशधररुचिरमलम् ॥
कुमुदकरमुकुलितनवकमलम् । लसति कालिन्दीकूलमलम् ॥

दो०—शशधरकरनिकरैरियं रजनी शुशुमे भूरि ।

परितः प्रमदमरैरिदं सकलं भुवनमपूरि ॥

पूरितः प्रमदैर्गिरिधारी । माधवो० ॥ ३ ॥

गोपिकाकामान्पूरयितुम् । मनोभवदर्पं दूरयितुम् ॥

रसे हृदयानि विनोदयितुम् । वेणुमारेमे वादयितुम् ॥

दो०—मञ्जुमुरलिकानादमिममुपगतमात्मगृहेषु ।

संनिशम्य गोपीगणो गतवान् वनकुञ्जेषु ॥

येषु रेमे स मनोहारी । माधवो० ॥ ४ ॥

इह हि गोपीषु सपरिहासम् । ततो व्यातेने स हि रासम् ॥

विदित्वा मनसिजमदवासम् । तिरोभृत्सोयं सविलासम् ।

दो०—हरिमवीक्ष्य चामा इमाः कामाकुलमनसो हि ।

तरुवीथीषु विचिन्वते दर्पो दूरमरोहि ॥

मोहितः कुसुमचापधारी । माधवो० ॥ ५ ॥

तदनु हरिविरहाकुलहृदया । दृगम्बुजपूरितचाप्यचया ॥

बधूततिरुज्झितहरिविचया । प्रतेपे निहितहरिप्रणया ॥

दो०—हरिचरितानुकरणपरा भृशमनुरागभरेण ।

ब्रजवनिता दयितानुगां जगुः कीर्तिमचिरेण ॥

येन हरिरुदयति भयहारी । माधवो० ॥ ६ ॥

अहह निजभक्तदयाशाली । आविरासीदिह वनमाली ॥

प्रसन्ना रेमे प्रमदाली । पुलककुलकलितगण्डपाली ॥

दो०—मनसिजमदमर्दनमिमं मुररिपुमयासि न केन ?

रात्रिन्दिवमिममुपचरेर्मञ्जुनाथ हृदयेन ॥

येन स हि दुष्कृतविनिवारी । माधवो० ॥ ७ ॥

शसलीलाप्याजेन स्मरगर्वो योऽपहृतस्तथा भागवतस्याऽनुसंधेया ।

उन्मदान् जनान् परिहरति दमयति खण्डीलः । भवेन गर्वितस्य कामत्याग्रे

भार्या विजयः सूर्यते ॥ १ ॥ निष्कारणम् (स्वार्थं विना) प्रणयकारी ॥ २ ॥

शसलीलासमये विरोधिनः कामस्य पूर्णोद्दीपनसामग्री शरदादिभावादिकं

वर्ण्यते—अमलं यथा तथा शतधरस्य रुचिः कान्तिप्रकाशे । कुसुमदलम्

चन्द्रस्य करैर्मुकुलितानि नवकमलानि यस्मिन्नीदृशं कालिन्दीकूलम्, अलं
 यथा तथा लसति । प्रमदः हर्षः ॥ ३ ॥ रसे आरमलीलारसे भक्तानां हृद-
 यानि विनोदयितुम् सुखयितुम् । अनेन भगवदवतारस्य भक्तोद्धारः प्रयोजनं
 सूचितम् ॥ ४ ॥ राससमये प्रणयासक्तं हरिमनुमाय मनसिजस्य मदनिवासो
 गवोदयो जातः, तं विदित्वा हरिस्तिरोभूत् । तरवीथीषु वामाः हरिं विचि-
 न्वते । दर्पः दूरम्, अरोहिं स्थापितः, गर्वो दूरीकृत इत्यर्थः । रोहयतेः
 कर्मणि लुङ् । एतं हरेः प्रभावं दृष्ट्वा कुसुमचापधारी (कामः) मोहितः
 ॥ ५ ॥ उज्जितसः हरेर्विचयः (अम्बेपणम्) यथा सा, हरिप्रणयासक्ता वधू-
 ततिः (गोपीमण्डली) प्रतेपे, किमित्यस्याभिर्गर्वा विहित इत्यनुतापं चक्रे ।
 दयितस्य श्रीकृष्णस्य अनुगतां (तत्सम्बन्धिनीम्) कीर्तिं जगुः ॥ ६ ॥ प्रम-
 दानाम् आलिः पङ्क्तिः । केन न भयसि (दारणं न गच्छसि) ? ॥ ७ ॥

—१३८—नाटकीयलुमरी—

नटवर गिरिधर जगदभिराम मामपि तारयस्व हे । (ध्रु०)
 शारदशीतकिरणसुन्दरमुख नयनयुगलजनिताऽऽनतजनसुख
 चरणशरणगतभक्तदुरितमपवारयस्व हे ॥ १ ॥
 प्राणाधार कलिमलहार हृतभूभार मङ्गलकार
 गुणकूपार मुनिनुतचार जनिमुखसार
 दुरितकृदपि तव सेवक इत्यवधारयस्व हे ॥ २ ॥

नयनयुगलेन जनितम् प्रणतानां जनानां सुखं येन (कृष्णेन) ताम-
 म्बुदौ ॥ १ ॥ गुणानां कूपार (सागर), मुनिभिः नुतः चारः (चरितम्)
 यस्य तत्सम्बुदौ । जनेः (जन्मनः) सुखस्य सारभूत ! ॥ २ ॥

—१३९—गालिगीतिः—

जयति नवरासविहारी । अहो भक्तजनदुरितनिवारी ॥
 असुरनिकरपरिपीड्यमान-वसुधामरहारी रे । जयति नव० ॥ १ ॥

१ 'हां कृष्णकूं गावैं गारी, सखी बरसानेवारी' इतिवद् ।

वलसूदनमदनिदमनकारी । कालियसर्पदर्पपरिहारी । ,
 सुरपतिपीडितनिजजनपालनगिरिवरधारी रे । जयति नव० २
 सुरभितनववनमालाधारी । ललितललितमृदुकुन्तलभारी ।
 सरसरपरवशहृदयनवव्रजनार्थभिसारी रे । जयति नव० ॥३॥
 यमुनाविपुलपुलिनसंचारी । नानाविधनवकौतुककारी ।
 चरणकमलमकरन्दमञ्जु-मधुरावनचारी रे । जयति नव० ॥४॥

वलसूदनस्य इन्द्रस्य मददमनकारी । सुरपतिना पीडितानां निजजनानां
 पालनार्थं गिरिवरधारी ॥ २ ॥ विलुलितः मृदुः कुन्तलभारोऽस्य ॥ ३ ॥
 मकरन्देन मञ्जुनि मधुरावने (मधुवने) चरति । 'मञ्जु-मधुरा' इत्याभ्यां
 कर्तुर्नाममुद्राऽपि ॥ ४ ॥

—१०-देशमह्याररागेण ॥—

जय जय नन्दतनय करुणामय ।
 जय जय० ॥
 निजजनदुरितनिकरपरिभञ्जन !
 भयभयमाशु विनाशय ॥ जय जय० ॥ १ ॥
 यमुनाकूलकदम्बविलम्बित-
 हिन्दोलनमुदिताशय । जय जय० ॥ २ ॥
 ब्रजगनिताऽऽवृतगोपकिशोरी-
 भूषितललितलताऽऽलय ! जय जय० ॥ ३ ॥
 सरसरसितजलदाऽऽलिलितजल-
 निन्दुजनितमदनोदय । जय जय० ॥ ४ ॥
 चपलाचलितचकितनववनिता-
 लिङ्गनसंजनिताऽभय । जय जय० ॥ ५ ॥

तव चरणाऽऽहितनिखिलमनोरथ-

मञ्जुनाथमपि मानय । जय जय० ॥ ६ ॥

कदम्बवृक्षे लम्बितेन हिन्दोलनेन ('हिंदोला') मुदिताऽऽशय ॥ २ ॥
गोपकिशोर्षा (राधया) भूपितः लताऽऽलयः (कुञ्जगृहम्) यस्य तास-
म्युद्धौ ॥ ३ ॥ सरसं रसितम् (गर्जितम्) यस्याः, ईदृश्याः जलदात्याः
शलितैर्जलविन्दुमिजंनितो भदनोदयो यस्य ॥ ४ ॥ चपलायाः (विद्युतः)
चलनेन चकितानां धनितानाम् आलिङ्गनेन संजनितम् अभयं येन ॥ ५ ॥

→॥ ११-नाटकीयगीतिः ॥←

जय जय जगदीश मुरारे ! जय करुणाकर कंसारे ! ॥

भवता कलिता नरलीला । वसुधामरविशमनशीला ।

चिरसदय सतामुद्धारे । जय जय० ॥ १ ॥

व्रजगोपवधूषविकारम् । रासं कृतवानसि सारम् ।

अयि जितदुर्मद ! दनुजारे ! जय जय० ॥ २ ॥

स्वामिन् न च याचे नाकम् । दिव्याभिस्तनुभिः साकम् ।

भव शरणं मम संसारे । जय जय० ॥ ३ ॥

सताम् उद्धारे चिरकालासदय ! ॥ १ ॥ गोपवधूष अविकारम् (भदन-
विकाररहितं यथा तथा) । जिताः दुर्मदाः कंसादयो येन तासंबुद्धौ ॥ २ ॥

॥ १२-प्राचीननाटकीयगीतिः ॥

जयति दुरितहारी लसद्गिरिधारी ।

मञ्जुवदन कुञ्जसदन कञ्जचरण रञ्जयन् जनम् ।

जयति दुरितहारी लसद्गिरिधारी ॥ १ ॥

त्वयाऽद्य हर्षिताः स्वसेवकाः कृताः ।

खलास्तु धर्षिता मदिताश्च देवताः ॥ २ ॥

जय जय देव ।

लोचनचन्दिर कौशलमन्दिर मन्मथसुन्दर नीतिनिधे !

जय जय भयहर धर्मधुरन्धर करुणाकर कृतविबुधविधे !

विबुधेश ! शुभवेप ॥ मृदुकेश ॥ जयति दुरित० ॥३॥

अयि कंसनिग्रन्दन निकटमेहि ।

तव करुणादृशमिह मयि निधेहि ॥

गोपवधूचेतोहारी । जयति दुरितहारी लसद्गिरिधारी ॥४॥

कुञ्जः सदनं यस्य तासम्बुदौ ॥ १ ॥ कृताः विबुधानां विधयः (रक्षा-
कार्याणि) येन तासम्बुदौ ॥ २ ॥

उर्दूभाषाचत्वरः

—* गज़ल *—

[१]

नन्दनन्दन हे मुकुन्द मनोऽरविन्दमुपेहि मे ।
एतदभ्युदिताऽनुरागमिलन्मरन्दमवेहि मे ॥ १ ॥
कण्टकाऽऽकुलितानि यासि बनानि गोपरिचारणे ।
कज्जलोचन कोमलं क्षणमेव मानसमेहि मे ॥ २ ॥
घूर्णमानमनारतं धनदुर्मदेषु जनेष्वलम् ।
मानसं विमनायते बत लालसालवलेहि मे ॥ ३ ॥
मन्यसे करपल्लवं कमलालयाकरकीलितम् ।
त्वत्पदाम्बुजमेव मौलितटे ततो विनिधेहि मे ॥ ४ ॥
आगमेषु च शासनेषु मतान्तरेषु निरन्तरम् ।
मोहितोसि परिभ्रमन्नधुना समक्षमुदेहि मे ॥ ५ ॥
मायया परिमुह्य सम्प्रति संततं विचराम्यहम् ।
सान्त्वनं तु दयावतार दयादृश्येव विधेहि मे ॥ ६ ॥
मञ्जुनाथनिवेदनं क्षणमात्रमेव निशम्यताम् ।
किञ्चिदञ्चितलोचनं करुणादृशं तव देहि मे ॥ ७ ॥

मे मनोरूपम् अरविन्दम् उपेहि, कमलमेतदासनरूपेण ते ददामीत्यर्थः ।
 एतत् (मनःकमलम्) अम्युदितो योऽनुरागः स एव मिलन् मकरन्दो
 यस्य तादृशम्, उपेहि । त्वत्प्रेम्णा समकरन्दमिदं जानीहीत्याशयः ॥ १ ॥
 लालसालवं लेहि सञ्छीलम्, सदा लालसाऽऽकुलमित्यर्थः ॥ २ ॥ करपल्लवं
 लक्ष्म्याः करेणावददं मन्यसे ततः (तर्हि) मे मौलौ ते पदाम्बुजं निषेहि
 ॥ ४ ॥ आगमेषु वेदादिषु, शासनेषु शास्त्रेषु, मतान्तरेषु सम्प्रदायेषु । उद्-
 -भा० इहि ॥ ५ ॥ किञ्चित् अञ्जितलोचनम् (प्रहितनयनं यथा तथा) ॥ ७ ॥

[२]

भगवन् दयाद्वेगेना मयि दीयतां दयालो ।
 अधुनाऽवहेलना मे न विधीयतां दयालो ॥ १ ॥
 सुकृतीति को न पायात्पुरुषं सुरोऽपरोपि ?
 अयमद्य पापकारी परिचीयतां दयालो ॥ २ ॥
 करितो न पीनकायो गिरितो गुरुर्न चाऽहम् ।
 दुरितोपरोधतो मे न निलीयतां दयालो ॥ ३ ॥
 कति तारिता भवेयुर्भवताऽपराधिनोऽहम् ।
 अपि दीनदुष्कृतोयं न विधीयतां दयालो ॥ ४ ॥
 विषयाऽष्टवीषु बाढं भ्रमितोऽस्तिदुःखितोऽहम् ।
 अयि नाथ ! वेदना मे व्यपनीयतां दयालो ॥ ५ ॥
 अहमसि सार्वभौमो निखिलाऽघकारकाणाम् ।
 भवताऽद्य भूरि भूमन्नवधीयतां दयालो ॥ ६ ॥
 भ्रमता भृशं भवेसिन्नयि नाथ ! वीक्षितोऽसि ।
 अधुना तु मे समीपान्न निलीयतां दयालो ॥ ७ ॥

कृपया ममाञ्जनाय व्यवसीयतामुताहो ।

करुणाऽर्णवेति नाम व्यपनीयतां दयालो ॥ ८ ॥

निगमैस्तवाञ्जवोधे कियदङ्ग गीयते स्म ।

अयि मञ्जुनाथवाचा कति गीयतां दयालो ॥ ९ ॥

पृथा सुप्रसिद्धा ते दयादृक् अयि दीयताम् ॥ १ ॥ अपरः (त्वदन्यः) कः सुरोऽपि, सुकृती इति विचार्य पुरुषं न पायात्, अपि तु सुकृतिनं सर्वं एव देवराणः पायात् । परम्, अयम् (मादृशः) पापकारी अद्य परिधीयताम् ॥ २ ॥ करितः गजेन्द्रात्, पीनशरीरो नास्मि । गिरितः गोवर्द्धनपर्वतात् गुरुश्च नाहम् । अत एव मे पापोपरोधकारणात् न निधीयताम् ॥ ३ ॥ भूमन् पृथिवीनाथ ! ॥ ४ ॥ मम रक्षणाय व्यवसीयताम् निश्चीयताम्, उताहो (आहोस्वित्) करुणार्णवेति नाम दूरीक्रियताम् ॥ ८ ॥

[३]

ब्रजराज गोकुलेन्दो जय कीर्तिजादगिन्दो ।

परिपाहि दीनलोकानयि सर्वसौख्यसिन्धो ॥ १ ॥

भवदाश्रयं दधाना वयमद्य मोदमानाः ।

करुणाञ्जलोकलेशं वितराऽऽशु दीनबन्धो ॥ २ ॥

किमु सर्वसंकटेभ्यो यमुनातटे तदानीम् ।

ब्रजवासिनोऽविता नो? चद दैत्यवृन्दकन्दो ॥ ३ ॥

१ 'दयालो !' इति 'शुक्रान्तम्' (काफ़िया), संस्कृतस्यमपि महत्प्रत्ययविधया दर्दगतमपि संग्रहीतीति चित्ररूपेण पूरितमधस्तादीयते—

“सब कुछ सहा, सज़ायें वर्दादत कर चुका हूं ।

देखो इधर नज़र भर अब तो ज़रा दया लो ॥

दुनियां के संझटों से बेज़ार हो चुक हूं ।

अब हो नज़र इधर मी, इस दीनकी दया लो ॥”

वसुधासुधानिधीशे करुणामहोदधीशे ।
 त्वयि को न वाञ्छुरज्येद्गुणरम्यरत्नसिन्धो ॥ ४ ॥
 तव माययाऽधिरूढो मूढो अमामि कामम् ।
 अधरीकरोपि किं मामयि विश्ववृत्तविन्दो ॥ ५ ॥
 सुदिनं समीयतां मे, बहुभाग्यमीयतां मे ।
 मय लोचनाऽतिथिस्त्वं ब्रजभूमिभालविन्दो ॥ ६ ॥
 विजहासि लोकलोभाद्धरिपादपद्मशोभाम् ।
 अयि मञ्जुनाथ धिक्त्वामपयाहि ब्रह्मयन्धो ॥ ७ ॥

कीर्तिजायाः राधिकायाः [राधिकामातुः कीर्तिरिति नाम ।] इतोः इन्दु-
 रूप ! ॥ १ ॥ ब्रजवासिनः न अविताः ? (रक्षिताः) इति काकुः । अपि
 स्ववश्यं रक्षिताः । दैत्यवृन्दानां कन्दो शोषक ! ॥ ३ ॥ वसुधायाः सुधा-
 निधीशे (चन्द्रे), करुणायाः महोदधीशे (महासागरे) त्वयि ॥ ४ ॥
 विश्ववृत्तं विन्दति प्राप्नोति तत्सम्बुद्धौ ॥ ५ ॥ मे सुदिनं समीयताम् प्राप्नोतु,
 महाभाग्यम् ईयताम् भागच्छतु । हे ब्रजभूमेर्भालविन्दुसदृश (तिलका-
 यित !) एवं लोचनातिथिर्भव । तव लोचनातिथिस्त्वं मम सुदिनप्राप्तिर्नहा-
 भाग्यं चेत्प्राप्तयः ॥ ६ ॥ हे ब्रह्मयन्धो प्राज्ञनाथ ! अपयाहि दूरे तच्छ ॥ ७ ॥

[४]

नवीना वेदना काचिद्वियोगे हन्त जातेयम् ।
 अलं मे वैद्य ! विश्वासेरिहाऽऽशासो घृथा तेऽयम् ॥ १ ॥
 मूढुर्मे मानसे सोयं समिन्धे पावको वादम् ।
 हिमानीधारिधाराभिः क्षणं ज्वाला न यातेयम् ॥ २ ॥
 अहो मे चापसन्धायिन्मुघा किं वा समाश्वासैः ?
 उरो मे पश्य मघातीपुकोटिस्ते निरावेयम् ॥ ३ ॥

अहो जाने नवीनेयं प्रथा मे सौख्यजिज्ञासोः ।
 वितन्वानेन मे सान्त्वं निशातेपुर्निखातेयम् ॥ ४ ॥
 सखे संलापसौख्यं मे विहिंसीर्मा, निशा याता ।
 न जाने कुत्र संयाता पुनः पान्थः प्रभातेयम् ॥ ५ ॥
 न कम्पं यामि, नो दूये, न रुन्दे, हन्यमानोऽहम् ।
 परं निस्त्रिंश निस्त्रिंशस्य नो धारा निशातेयम् ॥ ६ ॥
 प्रतप्यन्ते प्रकम्पन्तेऽथ केचिदुर्मनायन्ते ।
 गता ते चञ्चलाऽपाङ्गे ! यतो दृष्टिर्निशातेयम् ॥ ७ ॥
 सखे मे पृच्छ मा तापम्, दुरापं मार्मिकं मन्ये ।
 पिशङ्गा श्वासधूमैर्मे कृता रथ्याज्ज्वालातेयम् ॥ ८ ॥
 बचोभिर्मञ्जुनाथाऽलम्, मनुष्या मूर्तयो जाताः ।
 प्रभावो मानसादस्मान्न निर्याता सदा तेऽयम् ॥ ९ ॥

विरहे काचिन्नवीनेय चेदना जाता । अत एव हे मे वंद्य ! मम विज्ञास-
 दानैरलम्, ते अयं चिकिरसायाः आयासो घृथा ॥ १ ॥ समिन्धे समिद्धो
 भवति । 'मिहन्धी दीप्तौ' आग्नेनेपदे लट् । महतो हिमस्य जलधाराभिः
 क्षणमपि ज्वाला न गता ॥ २ ॥ अहो मे धनुर्धारिन् ! मुघा आघातैः
 (सान्त्वनैः) किम् ? पश्य, ते निखाता (सखलं प्रोथिता) इयं इपुकोटिः
 (याणाग्रम्) मे उरो मग्नति । एवं याणेन मे हृदयं विष्यसि, उपरितस्तु
 सान्त्वनं करोषीति मिथ्याऽऽश्वासनैः किं फलमित्यर्थः । नेत्र-स्रुक्क्यादिरूप-
 कस्येव उर्द्धभापासाहित्ये एवं वर्णयत इत्यग्रेऽप्यनुमन्धेयम् ॥ ३ ॥ मम
 सौख्यप्रच्छकस्य इयं नवीनैव प्रथा, यत् उपरितः सान्त्वनं कुर्वता, मे उरमि
 निशाता इपुः (तीक्ष्णो बाणः) निखाता । इपुर्द्वयोरित्यमरः ॥ ४ ॥ हे सखे !
 मे संलापसुखं मा विहिंसीः मा नाशय, इयं समागमस्य निशा व्यतीता
 ॥ ५ ॥ मन्तं त्वां न रुन्दे रणभिः, यतः ग्रहं ते हन्यमानः । परं हे निस्त्रिंश

(कूर) ते निखिंशस्य खड्गस्य धारा तीक्ष्णा न । भ्रमधारेण खड्गेन मां
विदारयसीत्येव ते निर्दयत्वम् ॥ ६ ॥ हे चञ्चलकटाक्षे ! यतः यस्मिन् मार्गे
ते तीक्ष्णदृष्टिर्गता, तत्र केचिज्जनाः तप्यन्ते, केचिद्विरहावेगात्कम्पन्ते,
केचिच्च दुर्मनायन्ते उत्कण्ठिता भवन्ति ॥ ७ ॥ मे तापं मा पृच्छ । मत्ताप-
मर्मवेदिनं दुर्लभं मन्ये । यतो मे विरहस्यासधूमैः अवदाताऽ (स्वच्छा) पि
रम्या मार्गवीथी पिशङ्गा पिञ्जरा कृता ॥ ८ ॥ हे मञ्जुनाथ वचोभिः ते सूक्ति-
भिरलम् । मनुष्याः मूढेयः (‘बुत’) जाताः । ते प्रभावः भयम्, मानसात्
न निर्याता निर्यासति, छुद ॥ ९ ॥

[५]

हे चित्त चिन्तयैव चिरान्नापचीयताम् ।
हंहो सखे सुखेन विलासो विधीयताम् ॥ १ ॥
हंहो दिनं दिनं सखि दैन्यं प्रयासि किम् ।
गोष्ठी विलासिनामधुना संनिधीयताम् ॥ २ ॥
अट्टालकेऽद्य साधुसुधासत्रमाहितम् ।
भो रागतोऽद्य नेत्रचकोरा निपीयताम् ॥ ३ ॥
गोष्ठीं निरूप्य तुप्यसि किं रूपशालिनाम् ।
अस्मिन्विमोहने वने पादो न दीयताम् ॥ ४ ॥
अस्मिन्ननन्तदृष्टयः सक्ताः स्युरुत्कटम् ।
वक्त्रायगुण्ठनं तु विदूरे विधीयताम् ॥ ५ ॥
पृष्टं मया “क पत्रमिदं मे निधीयताम् ?”
साश्रयमुक्तमेतया “नीरे निधीयताम्” ॥ ६ ॥
संकेतमस्य चेत्सखि सत्यं वितर्कसे ।
धैर्ये दिनं, प्रतीक्षणे रात्रिर्व्यतीयताम् ॥ ७ ॥

नेत्रेण चञ्चलेन तत्कार्यं समापितम् ।
 कोपान्तरेऽद्य ते चिरं खड्गो निर्लीयताम् ॥ ८ ॥
 तत्स्वागतं विधातुमुरः सज्जमस्ति मे ।
 चापाद्विशङ्कमेव शरस्ते ग्रहीयताम् ॥ ९ ॥
 वक्षो न मे परामृशेच्चित्तस्य मार्गणे ।
 तस्यैव निष्ठुरस्य गृहे तद्विचीयताम् ॥ १० ॥
 रुग्णोऽयमेकमात्रया भूमौ वतार्यते ।
 वैद्यस्य हस्तलाघवं मित्राऽनुमीयताम् ॥ ११ ॥
 छन्दःप्रबन्धमेनमहो को निरीक्षते ।
 हे मञ्जुनाथ ते कृतिर्गेहे निधीयताम् ॥ १२ ॥
 जानीम मञ्जुनाथमिमं भूरिभाषिणम् ।
 गोष्ठीष्वमुष्य नामनिवेशो न दीयताम् ॥ १३ ॥
 भो भो महाशयाऽधुना तूष्णीं निपद्यताम् ।
 चाढं श्रुतेयमेव तु गीतिर्न गीयताम् ॥ १४ ॥

चिरात् चिन्तयैव न अपचीयताम् कृशीभूयताम् ॥ १ ॥ सुधायाः तप्तम्
 ('सदायतं') । काचिसुन्दरी अट्टालके आगतेत्यर्थः । अतएव हे नेत्र-
 चकोराः रागात् सुधा पीयताम् ॥ ३ ॥ विमोहने दशकानां मोहके ॥ ४ ॥
 अनन्तानां जनानामनन्ता दृष्टयः अस्मिन्मुखावगुण्ठने लप्ताः स्युः [यतः
 इदमेव सुखदर्शनरोधकम्], अत एवेदं दूरीक्रियताम् । सुखदर्शनेच्छा
 आकृतम् ॥ ५ ॥ तस्य शरस्य स्वागतं विधातुम् ॥ ९ ॥ चित्तस्य अन्वेषणार्थं
 वक्षःस्थलं न परामृश ॥ १० ॥ एकया मात्रया 'तुराक' । मागुरेरकारणो-
 पोऽवतार्यत इत्यत्र ॥ ११ ॥ निपद्यताम् स्वीयताम् ॥ १२ ॥

[६]

❀(उर्दूभाषायाः प्रेमवर्षणसमालोचनपरा गज़लगीतिः)❀

‘रुवाई’ (चौपदा)

अये भोः प्रिये ! ते प्रतीतिर्न वा ?
 तत्र प्रेमिणां कापि रीतिर्नवा ॥ १ ॥
 सुराः स्वर्गसौधे विवेयुः सुधाम् ।
 इहाऽप्याहुरापानकेऽन्यां विधाम् ॥
 परं तर्पयेद्वापिकाऽश्रूद्भवा ।
 अमीषां तु पीयुषपीतिर्नवा ॥ २ ॥
 अकारस्थले ‘आह’ आवेदयन् ।
 मृतावेव संमोदमासादयन् ॥
 प्रिये ! प्रेमविद्यालये सोत्सवा ।
 अहो प्रेमिणां स्यादधीतिर्नवा ॥ ३ ॥
 ‘तवीवोमसीहाः’ सहैवाऽऽसते ।
 तथाप्यौषधं हन्त नोपासते ॥
 मुखे मृत्युचर्चा श्रुतेषां ध्रुवा ।
 अहो प्रेमिणां मृत्युमीतिर्नवा ॥ ४ ॥
 शवाधारवस्त्रं शिरस्याहितम् ।
 प्रियेण प्रियाद्वारि कामात्स्थितम् ॥
 अहो श्रूयतां सेयमुर्दूद्भवा ।
 प्रिये ! विप्रयोगस्य गीतिर्नवा ॥ ५ ॥

सदा मधशालासु बाला वसेत् ।
 अहो विन्दुमाप्यैव दुःखं हसेत् ॥
 प्रिये मन्यतां मद्य'कुलकुल'रवा ।
 तव प्रेमिणां धर्मनीतिर्नवा ॥ ६ ॥
 भवद्वासधूलिं विचिन्वन्ति ते ।
 निजं धूलिसादेव तन्वन्ति ते ॥
 सदा दैन्य-चिन्ताश्रुलब्धोद्धवा ।
 अहो प्रेमिणां ते विनीतिर्नवा ॥ ७ ॥
 सुखं क्वापि हिन्दीमयं दीयते ।
 कचिचोक्तिरर्द्धकमे नीयते ॥
 सखे मञ्जुनाथाऽऽहितोपद्रवा ।
 तमाऽऽलक्षिताऽऽयुर्व्यतीतिर्नवा ॥ ८ ॥

अये प्रिये ! तव प्रतीतिर्न वा ? तव विश्वासोऽस्ति, अथवा नेति, आशय
 ॥ १ ॥ इह लोकेऽपि आपानके पानगोष्ठ्याम्, भन्यामेव विषाम् (प्रकारम्)
 आहुः । परं, तव प्रेमिकान् अधूजवा (अधुजनिता) घापी तपयेत् । अतः
 पृथाममृतपानं नयानमेव ॥ २ ॥ यथा सुच्यते प्रेमिभिः —

‘अइफ खूं पीनेको और लग्ने जिगर खानेको ।
 ये गिज़ा मिलती है जाना तेरे दीवानेको ॥’

अक्षरपाठसमये ‘अ’कारोच्चारणवेलायाम् हृदयपीडासूचिकाम् ‘अइ’
 इत्येव आवेदयन् न्यवेदयन् । यथा सुच्यते—

“इइफ् मकतवमें मेरी आज विग्नहाह है ।
 मुंहसे बहताहूँ ‘अन्निफ’ दिलसे निकलती आह है ॥”

“खड़ा है देरसे आशिक कफ़न बांधे हुए सरसे ।

तेरे सिद्धके तेरे कुर्वा मेरे क़ातिल निकल घरसे ॥”

अहो सेयम् उदूमापास्या वियोगगीतिर्नधीना श्रूयताम् । शृङ्गारे भग्न-
लक्ष्मणा नयनैवेत्याशयः ॥ ५ ॥ मद्यविन्दुमाप्यैव दुःखं दूरीभवेत् । यथा—

“यक क़तरए-मै ले उडी ‘सौदा’ को जगह से ।

वारुत के तूदे को है घस एक तिल आतिश ॥”

हे प्रिये ! मद्यपातनस्य ‘कुलकुल’ शब्दो यस्याम् ईदृशी, तव प्रेमिणां
धर्मनीतिर्नधीनैव मन्यताम् ॥ ६ ॥ काचकूपिकामध्यात् मद्योद्वर्तनसमये
यः शब्दो भवति, पारस्वभापाकवयस्तमतिप्रेम्णा ‘कुलकुल’ रवेण वर्णयन्ति ।
मद्यं धर्मानुसारं तेषां निषिद्धम्, परं सर्वे तस्यातिप्रशंसां कुर्वन्तीति धर्मनी-
तेर्नधीनता । यथा—

“जाहिद शराव पीनेसे काफ़िर बना मैं क्यों ?

क्या डेढ़ चुहू पानीमें ईमान बह गया ॥” (जौक)

तव निवासस्थानस्य ते (प्रेमिणः) धूलिं विचिन्वन्ति अन्विष्यन्ति ।
यथा—

“तेरी गलीमें खाक भी छानी कि दिल मिले ।

ऐसा ही गुम हुआकि न आया नज़र कहीं ॥” (कुर्ग़ा)

“क्यों कर गलीसे उसकी उठकर मैं चला जाता ।

याँ खाकमें मिलना था लोहूमें नहाना था ॥” (मीर)

सदा दैन्यम्, चिन्ता, अश्रु, एभिः लब्धः आनन्दो यस्यां सा ‘मह-
उदय उरसवः ॥’ ते प्रेमिणां विनीतिः (विनयः) नवीनेव ॥ ७ ॥ यथा—

“मजाल क्या कि तेरे घरमें पाँव मैं रखूँ ।

वे आरजू है मेरा सर हो तेरी चौखट हो ॥” (नासिर)

। क्वापि हिन्दीमवं सुखं दीयते, कवित्त-सवैयादिछन्दःप्रकरणे इत्यर्थः ।
 क्वचिच्च इतिः उर्दूभाषाशैल्यां नीयते परिचात्यते । अत एव हे सखे मञ्जु-
 नाथ ! आहिताः उपद्रवाः यस्यामेवविधा ते आयुर्व्यतीतिः (ययोपार्पणम्)
 नवीनैव । त्वमेवविधैरुपद्रवैरेव निजमायुर्गमयसीत्याशयः ॥ ८ ॥

[७]

मनसो दैववशादद्य दशा दीनेयम् ।
 कलये किं तु सखे नैव ममाऽर्घीनेयम् ॥ १ ॥
 व्यथया याति दिनं यामिनी विनिद्रतया ।
 अनया वेदनयाऽकारि दशा हीनेयम् ॥ २ ॥
 अरतिरुपैति सखे किन्तु न शालीनेयम् ।
 न निलीना मयि सा किन्तु निशा लीनेयम् ॥ ३ ॥
 किमये विसयसे वैद्य भुधा भुक्षसि किम् ।
 न विजानासि सखे वेदना नवीनेयम् ॥ ४ ॥
 हृदयं ताम्यति मे, मीन इवाम्बुनि विना ।
 अवि नाऽऽयाति दशा लज्जमानमीनेयम् ॥ ५ ॥
 विधिना सुन्दरता किं न दयायै रचिता ।
 परिताम्येभ वयं हन्त सुखाऽऽसीनेयम् ॥ ६ ॥
 कमये चिन्तयसे, केन मनो नीतं ते ?
 वद ते चित्रपटी कस्य संमुखीनेयम् ? ॥ ७ ॥
 अपराधोऽस्ति दृशोश्चापलं ययोरासीत् ।
 विनिषद्वा तु मतिः केन मामकीनेयम् ॥ ८ ॥
 अधुना घ्याकुलतां मञ्जुनाथ मा यासी ?
 रासिकैर्नाद्रिबर्ते र्गीर्न तावकीनेयम् ॥ ९ ॥

दैववशात् अद्य मनसः इयं दीना दशा । इयम् (दशा) ममाग्नीना,
 न ॥ १ ॥ अरतिः (व्याकुलता) मामुपैति, परं शालीना (विनीता) इयम्
 (नायिका) न उपैति । मयि (ममाग्रे) सा न निनीता (आश्लिष्टा),
 किन्तु इयं निशैव, प्रतीक्षमाणस्य मे लीना ॥ ३ ॥ मीनः अम्बूनि (जलानि)
 विना इव । परम्, दशा दृष्ट्या लज्जमानाः मीनाः यस्याः सकाशात् सैयं
 नायिका न आयाति ॥ ४ ॥ सुखेन आसीना स्थिता । इयं किञ्चिदपि
 दुःखानुमर्षं न करोतीत्याशयः ॥ ६ ॥ कस्य इयं चित्रपटी (चित्रम्) ते
 संमुखस्येति वद ॥ ७ ॥ दर्शनचापस्यं कुर्वतोर्भेन्नयोरपराधे मे मतिः कथं
 स्वया निबद्धेत्याशयः ॥ ८ ॥ रसिकैः तव गीः (सूक्तिः) न आद्रियते
 इति न, अपि ॥ आद्रियते इत्याशयः ॥ ९ ॥

[८]

अये पद्मेऽङ्घ्रिपद्मे मे मनः स्यात् ।
 भवत्पादाऽग्रलग्नोऽयं जनः स्यात् ॥ १ ॥
 त्वदग्रे दृश्यते देवोऽपि याचन् ।
 कियत्कीटायितोऽयं निर्धनः स्यात् ॥ २ ॥
 कथं विन्देय ते पद्मे ! प्रसादम् ।
 न चन्द्रं लब्धुमीशो वामनः स्यात् ॥ ३ ॥
 न वित्तैः शक्रुते शक्रोऽपि लब्धुम् ।
 कुतस्तोपाय दीनोऽकिञ्चनः स्यात् ॥ ४ ॥
 कृपादृकोणतस्तुष्येन्मनो मे ।
 न किं वा चातकग्रीत्यै धनः स्यात् ॥ ५ ॥
 भजेद्वीजं स्वहृत्पद्मान्तरे यः ।
 स वै पद्मालये पद्माऽऽसनः स्यात् ॥ ६ ॥

कथं वा मञ्जुनाथं नेक्षसे त्वम् ?

दयादृष्टिं विना सिद्धिर्न नः स्यात् ॥ ७ ॥

भवदग्रे देवोपि याचमानो दृश्यते तर्हि मादृशः क्रीडयितः कियत्
(क्रियाविशेषणम्) स्यात् ॥ २ ॥ यः जनः भवद्दीजम् (श्रीम्) स्वहृदयक-
मलान्तरे भजेत्, स पद्मासनः (ब्रह्मा) भवेत् ॥ ६ ॥

[९]

नन्दसूनो ! किं विधूनोष्यद्य माम् ।

दीनमेनं मुञ्चसे हा किंतमाम् ॥ १ ॥

श्रीपतेस्ते का भवेदीने दया ।

सर्वदोत्सङ्गे निधत्से यद्रमाम् ॥ २ ॥

राजभोगान् न्यस्य शकैः प्रीयसे ।

को न विन्ते ते कृपां मिन्नक्रमाम् ॥ ३ ॥

किं विपृच्छस्यद्य मे वाचालताम् ।

कल्पये वाचं विदां वाचंयमाम् ॥ ४ ॥

त्वन्मुखाग्रे दृश्यते दीनः शशी ।

चेतसा कश्चिन्तयेच्चन्द्रोपमाम् ॥ ५ ॥

तावकानां त्वत्स्मृतौ या जायते ।

मूर्च्छनां मन्येय तां संवित्समाम् ॥ ५ ॥

मञ्जुनाथप्रार्थने चेन्नेक्षसे ।

निःस्पृहो याचामि कस्माद्वा समाम् ॥ ७ ॥

विधूनोपि दुःखं ददासीत्याशयः । किंतमाम् किमर्थम् ॥ १ ॥ दुर्योधनस्य
राजभोगान् न्यस्य शकैः प्रीयसे अतः यद्य ते कृपाम् लोको

भिन्नक्रमां को न विन्दते विचारयति ॥ ३ ॥ मम वाचालतां किं पृच्छसि,
 विदुषां वाचमहं वाचंयमां (विरताम्) कुर्वे ॥ ४ ॥ चन्द्रस्योपमाम् ॥ ५ ॥
 त्वदीयानां भक्तानां त्वत्स्मरणे या मूर्च्छा भवति, ताम् चेतनासदृशीं जाने
 ॥ ६ ॥ मञ्जुनाथप्रार्थनायां त्वं न पश्यसि, तर्हि महमपि निःस्पृहोऽस्मि ।
 कस्मात्कारणात्त्वयः क्षमां याचे ॥ ७ ॥

[१०]

भो विभो दयादृगियं दीनदुर्बले देया ।
 वेदना ममाऽद्य घना देव दूरमाधेया ॥ १ ॥
 साम्प्रतं विधौ वामे, रक्षकोऽस्ति को वा मे ?
 याचना मदीयेयं मानसे न किं नेया ? ॥ २ ॥
 दोषमेक्ष्य देवा मे दूरतोऽद्य धावन्ते ।
 दीननाथ हन्त दया किं त्वयाऽपि नोपेया ? ॥ ३ ॥
 त्वत्कृपासुपाऽऽश्रयतां चेद्गुणा गवेप्यन्ते ।
 दीनबन्धुता तव किं नाथ मादृशैर्गेया ॥ ४ ॥
 शीघ्रता प्रसिद्धा ते दीनदुःखदाहार्यम् ।
 मन्दता मदर्थमहो नाथ नाऽद्य निर्मेया ॥ ५ ॥
 भ्रामयेदजस्रमियं सर्वतोऽद्य संसारे ।
 दैवदुर्लिपिर्निहिता मामकीनमाले या ॥ ६ ॥
 द्रोहमोहमानमदा मामहो विवाधन्ते ।
 एकतोऽप्यमेकोऽहम्, सा च बाहिनी जेया ॥ ७ ॥
 मायिकप्रपञ्चेऽसिन्नाथ नद्धनेत्रोऽहम् ।
 तावकी कया विधया रूपमाधुरी पेया ? ॥ ८ ॥

दर्श्यते दया यदि नो दीनहीनलोकेऽसिन् ।
 विश्रुता तदा भवता दीनबन्धुता हेया ॥ ९ ॥
 कर्ममोहितोऽद्य भृशं कीदृशं विनृत्यामि ।
 मञ्जुनाथनाट्येऽसिन् दीननाथ दृग् देया ॥ १० ॥

हे देव घना (निविडा) मे वेदना दूरमाधेया दूरीकर्तव्या ॥ १ ॥ विधौ
 विधातरि वामे प्रतिकूले ॥ २ ॥ मे दोषम् आ-हृदय किं स्वयाऽपि दया न
 दयेया, नाऽवलम्बितव्या, अपि त्वद्वदं कर्तव्या ॥ ३ ॥ स्वकृपामवलम्बमा-
 नानां जनानां यदि गुणा अन्विष्यन्ते, तर्हि तव दीनबन्धुता कस्माद् गोपा
 ॥ ४ ॥ मन्दता न विधेया ॥ ५ ॥ एकस्मिन्पक्षे एकः अहम्, अग्रतस्तु
 मोह-मोह-मान-मदानां सेना जेतव्या ॥ ७ ॥ मायाप्रपञ्चे निरुद्धने-
 धोहम् ॥ ८ ॥

[११]

कीर्तये कालिन्दि मातस्त्वामहम् ।
 शङ्कितः शरणं पुरः प्रायामहम् ॥ १ ॥
 त्वं हि वेदवधीरयस्थयि देवि माम् ।
 कं परं शरणं सुरं यायामहम् ॥ २ ॥
 त्वत्तरङ्गैः सङ्गमङ्गे चेद्वहे ।
 भूतिमग्निदिवाज्वनौ भायामहम् ॥ ३ ॥
 निर्मलं यदि ते जलं मौलौ बहे ।
 संतरेयं त्वत्पतेर्मायामहम् ॥ ४ ॥
 पातक! प्रोत्सर्प दूरम्, नैपि चेत् ।
 मञ्जये कालिन्दिधारायामहम् ॥ ५ ॥

गोपने यमुने न मे समुपेक्ष्यताम् ।

पीडितः पतितोऽसि मृत्त्वायामहम् ॥ ६ ॥

मानुमासीर्मञ्जुनाथं निर्वलम् ।

त्वत्तटे प्रायां तरुच्छायामहम् ॥ ७ ॥

शङ्कितः सन् त्वां शरणं प्रायाम् आयासिपम् ॥ १ ॥ अयि त्वं चेत् माम्
अवधीरयसि तिरस्करोषि ॥ २ ॥ यदि त्वत्तरङ्गैः अङ्गे सङ्गमं प्राप्नोमि, तर्हि
वैभववत्याम् देवभूमौ (स्वर्गे) अहं आयाम् शोभितो भवेयम् ॥ ३ ॥
स्वत्पतेः श्रीकृष्णस्य ॥ ४ ॥ हे पातक ! मत्तो दूरमपसर्प ! यदि दूर न
गच्छसि तर्हि त्वां कालिन्दीधारायां मज्जयामि मोहयामि ॥ ५ ॥ शृङ्गा-
याम् मृत्तिकायाम् ॥ ६ ॥ निर्वलं मानुमासीमं जानीहि । त्वत्तटे तरुच्छा-
याम् अहं प्रायाम् आयमम् । त्वत्तटागमनेन मे निर्वलता नष्टेत्वाशयः ॥ ७ ॥

[१२]

भूतेश भवन्पादयुगं भूरि भजेयम् ।

हे भर्ग ! भवन्मूर्तिमबन्धाय यजेयम् ॥ १ ॥

विन्दामि महादुःखमहं मोहमहाऽब्धौ ।

आख्याहि दयानीरनिधे ! कुत्र यजेयम् ॥ २ ॥

दीयेत दयाद्यष्टिलवो मल्लमयं चेत् ।

कुर्वीत कथं नाम मनोमोहमजेयम् ॥ ३ ॥

पुत्रादिपरीवारजनैर्वित्तमुपात्तम् ।

हा हन्त ! मनोदुःखमिदं कं विमजेयम् ? ॥ ४ ॥

दीनेषु दयावश्यमपश्यं न सुरं तम् ।

हे नाथ भवाऽऽतङ्कविमङ्गाय मजे यम् ॥ ५ ॥

त्वन्मौलिगता देवधुनी पापमपोहेत् ।
 चेतःपरितापं व्यपनीयान्नगजेयम् ॥ ६ ॥
 विन्दामि पदाऽम्भोजयुगं ते शरणं चेत् ।
 मन्ये न तदा देव ! मनोमोहमजेयम् ॥ ७ ॥
 त्वं देहि दयादृष्टिमये मञ्जुलनाथे ।
 वाञ्छाऽद्य महेशान मनाङ् मानसजेयम् ॥ ८ ॥

अपन्धाय मोक्षाय भवन्मूर्ति यजेयं पूजयेयम् ॥ १ ॥ इयं भजा (माया)
 मनोमोहं कथं कुर्वीत ॥ ३ ॥ तं सुरं न अपश्यम्, यं भवतुःखविमोक्षाय
 भहं भजे ॥ ५ ॥ इयं नगजा (पार्वती) चेतःपरितापं दूरीकुर्यात् ॥ ६ ॥
 तदा मनसो मोहम्, भजेयम् (न जेतव्यम्) न मन्ये, अपि तु मया
 जेषो भवति ॥ ७ ॥ मानसजा इयं वाञ्छा ॥ ८ ॥

[१३]

भारती मे भवाय बोभूयात् ।
 मानसे मे सुखानि सा स्रयात् ॥ १ ॥
 शेषुषीं मे विशोध्य विज्ञानैः ।
 मानसं मे विमोहमालूयात् ॥ २ ॥
 किं विशङ्कां करोषि चेतो मे !
 त्वामियं देवता गिरां पूयात् ॥ ३ ॥
 लालसाऽसौ ममाद्य चित्तस्था ।
 शारदा मे प्रमोदमाहूयात् ॥ ४ ॥
 शारदाऽसौ सरोजपीठस्था ।
 मानसं मे प्रमादमाधूयात् ॥ ५ ॥

त्वं कृपां चेत्करोषि मातर्मे ।

नो कृतान्ताद्भिमेमि साऽसूयात् ॥ ६ ॥

मौनमेया न मञ्जुनाथेऽसिन् ।

गीतिभिस्त्वां परस्तु कः स्तूयात् ॥ ७ ॥

भारती सरस्वती । भवाय कल्याणाय ॥ १ ॥ क्षेमोर्षी बुद्धिम् ॥ २ ॥
गिरां देवता सरस्वती, पूयात् पवित्रं क्रियात् इत्याशीः ॥ ३ ॥ प्रमोदम्
आहूयात् (आह्वानं कुर्यात्) प्रमोदमामयेदित्याशयः ॥ ४ ॥ असूयासहि-
तात् यमात् ॥ ६ ॥ मौनम् न आ-इयाः, मा शृणुते ॥ ७ ॥

[१४]

दया तवेह मामये मुकुन्द ! नन्दयेन्न किम् ? ।

पदाऽरविन्दमेतकन्मनो मिलिन्दयेन्न किम् ॥ १ ॥

कथं तरामि यन्त्रणां दुरन्तचिन्तयाऽनया ।

निर्पीडितस्य मोहनो मनोऽभिनन्दयेन्न किम् ॥ २ ॥

भ्रुवोऽतिभारमुद्धरन् जहार यः सदापदम् ।

विमोहमेष माययाऽधिकं निन्दयेन्न किम् ॥ ३ ॥

भृशं भ्रमामि वासनावशोऽविशोच्य दुर्नयम् ।

भवद्दया तु दुर्गतेर्गतिं विमन्दयेन्न किम् ॥ ४ ॥

भवान्हि तापहारको न वारको ममाऽऽपदाम् ।

इयं ममाऽवधीरणा प्रमोऽद्य निन्दयेन्न किम् ॥ ५ ॥

दयालवोऽपि लीलया त्वया व्यधायि चेद्विमो ।

अपवर्गवर्षतत्परैर्नरैः प्रमन्दयेन्न किम् ॥ ६ ॥

वचोऽथ मञ्जुनाथ ते न चेत्प्ररोचते विदाम् ।

चराऽचरेश्चेतसोऽपि चारु चन्दयेन किम् ॥ ७ ॥

अये मुकुन्द ! तव दया मामिह किं न नन्दयेत्, अपि स्ववश्यं नन्द-
येत् । एतच्छब्दः (एतत्) ते पदारविन्दं किं मां मिलिन्दं अमरं न कुर्यात् ?
ताकरोतीति शिष् ॥ १ ॥ 'यस्त्रिणां कथं तरामि' इत्यनया दुरन्तया चिन्तया
निपीडितस्य मे मतः मोहनः (श्रीकृष्णः) किं न अभिनन्दयेत् ॥ २ ॥
सताम् आपदम् । मायया अधिकीभूतं मोहं किं न निन्दयेत् (दूरी-
कुर्यात्) ॥ ३ ॥ दुर्गन्धम् (दुर्नीतिम्) अविशोच्य (अविचार्य) । दुर्गते-
र्गतिं किं न विमन्दां कुर्यात् ? ॥ ४ ॥ 'तापहारकोऽपि भवान्, मम आपदां
धारको (अपहारकः) न जातः,' इति ह्यं ममावपीरणा (तिरस्कारः)
किं भवन्तं लोकेषु न निन्दयेत् ? ॥ ५ ॥ लीलयेव चेत्स्वया दयालेशः
अकारि, तर्हि गर्वितैर्नरैर्मां किं न अभिनन्दयेत् ॥ ६ ॥ मञ्जुनाथ ! ते वच-
श्चेत् विदुषां न रोचते, तर्हि चराचरनायकस्य चेतसोऽपि (चित्तमपि,
कर्मवेनाऽविवक्षया पट्टी) किं न चन्दयेत् आह्लादयेत् ? अपि स्ववश्यं
प्रमोदयेत् ॥ ७ ॥

[१५]

अयि चित्त ! चिरेण विचिन्तयतोऽपि च चञ्चलता न गता न गता ।
अयि नाम निरन्तरयत्नशतैस्तव निष्ठुरता न गता न गता ॥ १ ॥
कियदिच्छसि निर्भरशान्तिसुखं न नियच्छसि पादमथाऽभिमुखम् ।
अयि गच्छसि साधुपथाद्विमुखं तव निष्क्रियता न गता न गता ॥ २ ॥
क्षणमेव विमुह्यसि वामदृशा, न फलं परिपश्यसि दूरदृशा ।
विमृशामि सखे यदि तत्त्वदृशा, तव कामुकता न गता न गता ॥ ३ ॥
न हि साधुजनैः सह संरमसे, न फलं विमलं त्वमिहाऽऽग्रहसे ।
चपलाय सखे यशसे यत्नसे, तव दुर्मदता न गता न गता ॥ ४ ॥

अभिनन्दसि शास्त्रगतं न मतम्, न हि विन्दसि सन्ततमात्महितम् ।
 वत निन्दसि लोकमतं विमतम्, तव मत्सरता न गता न गता ॥५॥
 न हि दीनजनान्परितोषयसे, बहु घोषयसे निजदानरुचिम् ।
 अयि चित्त सखे तव लोलुपताऽनृतकीर्तिवितानगता न गता ॥६॥
 भगवद्गुणगीतिषु नाऽऽद्रियसे, ह्रियसे मधुगायकगीतिगणे ।
 जरसा विरसाऽपि तवोत्सुकता मधुरस्वरतानगता न गता ॥७॥
 तव विस्वरगीतिमिहाऽर्पयसे, न विलोकयसे विबुधान्विविधान् ।
 अधुनाऽपि च मञ्जुलनाथ मनाक्तव दुर्मुखता न गता न गता ॥८॥

अयि चित्त ! विरकाळाद्विचारं कुर्वतोपि तव ॥ १ ॥ शान्तेः सुखं तु
 कियदिच्छसि, परं तदर्थम् अभिमुखं पादं न स्थापयसि । अर्थात् यद्वायंममे
 न चलसीत्याशयः । निष्क्रियता भवमर्ण्यता ॥ २ ॥ विमतम् तव प्रतिदूलं
 लोकमतं त्वं निन्दसि । तव मत्सरता मात्सर्यम् ॥५॥ घोषयसे लोकेषु दानरवि
 प्रख्यापयसे । अत एव हे चित्त ! अनृतो यः कीर्तिवितानः (यशःकलापः)
 तत्सम्बन्धिनी ते लोलुपता न गता । अतिशयेपि तव कृत्रिमकीर्तिळाढसा
 न यातेत्याशयः । न गता न गतेत्याग्रेहनस्य यत्ने कृतेपि वसनाऽभावः प्रयो-
 जनं व्यङ्ग्यम् ॥ ६ ॥ नाद्रियसे नादरं करोषि । मधुरे गायकानां गीतिगणे
 ह्रियसे आकृष्यसे । शृदावस्थया विरसीकृतापि, मधुरो यः स्वरसंतानस्तृता
 तव उत्सुकता (उत्कण्ठा) न गता ॥ ७ ॥ विस्वराम् (विरूपस्वरपुष्पाम्
 'वेसुरी') गीतिम् अपश्यसे निवेदयसि ॥ ८ ॥

[१६]

दर्शनीयाऽसि निसर्गेण मृधा वेषैः किम् ।
 पश्य पीयूषकरस्याऽपि सुधालेशः किम् ॥ १ ॥
 कं हि नो रञ्जयते मञ्जुरघररागोज्यम् ।
 कञ्जसन्मञ्जुमुखे ! रञ्जनाविशेषः किम् ॥ २ ॥

एवमेवेदमुरो विध्यते, किं कज्जलनैः ।
 तिग्मघ्राणस्य सखे श्लाघासंनिवेशैः किम् ॥ ३ ॥
 भ्रूधनुर्भ्रूमिदं भूरि किं तरङ्गयसे ।
 जिह्मशीलस्य मुहुर्जिह्मतोपदेशैः किम् ॥ ४ ॥
 जृम्भते सुन्दरि ते यौवनाज्वनीशोऽयम् ।
 हन्त दुर्बलस्य जये सैन्यसंनिवेशैः किम् ॥ ५ ॥
 घूर्णयेत्कं न मदोन्मादघनं ते नयनम् ।
 एवमुन्मादिनि ते स्वरितानिदेशैः किम् ॥ ६ ॥
 रक्तिमा ते पदयो रक्तमादिशूयनाम् ।
 चञ्चलाऽपाङ्गि! तयोरीदृशैर्विशेषैः किम् ॥ ७ ॥
 नासिकाऽलंकारं ह्येकमलं संवनने ।
 रूपशोभाविशैर्भूषणैरशेषैः किम् ॥ ८ ॥
 मानभूपाऽऽश्रयतो निर्वृतोऽहमामोदे ।
 मञ्जुनाथस्य पुनर्भूरिभिर्नरेशैः किम् ॥ ९ ॥

हे सुन्दरि! निसर्गैव दत्तनीयाऽस्ति, सुधा एभिर्वेषैः किं फलम्? स्वभा-
 वतोऽपदातस्य चन्द्रस्याऽपि सुधायाः (‘कली’ ‘सफेदी’ इतिरयात्तायाः)
 लैः किम्? न किमपि फलमित्याशयः ॥ १ ॥ एवमेव (विना कज्जलमेव)
 लघयनेन इदं मे उरः विध्यते । कज्जलकरणैः किम्? कज्जलयतेष्वुद ॥ २ ॥
 यज्जम्भमायस्य मुहुः चक्रतायाः उपदेशैः किम्? ॥ ४ ॥ यौवनरूपः भवनीशो
 राग । दुर्बलस्य मादस्य जये सैन्यसंनिवेशैः किम्? ॥ ५ ॥ मदजनितेनो-
 न्मादेन घनं निविष्टं, ते नयनं कं न भ्रमयेत्? एव मुन्मादयुक्ते ते नयने
 स्वतघ्रताया आशमिः किम्? उन्मादिनि जने स्वतघ्रताया आशा न दीयत
 इत्याशयः ॥ ६ ॥ ते पदयो रक्तिमा मृदां रक्तम् (‘मृदा’ इति नमित्यर्थः) ।

आदिशत् आज्ञापयत् । तयोरेव पदयोः, ईदृशैः (अलक्तकादिरत्नमङ्गुल्या निर्दिश्यते) विशेषैः किम् ? ॥ ७ ॥ संवने वशीकरणे अलं पर्याप्तम् । रूप-
शोभया विवशैः अशेषैर्भूषणैः पुनः किम् ? ॥ ८ ॥ निर्वृतः सुखी भवम्
आमोदे प्रसीदामि (“मौज करताहूँ” भावः) ॥ ९ ॥

[१७]

न याहि लावण्यगर्वितानामुपान्तदेशं सखे मनो मे ।
अयेऽवधानेन पालयेथा इमं निदेशं सखे मनो मे ॥ १ ॥
अनन्तया याति चिन्तया ते दिवानिशं हन्त तद्वियोगे ।
न तेषु मानोन्नतेषु वीक्षेऽनुरोधलेशं सखे मनो मे ॥ २ ॥
विलासविबोधविभ्रमैस्तैः कृतोऽधिकारो मनस्सु तेषाम् ।
असंभवं संनिरूपये तेऽत्र संनिवेशं सखे मनो मे ॥ ३ ॥
न देहलीं पश्य रूपभाजां न चेह लीयस्व लेशतोऽपि ।
इतोऽन्यथागामिनां तु वीक्षेऽद्य नाम शेषं सखे मनो मे ॥ ४ ॥
निरीक्षसे किं न संनिरुद्धं तदङ्गणं भूरिमित्रवर्गः ।
अनादरेणाऽपि कः प्रयच्छेत्तवोपवेशं सखे मनो मे ॥ ५ ॥
न पूर्वमेवा दशा तवाऽऽसीन्न नाम सेयं विषण्णताऽऽसीत् ।
दिनेषु यातेषु ते विलोके व्यथाविशेषं सखे मनो मे ॥ ६ ॥
न वेदना ते प्रकाशनीया, निवेदना माऽस्तु दीनवाचा ।
तवाऽवमभ्राति हन्त को वा व्यथामशेषं सखे मनो मे ॥ ७ ॥
विघूर्णसेऽहो निरन्तरं त्वं विमृशसे नाज्वलोकलोमम् ।
निरर्थकं हन्त तर्कयेऽहं तवोपदेशं सखे मनो मे ॥ ८ ॥

न चेत्प्ररोचेत सृक्तिरेषा, न मञ्जुनाथोऽपि निर्मिमीत ।
अवेहि सूक्ष्मं तु सृक्तिवामानवीनवेपं सखे मनो मे ॥ ९ ॥

लावण्यगर्वितानां लोकानामुपान्तदेशं समीपदेशम् ॥ १ ॥ तेषां त्रियोने
सर्व अनन्तया चिन्तया रात्रिदिनं व्यत्येति, मानोचतेषु थभिमानिषु तेषु
(रूपगर्वितेषु) तवानुरोधस्य (‘तुमारी परवाह’) लेशमपि न वीक्षे ॥ २ ॥
ते संनिवेशं (तेषां मनःसु त्वात्समावेशम्) असंभवं निरूपयामि ॥ ३ ॥
इतः मनुष्यदिष्टमार्गात् अन्यथागामिनां लोकानां नामैव अवशिष्टं वीक्षे ॥ ४ ॥
अनादरेण उपेक्षयाऽपि, तव उपदेशं स्थितिस्थानं को दद्यात्? ॥ ५ ॥ कतिपु-
चिदिनेषु व्यतीतेषु ते वीक्ष्यादित्येवं विलोके ॥ ६ ॥ तव व्यथाम् अदोषं यथा
स्यात्तथा को वा मम्राति, न कोपीत्यर्थः ॥ ७ ॥ विधूर्णसे भ्रमसि ॥ ८ ॥
एषा सृक्तिः (गजलगीतिमयी) चेद्य रोचेत, तर्हि मञ्जुनाथोऽपि न निर्मि-
मीत (रचयेत्), परं सृक्तिरूपाया धामायाः (स्त्रियाः) नवीनं वेपं सूक्ष्मं
यथा स्यात्तथा अवेहि (विचारय) । इयं नरीतगीतिपद्धतिः सृक्तिवद्वा
अवधेयधारणवदस्त्रीत्याशयः ॥ ९ ॥

[१८]

विरहाऽऽपगातटमुत्तरं पुनरागमिष्यति वा न वा ।
अपि मानसी मम वेदना विषमा गमिष्यति वा न वा ॥ १ ॥
सुहृन्तरं विमनायते, यत वेदनाऽपि सुश्रायते ।
सुचिराय ते किमियं दशा वद निर्गमिष्यति वा न वा ॥ २ ॥
विलिखामि मानसवेदनां विसृजामि हन्त तदन्तिके ।
परमन्तरं परिशङ्कते स विलोकयिष्यति वा न वा ॥ ३ ॥
अयि यासि चित्त तदन्तिके, तव सन्ति के सुहृदः सखे? ।
निखिले स्थले कुटिलाऽऽकुले सरलो मिलिष्यति वा न वा ॥ ४ ॥

प्रहितः शरोऽस्ति शरासनान्निहितः स मे हृदये दृढम् ।
 अयमाहितं शरमन्तरादपसारयिष्यति वा न वा ॥ ५ ॥
 नवपल्लवा विलसन्ति, संविकसन्ति ते कुसुमोत्कराः ।
 मम भागधेयतरुः सखे सरसं फलिष्यति वा न वा ॥ ६ ॥
 अयि चन्द्रहासमिमं दधासि, जहासि वक्षसि मामके ।
 किमवैपि ते निशितोऽप्यसिर्मयि संचलिष्यति वा न वा ॥ ७ ॥
 इयमेति घोरतमस्त्रिणा, समुदेति गाढतमं तमः ।
 पुनरेष सौख्यदिवाकरो चतुर्ध्वं संभविष्यति वा न वा ॥ ८ ॥
 अयि मञ्जुनाथ मनो विनोदय संगमेन सचेतसाम् ।
 अपि नीरसेषु जनेषु ते प्रणयो भविष्यति वा न वा ॥ ९ ॥

विरहाऽऽपगायाः (विरहनद्याः) वृत्तरं दृढम् (अपरवारः) ॥ १ ॥
 अन्तरं चित्तं विमनायते विषण्णं भवतीति भावः ॥ २ ॥ अयम् (शरप्रे-
 यिता), आहितं शरम् अन्तरात् हृदयात् ॥ ५ ॥ पल्लवाः शोभन्ते, कुसुम-
 समूहा अपि विकसन्ति, परमितोऽग्रे मम भाग्यतरुः सरसं यथा तथा फलानि
 वर्धयिष्यति न वा, इति निरही भाग्यं शोचत इत्याशयः ॥ ३ ॥ इमं चन्द्र-
 हासं (खट्वम्) धारयसि, मम वक्षसि च मुञ्चसि, परं एवं किं जायामि
 यन्निशितोपि ते खट्वो मयि चलिष्यति न वा ! मम कठोरे हृदये अयमपि न
 प्रविशेदित्याशयः ॥ ७ ॥ सौख्यरूपो दिवाकरः (सूर्यः) ॥ ८ ॥ न ज्ञाने
 नीरसेषु जनेषु ते प्रणयो भवेन्न चेत्याशयः ॥ ९ ॥

[१९]

शोचनीयाऽद्य सखे पश्य दशा जाता मे ।
 विप्रतीकारकथा हन्त मृषा जाता मे ॥ १ ॥
 किं न सेवे सदनं किं न विलोके खजनम् ।
 पश्य पदार्था निखिला हन्त विषा जाता मे ॥ २ ॥

मेपजैरेभिरलं वैद्य सखे याहि गृहम् ।
 किं न जानासि रुजा हन्त भृशा जाता मे ॥ ३ ॥
 नित्यमन्यस्य गृहे वध्यते गुप्तं गोष्ठी ।
 गेहभागन्तुमहो हन्त मिषा जाता मे ॥ ४ ॥
 तिग्मकोदण्डशरैरिष्यते केयं भृगया ? ।
 रूपमुग्धस्य तु सा पश्य दृशा जाता मे ॥ ५ ॥
 वर्णयन्ते कवयो मञ्जुमृदुं तद्वेणीम् ।
 पश्य दुर्दैववशात्सैव कशा जाता मे ॥ ६ ॥
 पूरये हन्त कथं भूरि मनोऽभीष्टं मे ।
 यामशेषैव सखे पश्य निशा जाता मे ॥ ७ ॥
 अद्य विश्राम्यतु मा सीधुसुधाधारा ते ।
 नाऽधुना शान्ततरा हन्त तृषा जाता मे ॥ ८ ॥
 मञ्जुनाथोऽद्य कवित्वेन मनाद् मोदेत ।
 नूतनी रीतिरियं भूरिवशा जाता मे ॥ ९ ॥

विरहाग्ने इशा शोचनीया जाता । प्रत्युपायस्य कथा सृषा (विफला)
 जाता ॥ १ ॥ भृशा अधिका ॥ ३ ॥ अन्यस्य गृहे गुप्तं यथा स्मृत्या गोष्ठी
 द्रियते, मे गेहम् भागन्तुं तु मिषाः जाताः ॥ ४ ॥ सीधुः चार्पणैः केयं
 भृगया वध्यते, रूपमुग्धस्य मे भृगया तु त्वदृष्ट्यैव जाता ॥ ५ ॥ कशा
 पादनी ॥ ६ ॥ दुर्दैवं मे मनोरथं कथं पूरयामि ? ॥ ७ ॥ सीधुसुधाया धारा
 अद्य मा विश्राम्यतु । शान्ततरा अत्यन्तं शान्ता ॥ ८ ॥ इयं गुण्डलिमांशस्य
 नूतनरीतिः मे वक्षीभूता जाता ॥ ९ ॥

[२०]

अयि चित्त चञ्चलं मे किमु मुञ्चसे न चिन्ताम् ।
 अपचीयसेऽनुचिन्तन्नवचञ्चलारुचिं ताम् ॥ १ ॥
 भवनेऽपि सा वने सा पुरतोऽथ पृष्ठतः सा ।
 अयि सर्वतोऽपि पश्यन्न वितृप्यसीह किं ताम् ? ॥ २ ॥
 तनुता मनोविकारो गहनाऽऽधिवेदनाऽपि ।
 इति यत्र मित्रसङ्घो न जहासि किं गतिं ताम् ॥ ३ ॥
 कति तप्यसेऽधिगन्तुं तदपाङ्गमोक्षलक्ष्मीम् ।
 अधिरूढसौधमौलिं चल पश्य ते गतिं ताम् ॥ ४ ॥
 मुकुरे किमीक्षसे ते रमणीयतां नताङ्गि ! ।
 अपि पृच्छ मानसं मे विहृतिं च तां छविं ताम् ॥ ५ ॥
 अपरैः कृतां सपर्यां बहु मन्यसे मृगाक्षि ! ।
 न ददासि दर्शनं मे किमु वच्मि ते रुचिं ताम् ॥ ६ ॥
 अयि कज्रमञ्जुलाऽऽस्ये ! तुलयेत्कथं कविर्वा ।
 तव संनतां तनुं तां पटुतां च तां द्युतिं ताम् ॥ ७ ॥
 समयेऽन्तिमेपि पृष्टम् 'वद रुण ! लिप्ससे किम् ?' ।
 अवदत्सदैन्यमीक्षे क्षणमङ्गनामणिं ताम् ॥ ८ ॥
 कुपिताऽसि कस्य हेतोर्वद वारिजाऽऽयताऽक्षि ! ।
 रमितो ययाऽसि रात्रौ ब्रज रूपिणीं रतिं ताम् ॥ ९ ॥
 कविताऽवबोधदक्षा बत सन्ति केचिदेव ।
 अयि मञ्जुनाथ यायाः कविपूर्वपद्धतिं ताम् ॥ १० ॥

नवविद्युत्कान्तिं तां (नायिकाम्) अनुचिन्तत् स्मरत्, गिज्ञभावे
 शतृ । अपचीयसे कृशीभवसि ॥ १ ॥ सर्वतोपि तां पश्यत् किं न तृप्यसि
 ॥ २ ॥ तनुता दुर्बलता, गहना आधिवेदना । इति यस्यां प्रेमपद्धत्या मित्र-
 गणोऽस्ति तां प्रेमगतिं किं न जहासि ॥ ३ ॥ ते गतिम् (उपायभूताम्)
 तां नायिकां सौधारूढां पश्य ॥ ४ ॥ ते विद्वतिं विभ्रमम् ॥ ५ ॥ अन्यैः कृतां
 सपर्याम् (उपायनादिकम्) । भयं दर्शनमपि न ददासि । एवंमित्रां ते
 हर्षि किं वच्मि ॥ ६ ॥ कमलसुन्दरमुखि ! कविसे तनु-पटुतादिकं कथं
 मुलयेत् ? ॥ ७ ॥ अन्तसमये पृष्टम् 'हे रुग्ण ! किं बाष्कसि ?', स सदैव-
 नवदत्-“क्षणम् खीरलं साम् ईक्षे” ॥ ८ ॥ नायिकाऽऽह-‘यया रात्रौ
 रमितोसि, रूपधारिणीं रतिमिव तां सपत्नीं श्रम ।’ ॥ ९ ॥ कवितामार्मिकाः
 केचिदेव सन्ति, परं खं तु कवीनां पूर्वपद्धतिं यायाः ॥ १० ॥

[२१]

चिन्ता निरन्तरं सखे विनिहन्ति हन्त माम् ।
 सेयं वियोगवेदना व्याहन्ति हन्त माम् ॥ १ ॥
 किं वर्णयामि वेदनां वक्तुं न पारये ।
 अस्त्रा हि कण्ठकीलिता रुन्धन्ति हन्त माम् ॥ २ ॥
 किं वाऽऽचरामि, कुत्र वा संयामि साम्प्रतम् ।
 के वा वचोऽनुवर्तिनो विन्दन्ति हन्त माम् ॥ ३ ॥
 यन्नास्ति वासना सखे मे दोषदूषिता ।
 निन्दापरास्तु दुर्जना निन्दन्ति हन्त माम् ॥ ४ ॥
 अस्मिन्नियोगकानने कुसुमं न वीक्षितम् ।
 हा कष्टकाः पदे पदे व्यथयन्ति हन्त माम् ॥ ५ ॥
 उत्साहधैर्यसंमदाः संयान्ति नान्तिकम् ।
 तनुताऽनुतापपाण्डुता वलयन्ति हन्त माम् ॥ ६ ॥

आविर्भवन्त्यथोच्छ्रसन्ति सन्ति विस्तृताः ।
 नानाऽद्य वेदनाः सखे दुन्वन्ति हन्त माम् ॥ ७ ॥
 अद्यापि पश्य निःश्वसन्विन्दामि जीवनम् ।
 ते प्रेमिणो दिवं गता विहसन्ति हन्त माम् ॥ ८ ॥
 हे मञ्जुनाथ ते कृतिं कृतिषु प्रकाशयेः ।
 सत्सूक्तिसारमार्मिका जानन्ति हन्त माम् ॥ ९ ॥

मम वचनाऽनुवर्तिनः के जना मा विन्दन्ति (आश्चर्यन्ति) ? हेपि
 मासहायका न सन्तीत्याशयः ॥ ३ ॥ मे वासना दुष्टा नास्ति ॥ ४ ॥ दुर्ब-
 लता, अनुतापः, विरहजनिता पाण्डुता, एते मां परिवारयन्ति ॥ ५ ॥
 उच्छ्रसन्ति वर्धन्ते ॥ ७ ॥ अहमद्यापि जीवामीति, विरहप्राप्तावेव दिवं
 गताः प्रेमपथिका मां हसन्ति ॥ ८ ॥ हे मञ्जुनाथेत्यादि मञ्जुनाथं प्रत्युप-
 देशः । सत्सूक्तिसारेत्यादि मञ्जुनाथस्योत्तरम् ॥ ९ ॥

[२२]

अयि मे निरन्तरवेदने ! परिखेदने विरम क्षणम् ।
 वत जन्मतो व्यथितोऽस्मि तन्मम जीवने विरम क्षणम् ॥ १ ॥
 न विसर्जये भवदुःखम्, न विवर्जये तव वर्धनम् ।
 क्षणमेतदारमतान्मनो मम वेदने ! विरम क्षणम् ॥ २ ॥
 परिवर्तते दहनोऽन्तरे, वत वर्तते कृशिता तनूः ।
 अयि याधितं बहुधाऽधुना मम मर्दने विरम क्षणम् ॥ ३ ॥
 अदयं किमेवमुपैषसे, हृदयं चिरं परिचापसे ।
 अयि सुप्रसीद समूलमेव विमूलने विरम क्षणम् ॥ ४ ॥
 क्षणमुन्नयस्व मनोऽस्ति मे सुमनोऽतिकोमलमल्पकम् ।
 अयि भो नृशंस ! समादधे वत भेदने विरम क्षणम् ॥ ५ ॥

तव तिग्ममेतमसिं सखे मयि खेलयैव समुत्क्षिपेः ।
हृदयं पुरस्करवाणि ते, मम सूदने विरम क्षणम् ॥ ६ ॥
न निवर्तयामि तवेप्सितम्, अयि घोरघातक ! तुष्यताम् ।
हृदयं स्वयं मम मिद्यते वत भेदने विरम क्षणम् ॥ ७ ॥
कुरुते तु कः श्रवणातिथिं ननु तेऽद्य दैन्यनिवेदनम् ।
अयि दीनतोन्मुख चित्त ! मे, विनिवेदने विरम क्षणम् ८
अयि मञ्जुनाथ तवोक्तयो हृदि तर्पयन्त्यपि वा न वा ।
परिपृच्छ, ते रसिकानिमानयि कल्पने ! विरम क्षणम् ॥ ९ ॥

अये मे अविश्रान्तवेदने ! मम खेदप्रदाने क्षणकाकार्यं विरम ॥ १ ॥ हे
वेदने ! भवस्याः उद्भयम् उत्पत्तिम् न वर्जयामि । किन्तु क्षणकालार्थमिदं मे
मनः भारमत्वात् (तुष्टं छमताम्) ॥ २ ॥ मे मनः सुमनोवत् (पुष्पवत्)
भक्तिकोमलम् अक्षय्यं चास्ति इति उद्भयस्य विचारयस्व । समादधे, सान्त्वनं
लभे ॥ ५ ॥ मम हृदयम् तुभ्यं पुरस्काररूपेण ददामि, मम सूदने विरम
॥ ६ ॥ विनिवेदने तव दीनतानिवेदने ॥ ८ ॥

[२३]

सन्ततं संतापितानां हीयते रजनी न किम् ? ।
यापितैर्यामैरपीयं क्षीयते रजनी न किम् ? ॥ १ ॥
देहसंतापोष्मणा मे लीयते सैतदिनम् ।
श्वासघातैर्मामकैरुद्धीयते रजनी न किम् ॥ २ ॥
हन्त संतापः कियान्मे पश्य मोहो मे कियान् ।
किन्तु कामं कीलितेयं लीयते रजनी न किम् ॥ ३ ॥
संसते मे देहवन्धो जीवितं कण्ठाऽऽगतम् ।
दृश्यतामेतावताऽपि ग्रीयते रजनी न किम् ॥ ४ ॥

लुप्यमानाऽऽनन्दतारा भ्राम्यदामीलाऽम्बुदा ।
 नाज्वसाना द्यौरिवेयं गीयते रजनी न किम् ॥ ५ ॥
 घूर्णयन्ती सा विषाऽऽवेगैर्दहन्ती मे तनुम् ।
 लेलिहाना जिह्वा, व्यालीयते रजनी न किम् ॥ ६ ॥
 पूरिताऽसौ यातना मे, दूरिताऽऽशा जीविते ।
 विप्रयोगे दारुणैर्पोदीयते रजनी न किम् ॥ ७ ॥
 दत्तमेवेदं दिनं मानाय पश्याऽयाचितम् ।
 मानिनीयं याचते मे दीयते रजनी न किम् ॥ ८ ॥
 कार्यचिन्ताव्यग्रतायां हे सखे नीतं दिनम् ।
 मञ्जुनाथोक्तैरिदानीं नीयते रजनी न किम् ॥ ९ ॥

निरन्तरं संतापितानां लोकानां रजनी किं न हीयते ? ग्रहरेषु यापिते-
 त्वपि रजनी किं न क्षीणा भवति ॥ १ ॥ देहसन्तापस्य ऊष्मणा, पृथङ्नि-
 लीयते स (‘पिघल गया’), मदीयैः आसपवनेरियं रजनी किं नोद्दीयते ?
 ॥ २ ॥ लुप्यमानाः आनन्दा एव ताराः यस्याम्, भ्राम्यन्ति आमीलान्येव
 (दुःखान्येव) अम्बुदाः यस्याम्, निरवसाना (अपरिच्छिन्ना), निषेधा-
 धंको न, न ॥ नम् । एवं च पूर्वोक्तैर्विशेषैरियं रजनी द्यौरिव (आकाश-
 मिव) किं न गीयते ? ॥ ५ ॥ पूर्वोक्तैर्विशेषैः रजनी किं न व्यालीयते ?
 (व्याली इवाचरति), अपि तु सर्पिणोवाऽऽमाति ॥ ६ ॥ मया जीवनाशा
 सक्ता, अत एवेदानीम् दारुणा एषा रजनी किं न उदीयते ? इदानीं स्वच्छ-
 न्दमुदीयतामित्याशयः ॥ ७ ॥ मानिनीं प्रत्युक्तिः—हे मानिनि ! मानाय
 त्वया अयाचितमेव इदं दिनं दत्तम्, तर्हि याचमानाय मे साम्प्रतं रजनी
 किं न दीयते ? अहं मानोत्तरं राशौ त्वत्सभागमं याम्बुदामीत्याशयः ॥ ८ ॥
 मञ्जुनाथस्य सूक्तिगानैः रजनी किं न याप्यते ? ॥ ९ ॥

[२४]

अये विश्रम्यतामीपन्नृशंस ! स्वीयतामीपत् ।
 चिरं खिन्नोऽद्य ते खड्गो विनोदं नीयतामीपत् ॥ १ ॥
 सहस्रं खड्गधाराणां ग्रहारान्तोद्धुमीशेऽहम् ।
 असिं ते धेहि सानन्दं सखे निश्चीयतामीपत् ॥ २ ॥
 रतेः केचिद् गतेः केचिद्रसज्ञाः संगतेः केचित् ।
 रसज्ञस्तेऽसिधाराणामसौ संघीयतामीपत् ॥ ३ ॥
 विलम्बं मा बहेदानीमहं कण्ठाऽज्जातप्राणः ।
 अये मे घातक ! क्षिप्रं शरः संघीयतामीपत् ॥ ४ ॥
 शरेणैकेन भिन्नोऽहं विलोठाम्याकुलं भूमौ ।
 कृतिं ते पूरयेः पूर्वम्, ततः प्रस्वीयतामीपत् ॥ ५ ॥
 निदध्याः खड्गमेतं ते कथाशेषस्य मे स्थाने ।
 कृपालुस्ते कृपाणोऽयं जनैर्निश्चीयतामीपत् ॥ ६ ॥
 न वीक्षे दूरतः सम्यक्, समायायाः समीपे मे ।
 क्षणेऽसिन्नन्तिमे हंहो सखे ! मे प्रीयतामीपत् ॥ ७ ॥
 धनुर्ध्यायाम्यहम्, श्लाघे शरान्, भूरि प्रशंसेऽसिम् ।
 परं ते कः प्रियोऽभीषां वचो मे दीयतामीपत् ॥ ८ ॥
 रसज्ञानां मुखं द्यते न सूक्तिर्मञ्जुनाथीया ।
 अमौ संगीतगोष्ठीतः सखे मा गीयतामीपत् ॥ ९ ॥

अये घातक ! क्षणं विधामः क्रियताम् ? ते खड्गो हननकर्मणा विरक्ताद्या-
 न्परिधातः, अत एवासौ ईपद् विनोदं नीयताम् ॥ १ ॥ ते भस्तिधाराणां
 रसज्ञः भूमौ जनः संघीयताम् (अनेन जनेन सह संघिः क्रियतामिह्या-

शयः) ॥ ३ ॥ कथाशेषस्य, स्वस्वद्वन्द्वप्रहारेण उपरतस्य मे समाधिस्थाने ते
 स्वप्नं स्थापयेः । येन ते कृपाणः कृपालुरिति जनैर्निश्चीयताम्, तव स्वप्नस्यैव
 सेयं कृपेति जना निश्चिन्वन्तिवत्याशयः ॥ ६ ॥ अस्मिं भूरि प्रशंसे । आत्मने-
 पदमप्यस्य प्रयुज्यते कविभिर्यथा “आशंसन्ते समितिषु सुरा बद्धवैरा हि
 दैत्यैर्यस्याधिज्ये धनुषि विजयं पौरुहूते च वज्रे ।” (काळिदासः) । परम्,
 अमीषां मध्ये ते कः पदार्थः प्रिय इति मे वचनं दीयताम् ॥ ८ ॥ संगीत-
 गोष्ठीतः संगीतगोष्ठ्याम् । सार्वविभक्तिकलसिः ॥ ९ ॥

[२५]

—* सुवन्ततिङन्तोभयपदानामन्त्यानुप्रासः *—

न ते जानते नेत्रयोर्वैभवं ते ।
 अहो ये पयोजेन साम्यं वहन्ते ॥ १ ॥
 कलङ्केन पङ्केरुहं मौनमास्ते ।
 मयात्कण्टका मूलदेशे तुदन्ते ॥ २ ॥
 अमीषां कवीनां कथा दूरमास्ताम् ।
 इमे संप्रभे भूरिशः कल्पयन्ते ॥ ३ ॥
 मवेऽसिन् मवेऽलोकसृष्टिर्नवीना ।
 चिरादद्य पश्यन्ति यदर्पणं ते ॥ ४ ॥
 न वातायने लोकयाऽऽताग्रनेत्रे !
 बहून् संहरेदद्य दृष्टिर्भुवं ते ॥ ५ ॥
 सखे पश्य जीवन्ति के, के म्रियन्ते !
 अहो लाक्षया रञ्जयन्ते पदं ते ॥ ६ ॥
 अये मो मृतास्तूर्णमुज्जीवताऽद्य ।
 करिष्यन्ति संतुष्य किञ्चित्सितं ते ॥ ७ ॥

अपूर्वेव सा वैद्यता भाति तेषाम् ।
 स्वयं सुदयित्वा स्वयं जीवयन्ते ॥ ८ ॥
 सुखेनाऽवकुन्तेर्न खेदः सखे मे ।
 कथं कीलये केलिकारं करं ते ॥ ९ ॥
 प्रवासं प्रियाऽसंशयं याहि नूनम् ।
 प्रतीतं भवेत्ते दुरन्ते वसन्ते ॥ १० ॥
 मदात्संलपेयुर्धनाऽऽख्या न वाऽस्यान् ।
 नं शप्यं प्रजानन्ति ये तान् वयं ते ॥ ११ ॥
 उपेक्षां बुधाः काममद्याऽऽदवीरन् ।
 स्मृतिर्मञ्जुनाथस्य न स्यात्किमन्ते ? ॥ १२ ॥

ये कमलेन सह साम्यं कुर्वन्ति ते जनाः ते नेत्रयोर्वैभवं न जानते ॥ १ ॥
 एवमेवतः परान्तितस्य कमलस्य मूलदेशे (गुदे) कण्टका व्याप्तां कुर्वन्ति ।
 कमलनाले कण्टकानां भयहेतुकायमुपेक्ष्यते ॥ २ ॥ अथ संसारे मयीनैव
 दृष्टिर्भवेत्, यतः अथ ते (नायिका) चिरादप्यं भीक्षन्ते । चिरं दर्पणी-
 क्षणेन दृष्टारे भतिदायः स्वात्तेन च भीक्षकाणां उरद्वण्ड-विरह-यन्तारसमा-
 क्षिरेष । ततश्च प्रलयोत्तरं मयीनैव सृष्टिः स्वादिति नायिकाहावण्यातिदायो
 प्यन्यते । नायिकायाः पुंस्येन स्मरणम्-उर्दूभाषावर्णनशील्यनुरोधात् ॥ ३ ॥
 अथ ते छायाया पदं रजयन्ति, ततश्च निम्नयो नास्ति धरुके जीविष्यन्ति ये
 च मरिष्यन्ति । कृतशृङ्गारावास्तवाः कृपायां जीवनम्, पैमुत्ये च मरण-
 मिनि सौन्दर्यातिदायो प्यन्यते ॥ ४ ॥ मित्रिस्मिन्नेन कृतानामप्युजीवनं
 भवतीति तस्य पीयूषत्वं चोच्यते, तेन च नायिकाहावण्यातिदायो व्यत्यस्यः
 ॥ ५ ॥ विरहेण स्वयं मारयन्ति, कृपाकरणेन च स्वयं जीवयन्ति ॥ ६ ॥
 केटिकारं ते करं कथं ददामि, गुणेन मां कृन्त । मत्कृतेन ते केटिरिति
 निर्दोषं व्याकरणम् ॥ ७ ॥ हे प्रिय ! मित्रं त्वत्वं साम्प्रतं प्रवासं गच्छ, अपं

विरहविपादस्त्रे वसन्ते प्रतीतो भवेत् ॥ १० ॥ ये जना धनाढ्यान् शप्पमा-
त्रमपि न जानन्ति, वयं ते स्मः ॥ ११ ॥ अद्य कामम् उपेक्षाम् आदधीरन्
(कुर्वीरन्) ॥ १२ ॥

[२६]

सुविलासमये समयेऽप्यधुना
नवनीरजनेत्रि ! न यासि कथम् ?
तत्र ताम्यति गेहगतो दयितो
ननु नागरि ! नावदधासि कथम् ? ॥ १ ॥
अपि पश्य पुरस्तव दीनतया
विनयाद्विनतिं वितनोति न किम् !
अयि निर्भरनिष्करुणाऽऽचरणे !
चरणे प्रणतं विजहासि कथम् ? ॥ २ ॥
अयि सुन्दरि ! ते पदयोरनयो-
र्मम तिष्ठति रक्तमिदं हृदयम् ।
तदलक्तकसंभ्रमतो धरणौ
घनघर्षणमत्र दधासि कथम् ॥ ३ ॥
बहुलालितमेतदये दयिते !
वत तुभ्यमहं व्यददां हृदयम् ।
अदये ! हृदये तु निबोध मनाक्,
तदिदं विरहाय ददासि कथम् ? ॥ ४ ॥
अयि भामिनि ! निर्भरहीनसुखो
विरही तव लोठति भूमितले ।

चत भूरिदयासमये तदये करुणा-

वति ! निष्करुणाऽसि कथम् ॥ ५ ॥

अपि नाम बलादसिना निहतो

भवतोऽङ्घ्रितले विलुठत्यसकौ ।

अधुनैव हि तिग्ममसिं नु सखे

ननु कौपमुखे निदधासि कथम् ? ॥ ६ ॥

स हि भूरिलुठन्निह भूमितले

विरही चिरहीनसुखो व्यरमत ।

अधुना भृशमुन्मिषितो विधुना

ननु दक्षिणवात ! न वासि कथम् ? ॥ ७ ॥

तत्र चित्तमिदं रमतां महतां

विभवेषु, भवेन्मम का गणना ?

चत दीनकुटीरतटीषु वसे-

न्नवहर्म्यनिवासविलासि कथम् ॥ ८ ॥

अपि पश्य ! यदीयविलोककृते

विहितेयमहो मयका स्वदशा ।

मिषतापि न तेन मुखाद्गदितम्

‘अपि दीन ! वदेरधुनाऽसि कथम्’ ॥ ९ ॥

ननु पश्य पुरः परिलोठति ते,

व्ययितेपि न तेन दया स्पृहिता ।

यद भ्रममुखेन सखे ह्यसिना

चत दीनमिमं विलुनासि कथम् ? ॥ १० ॥

अयि मञ्जुलनाथ विना समयं

रचनाव्यसनाद्विरतोऽसि न किम् ?

किमु कैरपि नाऽसि वहिः ग्रहितो ?

ह्यधुनाऽपि सभासु विभासि कथम् ? ॥ ११ ॥

विज्ञाससमयेऽपि हे कमलनेत्रि ! प्रियसमीपे कथं न यासि ? ॥ १ ॥
तव चरणयोः मे रक्तम् (रक्तवर्णम् अभुरक्तं च) हृदयं तिष्ठति, त्वं तु मल-
क्तकवुध्या, पुना रक्षणार्थमत्र (पदे) धर्पणं दधासि । तथा च मे हृदयं
घृष्टं मवेदित्याशयः ॥ ३ ॥ निर्भरम् हीनम् (नष्टम्) सुखं यस्य सः ।
भरही-विरहीति प्रासः ॥ ५ ॥ एकाऽऽघातेनैव असौ भूमौ लोठति, अधुनैव
खड्गं कोपान्तरे कथं स्थापयसि ! सभापय इममित्याक्षेपः ॥ ६ ॥ विधुना
(चन्द्रेण) उन्मिषितः (उद्दीपनं गतः) त्वं हे दक्षिणाऽनिक ! कथं न
यासि ? विरही विरतः, अत एव सुखं भवान् यात्वित्याशयः ॥ ७ ॥ तव
चित्तं महतां लोकानां वैभवेषु रमते । नवहर्म्यंतिवासि चित्तं कुटीरे कथं
वसेद् ? ॥ ८ ॥ यस्य जनस्य विलोकनार्थं मयका (मया) इयं दशा
(स्वविरहपीडा अहस्या निर्दिश्यते) विहिता, म्रियतापि (मां पश्यताऽपि)
तेन, मुखाद् इदमपि न गदितम् 'अयि दीन ! इदानीं कथमसि ?' ॥ ९ ॥
पश्य स भूमौ लोठति, व्यथितेऽपि (व्यथायां जातायामपि) तेन दया न
षान्छिता । परं त्वम्, सुप्रमुखेन सत्नेन ('भौंटी तलवारसे') इमं दीनं
कथं लुनासि ? यदि सभापनमेव तेऽभीष्टं तर्हि तीक्ष्णः खट्वोऽपेक्षितोऽमूदित्या-
क्षेपः ॥ १७ ॥ संस्कृतरचनायाः समयं विनैव निज्ञाद्वचनान्वसनात्कथं न
विरतः ? सभामध्याकैरपि त्वं न निःसारितः ? अधुनापि सभासु कथं
विभासि ? ॥ ११ ॥

[२७]

कञ्जाक्षि ! कुर्महेऽथ न किं कामयामहे ? ।

हंहो विचिन्तयाऽपि विनोदं वहामहे ॥ १ ॥

चलाद्वियोगवह्निमिहाऽऽधाय मानसे ।
 रक्ताऽऽहुतिं निकामममी संददामहे ॥ २ ॥
 हा हन्त संततेन वियोगाऽश्रुणाऽमुना ।
 नन्दत्सरोजनेत्रि ! न वृत्तिं लमामहे ॥ ३ ॥
 प्रायो विविक्तमाप्य तु विन्दामहे सुखम् ।
 आरामसौख्यमोगमरण्ये भजामहे ॥ ४ ॥
 प्रेमप्रमत्तयोगिगृहं किं गवेष्यते ? ।
 तस्या निवासवीथिमिमे संश्रयामहे ॥ ५ ॥
 कुत्र स धर्मशास्त्रिनराः ! किं चिराय्यते ? ।
 एतत्प्रमोदमद्यमिमे संजुषामहे ॥ ६ ॥
 देहाय नाऽङ्गरागमयो चस्त्रमर्यये ।
 तस्याः पदाऽङ्गधूलिममी धारयामहे ॥ ७ ॥
 मोदस्व मञ्जुनाथ ! न मोदस्व मानसे ।
 मत्ता वयं विशङ्कतया सङ्कषामहे ॥ ८ ॥

[२८]

न विधेहि ते विमुखं मुखम्, ननु संमुखं प्रसमीक्ष्यताम् ।
 व्यथते चिराद्विरही स ते, दयिते ! क्षणं विनिरीक्ष्यताम् ॥
 परिवर्तते पृथिवीतले, शयने न नन्दति शीतले ।
 तव दृष्टिमात्रमुदीक्षते दयिते दयावति ! वीक्ष्यताम् ॥ २ ॥
 अपि सत्यमेव निवेदये, हृदये त्वमेव विराजसे ।
 हृदयं विपाट्य विनिर्भयं सदयं प्रियेऽद्य परीक्ष्यताम् ॥ ३ ॥
 तव दर्शनाय विनिःश्वसन्, निवसन्प्रयाणदशान्तरे ।
 विरही स तेऽद्य समाप्यते, क्षणमात्रमद्य निरीक्ष्यताम् ॥ ४ ॥
 विरतोऽपि ते प्रणयी चिरान्मदिराक्षि ! ते मुखमीक्षते ।
 ननु किं न पश्यसि तारकामयि किञ्चिद्दुर्द्धमुदीक्ष्यताम् ५
 ननु निर्गमाय समीहसे, बत जीव ! किं नु चिरायसे ? ।
 कथमद्य यास्यसि हे सखे ! बत संमुखेऽपि निरीक्ष्यताम् ६
 उरदुःखदूढवचःश्रुतां प्रकटां करिष्यति संमुखे ।
 बत मञ्जुनाथवचःक्रमो विपमोऽपि साधु समीक्ष्यताम् ॥ ७ ॥

पृथ्वीतले परिवर्तते लोटति ॥ २ ॥ सदयम् (दयां कृत्वा) मम हृदयं
 विदार्य, परीक्ष्यताम् ॥ ३ ॥ प्रयाणस्य परलोकगमनस्य दशान्तरे निवसन्
 स विरही समाप्तो भवति, अद्य क्षणमात्रं निरीक्ष्यताम् ॥ ४ ॥ चिरात् विरतः
 (मृतः) ते प्रणयी ते मुखं वीक्षते । आकाशे किं तारकां न पश्यसि ? सा
 तारा नास्ति किं ॥ विरतस्ते प्रणयी त्वन्मुखं विलोकते । किञ्चिद्दुर्द्धं विलो-
 क्यताम् ॥ ५ ॥ निर्गमनाय ईहसे चेष्टसे । तर्हि हे जीवित ! विछिन्नं किं
 करोषि ? पश्य संमुखम्, तां नायिकां दृष्ट्वा कथं यास्यसीत्याशयः ॥ ६ ॥
 मञ्जुनाथवचःक्रमो विपमः (कठिनोऽपि), उदूढवचःश्रोत्रमात्रं उर्द्धमापाम्

संमुखे प्रकटां करिष्यति । अत एव, स साधुतया समालोच्यताम् । मञ्जुना-
यवचःक्रमे (गजलविषये) उर्दूभाषायाम्भटा प्रकटा खेलतीत्याशयः । प्रमाणं
तु सहृदयानो हृदयमेव ॥ ७ ॥

[२९]

—१३ तिरन्तपदानामन्त्याऽनुप्रासः ॥—

अये लोकयेः किं जनाः कल्पयन्ते ।
तथाऽऽस्ये शशाङ्कोपमामानयन्ते ॥ १ ॥
दिनेऽसिन्न दीयेत दृष्टिर्दरिद्रे ।
मुक्ते ते तु काञ्चिद्बुचं लोकायन्ते ॥ २ ॥
त्वदासं यदारभ्य दीनेन दृष्टम् ।
मनाग्निन्दुमेनं घनाश्लादयन्ते ॥ ३ ॥
प्रभावं तथाऽऽलोकनस्याद्य पश्येः ।
करेणाऽपरे मानसं तन्ममयन्ते ॥ ४ ॥
न चाऽद्यापि दृष्टिः प्रयाता त्वदीया ।
स्ववक्षः किमेते जना गोपयन्ते ? ॥ ५ ॥
न चापेपि शूराः शरं संघरन्ते ।
परं पूर्वमेवाऽपरे संव्ययन्ते ॥ ६ ॥
कृता केन लावण्यचर्चा त्वदीया ? ।
न रम्भां सुराः साधु संभावयन्ते ॥ ७ ॥
न जाने रम्येषु कीदृग् दशा स्यात् ।
एगोरप ते कञ्जलं सजयन्ते ॥ ८ ॥

विजानन्ति तस्याः कटाक्षच्छटां चेत् ।
 किमेते जना मां मुधोपालभन्ते ? ॥ ९ ॥
 यदोदेति तस्या मुखं रूपगोष्ठ्याम् ।
 परेषां मुखाऽञ्जानि निद्रामयन्ते ॥ १० ॥
 सखे मञ्जुनाथाऽद्य तिष्ठाऽवधाने ।
 न जाने कथं ते करं मर्दयन्ते ॥ ११ ॥

अये प्रिये ! पश्य, जनाः किं कल्पयन्ति ! तव मुखे चन्द्रसोपमाना-
 नयन्ति । तव मुखे चन्द्रोपमाऽऽनयनं तेषां स्पष्टमनौचित्यमित्याशयः ॥ १ ॥ दिने
 अस्मिन्दरिद्रे (चन्द्रे) दृष्टिरपि न दीयते, त्वन्मुखे तु अनिर्वचनीयां रुचिं जनाः
 पश्यन्ति । जनाः इत्युच्यते, अहं तु कदाचन पक्षपातादेव पश्येयं परं तदस्या
 जना अपि काञ्चिद्वृत्तिं पश्यन्तीति सूच्यते ॥ २ ॥ यत्तत्प्रभृति त्वन्मुखं
 दृष्टुं ततःप्रभृति कथावशाच्चन्द्रो घनाच्छादितो भवति ॥ ३ ॥ तवालोका-
 नेन वहीसविरहाः, हृदयं करेण स्तम्भयन्ते ॥ ४ ॥ तव दृष्टिर्नतः प्रयाता,
 पुनर्जनाः स्वं वक्षः किमित्याच्छादयन्ति । तव दृष्टौ गतायां तु विद्वद्दया
 आच्छादयेयुरपीत्याशयः ॥ ५ ॥ अपरे शत्रवः ॥ ६ ॥ रम्भातोपि ते सौन्द-
 र्यमुत्कृष्टम्, येन त्वद्यर्पया रम्भामपि देवा न संमानयन्ति ॥ ७ ॥ कज्जला-
 सञ्जनेन विद्वद्दयानां रसिकानां न जाने का दशा स्यादित्याशयः ॥ ८ ॥
 तस्याः कटाक्षच्छटां जानन्ति, तर्हि मां जनाः किमित्युपलभन्ते । तत्कटा-
 क्षवशादेवाहं तद्दृशो भवामीति न मे दोषः ॥ ९ ॥ अनेन तस्या मुखस्य
 चन्द्रत्वं च्यव्यते ॥ १० ॥ अथ ते, करं मर्दयन्ते परस्परं धरंयन्ति, न जाने
 नृदाः सन्तस्त्वां तादृशेयुरत एवाऽवहितलिष्ट ॥ ११ ॥

[३०]

रतिविगमोऽद्य मानसे कोऽयम् ।
 अचमनुते मृधैव लोकोऽयम् ॥ १ ॥

अयि सुहृदो विधीयतां किं वा ? ।
 मम हृदयं दुनोति शोकोयम् ॥ २ ॥
 मतिरयते पलायते धैर्यम् ।
 न पुनरपैति हन्त तापोयम् ॥ ३ ॥
 हिमसलिलैरथोत्पलैः किं वा ।
 शिशिरशर्तनं याति दाहोयम् ॥ ४ ॥
 अयि भिषजो मुघा निदानं वः ।
 दुरवगमो ममास्ति रोगोयम् ॥ ५ ॥
 विरहकुशं विलोक्य मामाह ।
 'न परिचिनोमि वर्तते कोयम् ?' ॥ ६ ॥
 अयि हृदयं निधाय सोऽवादीत् ।
 कियदयि भोः प्रयाति खड्गोयम् ॥ ७ ॥
 अदय विधे ! विधेहि मे पीडाम् ।
 कठिनतमो ममापि देहोयम् ॥ ८ ॥
 अयि जहि मञ्जुनाथ ते मन्युम् ।
 त्वयि दयते सुहृत्समाजोयम् ॥ ९ ॥

मायसे भय कोयं रतिविगमः (आनन्ददाऽभावः 'वेचनी'), लोकस्तु पत-
 दुपदंति मां मुपैव निराकरोति ॥ १ ॥ मतिः किङ्करोमीति बुद्धिः, मयते
 निरर्तने ॥ २ ॥ मन्त्रं कोयम् ॥ ९ ॥

[३१]

अदो मुष्णासि लोकान्दग्विलोके ।

कथं स्वासे प्रतीतिः पारलोके ? ॥ १ ॥

मया मुग्धेति दत्तं मानसं मे ।
 त्वया तन्निहुतं जानन्ति नो के? ॥ २ ॥
 तथा वभास्यहो दृग्दामबन्धे ।
 यथा कश्चिन्न शक्तोऽस्मद्विमोके ॥ ३ ॥
 तव स्नेहोपलम्भे स्यात्प्रगल्भम् ।
 न तादृङ् नैपुणं मे चित्ततोके ॥ ४ ॥
 क्षणं ते वीक्षणं विन्दामहे चेत् ।
 वयं प्रायः असन्नाः स्याम शोके ॥ ५ ॥
 तवाऽसिन् केशपाशस्याऽवबन्धे ।
 सकृद्वद्धा विमुच्येरन्नहो के? ॥ ६ ॥
 अलं ते तिग्मतेजस्तापदानैः ।
 त्वया विद्धा विमोदेरन् विधो के? ॥ ७ ॥
 प्रिये! किं कञ्चुकीबन्धप्रबन्धः? ।
 अलं बन्धेन वक्षोजाऽऽख्यकोके ॥ ८ ॥
 अये नेत्रेण नेत्रं योजयित्वा ।
 त्वया मृष्टा न लोके, ते पटो! के? ॥ ९ ॥
 वराकः संस्थितोऽसौ ते वियोगे ।
 वसेत्किं प्राणपर्क्षा रूद्धरोके ॥ १० ॥
 तदास्ये हन्त दास्येनोपयायाः ।
 तदग्रे स्युर्गुणास्ते शीतगो! के ॥ ११ ॥
 अये प्रेमाऽपयायास्तापकारिन्! ।
 त्वया नो विग्रलम्बेरन् रिपो! के ॥ १२ ॥

बहन्ते प्रेमबन्धान्मोहमन्ते ।

अमुष्मान्मोदमीयन्ते प्रभो! के ॥ १३ ॥

इतोऽग्रे मञ्जुनाथस्योक्तिबन्धे ।

निबन्धारं विलोकेथा न लोके ॥ १४ ॥

मया मुग्धा (छल-कपटरहिता) इति बुद्ध्या मे मानसं दत्तम्, त्वया तु तत् (मानसम्) निन्दितम् गोपितम् । अत्र के वा साक्षिणो न सन्ति? सर्वे एव जानन्ति ॥ २ ॥ इदं रूपे दामबन्धे (रज्जुबन्धे) । विमोके मोक्षे ॥ ३ ॥ तव जेहमाही निपुणं भवेत्तादृक् नैपुणं मे चित्तरूपे त्रोके (शिष्टौ) न ॥ ४ ॥ विरही भाह—तव सीङ्गणतेजसः तापदानैः अलम्! हे विधो! (चन्द्र) त्वया विद्धाः (पीडिताः) के प्रभोदेरन्? ॥ ७ ॥ हे पटो! त्वया नेत्रेण नेत्रं योजयित्वा ये न मुष्टाः, छोके ते के सन्ति? न केपीत्या-
शयः ॥ ९ ॥ दीनो विरही संस्थितः (मृतः) । इस्तेन रुदे रोके (छिन्ने) किं प्राणपक्षी वसेत्? ॥ १० ॥ तस्याः (नायिकायाः) आस्ये वास्येनोपचरेः । तदास्यस्य भग्नो द्वे क्षीतगो! (चन्द्र) ते गुणाः के? ॥ ११ ॥ अस्मादग्रे मञ्जु-
नाथस्य उक्तिबन्धे (अनुभासगुम्फे), निबन्धारम् (अनुभासपूरकम्) न विलो-
केयाः । नामेऽनुभास इत्यर्थः ॥ १४ ॥

[३२]

अये पद्मालये! मातर्दयातः पाहि दीनं माम् ।

क्षणं वीक्षस्व संसारेऽद्य निःसारे निलीनं माम् ॥ १ ॥

तवाऽऽलम्बादहं चालोऽधुना लोकं सुखं मन्ये ।

त्यमेवोपेक्षसे कस्मादकस्माद्विर्यहीनं माम् ॥ २ ॥

अनन्तैर्दुःखसंवर्तनिकामं खिन्नचित्तोऽहम् ।

दृष्टं सौख्यस्पृष्टं मातर्दिशन्ती पाक्षधीनं माम् ॥ ३ ॥

न जानन्मार्गमेतं ते दुरन्तेऽसिन्मवेऽभ्राम्यम् ।
 इदानीं त्वदयाऽऽधारे नयाऽऽगारे नवीनं माम् ॥ ४ ॥
 भवाऽऽधौ निर्भरासङ्गैस्तरङ्गैर्भ्रान्तवान् वाढम् ।
 न जाले पातयेर्मातर्विदित्वा मूढमीनं माम् ॥ ५ ॥
 नृपाः प्राप्याऽधिकारं ते निकारं वित्सु विन्दन्ते ।
 न कुर्वीथाः कृपाऽऽभोधे ! कलौ कस्याऽप्यधीनं माम् ६
 सुसूक्ष्मं जीवने मातर्न मे पुण्यं परीक्षेथाः ।
 निरीक्षेथाः क्षणं मातः प्रपुण्यत्पापपीनं माम् ॥ ७ ॥
 अनन्तेऽसिन्विधानेऽहं न जाने तथ्यमीमांसाम् ।
 त्वमेवाऽऽख्याहि कर्तव्यं कृपाऽऽधे मागकीनं माम् ८
 न लजेयं भवेत्किं ते ? निमज्जेन्मञ्जुनाथश्चेत् ।
 अये मातर्नयेथास्त्वत्पदाऽऽधे तावकीनं माम् ॥ ९ ॥

ते भार्गो न जानन् असिन्मवेऽभ्राम्यम् । इदानीं तव दयाया आधारे
 यत्र ईदृशे (अर्थात्त्वदयाया प्राप्ये) आगारे नवीनं मा नय । नवीनो हि मार्गो
 न जानीयात्, अत एव त्वमेव मां स्वकृपालब्धे स्थाने प्रापयेत्याशयः ॥ ४ ॥
 निर्भरः आसङ्गः आश्लेषो येषाम् (अर्थात् अतिनिविष्टैः) तरङ्गैः । मां मूढं मीनं
 विदित्वा जाले न पातयेः ॥ ५ ॥ विद्वत्सु निकारम् (तिरस्कारम्) विन्दन्ते
 दर्शयन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ मे जीवने अतिसूक्ष्मं पुण्यं न परीक्षेथाः । सूक्ष्म-
 स्तुनो दर्शने तव ह्येतो भवेत् । अत एव पुण्यद्विः पापैः पीनं मां निरीक्षेथाः
 इत्याशयः ॥ ७ ॥ इदं कर्तव्यम् इदं कर्तव्यम्, इति अनन्ते विधिप्रपञ्चे, अहं
 तथ्यमीमांसां न जाने ॥ ८ ॥ तावकीनो मञ्जुनाथो यदि भवान्धौ निमज्जे-
 चर्हि इयं ते लज्जा किं न भवेत् ? ॥ ९ ॥

✽६६ दोहाञ्छन्दोभिरपि सेयं गीतिः प्रसिद्धा ३६✽

[३३]

अये पञ्चालये ! मातर्दयातः पाहि दीनं माम् ।

क्षणं वीक्षस्व संसारेऽद्य निःसारे निलीनं माम् ॥ १ ॥

मुग्धेन्दीवरसुन्दरे नयने सिन्धुकुमारि !

यदि धत्से, दारिद्र्यमपि तत्र न चाऽन्तिकचारि ॥

गलत्कणयाचनालीनं विजीनं पाहि दीनं माम् ॥ २ ॥

दृष्यद्भनपतिदुर्वचननिचयनचिरनिर्वेदि ।

मम मानसमिदमिन्दिरे ! वत् बहुतरपरिखेदि ॥

त्वमेवाऽऽख्याहि पन्थानं भवाऽख्याध्वनीनं माम् ॥ ३ ॥

तव पदसरसिजरजसि यदि मानसमिदमुपयाति ।

सततमितरचिन्तनमपि प्रायः सपदि न भाति ॥

अये मथुरापतेः कान्ते ! त्वमन्ते पाहि दीनं माम् ॥ ४ ॥

तत्र दारिद्र्यम् समीपचारि अपि न भवति । विजीनम्, क्षताऽवस्थं वृद्ध-
मिति यावत् ॥ १ ॥ दृष्यन्तो ये धनिकाः तेषां दुर्वचननिचयेन तत्कालं वैरा-
ग्ययुक्तम् । नचिरेत्स्वत्र न, न तु नञ् ॥ ३ ॥ तर्हि इतरेषां देवानां चिन्तन-
मपि प्रायो न भाति ॥ ४ ॥

[३४]

मो विभो ! मम मानसे सा मञ्जुमूर्तिरुदेतु ते ।

दीनदुःखनिवर्हणी या सा दया समुदेतु ते ॥ १ ॥

हन्त मे भ्रमसंततं हृदयं विपीदति संततम् ।

किञ्चिदञ्चतु लोचनं मयि मीलिताऽखिलहेतु ते ॥ २ ॥

आश्रयोसि निराश्रयाणामुच्छ्रयोसि सुसंपदाम् ।
 आलयोसि हि संविदामवदानमन्तरमेतु ते ॥ ३ ॥
 दुस्तरं भवसागरं समवाप्य भजति मानसम् ।
 पारमेतदुपेयतामुपयत्पदाञ्जुजसेतु ते ॥ ४ ॥
 तारिता भवता भवेयुरजामिलप्रमुखाः सुखम् ।
 पातकी वत तादृशोहमियं दयाऽपि विमेतु ते ॥ ५ ॥
 ज्ञानमस्ति न मे, समेति च नापि कापि विचारणा ।
 संदधामि पदाञ्जलम्बनमंहसो जयकेतु ते ॥ ६ ॥
 न स्मरत्यथ, नो नमस्यति, नो गृणाति, न सेवते ।
 हे दयाम्बुनिधे ! तदेषा भावना न समेतु ते ॥ ७ ॥
 स्थानमेकमुदीर्यसे सुरभारतीसेवाजुपाम् ।
 मञ्जुनाथनिवेदितं वत संनिधौ समुदेतु ते ॥ ८ ॥

मम मानसे ते प्रसिद्धा मञ्जुमूर्तिरुदेतु, ते मानसे च दीनदुःखनाशिनी
 दया उदेतु । निषर्हणीति, छेदनी-नमणीवत् ॥ १ ॥ ध्रमेण संततं व्यासम् ।
 मीलिताऽक्षिलहेतु, दूषितसमस्तकारणं हेत्वपेक्षाधून्यं ते लोचनं यदि निजि-
 तुपयातु ॥ २ ॥ संपत्तीनां त्वमुच्छ्रयः (परा काष्ठा) अग्निः । संविदा ज्ञाना-
 भाम् । ते अवदानम् (बलम्) मे अन्तरं (मानसम्) प्राप्नोतु ॥ ३ ॥ उप-
 यत् प्राप्नुवत् ते पदाम्बुजमेव सेतुर्धर्मैः तत् एतन्मानसं पारमुपगच्छतु ॥ ४ ॥
 अहसः पापस्य विजये ध्वजसदृशम् ॥ अयं मञ्जुनाथो मां न स्मरतीत्यादि ॥ ७ ॥

[३५]

अयि व्रजराज ! मृच्चसे किं माम् ? ।
 पदपतितं न वीक्षसे किं माम् ॥ १ ॥

अवति शिशुं दयालुरन्योपि ।
 भवपतितं निरीक्षसे किं माम् ॥ २ ॥
 तव भुवने दयालुता ख्याता ।
 अपि दुरितैरुपेक्षसे किं माम् ॥ ३ ॥
 सुबहु मयाऽस्ति वेदना सोढा ।
 भवगहनैः परीक्षसे किं माम् ॥ ४ ॥
 यदि पशवोऽपि तारिता भवता ।
 न यदुपतेज्वलम्वसे किं माम् ॥ ५ ॥
 प्रकटय मे सुमञ्जुमूर्ति ते ।
 नयनसुखाभिर्वर्हसे किं माम् ॥ ६ ॥
 चरणसरोजमञ्जुलाऽऽमोदैः ।
 प्रमदयसे न मानसे किं माम् ॥ ७ ॥
 न किमधुना ददासि धैर्यं मे ।
 क्षतहृदयं समीहसे किं माम् ॥ ८ ॥
 अधमतमोऽपि मञ्जुनाथोज्यम् ।
 त्वदनुचरं न मन्यसे किं माम् ॥ ९ ॥

अन्यः मार्गे गच्छंस्तदस्योपि । मां केवलं निरीक्षसे किम्, आपसे किं
 नेत्याशयः ॥ २ ॥ भवगहनैः संसारजालैः ॥ ४ ॥ पशवः गजेन्द्र-वज्रगवी-
 प्रमृदयः ॥ ५ ॥ निर्वर्हसे शृण्वन्तोपि ॥ ६ ॥ मानसे मां किं न प्रमोदयसे ॥ ७ ॥
 मां किं त्वं विदीप्तहृदयं घाम्बलसि ? मम हृदयमेददशा संनिहितेत्याशयः ॥ ८ ॥
 मञ्जुः (राम) नाथो यस्य, तथा च त्वत्स्वामिकोहं त्वद्दयायोग्य इत्याशयः ॥ ९ ॥

[३६]

→ॐ गजेन्द्रमोक्षः ॐ←

अयि हे गजेन्द्रदयानिधे ! गुणवारिधे ! द्रुतमीयताम् ।
 विजहासि किं करुणाऽम्बुधे ! सविधेऽद्य नाथ ! समीयताम् ॥ १ ॥
 गजराज एष मनोहरे विजहार दिव्यसरोवरे ।
 सह संस्फुरत्प्रमदच्छटां करिणीघटामुपनीय ताम् ॥ २ ॥
 करकीर्णपङ्कजरेणुभिः स करेणुभिर्विहरंश्चिरम् ।
 हृदमध्यमेप गतो ह्यभूदनुभूय तद्रमणीयताम् ॥ ३ ॥
 पयसीह कोऽपि दुरुद्धरो मकरोऽङ्घ्रिमस्य समाक्षिपत् ।
 अथ तौ महामकर—द्विषौ दधतुर्मियो दमनीयताम् ॥ ४ ॥
 मकरो महाप्रबलो जले स बलेन दन्तिनमाहरत् ।
 करुणां दशामुपगच्छता करिणाऽथ किं नु विधीयताम् ? ॥ ५ ॥
 सुहृदोऽथ मीतहृदोऽद्रवन् , करिणीषु किंकरणीयता ।
 अवशोऽधुना भृशगद्गदो द्विरदो दधौ भवदीयताम् ॥ ६ ॥
 हृदि चिन्तयंश्चरणोत्पलम् , कमलं करेण विनिक्षिपन् ।
 करुणं जुहाव—“जगत्पते ! त्वरितेन नाथ समीयताम् ॥ ७ ॥
 अयि नाथ ! यामि जलान्तरे मकरेण निर्मथितोऽन्तरे ।
 अयि हे परेश ! करेण मे ह्यवलम्बनं प्रतिदीयताम् ॥ ८ ॥”
 गजपुङ्गवस्य सवेदनं करुणं निशम्य निवेदनम् ।
 निजलोकतस्त्वरितोऽभ्यया द्विरदेऽवयान् दयनीयताम् ॥ ९ ॥
 अयि नाथ सम्प्रति पश्य मां विषमामवेहि दयानिमाम् ।
 पतितस्य किं नु भवाऽर्णवे करलम्बनं न विधीयताम् ? ॥ १० ॥

मथितोऽसि वासनयाऽनया, व्यथितोऽसि नाथ निरन्तरम् ।
अधुना तु कञ्जरुचिस्पृशा करुणादृशा परिचीयताम् ॥ ११ ॥
अपि दीनमेनमवेहरे ! वत मञ्जुनाथशिरोऽन्तरे ।
करपल्लवस्तु न चेत्क्षणं पदपल्लवोऽपि निधीयताम् ॥ १२ ॥

गजेन्द्रोपरि दयानिधे ! ॥ १ ॥ संस्फुरन्ती प्रमदच्छटा (हयच्छविः) यस्याः
तां करिणीघटाम् (समूहम्) सह उपनीय ॥ २ ॥ करेण (शुण्डया) क्लीणाः
पङ्कजपरागा याभिः । तस्य (हृदस्य) दमनीयतामनुभूय ॥ ३ ॥ गजस्य दम-
नीयो मकरः, मकरेण च दमनीयो गज इति मिथो दमनीयतां दधतुः ॥ ४ ॥
किं करणीयता किं करणीयं यासां तद्भावः (किंकर्तव्यता) । भवदीयतान् त्वद-
क्षताम् ॥ ५ ॥ सवेदनम् वेदनासहितम् । द्विरदे दयनीयताम् भवयान्
(जानन्) अन्त्ययाः आगतोऽभूः ॥ ६ ॥ कञ्जरुचिस्पृशा कमलशोभाधारिण्या
॥ ११ ॥ दीनम् पुनम् (मञ्जुनाथम्) अवेः रक्षेः ॥ १२ ॥

[३७]

भूयात्प्रमोऽधुना तु दया दीनदुर्जने ।
किं वा विलम्बसे मम सौभाग्यसर्जने ॥ १ ॥
नानाविधैर्न धैर्यमहो तापसंचयैः ।
दह्ये दयानिधान ! भृशं भूरिभर्जने ॥ २ ॥
पदयाऽग्रतोऽयमेति यमो मां विकर्षयन् ।
हा हन्त याति धैर्यमिदं तीव्रतर्जने ॥ ३ ॥
संतोषमाप्य चित्तमिदं शान्तिमेतु मे ।
संतापितो अमामि सदा संपदर्जने ॥ ४ ॥
आम्यामि मूढ एष महाघोरसंकटे ।
यस्मादुपेक्षसेऽद्य भूमोन्मार्गदर्जने ॥ ५ ॥

वीक्षस्व दीन एष कियत्क्रन्दते चिरात् ।
 कस्माच्छृणोपि नाथ विषद्वोरगर्जने ॥ ६ ॥
 संतापितस्य दीनदशां किं न वीक्षसे ।
 यातासि किं प्रसादमसूनां विसर्जने ? ॥ ७ ॥
 हे नाथ मञ्जुनाथमिमं न्यकरोपि किम् ।
 सैपोस्ति चक्रवर्तिसमो दुष्टदुर्जने ॥ ८ ॥

दीने दुर्जने च (मयि) ॥ १ ॥ सांसारिकेऽस्मिन् संतापकृतमर्जने दसे
 दग्धो भवामि ॥ २ ॥ मम विपत्तीनां धोरं गर्जनं परितो भवति, दस्य कोरा-
 हले मम क्रन्दनं कस्माच्छृणुया इत्याशयः ॥ ६ ॥ मम असूनां (प्राणानाम्)
 विसर्जने त्वं प्रसादं यातासि (गमिष्यसि) ? ॥ ७ ॥ दुष्टे दुर्जने च लोकेऽयं
 चक्रवर्तिसदृशोऽस्ति । अत एव चक्रवर्तिनस्तिरस्कारो मोक्षितः । चक्रवर्तीनि
 ज्ञात्यां प्रसिद्धस्य सूचनेति तु लोकानां भ्रम एव ॥ ८ ॥

[३८]

→* सुयन्तपदस्याऽन्त्यानुप्रासः *←

अये कामये नाथ किञ्चिद्दृशं ते ।
 क्षणं देहि दीनेऽनुकम्पालवं ते ॥ १ ॥
 अहो मे बहोः कालतो लालसेयम् ।
 कदाऽऽलोकयेयं पदाऽम्मोरुहं ते ॥ २ ॥
 क्षणं वीक्ष्यतां नाथ दीना दशा मे ।
 घरायां विलोठामि हा संमुखं ते ॥ ३ ॥
 न किं वैद्य ! संवीक्षसे रुग्णमेतम् ।
 वराकथिरादागतोऽयं गृहं ते ॥ ४ ॥

चिरं चिन्तया किं तयाऽहं न दूये ।
 ग्रभो ! हन्ति या दीनमेनं जनं ते ॥ ५ ॥
 ग्रभो भासि सर्वस्य चित्ताऽन्तराले ।
 किमालेखये दुःखमेतच्चिरं ते ॥ ६ ॥
 बलं धर्मकर्मादि केषांचन स्यात् ।
 अलं केवलं मेऽनुकम्पावलं ते ॥ ७ ॥
 यमाहुर्यमाद्रक्षणं दूरमास्ताम् ।
 ग्रभो प्रार्थयेऽहं क्षणं वीक्षणं ते ॥ ८ ॥
 कथं वा हरेऽहं हरे ! मन्दकर्मा ।
 सरोजग्रभामोचनं लोचनं ते ॥ ९ ॥
 लमेताऽञ्जसा मूढचेता नु मादृक् ? ।
 लमन्ते बुधाः संविदन्ते पदं ते ॥ १० ॥
 अहं पातकी ख्यातकीर्तिर्जनानाम् ।
 परं किं दयाब्धेर्दयाऽयाह्वयं ते ॥ ११ ॥
 प्रभुः पातकान्येक्ष्य चित्रायितोऽभूत् ।
 अये मञ्जुनाथ ! प्रभावो ह्ययं ते ॥ १२ ॥

इयं कालसा ॥ २ ॥ एतदुःखं ते किम् आलेखयेयं सूचयेयमित्याशयः ॥ ६ ॥
 दुष्करो यमः (यमनं दमनम्) यस्य तस्माद्यमात् ॥ ८ ॥ हे हरे ! मन्द-
 कर्माऽहं ते लोचनं कथं हरे (मदमिमुद्यमाकर्षयेयम्) ॥ ९ ॥ मूढो मादृक्-
 स्ते पदं लभते नु (किम् ?), नैवेत्यर्थः । बुधाः संविदन्ते (सर्वज्ञानस्थान्ते)
 ते पदं लभन्ते ॥ १० ॥ अहं प्रसिद्धः पातकी अस्मि, परं दयासागरस्य ते
 किं दया, ह्ययं पाता ? न सुप्तेत्याशयः ॥ ११ ॥ प्रमुक्ते पातकानि एषा
 चरितोऽभूदयं ते प्रभावः ! धन्योऽस्मि !! ॥ १२ ॥

[३९]

नानुगृह्णासि, न किं पासि विभो दीनं माम् ? ।
 किं न जानन्नपि जानासि विभो दीनं माम् ॥ १ ॥
 पश्य मे दीनदशामद्य दयालो ! किञ्चित् ।
 किं प्रगल्भोऽपि न पुष्पासि विभो दीनं माम् ॥ २ ॥
 कर्मबन्धेन निबद्धोऽसि महामूढोऽहम् ।
 किं पुनर्मोहतो बध्नासि विभो दीनं माम् ॥ ३ ॥
 नाज्यलम्बं ददसे किं विलम्बेन फलम् ? ।
 किं न कारुण्यतो गृह्णासि विभो दीनं माम् ॥ ४ ॥
 हन्त सन्तापपरो भूरि रमे संसारे ।
 किं मुधा मायया मध्नासि विभो दीनं माम् ॥ ५ ॥
 कोसि, कुत्रासि, कथं लभ्यसेऽहं नो जाने ।
 किं न तत्त्वेन समाख्यासि विभो दीनं माम् ॥ ६ ॥
 दर्शनं नो ददसे, वैषयिकैर्मोहयसे ।
 मूढमालक्ष्य विमुष्पासि विभो दीनं माम् ॥ ७ ॥
 पादमुद्राऽङ्कनतो मौलिमिमं मुद्रय मे ।
 किं विमोहेन विमृद्वासि विभो दीनं माम् ॥ ८ ॥
 मूर्तिमेतां मधुरां किं न हरे ! दर्शयसे ?
 दीननाथोपि न किं यासि विभो दीनं माम् ॥ ९ ॥
 ज्ञानशून्योपि चिरादद्य गुणान् गायति ते ।
 मञ्जुनाथोपि, न विजहासि विभो दीनं माम् ॥ १० ॥

किं न अनुगृह्णासि (अनुग्रहं करोपि ?) ॥ ११ ॥ प्रगल्भमथनुरः ॥ २ ॥ ददसे

‘दद दाने’ ॥ ४ ॥ वैपयिकैः विषयसम्यन्धिभिः प्रपन्नैः ॥ ७ ॥ तव चरण-
चिह्नस्याङ्गनेन मे मस्तकं चिह्नितं कुरु । विमृष्टासि भर्दयसि ॥ ८ ॥ मां किं
न यासि, रक्षणार्थं मां किं नोपयच्छसि ॥ ९ ॥ मधुनाथो ज्ञानशून्योपि
ते गुणानघ गायति, अहं एव न विजहासि स्वमपि न त्यजसि ॥ १० ॥

[४०]

अये गिरीन्द्रनन्दिनीश ! नन्दयस्व माम् ।
अये शशाङ्कशोभिभाल ! पालयस्व माम् ॥ १ ॥
जाता नितान्ततान्तता संतापितस्य मे ।
पीयूषपूरपोषतः संतोषयस्व माम् ॥ २ ॥
याचे न चेतसा भवन्तमीहिताऽन्तरम् ।
दृशा दयास्पृशा तु तन्संभावयस्व माम् ॥ ३ ॥
यदा पशुर्विशांपते ! भवताऽधिरुह्यते ।
तदा पदाग्रदानतः संमानयस्व माम् ॥ ४ ॥
भवान् भवाऽनुकीर्तने ख्यातस्त्रिलोचनः ।
एकेन लोचनेन तु प्रणिभालयस्व माम् ॥ ५ ॥
जाने भवन्तमद्रिजाजाने ! ममाऽऽश्रयम् ।
मा मा निराशतां प्रदाः परिवारयस्व माम् ॥ ६ ॥

पिप्पेन बहम् ईहितान्तरम् (बन्धद् वाञ्छितम्) न याचे ॥ ३ ॥ हे
मय ! पीतंनकयायां भवान् त्रिलोचनः प्रसिद्धः । प्रणिभालयस्व विलोक्य ॥ ५ ॥
ममं निराशतां मा प्रदेहि । मां परिवारयस्व (निजं परिवारम् ‘सेवकम्’
इव) ॥ १ ॥

[४१]

अहो शम्भो ! भवेत्किं भो ममैवार्थे विलम्बोऽयम् ? ।
समुद्वारेच्छया शीघ्रं पुरारे ! तेज्वलम्बोऽयम् ॥ १ ॥

कियद्भाम्यामि भो भूमन् ! भवेऽसिन्भूरि भीतोहम् ।
 अहो भूतेश ! किं कुर्वे, मवाऽध्वा भूरिलम्बोऽयम् ॥ २ ॥
 मनोमोहाय जायन्ते जगद्वस्तूनि पर्यन्ते ? ।
 अहो मे लोलुपस्याऽग्रे धृतोऽभूत्किं कर्मोऽयम् ? ॥ ३ ॥
 बहिर्जानन्ति मां सन्तम् , हृदन्तं केऽपि नेक्षन्ते ।
 अहो किं दर्शयेदग्रे दुरन्तं दुष्टदम्भोऽयम् ॥ ४ ॥
 विभो वीक्षस्व चिन्ताऽसौ न किं तावदुरन्ता मे ।
 अहो लग्नो हृदन्ते मे न कृन्तेत्किं कलम्बोऽयम् ? ॥ ५ ॥
 अहो भूतेश भुक्तेभ्यो न भोगेभ्यो विरज्येऽहम् ।
 कथं मुञ्चेन्मुखाऽऽयातं तृपाऽऽर्तो मिष्टमम्भोऽयम् ॥ ६ ॥
 सुखं मोदेत मेदिन्यां सनाथो मज्जुनाथोऽयम् ।
 भवेद्भूतेश ! भावत्को दयालेशोऽद्य शम्भोऽयम् ॥ ७ ॥

क्षीप्रं समुदारेष्टया अयं तेऽवलम्बः (भूमन्) ॥ १ ॥ भवमार्गः अति-
 लम्बः (दीर्घः) ॥ २ ॥ पर्यन्ते परिणामे । कर्मो दक्षिमिधसक्तुः । 'स्योष्ठाक-
 रम्भमुदरम्भरयश्चकोराः' गुरारिः ॥ ३ ॥ किं दुरन्तम् (दुष्परिणामम्) दर्शयेत्
 ॥ ४ ॥ हृदन्ते लग्नः कलम्बः (बाणः) किं न कृन्तेत् ? इयं चिन्ता बाणसद-
 क्षीत्यादायः ॥ ५ ॥ अयं तृपातो मुखागतं मिष्टम् शम्भः कथं मुञ्चेत् ? ॥ ६ ॥

[४२]

वन्दामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ।
 सेवामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ १ ॥
 संतापितस्य तापहरं किञ्चिदस्ति चेत् ।
 बुध्यामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ २ ॥

लीयेत लामलोमलवोऽप्यान्तरस्य, चेत् ।
 विन्दामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ ३ ॥
 यायाद्यमोऽपि मौनमहो नम्रमौलि, चेत् ।
 अर्चामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ ४ ॥
 संसारसागरस्य महापोतमाततम् ।
 श्लाघामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ ५ ॥
 एतावदेव देव ! सदाऽभ्यर्थयामहे ।
 पश्याम हे महेश ! पदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ ६ ॥
 गर्वोद्धुरं कदापि न याचामहे नरम् !
 याचामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ ७ ॥
 काव्येषु मञ्जुनाथ न नः स्पर्द्धया फलम् ।
 वीक्षामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ ८ ॥

संतापितस्य तापहरं यदि किञ्चिदस्ति, तर्हि तत् शिवपदाम्भोजं बुद्ध्या-
 महे ॥ २ ॥ यदि शिवधरणं विन्दामहे तर्हि चित्तस्य लोमलेशोपि छुप्येत
 ॥ ३ ॥ नम्रमस्तकं यथा स्वात्तया यमोपि मौनं यायाद्यदि वयं शिवधरण-
 मर्चामः ॥ ४ ॥ आततम् विरूतम् ॥ ५ ॥ हे महेश ! ते पदाम्भोजं
 पश्याम । लोद ॥ ६ ॥ नरम् (नरात्, अविवक्षायां द्वितीया) न या-
 चामहे अपि तु पदाम्भोजम् (पदागुजात्) भगीष्टं याचामः ॥ ७ ॥

→ॐ मयाऽटयी ॐ←

[४३]

अहो कं वाऽऽधयेयं दीनचन्धो ? ।
 सदुःखं कं वदेयं दीनचन्धो ? ॥ १ ॥

महाबोरे घनेऽहं काननेऽसिन् ।
 वद त्वं कं भजेयं दीनबन्धो ॥ २ ॥
 वनाऽग्निः सर्वतो मे संवृतोऽयम् ।
 अहो कुत्र द्रवेयं दीनबन्धो ? ॥ ३ ॥
 पथि श्रान्तो नितान्तोत्पीडितोहम् ।
 कथं शान्तिं वहेयं दीनबन्धो ॥ ४ ॥
 प्रभो ! आम्न्यामि दिङ्मूढोऽतिवेलम् ।
 कथं मार्गं जुपेयं दीनबन्धो ॥ ५ ॥
 अहो वन्यद्विपो मामेति हन्तुम् ।
 वटेऽसिन्नापटेयं दीनबन्धो ॥ ६ ॥
 द्रुतं शाखां प्रगृह्णाऽऽलम्बितोहम् ।
 परं कूपस्तलेऽयं दीनबन्धो ॥ ७ ॥
 अधः कूपो, द्विपोयं संमुखे मे ।
 कथं शाखां त्यजेयं दीनबन्धो ॥ ८ ॥
 परं क्षौद्रस्य वृक्षाद्विन्दवो मे ।
 मुखे ह्यायान्त्यमेयं दीनबन्धो ॥ ९ ॥
 इमां शाखामपीमौ मूषकौ द्वौ ।
 लुनीतः, किं चरेयं दीनबन्धो ? ॥ १० ॥
 क्व भो गच्छामि ? कुर्वे किं प्रभो मे ? ।
 त्वमेवाऽऽस्त्याद्युपेयं दीनबन्धो ! ॥ ११ ॥
 विहाय त्वां कमन्यं मञ्जुनाथम् ।
 वटेऽसिन्नारटेयं दीनबन्धो ! ॥ १२ ॥

पथिध्रान्तः मार्गचलनचिह्नः ॥ ४ ॥ जुपेयं प्राप्नुयाम् ॥ ५ ॥ आपटेयम्
आगच्छेयम् ॥ ६ ॥ परं वटवृक्षात् क्षौद्रस्य मधुनो पिन्दवो मे मुखे भमेयम्
(अपरिमितं यथा तथा) आयान्ति ॥ ९ ॥ उपेयम् उपगन्तव्यम् (शर-
णम्) स्वमेव आरण्याहि ॥ ११ ॥ मञ्जुं त्वां नाथं विहाय, अस्मिन् वटवृक्षे,
अन्यं कम् आरटेयम् आह्वयेयम् ॥ १२ ॥

[४४]

अमन्तं भूरि संसारे मुरारे पाहि दीनं माम् ।
पदाब्जे ते विलोठन्तं द्रुतं संयाहि दीनं माम् ॥ १ ॥
मृदुः क्लिश्नाति चिन्ताऽसौ समन्तादाकुलीभूतम् ।
ततोपि व्रीडयत्येषा महन्त्वाऽऽशा हि दीनं माम् ॥ २ ॥
न दूये दुर्जनाऽऽलापैः, पराभूये न संतापैः ।
चिरायोपेक्षणं ते बाधते संदाहि दीनं माम् ॥ ३ ॥
न माग्यं तादृशं यत्ते विलोके रूपसौभाग्यम् ।
धिनोति ध्यानसंख्यं ते गुधासंवाहि दीनं माम् ॥ ४ ॥
न दैन्याद्भूयते चित्तम्, न वित्तं स्तूयते भूरि ।
अर्घ्यं किन्तु संघत्ते सदा संनाहि दीनं माम् ॥ ५ ॥
अविश्रान्तं प्रतीक्षातो नितान्तं श्रान्तचित्तोऽहम् ।
दयालो दक्षमुधाऽऽसारर्नवं निर्माहि दीनं माम् ॥ ६ ॥
श्रुतीनां भूरिभूतीनां विफलपदिग्विमृदोऽहम् ।
कथंकारं विलोके त्वां मनागारुयाहि दीनं माम् ॥ ७ ॥
कृपापीयूषलेशाधं ग्रयस्वन् दूयमानोऽहम् ।
निर्लीनं द्वारदेशे ते न प्रत्यारुयाहि दीनं माम् ॥ ८ ॥

दयामालम्ब्य ते भूमन् ! सनाथो मञ्जुनाथोयम् ।

इदानीं त्वद्वशोऽहं पाहि मा वा पाहि दीनं माम् ॥ ९ ॥

सुधासंवाहि अमृतप्रवाहकं ते ध्यानसुखमेव मां धिनोति प्रीणयति ॥ ४ ॥ वित्तम् अधिकं न स्तूयते, वित्तार्थमेव बहुलं प्रयासो न त्रियत इत्याशयः । परम् संनाहि सर्वदा सज्जम् अधैर्यं मां संधत्ते आश्रयति । त्वं मम कामवस्थां करिष्यसीत्यधैर्यं सदा मे तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ इदिसुधाव-
पणेन दीनं मां नवीनं कुरु, मम संसारपरिश्रमं छिन्वीत्याशयः ॥ ६ ॥
भूरिशास्त्रानां वेदानां विकल्पैः ॥ ७ ॥ प्रयत्नं प्रयासं कुर्वन् ॥ ८ ॥

[४५]

दयालो ! किमालोकसे निःस्पृहम् ।

चिरं व्याकुलो हन्त लोठाम्यहम् ॥ १ ॥

न किं वीक्षसे नाथ दीनाननम् ।

चिरं चिन्तया हन्त दैन्याऽऽवहम् ॥ २ ॥

खरैरश्रुपूरैर्निरुद्धे दृशौ ।

कथं नाम शोके विलोके त्वहम् ? ॥ ३ ॥

सुहृत्सूनुसंवन्धिनोऽप्यद्य माम् ।

विमुञ्चन्ति भूमौ गतं निःसहम् ॥ ४ ॥

न कंचित्सहायं विलोके विभो !

क्व भो दर्शयिष्यामि चित्ताऽऽग्रहम् ? ॥ ५ ॥

मतेर्दीनवन्धो ! न गन्धोस्ति मे ।

सदा मन्दकर्माणि कुर्वेऽन्वहम् ॥ ६ ॥

कथं पुण्यमन्वेपये जीवने ।

इदं दुष्कृताऽनन्तदावेद्महम् ॥ ७ ॥

इदानीं प्रभो मञ्जुनाथोद्धृतिम् ।
दयालोस्तवैवाऽद्य हस्तेऽवहम् ॥ ८ ॥

यदा कश्चात्सहायक एव नास्ति तर्हि चित्तस्य आग्रहम् (अभिनिवेशम्) कुत्र दर्शयिष्यामि ? न कुत्रापीत्यर्थः ॥ ५ ॥ मम बुद्धेर्लेशोपि नास्ति, अत एव बुद्धिशून्यः प्रतिदिनं मन्दकर्माणि कुर्वे ॥ ६ ॥ इदं (पुण्यम्) पाप-
रूपे अनन्ते दावे (वनामौ) अवहम् ॥ ७ ॥ मञ्जुनाथोद्धारस्तव हस्त
एवास्ति ॥ ८ ॥

[४६]

हंहो मुकुन्द मामहो दीनं न पासि किम् ? ।
दीनं दयानिधे तवाऽधीनं जहासि किम् ? ॥ १ ॥
आकण्ठमग्रमेनमहो मोहसागरे ।
हित्वा दयावतार विद्रे प्रयासि किम् ॥ २ ॥
यद्वोऽसि पूर्वमेव पुराकर्मबन्धनैः ।
तस्योपरि प्रभोऽद्य विमोहं ददासि किम् ? ॥ ३ ॥
आन्तो भ्रमामि भूरि विमो ! कर्मकानने ।
मायामरीचिकां पुनर्मूढे दधासि किम् ॥ ४ ॥
चित्तेन चिन्तयैव चिरादतिराचिता ।
प्रेमाऽम्भयेन नाथ न चेमां लुनासि किम् ॥ ५ ॥
नेमां रुणास्ति, मोहिनी मायाऽस्ति संमुखे ।
कृपाऽन्तिकेऽन्धमेनमपास्याऽपयासि किम् ? ॥ ६ ॥
चित्ताऽन्तरे जनस्य निवासं करोषि चेत् ।
चित्तस्य वेदनां तदा मे नाऽवयासि किम् ? ॥ ७ ॥

पश्याज्य दयादृष्टये द्वारे लुठामि ते ।

पश्यन्नपि प्रमोज्य न पश्यन्निवाजसि किम् ॥ ८ ॥

तापेन भूरितापितो लोठामि भूतले ।

हंहो दयानिधान ! दयां नोपयासि किम् ? ॥ ९ ॥

दीनोपि तावकोजसि विहीनोपि साधनः ।

मामद्य मञ्जुनाथ विमोहः प्रमासि किम् ॥ १० ॥

मोहसागरे आकण्टमग्नम् एनम् (माम्) ॥ २ ॥ पूर्ववृत्तकर्मणां वगर्पनं
॥ ३ ॥ आन्तो अमामि, कर्तव्येषु अमयुषोहं कर्मपने आग्यामि ॥ ४ ॥
चित्तेन चिन्ताद्वासा (चिन्तां हृत्वा हृत्वा) विराट् पीडा अविना
(संघिता), इमाम् (पीडाम्) प्रेमवर्षाया वि म लुनामि ॥ ५ ॥ इयम्
मीपे अग्नये एनम् (माम्) अपास्य स्वभावा विमर्षं गच्छति । माया इव
सदृशीत्यर्थः ॥ ६ ॥ विमोहः मां किं प्रमासि, विमोहानुष्णाद्य तद्भावात्
किं परीक्षसे इत्याद्यर्थः ॥ १० ॥

[४७]

दोषं ददासि चेद्विमो ! चित्तं तदा व्यचारि किम् ? ।

पुण्यं परीक्षसे प्रमो ! शुद्धिर्न मा व्यचारि किम् ? ॥ १ ॥

जाने प्रमो त्वदिच्छया लोकोजसिलं विचेष्टने ।

हंहो दयानिधे तदा दोषो मन व्यचारि किम् ॥ २ ॥

स्यामिन् ! मर्मनमामहो गंग्यां कथं करिष्यने ।

सेयं परादपरिणा पूर्वं प्रमो व्यचारि किम् ॥ ३ ॥

पूर्वं त्वजामिलादयम्राता न्या दयावप्रात् ।

अन्तर्हते दयानिधे सेयं दया न्यचारि किम् ॥ ४ ॥

पापीति मां कथं त्यजेर्वादं भजे दयानिधे !
 पृच्छाम्यहम् 'पुरा त्वया पापी न वोदधारि किम् ?' ॥ ५ ॥
 नाहं विशेषलम्पटो वाढं पटो ! परीक्ष्यताम् ।
 किन्तु प्रलोभनैः प्रभो ! ज्ञानं मम त्वहारि किम् ॥ ६ ॥
 स्वामी स मञ्जुनाथ ते स्तोकं न दोषमीक्षते ।
 पुण्यैः प्रसन्नताञ्च चेदानं दयाञ्जुसारि किम् ? ॥ ७ ॥

'त्वं पापान्याचरस्यसि' अहं त्वं दोषं ददासि, तर्हि त्वदि स्थितेन त्वया
 मम चित्तं किं व्यकारि ? (विवृतं कृतम् ?), सा बुद्धिः (पुण्यानुसारिणी)
 किं न व्यतारि ? (अदायि) ॥ १ ॥ एनसां पापानाम् । सेयं (संख्या)
 परार्द्धपुरिणी परार्द्धपर्यन्ता किमित्यकारि ? मम दोषाः परार्द्धसंख्यातोऽप्य-
 धिकाः, अत एव संख्याऽभावात्परिमाणं कथं भवेदित्याशयः ॥ ३ ॥ पापीति
 कृत्वा मां कथं त्यजसि, हे दयानिधे अहमस्मिन्विषये वादं करोमि ! 'किं
 त्वया कश्चिपापी न उदधारि (उद्धृतः) ?' यदि पूर्वं पापी उद्धृतस्तर्हि अहं
 किमर्थं त्यक्तो भवेयमित्याशयः ॥ ५ ॥ प्रलोभनैर्मम ज्ञानं किमित्यहारि ?
 ॥ ६ ॥ स स्वामी दोषं स्तोकमपि नेक्षते । यतः—यदि पुण्यैः प्रसन्नता तर्हि
 दयाञ्जुसारि किं दानं जातम् ? यदि पुण्याऽभावेऽपि कृपा भवेत्तदैव दया-
 ञ्जुसारं दानमित्याशयः ॥ ७ ॥

[४८]

हरे ! संतरेद्भाग्यनौका ममेयम् ।
 क्षणं क्षेपणी स्यादद्या चेत्तवेयम् ॥ १ ॥
 मयाऽन्विस्तु कल्लोलमालाऽऽकुलोयम् ।
 महाजर्जरा नाथ नौका ममेयम् ॥ २ ॥
 ततोऽप्यद्य विद्योतते नैव मास्वान् ।
 घटा चोत्कटा व्योम्नि विस्फूर्जितेयम् ॥ ३ ॥

न पश्यामि मार्गं निरुद्धोऽन्धकारे ।
 विचारेण हीनाऽतिदीना दशेयम् ॥ ४ ॥
 महासागरे दुस्तरे वाति वायौ ।
 मिमङ्क्षुस्तरिर्दोलते चञ्चलेयम् ॥ ५ ॥
 अमीणां अमिर्भूरि भीतिं विधत्ते ।
 न जाने कदाऽनेन लीयेत सेयम् ? ॥ ६ ॥
 इदानीं न मे शक्तिरस्याः प्रवाहे ।
 क्षणादेव हे देव मग्नो भवेयम् ॥ ७ ॥
 न वीक्षेऽधुना त्वां विना रक्षकं मे ।
 हृदन्तःस्थितं त्वां किमावेदयेयम् ? ॥ ८ ॥
 इदानीं तु हे नाथ नेत्रे निबद्धे ।
 निरुद्धेयमग्नैव नौः किं चरेयम् ? ॥ ९ ॥
 दृशा मञ्जुनाथं क्षणं वीक्षसे चेत् ।
 निमग्नोऽपि कामं हरे ! संतरेयम् ॥ १० ॥

क्षणार्थं तव दया यदि क्षेपणी (नौकादण्डः 'बली') स्यात्तर्हि मम
 भाग्यरूपा नौका संतरेत् ॥ १ ॥ मिमङ्क्षुः मञ्जुनाऽऽश्वाप्रस्ता तरिः दोष्टे
 आलोडिता भवति । आशङ्कायां सन् ॥ ५ ॥ अमीणाम् (जलावर्तानाम्)
 अमिर्भ्रमणम् । अनेन आवर्तभ्रमणेन ॥ ६ ॥

[४९]

उपेक्षयाऽलम्, बहासि कालम्, द्रुतं न किं पासि भो विमो माम् ?
 सुधामये ! कामयेऽनुकम्पां मृधाऽवजानासि भो विमो माम् ॥ १॥

तवाञ्जलम्बेन निर्मयोहम्, न वा विलम्बेन लाभमीक्षे ।
 समन्ततो व्याधिसंततोहम्, कुतो न गृह्णासि भो विभो माम् ? २
 अयेऽवलोकस्व बन्धवाधाम्, ममाऽपराधांस्तु माऽनुमासीः ।
 दयाऽब्धिराकर्णितो मया त्वम्, कथं विमृद्वासि भो विभो माम् ३
 निरन्तरं बाधते विचिन्ता दुरन्तसंतापसंकुलं माम् ।
 किरन्तमश्रूणि दुःखदूनं कथं न पुष्पासि भो विभो माम् ? ॥४॥
 त्रिलोकलक्ष्मीललाममूर्तिर्विलोकनीयोऽसि लोकपालैः ।
 अकिञ्चनं माययाऽनया ते कथं नु मुष्पासि भो विभो माम् ॥५॥
 अमन्त्रनेकासु भूमिकासु भ्रमं कियन्नाथ धारयेऽहम् ।
 न पारये हन्त पालयेथाः कियद्विमथासि भो विभो माम् ॥६॥
 क्व यामि, किं वाऽऽचरामि, कीदृग्भवामि, कस्मै निवेदयामि ।
 कथं विलोठामि ते पदाऽञ्जे, न किं त्वमाख्यासि भो विभो माम् ७
 विशीर्यते देहसन्धिवन्धो, न दीनबन्धो ! सहे निबोद्धुम् ।
 न चेतना चेष्टतेऽधुना किं न वाऽनुगृह्णासि भो विभो माम् ॥८॥
 न कोपि मार्गाऽवबोधको मे, भवन्निकेतं वदेत्तु को मे ?
 व्यथाशतैराकुलं किलेमं वृथा निगृह्णासि भो विभो माम् ॥ ९ ॥
 सुमञ्जुना ते गुणेन भूमन् ! स मञ्जुनाथोऽद्य निर्मयोयम् ।
 विना भवन्तं न वेदयवन्तं पुनर्न किं पासि भो विभो माम् ? ॥१०॥
 उपेक्षा मा कुरु, कालं जहासि गृथैव उद्धारकालं मे यापयसि । अये !
 (हरे) महम् अनुकम्पां सुधाम् (दयामृतम्, व्यस्तरूपकम्) कामये ।
 भवजानासि तिरस्करोषि ॥ १ ॥ मम सांसारिकबन्धनानां बाधाम् अवलो-
 कस्व ॥ ३ ॥ अकिञ्चनं (दीनम्) मां मायया कथं मुष्पासि प्रतारयसि ।
 लोकपालैरपि दृशनीयस्य ते इदं नोचितमित्याशयः ॥ ५ ॥ अनेकासु भूमि-

कासु (अनेकेषु जन्मस्वित्याशयः) ॥ ३ ॥ देहसन्धीनां बन्धो विशीर्णते,
मम देहो विशीर्णप्राय इत्यर्थः । मम चेतना न चेष्टते, मम चैतन्यं नाली-
त्याशयः ॥ ८ ॥ निगृह्णासि दमयस्ति ॥ ९ ॥

[५०]

अयि नाथ दयादृष्टिं तव देहि दयालो ! मे ।
विदधासि तिरस्कारं किल केन कृपालो ! मे ॥ १ ॥
भ्रान्तोऽसि भृशं भूमन् ! भ्रमभूरिभवाऽरण्ये ।
अधुना तु वनान्तेऽसिन् भव नाथ निभालो मे ॥ २ ॥
मम मन्दकृतिस्तोमो वत बीजमभूत्पूर्वम् ।
कृतकर्मतरुः सोयम्, अधुना तु विशालो मे ॥ ३ ॥
अयि नाथ गजेन्द्रेऽभूद्भवदीयदया पूर्वम् ।
अधुना तु दयासिन्धो वद केन करालो मे ? ॥ ४ ॥
लोठामि भृशं भूमौ दीनोऽयमहं त्वग्रे ।
निद्रासि कथङ्कारं ननु शेषशयालो ! मे ॥ ५ ॥
विदधासि दयादृष्टिं यदि किञ्चिदपि स्वामिन् ।
न हि नाथ भयं किञ्चित्कलयेदपि कालो मे ॥ ६ ॥
यदि कष्टमये काले न करोषि कराऽऽलम्बम् ।
तव भूरिकृपाऽऽलोकैः किमकारि कपालो मे ? ॥ ७ ॥
भृशमन्यजनग्रीत्यै सुरशाखिचयोऽप्यास्ताम् ।
व्रजभूमिमवो भूत्यै भवतात्स तमालो मे ॥ ८ ॥
अयि नाथ न नाथेऽन्यत्, परमस्तु भवचित्ते ।
वत मञ्जुलनाथोऽयं चपलोपि च वालो मे ॥ ९ ॥

भ्रमबहुले भवाऽरण्ये । हे नाथ मे निमालः (निमालयतीति निमालः,
निरीक्षकः) भव ॥ २ ॥ मम मन्दकार्यसमूहः पूर्वं बीजरूपेऽभवत् । अधुना मे
कृतकर्मरूपः तरुः विशालो जातः, बीजरूपेण स्थितं मन्दकृत्यं विशालतरु-
रूपे परिणतमित्याशयः ॥ ३ ॥ मे (मयर्थम्) केन करालः (क्रूरः) अस्ति
॥ ४ ॥ दीनस्य भूमौ लोटनं पश्यन्नपि हे मम शेषशायिन् ! त्वं कथं
निद्रासि ? एवं करुणसमये निद्रा नोचितेत्याशयः ॥ ५ ॥ यदि कष्टकालेपि
करालम्बनं न ददासि, तर्हि तव कृपाकटाक्षैः किं मे कपालः भकारि ?
('क्या हमारा सिर क्या' इति लोकोक्तिः) ॥ ७ ॥ अपि अन्यजनानां
तोषार्थम् कष्टवृक्षसमूहो भृशमस्तु । मम कल्याणाय तु व्रजभूमिजातस्त-
मालवृक्षः (श्रीकृष्णः) अस्तु । रूपकान्तिसंयोक्तिः ॥ ८ ॥ नाथे आशासे ॥
मञ्जुनाथश्चपलोपि मे घालः अस्तीति भवद्विषेऽस्तु ॥ ९ ॥

[५१]

✽ॐ नैवप्रचलितगीतिः ॐ✽

मयभीतमेनमालोक्य स मामविता भविता वनमाली मे ।
भृशमन्धकारिभववीथिपथे सविता भविता वनमाली मे ॥ १ ॥
आम्यामि भूरि संतापभृतो भुवनेषु नेह मिलितो ह्यविता ।
तप्तस्य भूरिकारुण्यसुधासविता भविता वनमाली मे ॥ २ ॥
ननु कस्य पुरो वाचाभरेण याचामि दैन्यचिन्ताकरेण ।
संसारघोरसंतापलेशलविता भविता वनमाली मे ॥ ३ ॥
धनगर्वमत्तधनिकाऽऽलयेषु लिप्सामरेण घनपङ्क्तिलोऽसि ।
कारुण्यपूरपीयूषमरात्पविता भविता वनमाली मे ॥ ४ ॥
यदि मञ्जुनाथस्यक्तिर्न मता कविताप्रबन्धमाधुर्यविदाम् ।
कीर्तिप्रसारसौभाग्यसारसविता भविता वनमाली मे ॥ ५ ॥

१ "वतला दिया कमलीवालेनै" इतिवत् ।

एनं मां भयभीतमालोक्य स (दयालुत्वेन प्रसिद्धः) वनमाली, मे
 अविता (रक्षकः) भविता भविष्यति । अन्धकारयुक्ते भववीथेः मार्गे वन-
 माली मे सविता (सूर्यः) भविष्यति, भवमार्गे धीकृष्ण एव मे मार्गदर्श-
 को भविष्यतीत्याशयः ॥ १ ॥ तप्तस्य (मे कृते) कार्प्यसुधायाः सविता
 (स्नावकः) ॥ २ ॥ दैन्यचिन्ताकारकेण वाणीभरेण कस्य जनस्य पुत्रो
 याचामि ? सविता (छेदकः) ॥ ३ ॥ धनं यथा तथा पट्टिलोऽसि, अति-
 कलुषोऽसीत्याशयः । पविता (शोधकः) ॥ ४ ॥ तर्हि वनमाली मे
 कीर्तिप्रसाररूपस्य सौभाग्यसारस्य सविता (उत्पादकः) भविता ॥ ५ ॥

स्वदेशगीतयः ।

[५२]

अहो श्रीभारताऽभिरुयोऽतिमुख्यो दिव्यदेशोऽयम् ।
 अपि ध्यायेत्सुरेशो यं स भूमेः संनिवेशोऽयम् ॥ १ ॥
 जगज्जीवातवे जाताऽनुयाता जाह्नवी यसिन् ।
 प्रसर्पत्पुण्यपीयूषप्रवेशो भूप्रदेशोऽयम् ॥ २ ॥
 त्रिलोकाऽधीश्वरो यसिन्हरो चाराणसीवासी ।
 प्रहासी स्वर्गसौख्यानाम्, विभासी भूनिवेशोऽयम् ॥ ३ ॥
 हरिर्यसिन् बहून्वारान् समादध्रेऽवतारांस्तान् ।
 ध्रुवं मन्ये महिम्ना नाकलोकस्यापदेशोऽयम् ॥ ४ ॥
 अमुष्मिन्वर्द्धिताऽऽनन्दो मुकुन्दो मोदमातेन ।
 तदीयाऽलङ्घ्यलीलाभिर्विलीनाऽलीकलेशोऽयम् ॥ ५ ॥
 ध्रियन्तेऽसिन्निधिप्रख्याः सुविख्याता अमी वेदाः ।
 भृशं भूमण्डले ख्यातोऽवदातो यन्निदेशोऽयम् ॥ ६ ॥
 अमुष्मिन्नेव सर्वादा दिदीपं ज्ञानदीपोऽयम् ।
 सदा दाध्यात्मविद्यायां बुधानां श्मश्रुकेशोऽयम् ॥ ७ ॥

हिमाद्रिः प्रोन्नते मौलौ चकासचामरं धत्ते ।
 उदन्प्रद्वौतपादाऽग्नौ नरेशानां नरेशोऽयम् ॥ ८ ॥
 विराजत्कुङ्कुमक्षेत्रो विजैत्रोऽशेषदेशानाम् ।
 स वै काश्मीरदेशोऽस्मिन्समिन्धे स्वर्गशेषोऽयम् ॥ ९ ॥
 कलाविद्यागृहं यस्मिन् जयाऽऽद्यं तत्पुरं रम्यम् ।
 स धीमान्मानसिंहाऽऽख्योऽधितिष्ठत्यम्बरेशोऽयम् ॥ १० ॥
 अमुष्मिन्नुष्णशीताद्याः प्रतीताः स्युर्यथाकालम् ।
 अहो क्रीडास्थलं देव्याः प्रकृत्याः पुण्यवेपोऽयम् ॥ ११ ॥
 रसालाऽक्षोटनारङ्गाऽभ्युजद्राक्षेक्षुजम्भीरम् ।
 फलं यस्मिन्नलं सिध्येत्स कश्चिद्भूविशेषोऽयम् ॥ १२ ॥
 भृतो नानाविधैर्धान्यैः किलाऽन्यैर्यानि नीयन्ते ।
 अहो सर्वाऽनुजीव्याऽनन्तसंपत्संप्रवेशोऽयम् ॥ १३ ॥
 खनिम्यो हीरकं मृते प्रभूतेलासनाथोऽयम् ।
 ध्रुवं नानाऽऽकराऽधीशो धनेशानां धनेशोऽयम् ॥ १४ ॥
 हिमाद्रिर्मस्तकम्, बाहू इमौ पूर्वाऽपरी देशा ।
 हृदा ध्वेयाऽङ्गसंम्यानं दधानोऽमृतपरेशोऽयम् ॥ १५ ॥
 हिमाद्रौ मस्तके गङ्गा, मुजङ्गा भूरि जुम्भन्ते ।
 सदा धर्माऽनुयातोऽङ्गेऽदातो व्योमकेशोऽयम् ॥ १६ ॥
 कियद्गीतानि गायामो न वृष्यामो गुणैः किन्तु ।
 करेणाऽऽपाद्यतेदानीं स्वदेशो ह्यविदेशोऽयम् ॥ १७ ॥
 मखे मे मञ्जुनायाऽङ्गम् मुधा मा यापयेः कालम् ।
 अहो ते संस्कृतोपेतो न रोचेतोपदेशोऽयम् ॥ १८ ॥

यं (मूसनिवेशम्) इन्द्रोपि प्यायेत्स भूमेः संनिवेशः अयमस्ति ॥ १ ॥
जगतां जीवनौपघाय जाता, जाह्नवी यस्मिन्देशोऽनुयाता, अत एव प्रसर्पतः
पुण्यरूपरीयूपस्य प्रवेशो यस्मिन्नीदृशोऽयं भूप्रदेशः ॥ २ ॥ तान् (प्रसिद्धान्)
भवतारान् दधे । महिम्ना स्वर्गलोकस्याऽपि अप्रदेशः विदम्बकः ॥ ३ ॥
निधिसदृशाः । भूमण्डले येषां (वेदानाम्) अवदातः पवित्रो निदेशः
(भाज्ञा) दयातः ॥ ६ ॥ बुधानां श्मश्रुकेशः (कीर्तिरक्षणे श्मश्रुसदृशः
‘मूर्छो का याल’) ॥ ७ ॥ हिमाद्रिरस्य मौलौ देदोष्यमानं चामरं धारयति ।
उदन्वता (समुद्रेण) धौतं पादाम्रं यस्य, समुद्रपर्यन्तविस्तृत इत्यर्थः ।
अत एव चामरादिभिश्चिह्नैरायं राज्ञामपि राज्ञा ॥ ८ ॥ विराजन्ति कुङ्कुमस्य
(केसरस्य) क्षेत्राणि यस्मिन्, अत एव सर्वदेशानां जेता, स्वर्गशेपः
(स्वर्गसदृशः) काश्मीरदेशः अस्मिन् समिन्धे प्रकाशते ॥ ९ ॥ कलानां
विधानां गृहम्, जयायं पुरं जयपुरम् । यज्यपुरम् आम्बेरराज्यस्याधी-
श्वरः श्रीमान्मानसिंहमहाराजोऽधितिष्ठति ॥ १० ॥ रसालाक्षोटेत्यादि समा-
हारद्वन्द्वः । रसालादिकं कलं यस्याम् पर्याप्तं यथा स्वात्तया सिद्ध्येत् (उत्प-
येत्), सा विशिष्टा भूः ॥ १२ ॥ यानि धान्यानि अन्यदेशीयैर्बहिर्निष्यन्ते ।
अत एव सर्वरतुजीव्यानाम् अनन्तानां संपदां संप्रयेतो यस्मिन्नीदृशोऽयम्
॥ १३ ॥ प्रभूता वा ह्य (पृथ्वी) तया सनाथः, विरतुत इत्यर्थः । माना
भाकराणाम् (स्वर्गदीरकादिपत्नीनाम्) स्वामी ॥ १४ ॥ अत्य मारतस्य
हिमालयो मन्त्रकम्, पूर्वपश्चिमप्रदेशौ द्वावपि भुजौ, एवं हृदयेन ज्येष्ठम्
भद्रसंस्थानम् (अवपवसंनिवेशः) यस्येशः अस्माकमयं परमेश्वरः । अय-
मुपाख्यपुण्या हृदये ज्येष्ठ इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अयं भारतदेशो ज्योमकेशः
(शिवः) अस्ति, तदेवाह—हिमाद्रिरूपे मन्त्रके गङ्गा, मुजद्गाः (मर्मदंशका
यदिदेशेभ्य आगताः) जनाः प्रस्तुरन्ति, अयं धर्मेण युक्तः, अहं पवित्रो-
स्तीति शिवरूपकम् । शिवपते तु—धर्मेण (धृष्टेण) अनुपातः, अहं अयदातः
सितः, अयदातम् ॥ १६ ॥ मन्त्रकेण अयं स्वदेशोऽपि विदेशः आवापत
(अश्रितः) । अयं तथा परातरं विशिष्टः, सो येन स्वदेशोऽपि विदेशवत्

पारतन्त्र्यदुःखानुभावको जात इत्याशयः ॥ १७ ॥ संस्कृतभाषानिमित्तं य
ते उपदेशः न रोचेत् ॥ १८ ॥

[५३]

कश्चिद्विषयिदग्रतो नावं न नीतवानहो ।
आलोचनेन केवलं कालो व्यतीतवानहो ॥ १ ॥
सेयं विशृङ्खलायिता जातेरिहैकता स्थिता ।
अस्मद्विचारशूरतां लोकः प्रतीतवानहो ॥ २ ॥
वाणी विवेकवाहिनी, चेष्टा तु स्वार्थसाधिनी ।
को वा परार्थपूरिणीं विद्यामधीतवानहो ? ॥ ३ ॥
हंहो महामहोदयाः ! देशोदयाभिवर्धने ।
को वा न नीतिकोविदो वीर्यं प्रणीतवानहो ? ॥ ४ ॥
स्वार्थप्रमोदसाधनं हा धिक् मदीयजीवनम् ।
जीवत्यसौ, पराज्यने यो वा प्रसीतवानहो ॥ ५ ॥
लीना विलासवैभवे दीनाऽऽपदं न जानते ।
शीतव्यथां किमीक्षते नित्यं निधीतवानहो ॥ ६ ॥
यैर्वा प्रमादमोहयोर्मघं निपीयतेऽनिशम् ।
चित्रं धृतोऽद्य तैर्नले नीरं निपीतवानहो ॥ ७ ॥
भूयान्न मञ्जुनाथ ते कर्णौ निपीड्य पूजनम् ।
सम्प्रशंसया भृतां गीतिं न गीतवानहो ॥ ८ ॥
को वाऽद्य मञ्जुनाथ ते जिह्वां जडीकरिष्यते ।
एषोऽर्धचन्द्रदानतो नूनं न मीतवानहो ॥ ९ ॥

। कोपि विद्वान् (नेता) नावम् (देशोन्नतिरूपां नौकाम्) अग्रतः न नीतवान् । केवलम् आलोचनेन (एवं भवति एवं भवतीत्यादिभिः समालोचनैः) कालो गतवान् ॥ १ ॥ जातेः एकता विशुद्धता इव स्थिता, परस्परमैक्यं न जातमित्यर्थः । लोकः अस्माकं विचारमात्रशूरतां ज्ञातवान् ॥ २ ॥ अस्माकं वाणी विवेकप्रवाहवाहिनी, परं चेष्टा स्वार्थमात्रतत्परा । भवो अत्र को वा जनः परार्थसाधिनीं विद्यामधीतवान्, न कोपि परार्थं साधयितुं यत्तत इत्याशयः ॥ ३ ॥ देशाऽभ्युदयस्य वर्द्धने को वा नीतिपण्डितः धीर्यं न कृतवान् ? अपि तु सर्वे एव नीतिज्ञा देशोन्नत्यर्थं पराक्रमं कुर्वन्ति स्म ॥ ४ ॥ स्वार्थे यः प्रमोदस्तस्य साधकं मदीयं जीवितं धिक् । असौ (स एव) जनो जीवति यः परस्य रक्षणे प्रमीतवान् भृतवान् ॥ ५ ॥ नित्यं निधीतयुक्तः (वस्त्रावरणयुक्तः) किं शीतव्यधामीक्षते ? अपि तु नेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ये मयं पिबन्ति तेपि नले (जलवस्त्रे) जलं पीतवन्तं दोषीति कृत्वा गृह्णन्तीति चित्रम् । स्वयं महादोषिभिरग्नये न तिष्ठ्या इत्याशयः ॥ ७ ॥ एवं सम्पानां प्रशंसया पूर्णां गीतिं न गीतवान्, अत एव कर्णमर्दनपूर्वकं तव पूजनम् (ताडनम् !) न भूयादित्येव आशास्यम् ॥ ८ ॥ लोकाः अर्धचन्द्रं प्रदाय मां बहिः करिष्यन्तीति ततोपि त्वं न शीतवान् । अत एव कस्ते जिह्वां दन्त्यादित्याशयः ॥ ९ ॥

[५४]

हे गण्यगुणावधे करुणानिधे ह्यवधीयताम् ।
दृष्टिरुल्लसलमा-रते तव भारते विनिधीयताम् ॥ १ ॥
एष भूवलये विशेषविधोऽस्ति देशवरश्चिरात् ।
सर्वसम्पत्समाज एष विमाति यद्गमणीयताम् ॥ २ ॥
किं नु कोपि निदर्शयेद्भूत देशमीदृशमुन्नतम् ।
यस्य बाह्यमावहेन्निगमागमैस्तुलनीयताम् ॥ ३ ॥

यत्र बुद्धुमकेसराः कलयन्ति कामपि सुच्छविम् ।
 देश ईदृश ईक्ष्यते किमिहाऽपरोपि ? विचीयताम् ॥४॥
 रत्नराशिरलुण्ठि लुण्ठनतत्परैर्वहुधा परैः ।
 किन्तु साम्प्रतमप्यसौ बहते परं महनीयताम् ॥ ५ ॥
 कूटनीतिनियन्त्रणैः परतन्त्रता नाऽभूद्यदा ।
 देश एष दधौ तदा तव देव ! दुर्दमनीयताम् ॥ ६ ॥
 अस्य खड्गतले बलेन परैः शिरो नमितं पुरा ।
 काममद्य कठोरनीतिपरैः परैर्वत् जीयताम् ॥ ७ ॥
 किन्तु सम्यवराः समेत्य भवद्भिरेव विचार्यताम् ।
 एकतामवलम्ब्य कार्यपथे यथावदुदीयताम् ॥ ८ ॥
 वक्तृतां परिहाय सम्प्रति कर्तृतां कलयेम चेत् ।
 उन्नतिः स्वयमावृणीत मनागिदं परिचीयताम् ॥ ९ ॥
 निर्मले यमुनातटे, निरुटे कदम्बमहीरुहाम् ।
 अत्र वै विहरन् हरिर्विदधे महारुमनीयताम् ॥ १० ॥
 किन्तु सैव विहारभूरपहारभूर्जनिताऽधुना ।
 हेलयाऽपि दयानिधान ! दयाद्वगत्र विधीयताम् ॥ ११ ॥
 तावकीं करुणामुपेत्य न वेत्त्यसौ हृदि वेदनाम् ।
 धार्मिकेषु दयावता भवता द्रुतं समुदीयताम् ॥ १२ ॥
 गीयते निगमागमैर्गुणगौरवं तव सर्वदा ।
 नाथ ! सम्प्रति मञ्जुनाथगिरा कियद्भव गीयताम् ? ॥ १३ ॥

गणनीयानां गुणानाम् अवधिसदृश ! 'गणनीयं तु गण्यम्' इत्यमरः ॥
 चञ्चलायां भाया (कान्ता) रते, सत्कार्यकरणेन कीर्तिसंपादने इत्याशयः ।

तत्र भारते भवदीये भारते दृष्टिर्निषीयताम् ॥ १ ॥ विमाति जानाति ॥ २ ॥
 कुहुमस्य काश्मीरजस्य वेंसराः क्लृप्तकाः ॥ ३ ॥ हे देव ! तदा एष तव
 देशः दुर्दमनीयताम् अजेयतां दधौ ॥ ६ ॥ वचृतां वचनव्यापारं प्रति
 कर्तृतां विहाय, कार्यं प्रति कर्तृमावं चेरकलयामस्तदा उच्यतिः स्वयं वरणं
 कुर्यादित्याशयः ॥ ९ ॥ अपहारस्य विलुण्ठनस्य भूमिः ॥ ११ ॥ असौ
 (देशः) तावत्तं दयामुपेत्य हृदये चेदनां न घेत्ति (अनुभवति) ॥ १२ ॥

[५५]

—१७७— वेल्हनाटीयसभायां पठिता जातीयगीतिः —

माननीयमहोदयाः ! शृणुयात् मे विनयं न किम् ?
 संप्रदास्यथ दूनदीननिवेदने समयं न किम् ? ॥ १ ॥
 श्रीमतामियमेव जातिरुपागता गुरुतां चिरात् ।
 यद्वलेन हि धार्मिकी जनता गताऽभ्युदयं न किम् ? २
 सैन जातिरियं महामहिता सतामुदये हिता ।
 ज्ञानगौरवतो जगाम जनेषु या विजयं न किम् ॥ ३ ॥
 तामुदग्रतमालतालवनीविनीलतमां शुभम् ।
 मद्रदेशमवामपास्य नवा अभूम वयं न किम् ॥ ४ ॥
 दक्षिणां दिशमुत्सृजन् दिशमुत्तरामभिमण्डयन् ।
 भाग्यन्तु मयत्समाज उपागतोऽपचयं न किम् ॥ ५ ॥
 ज्ञानगौरवमण्डितं चत धर्मगौरवमेव नः ।
 देशमुत्तरमीषुपां प्रजुहाय लोकरुचयं न किम् ॥ ६ ॥
 पिघया सह लोकमानमवेक्ष्य पूर्वजनस्य नः ।
 संगतो बहुलः सजातिजनो दिदेश जयं न किम् ॥ ७ ॥

हन्त किन्तु परस्परस्य विवादतोऽद्य निरन्तरम् ।
 यात्यसौ जनता नितान्तमहो महाऽपचयं न किम् ॥८॥
 वीक्ष्यतां नयनं प्रसार्य समाज एष कियानहो ? ।
 एवमेव दशां वहन् यत धास्यते विलयं न किम् ? ॥९॥
 अस्तु, सर्वमपैतु, सारमुदेतु नः सारस्वतम् ।
 विद्यया तिमिरे प्रयाति वहामहे सुनयं न किम् ॥१०॥
 मञ्जुनाथनिवेदनेन मवेदनेन न किं फलम् ? ।
 दुन्दुभौ ध्वनितेऽपि याति रवः श्रुतेर्विषयं न किम् ? ११

यद्वलेन (यस्या जात्याः बलेन) धार्मिकजनता किम् अम्युदयं न गता,
 अपि त्वम्युदयं गतेत्यर्थः ॥ २ ॥ मद्रदेशभवाम् भुवम् (मद्राससम्बन्धिनी
 भूमिम्) अपास्य वयं किं नवीना नाऽभूम, अपि तु नवीना जाताः ॥ ४ ॥
 उत्तरं देशम् ईशुपाम् (प्राप्तवताम्) नः ज्ञानगौरवयुक्तं धर्मगौरवमेव
 लोकसमूहम् प्रशुहाव (दक्षिणदेशात् आह्वयति स्म) ॥ ६ ॥ नः पूर्वज-
 गणस्य विद्यया सहितं लोकमागमवेक्ष्य, दक्षिणदेशासंगतो बहुतरः सजाति-
 गणः अस्माकं जयं किं न विदेश (कृतवान्) ? बहुलसजातिसमूहबला-
 देवाऽस्माकं पूर्व जात्यां गौरवमभूदित्याशयः ॥ ७ ॥ सर्वं गच्छतु, अस्माकं
 सारस्वतम् (विद्यासम्बन्धि) सारमुदेतु, अस्माकं विद्यावृद्धिरस्तु इत्याशयः ।
 विद्यया अन्धकारे नष्टे सुनयम् (उदारा नीतिम्) किं न वहामः ? ॥ १० ॥
 दुन्दुभौ वादितेऽपि किं शब्दः श्रुतिविषयं न याति ? कर्णसमीपे मेरीवादनेन
 तु अवश्यं शब्दः श्रूयतेत्याशयः ॥ ११ ॥

[५६]

➤ स्वागतगीतयः ५८

स्वागतं भवतामुदारगुणावदातसचेतसाम् ।
 स्वागतं सुरमारतीसेवासमाहितचेतसाम् ॥ १ ॥

दर्शनेन भवादृशामिदमद्य नन्दति मानसम् ।
 स्वागतं पुरतः स्वयं वत संदधाति सुमेधसाम् ॥ २ ॥
 भास्वतः किरणेरितः प्रविप्लव नीतेयं निशा ।
 संप्रकाशमवाप्य सम्प्रति लीयते तिमिरं दिशाम् ॥ ३ ॥
 लोकलोचनरोधकं प्रतियातु वैकृतमासुरम् ।
 संततं समुदेतु चेतसि भाव एष दिवौकसाम् ॥ ४ ॥
 पश्यत क्षणमग्रतोपि, किमङ्ग नः पुरतो धृतम् ।
 क्षेत्रमत्र हि कर्मणामिदमस्ति नाम निरेनसाम् ॥ ५ ॥
 जातयः सकला अपीह समादृताऽश्रुलसाहसाः ।
 अग्रतः प्रसरन्ति वृत्तिमुदञ्च्य संनतवेतसाम् ॥ ६ ॥
 तर्हि किं मुनिवंशजैर्नु भवद्भिरेव उदास्यताम् ? ।
 किं चिरेण, विबुध्यताम्, पदमेत संयतरेतसाम् ॥ ७ ॥
 हे चराचरनायक ! प्रणिदर्शयस्व दिशं कृतौ ।
 मञ्जुनाथ निवेदनं शृणु सर्वमान्यसचेतसाम् ॥ ८ ॥

उदारगुणैः भवदृशानाम् (पवित्राणाम्) सचेतसाम् ॥ १ ॥ भव एव
 सुमेधसाम् (भवताम्) स्वयं स्वागतं विदधाति ॥ २ ॥ आसुरं वैकृतम्
 आसुरो विकारः (पारस्परिकहिंसादिकम्) । दिवौकसां भावः (देवभावः
 प्रेम-परोपकारादिः) ॥ ३ ॥ निरेनसां शुदानाम् ॥ ५ ॥ संनतो वेतसः
 (वेद्यवृक्षः) पस्यामेवविधां वृत्तिम्, नम्रतामितियावत् ॥ ६ ॥ संयतरेत-
 साम् (ऊर्ध्वरेतसां वृत्तिनामिति यावत्) पदम् एत (प्राप्तम्) ॥ ७ ॥
 कृतौ दिशं दर्शयस्व, कार्यस्य दिग्दर्शनं नः कुरु ॥ ८ ॥

[५७]

स्वागतं सर्वजगन्मान्यमहाभागानाम् ।
 स्वागतं स्रक्तिसुधाधन्यमहाभागानाम् ॥ १ ॥
 अभिनन्दामि दिनम्, तं क्षणं प्रशंसामि ।
 दर्शनं यत्र समासादि भूरिभागानाम् ॥ २ ॥
 हर्षसंदोहमयी मोहमयी जातेयम् ।
 संगमोऽभूद्यदितो मूर्तिमतां यागानाम् ॥ ३ ॥
 सर्वतः संकुचितां जातिशक्तिमूर्जयताम् ।
 भेषजं प्रेम-समाजैकताऽनुरागाणाम् ॥ ४ ॥
 एत विद्यालयगां पूरयाम मीमांसां ।
 एष एवाऽवसरः सर्वविधत्यागानाम् ॥ ५ ॥
 परितो वातितरामेष एकतावायुः ।
 अर्द्धचन्द्रोऽस्तु मिथोगर्वधीविरागाणाम् ॥ ६ ॥
 भवतां संमुखतः को विरोधिवर्गोऽयम् ?
 द्वीपिनो मीपयते मण्डलं न छागानाम् ॥ ७ ॥
 जातिहिन्दोलमिहाऽऽलोचयन्तु देशोत्थम् ।
 मूर्च्छनाः सन्तु परं पूरिया-विहागानाम् ॥ ८ ॥
 मोद एवोदयतां मञ्जुनाथगीतेन ।
 रोचते सामयिकं सम्यमहाभागानाम् ॥ ९ ॥

भूरिभागानाम् (भवताम्) यस्मिन्दिने क्षणे वा दर्शनं प्रापि ॥ २ ॥
 मूर्तिधारिणां यज्ञानामिव (भवताम्) इतो (मोहमय्याम्) यत् संगमो-

ऽभूत् ॥ ३ ॥ प्रेम-समाजैक्य-चेहानां मेपजम् (औपजम्) जात्याः शक्तिम्
ऊर्जयताम् (सबलां करोतु) ॥ ४ ॥ परस्परं गर्वबुद्धि-निःस्रेहानाम्
॥ ५ ॥ छागानां मण्डलम् (कर्तुं), द्वीपिनः (सिहान्) न भीषयति ।
विरोधिनः सिहानां भवतां संमुखे छागा इत्यर्थः ॥ ७ ॥ देशे उत्पन्नं
जातेः आन्दोलनं पूर्वमालोचयन्तु । परम् (अग्रे) पूरिया-बिहागरागाणां
मूच्छन्नाः ('ताने') भवन्तु । हिन्दोल-देश-पूरिया-बिहागा रागा अपि
सूचिता भवन्तीति मुद्रा ॥ ८ ॥

[५८]

अये गुणोदार-दर्शनीयाः सुमेधसः ! स्वागतं तदेतत् ।
सदा सदाचारचारवो वः सचेतसः ! स्वागतं तदेतत् ॥ १ ॥
क्षणं पुरः पश्यताञ्जवधानादिहाऽस्ति का नाम संस्थितिर्नः ?
परिष्करोतु प्रसह्य चैतां महौजसः स्वागतं तदेतत् ॥ २ ॥
रमापतेः पादपद्मदानात्सुमङ्गलं गोकुलं बतेदम् ।
इतः समाजस्य भाति भूयो महीयसः स्वागतं तदेतत् ॥ ३ ॥
सतां समाजे सभाजितानां बभूव कीर्तिः पुरातनानाम् ।
करोतु तामद्य निनिरोधां सुवर्चसः ! स्वागतं तदेतत् ॥ ४ ॥
अनाकुलं गोकुलं बतेदम्, गरिष्ठगोस्वामिमण्डलीयम् ।
प्रसेदुपो वाञ्छयैव मन्येऽद्य वेधसः स्वागतं तदेतत् ॥ ५ ॥
अनेकभेदाऽतिपङ्क्तिराऽसौ विशङ्खला जातिशक्तिरास्ते ।
करोतु तां संहतां समाजे पुरोधसः स्वागतं तदेतत् ॥ ६ ॥
अये त्रिलोकीललाममूर्तेऽभिलाषपूर्तेः
शुभं भवेन्मञ्जुनाथ सिद्धेरनेहसः स्वागतं तदेतत्

[५७]

स्वागतं सर्वजगन्मान्यमहाभागानाम् ।
 स्वागतं स्रक्तिसुधाधन्यमहाभागानाम् ॥ १ ॥
 अभिनन्दामि दिनम्, तं क्षणं प्रशंसामि ।
 दर्शनं यत्र समासादि भूरिभागानाम् ॥ २ ॥
 हर्षसंदोहमयी मोहमयी जातेयम् ।
 संगमोऽभृद्यदितो मूर्तिमतां यागानाम् ॥ ३ ॥
 सर्वतः संकुचितां जातिशक्तिमूर्जयताम् ।
 भेषजं प्रेम-समाजैकताऽनुरागाणाम् ॥ ४ ॥
 एत विद्यालयगां पूरयाम मीमांसाम् ।
 एष एवाऽवसरः सर्वविधत्यागानाम् ॥ ५ ॥
 परितो वातितरामेष एकतावायुः ।
 अर्द्धचन्द्रोऽस्तु मिथोगर्वधीविरागाणाम् ॥ ६ ॥
 भवतां संमुखतः को धिरोधिवर्गोऽयम् ?
 द्वीपिनो भीषयते मण्डलं न छागानाम् ॥ ७ ॥
 जातिहिन्दोलमिहाऽऽलोचयन्तु देशोत्थम् ।
 मूर्च्छनाः सन्तु परं पूरिया-विहागानाम् ॥ ८ ॥
 मोद एवोदयतां मञ्जुनाथगीतेन ।
 रोचते सामयिकं सम्यमहाभागानाम् ॥ ९ ॥

भूरिभागानाम् (भवताम्) यस्मिन्दिने क्षणे वा दर्शनं प्रापि ॥ २ ॥
 मूर्तिधारिणां यज्ञानामिव (भवताम्) दत्तो (मोहमय्याम्) यत् संगमो-

ऽभूत् ॥ ३ ॥ प्रेम-समाजैवय-छेदानां भेषजम् (औषधम्) जात्याः शक्तिम्
 ऊर्जयताम् (सयलां करोतु) ॥ ४ ॥ परस्परं गर्वबुद्धि-नि-छेहतानाम्
 ॥ ५ ॥ छागानां मण्डलम् (छर्तुं), द्वीपिनः (सिंहान्) न सीपयति ।
 विरोधिनः सिंहानां भवतां संमुखे छागा इत्यर्थः ॥ ७ ॥ देशे उत्पन्नं
 जातेः आन्दोलनं पूर्वमालोचयन्तु । परम् (अग्रे) पूरिया-विहागरागाणां
 मूर्च्छनाः ('ताने') भवन्तु । हिन्दोल-देश-पूरिया-विहागा रागा अपि
 सूचिता भवन्तीति सुदा ॥ ८ ॥

[५८]

अये गुणोदार-दर्शनीयाः सुमेधसः ! स्वागतं तदेतत् ।
 सदा सदाचारचारवो वः सचेतसः ! स्वागतं तदेतत् ॥ १ ॥
 क्षणं पुरः पश्यताऽवधानादिहाऽस्ति का नाम संस्थितिर्नः ?
 परिष्करोतु प्रसह्य चैतां महौजसः स्वागतं तदेतत् ॥ २ ॥
 रमापतेः पादपद्मदानात्सुमङ्गलं गोकुलं बतेदम् ।
 इतः समाजस्य भाति भूयो महीयसः स्वागतं तदेतत् ॥ ३ ॥
 सतां समाजे समाजितानां बभूव कीर्तिः पुरातनानाम् ।
 करोतु तामय निर्निरोधां सुवर्चसः ! स्वागतं तदेतत् ॥ ४ ॥
 अनाकुलं गोकुलं बतेदम्, गरिष्ठगोस्वामिमण्डलीयम् ।
 प्रसेदुषो वाञ्छयैव मन्येऽद्य वेधसः स्वागतं तदेतत् ॥ ५ ॥
 अनेकमेदाऽतिपङ्क्तिराऽसौ विशृङ्खला नातिशक्तिरास्ते ।
 करोतु तां संहतां समाजे पुरोधसः स्वागतं तदेतत् ॥ ६ ॥
 अये त्रिलोकीललाममूर्तेऽभिलाषपूर्तेः श्रदर्शयाऽऽशाम् ।
 शुभं भवेन्मञ्जुनाथ सिद्धेरनेहसः स्वागतं तदेतत् ॥ ७ ॥

गुणैरुदाराः दर्शनीयाश्च भोः सुमेधसः ! तदेतत् वः स्वागतम् (अस्तु) ।
 सदाचारेण धारवः सहृदयाः वः स्वागतम् ॥ १ ॥ महौजसः (सभापतेः)
 एतस्वागतम् एतां (संस्थितिम्) परिष्करोतु ॥ २ ॥ इतः (अस्मिन्पक्षे)
 मदीयसः समाजस्य स्वागतम् ॥ ३ ॥ सुवर्धसः ! एतस्वागतं तां कीर्तिं
 निर्निरोधाम् (अप्रतिहत्ताम्) करोतु ॥ ४ ॥ प्रसेदुषो वेधसः (विधातुः)
 घाञ्छपैव अथ एतस्वागतं जातमिति मन्ये, यतो गोकुलस्य गोस्वामिनां च
 समागम इत्याशयः ॥ ५ ॥ अनेकभेदैः अतिपङ्क्तिः (अप्रशस्ता) जानिष-
 क्तिरस्ति । तां शक्तिम् पुरोधसः (पुरो धातुं योग्यस्य सभापतेः) स्वागतं
 संहताम् (एकग्रस्थिताम्) करोतु ॥ ६ ॥ हे त्रिभुवनसुन्दर ! मनोरथ-
 सिद्धेः आशां दर्शय । हे मञ्जुनाथ (हरे !) सिद्धेः अनेहसः (कालस्य) ।
 मनोरथसिद्धिकालस्य इदं स्वागतं शुभं भवतु । इदं सभायाः स्वागतं न,
 किन्तु तदेतत्, मन्ये सिद्धिसमयस्य स्वागतमस्ति । तथा चेदं शुभं
 भूयादित्याशयः ॥ ७ ॥

→❖ मङ्गलसोरठाञ्छन्दः ❖←

कीलितकुण्डलिमालि, मुकुटपालिपिहितं सुरैः ।

नवनवनिर्मितिशालि, प्रणतपालि पदमस्तु मे ॥ १ ॥

कीलिता कुण्डलिमाला अस्ति यस्मिन्, देवैः मुकुटकोट्या भाष्यादिवम्,
प्रणताना पालकस् किञ्चित्पदं मे (मयास्) नवनवनिर्मितिशालि भवतु ॥१॥

→❖ कुण्डलिया ❖←

मानय महिमानं मनसि नूतनविज्ञानस्य ।

चित्रयते चित्रं चिरं कार्यं विज्ञानस्य ॥

कार्यं विज्ञानस्य शस्यतां केन न सम्प्रति ।

व्यवहारेऽस्त्युपयोगि यद्वि जायेत जनं प्रति ॥

भञ्जनाथ गुणपक्षपातपरवश ! न विमानय ।

नवविज्ञानविलासि वचो मे श्रुतिपथमानय ॥ २ ॥

दो०—पश्य पुरः परिचयकृते वत ते नूतनवस्तु ।

नवविज्ञानविनिर्मितं ध्रियते तव रतिरस्तु ॥ ३ ॥

वस्तु (विज्ञानस्य) चित्रं कार्यं विज्ञानं पुरुषान् स्थिरं चित्रयते विस्माप-
यते । यदि (विज्ञानकार्यम्) जनं प्रति प्रतिदिनव्यवहारे अत्युपयोगि

जायेत । न विमानय न तिरस्कुरु ॥ २ ॥ तव परिचयार्थं नवविज्ञानेन
विनिर्मितं नवीनं वस्तु तव पुरः ध्रियते । तव रतिः (प्रसन्नता) अस्तु ॥ ३ ॥

व्योम्नि विहरन्ति वायुयानैर्वीरलोका अमी
वारि बृहन्नौकावृन्दमतुलं निरीक्ष्यताम्
अस्त्रेहा ज्वलन्ति विरमन्ति दिव्यदीपाः क्षणे
पश्य विषदङ्गणेऽपि भौमादिः परीक्ष्यताम् ।
धावन्तेऽद्य नानाविधयानानीह वाहान्विना
किं बहुना भूमावेव विद्युदपि वीक्ष्यताम्
विहितविवेकिजनविसये विनोदमये
नव्यवस्तु वैज्ञानिकसमये समीक्ष्यताम् ॥ ४ ॥

वारि जले । बृहन्नौका—('जहाज'—) वृन्दम् । अस्त्रेहाः (तैलरहिताः)
उत्तमदीपाः क्षणमात्रे एव ज्वलन्ति विरमन्ति (शान्त्यन्ति) च । आकाशेऽपि
मङ्गलग्रहादिः पदार्थः परीक्ष्यताम् ॥ ४ ॥

ॐ रेलशक्तिः ५५

अञ्जनबलेन दूरदेशानपि दर्शयन्ती
मार्गं लङ्घयन्ती योगमहिममहीयसी
नानाजातिलोकानेकपङ्क्तौ समावेशयन्ती
शंसन्ती सुधारकचरित्रमलघीयसी ।
रात्रिन्दिवं यान्त्या अपि शीघ्रगतेर्लेखो नास्ति
चित्रं लोहलेखोपरि गमनाद् गरीयसी
प्रायः प्रकटीकृतजवाऽद्रितटीश्चप्रेष्यपि
जाघटीति जैत्रा धूमशकटी पटीयसी ॥ ५ ॥

योगमहिम्ना महीयसी काचियोमिनी यथा नेत्राञ्जनस्य बलेन दूरदेशानपि दर्शयन्ती दूरमार्गं च लङ्घयन्ती भवति, तथा इयं शकटिः पञ्क्तिनस्य (Engin) बलेन दूरदेशानपि दर्शयति मार्गं च लङ्घयति । स्पृश्याऽस्पृश्यादिनानालोकानेकस्यां पङ्क्तौ समावेशयन्ती इयं सुधारकलोकानाम् (रिफार्मर) चरित्रं शंसन्ती, अलघीयसी महीयसी (भाति) । सुधारका अपि स्पृश्याऽस्पृश्यादिनानाजातिलोकान् एकस्यां भोजनपङ्क्तौ समावेशयन्ति । अहर्निशं यान्त्या अपि शीघ्रगतेः लेखः (गगना, 'लेखा हिस्साब' इति भाषा) भास्ति । लोहनिर्मितलेखानाम् (Lines) उपरि गमनाद् गरीयसी । अद्वितयी (पर्वतोपत्यका), शन्नम् (गतेः), एतेष्वपि प्रकटीकृतवेगा अत एव जैत्रा भूमशकटी पटीयसी जाघटीति (अतिशयेन योग्या भाति) ॥ ५ ॥

→॥ छप्पय ॥←

प्रकटितपुरुतरपुरुपरूपमेकत्र विराजति ।
 पुनरितरत्र व्यक्तरमणिरूपं विभ्राजति ।
 कुहचिदश्वधेन्वादिविविधपशुवृन्दसनाथम् ।
 विविधवस्तुयुतमथ कचित्क्रीडन्नरनाथम् ।
 वरविततविश्वरूपच्छटं वपुर्यस्य कुतुकं स्तुते ।
 पटुमानवेषु महिमानमिह वाप्पयानमिदमश्रुते ॥ ६ ॥

यस्य वाप्पयानस्य वपुः, वितता सर्वरूपाणाम् (नानाविधजनस्वरूपाणाम्) छटा येन, अत एव लोकानां कौतुकं प्रसूति । अत एव चतुरपुरुषेषु इदं यानं महिमानमश्रुते । पञ्चान्तरे च—वितता भगवतो विश्वरूपस्य (विराटस्वरूपस्य) छटा येन तादृशम् । तदेवाह—प्रकटितानि बहुतराणि पुरुपरूपाणि येन तादृशम् कुत्रचिद्वति । अपरत्र व्यक्तं (प्रकटितम्) रमणीनां रूपम् येन तादृक् । विराटरूपं तु व्यक्तं स्त्रीरूपं येन । वाप्पयानम्—अश्वधेन्वादिवपशुवृन्दशकट्या सनाथं भवत्येव । विश्वरूपमपि पशुयोनि-

सहितम् । नानाविधवस्तुजातेन सहितम् (उभयत्र समानम्) । क्रीडन्तो
नरनाथाः (राजानो) यत्र । राज्ञां विशिष्टशकट्या (सैलून) सहित-
मित्यर्थः ॥ ६ ॥

→* वायुयानम् *←

उत्पतत्पतङ्ग इव पारिप्लवपक्षद्वयो
याति निर्भयोऽयमतिवेगं गगनालये
भीनाऽऽकृतिमध्यदेशमारोहन्ति साहसिनो
भ्रमणचिलासिनो नियुद्धे निपुणाश्च ये ।
मञ्जुनाथ मन्त्रमिव लब्ध्वा बाष्पयन्त्रवलं
धुंकरोति घोरं व्योम्नि गमनजबोदये
वर्तमानवैज्ञानिकलोकस्याऽभिमानभूमि-
माकाशे विमानमयमानमवलोकये ॥ ७ ॥

उड्डीयमानः पक्षीव चञ्चलपक्षतिद्वयो यः (विमानः) ह्योमस्थले
निर्भयं याति । मत्स्याकारम् मध्यवर्ति स्थितिस्थानं साहसयुक्ता भ्रमणशीला
योद्धारक्षारोहन्ति । बाष्पयन्त्रस्य चलं मन्त्रमिव लब्ध्वा यः (विमानः) गम-
नवेगस्य धृदैः आकाशे घोरं धुंकारं करोति । वर्तमानवैज्ञानिकजनानाम-
भिमानकारणम्, आकाशे अयमानम् (गच्छन्तम्) विमानम् अवलोक-
यामि । आकाशे भूमिमवलोकये इति श्रवणेपि चित्रमेव । उड्डीयमानविमा-
नस्य स्वभाववर्णनम् ॥ ७ ॥

→* वाय्वियानम् (जहाज) *←

यस्य पुरुष्टमधिरुह्य शैलशृङ्गाचितान्
सागरतरङ्गानिमानमितोऽभिवर्णयि
मध्यतले भोजन-शयन-समा-शाला इमा
विशदविशालाऽऽक्रीडभूर्मीरपि निर्णयि ।

नीचैस्तले नाविकनिवासा वाष्पयन्नगृहा
वारिप्रवहाणि बहिर्देशेऽस्याऽवकर्णये
संमुखमुपेतं सर्वसामग्रीसमेतं सखे
पारावारपाति-पोतमेतं बहु वर्णये ॥ ८ ॥

यस्य (पोतस्य) विज्ञातं पृष्ठदेशमधिरुद्ध । आक्रीडभूमीः ('टेनिसादि' क्रीडाक्षेत्राणि) । अपस्तने तले नौचालकानां गृहाः, वाष्पयन्नगृहाश्च भवन्ति । बहिर्देशे (पोतस्य बहिस्तो दृश्यायां भित्तौ) वारिप्रवहाणि लघु-लघुनौकाः मनुष्याणां तरणसाधनानि रघरचक्राणि च भवन्तीति दृष्टोमि । समुद्रगामिनम् एतं पोतम् बहु वर्णयामि ॥ ८ ॥

→* द्रामवे *

धायति जवेन तडित्तन्त्रीमवलम्ब्य मृशं
गन्त्री मार्गमध्ये लोहनिर्मितसरण्याऽसौ
यस्याः शतमासते तलद्वयेपि यात्रिजनाः,
प्राप्यतेऽथ सर्वदाऽतिसुलभमरण्याऽसौ ।
मञ्जुनाथ मोहमयीमीक्षितुमभीप्ससि चे-
दवधर चेतसा समीहितहिरण्यासौ
क्रामसि किमद्य गिरिग्रामनिकटीकृतये
द्रामशकटी ते पश्य पुरतः शरण्याऽसौ ॥ ९ ॥

या शकटी राजमार्गस्य मध्ये लोहनिर्मितसरण्या (Lino) गन्त्री धायिनी । यस्याः तलद्वयेपि शतं यात्रिणः आसते । मरणं मूल्यम् । 'मरणं मूल्यं' मिलमरः । असौ (मोहमयी) समीहितहिरण्या (वाञ्छित-द्रव्या, घनाभितेत्यर्थः) इति एवं चेतसा अवधर । गिरिग्रामस्य (गिरिग्राम इति मोहमयीरण्या) निकटीकृतये प्राप्तये पश्य किं क्रामसि, ते पुरतः शरणदायिनी द्रामशकटिरस्येव ॥ ९ ॥

→१३ मोटरम् ←

स्वरविशब्दीकृतं चारु चतुश्चक्रं याति,
 वक्रं वल्गनेपि निरुद्धातमिदं मान्यताम् ।
 क्रोशानतिक्रामति तुरङ्गं विना वाष्पवलात्,
 'भोंक् भोंक्' कोलाहलाद्वत्ते प्रणिधान्यताम् ।
 मञ्जुनाथ मुद्राणां सहस्राणीह गौराङ्गेषु
 सोन्मदं प्रदाय मनाग् दर्शय वदान्यतां
 नव्ययुगे जीर्णरथकोटरमपास्य ततो
 मोटरमुपास्य मरुन्महिमाऽनुमान्यताम् ॥ १० ॥

स्वरावरणेन नि शब्दीकृतम् । चतुर्णां चक्राणां समाहारः, पञ्चपात्रादिव-
 ङ्गीयभावः । वक्त्रम् आसोदनेऽपि इदं निरुद्धातम् ('हाल'रहितम्) मान्य-
 ताम् । प्रणिधानम् (भवधानम्) अहंति, 'भोंक्' कोलाहलालोकानामव-
 धानमाकर्षतीत्यर्थः । जीर्णानां प्राचीनानामश्वादिरयानां कोटर एवम् ।
 वायोर्महिमा अनुमान्यताम्, इदं वायुसमानवेगमित्यर्थः ॥ १० ॥

→१४ वायुशकलम् ←

अग्रमवलम्ब्य लोहचक्रद्वयमारूढौहि
 शक्रद्वयसोऽपि जनो मनुजैर्मिगीयते
 चक्रं चालयद्भिः पादचालनेन, चित्रमसौ
 टनिति रवेण जनो दूरं व्यपनीयते ।
 एतावत्सुलभमहो यन्नीलाऽरुणाग्रकरै-
 रङ्गरेजनीत्या रङ्गरेजैरपि नीयते
 अकलङ्कमेव यस्य सकलं यथार्थं नाम
 शीघ्रगमनार्थं वायुशकलं तदीयते ॥ ११ ॥

अग्रम् ('हैण्डल्') । इन्द्रपरिमितोपि महान् जनो विभीयते तिरस्क्रियते । एतद्वायुशकलमेतावत्सुलभं यत् वस्त्ररक्षणेन नीलाऽरुणकराग्रैः रङ्गरेजेतिप्रसिद्धै रक्षकैरपि अङ्गरेजानां नीतेः (सर्वत्र वैदेशिकं वस्तु प्रसरेदिति) अनुसारं गृह्यते । 'वायोः शकलम् (खण्डः)' इति यस्य नाम निष्कलङ्कं यथार्थमस्ति, तद्वायुशकलम् इयते प्राप्यते ॥ ११ ॥

→❖ विद्युत् ❖←

सवैया

इयमेव नियच्छति दीपघटाम्, शकटानियमेव वहेनृषहान्
इयमेव विपुष्यति यत्रगृहान्वहति व्यजनैरियमेव महान् ।
अयि मञ्जुलनाथ कथं न गृणासि युरोपनृणां महिमा सुमहान्
अपलायनमादधती यदियं चपला न पलाय जहाति गृहान् १२

इयं विद्युदेव दीपसमूहं ददाति । नृषहान् मनुष्ययात्रायोग्यान् शकटान् ('ट्रामवे' प्रभृतीन्) इयमेव वहेत् । व्यजनैः इयमेव महान् (उत्सवान्) करोति । पलायनं न कुर्वती चपलाऽपि पलाऽयमेव अस्माकं गृहाद्यत्यजति ॥ १२ ॥

→❖ विद्युत्तन्त्री ❖←

निजवैद्युतशक्तिभरान्न चिराद्वत् तन्त्रमुदन्तमिदं नयते
अधुना तु विनापि हि तन्त्रमिदं नयन्नमुदन्तमहो वहते ।
ध्यनिरेय न वै, नरकण्ठरवोऽपि भवेत्कुतुकाय नृणां महते
नयनैपुणमाङ्गलमहीविदुषां गुणपक्षपुषां मुदमावहते ॥ १३ ॥

इदं तन्त्रम् (तार), वैद्युतशक्तिबलात् न चिरात् (अतिशीघ्रम्) उदन्तं नयते (देशान्तरे प्रापयति) । इदानीं तु तन्त्रं विनापि इदं नवीनं तन्त्रम् (वायरलेस टेलिग्राफी), उदन्तं प्रापयति । 'मिर् गिद्' शब्द एव न, अधिकूलं नराणां कण्ठस्वरोपि लोकानां मदते

साक्षान्मनुष्यकण्ठरव एव गच्छतीत्यर्थः (टेलिफोन) । गुणपक्षपोषिणाम्
आह्वयलभूमिविदुषां नैपुणं मुदं तनोति ॥ १३ ॥

→* ग्रामोफोन *

संचालिते यस्मिन्सकृदेव किञ्चित्कुञ्चिकया
विस्मयाय यस्मान्नरवाणी मोदमानयेत्
गायकगणाग्रगणनीयसुप्रसिद्धनृणां
यद्धि मञ्जुमन्द्रस्वरलह रीप्रतानयेत् ।
किं बहुना भूयोगुणवर्णनेन मञ्जुनाथ
मन्ये वक्तृकण्ठस्वरो मञ्जुमूर्तिमानयेत्
एतस्मिन्नवीनयुगे विज्ञो गुणवेदी को न
ग्रामोफोनमेतन्मानयोनमिव मानयेत् ? ॥ १४ ॥

यस्मिन् कुञ्चिकया एकवारमेव किञ्चित्संचालिते सति, यस्मात् (यास्त-
काशात्) विस्मयार्था नरस्येव वाणी मोदं मानयेत् (उत्पादयेत्) । गाय-
कगणे अग्रगणनीयानाम् (श्रेष्ठानाम्) मञ्जोः मन्द्रस्व च (मधुरगभी-
रस्व) स्वरस्य लहरीं प्रतानयेत् परितो विस्तारयेत् । मन्ये वक्तुः कण्ठस्वरः
एव मञ्जुमूर्तिधारी सन् भवेत् बहिर्निःसरेत् । को वा गुणज्ञः पुनर् ग्रामो-
फोनम् मानयात् ईषदूर्न न मानयेत् ? अपि तु सर्व एव जनो मनुष्यादी-
पशूपनमेव मानयेत् ॥ १४ ॥

→* रेडियो *

गेहे यन्निधाय धीरगम्भीरया स्पष्टगिरा
गीतीर्वक्तृताश्च नराः शृण्वन्त्यनियन्त्रकम्
वैज्ञानिकयन्त्रमिदं भारतभूमारे किमु
पारेपारावारेऽप्युक्तनिगदनिमन्त्रकम् ।

मञ्जुनाथ विमृश यदेषा दारुमञ्जूपाऽपि
प्राक्पण्डितपिञ्जुपाऽपनोदे भात्यतन्नकं
वायुलहरीषु वहन्निनदनियन्नकरं
'रेडियो' नवीनयन्त्रमद्भुतममन्नकम् ॥ १५ ॥

गृहे यत् (रेडियोपन्नम्) विधाय । अनियन्नकं निष्प्रतिबन्धम् । भारत-
भूभागे (भारतभूमण्डले) एव किम् समुद्रपारेऽप्युक्तस्य निगदस्य शब्दस्य
निमग्नकम् आनायकम् । एषा काष्ठनिर्मिता मञ्जूपाऽपि प्राक् पण्डितानां
कर्णमलस्याऽपनोदे अतन्नकम् (अनर्गलम्) भाति । एतां श्रुत्वा प्राचीनवै-
ज्ञानिकानां कर्णफीटाः पतन्तीति लोकोक्तिः । वायुलहरीषु प्रवहतो निनदस्य
शब्दस्य नियन्नकरं ग्राहकमेतद्यन्त्रम्, अमग्नकम् सर्वं विनाप्यद्भुतमस्ति ॥ १५ ॥

→* यन्त्राणि *←

नानाविधवस्त्राण्यद्य यत्रैर्नित्यमूयन्तेऽथ,
यत्रैरेव सीव्यन्तेऽथ सूचीमवमुच्यताम्
यत्रैः पत्रजन्म, पुनर्यत्रैर्मुद्रणस्य कला
यत्रैरेव घृत्तं तत्तत्स्थानेष्ववमुच्यताम् ।
यत्रैरन्नपेषणं, जलपणं च यत्रैरेव,
यत्रैर्गृहदीपोऽप्यद्य दीप्यते, न शुच्यतां
सर्वकार्यतन्त्रमिह साध्यतेऽद्य यन्नशतै-
र्यन्त्रयुगं तस्मादनियन्त्रमिदमुच्यताम् ॥ १६ ॥

ऊयन्ते निर्मायन्ते 'वेम् तन्तुसंताने' । तां प्राचीनां सूचीम् 'सुई' अव-
मुच्यतूरे विहाय । यन्त्राणाम् (कागज) उत्पत्तिः । अवमुच्यतां प्रेष्यताम् ।
यत्रैरेव जलस्य पेषणम् (प्राप्तिः), नरुयन्त्रजलप्राप्तिरित्यर्थः । न शुच्यताम्
न विचारः क्रियताम् ॥ १६ ॥

वह्निवारिवेगाद्वाष्पयानं वहतीह जनान्
 व्योम-वारि-याने वह्निवारिवलाञ्जयेते
 वह्निवारिवेगाच्छिल्पयन्त्रालयाः संचलन्ति
 वह्निवारिवेगादेव खातखनी सन्त्येते ।
 वृद्धिशनृपस्याऽमुना प्रचलप्रतापेनाऽथ
 कोविदकलापे हर्षविस्मयौ वितन्त्येते
 भग्नीकृतभीति मोदमग्नीकृतलोकचया-
 यग्नीवरुणावपि निदेशमस्य मन्येते ॥ १७ ॥

अग्निजलपोषंलादेव व्योमयानं वारियानं (जहाज) च जन्त्येते इत्या-
 येते । शिल्पयन्त्रालयाः ('कल फ़ारखाने) । खातम् (खाई Tranch),
 खनिः (आकरः 'खान') । मोदे भग्नीकृताः (प्रसङ्गीकृताः) लोकसमूहाः ।
 धाम्यां तौ भग्नीवरुणौ देवावपि, भग्नीकृता भीतिः यस्मिन् कर्मणि यथा
 तथा, अस्य (वृद्धिशनरेवास्य) आज्ञां मन्येते ॥ १७ ॥

→* शल्यचिकित्सा *←

→* कुण्डलिया *←

चतुराणां चेतसि चरति शल्यचिकित्साकर्म ।

यस्य सुभृशमुन्नतिरदादातुरनिकरे शर्म ॥

आतुरनिकरे शर्म दिशेद्व्रणमुखमुम्मित्वा ।

यत्र मुदितमुपयाति चित्रमद्भान्यपि मित्वा ॥

क्षताऽश्मरीप्रभृतिष्वनिशं कृतसुखा नराणाम् ।

शल्यचिकित्सा चित्रयेत् चेतश्चतुराणाम् ॥ १८ ॥

शल्यचिकित्साकार्यं चतुराणां चेतसि चरति (वृत्तज्ञतावुक्ता सर्वदा हृदये
 वसतीत्यर्थः ।) यन्मुखं पूरयित्वा । शरीरस्याऽथयवान् शिरसाऽपि मोदः

प्राप्यते इति चित्रम् । शरीरघणविदारणेन सुखं भवतीत्याशयः । क्षतं वण-
रोगः, । भस्मरी ('पथरी'), एतत्प्रभृतिरोगेषु जनिता रोग्या ॥ १८ ॥

→❖ एक्सकिरणाः, "X-Ray" ❖←

दो०-नवविज्ञानमिहोन्नमति शारीरिकविषयेषु ।

एक्सकिरणमुपयुज्य यच्चलति चिकित्सितमेषु ॥ १९ ॥

एषु (शारीरिकचिकित्साविषयेषु) एक्सकिरणेन उपयोगं गृहीत्वा
चिकित्सितं चलति । काचविशेषेण शरीरोपरि प्रकाशे पातिते, शरीरान्तः-
स्थितो मांसशोणितानि च सिरिक्तः पदार्थसैः चक्षुषा दृश्यते ॥ १९ ॥

→❖ चित्रविद्या ❖←

क्र०-मोदमनुयाया वीक्ष्य छायाचित्रचातुरीं तां

धातूपरिगा या चित्रपद्धतिः परीक्ष्याऽसौ

एकदा विलिख्य पुनर्यत्र सहकारात्पश्य

बहुलीकृता या चित्रसंहतिः समीक्ष्याऽसौ ।

सूक्ष्मचित्रमालापि च काचबलात्पृथ्वी भाति

चञ्चलाप्रकाशे चलच्चित्रकला वीक्ष्याऽसौ

हंहो मञ्जुनाथ मित्र विद्यारसिकोऽसि यदि

तर्हि चित्रविद्याचयचातुरी निरीक्ष्याऽसौ ॥ २० ॥

छायाचित्रम् (फोटोग्राफ) तस्य चातुरीम् । या साध्रपि चलादिधातुप-
दार्पणानाम् उपरिगा, असौ चित्रपद्धतिः परीक्ष्या । चलाचित्राणि धातुफल-
केषूपरीयन्ते । एकवारं चित्रं पश्यन्ते विलिख्य पुनर्यत्राणां बलेन बहुसंख्यानि
चित्राणि निर्मायन्ते सा प्रिन्टेडचित्रविद्या परीक्ष्या । सूक्ष्माकाराणाम् अन्न-
कणकण्ठितानां चित्राणां माला, काचप्रभावेण महत्तमा दृश्यते, एवंविधा
चलच्चित्रकला (सीनेमेटोग्राफ) विद्युतः प्रकाशे वीक्षणीया ॥ २० ॥

क्र० नि० २२.

→१३ फोटोग्राफी ←

प्रमितप्रकाशे पुरो निश्चलं निवेश्यो नरो
 निर्यत्प्रतिविम्बधरो दर्पणोऽनुपाल्यताम्
 काचाच्छादितायां चित्रमञ्जूपायामस्य ततो
 नीत्वा प्रतिच्छायामियमौषधिभिः क्षाल्यताम् ।
 मञ्जुनाथ पश्चात्पत्रपृष्ठे समुपेतां ततः
 प्रतिकृतिमेतामेक्ष्य मानसं नु लाल्यताम्
 आतुरीकृतोऽसि सखे किं वा तुरीवेमादिकैः ?
 फोटोचित्रचातुरीयमधुना निभाल्यताम् ॥ २१ ॥

प्रमिते अनुकूले, प्रकाशे । निर्गच्छतः प्रतिविम्बस्य धरः (प्रादकः)
 दर्पणः अनुपाल्यतां गृह्यताम् । यस्मिन् प्रतिच्छाया उत्कीर्णा भवेदेवंविधः
 काचः (ग्लेस) प्राद्व इत्याशयः । काचाच्छादिता चित्रमञ्जूपा (फोटो
 केमेरा) । अस्य (निश्चलं निविष्टस्य नरस्य) प्रतिच्छायां प्रतिविम्बं गृहीत्वा,
 इयं (प्रतिच्छाया) औषधिभिः क्षाल्यताम् । ततः पत्रपृष्ठे संक्राम्यताम् इमां
 मनुष्यस्य प्रतिकृतिम् आ-ईक्ष्य । तुरीवेमादिकैः न्यायादिशास्त्रेषु तुरीवेमा-
 दिचर्चाभिः किमिति खिन्नोमि ॥ २१ ॥

लेखैः सूच्यमानाः पश्य नानाविधनाट्यकथाः

किं बहुना मूकमभिनेयं पश्य संमुखे

व्यग्रतां विनेमामवकाशदिने मानस मे

साधय सिनेमा समवेक्षणसुखं सखे ॥ २२ ॥

तद्विता उन्मुखे (उद्भासिते) श्वेतपटे, विद्युद्विहरणामैरवभासितानि
चेष्टमानानि चित्राणि पश्य । खे पततः (उड्डीयमानान्) निहङ्गाम्पश्य ।
मध्ये मध्ये 'स्लाइट'स्यैः लेखैः सूच्यमानाः नानाविधाः नाट्यानां कथाः
पश्य । मूकम् अभिनेयम्, वाणीं विना चेष्टाद्वारा सर्वमपि अभिनेयं
कथाभागं पश्येत्यर्थः । इमाम् (प्रतिदिनकार्यजायमानाम्) व्यग्रतां
विना, व्यग्रतां दूरे कृत्वेत्यर्थः । अवकाशस्य दिने सिनेमानिरीक्षणसुखं
साधय ॥ २२ ॥

→ॐ मोहमयीस्या टङ्कशाला (टंकशाल)ॐ←

कुत्रचन राशीकृत-रूप्यरुचिरीक्ष्यतेऽथ

रूप्यं तद्वि कुत्रचिद्विलापनमभीयते

कुहचन यत्र प्रविधीयन्ते शलाकास्तस्य

कुत्रचित्तु तासां पट्टिकेव प्रविधीयते ।

प्रमितिपुरस्सरं प्रणीयन्तेऽथ खण्डाः कचि-

त्कुत्रचित्तु तेषु राजमुद्रा विनिधीयते

वर्तमानकालाऽऽयामयोगियत्रजाला धन-

वैभवविशाला टङ्कशाला समुदीयते ॥ २३ ॥

राशीकृतस्य रूप्यस्य (रजतस्य) कान्तिः ईक्ष्यते । कचिद् रूप्यं विला-
पनं (द्रवभावम्) अभीयते नीयते । कुत्रचित्स्थले तस्य (रजतस्य)
शलाकाः विधीयन्ते । कचिद्रजतस्य पट्टिका निर्मायते । प्रमितिपुरस्सरं सोल-

नेन परिमाणं कृत्वा, रूप्यकानुगुणाः खण्डाः क्रियन्ते । वर्तमानकालस्य य
आयामः, तत्सम्बन्धी यद्यज्जालो यस्यां सा । वर्तमानकालोचितैस्सकृष्टैर्पद्म-
समूहैर्युक्ता, इत्यर्थः ॥ २३ ॥

→❖ विज्ञान-(साइन्स-) वैभवम् ❖←

श्रूयतेऽनुलापो नृणां योजनसहस्रादपि
तुमुलतमिस्राऽन्तरात्तेजो द्युतिं दोहयेत्
एकमेव यानं पुनः सागरजलेऽपि चलेद्
गगनतलेऽपि ततस्तूर्णमधिरोहयेत् ।
याति वाष्पयानं भूमिगर्भे ह्यन्तरिक्षतले,
बुद्धिबलेनाद्भुतानि पुष्पाण्युपरोहयेत्
नित्यनवाऽऽविष्कारस्य विज्ञायेत विज्ञापनै-
रेतद्वस्तुविज्ञानं सुविज्ञानपि मोहयेत् ॥ २४ ॥

नृणाम् अनुलापः (परस्परं संलापः) रेडियो-टेलिफोनादिद्वारा । घोरस्य
तमिस्रस्य (अन्धकारस्य) मध्यादेव तेजः द्युतिं (प्रकाशम्) प्रायेद्,
घोरान्धकार एव सहसा प्रकृतः प्रकाशो भवतीत्यर्थः । ईदृशमद्भुतं यानमस्ति
यदेकमेव जलेऽपि चलति, ततः क्षीप्रमेव आकाशेऽपि जनान् आरोहयति ।
वाष्पयानम् (रेलवेट्रेन) भूमिगर्भेऽपि चलति, तथा आकाशेऽपि चलति ।
छण्डनादिनगरेषु गृहाणामुपरिभागे रेलशक्तिर्गोचरति । विज्ञानवेदी जनः
बुद्धिबलेन अभूतपूर्वाणि नानाविधानि पुष्पाण्युत्पादयेत् । यथा-पाटलाङ्ग-
पस्य नानारङ्गाः, अकण्टकता, वह्निरूपप्रापणम् एवमन्यान्यदपि । नित्यनवी-
नस्य आविष्कारस्य विज्ञापनैर्विज्ञायेत् यद् एतद्वस्तुविज्ञानम् (साइन्स)
सुविज्ञानपि नरान् मोहयेत् चकितान्कुर्यात् । आविष्कारास्तु—नृणादि
गोमोग्र्यं यत्र प्रक्षिप्य तद्द्वारा दुग्धनिर्माणम्—वनस्पतिभ्यो पृथनिर्माणम्,
काचविशेषेण मञ्जूषादिस्थानां वस्तूनां चक्षुषा दर्शनमित्याद्या अनेके प्रसिद्धाः
स्थालीपुलाकन्यायेनावगन्तव्याः ॥ २४ ॥

→* गौराङ्गाणां गौरवम् *←

नोपाश्रयते या जितजातेर्वेष-भाषादिकं
गाढसन्निपातेऽप्यद्य जाते मदमण्डितम्
यजातेर्मनुष्यं जितजातेः प्राङ्निवाको वत
जातेऽपि च दोषे कर्तुमीष्टे न हि दण्डितम् ।
यजातीयलोकेनाऽद्य भारतोपयातेनोच-
स्थानमेव नीयते तिरस्कृत्याऽन्यपण्डितम्
सम्यजनव्रातेष्वनुकार्य व्यतिभाते मम
गौराङ्गीयजातेरात्मगौरवमखण्डितम् ॥ २५ ॥

या जातिः, अद्य गाढसम्बन्धे जातेषु विजितजातेः (भारतीयादेः)
वेष-भाषादिकं मदमण्डितं यथा तथा न स्वीकरोति । अपराधे जातेषु
यजातेर्मनुष्यं जितजातेः प्राङ्निवाकः (व्यायाधीशः 'जज') दण्डितं कर्तुं न
ईष्टे । अन्यं (अन्यजातीयम्) पण्डितमपि स्वापेक्षया अधिकविज्ञमपि
तिरस्कृत्य, भारते आगतेन यजातीयलोकेन दण्डमेव स्थानम् (शासनपदम्)
गृह्यते, न स्वरूपवेतनकं पदम् । गौराङ्गजातेः अखण्डितम् आत्मगौरवम्
मम बुद्धौ सम्यसन्नूहेष्वनुकरणीयं व्यतिभाते । तेषां भातुं योग्यं मम भारतीति
कर्मव्यतिहारः ॥ २५ ॥

→* गौराङ्गाणां स्वजात्यनुरागः *←

न्यस्यति स्वकीयेष्वेव मान्यमधिकारं काम-
मन्यः कृतिपारङ्गतो मद्रो भुवि भिक्षताम्
वस्तूनि स्वदेशनिर्मितान्येवोपयुङ्क्ते सदा
भुङ्क्ते भोज्यसामग्रीं स्वदेशरीतिरक्षिताम् ।

नानादेशसंगृहीतविचेनापि जातिर्या हि
 संधत्ते स्वदेशे शिल्पसंपदमविक्षताम्
 अङ्गरेजजातेर्निजजातीयाऽनुरक्तिं निज-
 जन्मभूमिभक्तिं भुवि कोपि नरः शिक्षताम् ॥२६॥

या जातिः, स्वकीयेष्वेव लोकेषु मान्यम् (उच्चम्) अधिकारं समर्पयति । कार्ये पारं गतः अन्यः (अन्यजातिजनः) भद्रोपि भूमौ भिक्षां करोतु नाम । उपयुक्ते प्रतिदिनोपयोगे आनयति । स्वदेशरीत्या रक्षिताम्, निजपद्धतेरनुसारमेव भोज्यमपि तैर्भुज्यत इत्याशयः । शासनाधिकारकाले नानादेशीभ्यः अर्जितेनापि धनेन, स्वदेशे एव शिल्पसंपदम् अविक्षतां रक्षति । अन्यदेशीभ्यो धनं संगृह्य विधमसमये स्वदेशे गत्वा शिल्परक्षार्थं कञ्चित् शिल्पकार्यालयम् ('कारखाना') स्थापयति, न तु विदेशीयशिल्परक्षार्थं तत्रोपार्जितं स्वरूपमपि द्रव्यं विनियुक्ते, इत्याशयः । अत एव अङ्गरेज-जातेः स्वजात्यनुरागं स्वमातृभूमिभक्तिं च भूमौ कोपि नरः शिक्षतां नाम । अयं जात्यनुरागः अन्यैर्लोकैस्तेषां सकाशाच्छिक्षणीय इत्याशयः ॥ २६ ॥

→* अङ्गरेजानां नीतिनैपुण्यम् *←

शनैः शनैर्भूमौ निजधर्मः परिवर्द्धितोऽस्ति
 नर्मक्रमेणोक्त्वा भृशमन्यधर्मवैगुणम्
 स्खोररीकृतैव शिक्षा सर्वतः प्रचारिताऽस्ति,
 पूर्वाऽऽश्रितशिक्षाद्रुमे दत्त्वा वत वै घुणम् ।
 सर्वथा स्वतन्त्रं वत येषां राजतन्त्रं भाति
 मञ्जुनाथ तेषामद्य कस्माच्च सर्वं गुणं
 सामोपायसाङ्गीकृतं सम्यसमाजाऽङ्गीकृतं
 गेयमद्य गौराङ्गीयनीतिधृतं नैपुणम् ॥ २७ ॥

अन्येषां धर्माणां नर्मक्रमेण (परिहासरूपेण) वैगुणं विगुणताम् उक्त्वा ।
पूर्वजातैरायैः आश्रिते (स्वीकृते) शिक्षारूपे वृक्षे घुणं दत्त्वा, पूर्वा शिक्षा-
मुन्मूल्येत्यर्थः । तेषां गुणं कस्मात् न स्तवै, अपि त्वद्यक्ष्यं प्रशंसानीत्यर्थः ।
स्तवै इति स्तौतेरात्मनेपदे लोट उत्तमपुरुषैकवचनम् । सामरूपेण उपा-
येन साङ्गं विहितम्, ईदृशं गौराङ्गीयनीतौ घृतं नैपुण्यमद्य गेयं प्रशंसनी-
यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

यस्य नीतिनैपुणतो निस्त्रिंशोऽपि नम्रो भाति
शात्रवः प्रयाति यस्य कोपाग्रौ शलभताम्
कामं कीदृशोऽपि शौर्यशाली राष्ट्रनेता भवे-
दुर्मदविजेता तं विनेतासौ कलभताम् ।
मञ्जुनाथ नानाविधजाति-धर्म-जुष्टे त्वद्य
भारते च नीतिर्यस्य संप्राप्ता सुलभतां
भारतीयभूमौ व्याप्तवेदनीतिजीवी जनो
मेदनीतिनीवीमाङ्गलदेशादुपलभताम् ॥ २८ ॥

यस्य (आङ्गलदेशस्य) नीतिनैपुण्यात् कठोरोऽपि नम्रो भवति । कीद-
ृशोऽपि शूरो राष्ट्रस्य नेता (संचालकः) भवेत्ताम, तं (नेतारम्) असौ
कलभतां (हस्तिनः समीपे हस्तितावकताम्, दम्पतामित्यर्थः) नेता नेप्यति ।
नानाविधभिः (आर्य-जैन-माहम्मदादिभिः) जातिभिः, नानाविधैः
(सनातन-जैन-पारस-इस्लामादिभिः) धर्मैश्च जुष्टे भारते यस्य नीतिः
सुलभतां संप्राप्ता, नानाविधमेदवशात्तस्यां नीत्यां सुकरता स्वतः संजाते-
स्याशयः । भारतसम्बन्धिभ्यो भूमौ व्याप्ता या वेदनीतिः (वेदिकाऽऽश्रयः)
तदुपजीवी (सरलः सत्यप्रेमी च) आर्यजनः मेदनीतेर्मूलधनम् आङ्गलदे-
शात् शिक्षतामित्यर्थः ॥ २८ ॥

→* भारताऽर्थं विचारः *←

दो०-जाति-धर्म-मत-भेदतः प्रतिगृहमहो विभेद ।

खेदमयन्नद्याऽप्ययं भेदनयं न विवेद ॥ २९ ॥

अहो जाति-धर्म-मत-(सम्प्रदाय-) कृतभेदैः प्रतिगृहं विभेद, प्रत्येकं गृहं मियो मिश्रमभूत्, अथ खेदम् अथन् प्रामुवन्नपि अयं (देशः) भेद-नयं (भेदनीतिम्) न विवेद । अनेकविधं भेदं गच्छन्, किञ्च भेदेत कृतं प्रामुवन्नपि अयं देशो भेदनयं न ज्ञातवानित्याक्षर्यमित्याशयः ॥ २९ ॥

→* युद्धसज्जा *←

क०-खातान्युपखान्य तेषु निहृत्यते सैन्यमिह

लूयते त्वक्साच्छत्रुसैन्यमित्युपाजानाम्

गोलकाग्निपात्य व्योमयानाद्भर्जयन्ति जनान्

तर्जयन्ति पूर्वं सैन्यमल्पबलराजानाम् ।

लोकनाशकारी विषधूमः परिस्रयतेऽथ

द्रुमः किं, नयन्ति नाशमेव नृसमाजानां

किं सा भूतिभाजामपि राजामभियुद्धेष्वभूद्

या जाताऽद्य योजना यरोपमहाराजानाम् ॥ ३० ॥

→* अर्थनीतिः *←

छप्पय

भूरिभूरिकरमर्जयन्ति, शकटीर्घटयन्ते ।

खानयन्ति खनिमनिश्चमच्चियानानि नयन्ते ॥

पत्रप्रेषणमधिवहन्ति, मुद्राः कलयन्ते ।

अयन-सदन-धन-करान् राजपुरुषाः प्रथयन्ते ॥

षहिराहिताऽतिशयमार्दवाप्युपहितपुष्कलपाटवा ।

इह भारतेन्द्रभूपतिमया धनसंग्रहनीतिर्नया ॥ ३१ ॥

षट्पतरं करम् (शुल्कम् 'टैक्स') अर्जयन्ति । धनसंग्रहार्थं रेखादिशकटी-
विरचयन्ति । खाखाणाद्वार-छोद-गीसकाक्षीनामाकरं खानयन्ति । निस्सं-
पोतान् (जहाज) भवन्ति । पत्रप्रेषणम् (डाकविभागकार्यम्) वहन्ति ।
स्वर्ण-रूप्य-पत्र-(मोट-) साघादिमुद्राः निर्मायन्ति । अयनं मार्गः । तथा च
('रोडसेत' 'हाइवेटैक्स' 'ट्रमकरमटैक्स' प्रगृहीन्) करान् राजा प्रेरिताः
पुदराः प्रथयन्ते प्रचारयन्ति । यदिः प्रकटितान्तरकोमलभावाश्चि प्रचोत्रित-
भूरिठरचानुषां इत्थं भारतेचरगम्यन्धिमी धनसंग्रहस्य नीतिर्नवीनेष ॥ ३१ ॥

→* शुद्धनीतिः *←

क०-पुष्पमानराष्ट्रद्वयमेक्ष्य गुप्तमारमवलं

फामं वदेयद्विर्गस्तट्यरिव भूपते

प्रबलमुदीक्ष्य तपोरेकं दोषमुदोषद्वि-

रन्पराष्ट्रमर्हः मह गन्धिः परिस्फुटते ।

मुदे दान्यराष्ट्राप्यवतायं तद्वलाप्यगमे

स्वार्थाधिगमे च म हि गन्धिः परिस्फुटते

मेदनीतिमहिरेमयैव दुर्दुस्तदो रिपु-

रद्वरेद्वर्गः महरेषु परिभूयते ॥ ३२ ॥

परस्परं युध्यमानं राष्ट्रद्वयम् आ-ईक्ष्य, आत्मनः यत्नं (सैन्यम्) गुप्तं यथा तथा यथेच्छं वर्द्धयद्भिः यैः (अङ्गरेजैः), उपरितस्तटस्थैरिव भूयते । तयोः (युध्यमानराष्ट्रद्वयस्य) मध्ये, एकं राष्ट्रं प्रबलं वीक्ष्य, तस्य राष्ट्रस्य दोषं चोपद्भिः (प्रख्यापयद्भिः) यैः, अन्यैः राष्ट्रसमूहैः सह सन्धिः प्ररूप्यते । प्रबलराष्ट्रस्य परितः परिभवाय अन्यैः राष्ट्रैः सह सन्धिघट्टदीक्रियत इत्याशयः । ततश्च तस्यैकमाग्रस्य प्रबलराष्ट्रस्य बलभङ्गायम् अन्यराष्ट्राणि युद्धक्षेत्रे अवतार्य समन्ततो युद्धेन तस्य राष्ट्रस्य बलाऽपगमे जाते निजस्य प्रयोजनस्य प्राप्तौ (ईप्सितस्य कस्यचिद्भागस्य प्राप्तौ), सर्वैः राष्ट्रैः सह कृतः स सन्धिः किञ्चित्कारणमुद्गाध्य परिलयते (मग्नयते) । मेदनीतिरचनाद्यानुयैव बुद्धुर्बुद्धः (आमहिष्ठो दुर्जयश्च) क्षत्रुः पराजियते ॥ ३२ ॥

→* नवीना शिक्षापरिपाटी *←

चित्तपरिष्कारे या हि शिक्षा भूरिदक्षाऽभव-

द्वित्तपुरस्कारेणैव साऽथ सुपटीयसी

पूर्वपुरुषाणां पुरा पद्धतिः प्रकृष्टाऽभव-

न्नव्यपुरुषाणामथ मरणिर्गरीयसी ।

मञ्जुनाथ जानीयाम दूरदूरदेशकथां

‘को धर्मोऽथ, के धर्म्यं’ कथयं तु दयीयसी

वर्तमानकाले च त शिक्षायधूमालेऽलेखि

कालेजेन चारुचित्रमालेयं महीयसी ॥ ३३ ॥

पूर्वोक्ता चित्रमाला अलेखि । वधूनां शृङ्गारार्थं भाले पत्ररेखा विरच्यन्ते,
एवं दूरदूरकथाबोधेपि आत्मकथाऽनभिज्ञतारूपचित्रस्य (आश्चर्यस्य) माला
अलेखि ॥ ३३ ॥

बाल्यादेव भूरिभूरि पुस्तकानि घोपन्तोऽपि
शिक्षायां न सन्तोषं सृजन्ति जना मीयताम्
पूर्वजपरिचयाय पाठ्यमितिहासाद्यपि
देशभाषां त्यक्त्वा हूणभाषया हर्षीयताम् ।
सर्वमेतत्सोढ्वापि च भ्रम्यतां वुभुक्षावशात्
शिक्षाफलमाध्यात्मिकशान्तिः कोपनीयताम् ?
मन्दतममाटीकितविद्यावृक्षवाटीसुखा
वर्तमानशिक्षापरिपाटीयं निपीयताम् ॥ ३४ ॥

शिक्षाविषये जनाः सन्तोषं न सृजन्ति (नाधिगच्छन्ति), मीयताम्
अनुमीयतामित्यर्थः । पूर्वजानां परिचयार्थं यदितिहास-भूगोलादि पाठ्यं
तदपि अंग्रेजीभाषयैवाधीयताम् । एतत्सर्वं सहित्वापि भृतिकार्यस्याऽश्लाघे
वुभुक्षापरवशैर्भृतिकार्यान्वेष्टनार्थं भ्रम्यताम् । ततश्च शिक्षायाः फलम्
या भाष्यात्मिकी शान्तिः सा क्व प्राप्यताम् ? शिक्षाप्राप्तावपि शिक्षायाः
फलभूता आरमनः शान्तिस्तु न जातेत्याशयः । अत एव अतिमन्दं यथा
तथा आटीकितम् (प्राप्तम्) विद्यारूपायाः वृक्षावाढ्याः सुखं यथा
ईदृशी । निपीयताम् अतिशयेन परित्यज्यताम् । विद्यारूपायां वृक्षवाटिकार्यां
गत्वा जनैः शान्तिमुखं लभ्यते, परम् अत्र परिपाठ्यां तत्र लभ्यते । लभ्यते
येदतिमन्दमित्याशयः ॥ ३४ ॥

चैदेशिकभाषाचाकचक्याऽऽचान्तचित्तस्यले
रोहति, विमोहजलैः सिक्तो यो विधीयते
आत्ममात्रभाषात्यागप्राप्तपरिप्लवो यो हि
गौरवगरीष्ठो गर्वशाखाशतैर्गीयते ।

चित्रं बहुकालाज्जात-‘बी. ए.’ ‘एम्. ए.’ पुष्पोदयो,
 नेत्रद्युतिमन्दताऽऽमयोपि सह नीयते
 भाग्यतोऽभिरूढराजतत्रभृतिभिक्षाफला-
 द्धर्तमानशिक्षाकुञ्जवृक्षात्को महीयते ? ॥ ३५ ॥

धर्तमानशिक्षारूपो यः कुञ्जः (लघुयन्त्र) वृक्षस्तस्मात् को वा जनः
 महीयते ? महितो भवति ? न कोपीत्यर्थः । इदानीं शिक्षायां वृक्षस्य रूपं
 साधयति—वैदेशिकभाषायाः चाकचक्यम् (नेत्रमोहकघमत्कारः ‘बमक’)
 तेन आघान्ते (अभिभूते) चित्तरूपे स्थले (मूर्ता) रोहति । विमोहः
 आत्मभाषागुणेष्वगुणदर्शनं स एव जलम् । आत्ममातृभाषाणां त्यागः स
 एव शाघम् (वृक्षाणां कृते ‘खाद’) तेन परिपुष्टः । वृक्षे यथा शाखाभिर्गो-
 रयं भयति तथा अस्मिन् अभिमानस्य शाखाशतैः गौरवगरिष्ठता भवति ।
 ‘बी. ए.’ ‘एम्. ए.’ रूपाणि पुष्पाणि चिरादुत्पद्यन्ते । अनेन सहैव नेत्रद्यु-
 तिमन्दतारूपः आमयः (रोगः) अपि नीयते, येन उपनेत्रस्याऽऽवश्यपक्षता
 भवति । भाग्ययत्नात् अभिरूढं राजतघ्नसकाशात् भृतिभिक्षामाहिरूपं
 फलं यस्य तस्माद् धर्तमानशिक्षारूपाद्भूतात् ॥ ३५ ॥

→* परीक्षायुगम् *←

छप्पय.

यदि गतिमुरीकरोपि मखे ! शिवागुणसिन्ध्या ।
 चिरतरममरीकरणगुणाऽमृतक्षरीमुचन्ध्या ॥
 तर्हि चपलफलक्षरी रीतिस्फुरीकर्णया ।
 यदिह परीक्षातरी परीक्षणयुगेऽवनीया ॥
 अपि मञ्जुनाथ नवयुगपरीवाहविपुलर्वमयक्षरी ।
 वरविद्यासिन्धुपरिचरी नारियमञ्जुना जयक्षरी ॥ ३६ ॥

चिरतरं चिरकालार्थम्, मनुष्यस्य अमरीकरणरूपो यो गुणः स एवाऽ-
मृतम्, तज्ज्ञयाः तत्स्रोतसो मित्रे । शिक्षारूपे सुप्रकारके सागरे यदि त्वं
गमनं स्वीकरोषि, तर्हि चपलं शीघ्रं फलकारिणी इयं रीतिः स्वीकार्या, यत्
अस्मिन्परीक्षायुगे परीक्षारूपा तरिः (नौका) अवनीया रक्षणीया । यतः
वरस्य (श्रेष्ठस्य) विवास्तिन्धोः उपरिचरी, नवयुगप्रवाहे विपुलवैभवकारिणी
इयं नौकैव अधुना जपङ्गरी । अस्मिन्युगे शिक्षास्तिन्धोस्तरणार्थं इयं नौकैव
लोकेभ्यो विजयदायिनीत्यर्थः । उपरिचरीत्यनेन परीक्षया शास्त्रास्तिन्धोस्तल-
स्पर्शा न भवति, परम् उपरि उपरितो गतिर्भवतीति सूच्यते ॥ ३६ ॥

—* नवीना नेतारः *—

क०-वैदेशिकभाषा-वेष-भूषादिकं विभ्रतोऽपि

भारतीयभावं धारयन्ति कथमप्यसौ

राष्ट्रसमामञ्चे देशदारिद्र्यं विवृण्वन्तोऽपि

जुहुवतीह सर्वस्वं हि 'फैशन'विभावसौ ।

स्वातन्त्र्ये यतन्ते, परं सामाजिकसत्तामपि

स्वेच्छातः समर्पयन्ति शासकविभादसौ

नव्या न्यायविद्या, ननु नव्या नेतृबुद्धिरपि,

नव्या नवशिक्षितनराणां नीतिरप्यसौ ॥ ३७ ॥

वैदेशिनी भाषाम्, वेषम्, भूषाम्, एतदादिकं धारयन्तोऽपि भारतीय-
'भावम्' असौ (प्राणे) यथाकथञ्चिद्धारयन्ति । वर्तमाना नेतारो वैदेशिक-
रीत्या आचारव्यवहारं धारयन्तः कथमिव मनसि भारतीया भवेयुरित्या-
शयः । विवृण्वन्तः प्रकटयन्तः । वैदेशिक-'फैशन' (वेषविन्यास-) रूपे
अग्रां सर्वस्वं जुहुवति (होमं कुर्वन्ति) । सामाजिकीं सत्ताम् (सामाजिक-
स्वातन्त्र्यम्) शासकस्य विभाति (चमत्कुर्वन्ति) असौ (राज्ञे) समर्पयन्ति ।
'विभाव' इति भाषातोः शतृपत्यये रूपम् । यदा देशस्य स्वतन्त्रतार्थं यत्नं
कुर्वन्ति तदा अवशिष्टा सामाजिकी स्वतन्त्रतामपि शासकस्य (राज्ञः)
राज्ञापीनां क्रिमितिं कुर्वन्ति ? भाषुनिका गौडपट्टेलादिनेतारो 'विवादपिठ'

‘देवसम्पत्तिविल’ इत्यादिद्वारा सामाजिकस्वतन्त्रतामपि राजसात्कर्तुं मिच्छन्ति । ‘खड्गे समर्पयन्ति’ अनेन अयं सामाजिकः प्रबन्धः खड्गे स्थितो यदा आवश्यकता भवेत्तदैव विच्छिन्नः कर्तुं शक्येतेति ध्वन्यते । ततश्च न्यायविद्या (law) नव्या, नेतृभावोऽपि नवीनः, नवानां नीतिरपि नवी-
नैवेत्याशयः ॥ ३७ ॥

→* सुधारकः (‘रिक्लार्मेर’) *

स्पृश्याऽस्पृश्यभावं भूतमात्राद्विनिवर्तयसे
आत्रा सह भातृभोजने त्वं पटुरीर्यसे
सौभाग्यं ददासि दयाऽधीनो विधवाभ्यः पुन-
भूरिभोजनादीनां तु भञ्जकोऽभिधीयसे ।
ग्रहणदिनेष्विव सुहोलिकादिनेषु सखे
रामनामजापसमानेतृत्वेऽधिनीयसे
सकलसमाजरूढरीतिविनिवारक हे
धर्मधुराधारक सुधारक सुगीयसे ॥ ३८ ॥

प्राणिमात्रम् समानम् इति प्राणिमात्रात् अयं स्पृश्यः अयमस्पृश्य इति भावं दूरीकरोषि । विधवानां पुनर्विवाहं कृत्वा दयावशास्त्वं पुनः सौभाग्यं ददासि । श्राद्ध-विवाहादिषु भूरिभोजनादिप्रमायास्त्वं भञ्जकः । होलिकादि-
नेषु उच्छृङ्खलगानमसम्भ्यता इति संस्थाने रामनाम्नो मजनसभा क्रियन्ते,
तासां च त्वं नेता क्रियसे । सुगीयसे सुष्ठुतया सखेः प्रशस्यसे ॥ ३८ ॥

→* चात्रूमण्डली *

स्पृश्याऽस्पृश्यताया वत संकीर्णो विचारो भाति
सदृशोऽधिकारो नरनारीभ्यः प्रदीयते
‘धर्मस्योपदेशे वृद्धविद्या एव नाऽविकृता
योग्यताऽऽसीदाऽप्यत्र निर्मरमुदीयते ।’

उद्वाहं चतुर्दशाद्वि वर्षाद्वनितानां जगुः

ग्रामाण्याय चेद्ग्लिशानुवादः सह नीयते

त्वङ्गति तरीतुं शास्त्रसागरमलावूवला—

त्सेयं नववायूमज्जुमण्डली महीयते ॥ ३९ ॥

बावूमहाशयाः कथयन्ति—“धर्मोपदेशे वृद्धानां ब्राह्मणानामेव नाधि-
कारः, अग्न (उपदेशे) अस्माकमपि योग्यताऽस्ति ।” एकत्रियाहोत्तरं पुनर्विवा-
हस्य, विद्यालयशिष्यायाश्च नराणां नारीणां च समानः अधिकारोऽस्ति । चतुर्द-
शाद्वर्षादारम्य स्त्रीणां विवाहं जगुः (कथयामासुः) । एतस्य ग्रामाण्याय
स्मृतीनाम् इंग्लिशभाषानुवादः सह समामध्ये नीयते । सततश्च शास्त्ररूपं
गहनं सागरम्, इंग्लिशानुवादरूपायाः अलाट्याः (मुम्बिकायाः) पलात्
तरीतुं त्वङ्गति (गच्छति), सेयं बावूमण्डली महीयते महिता भवति ॥ ३९ ॥

—४० कालमाहात्म्यम् ४०—

पारमुपनीता पूर्वपद्धतिः प्रवीणैरथ

चलिता चतुर्दिङ् नवशैली निरुपेक्षितम्

आढम्बरमात्रं वंशमर्यादामवैति जनो

वादायैव संप्रदायवृत्तमधुनेरितम् ।

मञ्जुनाथ मीलति मनस्वी निजमानसेज्य

कस्य कथयेत् निजवृत्तमिदमेवितं

खेलत्खलजाले यत् वर्तमानकाले कलौ

मद्भजनमाले भूतमर्तः ! किमालेखितम् ॥ ४० ॥

पुनरेषि पुरयैः पूर्वरीतिः पारं नीता दूरीकृतैः । चतुर्दिङ् समन्तात्
नवीनशैली निरुपेक्षि प्रचलिता । ईरितं कथितं वैष्णव-शैवादि संप्रदायानां
वृत्तं विवादायैव । मानी जनः स्वचित् एव मीलति विवादं गच्छति । पथि-
तम् वृद्धिं गतं दीर्घमिति यावत् । इदम् (भाष्यवृत्तम्) कस्य कथयेत् ?

खेलन्तः (मोदमानाः) खलजाला यस्मिन्, हे भूतभर्तः (प्राणिनां भरण-
कारिन् भगवन् !) भद्रलोकानां ललाटे वेधसो हस्तेन किम् भाले-
खितम् ॥ ४० ॥

धार्मिका ध्रियन्ते, वत वैदिका विलीयन्तेऽथ,
क्रन्दन्ते कुलीनाः कचित्कोणे कृतवेपितम्
दातारो दरिद्रा, दुःखदग्धा दयावन्तो जना,
वेपन्ते विनीता, बुधा वध्यन्ते सहेलितम् ।
साधवः सदुःखाः, पुण्यवन्तो दम्भवन्तोऽभवन्,
मञ्जुनाथ धार्मिकाः प्रयान्ति परिदेवितं
खेलत्खलजाले वत वर्तमानकाले कलौ

भद्रजनभाले भूतभर्तः किमालेखितम् ? ॥ ४१ ॥

कस्मिन्नपि कोणे कृतकम्पं यथा स्यात्तथा कुलीनाः क्रन्दन्ते । दयावन्तो
दुःखेन दग्धाः क्लिष्टाः । बुधाः पण्डिताः सावहेलनं वध्यन्ते घदाः क्रियन्ते ।
पुण्यं कुर्वन्तो जना धार्मिकाः परिगण्यन्ते । मर्मवेदिनो विरूपन्ति, दुःखं
गच्छन्तीति यावत् ॥ ४१ ॥

भूरिधनराशिं विना विद्या दुर्लभैवाऽधुना
तत्रापि च विज्ञानं विनाऽद्य कियच्छिक्षितम् ?
लब्धभूरिविद्योऽपि च विन्दते न सद्यो धनं
यस्माद्भनवद्भिर्लभवर्त्म समावेष्टितम् ।
एवं भूरिचिन्ताभिर्व्यतीतपुरुषायुषस्य
• नूनमस्य भाग्ये सुखं कियदवरेखितम् ?
खेलत्खलजाले वत वर्तमानकाले कलौ
भद्रजनभाले भूतभर्तः ! किमालेखितम् ? ॥ ४२ ॥

षट्तरद्रव्यन्दयं विना वृत्तमाना वैदेशिकभाषाशिक्षा दुर्लभैव । तत्रापि
विज्ञानं ('साइन्स') विना एषु दिनेषु शिक्षा कियती ? न किमपीत्यर्थः ।
प्राप्तसाइन्सादिशिक्षोपि च जनः सद्य एव धनं न प्राप्नोति । यतो हि
साइन्सादिद्वारा धनप्राप्तेर्मार्गः प्रभूतधनवद्विवेदेशिकैः अवरोधः । एवं
शिक्षणचिन्ता, सदनन्तरं परीक्षोत्तरणचिन्ता, सदनन्तरं द्रव्यार्जनचिन्ता,
हत्यादिभिर्भूरेचिन्तामिर्व्यतीतसमप्रायुषो जवस्य भाग्ये सुखं कियल्लेखि-
तम् ? न किञ्चिदपीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

❧(भारते गोहिंसा)❧

मुञ्चन्ते स्वयमुपि दन्तेष्यावहन्तं तृण-
मेवं प्रागुदन्तेषु हि रीतिरतिख्याताऽसौ
सैषा पुनः प्राश्य तृणं वाढमृणं घत्ते जने
येन निजवत्सैरपि सूतकृपिखाताऽसौ ।
मज्जुनाथ नित्यं निजस्तन्यदुग्धदानादहो
अन्यमतमानिनामपीह मान्यमाताऽसौ
प्राता मान्यमोगलमहीपैरुपयाताऽर्चनं
गोमाताऽप्यखण्डखड्गधारामनुयाताऽसौ ॥ ४३ ॥

दन्तेषु तृणं धारयन्तं निजमुपि जना मुञ्चन्ति, इत्थं प्राचनेतिहासेषु
असौ रीतिः अतिख्याता । सैषा (गौः) तृणं प्राश्य (मुक्त्वा) कोके
कोकानामुपरीक्षयः, वाढम् ऋणं स्थापयति, येन कारणेन असौ नितवासानां
द्वारा सूतमुत्पादितम् कृषेः खातं धनं यथा ईदृशी भवति । इत्थं निजवत्सैः
(वृषभैः) इषिकार्ये क्षेप्रविष्टेयनाद्यपि संपादयतीत्याशयः । असौ निज-
स्तनमदुग्धदानात् (हेतोः) विधीय-इत्यलम्-पारस्-जैनादिमतमानि-
नामपि कोकानां मान्या माताऽस्ति । स्तनदुग्धदानाद् वा पोषयति सा
मानेति निधमादिषु विषयिणामपि माननीया मातास्तीत्याशयः । अथ एव
मान्यैः अकृषारिमोगलमहीपादैरपि प्राता रक्षिता । अर्चनम् उपपाता

(भारते सर्वत्र देवबुद्ध्या पूजिता) अपि सेयं गोमाता साप्रतम् अखण्डम्
(अविरताम्) स्वप्नस्य धारामुपयाता । अकवरेण गोमातुरायै पूज्यताम्
सकललोकानामुपकारकता चोपलक्ष्य निजराज्ये गोवधो निषिद्ध इति
प्रसिद्धम् ॥ ४३ ॥

— गौरक्षा —

❧ सवेया ❧

न्यायतुलातुलितं किल यस्य हि शासनमुच्चपवित्रमिदम्
यत्र च दीनमदीनजनो न रुजेदिति वित्तचरित्रमिदम् ।
यत्किल भारतराज्यमशेषनृणां मतमाननमित्रमिदम्
तत्र हि भारतगौरवनौरपि गौरवधमर्हति चित्रमिदम् ४४

यस्य (भारतराज्यस्य) शासन न्यायस्य तुलया तुलितम्, उदार पवित्र
च । यत्र (राज्ये) अदीनजन (अवल) दीन न रुजेत् (पीडयेत्) इति
वित्त (विलयातम्) चरित्र वृत्तमस्ति । यद् भारतराज्यम् सर्वलोकानाम्
मतानां (धर्मसंप्रदायानाम्) समाननस्य मित्र सहायकम् । कस्यापि
लोकस्य धर्मविषये प्रतिबन्धो न देय इति भारतराज्यस्य सिद्धान्तं सुप्रसिद्धं
इत्याशयः । तत्र (भारतराज्ये) भारतवर्षस्य गौरवरक्षार्थं नौकाभूता,
सेय गौरपि बध्नातीति इदमाश्चर्यम् । एवमुदारे न्यायपरायणे च राज्ये
लामदृष्ट्या, धर्मदृष्ट्या च सेय गौर्नोर्हति बध्नात् । अस्या रक्षेय कर्तव्या एतस्य
शासकेनेति सूच्यते ॥ ४४ ॥

❧ स्त्रीशिक्षा ❧

अन्यदीयदेशनारीशिक्षामनुकृत्य निज-
नारीभ्योऽपि दापयन्ति वैदेशिकशिक्षितम्
शिक्षिताश्च पारितपरीक्षिताश्च नार्य इमाः
सोल्लुण्ठं त्यजन्ति गृहकार्यमसमीक्षितम् ।

पूर्वं किल पारतन्त्र्यमासीत्स्वस्य देश एव
साम्प्रतं स्वगेहेऽपि च पारतन्त्र्यमीप्सितम्
नूतनयुगेऽस्मिन्नवशिक्षितनराणामद्य
नारीशिक्षणेऽपि ननु नूतनत्वमीक्षितम् ॥ ४५ ॥

इन्द्रलेप्ताद्यन्यदेशस्य नारीशिक्षाया अनुकरणेन निजस्त्रीभ्योऽपि आह्वय-
भाषामयीं वैदेशिकीं शिक्षां दापयन्ति । पारितम् समापितं परीक्षितं परी-
क्षणं यामिच्छाः परीक्षोत्तीर्णा इमा नार्यः, सावहेलनम्, असमीक्षितम्
(असमीक्ष्यैव) गृहकार्यं त्यजन्ति । एवं स्थितौ पूर्वं स्वदेशे पृथास्माकं
परतन्त्रता आसीदिदानीं स्वगृहेऽपि परतन्त्रता ईप्सिता । स्त्रीभिः स्वगृहकार्यं
त्यक्ते वयं कर्मकराणां मृत्यानां वदन्त्या अविव्याम इति भोजनाच्छादनविषयेऽपि
रुपष्टं परतन्त्रता भवेदित्याशयः । नूतनं युगम्-नवशिक्षिताम् नराः, अतः
नारीशिक्षायामपि इदं नूतनत्वमद्य यीक्षितम् ॥ ४५ ॥

✽॥ नवशिक्षितनारीसमाजः ॥✽

वेत्रदण्डमादायाज्यं वाकीलत्वमेति वधू
राजकर्मचारितां च सेयमाप्यतेतमाम्
सुन्दरीसमाजेनाज्यं स्वीयदलं संगृह्णाज्य
राजगृहद्वारे धलात्स्वत्वमीप्सतेतमाम् ।
मञ्जुनाथ साम्प्रतं तु सैनिकत्वमाप्य सैव
शस्त्रास्त्रैः सुसज्जा समरार्थं नक्षतेतमाम्
या वै गृहलक्ष्मीः पुरा मामण्डीति गेहमिदं
साम्प्रतं तु सैव रणचण्डी चित्र्यतेतमाम् ॥

‘वैशाल’सूचकं वेत्रदण्डं हस्तं गृहीत्या वधूः (नारी) वाकीलत्वम्
प्राप्नोति । ‘मदाद्यत’ प्रभृतिशास्त्रविभागे सेयम् (नारी) राजकर्मचारितां,

प्राप्यते । निजन्तात्कर्मणि प्रत्ययः । स्त्रीयदलस्य 'संगठनं' कृत्वा स्त्रीसमाजेन राजगृहद्वारे पुरुषवर्गसमानं स्वस्य स्वात्वं याच्यते । 'सक्रेजिस्ट' संप्रदायस्य 'पार्लिमेण्ट' सकाशादलपूर्वकमुच्चाधिकारप्राप्तेः कया लण्डनसमाचारपाठकैर्न विस्मृता भवेत् । अस्मिन्बुधे तु सैव (नारी) युद्धार्थं नद्यतेतमाम् बद्ध-परिकरा भवति । ततश्च या गृहलक्ष्मीः (नारी) पुरा गेहं मामण्डीति (भतिशयेन मण्डयति स्म), सैव इदानीं रणचण्डीरूपेण जनैश्चिन्म्यते । 'मडि' धातोर्णिज्विकल्पे यद्भुगन्तस्य रूपम् । 'पुरि लुइ चाऽस्ते' इति पुराणोक्तौ छद् ॥ ४६ ॥

❧ छप्पय ❧

पत्नी प्रियतममाप्य वन्दनं वचसा कुरुते ।
पतिसुहृत्सु संयत्सु करोन्मर्दनमातनुते ॥
पतिर्व्यलीके कृते क्षमाशब्दं वत बर्हति ।
पतिवस्तुनि दत्ते च धन्यवादानियमर्हति ॥

अर्द्धाङ्गिनीति गौरवपदम्, प्राणसमेति च सम्पदम् ।
युक्त्याऽपहत्य ददते नराः कृत्रिमोपचाराऽऽपदम् ॥ ४७ ॥

प्रियतमं संमुखे आ-भाष्य 'गुह्यमोर्निङ्' 'नमस्ते' इत्यादिवचनेन वन्दनं करोति । पत्युः सुहृत्सु संमिलत्सु तैः सह करमर्दनम् 'शेकहेण्ड' भावनोति । अप्रिये कृते सति, पतिः 'क्षमस्व' इति क्षमाशब्दं बर्हति उच्चारयति । इयं (पत्नी) भूमौ पतिते पतिवस्तुनि उत्थाप्य समर्पिते सति धन्यवादान् अर्हति । तथा च प्रियतमस्य पत्नी 'अर्द्धाङ्गिनी' इति गौरवस्य पदम्, दयिता 'प्राणसमा' इति वाञ्छनीयां सम्पत्तिम्, युक्त्या अपहत्य नराः स्त्रीभ्यः कृत्रिमोपचार-('तकलुङ्'-) रूपमापत्तिं ददते समर्पयन्ति । सम्पत्तिम-पहत्य आपत्तिप्रदानेपि स्त्रीणां प्रसन्नता पुरुषाणां युक्तिकौशलमेवेत्याशयः ।
परिवृत्तिः ॥ ४७ ॥

❧ वृन्दावनस्य हिन्दीसाहित्यसंमेलनम् ❧

भारतस्य भूरिभाग्यभूताः समवेता इमे
 सज्जनाः समन्ताद्देशसाहित्यस्य संक्रमे
 प्रस्फुरत्प्रभावा भवत्प्रस्तावाः पुरस्तादमी,
 भावाः सत्कवीनामभिनन्द्याः कविताक्रमे ।
 मञ्जुनाथ नानाविधकायकलाकौतूहलैः
 प्रीतिर्बहलैषाऽभवत्तेनाऽन्तरतो रमे
 मङ्गलममन्दीभवदिन्दीवरनेत्रो दिशे-
 वृन्दावनशोभि'हिन्दीसंमेलन'सङ्गमे ॥ ४८ ॥

वृन्दावने यदा अखिलभारतवर्षीय-हिन्दीसाहित्यसंमेलनस्याऽधिवेशन-
 मभूत्तस्य प्रसङ्गवशादिदं वर्णनम्—भारतवर्षस्य भूरिभाग्यभूताः इमे
 सज्जनाः, देशभाषासाहित्यस्य संक्रमवेलायां समन्ततः समवेताः । अखि-
 न्संमेलने प्रभावशालिनः भवताम् (सभास्थजनानुद्दिश्योक्तिः) प्रस्तावाः
 ('रेजुलेशन्स') पुरस्तासन्ति । नानाविधाः उपकारिणः प्रस्तावाः श्रीमतां
 सविधे उपस्थिताः सन्तीत्याशयः । कविसंमेलनमुद्दिश्योक्तिः—कविताक्रमे
 सत्कवीनां प्रशंसनीया भावाश्च पुरस्तासन्तीत्यर्थः । संमेलनोत्सवे गुरुकुल-
 विद्यार्थिभिः कृतानि शारीरिकव्यायामकौतुकान्युद्दिश्याह—विविधकाय-
 कलाकौतुकैः बहुतरा प्रीतिरभवत् । तेनाहमन्तरङ्गेण प्रसीदामि । अतएव
 अमन्दीभवन्ती इन्दीवरे इव नेत्रे यस्य सः (कुलुकमल्लोचनः) श्रीरूपो
 हिन्दीसंमेलनस्य सङ्गमे महलं दिशेत् देयात् ॥ ४८ ॥

❧ उपसंहारे सौरठाच्छन्दः ❧

पुरुषपुङ्गवा हन्त, नवयुग ! तव युगमेतत् ।
 अतिगरिष्ठमवहन्त, विषमविकर्षणवर्त्मगम् ॥ ४९ ॥

हे नवीनयुग ! पुरुषश्रेष्ठाः गुरुतरं 'दायित्वपूर्णम्', लोकानां परस्परं घोरसंघर्षमार्गस्थम् एतकत् (एतत्, 'अकच्') तव युगं धुरम्, ('जूदा' हिन्दी) अवहन्त आधारयन् । वृषमा यथा अतिगुरुभारयुक्तम्, परस्परं वृषयोराकपणमार्गगतत्वेन क्लेशप्रदं युगं धारयन्ति तथा इमे नवीनाः पुरुषाः परस्परस्पर्धापूर्णम् अतिदायित्वपूर्णम् एतच्चवरीतिप्रचारणरूपं युगम् आधारयन्तित्याशयः । पूर्वपद्धतिमुल्लङ्घ्य नवयुगप्रचारणमतिविचार्यपरिणामम् । अग्रे न जाने, नवपद्धतेरस्याः किं फलं भवेदिति युगरूपकेण ध्वन्यते ॥ ४९ ॥

→ ❦ उपसंहृतिवीथी ❦ ←

❦❦ कविताविज्ञानां धैर्यम् ❦❦

शुष्कशब्दशासनविवेचनविनोदयुताः

केचन कवीन्द्ररीतिनीतिमनयन्तः स्युः

संस्कृतसदुक्तिरससेचनसुखज्ञा अपि

केचन नवीनवृत्तबोधं न श्रयन्तः स्युः ।

मञ्जुनाथ केचन कवित्वरसविज्ञा अपि

शुष्केर्ष्यापिशाचीरसरेचनमयन्तः स्युः

कविताऽसौ सदसि निवेदिता यदपि मया

वस्तुतोऽत्र वेदितारो वदत कियन्तः स्युः ? ॥ १ ॥

शुष्कशब्दशास्त्र-(व्याकरण-)-विवेचनस्य विनोदेन युताः केचि-
स्पण्डिताः, कवीन्द्राणां रीतिं च नीतिं च अज्ञानन्तः स्युः । केचन विज्ञाः,
संस्कृतसूक्तिरसेन परसेचनं शुद्धरूपेण तत्सुखवेदिनोऽपि, अस्मिन्ग्रन्थे
वर्ण्यमानानां नवीनच्छन्दसां ज्ञानं न श्रयन्तो भवेयुः । संस्कृतकवितावेदि-
नोपि भाषाच्छन्दसां कवित्व-सवैयादीनां विषयेऽपरिचिता भवेयुरिति
भावः । केचित्तु संस्कृत-हिन्दी-उभयविधकवित्वरसिका अपि, शुष्का वा
ईर्ष्यापिशाची तस्या रसस्य रेचनम् (पृथग्भावम्) अयन्तः (आच्छन्तः)
स्युः, ईर्ष्यानुगमशून्या न भवेयुरिति भावः । ततश्च कविताया वेदितारः
कियन्तो भवेयुः ? अतिन्यूना भवेयुरित्यादायः ॥ १ ॥

पूर्वमेव सेयं देवभारती गहनतमा

विपमा ततोऽपि पद्यकविता प्रकृष्यते

कवितानिवन्धेऽप्यद्य कुहचन लभ्यो नाम

संदर्भः सुकाव्यगुणवन्धे विप्रकृष्यते ।

भाषान्तरवृत्तविनिबन्धे नैपुणी या, या च

तद्वद्गुणगन्धे साधुता सा कैर्विमृश्यते ?

मञ्जुनाथ ! सूक्तिस्ते निवेदिता यदपि भवे-

दुर्देवाच्चैव तच्चवेदिता न दृश्यते ॥ २ ॥

संस्कृतभाषा गभीरा, ततोऽपि (तत्रापि) पद्यकविता गहना, अत एव बोधविषये प्रकृष्यते प्रकृष्टा भवति । कवितारचनेऽपि सुन्दराणां काव्यगुणानां बन्धे संदर्भः (सूक्तिगुरुकः) कचिदेव लभ्यः (दुर्लभः), अत एव विप्रकृष्यते विप्रकृष्टो भवति, साधारणतया दूरस्थो भवतीत्याशयः । ततोऽपि उर्द्ध-हिन्दीप्रभृतिभाषान्तरवृत्तसंरचने या चातुरी, तद्वत् (वृत्तबन्धनैपुण्यवत्) गुणगन्धे सति (काव्यगुणसौरभे सति) या च कवितायाः साधुता सा कैर्जनैर्विचार्यते ? अपि तु अतिबिरलरेव विचार्यते इत्यर्थः ॥ २ ॥

शब्दानेव केचन विचारयन्ति साऽवहितं

कैरपि विवेचनविनोदेनैव हृष्यते

परिमितशब्दबोधसत्ताकैरबोधवशा-

त्कैश्चन तदर्थोद्भा चराकैर्विप्रकृष्यते ।

मञ्जुनाथ केचन विदन्तोऽप्यभ्यसूयावशा-

त्संतोषं न यान्ति, पुनरेकैर्नाऽपिमृश्यते

कविताऽद्य कुत्र विनिवेदिता भवतु नाम ?

दुर्देवाच्चैव तच्चवेदिता न दृश्यते ॥ ३ ॥

। केचन सावधानं कवितागतान् शब्दानेव विचारयन्ति (अयं सुप्रसिद्धः, अयमप्रसिद्धः इत्यादि), कैश्चित्पण्डितैः 'एवं प्रयोक्तव्यम्, एवं परिवर्तयितव्यम्' इत्यादिविवेचनस्य विनोदेनैव हर्षः क्रियते । परिमिता शब्दबोधस्य सत्ता (सामर्थ्यम्) येषां तैः, अज्ञानवशात्कैश्चित्पण्डितवराकैः हा (दुःखम्) सस्याः (कवितायाः) अर्थात् (अर्थतः) दूरीभूयते, परिमितज्ञानास्ते शब्दानजानन्तः कविताया अर्थसकाशादूरे तिष्ठन्तीत्याशयः । केचित् ज्ञानन्तोऽपि असूयावहारासंतोषं न गच्छन्ति । एकैस्तु नाभिमृश्यते विचार एव न क्रियते ॥ ३ ॥

❀❀ ईर्ष्यालुः पण्डितः ❀❀

विज्ञा अपि काव्यगुणगौरवमजानन्तो हि
शृण्वन्तोऽपि सीदन्तीति लोके किल लोकेऽहम्
परिमितसूक्तिपरिवोधान् श्रावयामि बुधान्
किन्तु निर्निरोधां मुदं तेभ्यो नाऽवकोकेऽहम् ।
मञ्जुनाथ मार्मिकेति, पात्रं साधु सूक्तेरिति,
साऽभिलाषं यस्य पुरः सूक्तान्युपढौकेऽहं
सूक्तिश्रवणेऽपि मौनमण्डितं मदर्थ्यावशा-
त्पण्डितं तमन्तर्द्वदण्डितं विलोकेऽहम् ॥ ४ ॥

व्याकरणादिविज्ञा अपि काव्यतत्त्वमजानन्तः, काव्यं शृण्वन्तोऽपि क्लेश-
मनुभवन्तीति लोके अहं विलोकयामि । काव्यवेदिन इति कृत्वा परिमितः
सूक्तीनां परिवोधो येषाम् ईदृशान् बुधान् यद्यपि निजकवितां श्रावयामि
किन्तु निर्निरोधाम् मुदम् (पूर्णमानन्दम्) तेषां सकाशादहं न अवकोके
न प्राप्नोमि । 'कुक्क वृक्क' आदाने । अयं मार्मिक इति, सूक्तिश्रवणस्य साधु-
रधिकारीति कृत्वा, यस्य पण्डितस्य पुरः सामिलापं निजसूक्तानि उपढौके
(उपहरामि), परंतु सूक्तिश्रवणेऽपि मदजनिताया ईर्ष्याया वशात् मौनेन
मण्डितम् (मौनेनैव तस्य शोभा, यदि स कविताया आलोचनाप्रिये

किञ्चिद्भूयात्तर्हि तस्य पाण्डित्य परिज्ञात भवेदिति 'मण्डित' पदेन ध्वन्यते ।
त पण्डितम्, अन्तर्देवेन दण्डित पश्यामि । य सुकितत्वज्ञोपि ईर्ष्या
मदेन वा कविताश्रवणोत्तर उचितमनुचित वा न निर्धारयति स दैवद्व
इत्येव मे भातीत्याशय ॥ ४ ॥

❧ निवेद ❧

बहुमनुरोधमधिगम्य सुप्रसिद्धनृणां

राजसेविसार्थे पूर्वं परिचयमादधाम्

प्रचुरप्रतीक्षामयं समयं समेत्य ततो

वैभवविलासमयं राजगृहमभ्यगाम् ।

मार्मिकजनानां मनोमर्म परिमृष्टवतीं

संस्कृतसरस्वतीमतज्ज्ञेप्सिह संन्यधां

किं किं न व्यधायि मया लक्ष्मीलवलालसेन ?

लालसे ! पिशाचि प्रेहि संग्रति तु मुञ्च माम् ॥ ५ ॥

प्रसिद्धपुरुषाणामनुरोध प्राप्य राजपारिषदाणां वर्गे परिचयमस्थापयम् ।
अथ नाश्वकाश, अनुकदिने राश समीपे गन्तव्यमिति प्रचुरप्रतीक्षामय
समयमुल्लङ्घ्य राजभवनमयासिपम् । मार्मिकलोकाणां मर्मस्पर्शिनीं संस्कृत
सूक्तिम् अतज्ज्ञेषु (संस्कृताङ्गभिज्ञेषु) संन्यधां न्यक्षिपम्, पृथक्पृथक्
कवितानिवेदन प्रक्षेपप्रायमित्याशय । हे पिशाचि छालसे ! प्रेहि अपयाहि
अप्यस्वेत्यर्थ ॥ ५ ॥

❧ कीर्तितो निवेद ❧

सकलसमासु सम्यनिकरनिमन्त्रितोऽयं

सम्यतानियन्त्रितोऽधिगच्छसि पुरःस्थितिम्

सर्वविधलोचनभावेद्यामधिरुह्य ततः

कोविदैकवेद्यामिह पठसि निजां कृतिम् ।

मञ्जुनाथ नाऽधिकविदग्धजननादाऽनुगान्
 ग्राप्य साधुवादान्वहु मन्यसे मनोरतिं
 घाढमवधीरितोऽस्यलीककीर्तिकामनया

कामनया चित्त ! सखे पश्यसि सुखाऽऽयतिम् ? ॥६॥

सम्पन्निकरेण निमग्नितः सादरमहूतः । सम्पत्तया नियमितसखं 'कवि-
 वरः' इति कृत्वा सर्वेषामग्रस्थितिं प्राप्नोषि । अज्ञविज्ञेत्यादिसर्वविधलोकानां
 सभायाः मञ्जुमारुह कोविदमात्रबोध्यां स्वां कवितां पठसि । तदनन्तरं
 नात्यन्तं विदग्धा ये जनास्तेषां हर्षनादानुगतान् 'साधु साधु' इत्यादि
 प्रशंसावादान्ग्राप्य बहु यथा तथा भ्रमस्तोषं मानयसि । अत एव अली-
 कायाः कीर्तयः कामनया हे मञ्जुनाथ भृशं विडम्बितोसि । हे चित्त ! मनया
 (कीर्तिकामनया) कां सुखायतिम् (कं वा शुभपरिणामम्) पश्यसि ?
 मनया मिथ्याकीर्तिलालसया न किञ्चिपरिणामसुखं भवेदित्याशयः ॥ ६ ॥

✽(तृष्णातो निर्धेदः)✽

सततमसम्पद्द्वारपालाऽध्युपितामपि तां
 राज्ञो हर्म्यमालामिह लोभादहमभ्यगाम्
 प्रियमुपजल्पन्नपि वक्रदृशा दृष्टो हन्त
 लोभपराभृष्टो धनिलोकानहमन्वयाम् ।
 मञ्जुनाथ कविताकलापेनोपवर्णितवान्
 कुटिल-कृतमानपि भूयो वच्मि किंतमाम्
 एतावत्सतृष्णेनेह घूर्णितमिदानीमये
 कृष्णे देहि दृष्टिं सखि तृष्णे ! परिमुञ्च माम् ॥७॥

निरन्तरम् असम्पद्द्वारपालैरधिष्ठितां राज्ञो हर्म्यमालां लोभवशादभ्य-
 गच्छाम् । प्रियं वदन्नपि, अपरिवृज्यमानैस्तैः वक्रदृष्ट्या योक्षितः, लोभाभि-
 भूतोहं धनिकान् भग्नसराम् । अथ मञ्जुनाथ कविताकलापेन कुटिलान् कृत-
 मानपि वर्णितवान् । अधिकं किं वदामि । हे तृष्णे ! सामीलयेण मया

एतावत् जनेषु भ्रान्तम् । इदानीं कृष्णे भगवति दष्टिं देहि । कृष्णाऽनुरोध-
वशान्मामिदानीं त्यजेत्यर्थः ॥ ७ ॥

✽॥ उपसंहारः ॥✽

सम्प्रति सयत्नं सुप्रसाध्य भवदर्शे सैष
सज्जितोऽत्र स्वरिजनः कोऽपि न विपीदतात्
सहृदयसेव्यमिह यावत्सौरभं नु भवे-
त्तावत्तैव विज्ञगणः सदयं प्रसीदतात् ।
मञ्जुनाथ मर्माऽपरिवोधात्कोपि, विज्ञजनो
व्यथते विरोधात्कोपि, कोणेऽसौ निपीदतात्
सदयदृशैवाऽदम्यदेवीकृतदासगणा

मे वीप्सितदाऽसौ गिरां देवी सुप्रसीदतात् ॥ ८ ॥

स एष (निवृत्तः) सुप्रसाध्य (सुतरामलंकृत्य) सज्जितः समीकृतः ।
अत्र (निवृत्ते) कोपि पण्डितः न विषादं गच्छतु । निवृत्तो हि विषाद-
विशमाय भवत्यत एव कोपि येदं मा यास्विरयाशास्त्रि । इह सहृदयैः सेव्यो
यावान् सुगन्धो भवेत्तावन्मात्रेणैव दयां कृत्वा विज्ञसमूहः प्रसादं गच्छतु ।
यदि तु कोपि जनः मर्मणः अपरिज्ञानात्, कश्चित् विज्ञजनः विरोधकारणा-
देव, सुखप्राप्तेः स्थाने व्यथां गच्छति, तर्हि असौ कोणे निष्ठतु । नास्माऽनु-
रोधमह प्रतीक्षे । सदयया दृष्ट्यैव अदम्याः देवरूपाः कृता निजस्य दास-
गणा यया सा वाग्देवी, मे मनोरथपरिका सती सुप्रसन्ना भूयात् । यन्मृषा-
दृष्ट्या यस्या दासाः कचयो देवा इव अमरतां गच्छन्ति सा सरस्वत्यैव मे
सुप्रसन्ना भवन्तु, न मे पण्डितानां प्रसादस्य प्रतीक्षेत्याशयः ॥ ८ ॥

गिरां मधुकिरां साधुमाधुरीमभिनन्दयन् ।

कविताकुसुमोद्यानचञ्चरीकः प्रसीदतु ॥ ९ ॥

मधुसाविणीनां वाणीनां माधुर्यं साधु यया तथा अनुमोदमानः, कवि-
तानिकुञ्जगतः सहृदयो अमर एव प्रसीदतु ॥ ९ ॥

—❁ वंशवीथी ❁—

तत्र पूर्वं—

प्राचीनचत्वरः

आह्निरस-भायास-गौतमेतिप्रिप्रवरान्वितगौतमसगोत्रोत्पन्नः कृष्णय-
जुर्वेदान्तर्गततैत्तिरीयशास्त्राध्यायी आपस्तम्बसूत्रो देवर्ष्यवटङ्कतैलङ्गमहाम्बवा-
यमसूतः सोयं कविः सामप्रतमात्मनो वंशपरिचयमारभते । तत्र वंशप्रवर्त-
कस्य गौतममुनेरनुभावं तपो धरदानं चारभ्य, यावीजीदीक्षितमूलपुरुषम-
नुक्रम्य, श्रीकृष्णमहकविकलानिधिपर्वन्तं कवेः पूर्वजेन हरिहरमष्टेन 'कुल-
प्रथम्य' नामकं काव्यमिदमुपनिबद्धम् । अस्य रचनाकालः १६ शतकस्या-
न्तिमो भागः । यतो हि श्रीमान् कृष्णमहकविकलानिधिपुंन्दीपतिं उपसिंह-
देवं गुष्टावेति ग्रन्थ उपलभ्यते । अस्य च नरपतेरेष पृथ कालः ।

गौतमगोत्रीयाणां देवर्षिप्रामाधिपतीनां तैलङ्गानां यावीजीदीक्षितमारभ्य
श्रीकृष्णमहपर्वन्तानामसिन्काव्ये परिचयो दत्तः । एतदुत्तराणां तु ग्रन्थो-
पग्रान्तैर्हिन्दीपृषैर्मयकैव नवीनतया परिचयः प्रादायि । स्थाने स्थाने तत्तेषां
कवीनां भाषाकविताया आदनां अपि संगृहीताः सन्तीत्यग्रे स्पष्टं भवि-
ष्यति ॥

ग्रन्थकर्ता.

❀ कुलप्रबन्धः ❀

तमोपहन्ता सल्लु गौतमोभू-
 द्मोपगेहः स्फुटदिव्यदेहः ।
 यस्मै परस्मै नुतिमावितेनु-
 देवा नृदेवा मुनिपुङ्गवाय ॥ १ ॥
 यत्कीर्तिबल्ली विपुला पुनीते
 गोदावरी पुण्यपयःप्रवाहैः ।
 अद्यापि नद्या समुपैति सङ्गं
 सद्यो यदङ्गं न स याति भङ्गम् ॥ २ ॥
 नदी नदीनायकपूजितासौ
 न दीनसत्त्वा निरवद्यदेहा ।
 पयांसि यस्याः परिपीय पुण्या-
 न्यारादपाराद्भवतोऽपयाति ॥ ३ ॥
 यदीयपानीयपवित्रगात्र-
 स्नासं यमाशंसितमाविधूय ।
 हरिं हरं वा भजमान एष
 समानवेपः समुपैति मुक्तिम् ॥ ४ ॥

गोदावरीरूपा कीर्तिबल्ली । यदङ्गं गोदावरीनद्या सह सङ्गं समुपैति स
 भङ्गं न यातीत्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ न दीन सत्त्वा यस्या सा । अद्यापि न
 दीना सत्त्वा मत्स्यादयो जीवा यस्याम् । अपाराद्भवत मसारादपयति
 नियतंते ॥ ३ ॥ यमात् आशंसितम् अनुमित आसम् । समानवेपः हरंहरम्

पानीयपीयूषरसान्निवन्तो
 हरेर्गुणाकर्णनलब्धवर्णाः ।
 बुधा यदध्यासवशादनाप्त-
 निमेषभावा विबुधा इवासन् ॥ ५ ॥
 अन्तर्नमन्तः सततं वसन्तः
 सन्तः कियन्तस्तटिनीतटेसिन् ।
 हसन्ति मुक्तानपि विष्णुभक्तान्
 जनान् नामग्रहणे समर्थान् ॥ ६ ॥
 अलंकृता दिव्यलतावितानै-
 र्गन्धर्वगानै रुचिरैर्विमानैः ।
 पक्षीन्द्रपक्षैरुपलालितासौ
 पृथ्वैर्वलक्षैः शतकोटिलक्षैः ॥ ७ ॥
 चकोरराजीव सर्वाह्विष्टन्दा
 ज्योत्स्नेव तापप्रशमप्रगल्भा ।

वा सारूप्यं प्राप्तः सन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥ पानीयरूपस्य पीयूषस्य रसान् । यस्य
 हरेर्गुणवशात् सकृत्तत्त्वमुल्लेखनाः, अत एव अनिमेषत्वा देवा इवास-
 न्निमेष भावः ॥ ५ ॥ मुक्तानां पुनर्देहाऽसम्बन्धेन नामग्रहणभावा इति
 नामग्रहणसमर्थान् तान् हसन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ पक्षीन्द्राणामाश्रयभूतैः,
 पलक्षैः स्वर्णैः, शतकोटिलक्षैर्वृक्षैरुपलालिता । अपवा पक्षीन्द्रपक्षैरिति
 पृथग् योजनीयम् ॥ ७ ॥ चकोरपक्षिण्या सर्हिणां मयूराणां वृन्देन सहिता,
 तथेयमपि । कैलासमूर्तिर्यथा हरस्य अवभासेन प्रकाशेन मुक्ता तथेयमपि
 शिवतेजःप्रकाशिता । इन्सी यथा मुक्तानां मौक्तिकानामशनेन भोजनेन

कैलासधात्रीव हरावभासा

हंसीव मुक्ताशनभूपितासौ ॥ ८ ॥

इतस्तत्थारितरङ्गहस्तै-

राकारयन्तीव जनान् जवेन ।

शीतेन मन्देन सुगन्धितेन

वातेन या स्वःसुखमादधाति ॥ ९ ॥

द्रोणाद्रिरस्याः सविधे विभाति

विभाऽतिसंदीपिनमःप्रदेशः ।

यन्मध्यभागस्थिततारकालि-

र्व्यलोकि लोकैः कटिर्किंकिणीव ॥ १० ॥

कर इव मणिवन्धभासुरोसौ

विट इव कूटशतैरुदग्रकायः ।

बुध इव बहुधागमैरुपेतो

गिरिवर एष चरीकरीति चित्रम् ॥ ११ ॥

पद्माकरस्पर्शनजातमोदो

गौराम्बरप्रावरणाभिरामः ।

शोभिता तथैव प्रसिद्धेः, एवमियमपि मुक्तं अशनं वैरीदशैस्तपस्विभि-
भूपिता ॥ ८ ॥ चारिभिः तरङ्गरूपैर्हस्तैः । स्वर्गसुखं करोति ॥ ९ ॥ वि-
भया अतिसंदीपी नमःप्रदेशो यस्य, कान्त्या गगनं मासयन्नित्यर्थः ॥ १० ॥
हस्तपक्षे मणिवन्धः प्रकोष्ठः । गिरिस्तु मणीनां रत्नानां बन्धेन मासुरः ।
विटो मिथ्याशतैर्गिरिस्तु शिखरशतैरुदग्रकायः । बुधो बहुधा आगमैः
शास्त्रैर्युक्तः, गिरिस्तु भगमैर्बुद्धैः ॥ ११ ॥ पद्मायाः करस्पर्शनं, कमलसङ्घट्टं
च स्पर्शनं । गौरं स्वच्छं यदम्बरमाकाशं तस्यावरणेनाभिरामः, गौरस्य

चक्षुःस्थलस्थापितदिव्यरत्नो

विभर्ति सौभाग्यमुरुक्रमस्य ॥ १२ ॥

विभृतिसितकायकः परमपार्वतीनायकः

फणीन्द्रपरिसेवितः सुबहुनीलकण्ठाश्रितः ।

दिगम्बरविराजितो द्विजपतिप्रभाभासितो

दधाति हरभावतां कचन गङ्गायालङ्कृतः ॥ १३ ॥

तपस्तेपे तस्मिन् शिखरिणि महर्षिः परमनाः

सदा ध्यायन्विष्णुं यमनियमपूजाजपरतः ।

द्विपद्वर्षाण्येवं मधुमथनभाराधितवतः

प्रभुः प्रेम्णा तस्य क्षितितलमथाऽऽगाद्गगनतः ॥ १४ ॥

कौस्तुभोरःस्थलस्यापनद्योतितः

पीतवासःप्रभाभूषिताङ्गः प्रभुः ।

पद्मनेत्रो मुनेः सद्यः पद्मावरो

भूषयामास भूमीन्द्रभूषाकरः ॥ १५ ॥

परमीक्षणेन हरिमेक्ष्य ततः

परमं स विसयमवाप मुनिः ।

पीतस्य चक्षुस्य प्रावरणं च ॥ १२ ॥ विभृतिसितकायकं च । मयूरैः, नीलेन
कण्ठेन च । दिक्षु अग्यरे च, दिगम्बरेण च । द्विजपतीनां प्राक्षणा-
भाम्, चन्द्रस्य च प्रमया ॥ १३ ॥ कौस्तुभमुक्तस्य उराःस्थलस्य स्थापनेन ।
पद्माया यतो मुनेः सद्यः भूषयांश्चभूवेति योजनम् ॥ १५ ॥ परमुत्कृष्टं
हरिम्, भार्गवम् । उग्रतपस्य आसनतः । महता आकृतः स सहसा
क० नि० ३५

उदतिष्ठदुग्रजयशासनतः

सहसावृतश्च महसाऽऽसनतः ॥ १६ ॥

विष्टरेथ मुनेर्विष्णुस्त्रिविष्टपतिः स्तुतः ।

निविष्टः शिपिविष्टेन सहितः स हितः सताम् ॥ १७ ॥

ततान स्तवं गौतमस्तत्र तस्य

त्रिनेत्राङ्गसङ्गश्रियाऽलंकृतस्य ।

परेशाङ्घ्रिपद्मे नतोहं नतोहं

प्रसीद प्रभो पाहि दीनं दयालो ॥ १८ ॥

दीनेश दीनजनतारणनामभक्त्या

दीनत्वमेकमवलम्ब्य समागतोसि ।

कसात्प्रतारयसि मामघहारकेश

चिन्तामणिर्जयति राम तवैव नाम ॥ १९ ॥

हे नन्दनन्दन सनन्दनवन्दिताङ्गे

चेतोभिनन्दय विनिन्दय मन्दभोगान् ।

पापान्निवर्तय विवर्तय दुष्टभावा-

त्कर्माणि कर्तय समर्थय सार्थकत्वम् ॥ २० ॥

मांसासृगस्थिनिचितासु नितम्बिनीषु

चेतश्चलं मम विचिन्तयते सुखानि ।

आसनत उदतिष्ठत् ॥ १६ ॥ शिपिविष्टेन शिषेन सहितः विष्टरे निविष्टः
॥ १७ ॥ त्रिनेत्रस्य शिवस्याङ्गसङ्गश्रिया । हरिहररूपा मूर्तिर्दक्षिणे प्रमिता
॥ १८ ॥ दीनजनतारणेति नाम्नो भक्त्या धृष्ट्या । अघहारक ईश ॥ १९ ॥

पापापहारिणि विहारिणि हृत्सरोजे
 संसारतारिणि न याति भवत्यधीशे ॥ २१ ॥
 चेतोनिर्कायनिहितोसि समर्थबुद्ध्या
 श्रीनाथ चेन्मम रिपून् निवारयेथाः ।
 सेव्यास्त एव मदमत्सरलोभमोहा
 लोके नरा बलिनमेव समाश्रयन्ति ॥ २२ ॥
 आकर्णकृष्टविशिखासनरोपितेषुः
 कालश्चिकीर्षति मृगे मृगयां ममाङ्गे ।
 पश्यन्नुपेक्ष्यसि समस्तधरामणे चे-
 त्सर्वायुधान्यथ विहाय तपः श्रयस्व ॥ २३ ॥
 न क्षत्रियोसि वत रक्षसि नो यदस्मान्
 पञ्चपुत्रो हृदयरत्नचिरत्नचौरात् ।
 यथायुधानि बहसे तदहो विचित्रं
 हास्याय किं व्यरचि राघव वेप एषः ॥ २४ ॥
 येषां त्वमेव कुलदैवतमच्युतासि
 ये त्वामनन्यहृदयाः परिशीलयन्ति ।

हृत्सरोजमस्ये विहारिणि भवति न प्रयानि ॥ २१ ॥ चेतोरूपे निकाये गृहे ।
 यदि त्वं मदमत्सरदीप्त निवारयसि तर्हि तानेव सेविष्य इति बलवता त्वया
 ते निवार्या इत्यर्थः ॥ २२ ॥ उपेक्षते इति उपेक्षी (गिनिः), अस्मि पश्यन्ममि
 यदि त्वं उपेक्षाकारकोसि । 'उपेक्षामि' इति परस्मैपदं तु धियाकरणात्तानामस्-
 न्नुदम् । अनुदात्तेष्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यस्ये यदि संमनिक्रान्तं तथा
 पाठः । यदि मृगमात्रस्य (शरीरस्य) अपि रक्षा दुष्करा, तर्हि आयुषत्यागपू-
 र्णकं उपधराममेव श्रेयः । स्मारयति भारविमयमर्थः ॥ २३ ॥ मया अजातो

धन्यमन्यं वरं ते ददामि द्रुतं

वंशमेवांशभावेन ते भावये ॥ ३० ॥

अनिन्द्यहृद्यगद्यपद्यविद्यया विभूषितः ।

तवास्तु वंश एष देशसंपदामुदारभूः ॥ ३१ ॥

तर्कविद्या मदीया, त्वदीयानना—

न्निःसृता ते यशः स्थापयिष्यत्यलम् ।

नानया तुल्यतामेष्यते विद्यया

भारतीवैभवे कापि शास्त्रावलिः ॥ ३२ ॥

भाग्यभोगभूरिलाभभाजनं भवान्भुवि ।

लप्स्यसे परं पदं परम्परापवित्रितः ॥ ३३ ॥

एवमादिवाग्विलासवादसादरीकृतः ।

गौतमो ददर्श देहमात्मनो हिरण्यमयम् ॥ ३४ ॥

हरिस्ततोन्तर्हित एव चासी—

दत्त्वा वरांस्तापसपुङ्गवाय ।

परेश ! भावद्वारा भवन्तमेव आश्रित इत्यर्थः ॥ २९ ॥ वसे वत्स्यामि, वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवन्निर्देशाद्वस आच्छादने इत्यस्य धातोर्लट उक्तमेक्यचनम् । धातूनामनेकादेश्वाच्च निवासोऽर्थः । निजस्य अंशभावेन (अंशसत्तया) तव अंशं जनयामि । तव वंशो ममांशकलया संभावितो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ अनया तर्कविद्यया (सह) भारतीवैभवे कापि शास्त्रावलिः तुल्यतां न एष्यते । इन्द्र गतौ, अस्मात्पुद् । धातुमयेऽनुपमा ते विद्या भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ भाग्यस्य भोगस्य भूरिलाभस्य च भाजनम् ॥ ३३ ॥ एवमादिना वाग्विलासेन, धादेन संलापेन (उच्छिप्र-

त्वामर्चयन्ति खलु ये करुणामृताब्धे

तैरेव मे भवतु राघव चाग्निलासः ॥ २५ ॥

त्वया ज्ञातो मातुर्जठरमुपयातो विधिवशा-

दजातो न ज्ञातो भवजलधिपातोपि हि मया ।

प्रभुस्त्वं मे तातो भवसि, न कृपातो हवसि चे-

द्भूदापाणे जाने मयि विषमशीलोसि भगवन् ॥ २६ ॥

सायुकण्ठस्ततो वाचमुद्यजितुं

गौतमो न क्षमः स्वच्छभावाकुलः ।

रोमहर्षादिचिह्नानि विस्तारय-

स्तारयन् स्वां तनुं मूढ एव स्थितः ॥ २७ ॥

पादयोः पातिनं श्रीहरिस्तं ततो

हस्तपद्मेन विप्रं समुत्थापयन् ।

क्षिप्रमूचे वचो-“विप्र यत्तं हितं

तद्व्रीतु, स्फुटं ते ददामि व्रुतम्” ॥ २८ ॥

स गौतमस्तमच्युतं जगौ मुदा पदान्ततः ।

— अहं परेश भावतो गतो भवन्तमेव हि ॥ २९ ॥

ग्राह तं केशवस्तद्वचो भावयन्

पद्मया संगतस्ते वसे वेश्मनि ।

भावातः भवजलधिपातः न ज्ञात इत्यर्थः ॥ २६ ॥ वाचम् उद्यजितुं प्रस-
न्नयितुम् । ‘उच्चारितुम्’ इति तु ‘उच्चारयितुम्’ इत्यनेन बाधनीयम् । स्वच्छ-
भावेन निर्मलभावेन । स्वां तनुं तारयन् भगवद्दर्शनेन उदारम् ॥ २७ ॥ इ-

एते यज्ञाप्तदीक्षास्त्रिपुरहरपुरीवाससंपूरितेच्छा

चैराग्यज्ञानभक्तिद्रविणसुयशसां कल्पवृक्षा वभूवुः ॥३९॥

काचिन्मण्डलदीक्षितस्य समभूत्कन्या मनोहारिणी

यामाहुः खलु पद्मिनीमिति बुधाः सामुद्रिकैर्लक्षणैः ।

नाम्ना चारुमती सुचारुचरिता पद्मालयेव स्फुर-

द्रूपौदार्यगुणान्विता त्रिजगतीलावण्यशैवालिनी ॥ ४० ॥

आकर्ण्य तस्याः स्पृहणीयरूपं

दिल्लीपतिस्तां चकमे गुणाढ्याम् ।

नानाविधैर्नाप यदा प्रयत्नै-

स्तदा रुरोधास्य गृहं समन्तात् ॥ ४१ ॥

रुद्धे गृहे दीक्षितवासवोपि

स्वमोचनोपायमनीक्षमाणः ।

स्वरोधकान् द्रव्यगणैः प्रतोष्य

नावं समारुह्य ययौ प्रयागम् ॥ ४२ ॥

वासांसि धान्यानि धनानि पात्रा-

प्यन्यानि वस्तून्यपि तस्य तत्र ।

स्थितानि काश्यां, स पुनः प्रयागं

प्रति प्रतस्थे सकलत्रपुत्रः ॥ ४३ ॥

मध्येमार्गं बन्धुवर्गान्विचिन्व-

न्पौत्रं स्वस्य प्राणतोपि प्रियं सः ।

तस्मिन् गते देववरास्त एतं
संभाव्य वाग्भिः प्रययुर्निकेतम् ॥ ३५ ॥

→ वंशानुक्रमः ←

वावीनामा समभवदलं कोपि तद्वंशचूडा-
रत्नं, कीर्तेः सदनमवनीमण्डनं शास्त्रतत्त्वम् ।
स्फूर्तेर्भूतिर्मदनमहिमा भारतीभागधेयं
क्षोणौ यस्य ऋतुभिरभवद्दीक्षितं नामधेयम् ॥ ३६ ॥
स दक्षिणो दक्षिणदिग्विभागा-
त्काशीपुरीं प्राप धनर्द्धियुक्तः ।
चकार वासं च निकारशून्य-
स्तस्यां सदाचारनवावतारः ॥ ३७ ॥
धनकनकसमृद्धो दानदाक्षिण्यशीलो
बहुविधबुधवृन्दं मानयन् रत्नवर्षः ।
निखिलनृपतिलोकान् लालयन्वाग्बिनोद-
निजगुणसुमनोमिर्वासयामास विश्वम् ॥ ३८ ॥
आसीत्सुस्ततोऽस्माद्विधुरिव जलधेः कोपि लिङ्गोजिद्यर्मा
तस्याभूद्विश्वनाथस्तदनु च समभून्मण्डलस्तस्य द्रुनुः ।

(युक्तिरूपेण) च सादरीकृतः ॥ ३४ ॥ देववराः शिवादयः । शिवस्यागमनं
प्रसङ्गकृता स्वयमेवोक्तं पूर्वम् । अत्र आदिपदप्रयोगेण अन्वेषि देवा
भागता भूयवन्निति पूर्वमवसेयम् ॥ ३५ ॥ मदनवत् (रूप-)—महिमा
यस्य ॥ ३६ ॥ निकारेण आत्मावमाननेन द्रुन्यः ॥ ३७ ॥ धनं कन-
केतुरेगोमृदादिभिः, कनकेन च समृद्धः ॥ ३८ ॥ शिवगतीकावश्यस्य

कृत्वा तमुत्सङ्गतं समेत्य

स्वस्वामिनं सर्वमुदन्तमाख्यत् ॥ ४९ ॥

आनन्दपूरो मनसि क्षणेऽसि-

न्नालायलोकादथ तस्य योभूत् ।

मन्ये न मान्यो गलदश्रुदम्भा-

दासीद्वहिर्नेत्रपथात्स एव ॥ ५० ॥

प्रयाजिने दातुमशक्नुवानो

मानोचितं किञ्चन वित्तमसौ ।

यज्ञोपवीतं निजकण्ठदेशा-

दुत्तार्य तत्कण्ठगतं व्यतानीत् ॥ ५१ ॥

तस्मिन्नथ ब्राह्मणतां प्रपन्ने

तपोबलादीक्षितपुङ्गवस्य ।

तद्वक्त्रपद्मादथ वेदशास्त्र-

पुराणवाणी स्फुटमाविरासीत् ॥ ५२ ॥

प्रयागमेत्याथ वसन्दिजाते-

र्निर्लीय सन्नन्यथ मण्डलेशः ।

विज्ञापितो बान्धवभूमिभर्तुः

स्वरूपतो ज्ञातचरोपि चारैः ॥ ५३ ॥

अकथयत् । आरुपूर्वकात् चक्षुः स्यातेर्वां जुह् ॥ ४९ ॥ न मान् यः भवकाशं
न प्राप्नुवन् सन् ॥ ५० ॥ स्वरूपेण आकारमहिम्ना । ज्ञातचरोपि पूर्वतो
ज्ञातोपि । बान्धवदेशमूपस्य चारैर्गुणचरैर्विज्ञापितः ॥ ५३ ॥ स्वगुरोः परी-

नैवापश्यन्मण्डले मण्डलेशः

शोकाक्रान्तस्तत्र संमूर्च्छितोऽभूत् ॥ ४४ ॥

यथाकथंचित्समवाप्तसंज्ञः

पार्श्वे स्थितं दासमथो बभापे ।

‘त्वं धर्मपुत्रोसि मम प्रयाजि-

न्मासुद्वरखाद्य विपत्समुद्रात् ॥ ४५ ॥

दोलासंस्थो विश्वनाथस्य पुत्र-

स्तत्रैवास्ते, किं करोमि क्व यामि ।

प्राणास्तन्मे रक्षणीयास्त्वयैते

सौम्यानेयः सोऽपि सौम्यैरुपायैः ॥ ४६ ॥

बद्धा तिष्ठत्वत्र नौकापि ताव-

त्प्राणप्रेष्ठो यावदायाति बालः ।

याहि त्वं, मे साधयखाद्य कार्यं

भूयात्तेज्यं भूतनाथः सहायः’ ॥ ४७ ॥

अथ प्रयाजी स निजप्रयाणे

सरन्मृडानीपतिमुग्रवीर्यम् ।

आलक्ष्य सुप्तानवरोधिलोका-

नन्तर्गृहं च श्रविवेश सद्यः ॥ ४८ ॥

हिन्दोलिकायां सुखमुत्तमेनं

चालं विशालाक्षमथाम्यपश्यत् ।

कर्पूरचीरधाराप्रवाह इति कनकशब्दान्ते ।

तस्य त्रिलोकविदितं नामासीदर्थिकल्पतरोः ॥ ५९ ॥

देवर्षिग्रामवर्यो जयति, यमुनया संगता यत्र गङ्गा

वावीजीदीक्षितानां समभवदतुला तत्र वंशस्य वृद्धिः ।

तत्रासंश्रक्वर्तिप्रसृमरयशसः केपि, केचित्सिँवर्या

गङ्गायाः सेवयैते त्रिपथविगलितास्त्रीणि नामानि भेजुः ६०

कनीयान्मण्डलेशस्य काशीनाथ,—स्तदात्मजः ।

जगदीशोऽजयत्कीर्त्या कवीन्दिल्लीशमानितान् ॥ ६१ ॥

परमेश्वरशर्माऽभूत्तत्पुत्रः संमतः सताम् ।

तस्माद् गोपालरायोऽभूद्दीपादीप इवोद्भूतः ॥ ६२ ॥

दीक्षितानां विश्वनाथशर्मणां कृष्णदीक्षितः ।

आतासीत्तत्कुले जज्ञे भट्टः कल्याणपूर्वकः ॥ ६३ ॥

श्रीगोविन्दोऽभवत्तस्मात्कवीनामग्रणीः सुतः ।

स इदानीं वने काम्ये मरुत्वानिव तिष्ठति ॥ ६४ ॥

रणछोडप्रभृतयो बाबूरायादयः परे ।

देवर्षयो गोकुलस्था इत एव त उद्भूताः ॥ ६५ ॥

पचायप ततश्चिवः ॥ ५८ ॥ कनकादिदानशौण्डतया 'कनककर्पूरचीरधारा-
प्रवाह' इति नामासीत् ॥ ५९ ॥ चक्रवर्तिपु प्रसृमरयशस्रया 'चक्रवर्तिनः'
सिँवर्यागङ्गायाः सेवया 'सिँवरी' इति, द्वाभ्यां भेदाभ्यां सह देवर्षिग्रामा-
धिपतीनां देवर्षिचक्रवर्तिसिँवरीति त्रयो भेदा यभूवुरित्यर्थः ॥ ६० ॥
रणछोडबाबूरायादयो गोकुले स्थिताः ते देवर्षय इत एवोद्भूताः ॥ ६५ ॥

राजा बान्धवदेशभूपरिवृढो गोपालसिंहस्तदा

दीक्षायां स्वगुरोः परीक्षणमथो कृत्वा स वव्रे ततः ।

श्रीमन्मण्डलदीक्षितं स्वपरमाचार्यं ददौ चादरा-

द्देवर्षिप्रमुखान् श्रुताङ्कगुणितान्नामान् स तस्मै पुनः ५४

आच्छाद्य क्षौमवासोभिः क्षितिं स्वनगरावधि ।

गोपालसिंहस्तं निन्ये प्रयागाग्निजपत्तनम् ॥ ५५ ॥

अदीक्ष्यद्बान्धवदेशनाथं

समेत्य तत्रामलमन्त्रदानात् ।

प्रदापयामास पुरोहितस्य

कन्यां च तस्मै नववाडवाय ॥ ५६ ॥

तत आगत्य देवर्षिग्रामं राजर्षिमानितः ।

दीक्षितर्षिः सुहृदन्धुवर्गयुक्तोज्ज्वलसत्सुखम् ॥ ५७ ॥

चक्रे तत्राथ राज्यं निजकुलसहितो मण्डले मण्डलेशो

विद्या-सौभाग्य-भाग्योदय-विमलयशः-पुण्यपूर्णप्रतिष्ठः ।

तस्मादासीदुदासीकृतरिपुनिवहो विश्वनाथस्तनूज-

स्तस्मादुद्दामधामा समजनि तनयो मण्डलोऽप्यण्डलक्ष्मीः ५८

क्षणं कृत्वा दीक्षायां स गोपालसिंहो मण्डलदीक्षितं परमाचार्यं वव्रे इति योजना ॥ ५४ ॥ क्षौमवासोभिः कौशेयवस्त्रैः, स्वनगरपर्यन्तं क्षितिं आच्छाद्य, (पगपाँवडा) ॥ ५५ ॥ नववाडवाय नयीनवाडवाय तस्मै राज्ञे पुरोहितस्य कन्यां दापयामास । अनेन सिध्यति यद्बान्धवदेशाभिरतिव्री-
क्षणं आसीदत एव पुरोहितपुत्रा साकं तस्य विवाहं मण्डलेन कारयामास ॥ ५६ ॥ तत्र मण्डले ('देवर्षि' आदिग्राममण्डले) । उदासीनाः वृद्धाः रिपुनिवहा येन । वैरिणोपि वैरिभावं तत्पुत्रेति भावः । बरपूर्वकादासैः

चतुराननचातुरीविचित्रो

हरिसेवारसलोलुपः स आसीत् ॥ ७० ॥

वृथाकल्पनाजल्पनाऽपेतचित्तः

स्वधर्माय विचोपपत्तिं ततान ।

हरिध्यानधौताशयः शान्तिनिष्ठो

न संसारतापं प्रपेदे कदाचित् ॥ ७१ ॥

कवीश्वराणामथ पण्डितानां

धुरि स्थितो वैष्णवधर्मनिष्ठः ।

गङ्गातटे श्रीयमुनातटे वा

चरन्मनः स्वं रमयांचकार ॥ ७२ ॥

यः श्रीशुकमुखोद्गीर्णश्रीभागवततत्त्ववित् ।

‘अनन्यानन्दिनी’ चक्रे टीकां वैष्णवसत्कृताम् ॥ ७३ ॥

पुत्राः साधुचरित्राः क्षोणीसुत्राममानपूजार्हाः ।

वंशीधर-मुरलीधर-गिरिधर-संज्ञास्त्रयोऽभवंस्तस्य ७४

दयादानदाक्षिण्यविद्याप्रवीणः

कलाकल्पनाकल्पशास्त्री नवीनः ।

स वंशीधरस्तेषु वंशीधरांशो

हृदेरामभूमीशमित्रं बभूव ॥ ७५ ॥

चतुराननवत् चातुर्येण विचित्रः ॥ ७० ॥ स्वधर्मायैव विचोपपत्तिं सर्पस्वविनि-
योगं चकार ॥ ७१ ॥ क्षोणीसुत्राभ्याः पृथिवीन्द्रस्य मानपूजार्हाः ॥ ७४ ॥ कदावि-
पये या. कल्पनाः नूतनाविष्कारास्तेषु प्रवीणः । अथवा कदाचा चातुर्येण
या. कल्पनाः कवियोषेक्षणानि । हृदेराम इत्यस्य भाष्याप्रसिद्धा च्छन्दोनु-

हरिहर इति नाम्ना विश्रुतो मण्डलेश-
 त्समजनि सुखसंपत्संयुतः कोपि स्रुतः ।
 गिरिधरगिरिपुत्रीगीर्गिरीशैकदेहो
 गगनचरणैरप्यादृतप्रेमदेहः ॥ ६६ ॥
 भूमण्डलाखण्डलतः स लेभे
 क्षोणीकवीनामधिपत्वभावम् ।
 देवर्षिनाम्नि प्रकटप्रभाव-
 श्रकार राज्यं निजपत्तनेसिन् ॥ ६७ ॥
 सप्ताप पुत्रीः स पवित्रमूर्तिः
 पुत्रं न चैकं कुलतारणाय ।
 धर्मैर्धुरीणैर्धरणीधवानां
 धुरि स्थितो धाम हरेर्जगाम ॥ ६८ ॥
 तस्मिन्प्रपन्ने परलोकयात्रां
 तस्मानुजो माधवतुल्यतेजाः ।
 श्रीमाधवो ग्रामशतस्य राज्यं
 प्रहर्षयन्पौरजनान्प्रपेदे ॥ ६९ ॥
 अकवरनृपतेरवाप्य मानं
 सनयैः स्वैस्तनयैः समर्चिताङ्घ्रिः ।

विष्णु-पार्वती-सरस्वती-शिवाभेकदेहः, एतैरेव मूर्तिधारितेति यावत् ।
 अत एव देवैरपि आदृतः प्रेम्णा देहो यस्येदन्तः । अथवा, देवैरपि आदृता
 प्रेमदा इहा चेष्टा यस्य सः ॥ ६६ ॥ भारतचक्रवर्तिनः सकाशात्कविसार्व-
 भौमात्वं लेभे ॥ ६७ ॥ धुरीणैः धैर्यधर्मैः । धरणीधवानां राज्ञाम् ॥ ६८ ॥

तथास्तु ते बाढमिति ध्रुवाणो

जगाम धामामलनामधेयः ।

विप्रोपि विद्यार्थमसौ नृगेयः

काशीपुरीं प्राप बुधैरजेयः ॥ ८१ ॥

मतितरणिमवाप्य तत्र तूर्णं

पृढपि च शास्त्रसरित्पर्वोस्ततार ।

कचिदपि न विमोहमाप सद्यः

स्मृतहयशीर्षगुणप्रभावविद्यः ॥ ८२ ॥

काव्यव्याकृतिनाटकाभ्युत्तरणिः साहित्यजीवः कला-

कौशल्याङ्गिरसः कवित्वरचनाचातुर्यवल्मीकभूः ।

वेदाख्यानविरञ्चिचारुचरितः स्मृत्यर्थवैवस्वतः

किं चामानपुराणभानकुशलो योगाङ्गचन्द्रोदयः ॥ ८३ ॥

शब्दाब्धावपि शेषशालिधिपणः सांख्येऽथ पातञ्जले

वेदान्ते गुरुगौरवोन्नतमनाः कोशेषु कोशोऽपरः ।

मीमांसोदधिगाहने गहनधीर्वैशेषिके विश्रुत-

स्तत्रार्थामलमर्मसु त्रिनयनो न्यायाब्धिनाथोऽभवत् ॥ ८४ ॥

धाम जगाम ॥ ८१ ॥ स्मृताः हयशीर्षगुणप्रभावेण विद्या येन सः ॥ ८२ ॥

काव्य-व्याकरण-नाटकरूपे अभ्युनि तरणिसद्वनः । साहित्यस्य जीवः

(प्राणः) । आङ्गिरसो वृद्धस्पतिः । वल्मीकमूर्त्तवल्मीकिः । अप्रमाणं बलीरा-

निकृष्टानं सन्निकुञ्जकः । योगशास्त्रस्य विषये प्रकाशकत्वाच्चन्द्रोदयः ॥ ८३ ॥

गुह्यतः पृढस्पतिवत् गौरवेणोन्नतमनाः । कोशानां विषये कोपसदनः

लावण्यनाग्नि नगरे स चकार वासं

प्रेम्णा नृपस्य विदधे च परप्रकाशम् ।

द्वावेव तत्र वसतः किल रामकृष्ण-

नारायणाविति वभूवतुरात्मजातौ ॥ ७६ ॥

लब्ध्वा विद्या निखिलाः पण्डितराजाञ्जगन्नाथात् ।

नारायणस्तु दैवादल्पायुः स्वःपुरीमगमत् ॥ ७७ ॥

अनूपनगरे ततस्त्रिपथगामिनीये तटे

चकार मुरलीधरो हयशिरःसमाराधनम् ।

स तेन परितोषितः कमलया समालङ्कृतः

समागमदुमापतिप्रमुखदैवतैः संयुतः ॥ ७८ ॥

वराभीतिविद्यासुधाकुम्भपाणि-

स्तदानीं सदानीतसिंहासनस्यः ।

‘वरं ब्रूहि विप्र प्रसन्नोऽसि तुभ्यं’

स ऊचे वचो नूतनस्तोत्रतुष्टः ॥ ७९ ॥

निशम्य सम्यक् स हरेः समीरितं

तदा मुदा वाचमुवाच बाढवः ।

‘प्रदेहि मे देहिषु दुर्लभां मतिं

विद्यां यशः संततिमैश्वरीं गतिम्’ ॥ ८० ॥

रोधात्तथा गन्धः ॥ ७५ ॥ परस्य परमपुरुषस्य प्रकाशमुद्भासम् ॥ ७६ ॥ त्रिप-
थगामिन्या इदं त्रिपथगामिनीयम् ॥ ७८ ॥ सद्भिः आनीते सिंहासने तिष्ठ-
तीति । तुभ्यम् स्वकृते ॥ ७९ ॥ अमलानि नामधेयानि यस्य ॥ हयग्रीवः

गङ्गातरङ्गपरिशीलनलब्धवर्णः

पद्मालयापतिपदाञ्जनिलासिचेताः ।

सेवाजपप्रगुणितप्रथितानुभावः

पाठे विनापि निखिलान्निगमानवाप ॥ ८९ ॥

वंशीधरस्य तनयो विनयोपपन्नः

श्रीरामकृष्ण इति विश्रुतनामधेयः ।

भूमीन्द्रभूषणमसौ भुवि भारतीय-

चूडामणिः समभवद्भुवि भर्जितारिः ॥ ९० ॥

भट्टाचार्यस्य तनयौ गोकुलोत्सव-लक्ष्मणौ ।

लक्ष्मणो लक्षणोपेतः पितुर्विद्यामवाप्तवान् ॥ ९१ ॥

विद्याविवेकगुणशीलधनैरुपेतः

श्रीगोकुलोत्सव इह ग्रथितप्रभावः ।

वासं चकार यमूनाजलपावितायां

पुयां मधोर्विमलपुत्रकलत्रयुक्तः ॥ ९२ ॥

श्रीलक्ष्मणस्तदनुजः शितिकण्ठपुर्वा

शास्त्राण्यधीत्य नदिनादिषु चापि यत्नात् ।

दाम्ने वने वसति पण्डितश्चन्दवन्यो

गोस्वामिभिः कृतरतिः किल गोकुलीयैः ॥ ९३ ॥

नमः हरिं मुनेषु गोपयामास भक्तभक्तिवर्धनैः ॥ ८८ ॥ भूमीन्द्राणां
होमाजपप्रगुणः भूषणवितः । भारतीयानां विदुषां चूडामणिः ॥ ९० ॥
पितुः सकाशात् । विद्यामवाप्तवान् ॥ ९१ ॥ शितिकण्ठपुर्वा । कादयाम् ।
४० दि० ३५

जितसकलबुधेन्द्रवृन्दचूडा-

मणिनिकरद्युतिरञ्जिताङ्घ्रियट्टः ।

पदमभिनवमाप सद्य एष

त्रिपुरहरामलपचनप्रतिष्ठः ॥ ८५ ॥

विद्यावागीशशर्मा सकलमुनिजनस्तुत्यकर्मा स आसी-

न्नित्यं श्रीकृष्णधर्माचरणपटुमतीन्मानयामास भक्तान् ।

व्याप्ता विश्वम्बरान्तःकमलसदनया विद्यया यस्य कीर्तिः

स्फूर्तिः शास्त्रेष्वनन्ता समजनि जगतीजीवजाते न यादृक्

भूनेन्द्रादसौ रत्नपूर्णान् वसू-

नाप जापप्रभासुप्रभावप्रथः ।

न्यायविद्याविधौ वादिपञ्चाननः

सञ्चिकाय स्वयं स्वं यशो भासुरम् ॥ ८७ ॥

तस्यानुजोय जगतीजगतीपतीनां

सेवां विहाय जगतीद्वयतमं तुतोष ।

वंशीधराच्च मुरलीधरतस्तदानीं

लब्ध्वा धनानि विविधानि विधानदक्षः ॥ ८८ ॥

(आकरः) ॥ ८४ ॥ त्रिपुरहरस्य शिवस्य भ्रमले पचने (काश्याम्) प्रतिष्ठः स्थितः,

तिष्ठतेरच् । अभिनवं पदम् आप ॥ ८५ ॥ विद्यावागीशशर्मा इति प्रथितविद्वदः ।

अन्तःकमलमेव सदनं यस्यास्याया विद्यया सकलधरा व्याप्तेति यावत् ॥ ८६ ॥

जापप्रभया सुप्रभावा प्रथा (प्रसिद्धिः) यस्य ॥ ८७ ॥ जगत्याः पृथिव्याः

ये जगतीपतयः राजानस्तेषाम् । जगति ईद्वयतनम्-भयया जगत्याः ईद्वयतः

काव्यव्याकृतिवृत्तकोशकुशलोऽलङ्कारसर्वस्ववि-

च्छ्रीकृष्णः कविपण्डितो विजयते वाणीविलासालयः १००

हरिहर इव कविराजो धनयशसां मण्डलेश इव कोपः ।

श्रीकृष्णभट्ट एष हि चिरसुर्वीमण्डले जीव्यात् ॥ १०१ ॥

तेषु श्रीरामकृष्णः प्रकटितविभवो राजराजोजितश्री-

र्दारिद्र्यद्राविविद्यावशितनृपजनः सन्मनःसंश्रितोऽभूत् ।

यस्यावश्यायशुभ्रभ्रमितसितयशोभासितो भूमिभागः

शिष्याणामप्यमेयाऽगणितगुणगणैर्गौणभूतो गणेशः १०२

निजशिष्यतो हृदयरामसुता-

जगरामतः समाधिगम्य सुखम् ।

अनुजैर्युतः श्रितसुरद्वरसौ

विललास तत्पुरि विलासयुतः ॥ १०३ ॥

दिल्लीशस्याज्ञया राज्ञो जगरामो जगद्वली ।

सैन्धवं सैन्धवैर्युक्तो जगाम जयदायुधः ॥ १०४ ॥

पुष्पवन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ ॥ ९७ ॥ वेदान्ते सिद्धान्तभूता धीर्यस्य, वेदान्त-
सिद्धान्तान् व्यायतीति वा । वृत्तं लोकवृत्तमितिहासादि छन्दो वा । वाणी-
विलासानामालयः ॥ १०० ॥ मण्डलेशश्च तत्पुत्रो हरिहरश्चोभौ पूर्वजौ तद्-
गुणख्यातौ ॥ १०१ ॥ तेषु पुत्र-आतृव्यादिषु सत्सु । सन्मनसां संश्रितः ।
अवश्यायो हिमः । आरमनस्तु का कया, शिष्याणामप्यगणितगुणगणैर्गणेशो
गौणः (उपसेवभूतः) अभूत् ॥ १०२ ॥ श्रितानां कल्पवृक्षः । तत्पुरीति
'आगमशास्त्रस्यानित्यतया' । अथवा 'तत्पुरविलासयुतः' इति पाठः ॥ १०३ ॥

अगणितगुणगणपात्रं गिरिधरपुत्रो बभूव भाग्यनिधिः ।
 विमलकलाकुलशीलनगततन्द्रो रामचन्द्र इति ॥ ९४ ॥
 तस्य द्वावथ पुत्रौ गिरिधर-मधुसूदनौ भवतः ।
 भोक्तुं स्वर्ललनानां सुखं गतौ तौ सुरेन्द्रपुरीम् ॥ ९५ ॥
 श्रीमान् बालमुकुन्दो मुरारिभट्टश्च वर्द्धितप्रणयौ ।
 जज्ञाते द्वावेतौ वंशमणी गोकुलोत्सवात्तनयौ ॥ ९६ ॥

यशःप्रतापाविव मूर्त्तिमन्तौ
 विवेकधार्मविव वर्धमानौ ।
 कृतावताराविव पुष्पवन्तौ
 द्वावेव भूमौ जयतः समर्थौ ॥ ९७ ॥

श्रीवैष्णवाचारविदां वरिष्ठा-
 च्छ्रीकृष्णचन्द्रामलभक्तिनिष्ठात् ।
 मुकुन्दभट्टादुदितो गुणाढ्य-
 श्चकास्ति सनुव्रजभूषणाख्यः ॥ ९८ ॥

श्रीकृष्णशर्मा तनयस्तदानीं
 श्रीलक्ष्मणादाहितलक्षणोभूत् ।
 वशीकृतो येन गुणैरुदारै-

र्बुन्दीपतिः श्रीयुधसिंहभूषः ॥ ९९ ॥

मीमांसापरिशीलने पटुमतिः सांख्यान्धिपारंगमो
 न्यायानर्गलवाक्प्रपञ्चचतुरो वेदान्तसिद्धान्तधीः ।

त्यक्त्वा श्रीकीर्तिसिंहं तदनु स दनुजारातिभक्त्याप्तकाम-
स्तपित्रा मानमानन्दितमधुरमना मानसोन्माथिमूर्तिः ।

दत्त्वा पादं रिपूणां शिरसि, च सुहृदां पाणिपङ्केरुहाग्रं
जाग्रद्विद्योद्यतस्तत्पुरि मुदममितामाप मीनध्वजश्रीः १११

तस्मिन्गते मोक्षपदं क्षितीशे
क्षमारक्षणे बुद्धिविचक्षणश्रीः ।

श्रीरामसिंहस्तनयस्तदीयः

श्रीरामकृष्णं स्मर्यावभूव ॥ ११२ ॥

तस्मिन्नापि खल्ललनाविलास-

सुखानि भोक्तुं दिवसम्युपेते ।

तत्तदनुरासादितभूमिभारो

वभूव राजा किल कृष्णसिंहः ॥ ११३ ॥

गुरुवत्कृष्णसिंहेन रामकृष्णोऽथ मानितः ।

कञ्चित्कालं वसन्तत्र बुभुजे स्वर्गवत्सुखम् ॥ ११४ ॥

कलिन्दकन्याम्युपवित्रितायां

दिछीशपुर्यां वसतोऽथ तस्य ।

जीवो ययौ धामनि दानवारे-

रस्थीनि गङ्गासलिले ममज्जुः ॥ ११५ ॥

रामकृष्णस्ततस्तेन विज्ञप्तेः सादरीकृतः ।

न ययौ म्लेच्छदेशं स विग्रागमवहिःकृतम् ॥ १०५ ॥

ततः स आकारित आदरेण

श्रीकृष्णसिंहेन नृणां वरेण ।

अनूपनाश्रो नगरस्य नृत्नं

विश्वम्भराभागमलंचकार ॥ १०६ ॥

गङ्गापयःस्नानपवित्रमूर्तिः

श्रीरामनामस्मृतिवाधितायः ।

श्रीकृष्णसिंहादमितानि लेभे

वस्त्रानि शिष्यान्निजभक्तियुक्तात् ॥ १०७ ॥

पुरन्दरदराहृतः स उदारगुणाग्रणीः ।

सुरसिंहैस्ततो लेभे कृष्णसिंहः सुरालयम् ॥ १०८ ॥

तस्मिन्प्रपन्ने किल नाकलोकं

तदा मुदा श्रीजयसिंहसन्तुः ।

श्रीकीर्तिसिंहः कुतुकी कलासु

समाह्वयद्राजकविं नरेन्द्रः ॥ १०९ ॥

समानसौ सप्त रविप्रकाशः

कामाटवीमन्दिरलब्धवासः ।

निनाथ नारायणनामधेयै-

स्तत्तान तत्रापि च पुण्यराशीन् ॥ ११० ॥

सुरसिंहैरिति कथ्ये तृतीया । पुरन्दरेण दर शीघ्रं आहृतः ॥ १०८ ॥ सप्त
समान् वत्सरान् (अत्यन्तसंयोगे) । पुंसवमपि ज्ञायते । कामाटवी काम-

अद्यापि तस्यां निवसन्सभायां
 सभ्यैः समस्तैरुपलालिताङ्घ्रिः ।
 श्रीमाधवः स्वर्गसुखानि विन्दन्
 क्षोणीतले नैव मनः करोति ॥ १२० ॥
 आनन्दरामः खलु तस्य पुत्रः
 सदा सदाचारपवित्रिताङ्गः ।
 चकास्ति नान्हेन्द्र इति प्रसिद्धः
 श्रीकृष्णपुर्यां सुखसम्पदाढ्यः ॥ १२१ ॥
 गङ्गाधरोपि स्फुरितानुभावः
 श्रीजाह्नवीतीरसमर्द्धितश्रीः ।
 कलत्रपुत्रान्वित एव लेभे
 पद्मापतिप्रौढपुरीविलासान् ॥ १२२ ॥
 हरिहर इति नाम्ना रामकृष्णात्मजोयं
 व्यरचयदथ वंशज्ञानसिद्ध्यै प्रबन्धम् ।
 अयमधिकमनोज्ञः पण्डितानां कवीनां
 जनयतु सुखसम्पत्सौष्ठवं सेव्यमानः ॥ १२३ ॥
 कलाकमलशालिनी गुणगभीरनीराकुला
 सदागमनिपेविता शुभसपक्षवृन्दाश्रिता ।

॥ ११८ ॥ माधवः परलोकं जगामेत्यर्थः । पर्यायोक्तम् ॥ ११९ ॥ तस्यां
 स्वर्गीयसभायाम् (सुधर्मायाम्) सभ्यैः देवैः ॥ १२० ॥ श्रीकृष्णपुर्यां
 मथुरायाम् ॥ १२१ ॥ पद्मापतिप्रौढपुरी कृष्णपुरी ॥ १२२ ॥ अयं प्रबन्धः ।
 सेव्यमानः सुखसम्पदां सौष्ठवं सौन्दर्यं (सौकर्यं) जनयतु ॥ १२३ ॥
 सदा आगमैः (वेदैः) निपेविता । नदीपक्षे अगमैः वृक्षैः 'सौलवृक्षौ

माधव-हरिहर-गङ्गाधरसंज्ञाः सूनवस्तस्य ।

जीवातयो जनानां काले तस्मिन्स्थितास्त एव परम् ११६

श्रीमाधवस्तेषु विशालभाल-

श्याकर्णनीलोत्पलपत्रनेत्रः ।

उदारचेताः शुभवाग्विलासो

वंशाभिमानः कृतदेवगानः ॥ ११७ ॥

व्याकृत्यावर्तगते श्रुतिहरिशयने तर्कनक्रकमाद्ये

काव्यालङ्कारवीचौ स्मृतितरुणतरौ शुद्धमुक्तापुराणे ।

कोपश्रीरत्नकोपे प्रतिफलितयशःपूरनीरे गभीरे

केलिं यद्गानसिन्धौ प्रकटतरमियं भारती चर्करीति ११८

विद्यावतां मन्त्रविदां समाजे

वाचस्पतौ किञ्चन सन्दिहाने ।

ग्रष्टं तमर्थं सुरनायकेन

तदा मुदाऽऽकार्यत माधयोपि ॥ ११९ ॥

रेधांमनि वैकुण्ठे ॥ ११५ ॥ जनानां जीवातयो जीवनीपधभूताः । ते
एव तस्मिन् काले स्थिताः ॥ ११६ ॥ कृतं देवानां गानं स्मृतिर्वेन ॥ ११७ ॥
यस्य माधवस्य गानरूपे सिन्धौ समुद्रे, भारती केलिं भविष्येन करोति ।
व्याकृतिरेव भाववर्तगते यस्मिन् । श्रुतिर्वेद एव हरिशयनं शेषो यस्मिन् ।
स्मृतिरेव तरुणतरा तरिः (नौका) यस्मिन् । शुद्धमुक्तापूरसदृशाणि
पुराणानि यस्मिन् । यशःपूर एव नीरे यस्मिन् । इत्यादीन् अरूपकानि

यदत्र मे चापलमार्यवर्याः

क्षाम्यन्तु तत्काव्यकलासु धुर्याः ॥ १२७ ॥

इमं प्रवन्धं मम शोधयन्तो

मनोविनोदेषु निवेशयन्तः ।

सन्तो भवन्तो यदि बुद्धिमन्तो

नबुद्धिमन्तोरिह कापि भीतिः ॥ १२८ ॥

निरस्य दोषान् गुणगौरवेण

सन्तः प्रवन्धं मम शोधयन्तु ।

दृष्टं न दोषव्यतिरेकि किञ्चि-

दोषाकरो यद्विधुरप्यभाणि ॥ १२९ ॥

विस्मृत्य सर्वं करणीयगर्वं

ब्रह्मैकतानं यदभून्मनो मे ।

ग्रन्थकर्तुः समये वर्तमानस्य सर्वतोऽर्वाचीनस्य (इदानीमपि 'अलङ्कारक-
लानिधि'ग्रन्थमहिम्ना प्रसिद्धस्य) श्रीकृष्णभट्टमहाभागस्य यत्सौभाग्यवर्णनं
तस्य यथार्थताऽनुभवात् । तस्य यद्वर्णनं तत्सर्वथा सत्यमेव । संस्कृतप्रजभा-
षापाणिन्याये तस्मिन्कालेऽद्वितीयोऽभू सः । अतएव जयपुरनगरप्रतिष्ठापकेन
श्रीजयसिंहनरेन्द्रेण तस्मै कविकलानिधिपदं ग्रामद्वयं च प्रादीयत । अग्रे
इदं स्पष्टं भविष्यति । ततश्च ख्यातीपुलाकन्यायेन सर्वमश्रयं वर्णनं
सत्यमिति निर्भ्रान्तं सिध्यतीति दिष्टं ॥ १२७ ॥ यदि बुद्धिमन्तस्तर्हि
शोधनमनोविनोदादिषु निवेशो चान्छितः । यदि न, तर्हि नबुद्धेः (अबुद्धेः
बुद्धिरहितस्य । मत्तन्वेन सह नैकधेतिवत् समासः) मन्तोः क्रोधात्
कापि भीतिः । अबुद्धेर्जनात्कुप्यतोपि को विभेतीति भावः ॥ १२८ ॥
दोषव्यतिरेकि दोषविरहितम् । अभाणि अगादि ॥ १२९ ॥ ग्रन्थरच-

सुशिष्यतरणिस्तृता सितयशस्तरङ्गोञ्जला
 नदी विजयतेतरां विमलवंशभूभृद्भवा ॥ १२४ ॥
 वावीदीक्षितमूलकः सुमनसामानन्दनो माधव-
 स्कन्धस्तत्सुतशाखिकः शुभदलः श्रीरामकृष्णादिभिः ।
 भट्टाचार्यसुतावदातकुसुमस्तत्पुत्रपौत्रादिभिः
 प्रोद्यन्मञ्जुफलो जयाय भवतान्मे वंशकल्पद्रुमः ॥ १२५ ॥
 भूतं भविष्यद्भजते प्रकाशं
 गीर्देवता चेत्कुरुते विलासम् ।
 आयुर्न वा गच्छति चेद्विनाशं
 मनस्तदा स्यान्मम वर्णनाशम् ॥ १२६ ॥
 स्ववंशविख्यापनशीलशाली
 कृतो मयायं ललितः प्रबन्धः ।

मगावगौ' । शुभा ये सपक्षाः समानपक्षाधिताः (भनुगामिनः) वष्टु-
 न्देराधिता । पक्षान्तरे शुभैः सपक्षवृन्दैः पक्षिवृन्दः । सुशिष्यरूपानि-
 स्तरणिभिः स्तृता । भाच्छादिता । विमलवंश एव भूभृत् (पर्वतः) उद्भवा
 ॥ १२४ ॥ सुमनसां पुधानां पुष्पाणां च । भट्टाचार्यस्य मुरलीधरस्य पुत्रा एव
 सुन्दराणि कुसुमानि यस्य । तस्य मुरलीधरस्य पुत्रपौत्रादिभिः (वट्टायां)
 प्रोद्यन्मञ्जुफलः ॥ १२५ ॥ यदि भूतभविष्यद्वेदी स्यात्, यादवेवीकृता स्यात्,
 आयुर्नाशो न स्यात् (नमरः स्यात्), तदा मे जनः वर्णनाशान् भ्राता
 यस्य, ईदृशं स्यात् । अपारस्यास्य वंशस्य मम वर्णनस्याशा नास्तीति भावः
 ॥ १२६ ॥ स्ववंशविख्यापनप्रयोजनेऽलिन्दकन्धे यद् यत्कं तत्र काव्यक-
 लाचतुराः क्षाम्यन्तु । काव्यकलाचतुरा जानन्ति यद्यज्यकलायदर्शनार्थं
 कुत्रचिद्वकादाधिक्यं भवति । अतएव तत्र स्वयंशस्य स्वमुखत एव
 गौरववर्णनं दोषो मङ्गं न दोष इति भावः । वस्तुतस्तु नाश्रातिनाशोक्तिः ।

को वा गुणस्तस्य गवेपणीयो
यन्निगुणे ब्रह्मणि लीनमासीत् ॥ १३० ॥

क्षितो गदापाणिपदाब्जयुग्मे
पद्यप्रसूनस्तवको ममायम् ।

समीरणादाविकसन्नशेषं
सभाप्रदेशं सुरभीकरोतु ॥ १३१ ॥

दौहित्रः श्रीनिवासस्य पौत्रो वंशीधरस्य च ।

पुत्रः श्रीरामकृष्णस्य प्रयन्धं व्यदधाद्दरिः ॥ १३२ ॥

इति श्रीहरिरायकृतो घावीजीदीक्षितकुलप्रयन्धः समाप्तः ॥

नायां मे मनो ब्रह्मकृतानमासीत्, अत एव यदि नम कारये कश्चन
गुणो न स्याच्छाहि न विरुद्धन् । ब्रह्मणो निगुणत्वान्मम च मनसो ब्रह्मणि
लीनत्वादित्याद्यः ॥ १३० ॥ गदापाणेः श्रीविष्णोः । समीरणात् सम्यक्
ह्रीरणात् पठनात् अशेषं यथा स्यात्तथा वा विकसन् चेतसि व्यासुचन् सन् ।
उपस्यकपसे समीरणाद्वायोः ॥ १३१ ॥

अथ ग्रन्थकर्तुर्नवनिर्मितो

→❖ दोहाच्छन्दः ❖←

एतदवधि षोडशशतकशाखान्तं या शास्ति ।
गौतमगोत्रपरम्परा परानुगमलभ्यास्ति ॥ १ ॥

‘कुलप्रबन्ध’कवि हरिहरभट्टमारम्य षोडश-सप्तदशशतकयोः शाराप-
र्यन्तं या वृत्तान्तं सूचयति, सा गौतमगोत्रसन्ततिः परेणान्पणेन
लभ्यास्ति । तथा च प्राचीनग्रन्थानामालोदनेन यद्विद्वद्वगत्तं तद्विद्व निब-
ध्यते इति भावः ॥ १ ॥

❖॥ पुरुषोत्तमगोस्वामी ❖॥

कवित्तच्छन्दः (घनाक्षरी)

गौतमसगोत्रधरतैलङ्गद्विजानां वंशो
व्याप्तुवत्प्रशंसो बुन्दि-दुण्डारेषु संघयो
अम्बरनरेशभुजविक्रमविभवमध्यां
षोडशशताब्द्यां वसन्तम्बरे स निर्वभौ ।

अथ ग्रन्थकर्तुर्नवनिर्मितो

→❖ दोहाच्छन्दः ❖←

एतदवधि षोडशशतकशाखान्तं या शास्ति ।
गौतमगोत्रपरम्परा परानुगमलभ्यास्ति ॥ १ ॥

‘कुलप्रबन्ध’कवि हरिहरभट्टमारभ्य षोडश-सप्तदशशतकयोः शाखापर्यन्तं या वृत्ताम्सं सूचयति, सा गौतमगोत्रसन्ततिः परेणान्पणेन लभ्यास्ति । तथा च प्राचीनग्रन्थानामालोचनेन यत्किञ्चिदवगतं तदिह निबध्यते इति भावः ॥ १ ॥

❖(पुरुषोत्तमगोस्वामी)❖

कवित्तच्छन्दः (घनाक्षरी)

गौतमसगोत्रधरतैलङ्गद्विजानां वंशो
व्याश्रुवत्प्रशंसो बुन्दि-दुण्डारेषु संययौ
अम्बरनरेशभुजविक्रमविभवमग्न्यां
षोडशशताब्द्यां वसन्नम्बरे स निर्वभौ ।

यो वै म्लेच्छसम्राजां प्रभुत्वसमयोपगत-
 टोडानागलादिभूमेर्लेखं नृपादाददौ
 सोयं गुणिगीयमानगोस्वामीति गौरवभृत्
 पुण्यपथगामी पुरुषोत्तमकृती वमौ ॥ २ ॥

व्यामुवती प्रशसा यस्य, वैदुष्येण विख्यात सन् बुन्दिराज्ये दुण्डारदेशे
 च ययौ । स गौतमवश, आम्बेरनरपतीना भुजपराक्रमकीर्तिपुच्छार्थं पोड
 शशताब्द्या आम्बेरनगरे यसन् शुभुमे । मोगलसम्राज्ञा शासनकाले टोडा-
 भीविग्रामे-तत्समीपस्थनागलग्रामे, हुणकीग्रामे च प्राप्ताया भूमे प्रमाण
 लेखं नृपात् आम्बेराधीशात् प्राप । अर्थात् यवनसम्राज्ञा काले लब्धाया
 भूमे प्रमाणपत्र (पट्टा) वैदुष्यसन्तुष्टैरम्बरनरेन्द्रैरपि (तद्रूमे, स्वाधिकृत-
 श्वेपि) समर्पितम् (१७३५ तमे वैक्रमे) । गुणिभिर्गीयमान 'गोस्वामी'ति
 गौरव विभक्तिः स । एष पुरुषोत्तम ससदृशशतकस्यान्तिमभागे (भद्रमा-
 नेन १६८० वैक्रमाब्दे) आसीत् ॥ २ ॥

→ लक्षणभट्टः ←

असिन्नेव वंशे कीर्तिभाजामयमाद्यतमो
 विद्यास्वसमोऽभूद्यो हि महितमहामनाः
 यस्य च समस्तबुधवृन्दान्ते प्रतिष्ठाभव-
 द्यो बाल्यभवेदान्ते निविष्टोभूज्जमं विना ।
 अष्टादशशतकसमारम्भे प्रसिद्धिं प्राप्य
 येन प्रीतिसंभेदोऽनुभूतो नृपतोऽमुना
 बाह्यविचक्षणरूनीन्द्रलक्ष्यलक्षणान्
 नृपविद्वद्भूव मङ्गलक्ष्मणबुधोऽमुना ॥ ३ ॥

विद्यासु नसन् अद्विष्टाप । कीर्तिभाजान् आद्यतमः । बाल्यभार्य-
 प्रचारिते अनुनाय्यादी, प्रानशनादी च वेदान्तागमे । नृपते आम्बेराधी-

शात् । प्रीतिसंभेदः प्रेमनिबन्धः अनुभूतः । वाङ्मनयविचक्षणेषु कवीन्द्रेषु
लक्ष्याणि यानि लक्षणानि तद्वान् । ग्रह्याविद् वेदज्ञः । अस्य वैदुष्यमुद्दिश्य
प्रोक्तं तत्पुत्रेण श्रीकृष्णभट्टकविकलानिधिमहाभागेन—

“सहैव सयंविद्याभिः सहैव श्रुतिभूषणैः ।

सहैव सकलैः शास्त्रैर्लक्ष्मणाख्यो दिवं गतः ॥

गच्छत्यान्यीक्षिकीयं क्षयमथ विशति व्याकृतिर्वह्निमध्वे

भीमांसा मूर्च्छिताभूदनिशमुपनिपत्येदिता वेदनाभिः ।

मग्ना सा कापिली गीर्गुरुविरहगता योगगीर्भग्नयोगा

याते निर्वाणमासेजितसुकृतफले श्रीगुरौ लक्ष्मणाख्ये ॥”

[पद्यमुक्तावली] ॥ ३ ॥

→ सोरठाच्छन्दः ←

अभवत्प्रतिभा कापि, हयग्रीवसेवनवशात् ।

यस्य प्रतिमाऽद्यापि, दक्षिणदिग्गल्ब्या लसति ॥ ४ ॥

यस्य लक्ष्मणभट्टस्य प्रतिभा । दक्षिणदिशो लब्धा यस्य हयग्रीवस्य मूर्तिः,
अद्यापि तद्वंशे लसति । यस्या निर्माणदिकं दक्षिणदिक्सम्बन्धं सूचयति ।
एतन्मूर्तेर्ध्यानं तु जयपुरैर्भवाम्यपूर्वखण्डस्य मङ्गलाचरणे द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

→ कविकलानिधिः श्रीकृष्णभट्टः ←

यस्मिन्नुदितेऽभूत्कविसंसदः प्रकृष्टा ग्रमा

श्रीमज्जयसिंहसभाकरविर्णा निर्वर्णा

किं बहुना यस्य कलां भूयोऽभ्युपगच्छन्नपि

हन्त हन्त पद्माकरो निर्मालनमायया ।

कोमलमधुरवर्णमैत्रीकलालास्यकरो
 दीपितशृङ्गारभरो भूरिविर्भा निर्ममौ
 काव्यकलालक्ष्मीगेहलक्ष्मणमहोदयितो
 जनितः श्रीकृष्णकविकलानिधिरुद्धमौ ॥ ५ ॥
 वे काव्यप्रकाशमूचुरलङ्कारकलानिधौ
 श्रीमज्जयसिंहभूपमानसमुदावहे
 रामायणं कृत्वाऽवहन् रामरासाचार्यपदं
 वीणाः संनदन्ति येषां काव्ये माधुरीवहे ।
 युन्दीनरपालबुधसिंहयशोविरज्यापकान्
 'लाल' कविनाम्ना कृतकाव्यान्ग्रामिमीमहे
 श्रीमज्जयसिंहदत्तकाव्यकलानिध्यभिधान्
 श्रीकृष्णामिधानकविविबुधान् स्तुर्वीमहे ॥ ६ ॥

यस्मिन् कविकलानिधौ उदिते सति । कविगोष्ठ्या प्रवृष्टा काव्यरत्न-
 सभाकृपा कैरविष्णो कुमुदिनी निर्धवौ, सुखिताऽभवत् । पद्माकर कमल-
 खण्डः, कलानिधे कलामभ्युपगच्छन्नपि नियतिवशात्सकोच प्राप्नोति ।
 पक्षान्तरे, पञ्चोत्तरविंशतके (सवत् १८१०) उत्पन्न, पद्माकरकवि, शब्दा-
 लङ्कारवर्णमैश्यादिवु कविकलानिधिविदिरुद्धमण्डितस्य यस्य कलामनुजीवन्नपि
 शब्दालङ्कारनाम्नाप्राधान्यात् निर्मालन तत्सुखनाया 'शब्दकवि'रिति निम्न-
 जग्राह । तदवबोधनार्थं किञ्चिदेक निदर्शनं दायते । यथा 'मलङ्कारकला-
 निधौ' श्रीकृष्णमदनहाभागानां यद्यम्—

"देगुरसुरग एही तरवानि तर मिटि
 चूर है चरमनसचन्द सचि मिटिगो
 बटकि टकोबनि, खटकि गोरी पीठुमेन,
 छटकि मटकि ऊरुछटियन किलिगो ।

नाभीसर बूढ़ि, रोमराजीसों उरहि, त्रिव-
लीनसों बलित गाढ़े ठाढ़े कुच ठिलिगो
मृगमदलेष तम क्योहूँ तरि, चंद उजि-
यारे मन मरकत नैननसो मिलिगो ॥”

एतस्य वृत्ताया पद्याकरकयेः पद्ये उपलभ्यते । यथा ‘जगदिनोदस्य’
३८ पृष्ठे—

“इंसाकी तुहाइं धीनाफूत्रते छटक कट,
छटतें छटक छट कन्धपे हठरिगो
कहै पदमाकर सुमन्द चलि कन्धहुतें
भूमि भ्रम भाईसी भुजामें त्यों भनरिगो ।
भाईसी भुजातें भ्रमि आयो गोरी, गोरी गोरी
यांहतें चपरि चलि चूनरीमें भरिगो
हरे हरे हरे हरी चूनरीतें जोळीं
तोळीं मन मेरो दौरि तेरे हाथ परिगो ॥”

पद्येऽस्मिन् अर्थोपजीवनमयिकलमारचय्य ‘भूमिभ्रम भुजामें भनरिगो’
भावि कैयलशब्दाश्चरमात्रमधिकमायत्तं कविना । कसरदनयोर्मधुरमव्ययं-
वगुम्भितम्, आशयकशब्दाद्व्यारमण्डितं चेति तु युधा एव समीक्षन्ताम् ।

किं च पद्याकरकयिः कयिकलानिधेः शब्दसंनिवेशमपि प्रायोऽविकलम्-
पादय, यथा—

“को है यह ‘लाळ’ गलकंचनकी माळ
होत जीवन निहाळ या पियूष पूर पोखेमें
ऊनियाइं माळ घोवा बिंदली विसाळ, भरे
चादनीके जाळ हूँहि आनन अनोरेंमें ।
ऐल हूँहि ओर दिन कीर्न हय छोर, चदयो
पादव चकोर चहुं ओर चंद घोखेंमें
उसकि बसकि घीने हने पारी झूमि झूमि
सिसकि सिसकि छुकि सांकत हरोखेंमें ॥”

एतद्वि कविकलानिधेः पद्यम् । एतस्य चतुर्थचरणत्वं शब्दसंनिवेशं
पद्माकरकविः पद्यस्य प्रथमचरणे निबबन्ध । यथा जगदिनोदस्य ६७ पृष्ठे—

“उक्षकि शरोस्त्रा ह्ये क्षमकि झुकि झांकी वाम
श्यामकी विसरि गई खबरे तमासाफी ।” इत्यादि.

कोमलमधुर-वर्णमैत्रीकलाया लास्यकरः उल्लासकरः । मधुररचना-
सौष्टवेन दीपितः परिपोषं प्रापितः शृङ्गाररसो येन सः । विभां कीर्तिम् ।
कलानिधि- (चन्द्र-)-पते तु—उद्दीपकस्त्वारसर्वं सनञ्जसमेव । लक्ष्मणभट्ट-
रूपान्महोदधितः । महोदधिः किल लक्ष्मीगृहम्, अयं हि काव्यकलालक्ष्म्या
गृहम् ॥ ५ ॥

‘अलङ्कारकलानिधिनामा मञ्जभाषामयः साहित्यस्य परमोच्चकोटिको
ग्रन्थः । एष हि जयपुरनगरनिर्मातृणां श्रीसवाईजयसिंहदेवानामाज्ञया
निर्मितः । अत्र हि काव्यप्रकाशस्याधारेण अलङ्कारशास्त्रस्य विस्तरवस्तुधना-
विष्कृतम् । येषु मर्मस्थलेषु चतुराशीकाकृतोपि मुह्यन्ति, तेषु स्थलेष्वेभिः
तथा स्फीतोर्धे उपनिबद्धो यं विलोकयतः सद्बुद्धयस्त यदादेपु ध्रुवोपद्यते ।

रामायणनिर्माणस्य कारणमेवं श्रूयते—कदाचिद् सभामभ्यभाषितः
श्रीजयसिंहधरणीन्द्रः—“श्रीकृष्णवत् रानचन्द्रस्यापि रासप्रसङ्गवर्णनमस्ति
न वेति” कविकोविदैः साकं स्निग्धं संलपन्नासीत् । सर्वे पण्डिता मानना-
स्थिता भासन्, परं कीर्तुकाविष्टमतेः श्रीकृष्णभट्टमहाभागस्य मुक्तासहस्रा-
निरसरत्—“अस्ति तादृशं पुस्तकं काश्याम् ।” महाराजस्तु कविकलानिधेयं
वाचमागृह्य ‘मासद्वये तत्पुस्तकमस्तस्यविधे प्रापणीयमिति’ सामदमाज्ञप्त-
वान् । गृहमागतः सोयं कविशेखरो बहुलनसनञ्जसं विषारयामास । पत्रो
नासीत्तादवपुस्तकम् । अस्तु तद्दिनादारभ्यैव मञ्जभाषामयं ‘रामरासा’ नामकं
रामायणग्रन्थं मासद्वये निर्ममौ । अवधिसमये च महाराजस्य निकटं प्राप-
यामास । कविताकलानामिको महाराजः कलानिधिमहाशयस्य उत्तमो
प्रत्यभिज्ञातवान् । मुबद्दु श्रीतोऽम्बरधरणीपतिः कलानिधिमहानागाय
अपरिमेयं धनराशिम् ‘रामरासाचार्ये’ति पदवीं चोद्दिदवान् ।

श्रीकृष्णभट्टमहाभागस्य पूर्व निवासो पुन्दिनगरेऽभवदिति तस्य रचनातः प्रतीयते । कुलप्रबन्धे हरिहरभट्टेरपि लिखितम्—

“श्रीकृष्णभट्टस्तनयस्तदानीं श्रीलक्ष्मणादाहितकक्षणेभूत् ।
वशीकृतो येन गुणैरुदारैर्पुन्दीपतिः श्रीबुधसिंहमूपः ॥”

पुन्दीधरस्वास्त्य बुधसिंहस्वास्त्यया ‘शृङ्गाररसमाधुरी’ ‘निदाधरसमाधुरी’ नामकौ ग्रन्थौ कविकलानिधिमहाभागेन रचितौ । अलङ्कारकलानिधिप्रभृति-
ष्वन्यान्येष्वपि पुस्तकेषु बुधसिंहमूपस्य प्रशंसायाः काव्यान्पुपलभ्यन्ते ।
श्रीकृष्णभट्टमहाभागानां काव्यानि प्रायो ‘लाल’कविनाम्नाऽङ्कितानि । यथा
अलङ्कारकलानिधौ—

“राध भनिह्दासिंहजूके राव पुद्गसिंह
राधरे सखल दल चळत समकसों
लालकवि तितके भुवाल पयमाल होत
खंदे हयमाल लुरताळकी समकसों ।
भारे होत वारिपि जेव्यारे पूरधार वजि-
यारे दामिनीके भसि कारेकी दमकसों
गारे परें नदिन पगारे परें वारिभिन
गारे परें भरिन नगारेकी धमकसों ॥”

पद्यमुक्तवत्यामपि—

“देव श्रीपुद्गसिंह त्वदसिजलधरोत्तुसिसखीर्विनीरे
शृङ्गाराध्यावितीरे भवसरसि मधरसाधुयादोर्मिसंघे ।
नलप्राग्येव हंसाः परिलसितनभोनीलिमा देवछौपः
एण्णुः पद्ममस्मिन् मधुरमधु सुधा देवबुन्दा मिलिन्दा ॥”

अनन्तरं तु कलानिधिमहाभागाख्यलौकिकप्रतिभया समारूढोऽम्बरभाषी-
पुराण्डो पुन्दिभूगलपाथित्वा मुबहुसाकारसंतोषितमेनमान्नेरनगरे निवा-
सयामास । श्रीकृष्णभट्टमहाभागानां प्रयोगैः देवर्षिबामुदेवभट्टैः स्वमिर्नि-
र्यानां ‘राधारूपचन्द्रिका’यां स्वयंज्ञपरिचये पूर्वं लिखितम्—

“छप्पै—दक्षिणदिशि तैलङ्गदेश इह राजत नीको ।

तहँके परम कुलीन विप्र कविराज सद्दीको ॥

कृष्णभट्ट इमि नाम, वेद, शास्त्रनमें पारग ।

लौकिक वैदिकरीति, कृष्णको जान्यो मारग ॥

तिन कियउ ग्रन्थ सब शास्त्रके, रामायन तव तेह भो ।

तिमसों जयसाह नरिंदके, गुनगरेमा भळ नेह भो ॥ १ ॥

श्री०—धुन्दीपति धुधसिंहसों छाये मुखसों जाचि ।

रहे भाइ आँखमें प्रीति रीति बहुभांति ॥ २ ॥”

स्वयं विद्वान् विद्वद्गुणमाही च श्रीमान् जयसिंहधरणीन्द्रः श्रीकृष्णभट्ट-
महाभागानामतुलमादरं चकार । आत्मनो नामाऽमरीकरिष्यन् सोऽयं
श्रीकृष्णभट्टद्वारा भळकारकलानिधिप्रभृतीन् ग्रन्थान् निर्मापयामास । भार-
तवर्षे दूरदूरपर्यन्तं श्रीकृष्णभट्टसदसो महाकविर्बिहारा नासीत् । संस्कृते
ग्रन्थभाषायां किंवहुना प्राकृतभाषायां चापि श्रीकृष्णभट्टमहाभागानाम-
प्रतिष्ठा कवित्वशक्तिरासीत्, यस्याः परिचयः किञ्चिदग्रे दास्यते । भठ एव
तेषां पाण्डित्येन मुग्धोऽयं धरणीपुरन्दरस्तस्मै ‘कविकलानिधि’पदकं प्रादात् ।
यथा हि प्रोक्तं देवर्षिधरमण्डनमहाभागेः ‘रावलचरित्रकाव्ये’—

श्री०—“द्विजकुलकवि श्रीकृष्ण भय पंचद्विद्व तैलंग ।

रामायन जिनने कियो रामरासपरसंग ॥

विद्वत्कुलके मुकुटमणि, ‘काव्यकलानिधि’ दस्य ।

दिय किताब जयसाहने सब भुविमें परवस्य ॥”

एतादृशान् श्रीकृष्णभट्टनामकान् कविषु विबुधान् स्तुयीमहे । संपूर्वत्रा-
नामादरार्थं कर्मणि बहुवचनम् । एवमग्रेषु, चरित्रवर्णनविषये एकवचनमु-
पात्तं तेषामुपश्लोकने ॥ बहुत्वमेव प्रायोजि ॥ १ ॥

श्री०—सत्यसिद्धिसुलभा हि, वाग्देवी चक्षुगामवत् ।

येषां वैभववादि-विविधकथाः प्रथिताः कुले ॥ ७ ॥

येषां श्रीकृष्णमहाबाहू । वैभववादिन्यो नामाकथाः कुले प्रसिद्धाः ॥ ७ ॥

तदनु स ईशविलास, भीमशरिसिंहनृपाज्ञया ।

काव्यं कलयामास, पूर्वभूमृदितिहासगम् ॥ ८ ॥

संस्कृते-ईश्वरविलासनामकं महाकाव्यम् । पूर्वेपां भूमृतां राज्ञामिति-
हासानुगम् । यथाहि ईश्वरविलासस्य प्रथमसर्गारम्भे—

“आज्ञातः श्रीसदाईश्वरधरमिषतेः प्राप्तभूरिप्रमोदः

संप्राप्योत्साहकधीहरिहरसुकवेः संमतं संशयघ्नम् ।

काव्यं नृप्यं भुभभ्यं भुवि रचयति यः प्रीतये पण्डितानां

सोयं धीकृष्णशमां कृतमति नमति धीगुरोस्तुतिपद्मम् ॥”

(हरिहरसुकवेः ‘कुलप्रबन्ध’निर्मातुः श्रीहरिहरमद्वय) ॥ ८ ॥

प्रलसति पुण्या ‘पद्य, मुक्तावलि’रेतत्कृता ।

जनयति मुदमनवद्य, त्रिपुरसुन्दरीस्तववरः ॥ ९ ॥

पद्यमुक्तावलिः संस्कृतप्राकृतभाषापद्यानां संग्रहकोषः । त्रिपुरसुन्दरी-
स्तवराजः शिखरिणीच्छन्दोभिराषदशुभ्ररहस्यानुगः श्लोचप्रबन्धः । पुनयोः
कानिचिपद्यान्यग्रे आदर्शरूपेणोदाहरिष्यन्ते ॥ ९ ॥

दो०-माधवसिंहनृपो ददा, चष्टादशशतके च ।

कर्मपुरग्रामं महीं, हयरोहीग्रामे च ॥ १० ॥

कर्मपुरग्रामं संपूर्णम्, हयरोहीग्रामे च तत्तन्निवर्तनारिक्तम् (१०० विगहा)
भूमिम् । भीमशरीसिंहदेवस्थानन्तरं श्रीमति माधवसिंहनरपाठे जयपुर-
राज्यस्य पुरं धारयति, धीकृष्णभट्टमहाभाषस्तस्यप्यात्मनोऽनुपमेन पाण्डित्येन
भूषणां संतोषयामास । भगवत्परम्परेण भीमजयसिंहनरेन्द्रेण सार्क-
गायपरिचयप्रसङ्गे रामायणनिर्माणेन बभूव । (भनेन अष्टाष्टाककानिधे-
पेक्षया रामायणं पूर्वंनिर्मितमिति सिध्यति ।) श्रीमानीशरीसिंहनृपाकृत्य
स्वराज्ये पूर्वंतः प्रसिद्धमेतं कवीन्द्रं गुणगलानुरागवद्भावेन बद्धमानयामास ।
परं पारस्परिकपुत्रोत्तरं यदा भीममाधवसिंहः सिंहासनास्योऽभ्यवसत्

वृद्धस्य कलानिधिमहाभागस्य मनसि महाराजस्य संतोषविषये किञ्चन संदे-
होऽभवत् । परं कलानिधिमहाभागस्य कविताकला श्रीमन्माधवमहीन्द्रमपि
प्रसभमावर्जयामास । अतएव श्रीमज्जयसिंहेश्वरीसिंहमहाराजयोः समय एव
प्रचार्यमाणा ग्रामवितरणस्याज्ञा श्रीमन्माधवसिंहमहाराजस्य समये पूर्णा-
ऽभवत् । एतस्मिन्समये ग्रामस्य शासनपत्रं (पट्टा) भदीयत् कलानिधि-
महाभागाय । अयं भावः पद्यमुक्तावलेखनेन एवेन विशायते—

“श्रीमद्राजाधिराजे सति समुपकृतं भूरि रामायणेन
प्रारब्धादीश्वरेऽभूत्कविचिनुधगुणग्राहितैवोपकर्षी ।
भाति प्रोक्षैररातिप्रकरहरकरः कोविदानां कवीनां
भान्यैः श्रीमाधवाख्यो नरपतिरधुनाऽकारि केनोपकारः ॥”

शनैः शनैः कविकलानिधिमहाभागस्य गुणैरतिवशीभूतो बभूव श्रीमाध-
वधरणीन्द्रः । आत्मनो लेखादिकं परमविश्वासभाजनायासैः प्रेम्णा दर्शयामास ।
पद्यमुक्ताख्यां स्वयं लिखितं कलानिधिमहाभागेः—

“एकदा माधवस्माधवेन स्वहस्तेनाक्षराणि लिखित्या यदा मम प्रदक्षि-
तानि तदैवेवं सद्यः पद्यमुत्पादितम्—

श्रीमाधवाम्भोनिधिसंप्रभूत-
रक्षानि नित्यं छलिताक्षराणि ।
श्रीसूर्यवंशोदितदीप्तिमन्ति
जगत्समग्रं परिभूषयन्ति ॥*॥” १० ॥

किं बहुना नरपतिमनसि, कविकुलकीर्तिररोपि ।
भूरिभूमिसम्पदमदु-र्बुन्दीनरपतयोपि ॥ ११ ॥

नरपतेर्माधवेन्द्रस्य । कविसमूहस्य कीर्तिः अरोपि इदीकृता । अत एवामे
बहुभ्यः कविभ्यः श्रीमाधवेन्द्रेण ग्रामादिसंमानः प्रादत्तः । बुन्दीनरेण
युधासिन्हेन, अन्यैश्च तदुच्चैः राजभिर्बहुतरा भूमिसंपत्तिर्दत्ता, या तद्वंशजा-
नामधिकारे बहुकालं तस्यै । पश्चाच्च मुन्दरलालक्ष्मणः समये सा सम्पत्ति-
रयं गतेत्यग्रे ग्रन्थकर्तुः परिचयप्रसङ्गे स्फुटीभवित्यति ॥ ११ ॥

चरित्रसंग्रहः

श्रीमान् श्रीकृष्णभट्टमहासागो भारतस्य बहुषु ग्रान्तेष्वभ्राम्यत् ।
आसीच्च तस्मिन्समये स्थाने स्थाने महापण्डित-कवीन्द्रस्यास्य
सुबहुमानः । मालवदेशेऽस्य मृषाप्रवास आसीदिति प्रतीयते ।
मालवक्रीणां वर्णनम्, महाकाळस्तवः, बर्मदास्तोत्रम्, अन्याभ्येषां च सदे-
शस्थानानां वर्णनं पद्यमुक्तावस्थामुपलभ्यते—

“शिवाभःप्रेङ्खितेभ्यः परमकदम्बा राजहंसोत्तमेभ्यः

स्वान्तेपातिभ्य एभ्यः स्मरतिगमगणाध्यापनं निर्दिशन्ति ।

पादाद्गुह्यगुह्यलीपाभरणचटुकिचाकचाटुकिदानै-

मैन्दान्येकोद्धतानि प्रविदधति मुदं मालवीनां गतानि ॥”

(पादाद्गुह्येषु प्रजभाषायां ‘चुकटी’ इति प्रसिद्धमाभरणं धार्यते ।
सधाम आरयन्, तत्र चटकायं रूपयन् तस्याः शिञ्जारवं चाटुकिरूपेणो-
पेक्षाघटे कल्पनिधिमहाभासः ।)

“तारण्योत्तंभानां कटिचरणरत्नकिङ्किणीनूपुराणां

मोघमन्दानिलान्दोलितपरमपटशृङ्गनमैस्थलानाम् ।

गम्भीरावतेनाभीलसदुदरवलीरोमवलीयुताना-

मेतस्यां मालवीनां कल्पयति मदुजोन्मादनं मन्दहासः” इत्यादि ।

“यस्या नीरे गभीरे सकलभयहरे स्वां तनुं स्तम्भयित्वा
मज्जन्नेवान्तरालोकयति परशिवानन्दसाक्षात्स्वरूपम् ।
मार्कण्डेयप्रचण्डप्रचुरतरतपोराशिपुण्यच्छटाया—

स्तस्याः श्रीनर्भदायास्तव जननि सरित्का समत्वं प्रयाति ॥” इत्यादि ।

श्रीमता जयसिंहदेवेन सुबहुमानपुरस्सरमाग्येरनगरमानीय निवासितो
यमासीत् । परमस्यैव समक्षं जयपुरनगर्याः स्थापनमकारि श्रीजयसिंहपर-
णीन्द्रेण । ईश्वरविलासमहाकान्ये ब्रह्मपुर्याः स्थापनं श्रीमज्जयसिंहकृतमुप-
वर्णितम्—

“येन ब्रह्मपुरी कृताऽतिधवलैः कैलासशैलोपमै-
र्विप्राणां भवनैः सदा समुदयसंप्रद्विक्षासाञ्चितैः ।
प्रत्यागारमुखप्रकारहवनैर्यन्त्राग्निहोत्राण्यमु-
र्लोकादुत्पत्तुः पुमथंपटलीजातादराणि स्फुटम् ॥
न्निर्यं धत्ते यस्यामधिगिरिशिरः श्रीगणपते-
र्गृहं दूरादृश्यं सुसूचितमणीभाभिररुणम् ।
ध्रुवं तस्या एव क्षितिपतिरमण्याः सुरुचिरे
कलाटे सिन्दूरैः कलितमिव सौभाग्यतिलकम् ॥”

(गणेशगङ्गतस्य गणपतेर्वर्णनम् । तस्या ब्रह्मपुर्याः ।)

पद्यमुक्त्वायस्यां नवस्थापिताया जयपुरराजधान्या वर्णनं स्पष्टमुपलभ्यते,
परं तस्मिन्समये युद्धोपकरणसज्जायास्तन्मगर्याः स्वरूपमुपलभ्यते । यथा—

“नित्यज्यारूढापा स्थिरतरवरधानुष्कृता सङ्क्राज्या
निःसानश्रीः समन्ताद्भित्तजनमना व्योम्नि नम्रासिधारा ।
प्रोदन्नच्छकिलीला मदगजगतियुग्मं जैत्रवासानुनादा
जाग्रत्कामाधिराज्या जयति जयपुरास्या नवा राजधानी ॥”

(शक्यौ भगवत्यामपि सर्वाणि विक्षेपणानि युज्यन्ते । कामानाज्या
नगर्यास्तस्मिन् समये आधिराज्यमासीत् ॥)

नानानरेजानां परमादरभूमिः श्रीमान् श्रीकृष्णभट्टमहाभागो मनसि-

वायाः परा काष्ठा बभूव । स न कदापि दैन्यं पश्यति । अहह ! कीदृशं मधु-
रमुक्तं मुक्तावल्यां तेन—

“ज्वलतु जलधिक्रोदक्रीडत्कृपीटमवप्रभा-

प्रतिभटपटुज्वालामालाकुलो जठरानलः ।

तृणमपि वयं साधं संकुलमल्लिमल्लिका-

परिमलमुक्ता वाचा याचामहे न महेश्वरान् ॥”

यो ज्ञानेन सह निरर्थकं स्वर्गंते सः, तमर्थं समर्थं प्राप्य मर्मस्पर्शितचनैः
समालोचयति सः । एतस्य समये भवेत्कश्चिदौदुम्बरमहोस्य प्रतिस्पर्द्धी,
तमर्थं फीट्यावहेलया स्मरति । इत्येताम्—

“गुणवद्गणितो गुणिनां शृणुयादेवैव सुमधुरा वाचः ।

मघल कर्णलघो न स्यादौदुम्बरो मन्त्रकः ॥”

नरपतिसभासु बहुतरं समर्थं पापितवतो धर्मकनिष्ठस्य कलानिधिमहा-
घायस्य पर्यन्ते शनैः शनैर्निर्वेद उदेति सः । विशेषतो मिथोविरुद्धयोर्द्वयो-
र्भूपयोः परस्परप्रतिस्पर्द्धिसौभाग्यवर्णनेन समुत्पन्नोऽमूर्ध्ववेदः श्रीमतः कला-
निधिमहाशयस्येति ज्ञायते । अत एव राजसेवोचरमन्त्रे वृन्दावनवासो
निर्धारितोऽभूत् । परं जयपुरनरेन्द्रस्य श्रीमाधवेन्द्रस्य परमाग्रहवशात्तासौ
कथः श्रीकृष्णमहमहाभागैः । प्रोक्तं मुक्तावल्याम्—

“कालिन्दीतटनिकटस्फुटकुटजकुटीनिवाससौख्यपाप ।

व्यरपि सृष्टाभाषणमपि, न तद्वजनि वृद्धिमहत्कष्टम् ॥

राज्ञां सदस्सु गमनं कविताकरणं सृष्टाऽऽकलनम् ।

वृन्दावनवासार्थं व्यरपि विधे किं न तदपि संपन्नम् ॥

मिम्याकयनदुरस्थयनृपवरकृतरक्षणम्यथादुष्टः ।

इह वृन्दावन भवता संपत्ति वृत्तादिमुक्तोऽस्मि ॥”

सबहुमानं राज्ञिभिः परिधरितोपि मनसि अगणद्विषयकमेवाप्यानं कुर्व-
न्नासीत् । अत एव सम्पन्तेऽन्ते मुक्तावल्याम्—

“किञ्चिदवावेध्यधीतं किमपि च पठितं पात्रिनिष्पाकृतो मे

किञ्चिदादित्यसिन्धुप्रधमराजहरीसङ्गसंतिष्ठताम् ।

प्रदां प्राचीनहिन्दीभाषायामनुवादः, जयसिंहगुणसरीता, रामचन्द्रोदय, रामरासा, वृत्तचन्द्रिका, नखसिखवर्णनं दुर्गामक्ततरङ्गिणीप्रभृतयः । कलानिधिमहाभागानां संवत् १७२५ तमे वैक्रमवत्सरे जन्माभूदित्यनुमीयते । प्रयाणं च १८०० तमाद्वत्सरादुत्तरं भवेदिति प्रतीयते ॥

पद्यमुक्तावस्थाः कानिचित्पद्यानि प्रसङ्गेन पूर्वमुद्धृतान्येव । परमस्यां बहवः स्रग्-गज-नर-पद्म-द्विगुणपद्म-कामधेनु-कपाटबन्धप्रभृतीनि चित्रकान्यानि सन्ति । किन्तु तत्र तेषां चित्रणानुपलब्धभाद्रिसरभयाच्च नेह निदर्श्यन्ते । अन्यान्यपि चमत्कारीणि बहूनि काव्यानि सन्ति । प्राकृतसंस्कृतयोर्भाषासमकानि प्रायो दृष्टानि । परं हिन्दीसंस्कृतयोर्नाद्यावधि प्रसिद्धानीति बहवो वदन्ति । एकद्वे पद्ये एतासां पङ्क्तिनां लेखकेनापि पूर्व (जयपुरखण्डे) प्रकाशितान्येष । किन्तु कलानिधिमहाभागस्य शीर्षेषु वृत्तेषु सुखचिराणि भाषासमकानि (हिन्दीसंस्कृतभाषाश्लेषानि) पद्यान्युपलभ्यन्ते । तेष्वेकमत्र पाठकानां मनोविनोदार्थमुपन्यस्यते, अर्थाद्वारस्तु प्राक्तनपुस्तके नोपलभ्यते । किञ्चन मया किञ्चिच्च पाठकैरेव स्ववृत्त्या विचारणीयो भवेत् । विज्ञाप्यमाका-रस्वस्मिन् पद्ये सोऽयं विच्छेदनीयो यद् यथा संस्कृतहिन्दीभाषयोः श्लेषः एवमर्थेऽपि श्लेषः । हिन्दीभाषायां वर्णनीयः श्रीकृष्णचन्द्रः । संस्कृते तु वर्ण्यो भगवान् दाक्षरः । दृश्यतां, ग्रन्थभाषाऽर्थाऽनुकूल्येन पदच्छेदादिभिर्विलिख्यमानं तदिदं पद्यम्—

“सात दिना कर छीन महागिरि जा पर मोरु कुतूहल धारी

कण्ठहरा हर फीलकुटी, तनु नीलम सी रुचि रञ्जनकारी ।

कामद, पारहितो बर गोपतियान उदार कलानिधि भारी

भावलि जाचित सर्वसु राधिक ए तुम नोलित राम दि हारी ॥”

(सप्तदिनावधि, करे येन महागिरिः (गोवर्धनः) गृहीतः, यदुपरि मम कुतूहलं दधाति । कण्ठे हारः (वनमाला), फीलकुट्याः दावानल-जालस्य यो हारकः (वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकौ) । यस्य तनुः नीलमखिवद-न्यकान्त्या रञ्जवकारिणी । कामदः, मित्रेषु हितः, श्रेष्ठसु (गोपतियान) गोपघ्नीषु उदारः, श्रेष्ठश्च कामकलानां निधिः । भावैः यस्य विचे सर्वसं

राधिकास्ति, अयि त्वं नवनीतस्य (महि) दग्धश्च हारी भस्ति ।" एवंप्रायो
ब्रह्मभाषायामर्थः) ।

संस्कृते तु—(सातदिनानां सुखदिनानां समूहे लीनं महस्तेजो यस्य,
सातदिनाकरलीनमहा, यस्य तेजः (प्रभावः) सुखदिनकारी, कालं शुभं
निर्मावीति यावत्, (धर्मसातमुखानि च) । यः शिवः, गिरिजायाः परमोद-
—महत् कुतूहलं धरति । कण्ठे था इलाहलस्य कीलकुटी ज्वालरेखा, तथा
तनुः सूक्ष्मा था नीलमसो—(स्याही—)—यत् रुचिः, तथा रञ्जनकारी ।
कामोपरि दयारहितः, चरः श्रेष्ठो यो गोपतिर्नन्दीश्वरः स यानं यस्य । उदारं
निष्कलङ्कं कलानिधिं चन्द्रं विभर्ति सः । भावेन निजं स्वयं भाषिताः एक-
त्रस्यापिताः ये सर्वे भुराः तेषु अधिकः, इन्द्राः भविहारी (सर्वभूषणः)
नितरां सदा मनः पतु, अधितिष्ठतु—अयमर्थः सात् ।)

अन्योपि शब्दकृतध्वनिकारोऽनुभूयताम्—

“पायाक्षः शशिचण्डमण्डितशिराः कैलासकेलीधरः

कैवल्यादितवैभवः कुशलकृत् कामादितकप्रदः ।

साराधायकद्वद् विरूपनयनानन्दी सदाभोदरो

हृवाणीकृतदानपेदाभुगः श्रेयाननाद्याक्षरः ॥”

अनाद्यः अक्षरश्च च शिवः पायादिति इदमर्थः स्पष्टोऽर्थः । किन्तु—सर्वेषु
पदेषु अनाद्याक्षरः, आद्याक्षररहितः सदाभोदरः (आद्याक्षररहितेन
दामोदरः) पायात् । तथाच शशिचण्डमण्डितशिराः, कैलासकेलीधरः कै-
वल्यादितवैभवः (बलेः सकाशात् आदितं गृहीतं वैभवं येन), शङ्खं तन्नामकं
नल्लं कृणोति सः, मायाः लक्ष्म्या हितस्य एकमात्रः प्रदाता, राधायकद्वद्
(राधामयति द्वद् यस्य), रूपेण नयनयोरानन्दजनकः, ब्राह्मणेकृताः विद्वा-
विताः दानपेदाः श्रेष्ठदानवा येन अत एव भुगः, इति दामोदरपक्षेऽर्थः ।

न केवलं शब्दध्वनिकार एव पाटवं कलानिधिमहाशयस्य । पद्यमुद्या-
पस्यो सरसाः सार्धध्वनिकाराश्च बहवः श्लोकाः सन्ति । यथा माधवंन्द्रव-
र्णनप्रस्तावे—

“माधवेन्द्र द्विपदामाः क्षमाः कामार्तितो दधुः ।
 बाष्पौघान्तरितौ सायं चक्रवाकाविव स्तनौ ॥
 तेजस्विनो विदलितास्तव प्रतापेन, माधव विमुक्तौ द्वौ ।
 बाढवतया किलौर्वो मित्रतया चित्रभानुरपि ॥”

(बाढवो ग्राहणो बढवाग्निश्च । मित्रपदेन सुहृत्सूर्यो प्रसिद्धावेव ।)

“हास्यं पुष्पाकरस्ते, शशिमुखि सुरते प्रीष्मकालो, वियोगे
 वर्षा, वक्त्रे तदम्बो, वचसि मृगतसमुद्भासिद्देमन्तकालः ।
 अङ्गस्पर्शो ॥ कान्ते तव वसति ऋतुः शैशिरस्तजनो यः
 संघत्ते संनिधिं ते स भवति पटुत्त्वान्यभोगैकभर्ता ॥
 यथा तव कलावृद्धिस्तथा नक्षत्रसंक्षयः ।
 नक्षत्राधिप ! नैषा ते स्वनामोच्चारनोचिता ॥” इत्यादि ।

पाठकमहाभागाः ! कियद्दोदाद्वियन्तां पद्यमुक्तावल्याः पद्यानि । सत्यं
 सा मुक्ताबलिरेव । अथापि किञ्चिद्दीश्वरविलासस्य राज्ञामैतिहासिकवर्णनशैली
 परिचीयताम् । तत्र श्रीमन्मानसिंहप्रपौत्राणां जयसिंहदेवानां वर्णनम्—

“बभूव दाराशिकोऽहं रणभुवि सहसा दोर्बलेनानिनाय
 द्रागेन द्रावयित्वा भृशमनभिमतं यो विजिग्ये शुजाख्यम् ।
 कर्तुं चाकर्तुमीदृशः प्रसभमितरथा कर्तुमप्येष राजा
 चक्रे नोरङ्गजेवं निजबलविभवेनैव दिङ्मोक्षमेकम् ॥”

सप्तपुत्राणां धीमद्वामसिंहदेवानाम्—

“काले प्रालेयहेमाचलयुगलमपि प्रस्त्रलेरसागरोपि
 क्षोभेण क्षक्तवेलो भवति, न तु चलेद्रामसिंहोतिपीरः ।
 सेवाशुभावसंभाविततमयवनाधीशकाराविमोक्तौ
 सद्यो निर्मोच्य भूयस्तरमुपरि भरं स्वात्मनः सोदमूढे ॥”
 (शिवाजीसंभाजीनाम्नोः राजपुत्रदेवो तथा प्रसिद्धिः) ।

सवाईजयसिंहदेवानाम् (जयपुरराजधानीप्रतिष्ठापकानाम्)—

“शाकम्भषांखड्गानोपरि परिपतितं यद्यभावप्रसर्प—
 त्सेनावीरेन्द्रवर्यप्रकरकरचलचीदनकौक्षेयकामैः ।

उच्चैरातालुकृचं पुरहरमहिषीमुण्डमालाग्रसूत्र-
 प्रघटं मुण्डवृन्दं क्षितिरजसि लुठन्निःश्वसत्सैवदानाम् ॥
 यत्सोद्यद्विपदानवारिभिरभूत्प्रस्थानभूः पङ्क्तिः
 सा नीता प्रकृतिं चलत्सुरपुटैरश्वैः कृतोर्ध्वक्रमैः ।
 इत्यालक्ष्य कृतप्रपैरिव गजैरक्षिप्तशुण्डोघल-
 द्वाभिर्न्योमि रजोभरः श्वलितो जग्यालपिण्डायते ॥
 यत्तुद्रोक्तुरेद्वज्रगुरगुरपुटाकान्तविद्वेपिदेश-
 क्षोणिप्रोद्यद्जोमिर्घ्यैरचि दिवि परं भूतलं श्यामवर्णम् ।
 यद्दीरेन्द्रासिकृत्प्रतिनृपतिपदस्थापनाधारतायै
 शङ्के यद्धारणेन्द्रैः प्रचुरकरपयःसीकरैर्द्रावितं तत् ॥
 यस्य द्दमाभूत्सहस्रस्फुटमुकुटमणेजैत्रयाग्राप्रसङ्गे
 माद्यदन्तावलोपचुरगघयचमूचङ्कमोद्भूतभरैः ।
 भग्नीभूतासु वेलास्वतिचपलपयःसद्वसंघर्षधाव-
 एकलोलाक्रीडशाला जयति जलनिधिजैत्रनिःसैनघोषम् ॥
 सापीयान् यस्य बाहुः समरमरमहादीक्षया लब्धकीर्तिः
 सस्त्रास्त्रधानपेदध्वनिजनिवविधिर्वीरहरिवरपरीतः ।
 जातप्राग्वाऽस्तुगाऽयादुतिसततपरिधिग्नया खड्गदम्पा
 चण्डक्रोधाग्निकुण्डे सङ्कलनपि बलं सैवदानां जुहाय ॥”

पावदुपलब्धेभस्मिन्निश्वरविहासकान्ये प्राय एवंविधैव समुष्टवोत्रः
 प्रशस्त्रिवर्णनपद्धतिः । इदानीं तत्रशास्त्रपारदध्वनः श्रीमतः कलानिधिमहा-
 भागस्य ‘सुन्दरीखराज’स्य क्रिजिपरिचयः प्राप्यताम् । त्रिपुरसुन्दर्याः
 स्त्रीरूपोप्यं प्रन्य इति तु पूर्वमुक्तमेव । अथ हि निश्वरिणां चण्डनोभिः
 सुनधुरो गुम्फः प्रकटितः कविकलानिधिमिः । यथा हि—

“कलाकेलीलोलम्बितननिकाञ्चीगुणगणां
 विलुप्तार्द्धां नप्ये कुपमरनताङ्गी शशिमुष्मीम् ।

कराम्भोजभ्राजसधनुरिपुपाशाङ्कुशवरां

समन्तात्त्वां वन्दे सरहरतपःसिद्धिपटलीम् ॥

स्थिता सर्वस्यान्ते निजमहिमशान्तेन महसा

विशुद्धा त्वं काचित्परमसुखचैतन्यकलिका ।

शुकादीनां प्राचामपि हृदयवाचामविषयः

शिवः शक्तिः शक्तिः शिव इति न निर्णेतुमुचिता ॥”

सृष्टिक्रममालम्ब्य कीदृगुदीरितं भगवत्याः स्तुतिपरेण कलानिधिमहा-
भागेन—

“स्वमेका विधस्मिन् रमणमनसा द्वैतमकरो—

कृतस्त्वत् त्वं जज्ञे महद्विदमहङ्कारसहितम् ।

भनस्तेनारब्धं सकलमपि दृष्ट्यमसृज-

सदेवं लोकेस्मिन् किमपि न विलोके त्ववितरत् ॥”

दृष्टतां भक्तिप्रवणता श्रोतव्यः कलानिधिमहोदयस्य—

“जगत्क्षोभिण्याद्यास्तव जननि मुद्रास्त्रिभुवनं

सृजन्यः पुष्पान्त्यो लयमपि नयन्त्यः समुदिताः ।

कथं ताः कुर्वेहं सकलभुवनव्यासविभवाः

प्रपञ्चान्तमातर्मनाक इव लीनाकृतिरणुः ॥

न धूपैर्ना दीपैर्न च मधुरनैवेद्यनिबदै-

नै पुष्पैर्ना गन्धैर्न च विविधबन्धैः स्तुतिपदैः ।

समस्तत्रैलोक्यप्रसरणलसद्भूरिविभवे

सपर्यां पर्याप्ता तव भवति भावोपधरणैः ॥

वरिष्ठं दुःखीलं दुरधिगमनं दुःखदलितं

दुराधार दूरे पतितममरैर्दुर्भरतरम् ।

जनैर्मुक्तं मुक्तिप्रमुखसुखसम्प्राप्तमुदयाः

प्रमांस सेवेन भगवति भवदृष्टिभरितम् ॥

पिबन्तं पङ्कजं सरभसभवष्टम्यं पिबति

दिपास्ये सखेहस्रवणसरसो दक्षिणकुचः ।

परो मातः स्कन्दोपरि सकरुणसन्दमधुरः
स्वनस्ते त्वं भावं प्रकटयतु मल्लक्षणशिखौ ॥”

तत्ररहस्यमार्मिकता स्थाने स्थाने प्रस्फुरन्ती किञ्चिदिहाभ्यनुमीयतां
पाठकमहाभागैः—

“त्रिरेखान्तवृत्तत्रयगत(हृदे)ब्जाष्टदलयोः
परस्तादृशैकस्फुटभुवनकोणान्तरगते ।
दशारद्वन्द्वेऽन्तः स्फुरितवसुकोणान्तरलस-
क्षिकोणे त्वं नित्यं विळससि महाबिन्दुवपुषा ॥
मुखे बिन्दुस्फूर्तिस्तव हसपरादाकृतिसयी
कुचद्वन्द्वं बिन्दुद्वयहसपरादाकृतिसयम् ।
कलारूपे मातस्तव हसपरादाकृतिसय-
द्विरेखाविस्फूर्त्या परिळससि पूर्णावयविता ॥
निदानं मन्त्राणां विळससि धरित्री हिमकरः
शिवो मायाशक्तिर्ज्वलनजननो साद्वकरः ।
तथाद्वन्द्वविन्दुर्नवकमिदमस्मादुपचिता-
चरङ्गन्यायेन स्फुरति सकलो मन्त्रनिवहः ॥”

स्वरूपवर्णनपद्धतिर्दृश्यतां कविकलानिधेः—

“स्फुरच्चिन्तारजमकरपरिपत्पादवहरेः
प्रकाशैः पूर्णानां भुवनजगच्चेतोदचिन्ताम् ।
नवीनोपचारापरिवृत्तसंज्ञानां चरणयो-
र्नैखानां ते कान्तिसिरयतु मम स्वान्ततिमिरम् ॥
प्रवालध्रीसर्वोपहरणविलोकाङ्गुलिगणाः
स्फुरत्रकाम्भोजधुतिविजयिमाञ्जुद्वयनिलयाः ।

१ अतिजीर्णे साक्षात्कलानिधिमहादयस्य स्वहस्तलिखितेऽसिन्धुसूक्तं स्थाने
स्थाने पत्रविदारणेनाक्षराणि लुप्तानि । अत्यवधानेन, अनुमानेन कानिचिन्मया स्था-
पितानि । परं तत्ररहस्येऽसिंघाहं प्रभुः । अत्र किमस्तीति मार्मिको जानीयात् ।

चतुर्वर्गश्रेणीफलयुगपदुद्भावकराः

करास्ते चत्वारः कलयितुमलं शर्म विमलम् ॥

रसप्रीडामाने प्रणयिनि रूपेवाकृतयो-

स्ततो मीचीमूतत्रिदशपुनिवीचीविशदयोः ।

प्रसादप्रोद्भूतप्रचुरमुखसौभाग्यपदयोः

स्थिरं स्थान्मच्चित्तं गिरिशमहिषि त्वष्ट्रपदयोः ॥

शिथे शब्दावेष्टोपगमसमये भूरिसुखदै-

र्बृहत्सामस्रोमप्रवचनचमत्काररुचिरैः ।

कलकणैः प्राणप्रदमिव गिरीशश्रवणयो-

रिदं ते हंसानां हरति हृदयं हंसकयुगम् ॥”

पाठकमहाभागाः ! कियद्बोद्धव्यताम् ! अस्मिन् लोचनरस्य मधोत्तरशतं
श्लोकाः सर्वेऽप्यहमहमिकया युगपदुपसिद्ध्यन्ते । हन्त ! स्थाने स्थाने विशीर्ण-
पत्रमिदं पुस्तकं भूयसापि परिश्रमेण कदाचित्साङ्गं भवेन्न चेति विशङ्क्य ।
नोपनिबद्धं कविकल्पानिधिमहाशयैः केवलं गीर्वाणगिरायामेव, अपि तु
प्राकृतभाषानिगुम्फनपाण्डित्यमप्यविकलमासीदेतां महोदयानाम् । इत्य-
न्तामिदोद्धृताः काव्यन माधवेन्द्रगाथाः—

“माधवणिवकितीभो कुहिभविभह्लमालहवणाहं ।

सभलकहमहुमराणं सानन्दविनोभकारणाहं धुवम् ॥

सरसगुणकम्बमज्जे जेत्ताभो सुकइकण्ठभस्मि संठविभा ।

तेत्ताणं उवमाणं तुमं सि माधवणरिन्द दप्पणभो ॥

१ माधवनृपकीर्तयः फुल्लविचकिलमालतीवनानि ।

सकलमपुकराणां सानन्दविनोदचारणानि ध्रुवम् ॥

सरसगुणकम्बमध्ये यावत्सः सुकविकण्ठे संस्थिताः ।

तावतीनामुपमानां त्वमसि माधवनरेन्द्र दर्पणः ॥

ओणीदं विजभाए माहव तुय किच्चिमुत्तिभमणग्घम् ।
 धरिऊण इक्कण्णे पइट्ठिआ पन्वई हरद्धे ॥
 सूरु चन्दो इन्दो तुलामु माहवण्णिवेण संतुलितो ।
 अहि भुइ गुरुओत्ति तुमं लहुवा अण्णे दिवं जादा ॥
 अरुणमग्गमे एव तिमिरं तुह लोभणकोणसोणिदाभासो ।
 माहवणरिन्द जुज्झम्मि एस णासेइ पडिवक्खम् ॥” इत्यादि ।

पाठकमहाभागाः ! विडोक्तमेव श्रीमद्भिर्यत्कलानिधिमहाभागाः संस्कृतसाहित्ये कीदृशीं काष्ठामारुढः । उपनिषदां मर्मवेदिताऽमुष्य तासां हिन्दीमया लुवादात्सम्यगवबुध्यते । मीमांसादिशास्त्रेष्वपि पाठवं स्थाने स्थाने प्रसङ्गसङ्गत्याऽवबुध्यते । यथा ध्रुवं हरिहरभट्टैः ‘कुलप्रबन्धे’ पूर्वम्-

“मीमांसापरिशीलने पटुमतिः सांख्यान्धिपारंगमो
 न्यायानर्गलवाक्प्रपञ्चचतुरो वेदान्तसिद्धान्तधीः ।
 काव्यव्याकृतिवृत्तकोपकुशलोऽलङ्कारसर्वस्ववि-
 ष्ण्वीकृष्णः कविपण्डितो विजयते वाणीयिलासालयः ॥”

तदेतदधिकलमुद्राति । एवं संस्कृतचारुमयान्नुनिधिमन्थनमन्दरापित-
 स्थाप्यस्य भ्रजभाषारचनायामसाधारणं पाठ्यम्, विशेषतश्चैकलप्रसूत-
 तया सुबुरदेसभाषायामस्यां भ्रजभाषायां सर्वतोमुखमधिकारम्, मधुरवर्ण-
 मैत्रीनैपुणं चावलोक्य कस्य वा सचेतसो न प्रसीदेद्दयम् । एतस्य प्रमा-
 णमलङ्कारकलानिधिप्रभृतयो भ्रजभाषाग्रन्थाः, चेपां सूची पूर्वं प्रका-
 प्रसङ्गेन कानिचित्प्रकाशिते अलङ्कारकलानिधेरुदाहृतान्येव । परं यावन्नायं

१ आनीतं विजयया भाषय तव कीर्तिमौक्तिकमनर्थम् ।

धृत्वा एककर्णे प्रविष्टा पार्वती हरद्धात्रे ॥

सूर्यचन्द्र इन्द्रस्तुलामु माधवनृपेण संतुलितः ।

अधिभुवि (असि भुवि) गुरुक इति त्वम्, लघ्वोऽन्ये दिवं याताः ॥

अरुणोद्गम इव तिमिरं तव लोचनकोणशोणिताभासः ।

माधवनरेन्द्र युदे एष नाशयति प्रतिपक्षम् ॥

मुद्रितो भवेत्तावदेतेषां कलानिधिमहाभागानां भाषाकविरवकोविदतामव-
गमयितुं संमुखमुपस्थितानि कानिचिरपद्यानि पुनरुदाह्रियन्ते । मन्ये नानेन
पाठकमहाभागानामरुचिरुदयेत् । तत्र राजवर्णनप्रसङ्गो यथा—

“पारथ करन अरु भरय मंगीरथसे

काननि सुनत गुनतैही छिन छटिगो

झारै पाइ धारै मदमोकळ मतंग मद-

धीबिनके कीचनके बीच है रपटिगो ।

रामचन्द्रभूष कर देखत तिहारे घर,

मोती मनिमानिक की छागति ही छटिगो

दिन दिन दानदरियावकी लहरि चाहि

दारिदको धंस छितितलसों उछटिगो ॥ १ ॥

छूटत हवाई दीह दौर की दवाई अंत-

रिच्छ छवि छाई तारकासे परकासे हैं

छूटै भुइचंपा चंद्रज्योति की सवाई ज्योति

छूटै हयफूल फूल दीरघ बिकासे है ।

जयसिंहभूषधर दीपमालिका के मिस

ब्याल खरे भातिसके भांति भांति भासे हैं

जीति भरिभौननकों आप आज आगे ठाढ़े

मानहुं प्रताप तेज करत तमासे हैं ॥ २ ॥

चप्पन उथप्पन, सपच्छ भरिदप्पनके

छप्पन करोर जारों कप्पन कलेसजू

चप्पन प्रताप तेज तप्पन के जासु जस

जप्पन औ अप्पन समप्पन हमेसजू ।

होत एकसीस बिसैंबीस बीस तीस मुर-

इंसके सीस पै द्विज दीननिके पेसजू

जयसिंह दानी मुगहें होहु सुखदानी द्वार-

काके राजधानी राजें राजा द्वारकेसजू ॥ ३ ॥

बाजु दसराहेके उछाह कविलोग तुम्हें
 देतहैं असीस सुनिनेकों सावधान होहु
 उमरि दराज भारकडेमुनिमाने होहु
 कीरतिप्रताप ससिसूरज समाने होहु ।
 पारथ ज्यो वीर जगजाने होहु जयसाह
 चित्तके प्रमान नित चित्तके खजाने होहु
 बाजते सदाने होहु देश आबादाने होहु
 रगभरे घाने होहु साहिमनमाने होहु ॥ ४ ॥”

भोजोऽनुकूलगुम्फो यथा—

“छप्पय—भति गरजि घन गजि, तडित जिमि खभ तडकिय ।
 प्रगटिय वपु बिकराछ, असुरघर काल कडकिय ॥
 सटकत बिकटजटानि, भटक घनघटा झटकिय ।
 बिज्जुलटा छपटात, झटक गिरितटनि पटकिय ॥
 बडुडडु बडि चडिय मभहि मडिय रवि रुडिय ससिय ।
 मुख रोस सास नरसिंहके, सत्तलोक ऊरध प्रसिय ॥ ५ ॥

✽(अमृतध्वनि)✽

“तरलित होत भुजगवर, परत गग उत इत ।
 जटाजूट छूटत जबहि, नृत्ततत हर निच ॥
 नृत्तततहर निचतबहि दुचित्त चिभुवन ।
 भिचतत धुनि तिचतजिहि न मिचततमु गन ॥
 सिचततगुन मिचतिदस पविचततरनित ।
 जिचततपससे मिचततहि चकिचततरलित ॥ ६ ॥
 जय जय सुरनर उचरत, मनपति करत गरज ।
 बज्जजत घजन बिजुध, सज्जजत सुभकज ॥
 सज्जजत सुभकज जग गछ गज्जजत मन ।
 तज्जजत भति छज्जगावरि सुरज्जजत मन ॥
 घज्जजिमि सिर छज्जजलनि निमज्जजन थप ।
 भज्जजततुवरज्जजतथरि बज्जजय जय ॥ ७ ॥”

शृङ्गारविषयकवर्णनम्—

“दीपति दिवारीसी दिपति देहदीपतिर्षो
 दामिनीसी दमकै न दिन हू दुरति है
 राजत अनंग तरुनाई के तरंग रति-
 रंग के उमंग अंग अंग अंकुरति है ।
 अतरके सौरभमें तर हू रहे हैं भति
 सतर उरोज देखि भूली गति मति है
 देखो ‘लाल’ रूप धरै रूप है कि, रस है कि,
 रंग है कि, रंभा है कि, रमा है कि, रति है ॥ ८ ॥

छड़गा कलित छाल छाहीको छसख, तैसी
 चोपभीनीं चोली कसी कुचनि बनाइसों
 सकलसिंगारनिषों सखिन सिंगारी प्यारी
 पहिर किनारीदार सारी चित्तचाइसों ।
 सौंधिके सलिलसने सिलसिले केस कसैं
 छूटे मुखनलिन पै भलिनके भाइसों
 आजुही अन्हाइ आइ आननउजास ओप,
 सादेही सिंगार साज सोहति सुभाइसों ॥ ९ ॥

कुचतट निपट मिटानो भरगवा, छूट्यो
 भति ही अधरराग अंजन सुभावरी
 नैननिके दूर दूर अंजनकी रेख मिटी,
 पातरेसे गातनि पुलक दरसाव री ।
 दूतिनफी बानि झंझ बोलिबोहें जानि होत
 वंशुहितहानि जानिये न आपु चाव री
 चा सठसभीप ही पढाई तू न गई तहां,
 चावरी भद्दान को गईही आजु चावरी ॥ १० ॥

गृहपति गये मंदा पसर धरावन को,
 सासरे ननद, परी सास सो समुरिया

खाली है खिरक घर आंगन बरोठी भटा,
 आलु रैन चीरनिके मनोरथपुरिया ।
 सोचति परोसनि सुनाइके सुघर ग्वारि
 काहु सों निहारी पुनि आनंदविधुरिया
 तरकि तरकि गई सनीं अगियाकी तनीं
 करकि करकि गई करनकी धुरियां ॥ ११ ॥

चाहमरे पियमुख चाहि न सकत घर,
 होती जहां राते दुहुं नैननि झकाझकी
 मोहनिके भंग संग भज हू भ्रमव भूले
 बहनी विदसि पलकनिके धकाधकी ।
 केसरिके थोरि भाइ लीने भति छाइ छाइ
 छबिकी छटानि छिन छिननि छकाछकी
 कुंदल झलक प्रतिछलक कपोलतल
 भलकचिलक चकचाधनि चकाचकी ॥ १२ ॥

रति है न समताकों भति है अनूप रूप,
 अंग छसी सारी जरफगोपी मुरंग है
 अंजनकी रेख अलिंगजन चमुर भेन
 भंजनसो छह नीन खंजन कुरंग है ।
 जोषनके जोर जगो जगमगी जोनि छम
 सगवगी छोपे छोपे दीहुनी मुरंग है
 कंजुसके बंद बसु, डरज डतंग छम
 तंगकस मानहु अनंगके मुरंग है ॥ १३ ॥

छेपवनकासो पया—

ॐ “चारों ओर बात चले कपु न पसाव
 भाति कंपव है गान गुच्छोक पन गरजी

* अलिनये शीतनीतय 'रजह' (दृष्टव्यभरण—) श्रितो श्रवणं
 तु श्रुतमेव । अलिनये—'बात' शब्दे वक्तु । 'कपु' न दक्षिण गन्ध

धूआंभरी सास ननदीके पास बास, कोऊ
 बैठिबेकी आस न खरोही काम तरजी ।
 आली महिं ओसी अति दुखद परोसी
 घर भीतरन जागै सब मांतिनसों लरजी
 हुतही करी ना नहिं कुलहीन पाईं लाल
 राजरी रजाई कोइ हाथ जोर भरजी ॥ ११ ॥”

एवंविधानि परःसहस्राणि पद्यानि स्वयं निर्माय भलद्वारकलानिधौ
 कलानिधिभिर्ददाहतामि । सांभरयुद्धप्रभृतयो ग्रन्थास्तु नाद्यावन्पुष्कलाः,
 अत एव तत्राप्ये विषयमादर्शयितुं नाहं प्रभवामि । परं कवितारत्नपरीक्षका
 द्वयैव परिज्ञास्यन्ति वासंस्कृत-प्राकृत-व्रजभाषासु समानं कवयुतः कला-
 निधेः किमती कविस्त्वशक्तिरासीदिति । अपि एषु त्रिशतवत्सरेषु सहस्रैवो-
 पलभ्येत तादृशशक्तिशाली कविः ? अस्तु-वंशपरिचयप्रसङ्गे प्रमुक्तप्राप्तमिदं
 श्रीकृष्णभट्टानां जीवनवृत्तं यावदुपलब्धि पाठकानां सेवायामुपस्थापितम् ।
 यद्यपि अनेन विश्लेषेण कदाचिदुदयेत्केपांचन महोदयानामरुचिः, परमा-
 रम्भे (जयपुरवैभवार्कस्य पूर्वखण्डसारम्भे) “मुलसी-सूर-विहारि-कृष्ण-
 भट्ट-भारति-मुखाः” इत्युपश्लोकरूपेणां विस्तृतं परिचयमपेक्षत इति
 तथानुष्ठितमित्यलमधिकोपचारेण ।

प्रतीयते । गर्जनकारका घनाः (मेघाः), तेनातिशीतशुद्धिः । ‘सांस’ श्वासः ।
 ‘न नदीके पास’ शीतवशाप्रद्याः समीपे वासो न । ‘कोऊ’ प्राणीणानामन्या-
 धारस्थानम् । ‘आली’ आर्द्रा ‘मही’ भूमिः ‘ओसी’ अवस्थाययुक्ता । ‘बी’ शीतं
 अतिदुःखदं पतितम् । ‘न जागै’ गृहान्तर्नांवकाशो, दृष्टेः । ‘हुतही’ द्विद्वययुक्ता
 ‘दुलाई’ न कृता । ‘कुलही’ लक्ष्मीयुक्ता (टोपी) न प्राप्ता, इत्यर्थः । पश्चान्तरे
 तु-नानिधा गृहे संकेतावकाशमानात् ‘रजाई’ गमनानुमतिं याचते । तत्र—
 गुरुलोकस्तर्जनकारकाः । ‘सास’ यद्गुरुः प्रधूमिता । आली सखी ‘महिं’ अन्वन्तरे
 ‘ओसी’ अवसरपेक्षिणी । प्रतिवेशिनः गृहान्वन्तरे जायते । ‘हुतही’ द्वी
 नास्ति । अहं कुलहीनापि नास्ति । अत एव कुलजाया मेऽनवस्यत्तदनुतिप्रदा-
 नमेव योग्यमिति गृहोऽर्थः ।

सुकविः श्रीद्वारकानाथभट्टः
(सरस्वती. वाणी. भारती.)

श्रीकृष्णारूपकोविदादमुष्मादाविरासीदथ
भूरिभाग्यमासी द्वारकानाथो महामना
यो हि कविश्रेष्ठो चन्दनीयो युधपुङ्गवानां
ज्येष्ठो जगदीशकवेर्नूनं निजजन्मना ।
गुणगणयैभवेन तातमतिशेते यो हि
कीलयते कोविदानपीह यस्य कल्पना
'भारती'तिनामवहा भारती विभाति यस्य
हंहो देवी भारती च कविवदनाऽऽत्मना ॥ १२ ॥

भूरिभागेन भासते तच्छीलः । महत् मनो यस्य स महामनाः, यकार-
परत्वाद्विगर्गोपः । जन्मना, जगदीशकवेर्ज्येष्ठः । युधं च कविकृष्टानिधेः
श्रीकृष्णभट्टस्य द्वौ पुत्रौ, द्वारकानाथो जगदीशश्च । तत्र जगदीशकवि-
स्मिन्ननछाद्यस्य दृष्टयोऽभूदित्यग्रे स्पृष्टीभविष्यति । एतेषां गौरवकविता-
मिदंशकानि नापिकानि पुस्तकान्युपलभ्यन्ते, परं मात्रभाषाकविभिः तावजोपि
माधुर्यमेषां कवितामनुगूयते । 'भारती'त्युपनामाद्विता यस्य भारती
(वाणी) पारदेवी च कविवदननिषामिनी, कविभिराहतकविता इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यद्वाणी विभाति वाणीनृपुनानुस्मरिणी च
भाषामपि तां रसानुमारिणीमयामहे

साहित्यानुबन्धिनो निबन्धान् यैः प्रणीतानहो
 चौरचयनीतानद्य हन्त न लभामहे ।
 'सरस्वती' 'वाणी' 'भारती' ति नामधेयवहान्
 मोदितमहीन्द्रमाधवेशान्महयामहे
 सौष्ठवसनाथरम्यरचनाचमत्कृतिकान्
 श्रीद्वारकानाथकविपुङ्गवान् कवामहे ॥ १३ ॥

येषां भाषामपि माधुर्यवशात् रसानुकूलाम्, अयामहे जानीमहे । सर्वे
 गद्यार्थी ज्ञानार्थाः । यतो हीमे साहित्यातिरिक्तं संगीतशास्त्रेपि परिनिष्ठित
 आसन् । अत एवेषां कवितायां वर्णकृतं माधुर्यमधिकमनुभूयते । एभिः
 संगीतशास्त्रे 'रागचन्द्रिका' नामको ग्रन्थो विरचितः । 'मधुकरकलानिधि'
 विहाय साहित्यसंबन्धिनोऽमीषां ग्रन्थाः केपि नोपलभ्यन्ते । ते किञ्च सुन्दर-
 छालशर्मणः समये चौरचयेन नीता इति अग्रे स्फुटं भवेत् । कवामहे
 कवितया उपश्लोकयामहे । कुह् शब्दे ॥ १३ ॥

दो०—'सुकवि'—'भारती'त्युपपदं ददे स्रक्तिसुहितेन ।

जयपुरमण्डलमधवता माधवधरणीपेन ॥ १४ ॥

पितुः श्रीकृष्णभट्टकविकलानिधेः स्वर्गशासोत्तरमेतस्य सरससूक्तिभिः
 सुहितेन वृत्तेन धीमता माधवसिंहदेवेन (प्रथमेन) 'सुकविः' 'भारती'-
 त्युपपदं प्रादायि ॥ १४ ॥

पुन्दीपतिरपि भृशममुं दीव्यति स विनयेन ।

येन सोयमलमर्चितः पूर्वजनृपतिनयेन ॥ १५ ॥

एवंजैतृपतिनिर्णया द्वारकानाथमहाभागस्य पूर्वजाः श्रीकृष्णभट्टादयः
 सरहताः, एवं तस्मात्तमिकपुन्दीनरपालोपि एनं सुभृजं पूजयति स । एतस्य
 यन्त्राजानां सविधे पुन्दीधरापीथेन प्रदत्तमेकं राजकीयपत्रं वर्तते, यत्र पृथ्वी-
 सिंहनूपेण स्पष्टं लिखितमस्ति यज्ञवन्तो मम पितृस्थानीयाः किमपिकमह-

भावेदयामि । मम जीवनदशापर्यन्तं नास्मिन् भावे परिवर्तनं भवेदग्रे परमे-
श्वरः प्रमाणमिति । तदेतत्पत्रं सौवर्णरेखाभिश्चित्रितमतिप्राचीनमपि सुभग-
मवलोक्यते । एवं दानबहुमानादिभिः पूर्वजनपतिपदव्या बुन्दीधराधीशेन
सोयं पूजितः ॥ १५ ॥

चरित्रसंग्रहः

जयपुरधरणीन्द्रस्य माधवसिंहदेवस्य सोयमतिप्रीतिभाजनमासीत् ।
अहर्निशं श्रीमान्माधवेन्द्रः कवीन्द्रमिमं स्वसहचरमेव धत्ते ।
दानबहुमानादयोपि भूरिशोऽस्य कृताः । ग्रामादिभूतसम्पत्ति-
प्यसौ अवश्यमेव अदायिष्यत्, परं श्रीकृष्णभट्टकविक्रान्तिये-
नांज्ञा ग्रामद्वयं माधवेन्द्रस्य समय एव पत्रारूढमभवत् । अत एव राजकर्म-
चारिभिस्तथाविधिः प्रतिपिद्म इति श्रूयते । मुक्तककवित्वेषु श्रीमतो माधवे-
न्द्रस्य पशोवर्णनमस्त्येव, परमेतस्य मनःप्रसक्तये 'मधुकरकलानिधि'
नाम शृङ्गाररसग्रन्थो विरचितः । अत्र हि 'मधुकरराज'नाम्ना श्रीमतो
माधवेन्द्रस्य व्यपदेशः कृतः । अत्र हि शृङ्गाररसस्य समग्राङ्गानां सविस्तर-
वर्णनमस्ति, उदाहरणानि च सर्वाणि माधवेन्द्रवर्णनारम्भकानि । अस्मिन्
किञ्च कविना माधवधरणीन्द्रस्य महिमैव चरमव्यङ्ग्यं स्थापितम् । शब्दार्थौ
हि भूयोगुणीकृतौ । ग्रन्थारम्भे प्रोक्तं हि तेन—

“सद्यद् अरय जीरणवसन, ललित तंदुल गुनगाय ।

माधव मोऽथ सुदामर्षो करो द्वारकानाथ ॥”

अहो कीदृशी ध्वनिगर्वां सूक्तिः । कविः कथयति—राजायांयिमी मन्द-
स्तगती जीर्णवसनस्थानीयौ, यतो हि ताविभावनादितः सर्वैः कविभिः प्रयुक्त-
मायौ । अत एव जीर्णवसनान्तरिता भवद्गुणगाथैव सुदामतंदुलोपमा
शेषमुपहारा । किञ्च तन्दुलप्रादो पुरुषस्तदुपरिवेष्टितं यत्नं नापेक्षते । एवमेव

भवान् जीर्णवसनमदृष्ट्वैव गुणगायायां दृष्टिं दद्यादित्यात्मनो विनयः सूच्यते ।
भवांश्च माधवस्तत एव भवद्गुणबाहुल्येऽपि मदुपस्थापितान् कतिपयतन्दु-
लानेव गृहीत्वा सोऽयं सुदामसदृशोऽपि जनो द्वारकानायो विहितः ।

जयपुरेन्द्रस्य माधवसिंहदेवस्य स्वर्गारोहणोत्तरं श्रोमता पृथ्वीसिंहनर-
पालेन, सकलगुणिजनशरण्येन प्रतापसिंहमूपेन चापि सोऽयं सुबहु भानितः ।
पृथ्वीसिंहमहाराजस्य परदारभेदनेन कौमुद्या अनुवादरूपा 'शब्दचन्द्रिका'
निर्मिता । श्रीमान् प्रतापसिंहदेवोऽप्येन कवितामाधुर्यमुग्धः सुबहु साकरोति
स । एष ह्येतस्यै कवीन्द्राय 'भारती'खुपपदमर्पयामास । एतस्य परिचय-
प्रसङ्गे 'मण्डनकरीन्द्रेण' रायलचरित्रकाव्ये यदुपनिषदं तदधस्तादुद्ध्रियते—

"तिनकें (श्रीकृष्णभट्टजीके) तिनहीसे भये तनय द्वारकानाय ।

साधवेश महिमानुके रहे रैन दिन साथ ॥

प्रभुको राजी कर लियो 'सरसुति' 'सुकवि' किताब ।

जिनके जगमें जगि रहे सुजस सरदमहताय ॥

'पृथ्वीसिंह, परतापको किय गुनसों भरपूर ।

घानी भारति नाम लिय जगमें रखो जहूर ॥

कविकुल और कवीन्द्र नित, नृपमुख बोले चैन ।

पृथ्वीसिंह परतापसों पाये निसिदिन चैन ॥"

अर्थावधुपलब्धा एतस्य ग्रन्था इमे सन्ति—प्रजभाषापाम्-मधुकरकला-
निधिः, वाणीवैराग्यम्, श्रीमत्प्रतापसिंहसभासदानां परीचरणम्, रागच-
न्द्रिका, शब्दचन्द्रिका, पृथ्वीसिंहमहाराजस्य त्रिषाहोस्तवः (पृथ्वीसिंहम-
हाराजका व्यावला), कुन्दीनरेशस्वाज्या निर्मितोऽलङ्कारग्रन्थः (यस्य पप्र-
ञ्छेन नाम न विदितम्) । संस्कृते-गालवगीतम्-यदि पाठकेरवलोकि-
समेव जयपुरवैभवाध्यपूर्यषण्डस्य गालवाधमवर्णनप्रसङ्गे । अन्यान्यानि च
वृक्ष-पक्षि-वर्णनारमकान्यस्य संस्कृत-पद्यानि प्राप्यन्ते । वाणीवैराग्यं मर्तु-
हरिकृतस्य वैराग्यशतकस्य प्रजभाषापदैरनुवादः, यस्यादयोः किञ्चिदुभे
दास्यते । एतेषां कृतिरेतद्वंशानां सविधे समग्रा नोपलभ्यते । अत एव
नैतेषां ग्रन्थानां विषये किञ्चिद्वक्तुं शक्यते । एतेषां कवितामाधुर्यनिर्देशकानि

फानिचित्पद्यानि 'मधुकरकलानिधि'प्रभृतिभ्यो अन्येभ्यः समुद्धृत्य पाठक-
नामवलोकनाय संगृह्यन्ते—

“वरनविचार छद्मगुरु लोक लीकनकों
साधि सोधि रसनाके सुबरन पत्रपर
कर चित्तहीतें चतुराई चारु लेखनि हैं
सबद भरथ रंग व्यञ्जनि उजास धर ।

‘सरसुति’ राधिका कुंवर प्रजचंदजूके
रूमकी घटानि परसावैं रसरंगहार
नेहके नगर जग जगर मगर ऐसै

सुघर सुघर बंदी भारतीके चित्रकर ॥ १ ॥

पानीजू हो जगरानी सही पदपंकज रावरे जे नर ध्यावैं
ते नर उखमयूखपिखसमी गूढ काव्यकला परजावैं ।

मानभरे गुनज्ञानभरे पटुमीमधवाननकों ते रिझावैं

कीरति चन्द्रिकाचन्द्रसमान समानमें ते ही कवीन्द्र कहावैं ॥ २ ॥”
राजवर्णनप्रसङ्गे—

“बजत सदाने रणधंभ धिरधाने मुनि
भरि भहराने हैं पराने कुल जेसके
केतक अमाने पुनि तेगनसों भाने, ते वे
भरत खजाने भान माने देस देसके ।

राजाराव राने भर खानसुलताने केते
हुकमी मखाने ‘सरसुति’ इलवेसके
माने परतापके सुहाने जगजगने आज
जयके निसाने फहराने माधवेसके ॥ ३ ॥

फूरमसवाई माधवेसके हुकुम जोध
जाटनपै धारे दुकि सारनके भलके
कटि कटि परैं बार बैसुमार बैरिनके
जुतिगन विसाल मांसग्रास लेत ललके ।

‘सरसुति’ तहां संभुसाहिबी सराहिबी यों^१
 छाये छिति प्रेतनि करेजे लोहू छलके
 चांवडाके आंवनकों भांवडाके खेत महिं
 पांवडा विछाये मानों लालमखमलके ॥ ४ ॥
 कोटापै कुपित भाधवेस असवार होत
 छच्छ कच्छवाहे वीररस अभिलासे हैं
 धाये धूत धांग, धीर घोंसनि धमकै घरा
 धूरे धूरि सूरससि गगनगवाखे हैं ।
 उप्परी उदत बैरीसुप्परी कराकन सों
 भभकत लोहू, मुंड झुंड काटि नाखे हैं
 भानहुं पतंगरंग कालीकाल खेलनको
 फागुसमै फंचन कचोरे भरि राखे हैं ॥ ५ ॥”

हयवर्णनादर्शः—

“कलित कलंगी तिर, ललित लगाम मुख,
 यलित जराउजरी जीवन धरे रहैं
 छाती धुवें पाइन कराइनके नोरनमें
 मोरि ग्रीव नटकी कलानिकों कल्यो करैं ।
 ऐसे रघुवंसी भाधवेसके बिलंद हय
 केते राव राने जिन पायरे तरे रहैं
 अकरे सरीदनिके जकरे दुवागनसों
 पकरे रहैं तौहू पौनसों अरे रहैं ॥ ६ ॥
 जोर करि दौरतमें मनहुके आगें होत
 जबके समुद अंगवीचिन के बीच है
 सरसुति रविके तुरंग जिहि देखनकों
 सनकों रहत दिनमोह ठगटीच है ।
 ऐसे रघुवंसी भाधवेसजूको मोती हय
 सलज चलत जिहि पौनहू नगीच है

मेरे जानि देवराजहीको याजिराज यह
रपटि पखो हे देवतदिनीके कीच है ॥ ७ ॥”

राजवर्णनादर्शः—

“ढाहँ कोट गढनि गनीमनके मत्थघरि
सुंदनसों राहँ रोकि रहत भरसकीं
पीरँ पीरँ धरत चलत चरनि तरु
धसकी धरासों छेत सेससीस ससकीं ।
साहिय राजाधिराज माधवेस कूरमके
ऐसे इम जिहँ सरसुति कह न सकीं
देठ दान मद जे मिलिन्दनको पही हेत
दन्तन कपट कहीं कन्दलें सुजसकीं ॥ ८ ॥
सांवनके धनज्यों सुहावन बिलंद कद
मद परसावन जे पोखें जस कंदकों
घुरत निसानसे घनेरे घोरघोस जिन
घूमत करँ जे कैधों सुंदनिके छंदकों ।
सरसुति सिद्धिभरे कुंभजुग कुंभनसों
दारिद यहाइ करँ भानंद भमंदकों
मेरे जानि ये ही माधवेसके मतंगवर
ढकन दे राहुसों उबौर रविचंदकों ॥ ९ ॥”

शृङ्गारवर्णनादर्शः—

“लहलही ललित लतानिसों गलित द्वैक
तो तनसुगंध अलि दोलें कोमलाखची
कहा रति रंभा कहा कमला अचंभा, बात
वसी उरवसी हू न सनीकी प्रभा लची ।
सरसुति कई रग जेतवार मृगनके
इन्दीवर तमान इतनाम दाखची

स्यामसुखसाधे राधे तेरे हैं अगाधे रूप

जाके मुख भागैं लागै चन्द्रमा मसालची ॥ १० ॥

चंपक चिराक चांदनीनके उजास जीति

अंगछविजाळनसों जगमग भौन भौ

बारनसों जीते मोर, इन्दु जीत्यो भावनसों

भौहनि कमान, दगजीत्यो मृगछौन भौ ।

कुच जीते चक्र, त्रिवलिनसों तरंग जीतीं

रोमावलि बरछी, गयंदजीति गौन भौ

रति जीती रूपसों तरुनतासों सौति जीती

प्यार जीत्यो प्यारो, छाज जीत्यौ मन मौन भौ ॥ ११ ॥

भरिहांई देह दुह भरिहां उरोज होत

करिहां मनोजयान भालिनि छुलहियाकैं

सुपमासुछंदजोतिजाळनफो कंद मुख-

चंद्रिका भमंद चैतचंद्रसों तुलहियाकैं ।

सहजहुं मंदहंसी, नासा लसी, भौह कसी

उतये सनेह मेह अखियां सुलहियाकैं

ज्यों ज्यों सरसात अलिसंगम लहात र्यों र्यों

मात उलहात अंग जोयन दुलहियाकैं ॥ १२ ॥

अनुवर्णनादशः—

वर्णः—

“उमठि अयाह अंतु धारै धुरया न ये तो

झंझाकी झकोर झुके झरना झरत हैं

सरसुति कहैं चपलानकी चमाचमी न

चमकति कहियो दिव्य औपधि धिरत हैं ।

दृष्टि दृष्टि परत धधूटी न्योममंदल तैं

मिरि मिरि मानिकके सिखर धिरत हैं

जांखवारे शकसों पयोनिधिकी कांसवारे
 पांसवारे पन्वै मेवमिस लै फिरत हैं ॥ १३ ॥
 काजरसी कारी घटां ऊनिआई भारी
 भूलि जैहो वजवारी बाट घोर अधियारीमें
 धारपारवारी बहे जमुना करारी, तामें
 पार न उतारी काह गोकुल निहारी में
 छौंह बनवारी ! ये कदंयवनवारी अरु
 तामें पनवारी चास तामधि विचारी में
 चूनरी हमारी लाल कामरी तिहारी तर
 कामरी तिहारी पास छतनाकी झारी में ॥ १४ ॥

हेमन्तः—

“भीतरैं भवन सुके परदा रसन द्वार
 भगर बगर दीप सिधरी सुदाईमें
 फीने पसमीनेफे वितान भरे झालरिन
 मखमली निळम गिळम गहराईमें ।
 राजें प्रानप्यारे जहां फूजनकी सेजपर
 सरसुति घीन लै अलापैं सुघराईमें
 एकछत्रछाईं ऋतुराजकी दुहाईमधि
 दुहुन रजाई पाई एक ही रजाई में ॥ १५ ॥”

शीतः—

“दिस औ विदिस मिलीं चतुर कुहेलियानि
 धूंघरि मचाह चहुं चित अभिलाख्यो हे
 सरसुति कहैं पुलकित रोम रोम तन
 अंग अंग कंपन सिधिल बहुभाख्यो हे ।
 सांसनि कदत धूमधारमिस भार भार
 हियतैं निकारिकैं विरह दूरि नाख्यो हे
 होइ न कुहेला फागु खेलाकों बसव संग
 सिसिर सहेलाने खबीर उदै राख्यो हे ॥ १६ ॥”

दानवीरादर्शः—

“सजित सुरंग झलितपित मतंग, सुख-

पाककीं उत्तंग झुकीं झालरी नलत्रसीं

ललित कलंगीं सिरपेच मंजु मोती करे

हारतति अछरभवलि जयपत्रसीं ।

छाये कवि जाचक जलूस जरीसाज सजि

सरसुति जागीं सिरसोभा छविछत्रसीं

माधवेस कौलों कहै रावरेके दान, तुम

ताम्रेपत्र दे दे, कीनी दिसी रूपेपत्रसीं ॥ १७ ॥

झमैं द्वार ताते गय, टापटोप ताते हय

झौड़ी चोपदारनसीं दौलतिकें दौर हों

सरसुति रंग रंग भूपनचसन सजि

पैठ्यो सुखपाठ ल्यों जलेब चहुं ओर हों ।

सपनोसो दारिद विलाय गयो छिनही मैं

देख्यो आज माधवेस नैननकी कोर हों

द्वैकही कथित करि बाह्यन भुलानो आपु

दूहै घरनीसीं प्यारी बहै हों कि और हों ॥ १८ ॥”

धीरवर्णनादर्शः—

“बाढवकलासी दावानलकी झलासी भुज-

गेसभवलासी रिपुप्राननकी प्यासी है

त्रिजटाजटासी शंभुनैनकी छटासी काह-

रातिकी घटासी, सशुकुंजरतरासी है ।

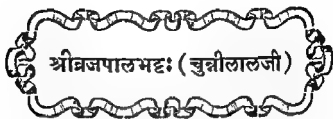
यानीकों विहासी कालीलुलितविहासी, बिक-

राह तेज आसी प्रलैरविकी प्रभासी है

बैरिनकों कासीसी, प्रकासी चंचलासी, कवि

धीरवविहासी भवपाठ जसि भासी है ॥ १९ ॥

किं कन्दाः कन्दरेम्यः प्रलयमुपगता निर्झरा वा गिरिभ्यः
 प्रध्वस्ता वा तरुभ्यः सरसफलभृतौ वल्कलिन्यश्च शाखाः ।
 वीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रसभमपगतप्रश्रयाणां खलानां
 दुःखोपात्तल्पवित्तव्ययवशपवनानर्तितभूलतानि ॥
 कैधों कंदरनितें बिलाय गये कंद, कैधों
 गिरिनैतें झरने झरत अब रहिने
 बानी कहें कैधों तरु सरसफलनि भरे
 बकल सिकलधरें डारिधरें डहिने ।
 दुःखसों सकुचि थोरे धनके खरच, मृदु
 पौनमर्षी भृकुटीलतानि जे उलहिने
 विनयविदीन खललोगनि मलीन देखे
 मुखनकों देखन कुलीन जो उमहिने ॥
 नाम्यस्ता भुवि वादिदर्पदमनी विद्या विनीतोपिष्टा
 खज्राप्रैः करिकुम्भदन्तदलनेनाकं न नीतं यशः ।
 कान्ताक्रोमलपल्लवाधररसः पीतो न चन्द्रोदये
 तारुण्यं गतमेव लिप्फलमहो शून्यालये दीपवत् ॥
 वादीके बिजैकी कोऊ विद्या नहि साथी, पुनि
 लायकी न पाई जगजाहिर अमापसों
 बानी कहें करिनके कुंमसुकताहलनि
 सुजसकें लूम न लगाई खयाचापसों ।
 कामिनीके कोमल अधरपल्लवहि दावि
 पीयो न पियूष जुहु मैनके प्रतापसों
 जोवन दगा दे विन काज नाइलाज यहै
 सुने भौन दिया लौं बिलाय गयो आपसों ॥

एतस्माद्बभूव महिपालमणिमान्यतमः

श्रीमद्ब्रजपालनामतनयो नयोद्ववान्
वाणीकरकङ्कणनिनादतो विवादकरी

प्रीणयते यस्य पदलहरी परीक्षकान् ।

ब्रजनिधिनाम्ना येन चक्रे श्रीप्रतापनृप-

प्रीतिमनुरुध्य गीतिग्रन्थः स्वररीतिमान्

पोषितप्रतापगुणान् यस्याद्यापि गीतिगणान्

गुणिजनगोष्ठी किल गायति गुणोद्ध्वलान् ॥ १६ ॥

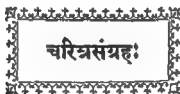
एतस्मात्, द्वारकानाथमहोदयात् । महिपालमणिभिर्मान्यतम । नयोद्-
भवान्, प्रशस्तनययुक्तः । 'प्रकाण्डमुदतलुजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनी'त्यमरः ।
माधुर्येण सरस्वतीकरकङ्कणनिनादस्य प्रतिद्वन्द्विनी यस्य (ब्रजपालस्य)
पदलहरी, गीतिपदलहरी वागुम्फपरीक्षकान् मोदयति । श्रीप्रतापसिंहदे-
वस्य प्रीतेरनुरोधेन प्रतापभूषतेराराध्यस्य श्रीगोविन्ददेवस्य गुणवर्णनपर-
सगीतग्रन्थो येन कृतः । यस्मिन् ग्रन्थे सगीतशास्त्रविषयानुसार सर्वेषां
रागाणां स्वरक्रमोपि पृथक् पृथक् निर्दिष्टः । अस्मिन् ग्रन्थे नृत्यस्य, ताला-
नाम्, सर्वेषां च रागाणाम्, तेषां ध्यानस्य, तेषां स्वरक्रमस्य (सरिगम),
स्वराणां प्रसारस्य, सर्वेषां वाद्यानां स्वरूपस्य, मृदङ्गध्वनेरनुकरणानाम्
(परण) भन्वेषां च सगीतशास्त्रविषयाणां सविस्तरः समग्रोक्तिः । उत्तर-
खण्डे च श्रीराधागोविन्दगुणगौरवमयी नानाच्छन्दोबन्धुता अनेकलयात्

सारिणी गीतिपदसाहस्री वर्तते । एतद्वन्धनिर्माणे अन्येपि गुणिनो गा-
यकाः कवयश्च व्रजपालमहोदयसहकारिण आसन्निति श्रूयते । पोषिताः
प्रतापसिंहस्य गुणाः यैस्तान्, गीतिगणान् । तथा च यैर्गीतिगणैरद्यापि प्रता-
पसिंहदेवस्य गुणः पुण्यतीति भावः । पोषितौ (व्रजपालस्य) कवित्वप्रतापो
गुणश्च यैस्तान् गीतिगणानित्यपि शब्दशक्तिमहिम्ना व्यज्यते । कवितागुणैरु-
ज्ज्वलान् तान् गीतिगणान्, गुणिजनानां गोष्ठी मद्यापि गायति । प्रसिद्धाः
किं प्रतापसिंहदेवस्य निर्मिता निर्मापिताश्च गीतय इति नैतत्प्रमाणसापे-
क्षमिति भावः ॥ १६ ॥

दो०—मुनिशिवदृग्वसुभूमिते वर्षे हर्षयुतेन ।

ग्रामवदरवासो ददे श्रीप्रतापभूपेन ॥ १७ ॥

१८३७ तमे विक्रमसंवत्सरे गुणगौरवसन्तुष्टेन प्रतापसिंहदेवेन पुण्यार्थं
(उदके) बदरवासप्राप्तो दत्तः ॥ १७ ॥

व्रजपालमहोदयस्य श्रीमत्प्रतापसिंहदेवस्य समये राजप्रासादे सुम-
हान्समादरोऽभवत् । प्रतिसमयं श्रीजयपुरेन्द्रसमात्मनः समक्ष-
मेव रक्षति स्म । यथा यथा च श्रीमतः प्रतापसिंहदेवस्य गीतिप्रकारे
मनः प्रसज्यति स्म, तेन तेनैव प्रकारेण सोऽयं गीतीर्विरचयामास । क्रमेण च
सोऽयं सुमहान्संग्रहोऽभवत् । एतद्विषये कवीन्द्रमण्डनेन 'रावळचरित्रकाव्ये'
यदुक्तं तदविकलमुद्धरामि—

“तिनके (द्वारकानायजीके) सुत व्रजपाल हुव काव्यकलनके रोह ।
श्रीप्रतापमहाराजसौ बाळ्यो लिस दिव नेह ॥

किय राधागोविन्दके नाम नयो संगीत ।

प्रीति पाय महाराजकी यापि सुरनकी रीत ॥”

एतच्चिर्मिता अन्ये ग्रन्था नोपलभ्यन्ते । केवलं महाभारतस्यानुवाद एव
रूढः साम्प्रतं खण्डश उपलभ्यते ।

एतस्य मुक्तककवित्वानि यान्युपलभ्यन्ते तेषु ‘प्रजपाल’ ‘प्रजनिधि’ इत्यु-
भयविधा मुद्रा दृश्यते । दुर्भाग्यवशादेतस्यान्यान्यपूर्वजवदस्यापि कृतिः
साम्प्रतमेतद्वंश्यानां सविधे अन्वेषणायप्रायैव संवृत्ता । गीतीनामादत्तसं-
हस्य मन्ये न भवेदावश्यकता । संगीतविषयकाणि पदानि ‘प्रतापसागरे’
सुप्रसिद्धान्येव । ‘प्रजपाल’ ‘प्रजनिधि’ मुद्राप्रमाणभूतानि एकद्वकवित्वान्य-
धस्ताद्विदत्तपानि—

“भाई ही खिरक मांस गायके दुहावनको

आय गयो मेह दूरि रहिगो सहरिया

चमकत बिजु प्रजपाल अकुलात मन

ऐसो न हि दूजो कर छिनकौ महरिया ।

अबही रंगाई दीन्ही माने बहु दाम दैके

धाको हे फिकर जामें रग हे गहरिया

गुम सम स्वाम नहिं कोऊ ईहि ओसरमें

खोहीमें बचाय मेरो छीत्रिये कहरिया ॥१॥”

सैयं वाग्विदग्धाया उक्तिः । अत्र यद् व्यङ्ग्यं तद्वसिकमहाभागानां
सविधे सुस्पष्टमेव ।

अयं हि जयपुरमहोनन्दस्य धीप्रतापसिंहदेवस्य मनोऽभिप्रायानुसारं
कवितामारचय्य तस्मै समर्पयामासेति पूर्वमुक्तमेव । एष हि नरेन्द्रो जय-
पुरभाषायामपि सुमनोहराणि साहित्यसर्वस्वभूतानि पदानि कवित्वानि च
निर्मन्त्री निर्मापयामास च । तन्मनःप्रसक्तये प्रजपालमहाभागेनापि जय-
पुरीयनागरेकभाषायां कवित्वानि निर्मितानि । मन्ये, सेषामेकतमग्र नवं-
स्थाठकानामरोचकमित्यप्युद्ध्रियते—

“पनघट घाट ठाठ छाव्यो छै ठचावाइको
 गैले जाती गोराने ये किसे काम रोको छे
 रसका रसीला गरवीका हुवा काँई फिरो
 काम पछ्यां कोदै कोदै जाय पग होको छे ।
 थांको तांगो बाणो प्यारा ! म्हांसे चिनी छानो नहीँ
 भाया छे अवार जाणै थांने दियो कोको छे
 धजलिधि सांवरा मुण्यां छै मुण रावरा म्हे
 नन्दा इदीला म्हांको गेलो काँई रोको छे ॥ २ ॥”

कविचरः श्रीजगदीशभट्टः

संक्षेप—

यस्त्वनुजो जगदीशकविः किल दत्तकतामगमत्सुकृती
 स हि भागवताधनुवादमवाद्रयदधाद्रहुग्रन्थगणं गणिती ।
 वत येन प्रतापनरेशप्रतापकृतौ ग्रहिता कवितामुदती
 सततं स हि संप्रियमाणकृती रसवाग् जयताजगदीशकृती

यस्तु द्वारकानाथभट्टादनुजः श्रीकृष्णकविकल्पनिषेत्तनुजः स हि चित्त-
 नलालवामेभ्यो गृहे दत्तकोभूत् । गणिती गणितशास्त्रवेदिता । यद्यपि माघ-
 वेशात् (प्रथमात्) आरभ्य जगत्सिंहदेवपयन्तमस्य कविता प्रवृत्ता, परं
 प्रधानतया प्रतापसिंहदेवस्य प्रतापसूचिकायां कृती (रचनायां) येन कवि-
 तामुन्दरी प्रेरिता । सततं संप्रियमाण संगृह्यमाणा कृतिर्यस्य । रसवाग्
 सरसवाणीकः स जगदीशकृती जयतात् ॥ १८ ॥

चरित्रसंग्रहः

ए हि ज्येष्ठभ्रातु श्रीद्वारकानाथमहोदयादेव विन्तामणिमग्न
सकलशास्त्राणि कविता चाधिजगाम । प्रत्येकग्रन्थस्य समाप्तिरेखे
लिखत्यय "ज्येष्ठभ्रातृश्रीद्वारकानाथपट्टशिष्य-विन्तामणिमग्नोपा
सक०" इत्यादि । अनेन बहवो ग्रन्था निर्मिता । प्रायो बहूनां
पुराणानां कनिष्ठसवैयाच्छन्दस्वनुवादोपि विहित । सरकृतकाव्यानामप्यस्य
भूयसामनुवाद प्राप्यते । श्रूयते यदस्य हस्तेऽनिष्ट लेखनी तिष्ठति स्म । गर्भं
स्तिष्ठन्नजन्मय कवितामयभाषेण विचरति स्म । कवितामारचयन् सोऽपि न
लेखनीं विधमयति स्म । उन्मोहदा भारती स्वतः प्रावर्तिष्ट । भावान्केवलं
मय विचारयति स्म । सेय प्रसिद्धिः समूहेव । भूयस्तरामस्य ग्रन्थाः सन्ति,
एव सामर्थ्याभावे नैतत्सम्भवेदित्यूहते । दुर्बुद्धिहस्तपतिता एतस्यापि
ग्रन्था बहवो लोकैरङ्गयिता, बहवो नष्टा, बहवश्च नामशेषा । पर प्राप्य
माणग्रन्थेषु तु इमे सन्ति—

काव्यविनोद (महाराजपृथ्वीसिंहदेवार्थं विरचितो व्रजभाषामयो लङ्का-
रशास्त्रग्रन्थ, रचनाकालः स १८३१), किशोरसुरसागर (गवदापीतस्य
किशोरसिंहस्य वचनेन निर्मितो नवरसानां लक्षणोदाहरणं स्वनिर्मितरसपट्ट
हित, रसानां समग्रोपाङ्गं समेत) जगत्तरसरञ्जनम् (श्रीमज्जगत्सिंहदे-
वार्थं विरचितोऽयमपि नवरसानामङ्गोपाङ्गं समेतः सलक्षणोदाहरणः । रच-
नाकालः १८६२ स) जगत्भक्तिविलास (जगत्सिंहदेवार्थं देवरातनाथ
मयः सोऽपि व्रजभाषाग्रन्थो निर्मितः) भक्तिभरगजा, पदमकरन्द, पदपङ्कज,
मञ्जुवैवर्तपुराणस्य दोहाचतुष्पदाच्छन्दस्वनुवादः, आगवतदशमस्कन्धस्या-
नुवादः, श्रीवल्लभाचार्यनिर्मितपोदशग्रन्थानामनुवादः, महाभारतस्य वन-

शान्तिपर्वणोऽनुवादः, माघकृतशिशुपालवधस्यानुवादः, भर्तृहरिशतकत्र-
यस्य कवित्वसवैयाच्छन्दःस्वनुवादः, अमरुशतकस्यानुवादः (कवित्वसवैया-
च्छन्दःसु) इत्यादि ।

एतस्य कवितायाः केचिदादर्शाः पाठकानां पुरस्त्रादुपस्थाप्यन्ते—

“जेवर जराऊ हेमहंसक घराऊ आले,
किंकिनीके नीके नग नग सो सुहात हँ
सोहँ मुंगमाळ गुंजमाळ वैजयन्तीमाळ
पुहुंची रसाळ लाळ बाजू धरासात हँ ।
पीतपट बांधें बंसीनाद सुर साधें कहां
फौलों जगदीस जे गुविन्द छवि गात है
सीसपर ऐसे छहरात मोरचंद्र मानों
आनंदके मंदिरमें धुजा फहरात है ॥ १ ॥”

जयपुरनोद्वहर्न्यमाळवां धावणनृतीयामहोरसवः—

“पूँके भांति भूपन बसन खास छोगनकें
बिना छत्र चौर पते भूप को पिछानतो
चछत हवाहं के तनत तारे भम्बरतें
उछटि न आवते तौ तारे कौन मानतो ।
बीजको लौहार जयनगर नरेस सोभ
बिन बरदान कबि कैसे कै बखानतो
गोरियांके सीसपै न होवीं गवगोरियां तौ
गोरियांके बीच गनगोरियां को जानतो ॥ २ ॥
उतै भूमि बादर है बादर महल इतै
चंचला उतैको इतै कंचनियां लाखी है
जिपन जमात उतै दीपनकी पाति इतै
गरज उतैको इतै नौवतियां आपी हैं ।
उतै सांसफूली इतै रंगहूली समा सोभ
कवि जगदीस भलिमारवि यों माखी है

उतै इन्द्र, राजै इते महेन्द्र श्रीप्रताभूप
अदभुत तीजकी जलम रचि राखी है ॥ ३ ॥”

गजवर्णनादशैः—

“दजसम सीस टकरनिसों सहजही सों
ढेर करि डारैं रिपुकोट गढ छनमें
जिनकी गराज सुनि छाजत दिसाके पील
डीलके उतंग हैं अडिग महारनमें ।
ऐसे गजराज महाराज माधवेस तेरे
कहै जगदीस जोम राखैं रहैं मनमें
ऐही हेत भापुस बिरोचिनहु एक कीचे
आखिनमें तेज राखैं तम राखैं तनमें ॥ ४ ॥
सकपुरद्वारनिकों पारैं सीसटकरनि
सुंदनि उखारैं बन नंदनके तर हैं
कहैं जगदीस गंडमंडित भँवरगन
झरिबो करत मद भाठ हू पहर हैं ।
हलत धरनि भति चलत जवै जे मैक
गज सुनि दिमाज करत घरघर हैं
साजैं अंग आभूषन काजैं जंगजीतनके
राजैं माधवेसजूके ऐसे गजवर हैं ॥ ५ ॥”

हयवर्णनादशैः—

“मधुकरराज राजै ऐसे दान तुंग गुरी
गुरकी औ साजी तेजी अदलछ छाखनाम
कलित कनककाटी बलित यनात जीन
उलत रकैब मन, ललित छसैं जगाम ।
कहैं जगदीस जंचे डीलनके पीछन से
भात करैं धापनसों सातहय तेजधाम

धातुक न लागै कहूं हमसे जवीन दूकें
चौकतसे रहै यातें मान हूं भसेस आम ॥ ६ ॥

पौन मन कैसें धौं छगाइये लवे को, विन
दूरही रहत जब जलनिधि पाज ते
धरै जरदोजी जीन मीननके पाइरेन
चम्बत खलीन रबिहय छोह छाजते ।
कहैं जगदीस दीहदानके प्रबंधनमें
देत महाराज माथवेस वाजिराज ते
लोक सब छंघनके लायक हो होते, जो पै
करत करत विधिमुज सैं न भाजते ॥ ७ ॥”

शृङ्गारवर्णनादर्शः—

“कुंजलिकी गैल मिली छैल नंदनंदनकों
कुंदनसे अंग छिन एक दरसै गई
कवि जगदीस पैतचंदसो दिस्साय मुख
तनमें मतन येदना कों भति कै गई ।
मंद मंद मदके गयंद जैसी बाक चलि
करिकें लिहाल नेह बीजनकों वै गई
मृदु मुसक्याइ रसबावनि सुनाइ नारि
तिरछी निहारि वरछीसी उर वै गई ॥ ८ ॥

चहुं ओर छाये छिति छोरन लौं जोर घन
पवन झकोर धोर गाजति घमकि घमकि
कवि जगदीस कहैं मोरनके सोर मांचे
चख चकचौधी देत चपळा चमकि चमकि ।
पेसे समै राधेके महल तरैं घनखाम
ठाढे मुख छेत रूपरंगनि रमकि रमकि

झांकति झरोखें प्यारी झुकि झुकि रुकि रुकि
झमकि झबीनि देह दुतिखों दमकि दमकि ॥ ९ ॥

सारद सुधाकरकी फैली चहू चांदनी है
पास है चकोरनि चकोरी सुधा चारें सी
ऐसे सभै चारु दासी संग लियें सारदा सी
बनिकें चली है प्यारी जंग अभिलाखें सी ।
कहि जगदीस भाइ ऊपरके खंड देखि
सुमनकी सेज सूनी सब सुख नाखें सी
जोड़ रही जकि यकि भानन सहेलिनको
होड़ रही खजन सी भाखें बिन पारखें सी ॥ १० ॥”

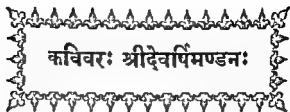
ऋतुवर्णनादर्शः—

“भरनिकी कहा चली तरनि भताप सप
दारनिमें हुके सिंह चिरिनके चेतेसे
ऐसे सभै राधिका गुविंद राजें कुंजनमें
छूटत फुँहारे भग्न असमान भेदे से ।
सुसके सुनत राग खसके अतर लाग
रसके कवित पढें जगदीस जेदे से
मलिमुज भेदे जुही झाकरिलपेदे, होत
पखन झपेदे देत प्रीखम चपेदे से ॥ ११ ॥”

अमरनातकानुवादाऽऽनिरुचित्पद्यानि समूहमुद्घ्रियन्ते—

ख मुग्धाक्षि विनैव कञ्जुलिकया धासे मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्दीप्तिकासंरुद्धि ।
द्रव्योपान्तनिविष्टसंरुद्धसखीनेत्रोरसवानन्दिता
लियांतः जनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥

सचै०—प्यारी तुम्हें बिन कचुकी ही छवि आली लगे कत जंग वधैयो
यों कहि प्यारेनैं नीवी गही तब आपसमें चित्तें भव जैयो ।

सो०-चत्वारो ब्रजपाल,-तनयाः सुनयाः समभवन् ।

‘मण्डन-छोटेलाल,-वासुदेव-गोविन्द’ इति ॥ १९ ॥

ब्रजपालमहोदयस्य चुचीलालेत्युपनामकस्य तनयाः । सुनयाः सुन्दर-
नीतिशालिनः ॥ १९ ॥

मण्डनमहोदयोऽथ तेषामयमाद्यो यस्य

वाणीकरवाद्योपमा सृक्तिरुपभासते

नवरसरत्नाकर-रावलचरित्र-जय-

साहयशःप्रख्यो यस्य ग्रन्थचयो रोचते ।

नानानरपालबहुमानास्पदमेव कृती

श्रीमजयसिंहश्रीतिदानायतनायते

देवर्ष्यवटङ्कभट्टतैलङ्गानामङ्कगतः

सोयमकलङ्कशरद्विधुरिव राजते ॥ २० ॥

तेषां तनयानां मध्ये मण्डनमहोदयः आद्यः प्रथमः । वाण्याः सरस्वत्याः
करवाद्यं वीणा, तदुपमा । यस्य सृक्तिः अतिशयमधुरा महिता चेत्यर्थः ।
जयसाहयशः, (जयसाहसुजसप्रकाश) इति प्रख्यो मुख्यो यस्य । एतत्कृतानां
ग्रन्थानां नाम, विवरणं चाग्रे दास्यते । सुन्दीप्त-वापूंसिदे-भारतसिंह-राव-
कमहोदय-एतत्प्रमृतीनां नानानरपालानां बहुमानस्य भाजनम् । बहूनां
राशामाश्रामधियात् अनेन ग्रन्था विरचिताः । जयपुरधरणोन्द्रः श्रीजग-
सिंहः, तस्मिन् श्रीजयसिंहदेवः, एतयोः यशःप्रख्यापनार्थं-प्रतापमुत्तम-

सचन्द्रिका, जयसाहसुजसप्रकाश एतदादीनां ग्रन्थानां निर्माणं एवावश्यक-
मेव । यतो ह्रीमौ मण्डनमहोदयस्य प्रधानाश्रयावास्ताम् । परं 'कृष्णसुजस-
प्रकाश, जवानचरित्र, शिवनाथगुणसरिता, राठौरचरित्र, बापूचरित्र, सालि-
मविजयविनोद, मङ्गलप्रकाश, भारतचरित्रप्रमृतयो ग्रन्था ग्रन्थानामादितः
सूचितनामधेयानां भूमीदानां मनोविनोदाय रचिताः । एतेषां ग्रन्थानां
विषयविवरणमग्रे प्रदास्यते । श्रीमज्जयसिंहदेवस्य (जगत्सिंहतनयस्य)
प्रीतिदानस्य भायतनमिव आचरति, उपमानादाचारे वयम् । अङ्गातः समी-
पमागतः । सोऽयं मण्डनमहोदयः, कलङ्करहितः शरच्चन्द्र इव राजते, बहु-
तरकीर्तिशालित्वात् ॥ २० ॥

सरससुरीतिसुनिवद्धसक्तिसर्गपटून्
नित्यदा निसर्गजातमधुरमहोमयान्
आद्यकुलदैवताश्रयेण विश्रुताख्याचीति-
दक्षतोदयेन दशगुणितगुणोचयान् ।
शेखावत-नाथावत-राठोडादिकीर्तिवहान्
बुन्दीमहाराजादितो मिलितमहोदयान्
यन्देहं महीन्द्रजयसिंहवहुमान्यकवीन्
सकलकवीन्द्रमौलिमण्डनमहोदयान् ॥ २१ ॥

सूक्तिसर्गं सूचीनामुपादने पटून् । निसर्गजातं स्वाभाविकं यन्मधुरं महः
(वेजः) यन्मयान् । तथा च महापुरुषपतेजःशालिरेषि तेषु स्वाभाविकं
मायुष्यमासीदिति सूच्यते । आद्यं कुलदैवतं श्रीहयग्रीवः, सरस्वती च तयो-
राश्रयेण विभुतनामधेयान् । अत एव समये समये य इमे भगवतीं स्थावा-
भभीष्टं साधयन्ति स्म । यदुपु स्थानेषु परिषयो दत्तः । यथा रावळपरिषे-
"इहदिन श्रीजगन्वको द्विज पूरन सुख पाय । भरज करी कर जोरि
उर भाईइसो छाय ॥" । कीर्तिश्रुतायाः उदयेन, दशगुणितो गुणोचयो

गुणसमूहो येषां तान् । यथा ह्येतेषु वैदुष्यं कवित्वशक्तिश्चासीत् सा नीतिपा-
टवेन दशगुणिताऽभवदित्यर्थः । एते हि जयपुरराज्यस्य विश्वस्रजनसाधनीयेषु
बहुषु राजरहस्येषु राजनैतिककार्येषु च प्रसिता अभूवन्, तदेतदग्रे सूचयि-
ष्यते । कुन्दीमहाराजप्रभृतितो मिलितः महान् उदयः (उत्कर्षः) वेम्प-
क्षान् । कुन्दीनरेदोन, बाणसिंहसिन्धे अवधप्रान्तनरपतिना, अन्यैश्च भूप-
तिभिः प्रत्यक्षगजो रत्नमाल्यादि च भूयसी विभूतिर्दत्ता । श्रीमतो मही-
न्द्रस्य जयसिंहस्य बहुमान्यान् राजकवीन् । सकलकवीन्द्राणां मौलिर्म-
ण्डनभूतान् मण्डनमहोदयान्, मण्डनपदस्य तद्वेण तथायः । कवीन्द्राणां
मौलिभूतान्मण्डनमहोदयानिति वाऽर्थः । आदरार्थं यद्वचनमिति पूर्व-
मुक्तमेव ॥ २१ ॥

सो०-मुनिमुनिवसुहिमधाम,-मिते वत्सरे जयपतिः ।

श्रीजयसिंहो ग्राम,-भदित मुकुन्दपुरामिधम् ॥ २२ ॥

हिमधामा चन्द्रः । १८७७ तमे विक्रमसंवत्सरे । जयपतिः जयपुरपरा-
पतिः । श्रीमान् जयसिंहदेवो मुकुन्दपुरामिधं ग्रामम्, भदित भदात् । यो
ह्यप्यवधि पतद्वंशजानामधिकारेऽस्ति ॥ २२ ॥

दो०-सूक्तिसुहितसामन्तगणसादरसमर्पितानि ।

तुङ्गतुरङ्गमतङ्गजप्रभृतिधनान्युदितानि ॥ २३ ॥

सूक्तिभिः सुहितः प्रीतो यः सामन्तगणस्तेन सादरं समर्पितानि । तुङ्गा
उन्नता ये तुरङ्गा मतङ्गजाश्च तद्यभृतीनि धनानि उदितानि जातानि ।
सामन्तदत्तानि बहूनि धनान्यागतानीति भावः । सामोदभूमीराध्रीरावळ-
वैरीसालसिंहेन, लदानाधिपति-माधवराजपुराधिकर्तृ-रावभरतसिंहेन, जीमू-
भूमीशनाथावतकृष्णसिंहेन, अन्यान्यैश्च जयपुरराज्यस्य अपतिसंख्यातैः
सामन्तैर्मण्डनमहोदयाय स्वयत्तः प्रख्यातये भूयांसि धनानि दत्तानि । यदा
हि टोंकराज्यनवाभेन मीरखानामकेन राजपुत्रप्रदेशस्य स्थाने स्थाने तुण्डन-
भारणमाक्रमणं चारब्धं तदा हि मीरखानो माधवपुरसमीपे जयपुरराज्यस्य

भूयसीं भूमिमाचक्राम । छावाराज्योपरि अभियानमकरोत् । तत्पराभवाय श्रीजयपुरधरणीन्द्रेण जगत्सिंहदेवेन बहवः सामन्ताः प्रेषिता अभूवन् । तेषु लदानास्थानाधिपतेः रावमदनसिंहस्य पुत्रो भरतसिंहोपि प्रधानतया प्रहितोऽभूत् । स हि तं माधवपुरप्रान्तात्पराजित्य दूरं निर्वासयामास । स-
हैव च माधवराजपुरानामकं जयपुरराजभुक्तं पत्तनं स्वाधिकारे चक्रे । एत-
त्पूर्वमेतत्पत्तनं कमध्वजक्षत्रियाणामधिकारे आसीत् । ते च तस्मिन्समये निर्वाया अभूवन्निति मीरखानस्याधिकारे कस्मिन्नपि समये गच्छेदिवं पत्तन-
मिति शङ्कया सोऽयं भरतसिंहो माधवराजपुराभिधं राज्यमात्मनोधिकारे चक्रे । एतदसहमानाः कमध्वजक्षत्रियाः स्वकुलक्षयमविचारयन्तो मीरखा-
नमेव शरणं ययुः । माधवराजपुराधिकारस्य लोभं दृष्ट्वा मीरखानं भारत-
सिंहस्य प्रातिद्वन्द्वे माधवराजपुरोपर्याक्रमणाय भानिन्विरे । इतस्तु श्रीज-
गत्सिंहमहाराजस्य कृपापात्रमयं महावीरो भारतसिंहो माधवराजपुरारक्षायै मीरखानेन सह सन्निकुलं युयुधे । जयपुरेन्द्रस्याज्ञया बहवः सामन्ता भार-
तसिंहस्य सहायका भूत्वा मीरखानस्य प्रतिपक्षे जग्मुः । महापराक्रमो भार-
तसिंहो मीरखानं पराजित्य निर्वासयामास, सद्गर्वगञ्जनाय च तस्य स्त्रियो
चन्द्रीकृत्य निजदुर्गे भानिनाय । एतं महाविजयं मण्डनमहाकविः 'भारत-
चरित्र' नामके काव्ये सुरुचिरं लिखेत् । तस्मिन् युद्धे ये ये सामन्ता प्रामा-
णीशाश्च मीरखानप्रातिपक्ष्ये जग्मुस्तेषां सर्वेषां प्रायो नामानि भारतचरित्रे
लिखितानि । यथा—

“वेढा भोपतसिंहको लेकें संग जुवान । छावासों चलि भायकें ठाढो
भयो सुमान ॥ भुज फरकत हरखत हियें नरु वंसके साथ । तुरक प्रानके
लैनको आय धस्यो हरनाथ ॥ लियो कौनने आजलों जाके बलको अन्त ।
गांव क्षराणाको नरु धस्यो आय जसवन्त ॥ जानि लिये जाने सबै जंग
जीतिके दाव । चौरुंको जीवन खढो दे मूँछनपर ताव ॥”

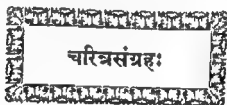
एवंविधानि परःश्रुतानि सामन्तानां नामानि तत्रोपलभ्यन्ते । ततश्च ये ये
सामन्ता युद्धे जग्मुस्ते सर्वे एव मण्डनकविं स्वनामनिवेशाय सूचयांचक्रुः ।
यतो हि राजाज्ञया ते सर्वे सामन्ताः प्रहिता अभूवन् । युद्धे च विजयोऽ-

भूदिति जयपुरेन्द्रस्य सविधे संमानप्राप्तये, इतिहासे यशःप्रख्यातये सर्वे एव मण्डनकविकृतभारतचरित्रकान्ये स्वनामनिवेदार्थं कविमिमं पूजयाचक्रुः । अत एव सामन्तकृतो भूयान् संमानो मण्डनमहोदयस्यासीदिति सर्वथा सुस्पष्टमेव । तदेतद्भारतचरित्रविवरणे पुनः स्पष्टं भवेत् ॥ २३ ॥

महिपतिमानितमष्टमणिमालामध्यगतो हि ।

मेरुरभून्मण्डनकविर्मतं यस्य मधुदोहि ॥ २४ ॥

महिपतिभिर्मानितानां मष्टमणीनां या माला, तस्या मध्यगतो मेरुरभून्मण्डनकविरभूत् । यस्य मतं सूक्तमिति यावत्, मधुदोहि सुमधुरमासीत् । मालायां यदा मेरुरायाति तदा माला पूर्यते । एवं राजभिः संमानितेषु तैलङ्गभट्टमहोदयेषु मण्डनमहोदयश्चरमो बभूव । यद्यपि लक्ष्मणभट्टः पश्चादपि सुप्रतिष्ठितोभूत्तथापि मण्डनसदृशो महाकविः कतिवारं प्राप्तगजसंमानो राजकीयरहस्यभुक्तः प्रभावशाली च नाम्ने बभूवेति सूच्यते ॥ २४ ॥

चरित्रसंग्रहः

महाकविर्मण्डनमहोदयः श्रीजगत्सिंहधरणीन्द्रस्य तत्पत्न्यस्य श्रीसवाईजयसिंहदेवस्य च (द्वितीयस्य) समये कवितां चकार । एष हि श्रीश्रीजगत्सिंहभूषालस्यैव यशः प्रधानतया वर्णयति स्म । अनेन हि आत्मरचितेषु साहित्यग्रन्थेषु सर्वप्रोदाहरणस्थले श्रीजगत्सिंहनरेन्द्रस्य यश एव गीतम् । एतस्य कवेः समय एव श्रीमतो जयसिंहधरणीन्द्रस्य जन्माऽभवत् । श्रीमति जगत्सिंहदेवे लोकान्तरमुपयाते जयपुरराज्यस्य शासनसूत्रमतिविशुद्धमभूत् । तस्मिन्समयेऽन्तःपुराधिकृतो मोहननामा चर्पण (नादर) एव सर्वेभ्यश्चपि राजकार्ये प्रधानप्रभवत् । अस्य हि विरोधिदलेन सह गुप्ताभिसन्धिरभूत् । एष हि नरवरस्यानात् मानसिंह-

नामानं कुमारमानीय जयपुरराजसिंहासने स्थापयितुमुद्यमं चक्रे । स हि कुमारो राजहर्म्येषु निवासितोप्यभवत् । परं जगत्सिंहधरणीन्द्रस्य राठोडकुलजाता प्रधानमहिषी तमिमं प्रयासं परिज्ञाय ध्यासफौजीरामस्य साहाय्येन चंदो-रूपानाक्योरन्तःपुराधिकृतयोः (बदारण) मद्यण्या त्र रावलवैरी-सालासिंहमग्रे कृत्वा तदिदं पद्यत्रं विफलयामास । श्रीजगत्सिंहधरणीन्द्रस्य भाटीकुलजाऽपरा महिषी सगर्भाऽसीत् । निभृतं निभृतं तद्रक्षायाः प्रबन्धं कृत्वा राठोडकुलजा महाराज्ञी, उपरितो मोहनचक्रेऽनुमतिमिव ददौ । समये श्रीमतो जयसिंहमहाराजस्य जन्माभवत् । सर्वं विरोधिदलं रावलवैरीसालास्य दृढतया नीतिकौशलेन च परास्तमभवत् । तदेतत्सर्वं काण्डं मण्डनकवेः समक्षेऽभवत् । आसीदयं तस्मिन्किञ्चित्संमिलितोपि । एष हि रावलवैरीसालासिंहस्य मद्यणादाताऽतिकृपाभाजनमासीत् । एष हि तदाज्ञया तदभिप्रायानुसारमेव सर्वमेतच्चरित्रं निजरचितेषु राठोडचरित्र-रावलचरित्र-जयसाहसुजसप्रकाशनामकेषु व्रजभाषाग्रन्थेषु प्रकाशयामास ।

मण्डनकविर्यथा प्रसिद्धः कविरासीदेवं राजनीतिकार्येष्वपि लोचं महानि-पुणोभवत् । राजकीयाधिकारिष्वस्य सुमहान् संमानोभूत् । जयपुरराज्यस्य तस्मिन्समये प्रधानकण्ठधारभूतो रावलधोवैरीसालासिंहोऽस्य कवेर्महान् गुणमाही सुबहुतर च संमानयिताभवत् । मण्डनकवीन्द्रेणाप्येतस्य महोदयस्य प्रशंसायां रावलचरित्रनामा ग्रन्थो निर्मितः । यत्तदतिरिक्तं राठोडचरित्र-जयसाहसुजसप्रकाशादिग्रन्थेष्वपि रावलमहोदयस्य शतमुखं प्रशंसा कृता ।

तत्सामयिका मन्त्रिप्रवरभ्यासफौजीराम-दीवानशिवनारायणग्रन्थृतयो ये राजकीया अधिकारिण आसन्तैः साकमस्य भूयसी चलिष्ठताभूत् । स्थाने स्थाने तेषां प्रशंसोपलभ्यते । मण्डनमहोदयो लिजजीवने राजकीयरहस्य-कार्येष्वेव संमिलितोऽभवत् । पश्चात् टोंकनवावेतिप्रासचिह्नेन मीरखानेन यदा हि जयपुरराज्ये उत्पात आरब्धोऽभूत्तस्मिन्समये रावलवैरीसालासिंहः श्रीजगत्सिंहनरेन्द्रादाज्ञां प्राप्य मिटिशाभिकृतेन जनरलमैटकाफमहोदयेन सह एतत्संबन्धे मद्यणां कर्तुं दिल्लीमगमत् । श्रीमान्मण्डनकविरप्येतेन सहैव प्रहितोऽभवत् । तेन स्वच्छुपा यथेक्षितं तदेव रावलचरित्रे सर्वं

तत्सम्बन्धि वृत्त वर्णितम् । तेन हि राजनीतिकौशलस्य भूयासि वृत्तानि
तस्मिन्प्रदर्शितानि । सर्वाणि च तानि यथार्थानि स्वचक्षुः प्रेक्षितान्यासन् ।
तर्क हि तत्र मण्डनमहोदयेन—

“ये चरित्र आखिनसों देखे, तब हियमें सुख छायो ।

श्रीप्रतापसुत जगतसिंहको यह प्रताप जस गायो ॥”

एवमेव श्रीजयसिंहदेवस्य जन्मावसरेपि मोहननादरकृत महत् पद्यत्रय
प्रावर्तत । मण्डनकविसत्समयेपि सवस्मिन् रहस्येन्तर्भूत आसीत् । राज्ञः
हिंसा राठोडवधजातया, रूपा-चन्दोनाम्न्योरन्तः पुरप्रबन्धकार्योन्मुखेन
यद्यद् वाचिक प्रदाय राजप्रबन्धकतृणा रावलवैरीसालसिंहादीनां सविधे
विश्वस्तजनसम्प्रधार्य राजरहस्य प्रकाशित तत्सर्वमस्य कवे समक्षमिवाभवत् ।
एतद्धि राठोरधरिन्ने स्पष्टीकृत कविना । इदं कारणमेवावलम्ब्य, तस्मिन्
पद्यत्रये ये ये रावलवैरीसालस्य विरोधिन आसस्ते सर्वेपि मण्डनकवे
बुद्धान्ति स्म । अवकाश प्राप्य इमं तिरस्कृतुमिमे अन्विष्यन्ति स्म । ध्रुपते
सोऽयं मण्डनकवि कस्मिन्नपि राजनीतिचक्रे पातिसो विरोधिनां हर्षजनकोऽ-
भवत् । ध्रुपते चायं छाबाग्रामस्थिते दुर्गे दृष्टिविगडित (नजरकैद) कृतो
भूत् । परं पदा मण्डनकविपक्षीयस्य राजचक्रस्य बल प्रसृतम्, वास्तवरहस्य
च प्रकाशितमभूत्तदाय सत्कारमुन्मोच्य हस्तिस्कन्धस्थित सबहुमान गृह
प्रेषितो राज्ञेति ।

एतस्य साक्षात्प्रमाणं तूपलभ्यमानेष्वस्य कवेर्ग्रन्थेषु नोपलब्ध परं
'कृष्णप्रजविहार'नामको ग्रन्थ कविना छाबादुर्गे एव राजहर्षे स्थितेव
लिखित इति प्राप्यते । तद्ग्रन्थस्यान्ते लिखितं तेन—

“श्रीजयसिंहनरिंदको छाबागढ बलमार ।

काचमहर्षे ग्रन्थने लिय मगल अवतार ॥”

मण्डनकवीन्द्रो बहुषु राजस्थानेषु समानित आसीत् । जयपुरराज्य त्वस्य
प्रधानमाश्रयोऽभूत् । अत्र ह्यस्य वरपरम्परातः प्रसिद्धिः प्रतिष्ठा आसीत् ।
जयसिंहधरणीपुरन्दरेण सत्पुत्रास्तैः मुकुन्दपुराभिधो ग्राम पुण्यार्थम्
(उदक) समर्पितोऽभूत् । रावलवैरीसालसिंहादयो राजकीयाधिकारिणोऽस्य-

तिष्ठन्निष्ठाः कृपाकारिण आसन् । जयपुरराज्यस्य सर्वेपि सामन्ताः, कवेरस्य तस्मिन्समये राजसविधे सुबहुलां प्रवृत्तिमालोक्य पुनं पूजयित्वाऽनुकूल्य-
न्ति स्म । यथा हि मीरखानयुद्धे सर्वेपि सामन्ताः कविमिमं संतोषयांचकु-
र्येत् वृत्तं बहुशः पूर्वं लिखितमग्रे च किञ्चिद्वेत्तिष्यते । एतदतिरिक्तमन्ये
बुन्दीदेशप्रभृतीनां राजानः कविमिमं ससंमानमाह्वयन्ति स्म । बुन्दीनरेशार्थं
कविनानेन बहुशो ग्रन्था विरचिताः । बुन्दीपतिस्तस्मिन्समये धीमान् राम-
सिंहभूयो यभूव । तदर्थं 'रामजसचन्द्रिका' नामको ग्रन्थो व्यलेखि । 'रस-
समुद्रो'पि बुन्दीनरेशार्थमेव विरचितोभवत् । एष राजापि ग्रामादिभूत-
स्त्वं भूपसीसस्मै समर्पयामास ।

अवधप्रान्ते तस्मिन्समये बापूतिसिंहशिन्दे नामको राजासीत् । एष हि
महाप्रतापी आसीत् । दलेकखानेन सह मीरापुरस्य प्राङ्मुखेऽस्य सहद् युद्ध-
मभूत् । विजयी सोपमात्मनः प्रतापं सुबहुं प्रासारयत् । भारतेऽधिकारं
प्राप्तैर्गौराङ्गैः साकमप्यस्य किञ्चिद्व्यतीपताभूत् । अयमपि राजा कविराजमिमं
सबहुमानमानाद्य बहूतरं सत्करोति स्म । मन्दनमहोदयेनापि नरेन्द्रस्यास्य
यशोवर्णनायां 'बापूचरित्र' नामकमायुक्तं काव्यं स्वरूपा । एतस्य कवि-
तायाः कियान्ध्यादर्शोऽग्रे प्रदास्यते । एवमपि कविबहुषु राज्येषु प्रख्यातः
प्राष्ठसंनानश्चासीत् । बहवोऽस्य ग्रन्थाः स्वयं मया नावलोकितास्तेष्वपि
भूपांसो ग्रन्था भूपतीनां प्रशंसायामेव लिखिताः सन्ति । यथा-सालिम-
विजयविनोद-जशवचरित्र-शिवनाथगुणसरिता-भादयः । जाह्ना स्पष्टं
प्रतीयते, यदेते भूगतिविशेषस्य यशोवर्णनं एव लिखिताः सन्तीति । ये
ग्रन्था मया स्वयमवलोकितास्तेषां नामानि विवरणं च किञ्चिदग्रे दास्यते ।
परमस्मिन्सन्देहः किञ्चिदपि बापूतिष्ठते-यन्मण्डनकविवरः स्वजीवने बहुषु
राजस्थानेषु राजभिः परमं संमानं प्रापितः । कतिवारं च साक्षान्मतञ्ज-
रकन्धमधिष्ठ्य गृहमायातः । यथा हि प्रसिद्धं कुले ।

कविरयं यथा राजमु प्रसक्त आसीदेवं राजवंशस्येतिहासे वंशपरम्परा-
रिज्ञाने चापि सुमीढ आसीत् । यस्य यशोवर्णनमनेन कृतं तस्यैव हि पूर्व
वंशवर्णनमारब्धम् । राज्ञामतिरिक्तं ये ये राजपूजिताः सन्तो महान्तश्च

(सन्त, महन्त) आसन् तेषामपि वंशपरिज्ञानमस्याभवत् । अनेन हि 'महत्प्रकाश' ग्रन्थे गालवाधमाचार्याणां वंशपरम्परा वर्णिता ।

अस्य हस्तेन बहूनां राज्ञां राजकीयपुरुषाणां च वंशसामकानि काव्यानि लिखितानि । तस्मिन्समये कविमिमं महाराजप्रियं महानिपुणं चावलोच्य सर्वे-
प्यात्मनो यत्तःप्रसृतये कविनानेन सह सद्भावमास्थापयन् । सुबहुपूजितः
सोयमपि तेषां यशोगीतीर्जगौ । सन्तुष्टः कविः किमतोऽधिकं कुर्यात् ।
अत एव बहवो ग्रन्थाः अस्य प्रशंसापराः सन्ति । स्वहस्ते चावसरे प्राप्ते प्रायः
संवादीनि पद्यान्यपि परस्पर ग्रन्थेषु समावेशितान्यभूयन् । परमस्य कविता
मर्मस्पर्शिनी सुमधुरा चासीदत्र नासीत्संशयः । जयपुरीयैः साकं सुबहुवर्णि-
युतयाःस्य प्रजभाषायां कुत्रचित् कुत्रचित् राजपुत्रप्रान्तीयज्ञाना अधिकं
मुपलभ्यते । यथा 'पठाप्' स्थाने 'दिमाये' इति कुत्रचिद्गृह्यते ।

अद्यावधि विदिता अस्य इमे ग्रन्थाः सन्ति—प्रतापमुजससचन्द्रिका,
जयसाहमुजसप्रकाश, राठोडचरित्र, रामजसचन्द्रिका, रायडचरित्र, भार-
तचरित्र, बापूचरित्र, रसरघावली, रससमुद्र, कृष्णमुजसप्रकाश, मन्वत्-
रघाकर, श्रीकृष्णप्रजविहार, जयानचरित्र, पद्मकुवर्णन, भगवद्गीतावि-
कास, मुक्तोचनाचरित्र, शिवनाथगुणसरिता, रामनीति, रामचरित्र, ताडि-
मविजयविनोद, घालकाण्डरामायण, हनुमानपञ्चीसी, महत्प्रकाश, बत-
आचार्यजीकी गृध्वापरिक्रमा, फुटकरकविच, इत्यादयः । एतेषु ये ये
ग्रन्था मयाऽवलोकितारतेशां विवरणमधस्तादीयते—

भारतचरित्रम्

टोंकराज्यस्य नवाबो मीरखानो 'छावा' राजघोषयांक्रमणमकरोत् । त हि
जयपुरराज्यमुक्तां माधवपुरग्रामवर्तिनीं बहुतरां भूमिमप्यामनोऽधिकारे
चक्रे । तदा हि जयपुरेन्द्रस्य भोजयसिंहमहाराजस्वाज्ञया कदाचान्प्राप्त-
पते रायमदनसिंहस्य पुत्रो भारतगिरौ छावाराज्यस्य महावतार्थं निजयस्य-
चादायाऽभियानमकरोत् । एव वली मीरखानं पराजित्य माधवपुरसमीप-
दि.सारचामास । अर्धव भारतगिरिस्मात्सिन् काव्यं यशोवर्णयन् ।

पूर्व माधवराजपुराभिधं पत्तनं कमध्वजशत्रियाणामधिकारे आसीद्येषां
परिवृद्धस्तस्मिन् समये मानसिंहाख्योऽभूत् । तत्रत्यराजपुत्राणामकर्मण्यतां
स्मिरीक्ष्य मीरखानवावस्थाधिकारो भवेदिति शङ्कया श्रीजगत्सिंहमहाराजस्या-
नुमतिमुपलभ्य भारतसिंहस्तत्राधिकारमकरोत् । मानसिंहो राजन्यगौरवं
विस्मृत्य त्वमेव मे सर्वस्वमित्युपस्तुवन् मीरखानस्य शरणं ययाचे । मण्ड-
नमहोदयैरेवं लिखितम्—

“मौज मही मनसूये सबै तुम सील, सँतोष हमैं भरि बाय हो ।
मा भगिनी बहू बेरिनमें तुम जोरखों राजत कीये सनाथ हो ।
मीरखा ! पाछें भगैं तुम दीखत, मान महिन्द्र कहैं सुख, साथ हो ।
नाथ जलन्धर योछैं नहीं, तुम योळते मेरे जलन्धरनाथ हो ॥” इत्यादि-
नानाविधप्रलोभने पतितो मीरखानो भारतसिंहविजयस्य प्रणमकरोत् ।
स हि स्वयंलविभीषिकाग्रदर्शकमेकं पत्रं माधवराजपुरापरारवर्तनाथ भारतसिं-
हाय प्रादिणोत् । भयमपि तदुत्तरे युदाय तमाजुदाव । तत्र घोरयुद्धे मीरखानं
विजित्य तद्वर्षदलनाथ तस्य श्रियो बन्दीकृत्य निजदुर्यो आनिनाय । यथा—

“मदनके चेहे तैनैं मार पठनेटे सबै
धेरी ता समैंमें भई देह जिन सुरमें
सुख महताय औ गुलाबसम भाव दिपै
मैन घोष सुरमें बढो हे नीर डरमें ।
होरा पुखराज छाल मोतिनसों छाई रहैं ।
मंडन अनेकविध खाती खान सुरमें
बाव यह बांकी बहू चकनमें छाय गई
व्यायके किलामें धरी मीरखांकी डरमें ॥”

ततोतिशुद्धः सर्वव्यपारिवारं नीत्वा मीरखानो माधवराजपुरमाचक्रम ।
मारतोषि राजपुत्रसंन्यान्यादाय सविक्रममनेन सह घोरं युयुधे । एतदि-
मुमहर् युद्धमासीत् । श्रीजगत्सिंहस्याज्ञातो जयपुरराज्यापीना बहव-
सामन्ता भस्मिपुद्धे भारतसिंहसहायतायै सममिलन् । तस्मिन्समये प्रसि-
द्धानां पीरशत्रियाणां बहूनां तु मण्डनकविनेव नामानि दृष्टानि । एतं

यानि यानि सामन्तराज्यानि तस्मिन्नुद्दे योगं ददुस्त्रेषु केपाचन भारतचरि-
 आचामानि संगृह्यदर्शरूपेणाधस्तादीयन्ते—छावा, अजमेरी, पचाळा,
 टीकलगाव, सिरोही, खिजूखा, कृतल, हथेली, चादावास, मादी, सकर
 पुर, मडोर, छाखावास, परवण, मदनपुरा, चकवाडा, बासडी, चावड्या,
 झाक, वास, राताखेडा, गोऊदी, क्षराणा, चादमा, चोरू, झाडळा, सेदा,
 आनडौत, खेडा, कागा, रारा, पिणाची, पियळाज, भँखरोटा, डामच,
 कावेडा, छवाना, सिराणो, प्रभृतीनि ।

नैतद्युद्ध सामान्यमासीत् । अष्टमासपर्यन्त महावीरो भारतविहः
 सोऽसाह युयुधे । यथा सुकम्—

सोरठा—“भाठ महीना जग, किय हँहि विधि भारथवली ।

बिनचोदिनकी सैन, सब तेग लै दकमली ॥”

अस्मिन्काव्ये युद्धविषये ओजोव्यञ्जिका साधीयसी निबद्धा मण्डनकवी-
 न्द्रेण कविता । भरिपलायने प्रोक्तेषु पद्येषु कानिचिदीयन्ते—

“कोइने जिनके लखे न नर नैनसों

तिनकों मिलै न अब पैन्हनकों तनिया

सोती सुखसेजनपै सदा अब भूखी भई

फिरत हैं देखतीं दुकाननमें बनिया ।

मडन महीन्द्र राव मदनके भारथनें

कीर्नहैं कितेकनको हूर हुरकनियां

हु खनसों छाय घर जाय जाय दुनियाके

पनिया भरन लागीं सबै तुरकनियां ॥ १ ॥

भारत तिहारी तदित्तासी तरवार चढै

मीरखा नवायजूकी सेना भई वे गर्म

यह सुनि छाडि चला याम तजि धामनकों

पायनमें छाले परे भाजनके वेग में ।

अगनमें कामकी क्यूसीं, सुख चद्रमास,

कनू न हि चूकीं रतिकेलिनक नेगमें

गिरिनमें कंदरामें नलनमें भाजनमें
 तोसों डरि डोळत नवाबनकी बेगमें ॥ २ ॥
 तेजभरी तीखी तरवारनके ताव लखि
 दाव करि केते सब सेनासों दल्यो गयो
 मुनिकें उमाह भरे बाह जाह ललकारे
 हारे हारे बचन उचारत हल्यो गयो ।
 मंदन न जान्यो रघुंसेनको भारी बल
 डारिकें हप्यारनकों हियमें तल्यो गयो
 मदनके भारत प्रताप सब देखैं शोकों
 सुखकों मलीन करि मीरखां चल्यो गयो ॥ ३ ॥”

अस्य ग्रन्थस्य रचनाकालः १८७४ तमो विक्रमसंवत्सरः ।

रावलचरित्रम्

मीरखानेन पुनर्जयपुरराज्ये उत्पात आरब्धः । बहुषु दुर्गेषु प्राप्तेषु च
 सेनाधिकारो विहितः । जयपुरेन्द्रः श्राजगण्डिहमहाराजस्वस्मिन् समये
 योधपुरमयासीत् । स हि वृत्तमेतदाकर्ण्य जयपुरमागतो मीरखांनिर्यासनाय
 सर्वेषां सामन्तानां महतीं सभामकरोत् । तत्र रावलवैरीसाळासिंहं देहलीं
 गत्वा जनरलमैटकाफनाग्ना प्रिटिभाधिकृतेन सह साहाय्यं गृहीत्वाऽस्य
 निर्यासनाय प्रादिणोत् । देहल्यां जयसिंहपुरे सद्बलस्य रावलमहोदय-
 स्तोपनिवेशोभवत् । तत्र राजपुत्रप्रदेशस्य निरीक्षणार्थं नियतेन मैटकाफनाग्ना
 सर्वे संमत्तय, मानाग्रिधराजनीतिममांस्ति विविच्य तत्साहाय्यं प्राप्य पुनर्जय-
 पुरमुपागतो रावलमहोदयो मीरखानं जयपुरप्रान्तादेव निरबीवसत् ।
 ततः पराटुय इयरोहीप्रान्ते कृतोपनिवेशे रावले, मण्टनमहोदयो महाराज-
 जगण्डिहदेयस्य सविधे प्रतिदिनं यद्यमानं मोहननाजिरस्याधिकारं लोकाना-
 मदिवाचरणं चासूचयत्—

दो०—“पीछेसों नादर यज्यो गहि इरामकी गैल ।

जगतापिहमहाराज्यां बाकी दिन दिन खैल ॥

नादर मरद द्वेकें देत दुप सिहन को
 तोहीसों दरगो तेरे बुद्धि यरुवांन को
 चाहत ॥ तोकों ते भजेंगे भयभीत द्वेकें
 जोर लखि तेरी तद्वितासी किरवान को ।
 कच्छकुलतिळक जगत्सिंहजूके घरें
 तेरो ही यदायो रंग बद्धि है निसान को
 दास रघुवंसकी बिसाल नुप बेरीसाल
 रामने दियो हे तोकों काम हिन्दुवान को ॥”

भासीचस्मिन्समये महान् प्रतापो वपंवरस्य । न कोऽपि तदभिमुखं गृहं
 सप्यपारयत् । मण्डनेनोक्तम्—

“सकल राय, राजा सकल, सकल हिन्दुकुलसूर ।
 नादरकों देखें खड़े, तजे मुखनके नूर ॥
 बारी दर्ह सगरेनने कर कर सों करवाल ।
 नादरकों जिय जानि लिय काल ब्यास विकराल ॥”

सोप्यनेन भीतिकुशलेन राज्याधिर्वासितः । इदं नीतिचक्रमस्मिन्ग्रन्थे
 विस्तारवो वर्णितम् । अन्ते प्रोक्तम्—

“बचनको संगी जंग जालिम किरंगी रंजी
 बड़ो मटकलप बनाय लियो चेरो हे
 नाजरसों मिलिकें बिचार लियो राज लेयो
 ऐसो जनरैल साहि बातन सों येसो हे ।
 जगमें प्रसंस रघुवंसमें उजेरो कियो
 विमुख महिन्द्रनके दियो उर झेरो है
 सांचो परतच्छ लच्छ लच्छ कछपाहव में
 बेरीसाल रावल प्रताप आज तेरो है ॥”

यस्मिन् समये महाराजः श्रीजयसिंहदेवो वास्यावस्थायामासीत्तदायं
 बेरीसालसिंह एव राज्यपरिपालनमकरोत् । एतस्य दिनचर्या, प्रतापः

मण्डनमहोदयेन सुरम्यं वर्णितः । परं सा विस्तृतेति राजसभासंनिवेशादिकः
किपानंशो दर्श्यते—

पदरी—“नाथावत बैरीसाल छत्र । सब राजसभा सँग छै पवित्र ॥”

जब आहू गोहसों करत काम । भरजात तुरत दीवान आम ॥
हाजर जहँ दीखत सब दुरोग । बकसी आवत निज छियें लोग ॥
नायब समेत बल फोजदार । दीखत हाजर गदमुलकवार ॥
सगरी पलटनके कुमैदान । पावत नित सब सनमान मान ॥
सय देसनके आवत वकील । पैठत निज पैठक चिना डील ॥
सय देसनकी छै सवर खीस । हाजर सगरे कुफिया नवीस ॥
छत्तीस कारखाने उदार । सय छयर सुनावत औधदार ॥
जो करत भरज जिहिरीति जोह । छलि राजनीति कह देस सोह ॥
भकवार सुनावत खपरवार । सब हिन्दुहुइको राजसार ॥
पतसाह घरनकी कइत बात । अंगरेज सदरकी विधि कसात ॥
छत्तीस कारखाने यहाळ । निस दिन बढियेकी रचत बाल ॥
गढ़ गांव सहर के सुनत न्याय । कहि देत रीति व्यवहार पाय ॥
सुय सुनत परगनेके इवाळ । कुफिया घर, रायल हिन्दुपाल ॥
सुनि छेत राजको सब हिसाब । दिन ताव, सांच पूछत जुवाब ॥
बकसत सेया छलि सिरोपाव । मूछन पै साचे, तरलताव ॥” इत्यादि

पुस्तक रचनाकालः १८७६ तमो विक्रमसंवत्सरः ।

राठोडचरित्रम्

जयपुरपुरन्दरस्य धीजयसिंहधरार्णन्दस्य राठोडकुलजाता पद्महिषी,
नादरचके कथं राज्यरक्षायां समिधित्वाऽभवत्, माटीकुलजाया राजमहिष्या
गर्भतो लोकान्तरमुपयाते जयपुरेन्द्रे कथमिव धीजयसिंहदेवस्य जन्माऽभ-
वत्, बैरीसालप्रभृतिभिः कथं विरोधिषकमुन्मूल्य धीजयसिंहदेवस्य राज्यप्रो-
पण्य प्रेरिता परित्रः, इत्यादि सर्वे वृत्त मुद्रितसुप्रसङ्गया रीत्या वर्णितम् ।
रायलपरिश्राद्धिषयोस्तु भूयः सबादी । अस्य रचनाकालः १८७६ विक्रम-
संवत्सरः ।

जयसाहसुजसप्रकाशः

श्रीजगत्सिंहमहाराजो भाटीकुलोत्पन्ना राजमहिषी चोभावेव निम्बार्कसं-
प्रदायाचार्यस्य श्रीसयैश्वरशरणदेवस्य शिष्यावास्ताम् । तस्मिन्समये सष्टमा-
चावसिंहासनस्थधीनिम्बार्कशरणदेवः संप्रदायाचार्य आसीत् । तस्य सविधे
राजदम्पतिभ्यां कुमारार्थं प्रार्थना कृता । तेन गुरुं ध्यात्वा वरः प्रप्तः ।
श्रीमतो महाराजजयसिंहदेवस्य जन्माभवत् । एतस्य परिवर्तने निम्बार्क-
शरणदेवेन समस्तभारतवर्षस्य चतुःसंप्रदायवैष्णवानां महामेलकसाक्षा-
द्वृत्ता । अत एव जयपुरराज्यस्याज्ञया सुमहान् साधुनामेको मेखका
सममिलत् ।

“संवत् अष्टादश सहित सप्तहत्तरको साल ।

पोस मास सुदि पूर्णिमा दिन मेला सुभकाल ॥

चार धाम, सबदेसमें जे साधुनके वृंद ।

संप्रदाय चारोंनके, देखहु आय अनंद ॥”

अतिमहदस्यायोजनमभूत् । कतिपयमासेभ्यः पूर्वत एवास्य संभारः सम-
भ्रियत् । चूर्ण-शर्करादीनां पर्यता एव राशीक्रियन्ते स्म । घृत-तैलादीनां
कुण्डा अभ्रियन्त । किं यद्गुना, साधुप्रिया मादकसामग्री अपि पूर्णरीत्या
संचिताभूत्, यस्या हि सकुतुकं मण्डनमहोदयैर्बर्णनमेवमक्रियत्—
हरिगीत—“भलभंगके भरि दिय खजाने, चढस गंज अफीम है ।

दस बीस मन जरदा तमाखू, स्थाय धखव मुकीम है ॥

मैंगवाय कारी मिरध, घर भरि गंज गाजेके किए ।

दस बीस लख मन महत इधन ल्याय घन बन चिन दिए ॥”

‘एतस्य महामेलकस्य स्थानं आम्बेरनगरमार्गे द्वितीयजयसिंहदेवस्य यज्ञ-
स्थलभूमेः पर्यन्तमागोऽभूत् ।

“अभ्यावति जयनगरके विचमें राधाबाग ।

जहँ मेलाके करनेको बाव्यो हिय अनुराग ॥

राजसूय भरु अस्त्रमख जहँ कीनो जयसाह ।

तहां फेर जयसाहको फल्यो पुन्यप्रवाह ॥”

एतस्यापि मूयान् विषयो 'राठोरचरित्रेण' संबद्धते । अस्य रचनाकालः १८७८ तमो विक्रमसंवत्सरः ।

मङ्गलप्रकाशः

श्रीमत्तः सवाईजगत्सिंहमहोदयस्य संमाननीयो गालवाश्रमाचार्यः श्रीसीतारामाचार्यस्य नायकः । पूर्वं गालवाश्रमस्य आचार्यपरम्पराया वर्णनम् । तदनन्तरं सीतारामाचार्यस्य विवाहोत्सवस्य रुचिरं वर्णनम् । राजमहिष्या कृताया वरयात्रायाः (निकासी) मनोहरं वर्णनम् । गालवाश्रम-शोभावर्णनम् ।

बापूचरित्रम्

अवधप्रान्ते तस्मिन्काले बापूसिंहशिन्दे (सिन्धे) नामकः प्रख्यातो राजासीत्, अस्मिन् ग्रन्थे एतस्य यशोवर्णनम् । मीरापुरक्षेत्रे दलेलखानेन सह यदस्य युद्धमभवत्तस्यास्मिन्नतिप्रौढमोज प्रचुरं च वर्णनम् । अस्य रचना-कालः १८७१ तमो विक्रमाब्दः । एतस्य रचनायाश्छन्दोद्वयं दीयते मनोविनोदाय—

"मीरापुर खेत जंग कीनो बीर बापू जहाँ,
रुधिरप्रवाह प्रेत मिलिकें तिरत हैं
बाहुन गुसांइनके खात गन मेद गूद,
भूत अवधून मिलि भीरसों भिरत हैं ।
करे भये धोरे जहाँ, धोरे भये डालरंग
मंडन अपार छवि छिति पै चिरत हे
गिरिजा पदानन गनेस औ गिरीस मिलि
सिंह मोर मूसा धैल दूदते फिरत हैं ॥ १ ॥
तेग गहि मीरापुर कीनो जंग जादिन तें
ता दिनते घेरीगन भूमि न रचा करै
'अवछाँ गनेस गन गिरिजा गिरीमजूकी
जंग छत्रिबेकों दिन राति अरचा करै ।

छाल छलि भूमि देवनारी भधलों वे भाय
 अम्बरमें छाड़वे को नाहि फरचा करें
 अब लौं महीन्द्र बापू रावरे आरिन्दनकी
 हरके गरेमें मुंडमाल चरचा करें ॥ २ ॥

कृष्णसुजसप्रकाशः

चौमूधरापतेर्नाथावतकुलभूषणस्य कृष्णसिंहवर्मणोऽस्मिन् यशोवर्णनम् ।
 एष हि श्रीजयसिंहमहाराजस्य समये प्रधानतया सेनापतिरभूत् । अस्मिन्
 दिनचर्यादीनां मनोहरं वर्णनम् । अस्य विषयो रावलचरित्रेण भूयः संपदते ।

रामजसचन्द्रिका

धुन्दीनरपतेः श्रीरामसिंहभूषालस्य यशोवर्णनात्मकमिदं काव्यम् ।
 अस्मिन् पूर्वं हाडावंशपरम्परावर्णनम्, तेषामैतिहासिकं यशःप्रख्यापनम्,
 ततो विष्णुसिंहपृष्ठे राममहीन्द्रस्य जन्म, तस्य जोधपुरराजधान्यां विवाहः,
 सैन्य-हर्म्य-गज-तुरगादीनां वर्णनम् । अस्याभ्योजःप्रचुरा वर्णनपद्धतिः ।
 यथा राज्ञः लङ्गवर्णनम्—

“जीन करि ताही छिन सिंधपै भवानी रानी
 जोगनिजमात भूत प्रेत संग ले चढ़ै
 देवनकी बालनको जाल दयाल देखनकों
 बैठिकें विमानमपै केलि करवो बढै ।
 छाढ़ै कइलासको बिलास हर हारहेत
 मंडन यखान गुन गान गदिकें पढ़ै
 ताती तेज ताखी तद्वितासी रामराव जबै
 तेजभरी तेरी तरवार म्यानतैं कढ़ै ॥ १ ॥”

नवरसरत्नाकरः

धुन्दीनरेणस्य रामसिंहभूषालस्यानुया नवरसानां सद्भिन्नावानुभावादीनां
 च लक्षणोदाहरणैः समेतः सोऽयं ग्रन्थो विस्तृतोऽस्ति । अन्तिमपञ्चानुपलम्भ-
 दपनाकाळो न विदितः ।

रससमुद्रः

नवरसानां तद्विभावानुभावादीनां च सर्वेषां लक्षणोदाहरणैरुपबृंहितः
सोयं ग्रन्थः शाहपुराधिपतेराज्ञया निर्मितः । अस्मिन् यान्युदाहरणपद्यानि
दृष्टानि तानि सर्वाण्येव प्रायः प्रौढतमलेखनीप्रसूतानि । कविकलानिधि-
श्रीकृष्णसदृ-श्रीमद्भारकानाथ-(भारती)-जगदीश्व-प्रभृतीनामपि काव्यानि
स्थाने स्थाने दृष्टानि । अत्र हि पूर्वं मनोहरपुरशाहपुराधिपतीनां शेखाव-
तभूपतीनां वंशवर्णनम् । यत्र हि बहूनां राज्ञामेतिहासिकं वर्णनमस्तिप्रौढम् ।
यथा रावरायचन्द्रस्य—

“दिलीपति पातसाहजूके कहैं बंगसमें
भाई पातसाही चढ़ि छाड़कैं सबै मही
मच्यो रनरंग जंग जालिम पठानन सों
तुबक समंघे घान बाहैं दुहुं ओर ही ।
भयो कतलान सुलतान खान रांननको
देखतैं जिहान यात मंदननैं सो कही
सेर सम रायचंदजूकी समसेर जहां
हाथीचढे बीनियाके सीस चलिक् बहो ॥ १ ॥”

हनुमन्तसिंहस्य यथा—

“राव हनुमन्तसिंह प्रबल प्रतापताप
पाचकको बाप बन्धो पैरिन करालरी
भाठों जाम घाम धाम तीर तरवार तोब
तुपक समंघनकी राखत जराजरी ।
मंडन उदंड महुमंडमें घुमंडि नित
सब मुख छेत देव हरकों हरा हरी
बिमुखकों बंड नित दैन खंड खंडन में
भारतक मंडलसों राखत भराभरी ॥ २ ॥”

उदाहरणपद्यानि तु मण्डनकवेः कवितादर्शेषु परस्तादप्यलोकनीयानि ॥

श्रीकृष्णव्रजविहारः

अत्र हि श्रीकृष्णस्य व्रजविहारलीलायाः सुमधुरं वर्णनम् । अस्य रचना-
कालः १८८७ संवत् ।

सुलोचनाचरित्रम्

रामायणकथान्तर्मेघनादपद्याः सुलोचनायाः सतीत्ववर्णनपरमिदं
काव्यम् । अत्र मेघनादबधोत्तरं तापकथा विलापादिकमतिकरुणमुपवर्णितम् ।

एभ्योऽतिरिक्तानां कविमण्डनकृतानां ग्रन्थानां विषयो भूयसां नास्ति
परिज्ञातव्यः । अनेन कविना जयपुरराज्यविषयेषु भूयांसि पुस्तकानि प्रणी-
तानि परं न साम्प्रतं तान्युपलब्धानि । एवंविधग्रन्थलोपकारणं त्वनुपदमेव
प्रकटं भवेत् । इन्त ! बलीयसी नियतिः । समालोचितेषु पुस्तकेषु बहूनि
किल साम्प्रतमेव तुन्दीनगरादुपलब्धानि, यानि हि वंशीमहाशयेन मुद्राणां
कृते न्यासीकृतान्यासन् । अपराण्यपि एतत्पंक्तीनां लेखकः पितृभ्यस्तु धीश्या-
मलालमहोदयस्यानुग्रहादेव प्राप्तवानिति तदुपकारं हृदि सुबहु मानयति ।

मण्डनकवीन्द्रस्य कवितायाः कतिपयान्युदाहरणानि स्वतः प्रस्तुतवशात्ता-
ठकैरवलोकितान्येव । एतदितराण्यपि पाठकानां मनोविनोदार्थमधस्तात्प्र-
दर्शयन्ते । तत्र—

अनुवर्णनादर्शः—

“कारी पीरी धौरी धौरी धूमरी धुरेटी घटा

छटनिते छाह छाह रंग बरसायो हे

भोग भो सँजोगिनि वियोगिनको रोग भयो

मोर मिलि कोहल कुलाहल मचायो हे ।

मंडन नधीननके नेहके बघायवेको

काम छितिकंत ताको आयबो छछायो हे

प्रीपम बसंत बीतै बनको मुहाग सब

अँबनको छोटिकें कदम्बनपै आयो हे ॥ १ ॥

सहित समीरसीर बरसत तुसार धार
 गोपगन जात नांही छैन बन गैया कों
 पाला जमुनाको जम्यो कपें ब्रजवाला सबै
 मंदन लगावैं ठर छांदत न छैयाकों ।
 बिना जल धर्यो दधि सबकैं बिलोये विना
 कैसे हू न बलत बलगत बहु रैयाकों
 रसबस गोपिनके होय फिर कुंजनमें
 देखहु री सीत लगै कछु न कहैयाकों ॥ २ ॥”

शुद्धारः—“नीवी छरा छोरनतें कमरि कसी हे तहां
 ' कंधुकी सरस सारी शिल्पम कहाती हे
 नैन बान भृकुटी कमान तान लीनी अस्ति
 अलक नवीन कीनी कोरि छवि छाई हे ।
 मंदन तुरंग भौर सीर तहं भारी भई
 किंकिनि सुनाद हाक हिये सरसाती हे
 प्यारेके मिलाप मिस मेरे जान प्यारी आज
 नृपति अनंग जंग जीतियेकों जाती हे ॥ ३ ॥”

देवविषयको रतिभावः—

“गनिका तिरी न कैधौ तिस्रो न हि भजामेळ
 कैधौ गजराज नाहिं तिस्रो पन पाजाकी
 तिस्रो नहिं कैधौ नीच नीचनतें नीच गुह
 गौतमकी नारी तिरी नांही गहि ताजाकी ।
 मंदन तिरे न केते पापी जिन नामहोतें
 बिधिनें बखानी घात बेदनमें बाजाकी
 परे जमराज मो गरीब को सतै हे तो
 दुहाई हे दुहाई तोहि राम महाराजाकी ॥ ४ ॥
 भावत या भवसागरके बिच, कूर कलंक्यो कुरूप कहावत
 शाय भैं तनसाय लग्यो दुख रात प्रभात भयें सरसावत ।

दारिद दुरद तेरे दरद बचायो जग
 मोहू कों सतायो तानें तोहि जरवाइहों
 नैक न डरोंगो मन मानोही करोंगो तेरो,
 जाय मति, पारावार पार धरवाइहों ।
 मंदन जगतसिंह भूपै चछव क्यों न
 हुकुम भये हैं ताको, तोहि भरवाइ हों ।
 दौलत दपेट दान जलखी चपेटन तें
 छोड़ों नहिं तेरे दूक दूक करवाइ हों ॥ ९ ॥
 दानके प्रवाह जलहीकी जगबेरी छारि
 हीराहार मोती सेल मालनि बनाई हे
 कंचनके ढेर ताकी देरन अंधेरी धरि
 हयनमें छगवाइ मारिवें भवाई हे ।
 मंदन कहत मेरे संग व रहे हो यातें
 सोसों कहि देत जगतेसकी भवाई हे
 अय न रहेंगो दुख कौनतें कहेंगो भजि,
 दारिद दुरद दौरि तेरी मौति भाई हे ॥ १० ॥
 सोते सपनामें गुन गाये नहीं एकौ दिन
 तें वे गुनगान तेरे रात दिन गाये हैं
 काढते जुषाननते भलो नहिं एकौ थोड़
 ' तें वे भाइ सीस तेरे चरन लगाये हैं ।
 मंदन जगतसिंह राजा तो रिझाये कय
 अय तुव नामही की नौवति उवाये हैं
 अजर अमर हूबे नजर न आये अरि
 तेवे जर लेकें तेरी नजरकों आये हैं ॥ ११ ॥

गजवर्णनादर्शः—

"घंटनके घोर घननाइट घने ते घने
 घनकी घटाके सम घाट हैं सहलछे
 ८० लि० ४०

देसे वाजिराज महाराज जगतेस तेरे
 मडन कहत राज दाननि विधानके
 भूमिको भरम दूरि करै भूरि दौरनसों
 दीजिये अंधेरी याते आगें अंखियांनके ॥ १५ ॥
 जय जगतेस नृप देखे हम तेरे तुरी
 मोलमें भसोल मतमाते चुकतीनके
 मेचन महेलवारे हेम हीर डेलवारे
 हारन हमेलवारे मूल चुकतीनके ।
 मंडन कहत केती बेरन उदोत भरे
 कीने मे बखान तऊ होत तुक तीनके
 चौधहे चरन हीं तो अच्छर भरन कहैं
 ये तो कदि जात बढि पार चुकतीनके ॥ १६ ॥

श्रीमान् भट्टलक्ष्मणः (द्वितीयः) ।

मण्डनमहोदयादजायत सुजातगुणः
 सनु-भट्टलक्ष्मणः प्रकर्षलवलक्ष्मणान्
 यत्स्य समयावधि महत्त्वमानमाविर्दध-
 त्पूजाविधिरासीत्सर्वसामन्तोपलक्ष्यवान् ।
 यो वै प्रज्ञाचक्षुरपि विस्माययते स बुधान्
 प्रज्ञावेम्बवेन, देवदत्तप्रतिमानवान्
 कुलगृहकीलितकवित्वकलाकारणिकः
 कोविदेषु कीर्तिं यः किलाघातकृतिमानवान् ॥२५॥

उत्कर्षस्य यो लेशस्तच्चिह्नैर्युक्तः, बाल्य एव भाग्योदयविह्वल्युक्त
यस्य लक्ष्मणस्य समयपर्यन्तम् । महत्त्वस्य मानं गौरवं प्रकाशयन् ।
स्तोपलक्ष्यवान्, चौमूसामोदाधिपप्रभृतिभिः सर्वैः सामन्तैः कृत
विधिः सत्कारोऽभवत् । कुलगृहे कीलिता स्थिरकृता (वशीकृतेति वा
या कवित्वकला तस्यां कारणिकः परीक्षकः । कवितायाः समालोचन
इत्यर्थः । कृतिनां मध्ये मानवान् यः कोविदेषु कीर्तिमधात् । अत एव
सर्वे प्रायः प्रतिदिनमेव साय सर्वेपि पण्डिताः प्रतिष्ठिताः कवयश्च ६
यन्ति स्म । आसीत्तस्य महत्सु कोविदेषु प्रतिष्ठा ॥ २५ ॥

दो०—पूर्वजगुणवन्दीकृतां बुन्दीमयमेति स्म ।

यत्र पूर्वजानां सुबहु सम्पत्समुदेति स्म ॥ २६ ॥

अयं लक्ष्मण । पूर्वजानां श्रीकृष्णभट्टद्वाराकानायप्रभृतीनां गुणैर्बन्दीकृतां
वशीकृतम् । बुन्दीनगरीम् एति स्म ॥ २६ ॥

कविताकोविदतामखिलपरिचयचातुर्यं च ।

नृपतिः प्रज्ञाचक्षुषः प्रेक्ष्य बहुलमानश्च ॥ २७ ॥

अखिलपदार्थानां परिचये चातुर्यम् । तथा च अन्धस्याप्यस्य हस्ते पत्कि-
ञ्चिदपुस्तकं दत्त्वा, तेन समन्तात्तस्य स्वर्गेन परिबोधे इति स्थापिते, पुनरन्या-
न्यपदार्थादिषु चेतोभ्यासच्छावपि, पूर्वस्मृष्टपुस्तकस्य तत्काळ परिचये पाठ-
यम् । एवं बहुनामप्यपरिचितानां पुरषाणां सकृत् स्मरणेन परिज्ञानम् ।
गन्धेन गोमहिष्यादिमूत्रपरिज्ञानम्, इत्यादि चातुर्यं च प्रेक्ष्य । बहुल
अथा स्यात्तया आनन्दं पूजयामास ॥ २७ ॥

खखनन्दावनियत्सरे राममहीन्द्रोऽग्रप्य ।

ग्राममदाद् गोविन्दपुरमुरसि सुगङ्गा --- ॥

बुन्दीनरपतिः श्रीरामार्सेहः (१९०० तमविक्रम
सन् । सम्प्रदानस्य शेषविवक्षया पृष्टी । गोविन्द-
मदाद् । यो हि १९५६ तमसंवत्सरपर्यन्तमेव दत्तः

इत्थं तु भट्टलक्ष्मणसोत्तराधिकारिणः (पृतासां पङ्क्तिनां लेखकस्य)
 नाव अपरिचयाच्च, नासौ ग्रामोधिक्रियते स्म । अधुना तु बुन्दीराज्यस्य
 गृहितामेव स प्रतीक्षत इत्यलम् ॥ २८ ॥

सुन्दरलालभट्टः

असुते तस्मिन् संस्थिते, केशवपद्मयन्त्रेण ।

दत्तकेन जातं ततः सुन्दरलालवरेण ॥ २९ ॥

तस्मिन् लक्ष्मणभट्टे संस्थिते मृते । संपूर्वकस्य तिष्ठतेर्मरणमर्थः (वामनः) ।
 केशवभट्टस्य वक्ष्यमाणस्य पद्मयन्त्रेण कूटनीत्या । सुन्दरलालो दत्तको जात
 इत्यर्थः । भावे प्रत्ययः ॥ २९ ॥

श्रीमद्भजपालवियुधस्य चतुष्पुत्रान्तरे

तुरीयो गोविन्दलाल इति तनयोऽलसत्

श्रीमद्रामसिंहमानितस्य यस्य कलिविलास-

मुक्तकक्रुचित्व-गीतिसंग्रहः समामिलत् ।

तस्माद् घासीलालो गरिष्ठो मूर्तिशिल्पकला-

प्रथितपटिष्ठो यतः सन्तुः केशवोऽभवत्

ईर्ष्यामरावेशतः कुटुम्बलेशहेतोयस्य

केशवमहोदयस्य पुत्रद्वयमद्युतत् ॥ ३० ॥

साधवविनोद-मुक्तककवित्तानि, गीतयश्च', तेषामेव संग्रहः समामिलत् अद्या-
वध्युपलब्धः । तस्मात् गोविन्दलालात् । घासीलालतो ज्येष्ठः मूर्तिशिल्पक-
लायां प्रथितः पटिष्ठः । एष हि केशवो मृद्घटिता मूर्तीरारचय्य आधिनमात्तेऽ-
नुष्ठीयमानां सन्ध्याम् (सांझी) अपि संदधाति स्म, यत्र सर्वगुणप्राप्ती जय-
पुरनरेन्द्रः श्रीरामसिंहोपि द्रष्टुमायाति स्म । अत एव च शनैः शनैः 'सांसी-
घाले भट्टजी' इति प्रसिद्धिरासीत् । एतेन कृता यद्बोधो मूर्तयो विश्वेश्वरमन्दि-
रेपि सन्ति, या नृसिंहलीलायामद्यापि स्थाप्यन्ते । ईर्ष्याभरस्य आवेशतः ।
यस्य केशवमहोदयस्य पुत्रद्वयमघोतिष्ठ ॥ ३० ॥

सो०-एष हि मोतीलाल,-दत्तक आसीत्केशवः ।

अस्य हि जीवनलाल,-सुन्दरलालावात्मजौ ॥ ३१ ॥

एष केशवो मोतीलालनामकस्य पितृभ्यस्य दत्तकोऽभूदिति पृष्ठतो इत्थे
वंशवृक्षे विदितं भविष्यति । अस्य केशवस्य ॥ ३१ ॥

दो०-अनयोरेव हि लघुतरः सुन्दरलालो नाम ।

लक्ष्मणभट्टानां पदं पश्चात्तदधिजगाम ॥ ३२ ॥

अनयोर्मध्ये लघुतरः । पश्चात्, लक्ष्मणभट्टानां स्वर्गगमनोत्तरम् । तद-
पदम् ॥ ३२ ॥

एतत्समयं मन्मतिर्धूमकेतुमवयाति ।

हेतुरभूत्कुलगौरवक्षये सकलविधयाऽति ॥ ३३ ॥

मम मतिः, एतस्य सुन्दरलालस्य स्थितिसमयं धूमकेतुम् अवयाति जा-
नाति । यः समयः सकलविधया सकलप्रकारेण, अति अत्यन्तम् कुलगौरव-
क्षये हेतुरभूत् ॥ ३३ ॥

सो०-विद्यादूरचरस्य, भङ्गाधृणितचेतसः ।

निकटजना हि निरस्य, सपरिजना लुलुटुः श्रियम् ॥ ३४ ॥

विद्यातो दूरे वर्तमानस्य, विद्याशून्यस्येत्यर्थः । परिजनेन भृत्यादिवर्गेण
सहिता निकटजनाः लुलुभिनः । निरस्य तिरस्कृत्य श्रियं लुलुटुः ॥ ३४ ॥

क०-ग्रामगृहभारोप्येतदायत्तो बभूव ततो

लुण्ठनप्रवृत्तोऽभवदावुत्तोऽविलम्बितम्
सम्बन्धिनोऽन्येपि परिपाल्य ऋणजालममुं
गृहपरिपालनीयमेव विदधुर्दुतम् ।

परःशता ग्रन्थाः कैश्चित्कीता, अथ नीताः परै-
र्वस्त्रादिकसम्पदपनीता मन्त्रिणाऽद्भुतं
तत्सुन्दरलालशर्मणोऽसौ स्थितिकालो हन्त

मण्डनसुकीर्तिकृते कालोऽभूत्सुनिश्चितम् ॥ ३५ ॥

आवुत्तो भगिनीपतिः । ग्रामाणां गृहस्य च कार्यभारः एतस्य आवुत्तस्य
आयत्तोऽभूदिति स लुण्ठनप्रवृत्तोभूत् । अन्येपि मथुरादिवासिनः श्रीकृष्णजी-
भट्टप्रभृतयः, ऋणरूपं जालं परिपाल्य, स्वगृहे परिपालनीयं अमुं विदधुः । ते हि
तं मथुरां निन्युस्तत्रैव च, ऋणं वर्धयामासुर्जयपुरे च राजद्वारेऽनुपस्थितिकृत-
मपराधं (तफावत) च । मन्त्रिणा वसति (यसई) ग्रामवास्तव्येन बन्दीधरेण
वस्त्र-पात्र-पुस्तकादिसंपत्तिः, अपनीता । मन्त्री संपदं वर्धयति, एष तु तां
हरतीत्यद्भुतम् । मण्डनकवीन्द्रस्य सुकीर्तेः कृते । कालः अन्तकः ॥ ३५ ॥

दो०-व्ययोपि लघुरायो महास्तदपि ऋणं प्रायोजि ।

ग्रामे बुन्दिनियोजिते बिन्दुरेव समयोजि ॥ ३६ ॥

बिन्दुः शून्यम् । ग्रामो हारित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

वसतिग्रामे वस्तुचयमनयन्मन्त्री न्यस्य ।

एकं द्वे त्रीण्ययमधाद् गृहे गणनमेतस्य ॥ ३७ ॥

मन्नामच एष 'एक दो तीन' इत्यादि गणयति स्म, तत्रोपेक्षेयम् ॥ ३७ ॥

व्यसनखण्डपतितस्ततः सोयं सुबहु दिदेव ।

मण्डनकुलमण्डनकरीं कीर्तिमखण्डयदेव ॥ ३८ ॥

माधवविनोद-मुक्तककविस्त्वानि, गीतयश्च', तेषामेव संग्रहः समामिलत् अद्या-
वध्युपलब्धः । तस्मात् गोविन्दलालात् । घासीलालतो ज्येष्ठः मूर्तिशिल्पक-
लायां प्रथितः पटिष्ठः । एष हि केशवो मृदुघटिता मूर्तीरारचय्य आश्विनमासेऽ-
नुष्ठीयमानां सन्ध्याम् (साक्षी) अपि संदधाति स्म, यत्र सर्वगुणप्रादौ जय-
पुरनरेन्द्र. श्रीरामासिंहोपि ब्रष्टुमायाति स्म । अत एव च शनैः शनैः 'साक्षी-
घाले भट्टजी' इति प्रसिद्धिरासीत् । एतेन कृता यद्ब्रह्मो मूर्तयो विश्वेश्वरमन्दि-
रेपि सन्ति, या नृसिंहलीलायामद्यापि स्थाप्यन्ते । इर्ष्याभरस्य आवेदातः ।
यस्य केशवमहोदयस्य पुत्रद्वयमघोतिष्ठ ॥ ३० ॥

सो०-एष हि मोतीलाल,-दत्तक आसीत्केशवः ।

अस्य हि जीवनलाल,-सुन्दरलालावात्मजौ ॥ ३१ ॥

एष केशवो मोतीलालनामकस्य पितृभ्यस्य दत्तकोऽभूदिति पृष्ठतो वक्षे
यंशपृष्ठे विदितं भविष्यति । अस्य केशवस्य ॥ ३१ ॥

दो०-अनयोरेव हि लघुतरः सुन्दरलालो नाम ।

लक्ष्मणभट्टानां पदं पथात्तदधिजगाम ॥ ३२ ॥

अनयोर्मध्ये लघुतरः । पथात्, लक्ष्मणभट्टानां स्वर्गगमनोत्तरम् । तद-
पदम् ॥ ३२ ॥

एतत्समयं मन्मतिर्धूमकेतुमवयाति ।

हेतुरभूत्कुलगौरवक्षये सकलविधयाऽति ॥ ३३ ॥

मम मतिः, एतस्य सुन्दरलालस्य स्थितिसमयं धूमकेतुम् अवयानि जा-
नाति । यः समयः सकलविधया सकलप्रकारेण, अति अत्यन्तम् उल्लङ्घ्य-
क्षये हेतुरभूत् ॥ ३३ ॥

सो०-विद्यादूरचरस्य, भङ्गाधूर्णितचेतसः ।

निरुज्जना हि निरस्य, सपरिजना लुलुटुः श्रियम् ॥ ३४ ॥

विद्यातो दूरे वर्तमानस्य, विद्याशून्यस्त्वेत्यर्थः । परिजनेन भृत्यादिवर्गेण
सहिता निरुज्जनाः लुलुभ्यन्तः । निरस्य तिरस्कृत्य श्रियं लुलुटुः ॥ ३४ ॥

क०-ग्रामगृहभारोप्येतदायत्तो बभूव ततो
 लुण्ठनप्रवृत्तोऽभवदायुक्तोऽविलम्बितम्
 सम्यन्धिनोऽन्येपि परिपाल्य ऋणजालममुं
 गृहपरिपालनीयमेव विदधुर्दुतम् ।
 परःशता ग्रन्थाः कैश्चित्क्रीता, अथ नीताः परै-
 र्वस्त्रादिकसम्पदपनीता मन्त्रिणाऽद्भुतं
 तत्सुन्दरलालशर्मणोऽसौ स्थितिकालो हन्त
 मण्डनसुकीर्तिकृते कालोऽभूत्सुनिश्चितम् ॥ ३५ ॥

आयुक्तो भगिनीपतिः । ग्रामाणां गृहस्य च कार्यभारः एतस्य आयुक्तस्य
 आयत्तोऽभूदिति स लुण्ठनप्रवृत्तोभूत् । अन्येपि मथुरादिवासिनः श्रीकृष्णजी-
 महप्रभृतयः, ऋणरूपं जालं परिपाल्य, स्वगृहे पालनीयं अमुं विदधुः । ते हि
 संधुरा निन्युस्तत्रैव च, ऋणं वर्धयानासुर्जयपुरे च राजद्वारेऽनुपस्थितिकृत-
 मपराधं (वफावत्) च । मन्त्रिणा वसति (वसई) ग्रामवास्तव्येन वंशीधरेण
 वस्त्र-पात्र-पुस्तकादिसंपत्तिः, अपनीता । मन्त्री संपदं वर्धयति, एष तु सां-
 हरीत्यद्भुतम् । मंडनकयोन्द्रस्य सुकीर्तेः कृते । कालः अन्तकः ॥ ३५ ॥

दो०-व्ययोपि लघुरायो महास्तदपि ऋणं प्रायोजि ।
 ग्रामे बुन्दिनियोजिते विन्दुरेव समयोजि ॥ ३६ ॥
 विन्दुः शून्यम् । ग्रामो हारित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

वसतिग्रामे वस्तुचयमनयन्मन्त्री न्यस्य ।
 एकं द्वे त्रीण्ययमघाद् गृहे गणनमेतस्य ॥ ३७ ॥
 मन्त्रान्त एव 'एकं दो तीन' इत्यादि गणयति स्म, तत्रोप्येक्ष्यम् ॥ ३७ ॥
 व्यसनखण्डपतितस्ततः सोयं सुबहु दिदेव ।
 मण्डनकूलमण्डनकरीं कीर्तिमखण्डयदेव ॥ ३८ ॥

एवं किल देवर्षिकुलभानौ घनपिहिते हि ।

तैलङ्गाङ्गणमिदमभूत्किञ्चित्तिमिरविलेहि ॥ ३९ ॥

देवर्षीणां कुलरूपे भानौ । अन्यकर्तुरवटंकोयम् । विपत्तिरूपेण घनेन पिहिते ।
एतस्मान्तीयतैलङ्गाङ्गणं तिमिराकान्तमभूत् । प्रायो मथुरादिवासिनस्तैलङ्गभट्टाः
शुष्काभिमानमूलिकामव्यवस्थां जातौ प्रवर्तयामासुरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

मथुरामण्डलवासिनः सन्धिमिमं समवाप्य ।

व्यजृम्भन्त जात्यङ्गणे नेतृभावमास्थाप्य ॥ ४० ॥

मथुरामान्तीयाः सजातीया इममन्धकारावसरं प्राप्य, नेतृत्वं आस्थाप्य,
स्वत एव कल्पयित्वा न तु सर्वसंमत्या । जात्यङ्गणे व्यजृम्भन्त स्वकीयं मा-
हात्म्यं प्रकटयामासुः । भाषाप्रसिद्धं 'वज्रत्वं' विशेषेण प्राप्ता इति भावः ॥ ४० ॥

एवं सुबहु विचेष्ट्य स हि मुनिशरफणिविधुनाम्नि ।

वर्षे, ननु नाधिकवयाः प्रयाति स सुरधाम्नि ॥ ४१ ॥

१९५७ तमे विक्रमसंवत्सरे । नाधिकवयाश्चत्वारिंशद्वर्षाणामासन्नः ॥ ४१ ॥

मथुरानाथः (एतद्वन्धकर्ता)

असंततौ तस्मिन् गते मतेन सकलकुलस्य ।

पौत्रः प्रभुरभवत्पदे श्रीलक्ष्मीनाथस्य ॥ ४२ ॥

तस्मिन् सुन्दरलाले, असंततिके मृते, श्रीलक्ष्मीनाथपौत्रः तस्य पदं
प्रभुरधिकारी अभवत् ॥ ४२ ॥

परं श्यामलालस्तदा सुन्दरलालपदाय ।

लोकानां दुर्मन्त्रणात्सज्जोऽभूदहाय ॥ ४३ ॥

सुन्दरलालपदं ग्रहीतुम् । अद्याप्य स्मरति, सखः सखदोऽभवत् ॥ ४३ ॥

क०—श्रीमच्चुन्नीलालतनयेषु छोटेलाल इति
 तनयो द्वितीयोऽभवत्पूजाजपभाजनम्
 तस्मात्संवभूव सुतः प्राक्तनकवित्वगृहं
 श्रीबालमुकुन्द इति, योऽधात्पितृशासनम् ।
 तस्मादुदभूतां रामकृष्णश्यामलालौ सुतौ
 विनयान्वितौ यौ विदधाते नयपालनं
 ज्यायानेनयोर्वै श्रीमद्रामकृष्णनामाऽधुना
 कामान्कृष्णकथयैव वहति विवाधनम् ॥ ४४ ॥

श्यामलालस्य वंशक्रममाह—श्रीमच्चुन्नीलालस्य (वज्रपालस्य) तनयेषु ।
 देवपूजायां जपेभ्येवासक्तः । प्राक्तनानां कवित्वच्छन्दसां गृहम् आकरः । यद्वृत्ति
 कवित्वानि तस्य कण्ठस्थान्यासद्वित्यर्थः । यः पितृशासनम् अधात्, अर्थात्सोपि
 पितृवत् केवलं पूजाजपभाजनमेव अभूवेत्यर्थः । एतयोः पूर्वोक्तयोः रामकृष्ण-
 श्यामलालयोर्मध्ये ज्यायान् । विवाधनं निर्बाधम् । कृष्णकथयैव कामान्
 पूरयति । पौराणिक इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

दो०—मदनमोहनस्तत्सुतो विनयभूमिरभिभाति ।

तस्य हि राधेश्याम इति तनयो मुदं ददाति ॥ ४५ ॥

तस्य रामकृष्णस्य सुतो मदनमोहनः । तस्य मदनमोहनस्य तनयो
 राधेश्यामः ॥ ४५ ॥

रामकृष्णतो लघुतरः श्यामलाल इति नाम ।

कामममुष्मिन्नवसरे वाममर्तिं प्रजगाम ॥ ४६ ॥

कामं यथेच्छं वाममुद्दिं जगाम ॥ ४६ ॥

सोयं सामसदुक्तिभिर्दामदर्शनेनापि ।

वंशिना हि शुभशंसिना तूर्णोभावमवापि ॥ ४७ ॥

सोयं श्यामलालः सामोपायैः सदुक्तिभिश्च । दाग्नो बन्धनस्य दर्शनेन,
अर्थात् एवंविधाम् ऋणबहुलां जीविकामधिकृत्य किं करिष्यसीति बन्धन-
भयप्रदर्शनेन । लोकप्रसिद्धानां 'दामानां' मुद्राणां दर्शनेन च किञ्चिद् द्रव्यं
दत्त्वेत्यर्थः । अहं तव शुभानुध्यायी अस्मीति शंतिना वंशीधरेण तूर्णभावं
प्रापितः, शमित इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अन्ततस्तु सुसमन्ततः सकलसंमतेनैव ।

लक्ष्मीनाथमहात्मनां पाँत्रोऽध्यासिष्टैव ॥ ४८ ॥

सुसमन्ततः परितः । अध्यासिष्टैव, सुन्दरलालस्थानेऽधिकृतो बभूवैवेति
भावः ॥ ४८ ॥

सो०-बुधद्वारकानाथ,—तनुजो हनुजो नतशिराः ।

सोयं मथुरानाथ उपनयते रचनामिमाम् ॥ ४९ ॥

अनुजो लघुः, बुधद्वारकानाथस्य तनुजः । गुणिनां सेवार्थं नतशिराः
सोयं मथुरानाथ इमां रचनामुपनयते ॥ ४९ ॥

क०-श्रीमद्वज्रपालतनयेषु यस्तृतीयोऽभव-

चातुर्येऽद्वितीयो वासुदेव इत्यध्याख्यया

काव्यमार्मिकस्य यस्य कोविदेषु ख्यातिरभू-

दामोदरमन्दिरे हि भागवतव्याख्यया ।

तस्य त्रिषु पुत्रेष्वभूज्येष्ठो रघुनाथ इति

पुत्रस्तु कनिष्ठोऽभवत्कल्याणेत्युपाख्या

मध्यमः सुतोयमभून्मान्यजनमध्यमणि-

लक्ष्मीनाथनामा कीर्तिवामादयितः श्रिया ॥ ५० ॥

मथुरानाथस्य चंद्राक्रमं प्रकटयति—अथ वज्रपालतनयेषु भाष्यया वासु-
देव इति यस्तृतीयोऽभवत् । काव्यविषये मार्मिकस्य यस्य दामोदरमन्दिरे
भागवतस्य व्याख्यया (कथया) कोविदेषु ख्यातिरभूत् । एष हि सबाह्व-

जयसिंहदेवस्य (तृतीयस्य) समये, सवाईरामसिंहदेवस्य च (द्वितीयस्य) समये वर्तमान आसीत् । अस्य हि 'राधारूपचरित्रचन्द्रिका, दादू-दयालचरित्रचन्द्रिका, नखसिखवर्णनम्, मुक्तककवित्वानि च प्राप्यन्ते । प्रभू-तविष्टरेपि तद्रचनादर्शभूतमेकं कवित्वमधस्तादुद्ध्रियते—

“विहरत राधारूप चंद निजमन्दिरमें
कोटिरतिकामसुघराई सुभ सरसै
भरस परस नैन मधुप मुखारविंद,
लावनि अपार मकरंदकन परसै ।
रतिरसवारी कलाकलित करोरनसों
‘वासुदेव’ सुंदर अनोखे रंग वरसै
चंचला चपल, चारु सुधावन आपसमें
आनंदसो नेहके अछेह मेह वरसै ॥७॥”

तस्य वासुदेवस्य । मान्यजनानां मध्ये मध्यमणिः (तरलः), श्रिया-लक्ष्म्या, कीर्तिरूपाया वामाया दयितः, लक्ष्मीनाथनामाभूत् ॥ ५० ॥

नैपुणनिबद्धा येषामेकलयवद्धा कथा
रोचते स श्रद्धावतां मनसि मनोज्ञेयम्
सौष्ठवनिबद्धसर्वकार्याणामुदारहृदां
येषां दिनचर्या लोकचातुर्यानुकूलेयम् ।
भूरिपरिवारपुषां प्रबलप्रभावजुषां
जातिरपि येषां नता नानृता प्रशंसेयं
बहुलकलागृहान् कवीन्द्रकुलकीर्तिवहान्
लक्ष्मीनाथप्रथितपितामहान् प्रशंसेयम् ॥ ५१ ॥

एकलयेन एकस्वरूपेण बद्धा । सौष्ठवनिबद्ध—येषां प्रत्येककार्याणि सौष्ठ-वयुक्तान्यासन् । तथैव चात्मनो बालान् शिक्षयन्ति सः । द्रव्यव्यये येषां हृदयमनुदारमासीत् । अत एव आत्मनो विस्तृतस्य कुटुम्बस्य, भातुः कुटु-

म्वस्य च, बहवो विवाहादयः प्रस्तावाः श्लाघ्यसीता कृताः । आत्मनो निद्रपु-
त्रीणां च भूरिपरिवारे पुष्पान्ति तेषाम् । येषां स्वाभाविकगौरवेण जातिरपि
येषां येभ्यो नता । संप्रदानस्य शेषत्वेन पट्टी । अत एव ते आत्मनो जीवन्-
काले मधुरादिमण्डलवास्तव्येभ्यः सजातीयेभ्यो न कदाचिदपि वैगुण्येपि संकु-
चन्ति स्म । ज्ञात्वा प्रसिद्धा तेषां 'सपादहस्तमिता उपानत्' । इति इयं प्रशंसा
न अनूता । चित्र-गान-स्थापत्य-मूर्तिनिर्माणादिबहुलकलायुक्तान् । अहं
प्रशंसेयम् । लिङ् ॥ ५१ ॥

सो०-बुधवरचिंमनलाल-सुत-जगदीशकवेः सुतौ ।

श्रीमन्मोतीलाल इह हि लडैतीलाल इति ॥ ५२ ॥

देवर्षिवासुदेवस्य वंशक्रममाह—चिंमनलालसुतस्य कविवरजगदीशस्य
(पूर्वमोक्षस्य) मोतीलाल-लडैतीलाल इति द्वौ सुतौ ॥ ५२ ॥

तत्र हि मोतीलाल, -सुतः केशवः समभवत् ।

अथ च लडैतीलाल, -सुतः श्यामलालोऽभवत् ॥ ५३ ॥

मोतीलालस्य स्थाने केशवो दत्तकोऽभवदिति पूर्वमुक्तमेव ॥ ५३ ॥

दो०-अमुते तस्मिन् स्वर्गते श्रीमद्रघुनाथो हि ।

वासुदेवतनयोऽथयत्पदं ततो ज्येष्ठो हि ॥ ५४ ॥

तस्मिन् श्यामलाले । तत्त्वचदनन्तरं ज्येष्ठो वासुदेवतनयो रघुनाथः श्याम-
लालस्थानमग्रयत् ॥ ५४ ॥

तस्मिन्नप्यमुते गते श्रीमत्कल्याणो हि ।

ज्येष्ठपदेऽतिष्ठन्मनो यस्यासीदतिरोहि ॥ ५५ ॥

तस्मिन् रघुनाथेऽप्यमुते गते । ज्येष्ठस्य आनुः पदे कल्याणोऽतिष्ठत् । यस्य
कल्याणस्य मनः अतिरोहि अत्यारूढम् (आयुषतम्) आसीत् । स स्वर्ग-
विधौ विद्यासी आसीद् यद्ययमुपानहोर्मध्ये पुष्पसारसारभं (इत्र) ददाति
स्मेति ध्रुयते । आसीत् हि रामलिङ्गदेवानाम् (भर्वाचीनानाम्) समवे ।
एतादृग्भूतस्यापि भारो बहुकाल लङ्घनीनाथमहाभक्तैरेव निम्बुङ्कः ॥ ५५ ॥

सो०—तत्तनया राजन्ति, विनतविनोदीलाल इति ।

कवितां ये कलयन्ति, विद्यान्तरविज्ञा अपि हि ॥५६॥

विद्यान्तरे इङ्गलिश-पारसीकादिभाषासाहित्ये विज्ञा अपि ब्रजभाषाकवितां कुर्वन्ति । श्रीमतो मानसिंहमहाराजस्य चौवराज्यावसरे रायसाहबमुंशीना-
नगरामजीमहोदयवितीर्णं सुवर्णपदकं 'कविमण्डल' द्वारा तैरधिगतम् (उत्त-
मसमस्यापूर्तिकृते) ॥ ५६ ॥

दो०—मनमोहन-ब्रजमोहनौ तत्तनयौ लसतोऽद्य ।

यौ विद्याध्ययने रतौ श्रमायासमपनोद्य ॥ ५७ ॥

श्रमजनितम्, भाषासं खेदमपनोद्य अविगणय्य ॥ ५७ ॥

क०—मध्यमोपि सर्वोत्तमो लक्ष्मीनाथविज्ञोऽभव-

द्यं हि गुणाभिज्ञो जनोऽजस्रं समुपाश्रयत्

श्रीद्वारकानाथ-वदरीनाथौ वरिष्ठौ सुतौ

तस्य हि केदारनाथ इति चरमोऽभवत् ।

यस्य हि केदारनाथसुकवेः श्रीनाथः सुतो

दामोदरमन्दिरे प्रवक्ति कथां पूर्ववत्

तस्य स्वरबन्धमुग्रदस्यकथाप्रक्रमस्य

। गोपी-गोकुलादि भाति पुत्रवृन्दमर्थयत् ॥ ५८ ॥

गुणाभिज्ञः—कथा-वाङ्मन्यादिगुणगौरववेदी जनोऽहर्निशं सेवते स्म । सुक-
विरिति विदोषणेन तेषां भाषाकवित्वपाटवं सूचितम् । जयपुरशिक्षाविभागा-
दुपलब्धसाहित्यसाधिवदका इमे ब्रजभाषायाः कवितायामपि निपुणा
भासन् । पूर्ववत्—यथा पूर्वं पूर्वेजाः कथयन्ति स्म तथा, अनेन अस्याः कथायाः
पारम्परिकत्वं सूचितम् । स्वरबन्धेन एकद्वयेन मुग्रदस्यः कथाप्रक्रमः
कथाबन्धो यस्य तस्य । गोपीनाथ-गोकुलनाथ-सीताराम-राजेन्द्र इत्यादि ।
अर्थयत् अनुगाणार्थम् ॥ ५८ ॥

म्यस्य च, वहचो विवाहादयः प्रस्तावाः श्लाघ्यरीत्या कृताः । आत्मने
 त्रीणां च भूरिपरिवारं पुष्पन्ति तेषाम् । येषां स्वाभाविकगौरवेण
 येषां येभ्यो नता । संप्रदानस्य दोषत्वेन पृथी । अत एव ते आत्मनो
 काले मधुरादिमण्डलवास्तव्येभ्यः सजातीयेभ्यो न कदाचिदपि वैगुण्ये
 चन्ति स्म । जात्यां प्रसिद्धा तेषां 'सपादहस्तमिता उपानत्' । इति इदं ।
 न अनृता । चित्र-गान-स्थापत्य-मूर्तिनिर्माणादिबहुलकलायुक्तान् ।
 प्रशंसेयम् । लिङ् ॥ ५१ ॥

सो०-बुधवरचिंमनलाल-सुत-जगदीशकवेः सुतौ ।

श्रीमन्मोतीलाल इह हि लडैतीलाल इति ॥ ५२ ॥

देवर्षिवासुदेवस्य वंशक्रममाह—चिंमनलालसुतस्य कविवरजगदीश
 (पूर्वप्रोक्तस्य) मोतीलाल-लडैतीलाल इति द्वौ सुतौ ॥ ५२ ॥

तत्र हि मोतीलाल, -सुतः केशवः समभवत् ।

अथ च लडैतीलाल, -सुतः श्यामलालोऽभवत् ॥ ५३ ॥

मोतीलालस्य स्थाने केशवो वक्तव्योऽभवदिति पूर्वमुक्तमेव ॥ ५३ ॥

दो०-असुते तस्मिन् स्वर्गते श्रीमद्रघुनाथो हि ।

वासुदेवतनयोऽश्रयत्पदं ततो ज्येष्ठो हि ॥ ५४ ॥

तस्मिन् श्यामलाळे । तत्तत्तदन्तरं ज्येष्ठो वासुदेवतनयो रघुनाथः श्याम-
 लालस्थानमग्रयत् ॥ ५४ ॥

तस्मिन्नप्यसुते गते श्रीमत्कल्याणो हि ।

ज्येष्ठपदेऽतिष्ठन्मनो यस्यासीदतिरोहि ॥ ५५ ॥

तस्मिन् रघुनाथेऽप्यसुते गते । ज्येष्ठस्य आसुः पदे कल्याणोऽतिष्ठत् । यस्य
 कल्याणस्य मनः अतिरोहि अत्यारूढम् (आयुष्यतम्) आसीत् । स ज्येष्ठ-
 विधो विद्यासी आसीद् यदयमुपानहोर्मध्ये पुष्पसारसीरभं (इत्र) ददाति
 स्मेति धूयते । आसीत्स हि रामसिंहदेवानाम् (धर्वाचीनानाम्) समवे ।
 एतत्कुटुम्बस्यापि भारो बहुकालं लक्ष्मीनाथमहानागरेव निवृत्तः ॥ ५५ ॥

सो०-तत्तनया राजन्ति, विनतविनोदीलाल इति ।

कवितां ये कलयन्ति, विद्यान्तरविज्ञा अपि हि ॥५६॥

विद्यान्तरे इङ्गलिश-पारसीकादिभाषासाहित्ये विज्ञा अपि वज्रभाषाकवितां कुर्वन्ति । श्रीमतो मानसिंहमहाराजस्य यौवराज्यावसरे रायसाहजमुंशीना-
नगरामजीमहोदयवित्ताणं सुवर्णपदकं 'कविमण्डल' द्वारा वैरघिगतम् (उत्त-
मसमस्यापूर्तिकृते) ॥ ५६ ॥

दो०-मनमोहन-व्रजमोहनौ तत्तनयौ लसतोऽद्य ।

यौ विद्याध्ययने रतौ श्रमायासमपनोद्य ॥ ५७ ॥

श्रमजनितम्, आयासं खेदमपनोद्य भविगणस्य ॥ ५७ ॥

क०-मध्यमोपि सर्वोत्तमो लक्ष्मीनाथविज्ञोऽभव-

धं हि गुणाभिज्ञो जनोऽजस्रं समुपाश्रयत्

श्रीद्वारकानाथ-चदरीनाथौ चरिष्ठौ सुतौ

तस्य हि केदारनाथ इति चरमोऽभवत् ।

यस्य हि केदारनाथसुकवेः श्रीनाथः सुतो

दामोदरमन्दिरे प्रवक्ति कथां पूर्ववत्

तस्य स्वरयन्धमुप्रशस्वकथाप्रक्रमस्य

गोपी-गोकुलादि भाति पुत्रवृन्दमर्थवत् ॥ ५८ ॥

गुणाभिज्ञः-कथा-वाङ्मन्यादिगुणगौरववेदी जनोऽहर्निशं सेवते स । सुक-
विरिति विदोषणेन तेषां भाषाकवित्वपाटवं सूचितम् । जयपुरशिक्षाविभागा-
दुपलब्धसाहित्यनास्त्रिपदका इमे वज्रभाषायाः कवितायामपि निपुणा
आसन् । पूर्ववत्-यथा पूर्वं पूर्वजाः कथयन्ति स तथा, भवेन भस्याः कथायाः
पारम्परिकीत्वं सूचितम् । स्वरयन्धेन एकलयेन मुमुक्षुः कथाप्रक्रमः
कथायन्धो यस्य तस्य । गोपीनाथ-गोकुलनाथ-सीताराम-राजेन्द्र इत्यादि ।
अर्थवत् अनुगतार्थम् ॥ ५८ ॥

सो०-श्रीमल्लक्ष्मीनाथ,-मध्यमतनयो विनयवान् ।

श्रीमद्वदरीनाथ,-नामा नन्दति नीतिमान् ॥ ५९ ॥

श्रीमल्लक्ष्मीनाथस्य कनिष्ठपुत्रस्य वंशमुक्त्वा आद्ययोः पुत्रयोर्विषये आह—
श्रीमल्लक्ष्मीनाथस्य मध्यमस्तनय इति । नीतिमान् आचारनीतौ व्यवहारे च
कुशलः ॥ ५९ ॥

परवेष्टन्दः—

शास्त्रमार्मिकान् कुशलान् बहुलकलासु ।

वदरीनाथापेक्ष्यान् स्तौमि तदाशु ॥ ६० ॥

ज्यौतिषशास्त्रे शिरोमणिसूर्यसिद्धान्तपर्यन्ताध्ययनान्, काव्यसाहित्ययो-
निसर्गमार्मिकान् । चित्र-स्थापत्य-संगीत-भूर्ति-निर्माणदिव्यदुषु कलासु ६०

सो०-ज्यायान् सुत उदियाय, बुधो द्वारकानाथ इति ।

यस्य विपुलविनयाय, विद्यादिकमभवत्सदा ॥ ६१ ॥

लक्ष्मीनाथस्य ज्येष्ठसुतो द्वारकानाथ इत्युदियाय । यस्य विद्यादिकं विपु-
लविनयायाभवत् ॥ ६१ ॥

क०-शान्तिचर्ययैव येषां जीवनं व्यतीतमभूद्—

दुःखं न प्रतीतमभूद् भूयो भूरिविश्रामि
वयसि विषाति शनैस्तावान् शम आसीद्यतः
संपदि विपदि तुल्यमावान् वरिवस्तामि ।

श्रीभागवतादिचर्चाव्ययितसमस्तायुषो
निर्भरनिरस्ताखिलवाञ्छानिहाप्यस्यामि

निखिलनरेषु निरुपाधिनिर्मलाचरणान्

श्रीद्वारकानाथतातचरणान् नमस्यामि ॥ ६२ ॥

भूरि विभ्रमयति संसारे घूर्णयति तादृशं दुःखं येन प्रतीतम् । उपादेय-
रक्षणव्यादिदिपिषिणी धनचिन्ता वासना च जगति भ्रमयति, पृथक्सर्वं

नासीत्तेषाम् । पूर्वं पितुरधीनमासीद् गृहम्, अनन्तरं तु पुत्रसात्कृतमिति
सांसारिकप्रपञ्चस्तैर्नानुभूत इत्यर्थः । शनैर्वयसि गच्छति सति । एतावती
शान्तिरासीत्, यद् ग्रामादीनां धनं गृहे आयाति स्म, तस्य सुखमपि नाभ-
वदेवं यदि गृहे भोजनस्याप्यभावोऽभवत्तत्कृतकेशोपि नासीत्, इत्यादिना
स्थालीपुलाकन्यायेन संपद्विपदोस्तुल्यभावान् तान् वरिवस्यामि पूजयामि ।
ध्रीभागवतं प्रतिदिनपाठेन कण्ठस्थप्रायमभवत् । अभ्यस्यामि, उत्तमगृह-
निवासे उत्तमपक्षपरिधाने भोजनादिषु च तेषां या वान्छा नाभवत्तामिदानीं
सूक्ष्मविचारेण स्थिरीकरोमि, निरीहत्वात्तेषाम् ॥ ६२ ॥

दो०—ज्येष्ठस्तत्तनयो हि यो रमानाथ इति भाति ।

ज्येष्ठः स हि मे सोदरो वर्णनमिदमुपयाति ॥ ६३ ॥

संप्रदायसिद्धान्तानुसारं श्रीमद्भागवत—

गीतादिकथां तामवधार्य परं ग्रीयतां

यन्निर्मितशुद्धाद्वैतदर्शनादिग्रन्थान् वीक्ष्य

वेदान्तविमर्शनादिवैदुष्यं प्रतीयताम् ।

स्वाभाविकसरसकवित्वात्कमनीयः सतां

भाषणैः सभासु स्तवनीयः सोयमीयतां

मोहमयीमण्डितमहिममहनीयतमः

पण्डितश्रीरमानाथशास्त्री परिचीयताम् ॥ ६४ ॥

विशिष्टाद्वैतवादिनामिदमत्र मतम्, अद्वैतवादिनः शाङ्करास्त्वेवमभिप्रयन्ति
शुद्धाद्वैतवादिनो बाह्यभास्त्वेवं साधयन्तीत्यादि पृथक् पृथक् संप्रदाय-सिद्धान्तानामनुसारम् ध्रीमद्भागवतस्य गीताया अन्येषां च भक्तिविषयपोषकाणां,
धर्मग्रन्थानां कथाम् । यथा सत्र जयपुरे श्रीभागवतस्य गीतायाश्च कथा
पूर्वविशेषणविशिष्टा आविता । इमे ग्रन्था भद्यावधि प्रकाशिताः—

शुद्धाद्वैतदर्शनम् (भागद्वयम्, हिन्दीभाषायां यत्र संप्रदायसिद्धान्ताः
प्रकाशिताः), ध्रीमद्भागवतस्य षोडशग्रन्थानां हिन्दीभाषानुवादः, सेवा-

कौमुदी-शीतातात्पर्य-न्यासादेशादिभाषान्तरम्, छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम् (संस्कृते), स्तुतिपारिजात, दर्शनादर्श, रासलीलाकाव्यम्, दु खिनी बाला (संस्कृतोपन्यास) । शुद्धाद्वैतसिद्धान्तसार, श्रीमद्ब्रह्मभाष्य (जीवन-चरितम्), राधाकृष्णतत्त्वम्, ब्रह्मसंबन्ध, आदयो ग्रन्था हिन्दीभाषायाम् । शुद्धाद्वैतदर्शन-छान्दोग्योपनिषद्भाष्यप्रभृतिभि-ग्रन्थैर्वेदान्तविचारे तस्य पाण्डित्यं बुध्यताम् ।

तेषां कविता स्वाभाविकी एव विलोक्यते । यदा हि ग्रन्थानां यथावद्भष्य-यनं न कृतं तदैव कवितायां साक्षीयसी प्रवृत्तिरासीत्सा च कविता सरसा भवति । विना हि पूर्वप्रतिभा न भवत्यनुपहसनीया कवितेति स्वाभाविकस-रसकवित्वात्सतामभिलषणीयम् । एतन्निर्मितं रासविलासं, दु खिनी बाला चेति पद्यगद्यमयं काव्यद्वयं जयपुरापुरा प्रचारिते संस्कृतरत्नाकरेऽक्षतं प्रकाशितम् । अन्यान्यानि च समये समये 'मङ्गलाशासन' प्रभृति ह्युपुल्ल-केषु तदीयकाव्यानि प्रकाशितानि । मोहमयीनगरे स्वपाण्डित्यवैभवेन मण्डितो यो महिमा तेन छाद्यनीयतमः । मोहमयीसदृशो सुदूरदेशेऽपि स्वगु-णगिरिणा रघाततम इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

दो०-तत्तनुजो ब्रजनाथ इति स्वरिसरणिमनुयाति ।

इंग्लिशसंस्कृतकृतमुखो लेखपटुः प्रतिभाति ॥ ६५ ॥

तस्य रमानाथशास्त्रिण पुत्रः । कृतमुखः कुशलः । लेखेषु सामायिकहि-न्दीपत्रेषु प्रकाशनीयेषु निबन्धेषु पटुः । 'ब्रजनाथरमानाथशास्त्री' इति नाम्ना 'माधुरी'प्रभृतिपत्रेषु प्रकाश्यन्ते तल्लेखाः । 'श्रीमद्ब्रह्मभाष्यं' और उनक 'सिद्धान्त'नामको प्रसिद्धो ग्रन्थो इत्यनेन निर्माय पुष्टिमागसिद्धान्तकार्यालया-ध्यकाशितः । अयं हि वैद्यनाथीयविद्यालयेन पाठ्यपुस्तकत्वेन नियतः ॥ ६५ ॥

लघुर्दारकानाथबुधतनयो ननु योज्ज्वलि ।

मण्डनऋषिकुलमन्दिरे स हि सकलः समकल्पि ॥ ६६ ॥

भजलि कथितः । मण्डनकविगृहे समकल्पि, दक्षकवेन नियमितः ॥ ६६ ॥

लुण्ठलोकविलुण्ठिते केवलनिलये नाम ।

पितामहोद्योगादहो स्वत्वं सोधिजगाम ॥ ६७ ॥

केवलनिलये वस्त्रभाष्यादिसामग्रीशून्ये गृहे । तत्र हि संमाजंन्यपि
क्रीत्वा स्थापिताभूदित्यत्र नातिशयोक्तिः ॥ ६७ ॥

यद् गृहमंशीकृतमभूदंशीकरकमलेन ।

तस्मिन् तृणमपि संभवेदिति मान्यं यत केन ॥ ६८ ॥

अंशीकृत स्वभागभुक्ताद्येन निर्धारितम् । वंशी वसन्तिवास्तव्यो वंशीधरः
॥ ६८ ॥

केशवकेशविपाटकं चंशिनमिममनुमात ।

‘सतृणमत्ति’ दृष्टान्तमिव मूर्तिमन्तमवयात ॥ ६९ ॥

केशानामपि लुब्धकं सर्वस्वापहारकमित्यर्थः । कौमुदीस्थस्य ‘तृणमप्यप-
रित्यस्य सतृणमत्ति’ इत्यस्य मूर्तिमन्तं दृष्टान्तमिव अवयात जानीत ॥ ६९ ॥

अप्रयन्धनिर्वन्धमथ ऋणदृढबन्धमवाप्य ।

पङ्कमग्रतां सर्वथा ग्रामगणः समवाप ॥ ७० ॥

निर्यन्धम् प्रतिबन्धम् । ऋणकृतम् उद्यतेः दृढ प्रतिबन्धनं च प्राप्य ॥ ७० ॥

निःसंकोचं सर्वतोप्युत्कोचं परिगृह्य ।

द्विगुणं त्रिगुणं कृतमृणं सचिवैर्मिथो विगृह्य ॥ ७१ ॥

मिथः कुटुम्बसम्बन्धिभिः साकं, तथा परस्पर कलहश्च ॥ ७१ ॥

अर्द्धाधिकहीनो ह्यभूदायो, व्ययस्त्ववर्द्धि ।

लुण्ठाकाधिष्ठितमभूद् गेहं विपिनस्पद्धि ॥ ७२ ॥

एवमायमुत्तमर्द्धने व्ययविवर्द्धनेऽहेतु ।

उपविशतिसाहस्रकं किमृणं सहजमर्पेतु ? ॥ ७३ ॥

भायस्य मुक्तानां द्वाराणां मर्द्धने प्रतिरोधने सति । अहेतु (क्रियाविशेष-
णम्) । विंशतिसहस्रसंनिहितम् ॥ ७३ ॥

यानि राजमुद्राङ्कितान्यवनीशैरार्प्यन्त ।

तानि दानपत्राण्यपि न्यासीकृतानि हन्त ॥ ७४ ॥

दानपत्राणि ग्रामदानपत्राणि (पट्टा) । आर्प्यन्त अर्पयन्त ॥ ७४ ॥

मण्डनकुलनौका प्रकटमेवं अमिमुखमाप ।

पितामहं मातुलमयं कर्णधारमध्याप ॥ ७५ ॥

अमिसुखं आवत्तमुत्तम् (भँवर) । अयं पितामहं मातुलं च कर्णधारं
माप ॥ ७५ ॥

पितामहैराश्वास्य स हि विद्यायां समयोजि ।

निजमृणमनुपादाय वत तद्वृणशोधनेऽयोजि ॥ ७६ ॥

अभियोगादिद्वारा संजातं सुन्दरलालोपरिभवं स्वीयमृणम् संपूर्णम् भगृ-
हीत्वा (किञ्चिदंशतो गृहीत्वा) । तस्य मञ्जुनाथस्य ऋणशोधने । अयोजि
युज्यते क्त ॥ ७६ ॥

क०—काशीनाथशास्त्रिभिः प्रदर्शितप्रथमपथो

वर्द्धितमनोरथोऽनुमेने तत्प्रशासनं

कौमुदीं मनोरमां सरत्नमथ शेखरं च

श्रीमद्वरिदत्तेभ्यः पपाठ दृढितासनम् ।

मञ्जुनाथ एव लक्ष्मीनाथशास्त्रिसविधतोपि

शेखरेय कौमुद्यां विवेद वादशासनम्

एवं लक्ष्मीनाथशास्त्रिचरणानुकम्पावला-

द्वाप्यावधि संपादयामास शब्दशासनम् ॥ ७७ ॥

काशीनाथशास्त्रिणां परिचयो जयपुरपण्डितवर्णने द्रष्टव्यः । प्रदर्शितः
प्रथमः पन्था मार्गो यस्मै सः । सिद्धान्तकौमुदीम्, शब्दरत्नसहितां मनोरमां
च । शेखरं परिभाषेन्दुशेखरम् । श्रीहरिदत्तसमाप्तो भवितुः जयपुरराजगुरुवः
पूर्वं राजकीयसंस्कृतकालेने व्याकरणद्वितीयाध्यापका अभूवन् । व्याकरणा-

तिरिक्तं कान्यसाहित्यादिष्वपि कृतमुत्तमानां वेपामनुजाश्चन्द्रदत्तशर्माणः
साम्प्रतं व्याकरणाध्यापनप्रधानपदमधितिष्ठन्ति, यत्परिचयः पूर्वं दत्तः ।
दत्तं वासनं यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा । बादशासनं शास्त्रार्थप्रक्रियां
जटाजूटादिदीक्षाग्रन्यपरिष्कारमित्यर्थः । संपादयामास अधिजगे । श्रीमल्ल-
हर्मीनाथशास्त्रिचरणानां श्रीकृष्णशास्त्रिणां च परिचयः पूर्वं द्रष्टव्यः ॥ ७७ ॥

सोऽ-व्यनयन् गोपीनाथ,-दाधीचाः काव्येष्वमुम् ।

समधिकसद्वदशाऽथ, काव्यमर्म समबोधयन् ॥ ७८ ॥

व्यनयन् शिक्षितमकुर्वन् । गौतम्योपाद्धाः श्रीगोपीनाथदाधीचाः पूर्वं
राजकीयसंस्कृतकाठेजे साहित्यशास्त्रस्य द्वितीयाध्यापका अभूवन् । एतेषाम-
न्ययपौजनपाठवं काव्यमर्मपरिज्ञानं च सुप्रसिद्धं जयपुरमिदं स्तु । 'स्वानुभ-
वसारः' 'उपदेशामृतघटी' प्रभृतयस्तद्ग्रन्थाः प्रकाशिताः, 'माधवद्विजय'
प्रभृतीनि कानिचित्पुस्तकान्यप्रकाशितान्यपि सन्ति । एतेषां तनयाः श्रील-
हर्मीनाथदाधीचास्तस्याने संप्रति पाठशास्त्राध्यापकाध्यापयन्ति, यत्परिचयः
पूर्वं दत्तः । समधिकसद्वदशा-अन्यविद्यार्थिनामपेक्षया अधिककृष्णार्द्रया
दृष्ट्या ॥ ७८ ॥

विद्यायावपति-मान्य,-मधुसूदनकृष्णादृशा ।

सकलसुधीसंमान्य,-सांख्यतत्त्वमयमधिजगे ॥ ७९ ॥

श्रीमम्मधुसूदनचरणानां परिचयोपि पूर्वं दत्तः । सकलसुधीभिः संमान्यं
पाठाव्ययासं उत्तमम् ॥ ७९ ॥

दोऽ-कृष्णशास्त्रिसविधे सविधि साहित्यं स शिशील ।

श्रुताभ्यासप्रतिभायुता कविता समुन्मिल ॥ ८० ॥

श्रुतेन शास्त्रज्ञेन-अभ्यासेन कवितानिर्माणपरिघनेन, प्रतिभाया च
युता । समुन्मिल अभिव्यक्त्यसम्बन्धः ॥ ८० ॥

वाल्यादेव कवित्वपथपरिचयमयमानायि ।

मातुलैः स महिमाऽतुलैः, तत्त्वमस्य समदायि ॥ ८१ ॥

अयं कविरवपरिचयम् आनायि प्रापितः । महिम्ना अनुहैरनुपमैः । भस्व
काव्यनिर्माणस्य, तत्त्वं समदायि दत्त प्रबोधितमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

क०-भारतमार्तण्डशिष्यवर्यान् प्राच्यचर्याचणान्
वेत्ति बहुविज्ञान् पुष्टिमार्गेषुना धन्येऽहं
शीघ्रकव्युपाधिमाननीयान् शब्दशय्याशालि-
ग्राढरचनायामद्वितीयानद्य मन्येऽहम् ।

मञ्जुनाथमातुलानमायवत्सलानपि तान्
जाने नयनिस्तुलान् निबन्धे जातिजन्येऽहं
मर्यादानुसारि-सांग्रदायिरूपपर्यान् मदा
श्रीनन्दकिशोरशारिवर्यान् बहु मन्येहम् ॥ ८२ ॥

(‘द्वैविध्ये ‘तड’) नयनेस्तुलान् भीतौ निरुपमान् । बहुमसंप्रदायप्रसिद्धा
या मयांदा धार्मिकपद्धतिस्तदनुसारिणां सपर्यां सेवा येषां तान् । तथा च
मधुरायां ‘श्रीनाथजीकी बैठक’ इति प्रसिद्धं श्रीनाथमन्दिरं, तत्रत्या सेवा
घानेन सूच्यते । इमेऽपि विंशतिपरिमितान्यवधानानि चक्रुः । तत्कालं सम-
स्मादिष्ट्यां ‘शीघ्रकविः’ इत्युपाधिमिमे प्रत्यक्षयन्ति ॥ ८२ ॥

सो०—तत्साहाय्यमवाप्य, विद्यायामिव बहुविधे ।

व्यवहारेऽध्ययमाप, लब्धुं परिचयमवसरम् ॥ ८३ ॥

तेषां नन्दकिशोरदास्त्रिणां साहाय्यं प्राप्य, विद्यायामिव बहुविधे व्यव-
हारेपि परिचयं लब्धुमवसरं प्रापेति योजना ॥ ८३ ॥

दो०—भाग्यं बुद्धिमथावसरमासाद्य प्रयतेन ।

शनैः शनैः खण्डितमहो ऋणजालं तदनेन ॥ ८४ ॥

अवसरं अनुकूलं कालम् । प्रयतेन प्रयत्नतत्परेण । तद् ऋणजालम्,
अनेन (मधुरानाथेन) खण्डितम् समापितम् ॥ ८४ ॥

मातुलादिसंबन्धिनामन्येषां च ऋणानि ।

पितामहानुग्रहवशात्सर्वाण्यपि दलितानि ॥ ८५ ॥

यथाक्रमं निजमतिबलादायसमृद्धिरकारि ।

स्वजनेष्वथ कोविदगणे गौरवमपि समचारि ॥ ८६ ॥

आयस्य समृद्धिः कृता । स्वजनेषु जातिसमाजे, कोविदगणे विद्वन्मण्डले
च, गौरवं प्रतिष्ठ समचारि स्थापिता ॥ ८६ ॥

पारम्परिकं जीर्णगृहमामूलानिरमायि ।

परःसहस्रै रूप्यकैरन्यद् गृहमक्रायि ॥ ८७ ॥

अन्यद् ‘नागरपादाख्यं गृहम्’ क्रीतम् ॥ ८७ ॥

एवं शनैर्करात्मपद-गौरवगुणोचितानि ।

साधनानि सर्वाण्यहो सम्यक् संपटितानि ॥ ८८ ॥

आत्मनः स्थानस्य, प्रतिष्ठायाश्चोचितानि । संघटितानि आयोजितानि ॥ ८८ ॥

सम्प्रति गुणगौरवविदो विज्ञाः स्नेहमयन्ति ।

उचराजकीया जना विनयाद्वरिष्यन्ति ॥ ८९ ॥

राजकीया उच्चपदाधिकारिणः । वरिष्यन्ति सत्कुर्वन्ति ॥ ८९ ॥

कुटिलोपि च बहिरभिनयन्विनयं संमुखमेति ।

ध्रुवमिदमनुकूले विधौ सर्वं सहजमुदेति ॥ ९० ॥

अन्तः कुटिलोपि बहिर्विनयमभिनयन् नाटयन्संमुखमेति । अनेन विधौ-
रानुकूल्यं सृज्यते ॥ ९० ॥

सहृदयमुजनसहायतामाप्य मतिं स दधार ।

नवहिन्दीसाहित्यवरविद्यालयं वमार ॥ ९१ ॥

आ-आप्य, आरूप्यकादाभोतेर्येष । नवहिन्दीसाहित्य-—‘हिन्दीसाहि-
त्यरात्रिपाठशाला’नामको हिन्दीविद्यालय आरूढविद्यालयस्य समीप एव
वर्षति । अत्र हि हिन्दीसाहित्यसम्मेलनतो नियमितानां ‘प्रथमा-मध्यमा-
उत्तमा-’परीक्षाणां प्रस्था नियमानुसारं पाठ्यन्ते । इत्यादिका अभ्यासका
अत्र प्रेरणाऽध्यापयन्ति । तेषु बहव प्रचारितनिकाः । परंप्रयाज्यपुरराश्वतो-
प्यस्य शिक्षाविभागद्वारा प्रचारितान्मुद्राः प्रतिमासमार्थिकसाहाय्यं संप-
न्नम् । एतद्ग्रन्थरूपां परिचाटितेन ‘कविमण्डलेन’ सोऽपि विद्यालयः पूर्वं
प्रतिष्ठापित इति विदुः ॥ ९१ ॥

सो-प्राकृतलोकमुख्याय, यस्या रसपाकोऽभवत् ।

संस्कृतपथं निनाय, गायानसप्तशतीं च ताम् ॥ ९२ ॥

प्राकृतभाषानुरागिणां लोकानां मुख्याय यस्या रसपाकोऽभवत् हाट्टट्टी
गायानसप्तशतीं संस्कृतपथं संस्कृताया भाषायाः मार्गं प्रापयामास । तत्र सं-
स्कृतवादेन तां संस्कृतजातौ आनिनायेति शब्दः । अत्र प्राकृतानां गायान-
पानां जनानां रसनायां सप्तशतीं, संस्कृतसंस्कृतानां नागरिकाणामुपभोग्या

चक्रे इदमपि शब्दशक्त्या सूच्यते, तेन च संस्कृतभाषाया अपूर्वोत्कर्षदाय-
करवमभिज्यज्यते ॥ ९२ ॥

स हि संस्कृतभाषागहनतत्त्वाविष्करणाय ।

यद्यत् किञ्चन चरति तद्विदितं स्यादह्माय ॥ ९३ ॥

अथवा कृतवान् किं न किं, ? करुणां योऽधिजगाम ।

मण्डनकुलतन्तुः स किल जगन्नियन्तुर्नाम ॥ ९४ ॥

यो मण्डनकुलतन्तुः जगन्नियन्तुः करुणामधिजगाम, स किं किं वा न
कृतवानिति योजना । तद्विस्तरस्त्वग्रे ॥ ९४ ॥

क०-पञ्चनदविश्वविद्यापीठे सर्वमूर्द्धपदं

चरमपरीक्षार्थिषु सोयं समवाप्तवान्

जयपुरराजकीयशिक्षाप्रविभागादथो

व्याकरणे शास्त्रिपदमेव परिलब्धवान् ।

साहित्येपि लेमे क्रमादेव किलाचार्यपदं

रत्नाकरमुत्प्रमदं सोयं संग्रथितवान्

शास्त्रमर्म शीलितवान्, वाग्मिनः प्रकीलितवान्,

वाचमधोन्मीलितवान्, किं वा न कलितवान् ९५

पञ्चनदविश्वविद्यालये चरमपरीक्षार्थिषु (शास्त्रिपरीक्षार्थिषु) सर्वप्रथम-
स्थानम् (First in whole University) । 'संस्कृतसंज्ञाकर'नामकं
संस्कृतभाषिकपत्रं महामहोपाध्याय पं. गिरिधरशर्मचतुर्वेदेन एतद्ग्रन्थकत्रां
चोभाभ्यां दशवर्षपर्यन्तं सम्यक् संपाद्यते स्म जयपुरात् । तदिदानीं कति-
पयवर्षेभ्यः प्रतिकृष्टम् । उद्यमदं यथा स्वात्तया प्रकाशितवान् । वाचं
कवितामयीं वाणीं प्रकटितवान् ॥ ९५ ॥

दो०-राजाङ्गलविद्यालयाध्यापकपदमयमाप्स्य ।

माद्यति मानमहीपतेश्छत्रच्छायमवाप्स्य ॥ ९६ ॥

जयपुरराजकीय 'महाराजास कॉलेज' इत्यस्य ससृष्टप्रोफेसरपदम् ।
आ आप्य । छत्रस्य छाया इति छत्रच्छायम् 'विभाषा सेनासुरेति'
ह्रीयत्वम् । माघति, सतोपेण प्रसीदति । 'मौज' इति भाषायाम् ॥ ९६ ॥

यः किल मण्डनकुलगृहं व्यभजद्विलसद्वस्ति ।

मञ्जुनाथनामा सपटि सोयं संमुखमस्ति ॥ ९७ ॥

विलसन् हस्ती यस्मिन् तत्, ईदृश मण्डनकुलगृहमाश्रयत् । अनेन मण्डन-
कवीन्द्रस्य तादृशमहिमशालित्वमात्मनश्च तत्स्थाने स्थितस्यापि अताद-
शत्व सूच्यते ॥ ९७ ॥

कविजनरङ्गाभिर्भरं मनस्तरङ्गाद्वापि ।

अपटु ग्रथितं यत्किमपि, तद्वोऽभिमुखमवापि ॥ ९८ ॥

कविजनानां रङ्गात् अनुरागजनितादभ्यासात् । अपटु अप्रौढमसुन्दरमिति
यावत् । ग्रथितं यथाकथञ्चिद् शुभितम् (गाठना इति भाषायाम् । अने-
नात्मनोऽंशक्तिं प्रकाश्य विनय सूचते ।) य युष्माकम् । अत्रापि प्राप्ति-
तम् ॥ ९८ ॥

मध्यममुत्तममधममिति सन्तस्तद्विमृशन्तु ।

मनोमात्रधेद्येऽपि च के वाचं नटयन्तु ॥ ९९ ॥

विमृशन्तु समीक्षन्ताम् । मानसमात्रैकवेद्येषु कस्मिन्वगुणपरीक्षादिषु
विषयेष्वपि, वाचं के नटी कुर्वन्तु ? य विषय मन एव बोद्धुं पारयेच्च
वाचा कथनेन किं गौरवान्मति भाव । 'न हि कस्तूरिकाऽऽभोद शपथन
विभाष्यते' ॥ ९९ ॥

सत्सु किमहमात्रेडये गिरं कालिढानस्य ? ।

'वह्नी सिध्यति शुद्धता श्यामिनापि वनरस्य' ॥ १०० ॥

आत्रेडये द्विवारमावतयामि । 'देव' सत्ययते यज्ञा विप्रुदि श्यामि-
कापि वा' ॥ १०० ॥

गृहा नानीह्मानस्य न चैवावदतो मृषा ।
 न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेपामनिकुर्वतः ॥ १३

महाकविकालिदासविरचितं

कुमारसंभवम्

श्रीभानुदत्तदेवापनिरन्तरमदेशपिगनिगया
पञ्चिकाया समेतम्

संवादकः

डॉ. गीतम पटेल